

નિમિત્ત માત્ર

૩

સર્વેજના: સુખિનો ભવન્તુ ।

[વિ.સં. ૨૦૩૧ વર્ષના મંગળ પ્રભાતે]

શ્રીસ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવામંડળના સર્વ સભ્યો,
સંપ્રદાયના સર્વ આશ્રિતો અને સર્વજનો,
તનમનથી નીરોગી રહે,
ધનધાન્યની સત્ત્વસમૃદ્ધિ ભોગવે
સદ્વિદ્યાથી વિભૂષિત થાય,
સત્સંગના અનુરાગી થાય,
પ્રાંતીયતાના સંકુચિત ભાવો ભૂલી જઈને એકાત્મભાવે એકતાથી વર્તે,
પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને સદા પ્રત્યક્ષ સમજે,
અતિ શૂરવીર બને,
એમની આજ્ઞાનું નિષ્કામભાવે પાલન કરે અને એમની સર્વોપરી
ઉપાસના, ભક્તિ વિશુદ્ધ એકનિષ્ઠાથી અખંડ કરે,
એ રીતે રહીને જીવનમાં સદા સુખ અને શાંતિ માણે,
એવી સર્વકર્તા, સર્વેશ્વર
પરમકૃપાળુ પરમાત્મા શ્રીહરિને
અતિ નમ્ર પ્રાર્થના છે.

સર્વેજના: સુખિનો ભવન્તુ ।

૧. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની પ્રણાલિકા

પ્રણાલિકા – ૧

(૧) જગતમાં સંપ્રદાયો તો અનેક છે, પણ તે સર્વમાં, મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પ્રવર્તવિલા શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું સ્થાન કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. અમારા આ વિધાન ઉપર કોઈ આત્મશ્લાઘાનો આરોપ મૂકે તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ જ નથી. પણ અમે ભારપૂર્વક સ્પષ્ટ જણાવીએ છીએ કે એ વિધાન ઇતિહાસની નક્કર હકીકતોના આધારે કરવામાં આવ્યું છે. ધર્મજગતના ઇતિહાસની એ એક અવિવાદાસ્પદ હકીકત છે કે ભારતમાં જ્યારે અધર્મ અને અનાયાર ખૂબ વધી ગયા હતાં ત્યારે લોકોને ધર્મ અને સદાચારના માર્ગે વાળીને તેમનું આત્યંતિક કલ્યાણ સાધવાના હેતુથી આ સંપ્રદાયની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ઇતિહાસમાં વધુમાં એવો પણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે કે વિચાર, વાણી અને આચારની શુદ્ધિ, સર્વધર્મસમન્વયનો સરળ અને રચનાત્મક સિદ્ધાંત, તત્ત્વજ્ઞાનના વિવિધ મતોની વિષમતાનો ત્યાગ કરીને જીવ અને ઈશ્વરના યથાર્થ સ્વરૂપ અને સંબંધનું સરળ નિરૂપણ અને ગૃહસ્થ અને ત્યાગીના આદર્શ જીવનની વિશુદ્ધ પ્રણાલિકા ઉપર આ સંપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. દેશકાળ અને માણસની રહેણીકરણીમાં, ખાસ કરીને તેના ધર્મજીવનમાં આજે ભારે પરિવર્તન થયેલું છે, થઈ રહ્યું છે. સંપ્રદાયના કેટલાક આશ્રિતો ઉપર તેની વિપરીત અસર થયેલી વરતાય પણ છે. છતાં પણ મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જે મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકાઓ

(૩) જે વચનામૃતમાં એટલે વડતાલ પ્રકરણના ૧૮મા વચનામૃતમાં શ્રીજી મહારાજે ઉપર્યુક્ત પાંચ બાબતો સમજાવેલી છે તેમાં સંપ્રદાયની રીત અંગે માત્ર એક જ વાક્ય “અમે અમારા ધર્મકુળનું સ્થાપન કર્યું છે તેની રીત જાણી જોઈએ.” આ એક જ વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી એની વિગતો જાણવા-સમજવા માટે આપણે સત્સંગિજીવન, સત્સંગિભૂષણ અને શ્રીહરિદિગ્વિજય જેવા મુખ્ય પ્રમાણગ્રન્થોનો આશ્રય લેવાની જરૂર છે. સં. ૧૮૮૨ના કા. સુદ ૧૧ના રોજ વડતાલમાં શ્રીજી મહારાજે સંપ્રદાયનું આચાર્યપદ ધર્મદેવના કુળમાં પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. તે પછી છ દિવસ બાદ, તે જ્યારે વડોદરા પધાર્યા ત્યારે ત્યાં મળેલી પંડિતોની સભામાં તેમણે સંપ્રદાયની રીતની વિગતોની ખૂબ સ્પષ્ટતા

(૫) મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતે જ આ સંપ્રદાયની સ્થાપના કરેલી છે. તે પોતે મહાભાગવતી વૈષ્ણવી દીક્ષાવાળા બ્રહ્મચર્યાશ્રમી હતા. છતાં તેમણે પોતે પ્રવર્તવેલ સંપ્રદાયના આચાર્યપદે પોતાના વર્ગના કોઈ બ્રહ્મચારીને કે ત્યાગીવર્ગના કોઈ ત્યાગીને ન બેસાડતાં, ધર્મદેવના કુળના બે ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષોને પ્રતિષ્ઠિત કર્યા એ નિર્ણય ધર્મજગતના ઇતિહાસમાં આજે પણ અજોડ છે. શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં છે તેવું આચાર્યપદ જગતના બીજા કોઈ પણ સંપ્રદાયમાં

પ્રવર્તતું નથી એવું જો આપણે કહીએ તો તેમાં ભાગ્યે જ અતિશયોક્તિ કરી લેખાશે. મહાપ્રભુએ પ્રચલિત ધર્મપ્રણાલિકાઓમાં સૌથી પહેલો સુધારો આચાર્યપદ અંગે કરેલો છે. જગતમાં સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે લોકોને અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાનો અને સંપ્રદાયના ગુરુપદે બેસવાનો અધિકાર એકમાત્ર ત્યાગાશ્રમીને જ પહોંચે છે. મહાપ્રભુએ જાહેર કર્યું કે એ માન્યતા ખોટી છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ અને ઇતિહાસના આધારો દાખવીને એમણે વડોદરામાં મળેલી પંડિતોની સભામાં સિદ્ધ કર્યું કે અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાનો ગૃહસ્થાશ્રમીને પણ એટલો જ અધિકાર પહોંચે છે. મહાપ્રભુએ વળી એવું પણ સિદ્ધ કર્યું કે સંપ્રદાયોના ગુરુપદે ત્યાગાશ્રમી પુરુષ કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ બેસે એ ધર્મ અને વ્યવહાર બન્ને દૃષ્ટિએ વધારે યોગ્ય અને હિતાવહ છે. એ તો જાણીતું છે કે સંપ્રદાયોની સ્થાપના, સૌ કોઈ પોતપોતાના ધર્મમાં અભિરત રહીને સંસિદ્ધિ મેળવી શકે એ જ હેતુથી કરવામાં આવે છે. એટલે સુજ્ઞજનોએ જે પ્રશ્નનો મુખ્ય વિચાર કરવો ઘટે છે તે એ છે કે ત્યાગાશ્રમી વ્યક્તિ સંપ્રદાયના ગુરુપદે બેસે તો તે પોતાના ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરી શકે કે કેમ ? એ તો સૌ કોઈ જાણે છે કે માણસ ત્યાગી બને છે ત્યારે સ્ત્રી, દ્રવ્ય, ઘરબાર, મિલકત અને વિવિધ એષણાઓનો ત્યાગ કરીને, અને એ ત્યાગને પ્રબળતમ બનાવવા માટે જ ત્યાગી બને છે. સંપ્રદાયના આચાર્યપદ સાથે, ત્યાગીએ ઉપર જણાવેલી જે બાબતોનો ત્યાગ કરેલો હોય છે તે બધી જ બાબતો સીધી યા આડકતરી રીતે જોડાયેલી હોય છે. તેથી જો તે સંપ્રદાયોના આચાર્યપદે બેસે તો જે બાબતોનો તેણે ત્યાગ કરેલો છે તેનો જ ઉપભોગ કરવાનો યોગ તેને ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્થિતિ દેખીતી રીતે જ તેના ધર્મના પાલનમાં ભારે અવરોધક કહેવાય. પ્રાણહાનિના પ્રસંગ સિવાય લોકસંગ્રહના બહાના નીચે પણ માણસે પોતાના મૂળભૂત ધર્મોનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. તેથી એ પ્રશ્નનો જવાબ સ્પષ્ટ નકારમાં આપ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી.

(૬) બીજો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જો ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ

સંપ્રદાયના આચાર્યપદે બેસે તો તે ત્યાગાશ્રમી પુરુષનો પણ ગુરુ થઈ શકે કે કેમ ? આ પ્રશ્નના મૂળમાં ત્યાગાશ્રમ ઉચ્ચ છે અને ગૃહસ્થાશ્રમ હીન છે એવો ખ્યાલ રહેલો જણાય છે. પણ એ ખ્યાલ અયોગ્ય અને ખોટો છે. ભારતીય શાસ્ત્રકારોએ આશ્રમોની વિગતો સમજાવતાં જે ક્રમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ એ પ્રમાણે સૂચવેલો છે, તે એક આશ્રમની બીજા ઉપર શ્રેષ્ઠતા દાખવવા માટે સૂચવેલો નથી. એ તો માણસ જીવનમાં જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ એણે વિષયોના ઉપભોગ અંગે જે દૃષ્ટિ-વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ તે સ્થિતિ દાખવવા માટે જ સૂચવેલો છે. એટલે જ મહાપ્રભુએ આ બાબત અંગે “ત્યાગી ગૃહીનો કંઈ મેળ નથી, વાસનારહિત થઈને ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર જે જીવન જીવે છે તે જ મોટો કહેવાય” એવી ખાસ સ્પષ્ટતા કરેલી છે. ઇતિહાસમાં તો જેમાં ત્યાગાશ્રમીના ગુરુ ગૃહસ્થાશ્રમી હોય એવા અનેક દાખલાઓ નોંધાયેલા છે. તાત્પર્ય કે શાસ્ત્ર, વ્યવહાર અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ, ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ ત્યાગાશ્રમી પુરુષનો ગુરુ થાય એમાં શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કે અનુચિત કહી શકાય એવું કંઈ જ નથી.

(૭) ત્રીજો પ્રશ્ન એ છે કે મહાપ્રભુએ સંપ્રદાયનું આચાર્યપદ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે. પણ તે ધર્મદેવના એટલે પોતાના કુળના ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે તે શું યોગ્ય ગણાય ખરું ? મહાપ્રભુએ લીધેલા આ નિર્ણય માટે કેટલાક માણસોએ તેમનામાં “ભૂવો ધૂણે ત્યારે નાળિયેર ઘર ભણી જ ફેંકે” એ કહેવતમાં સૂચવેલી હલકી મનોવૃત્તિનું પણ આરોપણ કરેલું છે. ઈ.સ. ૧૯૦૧-૦૨માં અમદાવાદ દેશમાં, ધર્મપદ અંગે પહેલવહેલો દીવાની દાવો (દિ.મુ. અંક ૮૨/૧૯૦૨) દાખલ કરનાર વાદી સત્સંગીઓએ પોતાના ઇષ્ટદેવ ઉપર જ ઉપર્યુક્ત મિથ્યાદોષારોપણ મૂકવાની ધૃષ્ટતા કરી હતી. પણ દાવો સાંભળનાર ન્યાયાધીશ શ્રી આર. નાઈટે વાદીઓની એ દલીલ તેમની પોતાની જ હલકી મનોવૃત્તિમાંથી ઉપજેલી છે એવું જણાવીને તેનો સ્પષ્ટ અસ્વીકાર કર્યો હતો, અને મહાપ્રભુએ લીધેલો નિર્ણય સર્વ આશ્રિતોના ધર્મની રક્ષા કરવાના શુભ હેતુથી જ લીધેલો છે, એવો પોતાનો સ્પષ્ટ

અભિપ્રાય જાહેર કર્યો હતો. એ અભિપ્રાય તે વખતની મુંબઈ હાઈકોર્ટે પણ કાયમ રાખેલો છે. શ્રી નાઈટનો ફેસલો વાંચવા-વિચારવા જેવો છે. પણ વિસ્તારભયના કારણે અમે તે અત્રે ઉતારી શકતા નથી. મહાપ્રભુએ પ્રસ્થાપિત કરેલી પ્રણાલિકાના પ્રવર્તન માટે એક અહિંદુ ન્યાયાધીશે જે કારણ જણાવેલું છે તે બરાબર છે. પણ તે ઉપરાંત એ નિર્ણય માટે બીજું પણ એક મહત્ત્વનું કારણ આપી શકાય તેમ છે. આચાર્યપદે ગમે તે કોઈ ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ બેઠેલો હોય તો પોતે ગૃહસ્થ કરતાં ઉચ્ચ છે એવા ખોટા ખ્યાલના કારણે ત્યાગાશ્રમી આશ્રિતના મનમાં આચાર્ય પ્રતિ જે સ્વાભાવિક પરમભાવ રહેવો જોઈએ તે રહેતો નથી. ત્યારે ગૃહસ્થાશ્રમી આશ્રિતના મનમાં પણ “આ તો મારા જેવા જ એક ગૃહસ્થ છે” એવી સમદૃષ્ટિના કારણે સ્વાભાવિક પરમભાવ રહેતો નથી. આ એક સામાન્ય વૈજ્ઞાનિક સ્થિતિ છે. એટલે ત્યાગી અને ગૃહસ્થ બન્ને આશ્રિતોના મનમાં પરમભાવ અને આદરદૃષ્ટિ જાગે અને કાયમ રહે એવી કોઈ વ્યવસ્થા કરવાની દેખીતી રીતે જ જરૂર હતી. સંપ્રદાયના નાનામોટા સર્વ આશ્રિતોના મનમાં મહાપ્રભુ માટે અને તેમની પ્રસાદીભૂત થયેલી સજીવ-નિર્જીવ તમામ વસ્તુઓ માટે સ્વાભાવિક રીતે જ પરમભાવ હોય છે. જે કુળમાં પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમે પોતે જન્મ ધારણ કર્યો તે મહાપ્રભુનું લીલાકુળ ગણાય છે. પુરુષોત્તમનારાયણના આ પ્રકારના નિકટતમ યોગના કારણે એ લીલાકુળ સૌ કોઈ માટે હમેશાં પરમ વંદનીય અને પૂજનીય બની રહે છે. એટલે મહાપ્રભુએ પોતાના લીલાકુળના એટલે ધર્મદેવના કુળના જ ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષની, પોતાના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ આચાર્યપદ માટે પસંદગી અને નિયુક્તિ કરેલી છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

(૮) ચોથો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આચાર્ય પોતે ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં તે સ્ત્રી-આશ્રિતોને મંત્રોપદેશ આપતા નથી અને તે કાર્ય, તેમની આજ્ઞાથી તેમનાં પત્ની કરે છે તે યોગ્ય ગણાય ખરું ? આપણે જાણીએ છીએ કે આજે તો સંન્યાસીવર્ગના ગુરુઓ સ્ત્રીવર્ગને મંત્રોપદેશ આપે છે અને તેમની સાથે કથાવાર્તા નિમિત્તે છૂટથી હળેમળે છે. તેમનું આ વર્તન તેમના ત્યાગી ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, છતાં ગુરુપદના ધર્મના બહાના નીચે તે

પોતાના આશ્રમધર્મનું ઉલ્લંઘન કરે છે. બીજા સંપ્રદાયો કે જેમાં ગૃહસ્થાશ્રમી આચાર્યો હોય છે તે પણ સ્ત્રી-આશ્રિતોને મંત્રોપદેશ આપે છે, અને તેમની સાથે કથાવાર્તા નિમિત્તે છૂટથી હળેમળે છે. આ બન્ને પ્રકારની વ્યવસ્થા સંબંધકર્તાઓના મૂળ અને સ્વાભાવિક ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. અને તેથી પરિણામે કોઈનેય સુખ કે શાંતિ મળતાં નથી. આ પ્રકારના યોગમાંથી નીપજેલાં અનિષ્ટ પરિણામોના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલા છે. તેથી આ સંપ્રદાયમાં આચાર્યપદે ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ બિરાજતા હોવા છતાં, સ્ત્રી-આશ્રિત સાથે તે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખી શકતા નથી. સ્ત્રી-આશ્રિતોને મંત્રોપદેશ આપવાનું અને જ્ઞાનવાર્તા સમજાવવાનું વગેરે કાર્ય આચાર્યની આજ્ઞાથી આચાર્યપત્ની જ કરે છે. આ પ્રણાલિકા પણ શાસ્ત્રસંમત છે, કારણ કે તેમાં અનેક સ્ત્રી-આચાર્યોનાં નામો જણાવેલાં છે. તાત્પર્ય કે સંપ્રદાય, આચાર્ય અને સ્ત્રી-આશ્રિતોના ધર્મની રક્ષા ખાતર, મહાપ્રભુએ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને આ યોજના પ્રવર્તવેલી છે.

(૯) ઉપરોક્ત હકીકત ઉપરથી સુજ્ઞ વાચકને સહજ ખાતરી થશે કે સંપ્રદાયના આચાર્યની રીત, જગતના આચાર્યોમાં અનોખી ભાત પાડે છે. મહાપ્રભુએ ધર્મદેવના કુળના ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષની આચાર્યપદે પરંપરાના ધોરણે નિયુક્તિ કરીને, ત્યાગીવર્ગના આશ્રિતોના ધર્મનું રક્ષણ કરેલું છે. સ્ત્રી-આશ્રિતને મંત્રોપદેશ આપવાનું અને તેમને જ્ઞાનવાર્તા કરવાનું કામ આચાર્યની પત્નીને સોંપીને આચાર્યના પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરેલું છે. આચાર્યપત્નીને સમીપ સંબંધ વિનાના કોઈ પણ પુરુષ સાથે સંબંધ રાખવાની મના કરીને, તેમના અને આશ્રિત બન્નેના ધર્મનું રક્ષણ કરેલું છે. તદુપરાંત સ્ત્રી-આશ્રિતને મંત્રોપદેશ વગેરે આપવાના કાર્યમાં પોતાના પતિ આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા લેવાનું ધોરણ અપનાવેલું હોવાથી તેમના પતિવ્રતા તરીકેના ધર્મની પણ રક્ષા કરેલી છે.

(૧૦) આચાર્યપદના અનુગામીની પસંદગી અને નિયુક્તિ માટે જે રીત સંપ્રદાયમાં અપનાવેલી છે તે આ પુસ્તકમાં છાપેલો સંપ્રદાયનો દેશ વિભાગનો લેખ વાંચવાથી જાણવા મળશે.

(૧૧) સંપ્રદાયની મિલકતનું સ્વામિત્વ મહાપ્રભુએ દેવમાં વેષ્ટિ કરેલું છે. તેમ કરીને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવા રૂપી ત્યાગી આશ્રિતોના ધર્મનું રક્ષણ કરેલું છે. અને આચાર્યશ્રીના જીવનનિર્વાહ માટે નામવેરો અને ભેટની યોજના કરીને દેવમાં મિલકતનું સ્વામિત્વ વેષ્ટિ કરવાના પોતાના સિદ્ધાંતની જાળવણી કરવા ઉપરાંત આચાર્યશ્રીના ધર્મનું રક્ષણ પણ કરેલું છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાપ્રભુએ આશ્રિતમાત્રના ધર્મનું રક્ષણ થાય એ દૃષ્ટિએ સંપ્રદાયની રીતનું પ્રવર્તન કરેલું છે.

(૧૨) સંપ્રદાયમાં ધર્મકુળનું સ્થાપન જે રીતે, જે હેતુથી અને જે કારણે થયેલું છે તેની રૂપરેખા અતિ સંક્ષેપમાં ઉપર પ્રમાણે અમે જણાવી છે.

પ્રણાલિકા - ૨

(૧) હવે આપણે સંપ્રદાયના બીજા અંગ, આશ્રિતો - તેની રીત અંગે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ. ભારતીય આર્યજીવનની પ્રાચીન પ્રણાલિકામાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ, એ ચાર પ્રકારની આશ્રમવ્યવસ્થા પ્રચલિત હતી. તેમાં એવું માનવામાં આવતું હતું કે જીવનમાં ઉન્નતિ સાધવા માટે માણસે ઉપર જણાવેલ ક્રમે જીવન જીવીને છેવટે ચતુર્થાશ્રમનો આશ્રય કરવો જોઈએ, કારણ કે એ આશ્રમનો આશ્રય કર્યા વિના કોઈનોય મોક્ષ શક્ય નથી. પણ મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એના બદલે ખૂબ સરળ અને કાર્યસાધક જીવનવ્યવસ્થા પ્રવર્તવેલી છે. તેમણે માત્ર બે જ આશ્રમો - ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ - પ્રવર્તવેલા છે. ગીતામાં પણ કલ્યાણ માટે બે જ માર્ગો - પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ - દાખવેલા છે. આ સંપ્રદાયમાં પણ બે માર્ગો - ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ નામે પ્રવર્તવવામાં આવેલા છે. આ બે આશ્રમો પૈકી ગૃહસ્થાશ્રમમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો અને ત્યાગાશ્રમમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમનો અને સંન્યસ્તાશ્રમનો સમાવેશ થાય છે એવું માનવાની ભૂલ કોઈએ ન કરવી જોઈએ. એ ખરું છે કે સંપ્રદાયના ત્યાગીઓને શરૂઆતમાં પરમહંસ તરીકે ઓળખાવવામાં આવતા હતા. આજે તેથી તેમને માટે પાંચસો

પરમહંસો એવો શબ્દપ્રયોગ પણ કરવામાં આવે છે. એ પણ ખરું છે કે શિક્ષાપત્રીમાં, સંપ્રદાયના સાધુઓ માટે એક વાર પરમહંસ શબ્દ વાપરવામાં પણ આવેલો છે (શિક્ષાપત્રી : શ્લોક ૧૮૬) છતાં મંત્ર, દીક્ષા, બાહ્ય ચિહ્નો, વેશભૂષા, દિનચર્યા, રહેણીકરણી વગેરે દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સંપ્રદાયનો ત્યાગાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ એકમેકથી જુદા છે એવી પ્રતીતિ સહજ થાય તેમ છે. સંપ્રદાયના ત્યાગીઓ સંન્યાસીઓ નથી પણ મહાભાગવતી વૈષ્ણવી દીક્ષાવાળા સાધુ-બ્રહ્મચારીઓ છે. ઉપર્યુક્ત બે આશ્રમ પૈકી એક શ્રેષ્ઠ અને બીજો હીન છે અથવા માણસે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે એક પછી બીજા આશ્રમનો યા કેવળ ત્યાગાશ્રમનો જ આશ્રય કરવો જોઈએ એ માન્યતા બરાબર નથી, એવી સ્પષ્ટતા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં વારંવાર કરેલી છે. પોતાની રુચિ, બુદ્ધિ અને શક્તિ અનુસાર બેમાંથી પોતાને યોગ્ય અને અનુકૂળ લાગે એ માર્ગ મુમુક્ષુ અપનાવી શકે છે. શરત માત્ર એટલી જ છે કે જે આશ્રમનો તે આશ્રય કરે તે આશ્રમના ધર્મોનું તેણે સંપૂર્ણ પાલન કરવું જોઈએ. ગીતામાં પણ ‘સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિ લભતે નરઃ । (અ. ૧૮, શ્લોક ૪૫) એ વચનો દ્વારા આ જ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

(૨) મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ધર્મજગતમાં અજોડ કહી શકાય એવી કેટલીક જીવનપ્રણાલિકાઓ સંપ્રદાયમાં પ્રવર્તવેલી છે. તેમાં સ્ત્રી-આશ્રિતો માટે પુરુષ-આશ્રિતોથી તદ્દન અલગ ધર્મજીવનની જે વ્યવસ્થા પ્રવર્તવેલી છે તે ખરેખર જ અભૂતપૂર્વ છે. અમે એ વ્યવસ્થાને અભૂતપૂર્વ એટલા માટે કહીએ છીએ કે મોક્ષમાર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષનું સહજીવન એટલે સાથે રહેવું તે અનિષ્ટ કરે છે એવું બધાં જ સત્શાસ્ત્રોમાં ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે. અને શાસ્ત્રોમાં આપેલી એ ચેતવણીનું ઉલ્લંઘન કરનારાઓનું પતન થયાના અનેક દાખલાઓ પુરાણો અને ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલા છે. છતાં કોઈ વિદ્યાગુરુ, ધર્મપ્રવર્તક, સમાજસુધારક કે રાજકર્તાએ એ સિદ્ધાંતનો સામૂહિક રીતે અમલ થઈ શકે એવી કોઈ જીવનવ્યવસ્થા પ્રવર્તવવાની હિંમત કરેલી નથી. એક માત્ર

મહાપ્રભુએ જ એ સર્વ-જીવહિતાવહ જીવનવ્યવસ્થા અમલમાં મૂકવાની પહેલ કરી છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે સંપ્રદાયમાં જ્યારે આ વ્યવસ્થા દાખલ કરવામાં આવી ત્યારે જેમને સમાધિ સહજ સાધ્ય હતી એવાં કેટલાંક જ્ઞાની બાઈ-ભાઈ હરિભક્તોએ તે સામે ભારે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો. તે વખતે વય, વિદ્યા અને અનુભવની દૃષ્ટિએ તેમની સરખામણીમાં મહાપ્રભુ તો નાના અને નવાસવા ગણાતા હતા છતાં સર્વસમર્થ મહાપ્રભુએ વિરોધની દરકાર ન કરી અને વિરોધ ઉઠાવનારાઓ સ્વૈરવિહારીઓને સંપ્રદાયમાંથી દૂર કરીને એ અજોડ જીવનવ્યવસ્થાનો સંપ્રદાયમાં અમલ કર્યો હતો. એની ઇતિહાસ આજે સાક્ષી પૂરે છે કે એ વ્યવસ્થાનું કલ્પનાતીત સુંદર પરિણામ આવ્યું. એ વ્યવસ્થાના પરિણામે સ્ત્રીવર્ગમાં શિક્ષણનો પ્રસાર ખૂબ વધ્યો. પણ તે સાથે નૈર્ગુણ્યાવસ્થાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચીને પરબ્રહ્મ સ્વરૂપની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિનો મહાનંદ નિત્ય અનુભવતી અનેક વિદુષી સ્ત્રીઓ સંપ્રદાયને સાંપડી. એ વ્યવસ્થાના કારણે આજે પણ એવાં ઘણાં નારીરત્નો સંપ્રદાયની શોભા અને ગૌરવમાં વધારો કરી રહ્યાં છે. સંપ્રદાયના આશ્રિતોની રીતનો વિચાર કરતી વખતે સુજ વાચકે ઉપર્યુક્ત બે બાબતો અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે.

(૩) સંપ્રદાયના ત્યાગી-ગૃહી આશ્રિતોના જીવનમાં અગ્રપદ ભોગવતી એક રીતની આપણે પ્રથમ નોંધ લેવી જોઈએ. શાસ્ત્રોમાં નેતિ નેતિ શબ્દોથી જે પરાત્પર પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે તે સ્વરૂપ જ મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ નામે અને રૂપે પોતાને પ્રત્યક્ષ મળેલું છે. એવા ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયની કદી ન છૂટે અને ન તૂટે તેવી દૃઢ ગ્રંથિ આશ્રિતોના મનમાં પડેલી હોય છે. દરેક આશ્રિતની દૃઢ માન્યતા છે કે મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ સર્વકારણોના મહાકારણ છે, અને તેમની મરજી વિના કોઈથી તરણું સરખુંય તોડી શકાય તેમ નથી. નિશ્ચયની આ દૃઢ ગ્રંથિના કારણે પોતાના જીવનમાં તે એક પ્રકારની મસ્તી હમેશાં અનુભવતો હોય છે. મહાપ્રભુનો આશ્રય કર્યા પછી હવે પોતાને કોઈ સાધન કરવાનું બાકી રહેતું નથી એવું

પૂર્ણકામપણું તેની રગેરગમાં વસી ગયું હોય છે. પણ આ કારણે તે બીજા દેવ, ધર્મ અને શાસ્ત્ર પ્રતિ કદી અવિવેક કે અનાદર દાખવતો નથી. કોઈ દેવ, સંત કે સત્શાસ્ત્રની નિંદા તે કદી કરતો નથી કે સાંભળતો નથી. સત્કર્મ અને સત્શાસ્ત્રમાંથી તે હમેશાં ગુણ જ ગ્રહણ કરે છે. પણ તે સાથે જ વહેમ, વશીકરણ, મારણતારણ, જાદુમંત્ર, તંત્ર તથા મલિન દેવદેવીઓમાં એને જરાય શ્રદ્ધા હોતી નથી તેમ જ તેની કંઈ પણ બીક હોતી નથી.

(૪) આશ્રિતના જીવનમાં તાણાવાણા માફક વણાઈ ગયેલી બીજી એક રીત તો ઘણાને, ખાસ કરીને સંપ્રદાયના બહારના લોકોને, ખૂબ નવાઈ પમાડે તેવી છે. જીવનમાં અંતકાળ દરેક માટે ખૂબ દુઃખદાયક અને દુસ્તર્ય ગણાય છે. સુદૃઢ નૌકાના સહારા વિના જેમ સમુદ્ર તરી શકાતો નથી તેમ પ્રગટ ભગત્સ્વરૂપના નિશ્ચયના બળ સિવાય અંતકાળ કોઈથીય પાર કરી શકાતો નથી. સંપ્રદાયનો આશ્રિત અંતકાળને દુઃખદાયક નહિ પણ સુખદાયક ગણે છે, કારણ કે અંતકાળે મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પોતાને તેડવા માટે અવશ્ય પધારશે તેવી દૃઢ પ્રતીતિ તેના અંતરમાં વર્તતી હોય છે. આથી જય સ્વામિનારાયણ એવા જયઘોષ સાથે સૌની શીખ માગીને તે અંતકાળને વધાવે છે એ એક ન માની શકાય તેવી પણ સત્ય હકીકત છે. સૌ જાણે છે કે અંતકાળ અણધાર્યો આવે છે, પણ સંપ્રદાયના ઘણા આશ્રિતો તેની આગાહી અગાઉથી કરતા હોય છે. આ બધી વાતો એકદમ માની શકાય તેવી નથી. પણ હજારો માણસોને થયેલા અને થઈ રહેલા અનુભવોના કારણે તેને સાચી માન્યા સિવાય છૂટકો નથી.

(૫) અતિ મહત્ત્વની રીત એ છે કે મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને અંતર્ધાન થયે આજે ૧૫૦થી ઉપર વર્ષો વીતી ગયેલાં હોવા છતાં સંપ્રદાયનો જ દરેક સમજુ આશ્રિત આજે પણ પોતાને પ્રગટ ભગવાનના આશ્રિત અને ઉપાસક માને-મનાવે છે. મહાપ્રભુ પોતાની નજર સામે સાક્ષાત્ વિચરે છે એમ માનીને જ તે શિક્ષાપત્રીની નાનીમોટી આજ્ઞાઓનું પાલન કરતો હોય છે, અર્થાત્ શિક્ષાપત્રી સ્વરૂપે

શ્રીજી મહારાજ સાક્ષાત્ બિરાજે છે એવું દૃઢ માનીને જ તે ચાલતો હોય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાની મનુષ્યરૂપે હયાતીમાં જ નાનાંમોટાં ઘણાં મંદિરો બંધાવી તેમાં પોતાના વરદ હસ્તે ધાતુ, પાષાણ, કાષ્ઠ, ચિતરામણ વગેરેની પોતાની તથા પોતાના અવતારોની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી છે. તે મૂર્તિઓમાં ધાતુ-પાષાણનો ભાવ તેના મનમાં કદી વર્તતો નથી. આમ પ્રગટ ઉપાસનાની ઉત્કૃષ્ટ અને જીવનજયોતિ તેના જીવનને સદાય પ્રકાશિત કરતી હોય છે.

(૬) આશ્રિતોના જીવનની ચોથી મહત્ત્વની રીત પણ સમજવા જેવી છે. પરમાત્માના પ્રગટ સ્વરૂપના નિશ્ચય સાથે એના જીવનમાં બીજી બે બાબતો — નિયમોનું પાલન અને સત્સંગનો પક્ષ એમ બે બાબતો — પણ એની જીવનરીતિમાં વણાઈ ગયેલી હોય છે. જે આશ્રિતના જીવનમાં આ ત્રણ બાબતો અગ્રપદે વર્તતી હોય તે જ પૂર્ણ સત્સંગી કહેવાય છે. જગતમાં ધર્મનિયમો ઘણા માણસો ઘણી સારી રીતે પાળે છે. પણ તે માટે તેમનો હેતુ અને વિનિયોગ જુદાં હોય છે. અહીં તો પ્રગટ ભગવાનની પ્રસન્નતા સિવાય બીજો કોઈ જ હેતુ હોતો નથી. આ પ્રકારના હેતુના પરિણામે સુજ્ઞ આશ્રિત શુષ્ક કર્મઠ બનતો નથી. એ પક્ષ રાખે છે. તે રાખવામાં તન, મન, અને ધનનો ઘસારો વેઠે છે. તેનું કારણ પણ પ્રગટ ભગવાન અને તેમના ભક્તોની પ્રસન્નતા મેળવવી એ જ હોય છે. આ દૃષ્ટિના પરિણામે તે ધર્માધ કે ધર્મજડ બનતો નથી.

(૭) સંપ્રદાયના ત્યાગી આશ્રિતોના જીવનની રીત બીજી સાધુઓના જીવન કરતાં ઘણી રીતે જુદી છે. સંપ્રદાયના ત્યાગીઓમાં ત્રણ વર્ગ છે : (૧) બ્રહ્મચારી, (૨) સાધુ, (૩) પાર્ષદ. ત્યાગી થતાં પહેલાં પૂર્વાશ્રમમાં બ્રાહ્મણ હોય તે બ્રહ્મચારી અને બ્રાહ્મણેતર દ્વિજ હોય તે સાધુ કહેવાય છે. બન્ને વર્ગમાં પાર્ષદ હોય છે. ત્યાગી થયા પછી પણ બ્રહ્મચારીવર્ગ પૂરતો પૂર્વાશ્રમનો વર્ણ ચાલુ રાખવાની રીત બહારના માણસોને વિચિત્ર લાગે તેવી છે. પણ તે માટે સાંપ્રદાયિક જરૂરિયાત અને વિશિષ્ટતા સિવાય બીજું કાંઈ જ કારણ નથી. સંપ્રદાયના બ્રહ્મચારી, ત્યાગી અને સાધુ ત્યાગીને જુદા પાડતાં બે લક્ષણો ખૂબ સ્પષ્ટ

વરતાય છે. એક તો તેમનાં નામો અને બીજું તેમનો પહેરવેશ. બ્રહ્મચારી ત્યાગીના નામની છેવટે ‘નંદ’ સંજ્ઞા અને સાધુ ત્યાગીના નામ પાછળ ‘દાસ’ સંજ્ઞા વપરાય છે. બ્રહ્મચારી ત્યાગી હમેશાં સફેદ ધોતિયું પહેરે છે, ભગવા રંગનું ઉપવસ્ત્ર તે ઓઢે છે, અને માથે લાલ બનાતવાળી ટોપી પહેરીને તે ઉપર ભગવા રંગના ફેંટાની પાઘ બાંધે છે. જ્યારે સાધુ ત્યાગી સર્વ અંગે ભગવાં વસ્ત્રો જ ધારણ કરે છે. તેમની પાઘમાં લાલ બનાતની ટોપી હોતી નથી. આ બાહ્ય લક્ષણો સિવાય ત્યાગીના ધર્મો બન્ને માટે એકસરખા છે.

(૮) સંપ્રદાયના ત્યાગીને બે વખત દીક્ષા લેવાની હોય છે. પહેલી સામાન્ય દીક્ષા. આ દીક્ષા લઈને પછી નૈષ્ઠિકવ્રત તથા સાધુવ્રતના નિયમોનું તેણે ચુસ્ત પાલન કરવાનું હોય છે. એ પાલન કરીને પાત્ર બને ત્યાર પછી જ તેને મહાદીક્ષા આપવામાં આવે છે. બન્ને દીક્ષા આચાર્યશ્રી મહારાજ પોતે જ આપે છે. મહાદીક્ષા દેવ, સૂર્ય, અગ્નિ અને વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણની હાજરીમાં જ અપાય છે. દીક્ષિત ત્યાગી શિખા અને જનોઈ ધારણ કરે છે. કંઠમાં તુલસીના મણકાની બેવડી માળા પહેરે છે. લલાટ, હૃદય અને બે બાહુ ઉપર ઊર્ધ્વપુંડ્ર, તિલક અને ચંદન યા કુંકુનો ચાંદલો કરે છે. ચાર છેડે ધોતિયું પહેરે છે. અષ્ટાક્ષર અને ષડાક્ષર મંત્રનો તથા શ્રીવિષ્ણુ ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરે છે. આચાર્યશ્રી મહારાજ પાસેથી મળેલી મૂર્તિની નિત્ય સેવાપૂજા કરે છે. સૌ કોઈએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે ત્યાગી વર્ગને મંત્ર, ઉપદેશ દ્વારા દીક્ષા આચાર્યશ્રી મહારાજ જ આપે છે. પણ બ્રહ્મચારી ત્યાગીને લાલ બનાતની ટોપી અને સાધુ ત્યાગીને ભગવું વસ્ત્ર તે આપતા નથી. પણ જે ત્યાગીના શિષ્ય તરીકે તેમણે દીક્ષા લીધી હોય તે ત્યાગી આપે છે. સંપ્રદાયના ત્યાગી માટે સ્ત્રી અને દ્રવ્યનો સંપૂર્ણ ત્યાગ આવશ્યક છે તેથી સંપ્રદાયના વ્યવહારની સગવડતા ખાતર એ કામ પૂરતી મર્યાદિત છૂટ ધરાવતો જે એક નાનકડો વર્ગ ત્યાગાશ્રમમાં પ્રવર્તે છે તે પાર્ષદ કહેવાય છે. તેમના નામ પાછળ ભગત સંજ્ઞા વપરાય છે, અને હમેશાં તે સર્વાંગે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરે છે.

(૯) સંપ્રદાયના ગૃહસ્થ આશ્રિતો ત્યાગી આશ્રિતોની જેમ જ

બાહ્યચિહ્નો એટલે ગળામાં તુલસીની કંઠી અને શરીર પર ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક અને ચાંદલો ધારણ કરે છે. તેમને પણ ત્યાગી આશ્રિતની માફક જ સામાન્ય દીક્ષા મંત્રોપદેશ લેવાની હોય છે. શાસ્ત્રીય પ્રણાલિકા પ્રમાણે તો ગૃહસ્થ આશ્રિતોને પણ સાંખ્યયોગીની મહાદીક્ષા આપી શકાય છે. એવી રીતે મહાદીક્ષાવાળો ગૃહસ્થ આશ્રિત પોતાના ઘેર ત્યાગીની માફક રહી શકે છે. પણ આજે ગૃહસ્થ આશ્રિતની આ પ્રકારની મહાદીક્ષા આપવાની પ્રથા પ્રચલિત નથી. જોકે શિક્ષાપત્રીમાં તો સંપ્રદાયના નાનામોટા બધા જ અનુયાયીઓ માટે આશ્રિત શબ્દ એકથી વધુ વખત વપરાયેલો છે. પણ સામાન્ય વ્યવહારમાં કેવળ દારૂ, ચોરી, માટી, અવેરી અને વટળવું-વટળાવવું નહિ એ પાંચના સંપૂર્ણ ત્યાગ રૂપી વ્રતનું પાલન કરનાર મુમુક્ષુ સંપ્રદાયનો આશ્રિત ગણાય છે. સામાન્ય દીક્ષા જેણે લીધી હોય તે ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થ, તે આશ્રિત સત્સંગી કહેવાય છે. અને જેણે મહાદીક્ષા લીધી હોય તે આત્મનિવેદી કહેવાય છે. સમજુ ગૃહસ્થ આશ્રિત પોતાની આવકમાંથી દસમો યા વીસમો ભાગ ધર્માદા તરીકે દેવને અને પોતાના ઘરની વ્યક્તિ દીઠ અર્ધો રૂપિયો નામવેરા તરીકે આચાર્યશ્રી મહારાજને પ્રતિ વર્ષ આપે છે. વિચાર, વાણી અને વ્યવહાર ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ વત્તા આહારવિહારની શુદ્ધિ એ આશ્રિતોના જીવનની પરમરીતિ છે.

(૧૦) સંપ્રદાયના આશ્રિતોની અત્રે જણાવેલી રીત આદર્શ છે. વ્યવહારમાં એ બધું આચરવું મુશ્કેલ છે, અશક્ય છે એવું જો કોઈ કહેતું હોય તો તે બરાબર નથી. નિદાન પૂરું સત્ય તો નથી જ. જીવનઆદર્શની જે રીતિ અમે ઉપર જણાવેલી છે તેના અનેકાનેક દાખલાઓ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં તો નોંધાયેલ છે જ. પણ સંપ્રદાય બહારના ગ્રંથોમાં ભારતીય અને બિનભારતીય લેખકોએ લખેલા ઇતિહાસો અને વર્ણનોમાં પણ તેની સવિસ્તર નોંધ લેવાયેલી છે. આજે વિપરીત દેશકાળ, સંગ વગેરેના યોગના કારણે તેમાં ઘણી તિરાડો પડેલી જણાય છે. એ શક્ય છે પણ મહાકવિ ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં કહીએ તો તે “ભાંગ્યું તો યે ભડ્ય છે” એ હકીકતનો કોઈથીય ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી.

પ્રણાલિકા - ૩

(૧) વિષયવિમોચનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સંપ્રદાયની રીતની વિચારણાનો સ્વાભાવિક ક્રમ સંપ્રદાયના ઇષ્ટદેવ, શાસ્ત્રો, આચાર્યો અને આશ્રિતોની રીત એ પ્રમાણે હોવાં જોઈએ. પણ વિવેચનની સરળતા ખાતર આચાર્ય અને આશ્રિતોની રીતનો આપણે પહેલો વિચાર કરેલો છે. હવે આપણે ઇષ્ટદેવ અને શાસ્ત્રોની રીત અંગે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ. ‘ઇષ્ટદેવની રીત’ શબ્દ જરા પારિભાષિક છે. તેનો વિચાર આચાર્ય અને આશ્રિતોની રીતની વિચારણા કરતાં કંઈક જુદી રીતે કરવો યોગ્ય થશે. ઇષ્ટદેવની રીતની વિચારણામાં આપણે તેમના પ્રાદુર્ભાવના હેતુ અને રીત અંગે પ્રથમ વિચાર કરવો ઘટે છે. આ વિચારણા કરવામાં ભારતીય અવતારવાદનો વિચાર આવે એ સ્વાભાવિક છે. આજે જેમ પોતાને ધર્મનિરપેક્ષ અથવા બિનસાંપ્રદાયિક (અં. Secular) માનનારાઓ વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનના પ્રતિદિન ઊતરતા જતા જીવનધોરણ માટે ધર્મની ઉપેક્ષાને પણ કારણભૂત ગણાવે છે; પોતાને બિનસાંપ્રદાયિક માનનારાઓ જેમ પોતાનો બિનસાંપ્રદાયિકોનો જ એક સંપ્રદાય ઊભો કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે તેમ ભારતીય અવતારવાદને પૌરાણિક કલ્પના અથવા સાહિત્યનો રૂપક અલંકાર માનનારાઓ પણ પોતાના જીવનવ્યવહારમાં અવતારવાદને બીજા નામે દા.ત. વીરપૂજા(Heroworship)ના નામે પોષતા હોય છે. આજના માનવજીવનની આ વિચિત્ર વિષમતાની યોગ્યતા-અયોગ્યતા અંગે વિચાર કરવાનો પ્રસંગ કે અવકાશ નથી. પણ આપણે અત્રે એટલી નોંધ તો અવશ્ય લેવી ઘટે છે કે અવતારવાદ એ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મપ્રણાલિકાનું એક ઉજ્જવળ, અવિભાજ્ય અને વિશિષ્ટ અંગ છે. જગતના બીજા ધર્મોમાં પણ એક યા બીજા નામે અને રીતે અવતારવાદનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે જ. એટલે અવતારવાદ એ પૌરાણિક કલ્પના કે સાહિત્યનો રૂપક અલંકાર નથી. પણ સત્ય ઘટનાત્મક ઈશ્વરી લીલાચરિત્ર છે એવું સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે.

(૨) અવતારવાદનો વિચાર કરતાં નીચે જણાવેલા પ્રશ્નો (૧) કોણ

અવતરે છે ? (૨) ક્યાંથી અવતરે છે ? (૩) કેવી રીતે અવતરે છે ? (૪) શા માટે અવતરે છે ? (૫) અવતરીને શું કરે છે ? આ પાંચ પ્રશ્નો શરૂઆતમાં જ ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રશ્નોના જવાબની લાંબી વિગતોમાં ઊતરીએ તે કરતાં તેનો ગીતામાં જે જવાબ આપેલો છે તેનો જ અત્રે વિચાર કરવો વધારે યોગ્ય થશે. ગીતાના અ. ૪, શ્લોક ૭ અને ૮માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ અને અધર્મનો અભ્યુદય થાય છે ત્યારે ધર્મનું સંસ્થાપન, સાધુજનોનું રક્ષણ અને દુષ્ટજનોનો નાશ કરવા માટે ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે. આ ગીતાવચનમાં વપરાયેલા ‘યદા યદા હિ’ અને ‘તદા’ એ શબ્દો ભગવાનના અવતારની ચોક્કસ સમયમર્યાદા દાખવતા નથી તેમ તેની સંખ્યા પણ મર્યાદિત બનાવતા નથી. એટલે જ શાસ્ત્રોમાં કોઈ વખત ભગવાનના દસ તો કોઈક વખત ચોવીસ અવતારોનું વર્ણન કરીને પછી એ રીતે યુગે યુગે ભગવાનના અનેક અવતારો થાય છે એમ કહેલું છે (શ્રીમદ્ ભાગવત્ : ૧-૩/૨૬-૨૮). ગીતામાં પણ ‘बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि...’ (ગીતા ૪/૫) એ વચન દ્વારા પણ એ જ વાત કહેલી છે. શાસ્ત્રોમાં ભગવાનના અવતારોના ઘણા પ્રકારો વર્ણવેલા છે, જેવા કે પુરુષાવતાર, લીલાઅવતાર, ગુણાવતાર, કળાવતાર, અંશાવતાર, પૂર્ણાવતાર વગેરે. તેથી જ શાસ્ત્રોમાં ભગવાનને કોઈક વખત પુરુષ પ્રકૃતિ રૂપે તો કોઈક વખત ખંડ ખંડ વિશે રહેલા બ્રહ્માંડાધિપતિ દેવદેવેશ્વરરૂપે, તો કોઈ વખત અનિરુદ્ધાદિ ચતુર્વ્યૂહરૂપે, તો કોઈક વખત કેશવાદિક ચોવીસ રૂપે, તો કોઈક વખત વરાહાદિક અવતારરૂપે એમ અનેક રૂપે વર્ણવેલા હોય છે. ભક્તજનો નિત્ય સેવાપૂજા માટે પોતાની પાસે રાખે છે તે અથવા મંદિર જેવું સ્થાન કરી પ્રતિમા રૂપે પ્રતિષ્ઠિત કરે છે તે સ્વરૂપ ભગવાનનું અર્ચાવતાર કહેવાય છે. ઈશ્વરાવતારની લાંબી વ્યાખ્યાઓની વિગતોમાં ન ઊતરીએ તો એમ કહી શકાય કે ઈશ્વરાવતાર એટલે શાસ્ત્રોમાં ઈશ્વરના જે સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે તેમનું પ્રત્યક્ષ થવું તે.

(૩) ભારતીય અવતારવાદની આ અતિ સામાન્ય રૂપરેખા છે. ઈશ્વર અવતાર માટે તેના જે હેતુઓ અને કારણો જણાવેલાં છે તેનો

મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પણ સામાન્યતઃ સ્વીકાર કરેલો છે. પણ તદુપરાંત, બીજા બે હેતુઓ અને કારણો પણ તેમણે જણાવેલાં છે. ઈશ્વર અવતાર માટે ધર્મસંસ્થાપનનો જે એક હેતુ ઉપર જણાવવામાં આવ્યો છે તે અંગે એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે વ્યક્તિ, સમાજ, રાજ અને દેશના ધર્મોનું સંસ્થાપન અને પ્રવર્તન તો ઋષિમુનિઓ, ધર્માચાર્યો, સમાજસુધારકો અને રાજકર્તાઓ પણ કરતા હોય છે. એટલે તે ખાતર જ ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે એમ કહેવું ભાગ્યે જ સચુક્તિ ગણાય. સાચા સત્પુરુષો પોતાની શારીરિક રક્ષા માટે ઈશ્વર પાસે કંઈ માગણી કરતા નથી. તેથી સાધુજનોનું રક્ષણ એ પણ ઈશ્વર અવતારનું મુખ્ય કારણ ન કહેવાય. તે જ પ્રમાણે દુષ્ટજનોનો નાશ કરવો એ પણ એ માટે મુખ્ય કારણ ન કહેવાય; કારણ કે દુષ્ટજનોનાં કર્મો જ તેમનો નાશ કરે તેવાં હોય છે. એટલે જ મહાપ્રભુએ કહ્યું છે કે જેમ જ્ઞાનીભક્તોના જીવનનો હેતુ પરમેશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે જીવી પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા મેળવવી એ જ હોય છે, તેમ સ્વભક્તોનું લાલનપાલન કરવું અને એમને પ્રસન્ન કરવા-રાખવા એ જ ઈશ્વરાવતારનો મુખ્ય હેતુ હોય છે. આ કાર્ય માટે એમને પોતાના ભક્તજનો જેવા જ માણસ થવું પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમની સાથે તેમની રીતે જ હરવુંફરવું અને ખેલવું પડે છે. ત્યારે જ ભક્તજનોને સમાસ થાય છે — સુખ થાય છે. મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ઠેર ઠેર વારંવાર તહેવારોના ઉત્સવો યોજ્યા છે. સમૈયા કર્યા છે. સંતો અને પુરુષ હરિભક્તો સાથે રંગ-મહોત્સવો ઊજવ્યા છે. સંતો અને હરિભક્તોને આગ્રહ કરી કરીને સ્વહસ્તે પીરસીને જમાડ્યા છે. ભક્તોને ઘેર ઘેર જઈને તેમનાં ભોજન ખૂબ ભાવથી જમ્યા છે. આ પ્રકારની લીલાઓનો હેતુ સ્વભક્તોના લાલનપાલન સિવાય બીજો કોઈ જ નથી એ સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

(૪) ઈશ્વરાવતાર માટે મહાપ્રભુએ બીજું પણ એક કારણ જણાવેલું છે. ભગવાન તો કુરુણામૂર્તિ છે. જીવમાત્ર સદા તેમની કુરુણાદૃષ્ટિ — અમીદૃષ્ટિને પાત્ર છે. કુરુણાપાત્ર જીવો પર અહૈતુકી એટલે નિષ્કારણ

કરુણા વરસાવવી અને એ રીતે અનેક જીવોનું કલ્યાણ કરવું એ ઈશ્વરાવતારનો બીજો હેતુ છે. પરમેશ્વર જ્યારે આ કારણે પ્રગટ થઈને કરુણા દાખવે છે ત્યારે માણસ પાત્ર હોય કે અપાત્ર, પણ જો તેના અંતરમાં ‘આ ભગવાન છે’ એટલું જ વસી જાય તોપણ તેનું કલ્યાણ સિદ્ધ થાય છે. મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રાદુર્ભાવ પાછળ આ બે જ હેતુઓ મુખ્ય કારણભૂત રહેલા છે. ઈશ્વર- પ્રાગટ્યના આ બે હેતુઓ એવા છે કે ધર્મસંસ્થાપન, સાધુજનોનું રક્ષણ અને દુષ્ટજનોનો નાશ એ કાર્યો ત્યારે આપોઆપ જ સધાય છે. મહાપ્રભુના પ્રાદુર્ભાવ માટે સંપ્રદાય બહારનાં શાસ્ત્રોમાં પણ નિર્દેશો કરેલા જોવા મળે છે. દા.ત., શ્રીમદ્ભાગવતના બીજો, પાંચમો, દસમો અને અગિયારમો સ્કંધ તથા વાસુદેવમાહાત્મ્યનો તેરમો અધ્યાય તથા વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ વગેરે. મહાપ્રભુ વિક્રમ સંવત ૧૮૩૭માં પ્રગટ થયા. સં. ૧૮૫૮માં તેમણે ધર્મધુરા ગ્રહણ કરી અને પછી સં. ૧૮૮૬ આખર સુધી કચ્છથી ધરમપુર અને દ્વારકાથી સિદ્ધપુર સુધીના પ્રદેશમાં તે સતત વિચર્યા છે. એ સમય દરમિયાન તેમણે કોઈ હિરણ્યકશિપુ, કોઈ કંસ, શિશુપાળ કે કોઈ રાવણને માર્યો નથી કે બગિરાજાને બાંધ્યો નથી. પણ વિશ્વને વશ કરનારા, એ હિરણ્યકશિપુ, રાવણ, બગિરાજા વગેરેને જે કામકોઠાદિક ષડ્રિપુઓએ હરાવીને પોતાના જીવતા દાસ બનાવ્યા હતા તે ષડ્રિપુઓને મારવાની અને વશ રાખવાની અદ્ભુત શક્તિ અને કળા પોતાના હજારો આશ્રિતોને એમણે શીખવી હતી. સુજ વાયકે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે કે અમારું આ વિધાન કલ્પિત કે અતિશયોક્તિભર્યું નથી. પણ તે સંપ્રદાયના અને સંપ્રદાયની બહારના પ્રમાણભૂત ઇતિહાસોમાં નોંધાયેલી હકીકતના આધારે કરેલું છે. મહાપ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. અગિયાર વર્ષ સુધી તેમણે ઘેર રહીને માતાપિતાની સેવા કરી, તે પછી વનમાં ગયા, તીર્થોમાં ફર્યા, અને પછી લગભગ અઠાવીસ વર્ષ સુધી સત્સંગમાં ફર્યા. આ બધા સમય દરમિયાન તેમના અને સાધુજનોના પ્રાણ લેવાના ભૂંડા ઈરાદે એકત્ર થયેલા હજારો આસુરીજનોનો નાશ થયેલો છે. પણ તે માટે મહાપ્રભુએ નથી કોઈ શસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યું, નથી કોઈને શાપ આપ્યો, નથી કદી આંખ લાલ કરી કે નથી કોઈને તેમનો

નાશ કરવાનું કહ્યું. પણ વેર અને દ્વેષથી બળીઝળી રહેલા એ દુષ્ટજનો, શ્રીમહાપ્રભુને જોતાં જ યા તો તે અમુક સ્થળે આવ્યા છે એવું સાંભળતાં જ ભાન ભૂલી જતા અને ગાંડાતૂર બનતાં અંદરોઅંદર લડતા અને એકબીજાનો નાશ કરતા હતા.

(૫) મહાપ્રભુએ થોડા વખત માટે સમાધિપ્રકરણ ચલાવ્યું હતું. તેમાં કેવળ કરુણા દાખવવાનો એટલે કે અનેક જીવોનું કલ્યાણ કરવાનો જ હેતુ સ્પષ્ટ થાય છે. યોગીજનો માટે પણ દુર્લભ મનાતી સમાધિ માત્ર એમની કરુણ દૃષ્ટિના કારણે જ સુલભ થઈ હતી. એમની નજર સાથે તેની નજર મળે, કેટલીક વખત તો એમની ચાખડીનો અવાજ સાંભળે, તે પછી પાત્ર હોય કે કુપાત્ર ગમે તે હોય, પણ તેને તરત જ સમાધિ થતી. સમાધિમાં તેને પોતાના ઇષ્ટદેવનાં દર્શન થતાં, એટલું જ નહિ પણ તે પોતાના ઇષ્ટદેવની મૂર્તિને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણમાં સમાઈ જતી જોતો. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તે આ સંપ્રદાયનો આશ્રિત બની જતો. ભગવાન જ્યારે અવતાર ધારણ કરે છે ત્યારે તે સમગ્ર ઐશ્વર્ય અને શક્તિ સાથે જ અવતાર ધારણ કરે છે. પણ જેવું કાર્ય, જેવો સેવક અને જેવું સ્થળ તે પ્રમાણે તે વ્યક્ત કરે છે. પણ ઐશ્વર્ય અને શક્તિના ઓછાવત્તા આવિષ્કાર યા જે કાર્ય કરવામાં આવ્યું હોય તેની મહત્તા વા ઓછાવત્તા મૂલ્યાંકનના કારણે મંદબુદ્ધિ માણસ તેમાં ભેદનું આરોપણ કરે છે. પણ જે સાચો સત્સંગી છે તે તો પોતાના ઇષ્ટદેવને સર્વકારણના કારણ અને સર્વોપરી માનવા છતાં “અતઃશાસ્ય સ્વરૂપેષુ ભેદો જ્ઞેયો ન સર્વથા ।” શિક્ષાપત્રીના એ વચનને સદા શિરસાવંધ સમજીને જ ચાલે છે. એ એક સહજ સમજી શકાય તેવી વાત છે કે કોઈ એક કાર્ય કે વ્યક્તિ માટે અવતાર ધારણ કરવો અને ઉપર જણાવેલા હેતુઓ માટે જ અવતાર ધારણ કરવો એમાં થોડો પણ મહત્વનો તફાવત રહેલો છે. ઉપર જણાવેલા બે હેતુઓ માટે ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે ત્યારે પણ તે સમગ્ર ઐશ્વર્ય અને શક્તિ સાથે જ પ્રગટ થાય છે. પણ તે સાથે તે પોતાના થોડા મુક્ત પુરુષોને પણ લાવે છે, અને પોતાનું સામર્થ્ય છુપાવીને ભક્ત જેવા માણસ થઈને વર્તવાની એટલે કે માણસની સઘળી

ઉપાધિઓ અને નબળાઈઓ ધારણ કરવાની અને દાખવવાની ખાસ કાળજી રાખે છે. પણ અનેક જીવોનું હિત સાધવાના હેતુને કારણે કોઈ વખત સમાધિ પ્રકરણ જેવું ઐશ્વર્ય દાખવી દે છે. મહાપ્રભુના જીવનની લીલાઓનું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે શાસ્ત્રોમાં જેને પરમેશ્વરનું પરમ લક્ષણ ગણાવવામાં આવે છે તે તેમાં પૂર્ણ રીતે વ્યક્ત થાય છે. અક્ષરબ્રહ્મને પણ પોતાનામાં લીન કરીને સ્વરાટ રૂપે વર્તવું એ પરમેશ્વરનું પરમ લક્ષણ ગણાય છે. શાસ્ત્રોમાં ભગવાનનાં જે અનેક સ્વરૂપો વર્ણવેલાં છે તે સ્વરૂપે એમણે જુદા જુદા લોકોને દર્શન આપ્યાં છે અને પછી એ સ્વરૂપોને પોતાનામાં સમાવીને સ્વરાટરૂપે પણ દર્શન આપેલાં છે, એ હકીકત જ એ પરાત્પર છે એવું સિદ્ધ કરે છે. આ બધાં ભગવાનનાં પોતાનાં જ સ્વરૂપો હોવાથી તેમને ધ્યાન કરવા યોગ્ય ગણેલાં છે. જ્યારે જ્ઞાની કે ભક્ત અખંડ બ્રહ્મસ્વરૂપે વર્તતો હોય તોપણ તેને ધ્યાન કરવા યોગ્ય ગણવામાં આવેલો નથી. મહાપ્રભુનો એ આદેશ પણ સર્વોપરીની દૃષ્ટિએ જ અપાયેલો જણાય છે.

સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો અંગે કેટલીક બાબતો સૌ કોઈએ, ખાસ કરીને સંપ્રદાયના આશ્રિતોએ, સમજી લેવાની જરૂર છે. કેટલાક કહે છે કે શિક્ષાપત્રીના ૯૩-૯૪મા શ્લોકમાં વેદ, વ્યાસ, સૂત્રાદિક જે આઠ શાસ્ત્રો ગણાવેલાં છે તે જ સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો છે. કેટલાક વળી કહે છે કે શિક્ષાપત્રીના શ્લોક ૯૯-૧૦૦માં જેને ભક્તિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરીકે ગણાવેલાં છે તે જ સંપ્રદાયનાં ધર્મ, ભક્તિ, યોગ અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રો છે. ત્યારે કેટલાક વળી કહે છે કે શિક્ષાપત્રીના ઉપર્યુક્ત ચાર શ્લોકોમાં જે કહેલું છે તે હવે ઔપચારિક અને બિનમહત્ત્વનું ગણવાનું છે, કારણ કે એ શ્લોકોમાં કરેલો નિર્દેશ જે વખતે સંપ્રદાયમાં કોઈ શાસ્ત્રોની રચના થઈ ન હતી તે વખતે કરેલો છે. તે પછી તો સંપ્રદાયમાં ઘણાં શાસ્ત્રોની રચના થયેલી છે. આ ત્રણેય માન્યતા આધારહીન અને અયોગ્ય છે. શિક્ષાપત્રીના ૯૩-૯૪ શ્લોકમાં જણાવેલાં શાસ્ત્રો સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો નથી પણ સંપ્રદાય બહારનાં શાસ્ત્રો છે. પણ તેને મહાપ્રભુએ ઈષ્ટ એટલે કે પ્રિય ગણેલાં છે. શિક્ષાપત્રીના કોઈ

આદેશ બાબત યા સંપ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મપ્રણાલિકા બાબત સ્પષ્ટતા અંગે આશ્રિતે એ શાસ્ત્રો જોવાનાં યા શોધવાનાં નથી; પણ શ્લોક ૨૦૩માં જણાવ્યા પ્રમાણે સંપ્રદાયના ગ્રંથો જેવા કે તત્ત્વજ્ઞાન માટે વચનામૃત, હરિદિગ્વિજય અને ધર્મપ્રણાલિકા અને મહાપ્રભુના જીવન-ઈતિહાસ વગેરે માટે સત્સંગિજીવન, ભક્તચિંતામણિ, સત્સંગિભૂષણ વગેરે શાસ્ત્રો જ શોધવાં રહ્યાં. આશ્રિતોની જીવનનિષ્ઠાની પુષ્ટિ એ ચાર શ્લોકમાં જણાવેલાં શાસ્ત્રો વડે થતી નથી. પણ વચનામૃતાદિ શાસ્ત્રોથી જ થાય. આમ છતાં એ શ્લોકોમાં જણાવેલાં શાસ્ત્રોને બિનમહત્ત્વનાં માનવાં એ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે તે ભણવા-ભણાવવાની આજ્ઞા કરેલી છે. એ શાસ્ત્રો ભણવા-ભણાવવાનું કાર્ય સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકાને અનુસરીને જ હોવું જોઈએ એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોની રીત ખરેખર અનુપમ છે. શુષ્ક વેદાંતી, નાસ્તિક, ચાર્વાક અને કૂડાપંથી વામમાર્ગીઓ સિવાય તેમાં કોઈ દેવ, ધર્મ કે શાસ્ત્ર કે પ્રણાલિકાનું ખંડન કરવામાં આવેલું નથી. તેની રીત હમેશાં રચનાત્મક જ રહેલી છે. સમન્વય સાધવો અને સારસંગ્રહ કરવો એ જ એની રીત છે. મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ સર્વકારણના કારણ છે, સર્વોપરી છે, પરાત્પર અક્ષરધામસ્થ અવતારી છે એવું નિઃશંક રીતે દૃઢતાથી પ્રતિપાદન કરવા છતાં એ શાસ્ત્રોમાં બીજાં શાસ્ત્રો કે આચાર્યોની અવગણના કે હીન મૂલ્યાંકન કદી કરવામાં આવ્યું નથી. અનેકમાંથી એક-બે દાખલા લઈએ એટલે અમારા આ વિધાનની સત્યતાની સુજ્ઞ વાચકને ખાતરી થશે જ. બધા જ પંડિતોએ અને ધર્માચાર્યોએ કપિલ મુનિકૃત સાંખ્યશાસ્ત્રને નિરીશ્વરવાદી ગણેલું છે. એ જ કપિલ મુનિને બીજી તરફ ભગવાનના અવતાર તરીકે પણ એમણે જ વર્ણવેલા છે. એટલે ઉપર પ્રમાણે અર્થઘટન કરવું એ દેખીતી રીતે જ અયોગ્ય કહેવાય. કપિલ મુનિનું સાંખ્યશાસ્ત્ર કેવી રીતે ઈશ્વરવાદી છે એ વાત બુદ્ધિગમ્ય દલીલોથી જો કોઈએ સમજાવી હોય તો તે એક માત્ર મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જ. (વ. પં. ૨. લો. ૧૫) કેવળાદ્વૈત મતના પ્રવર્તક શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યને એક બ્રહ્મ છે, બીજું કંઈ જ

નથી એવી માન્યતાને કારણે કેટલાક વૈષ્ણવાચાર્યો અને પંડિતોએ પ્રચ્છન્ન બુદ્ધ એટલે છૂપા નિરીશ્વરવાદી ગણેલા છે. પણ લોકાલોક પર્વત ઉપર ઊભેલા યા સમુદ્રની મધ્યમાં ચાલી જતા વહાણમાં બેઠેલા પુરુષની દૃષ્ટિ સાથે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની દૃષ્ટિને સરખાવીને-સમજાવીને સમજાવવાની બુદ્ધિગમ્ય રીત જો કોઈએ દાખવી હોય તો તે એક માત્ર મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જ. માણસને કલ્યાણનો માર્ગ દાખવનાર તો શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો જ છે. પણ એમણે દાખવેલા માર્ગને સમજવા માટે અને સમજીને તે માર્ગે ચાલવા માટે તો સત્ત્વશુદ્ધ જીવનની પહેલી જરૂર છે. એટલે જ મહાપ્રભુને તત્ત્વજ્ઞાનના નિરૂપણ માટે પ્રચલિત અનેક વાદોમાં પોતાના એક વાદ કે મતનો ઉમેરો ન કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનનું વધારે વાસ્તવિક નિરૂપણ કરતાં વિશિષ્ટાદ્વૈતને પોતાના ઈષ્ટ એટલે પ્રિય મત તરીકે ગ્રાહ્ય રાખીને તેની રજૂઆત પોતાની વિશિષ્ટ રીતે કરેલી છે. દા. ત., વચનામૃત ગ. પ્ર. ૬૪. સંપ્રદાયમાં શાસ્ત્રો ઘણાં છે. પ્રગટ થયાં છે તે કરતાં હજી અપ્રગટ રહેલાં શાસ્ત્રો ઘણાં છે. વાતો પણ ઘણી છે. પણ સુજ્ઞ આશ્રિતે શિક્ષાપત્રી, વચનામૃત, સત્સંગિજીવન, સત્સંગિભૂષણ, હરિદિગ્વિજય જેવાં મુખ્ય પ્રમાણ શાસ્ત્રોનાં વચનોથી અવિરુદ્ધ હોય એવા બીજા ગ્રંથો કે વાતોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. મુખ્ય પ્રમાણ શાસ્ત્રોમાં કહેલા સિદ્ધાંતો અને દાખવેલી જીવનપ્રણાલિકા વિરુદ્ધની કોઈ વાત સંપ્રદાયમાં પ્રમાણિત ન માનવી જોઈએ.

“... આપણે સંપ્રદાયમાં જન્મ્યા છીએ અને જોડાયા છીએ એ તો પરમાત્માનું ભજનસ્મરણ એકાગ્ર ચિત્તથી કરવા સારુ. જો શ્રીજી મહારાજના વચનનું - સ્વરૂપનું- આપણને નિશ્ચિતપણે સ્મરણ-ભજન-આચરણ ન થાય તો માનવું કે આપણા આશ્રયમાં ખામી છે અને તે ખામી શોધી કાઢી દૂર કરવી જોઈએ. ...”

૨. સંપ્રદાયની પહેલી ધર્મસભા

એ એક આશ્ચર્યજનક ઘટના છે કે, પરાત્પર પ્રગટ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ગુરુપદે, પહેલી ધર્મસભા મેળવવાનો અલભ્ય લાભ, ભારતના કોઈ શહેરને મળેલો નથી, પણ એક નાના ગામડાને મળેલો છે. રામાનંદ સ્વામીના દેહોત્સર્ગ પછી ચૌદમા દિવસે એટલે વિ. સંવત ૧૮૫૮ના માગશર વદ ૧૪, તા. ૩ જાન્યુઆરી, ૧૮૦૨, રવિવારે, સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના ફણેણી નામના નાનકડા ગામે સંપ્રદાયની પહેલી ધર્મસભા મળી હતી. સત્સંગિજીવનના બીજા પ્રકરણની શરૂઆતમાં શતાનંદ મુનિએ એ સભાનું અતિ મનોહર, મૂર્તિમંત વર્ણન કરેલું છે. એ સભા, અનેક કારણે અજોડ હતી. મુમુક્ષુઓને જે મહા ભાગવત્ધર્મનો આશ્રય કરાવવાના મંગળ આશયથી, પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમે પોતે પ્રગટ થવાની મહદ્ કૃપા કરી હતી, તે મહાધર્મના સિદ્ધાંતો એમણે પોતે આ સભામાં સમજાવેલા છે. એટલે એનું મહત્ત્વ, આજે આપણે જેટલું આંકીએ અને સમજીએ તેટલું ઓછું છે. જેમણે એક વર્ષ પહેલાં જ ભાગવતી મહાદીક્ષા લાધી હતી અને જેમની વય ત્યારે એકવીસ વર્ષની પણ પૂરી થઈ ન હતી એવા શ્રીસહજાનંદ સ્વામીને, રામાનંદ સ્વામીએ પોતાના શિષ્યમંડળમાં સમર્થ વિદ્વાન અને અગ્રગણ્ય ગણાતા બીજા ઘણા શિષ્યોને બાજુએ મૂકીને પોતાના પદે પ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા, ત્યારે ‘નવાસવા અને બિનઅનુભવી’ મનાતા એ સર્વ ગુરુના ગુરુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના અધ્યક્ષપદે એ સભા મળેલી હતી. એ સભામાં, ગુરુપદે બેસવાના જેમના હક્કો બાજુએ

મૂકવામાં આવ્યા હતા એવા શિષ્યો શાંત અને સ્વસ્થ બેઠા હતા. જેમને સમાધિ સહજ સિદ્ધ હતી, જે જિતેન્દ્રિય અને મહા વિદ્વાન ગણાતા હતા એવા ઘણા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પણ એ સભામાં બેઠાં હતાં. રામાનંદ સ્વામીએ અનુગામીની કરેલી પસંદગીને જે ખુલ્લી રીતે આવકારી કે પડકારી શક્યા ન હતા એવા પણ કેટલાક આશ્રિતો, સભામાં બેઠા હતા. રામાનંદ સ્વામીની ખ્યાતિ સાંભળીને, તેમનાં દર્શન-સમાગમ કરીને કૃતાર્થ થવાની ઈચ્છાથી આવેલા પણ તેમના દેહત્યાગની ખબર સાંભળીને નિરાશ થયેલા કેટલાક વિદેશી વિદ્વાનો અને યાત્રાળુઓ પણ હવે આગળ શું કરવું તેનો મનોમન વિચાર કરતા એ સભામાં બેઠા હતા. ઘણાના મનમાં નવા ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ, આદર અને અલૌકિક ભાવ સ્વાભાવિક રીતે ઊભરાતો હતો; કેટલાકના મનમાં શંકા-આશંકાઓ ઊછળી રહી હતી; ત્યારે કેટલાક વળી તટસ્થતા ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પણ સભામાં શું થાય છે તે જોવા-જાણવાની જિજ્ઞાસા તો સૌ કોઈના મુખ ઉપર વર્તાતી હતી.

૨. સભામાં કંઈક નવું થશે એવું તો ઘણાને લાગતું હતું. સભાની બેઠકવ્યવસ્થા અને શિસ્ત જ અનોખાં અને આકર્ષક હતાં. પહેલાં તો સભામાં ગમે તે ગમે ત્યાં બેસતા હતા. પણ આજે સભામાં સિંહાસન પાસે, જમણી બાજુ ત્યાગી વર્ગ પૈકી બ્રહ્મચારીઓ બેઠા હતા; તેમની પાછળ સાધુઓ અને તેમની પાછળ પાર્ષદો બેઠા હતા. ડાબી બાજુ ગૃહસ્થ હરિભક્તો, વર્ણાનુક્રમે એટલે પહેલા બ્રાહ્મણો, પછી ક્ષત્રિયો, પછી વૈશ્યો અને પછી શૂદ્રો, એ ક્રમે બેઠેલા હતા. પાછલી બાજુએ અને ત્યાગી વર્ગની દૃષ્ટિ ન પડે એવી રીતે, દૂર અલગ સ્થાનમાં સ્ત્રીઓ બેઠી હતી. સભામાં નીરવ શાંતિ ફેલાયેલી હતી. કેટલાક માનતા હતા કે સભામાં રામાનંદ સ્વામીના શોકનિવારણ અર્થે, આત્મા-અનાત્માની અને સાંખ્યયોગની વાત થશે. કેટલાક માનતા હતા કે સભામાં રામાનંદ સ્વામીના શોકનિવારણ અર્થે આત્મા-અનાત્માની અને સાંખ્યયોગની વાત થશે, કેટલાક માનતા હતા કે સભામાં રામાનંદ સ્વામીની જીવનલીલાના મહત્ત્વના પ્રસંગો યાદ કરવામાં આવશે, કેટલાક માનતા

હતા કે સામાન્ય નીતિવ્યવહારની વાત થશે; ત્યારે કેટલાક વળી માનતા હતા કે રામાનંદ સ્વામીની ઉત્તરક્રિયાના ખર્ચ માટે સભામાં સીધી યા આડકતરી માગણી થશે. આમ નવા ગુરુ શું કરે છે અને કહે છે તે જોવા-સાંભળવા માટે સૌ કોઈ આતુર હૈયે સભામાં બેઠા હતા.

૩. પૂજાનું પ્રારંભિક કામ પૂરું થતાં જ ધર્મસભામાં ધર્મસિંહાસને બિરાજેલા ધર્મનંદન, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ધર્મઘોષણા કરીને, માણસના જીવનધર્મના પાયાના ચાર અણમોલ સિદ્ધાંતોનું શરૂઆતમાં જ પ્રતિપાદન કર્યું. એમણે ધીરગંભીર સાદે કહ્યું કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો, પુરુષાર્થ એટલે ‘પુરુષૈઃ અર્થ્યંતે’ જે મેળવવા માટે પુરુષો પ્રયત્ન કરે છે તે — સિદ્ધ કરવા એ જ માનવજીવનનું પરમ ધ્યેય છે. આ ચાર પુરુષાર્થો એકમેકથી અલગ છે અને તેની સિદ્ધિ માણસે એક પછી એક યા અલગ અલગ મેળવવાની છે એમ માનવું એ ગંભીર ભૂલ છે. ખરેખર તો એ ચારે પુરુષાર્થો એક જ છે. ધર્મ નિત્ય પુરુષાર્થ છે; અર્થ અને કામ એ ભૌતિક જીવનના કામચલાઉ પુરુષાર્થો છે; મોક્ષ એ અંતિમ ધ્યેયલક્ષી પુરુષાર્થ છે. ચારેમાં ધર્મ પાયાનો પુરુષાર્થ છે; એનું સ્થાન અને કાર્ય, રત્ન યા પુષ્પહારમાં સૂત્ર જેવું છે. એટલે કે ધર્મથી જ અર્થ, ધર્મથી જ કામ અને ધર્મથી જ મોક્ષ મેળવી શકાય છે, ટકાવી શકાય છે અને ભોગવી શકાય છે. જો ધર્મને દૂર કરવામાં આવે તો બાકી રહેલા ત્રણ પૈકી એકેય પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. માટે ‘ધર્માદર્થશ્ચ કામશ્ચ સુખં જ્ઞાનં ચ જાયતે’ (સ. જી-૨-૧-૨૧) એ મહાસૂત્રને હમેશાં લક્ષમાં રાખીને માણસે ધર્મનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

૪. બીજી પાયાની વાત એમણે એ કહી કે માણસ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે એનું શરીર, એની જાતિ, સ્ત્રીપુત્રાદિકના સંબંધો, ઘરબાર દ્રવ્યાદિકનો યોગ વગેરે જે કંઈ એણે ‘મારું’ માનીને ભેગું કરેલું છે તે બધું અહીંનું અહીં જ પડી રહે છે. જે વ્યક્તિ અને પદાર્થને એણે પોતાનાં ગણેલાં છે તે પૈકી, કોઈ કરતાં કોઈ, એની સાથે જતું નથી. એક માત્ર ધર્મ જ એની સાથે જાય છે. તેથી ધર્મ જ માણસનો સાચો સાથી અને સંબંધી છે :

‘एक एव सुहृदमो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति ॥’

(સ. જી-૨-૧-૨૭)

માટે માણસે ધર્મનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

૫. ત્રીજી પાયાની વાત એમણે એ કહી કે સર્વ પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ ધર્મથી જ શક્ય બનતી હોવાથી ગમે તેટલો મોટો લાભ થતો હોય તોપણ ધર્મનો દ્રાસ થતો હોય એવું કોઈ કર્મ માણસે કદી ન કરવું જોઈએ. જેમ ગંદું પાણી દેખાવમાં પાણી જેવું જ દેખાય છે છતાં સમજુ અને પવિત્ર માણસ તેનો હમેશાં ત્યાગ જ કરે છે. તેમ પોતાનું લૌકિક અને પારલૌકિક હિત સાધવા ઈચ્છતા સમજુ માણસે ધર્મહીન કર્મનો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો જોઈએ.

धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
न तत्सेवेत मेधावी, शुचिः कुसलिलं यथा ॥

(સ. જી. ૨-૧-૧૪)

અને ચોથી પાયાની વાત એમણે એ કહી કે માનવજીવનની ઉન્નતિ, અવનતિ અને સુખદુઃખનો બધો આધાર, તે જીવનમાં ધર્મનું પાલન કેવું અને કેવી રીતે કરે છે તેના ઉપર જ રહેલો છે. ધર્મ જ માણસના જીવનનું ધારણ, પોષણ અને રક્ષણ કરે છે. માટે સૌ કોઈએ ધર્મનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

धर्मवृद्धे विवर्धन्ते सर्वभूतानि सर्वदा ।
तस्मिन् हसति हीयन्ते, तस्माद्धर्मोनिषेव्यताम् ॥

(સ. જી. ૨-૧ ૨૫)

૬. પણ જીવનની દરેક ક્રિયા ધર્મપ્રમાણ અને ધર્મયુક્ત કરવા માટે માણસે સૌ પ્રથમ ધર્મ એટલે શું અર્થાત્ તેનું સ્વરૂપ અને પ્રકાર બરાબર સમજવાં જોઈએ. ધર્મના પ્રકાર તો આકાશના તારાઓની માફક ગણ્યા ગણાય નહિ એટલા છે. યુગના, કાળના, દેશના અને સમાજના ધર્મો જુદા હોય છે; વ્યક્તિના, કુટુંબના, વર્ણના, આશ્રમના અને વર્ણાશ્રમના

ધર્મો જુદા હોય છે; સ્ત્રીના, પુરુષના, બાળકના, યુવાનના અને વૃદ્ધોના ધર્મો જુદા હોય છે. એકના માટે જે ધર્મ તે બીજા માટે અધર્મ અને એકના માટે જે અધર્મ તે બીજા માટે ધર્મ પણ હોઈ શકે છે. ધર્મના પ્રકારોની આ વિચિત્ર વિવિધતા અને વિપુલતાનો લાભ લઈને, સૌ કોઈ, પોતાના કર્મને ધર્મ જ માને-મનાવે છે. પોતે અધર્મ, પાપ યા ગેરકાયદેસર કર્મ કર્યું છે યા કરે છે એવું તો કોઈ જ માનતું કે સ્વીકારતું નથી. ધર્મના પ્રકારોની આ વિચિત્રતાના કારણે ધર્મની અનેક વ્યાખ્યાઓ અને અર્થો પ્રચલિત થયેલા છે — આજે પણ થાય છે. માણસે પોતાની બુદ્ધિનો સદુપયોગ યા દુરુપયોગ કરીને, ‘ધર્મ’, ‘સ્વધર્મ’ અને ‘પરધર્મ’ શબ્દના એવા અને એટલા અર્થો કર્યા છે — આજે કરે છે કે કોને ધર્મ કહેવાય અને કોને અધર્મ કહેવાય અથવા ધર્મની કઈ વ્યાખ્યા અને અર્થ બરાબર છે, કેવી રીતે બરાબર છે, કોના માટે બરાબર છે તેનો વિવેકવિચાર કરવો એ આજે એક ખૂબ ગૂંચવણ અને મૂંઝવણભર્યો પ્રશ્ન બનેલો છે.

૭. હવે આપણે ધર્મના સ્વરૂપનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ. ધર્મ શબ્દમાં અક્ષરો તો બે જ છે, પણ તેમાં અર્થનો મહાસાગર ભરેલો છે. મૂળ ‘ધૃ’ ધાતુને ‘મન્’ પ્રત્યય લગાડવાથી ધર્મ શબ્દ બને છે. ‘ધરતીતિ ધર્મઃ’ અથવા ‘ધ્રિયતે ઇતિ ધર્મઃ’ એ એની વ્યુત્પત્તિ છે. આ વ્યુત્પત્તિના કારણે એ શબ્દમાં બે બાબતોનો સ્પષ્ટ રીતે સમાવેશ થાય છે. એક જે ધારણ કરે છે તે અને બીજું જેને અથવા જે રીતે કે જે વડે ધારણ કરવામાં આવે છે તે. પહેલી બાબતમાં, ધારણ કરનાર કોઈ ભાવ, વૃત્તિ, ક્રિયા, શક્તિ કે વ્યક્તિનો અને બીજી બાબતમાં, જેને ધારણ કરવામાં આવે છે તે વ્યક્તિ, વસ્તુ યા પદાર્થનો બોધ થાય છે. આ ઉપરથી સહજ સમજી શકાય એમ છે કે બન્ને બાબતો અપૃથક્ છે — એક છે અને એક જ રહેલી જોઈએ. છતાં આજનો અખતર ડાહ્યો માણસ તેને જુદી પાડે છે અને પરિણામે મુશ્કેલીઓની પરંપરા સર્જે છે. બન્ને બાબતોની અપૃથક્તાનો વિચાર કરીને જ, મહાભારતકારે ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે : ‘ધારણાદ્ધર્મમિતાહુઃ ધર્મો ધારયતે પ્રજા । યસ્યાત્ ધારણ સંયુક્તં સ ધર્મ ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ ધારણ કરે તેને ધર્મ કહેવાય છે. ધર્મ પ્રજાને

ધારણ કરે છે. જે ધારણ કરે છે અને જે ધારણ કરાય છે તેને નિશ્ચય ધર્મ કહેવાય છે.’ બીજા શાસ્ત્રકારોએ પણ તે પ્રમાણે કહ્યું છે કે : ‘**ધર્મ એવ હતોહંતિ, ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ** જે ધર્મનો હાસ કરે છે તેનો ધર્મ હાસ કરે છે અને જે ધર્મનું રક્ષણ કરે છે તેનું રક્ષણ ધર્મ કરે છે,’ તથા ‘**ધર્મે સર્વ પ્રતિષ્ઠિતમ્** । ધર્મમાં જ સર્વ કંઈ રહેલું છે.’ ધર્મની આ મૂળભૂત વ્યાખ્યાને અનુલક્ષીને બીજી અનેક વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવી છે — આવે છે. કોઈએ સદ્વિચાર, સદ્વાણી અને સદ્વર્તનને તો કોઈએ ફરજ, સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ, ન્યાય અને નીતિને ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. કોઈએ માનવતા, સમાનતા અને બંધુભાવને, તો કોઈએ દયા, દાન અને દમનને ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. કોઈએ સ્નાન, સંધ્યા અને પાઠપૂજાને; કોઈએ જપ, તપ અને તીર્થાટનને; કોઈએ વ્રતઉપવાસ, ત્યાગ અને તિતિક્ષાને; તો કોઈએ કથા, કીર્તન અને દર્શનને ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. કોઈએ અહિંસાને, કોઈએ સત્યને, કોઈએ સંતસમાગમને, કોઈએ યજ્ઞને, કોઈએ ભોગને, કોઈએ વિચાર અને વાણીની શુદ્ધિને, તો કોઈએ દેહની અને અંતરની શુદ્ધિને ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. કોઈએ મૌનને, કોઈએ કર્મને, કોઈએ કર્મસંન્યાસને, તો કોઈએ કર્મફળની અનાસક્તિને ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. કોઈએ વિદ્યાને, કોઈએ શક્તિને, કોઈએ અર્થલાભને, તો કોઈએ સેવા અને સમર્પણને જ ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. કોઈએ કહ્યું છે કે જેનાથી સુખ અને શાંતિ મળે એ જ ધર્મ છે, તો કોઈએ કહ્યું કે જેનાથી પોતાનું અને પારકું હિત થાય, રક્ષણ થાય અને ઉન્નતિ થાય એ જ ધર્મ છે. વેદવિદ્યાવિશારદોએ કહ્યું કે ‘**વેદપ્રણિહિતો ધર્મો, અધર્મસ્ત દ્વિપર્યયઃ** ॥ વેદમાં જે વિષય કહેલું છે તે ધર્મ કહેવાય, તેથી વિરુદ્ધ હોય તે અધર્મ કહેવાય.’ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું કે ‘**શ્રુતિસ્મૃતિભ્યામુદિતં યત્ સ ધર્મઃ** । શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જે કરવા યોગ્ય છે એમ કહેલું છે તે ધર્મ કહેવાય.’ યાજ્ઞકોએ કહ્યું કે ‘**યજ્ઞેન યજ્ઞમજન્તદેવા સ્તાનિધર્માણિ પ્રથમાન્યાસત્** । દેવોએ યજ્ઞ વડે યજ્ઞપૂજન કર્યું, તે જ ધર્મ કહેવાય છે.’ મીમાંસાકાર જૈમિનિએ કહ્યું કે ‘**ચોદના લક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ** । ધર્મ મીમાંસામાં જે કરવા યોગ્ય છે એમ કહેલું છે તે ધર્મ છે.’ વૈશેષિકકાર કણાઈ મુનિએ કહ્યું કે

‘**યતોઽભ્યુદય નિશ્ચેયસ સિદ્ધિઃ સઃ ધર્મઃ** । જેનાથી લૌકિક અને પારલૌકિક સુખ થાય તે ધર્મ કહેવાય છે.’ યોગશાસ્ત્રના પ્રણેતા પતંજલિએ કહ્યું કે ‘**અયંતુ પરમોધર્મ યત્યોગેનાત્મદર્શનમ્** । જેનાથી આત્મદર્શન થાય છે તે ધર્મ કહેવાય છે.’ તો મહાભારતકારે વળી લોકશાહી ઢબે કહ્યું કે ‘**મહાજનો યેન મતઃ સ પંથઃ (ધર્મઃ)** । મોટા પુરુષોએ જે માર્ગ અપનાવ્યો હોય તે ધર્મ કહેવાય છે.’

૮. ધર્મની ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાઓમાં ગુણ છે અને દોષ પણ છે. એટલે એ વ્યાખ્યાઓને સર્વાંગ, સંપૂર્ણ અને નિર્દોષ ગણી શકાય તેમ નથી. પણ ફણેણીમાં મળેલી ધર્મસભામાં ધર્મપુત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સમજાવેલી વ્યાખ્યા સરળ અને નિર્દોષ છે. આ રહી વ્યાખ્યા :

‘**યમાર્યાઃ ક્રિયમાણં હિ સ્તુવન્ત્યાગમવેદિનઃ ।**

સ ધર્મો, યં ચ નિન્દન્તિતમધર્મં પ્રચક્ષતે ॥

(સ. જી. ૨-૧-૧૫)

આ વ્યાખ્યામાં વેદવિશારદો અને શાસ્ત્રકારોએ કરેલી વ્યાખ્યામાં જે દોષો રહેલા છે તે દૂર થઈ જાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કહ્યું કે, ‘આગમવેત્તા આર્યો જે કર્મને કરવા યોગ્ય છે એમ જણાવી વખાણે છે તે કર્મ ધર્મ છે, અને જે કર્મને કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાવી વખોડે છે તે કર્મ અધર્મ છે.’ આ વ્યાખ્યા સર્વથા સરળ અને નિર્દોષ છે. વેદ, શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જે કંઈ કહેલું હોય તે બધાને જ ધર્મ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો યાજ્ઞિકી હિંસા, નિયોગ દ્વારા પ્રજોત્પત્તિ, મોટા પુરુષોએ કરેલાં અધર્માચરણો વગેરે કર્મો પણ ધર્મ તરીકે સ્વીકારવાં પડે, જે યોગ્ય અને હિતાવહ ન કહેવાય. ‘**સદાચારઃ સ્મૃતિર્વેદાસ્ત્રિવિધઃ ધર્મલક્ષણમ્** । જે કર્મ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પ્રમાણયુક્ત સદાચાર હોય તે ધર્મ કહેવાય.’ ધર્મના આ સર્વમાન્ય લક્ષણના અનુસંધાનમાં શિક્ષાપત્રી શ્લો. ૧૦૩માં જણાવેલી ધર્મની વ્યાખ્યા : ‘**ધર્મો જ્ઞેયઃ સદાચારઃ શ્રુતિસ્મૃત્યુપપાદિતઃ** । શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ પ્રતિપાદન કર્યો જે સદાચાર તે ધર્મ જાણવો.’ એ વ્યાખ્યા પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે.

૯. પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કહેલી વ્યાખ્યામાં જે વિશિષ્ટતા રહેલી છે તે સૌ કોઈએ સમજી લેવાની જરૂર છે. એ વ્યાખ્યાનો ઉપર જે અર્થ જણાવેલો છે તે તો પ્રાથમિક છે. પણ આર્ય અને આગમવેત્તા શબ્દોના વિશિષ્ટ અર્થ થાય છે. તે યથાર્થ સમજવામાં આવે તો એની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. આર્ય એટલે સજ્જન, સદાચારી પુરુષ, સત્પુરુષ, ઉત્તમ પુરુષ એવા પણ અર્થો થાય છે. આગમ અને નિગમ એ શબ્દો જોડકામાં વપરાયા હોય, દા.ત. નિગમાગમ અથવા આગમ શબ્દ એકલો વપરાયો હોય ત્યારે તે શાસ્ત્રોના વિશાળ અર્થમાં વપરાયો હોય છે. નિગમ એટલે વેદ અથવા શ્રુતિ, અને આગમ એટલે પુરાણો અને સ્મૃતિ અથવા કેટલીક વખત ઊલટી રીતે એટલે કે આગમ એટલે વેદ અથવા શ્રુતિ અને નિગમ એટલે પુરાણો અને સ્મૃતિઓ — એવો પણ અર્થ કરાય છે. આગમ એટલે જ્ઞાન, વિદ્યા, બ્રહ્મ એવા પણ અર્થો થાય છે. ઉપર્યુક્ત અર્થોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કરેલી વ્યાખ્યાનો, શાસ્ત્રો એટલે સત્શાસ્ત્રો જાણનારા અથવા વિદ્યા જાણનારા અથવા બ્રહ્મને જાણનારા પુરુષો અથવા સત્પુરુષ અથવા ઉત્તમ પુરુષ, જે કર્મને કરવા યોગ્ય છે કહીને વખાણે તે કર્મ, ધર્મ છે, અને કરવા યોગ્ય નથી એમ કહી વખોડે તે અધર્મ છે એવો વિશેષ અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે.

૧૦. આ અર્થની વધુ વિગતો સમજવા માટે આપણે સત્શાસ્ત્ર કોને કહેવાય ? વિદ્યા કોને કહેવાય ? બ્રહ્મ એટલે શું ? સત્પુરુષ કોને કહેવાય ? ઉત્તમ પુરુષ કોને કહેવાય ? — એ પ્રશ્નોનો પ્રથમ વિચાર કરવાની જરૂર છે. સત્ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરે તે સત્શાસ્ત્ર કહેવાય છે. જીવ, ઈશ્વર, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ આ સનાતન સત્ તત્ત્વો છે. માયા સત્ છે અને અસત્ પણ છે. આ બધાનું જેમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય તે સત્શાસ્ત્ર કહેવાય. પણ પરમેશ્વર સદા દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ છે, તે સ્વામી છે અને જીવ, ઈશ્વર, બ્રહ્મ એ સેવક છે. આ ત્રિકાળાબાધિત સિદ્ધાંતને બદલે, પરમેશ્વર નિરાકાર છે અને બ્રહ્મ પરબ્રહ્મ છે એવું જેમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય તે શાસ્ત્ર ઉપર જણાવેલી સત્શાસ્ત્રની

વ્યાખ્યામાં આવતું હોવા છતાં સાચા અર્થમાં સત્શાસ્ત્ર ન કહેવાય. એટલે સત્શાસ્ત્રો જાણનારો પુરુષ જ્યારે કોઈ કર્મને ધર્મ તરીકે ઓળખાવે ત્યારે તે વિધાનને આદેશ તરીકે સ્વીકારતાં પહેલાં એ કયા પ્રકારના સત્શાસ્ત્રનો જાણનારો છે એ નક્કી જાણી લેવાની જરૂર રહે છે. આ નિર્ણય કરવાનું કામ દેખાય છે તેટલું સહેલું નથી. એટલે માત્ર સત્શાસ્ત્ર જાણનાર પુરુષ જેને ધર્મ તરીકે ઓળખાવતો હોય તેનો ધર્મ તરીકે સ્વીકાર ન કરવો એ જ સારામાં સારો અને નિર્ભય માર્ગ છે. જે દલીલ સત્શાસ્ત્રો જાણનાર પુરુષને લાગુ થાય છે તે વિદ્યા જાણનાર પુરુષને પણ લાગુ થાય છે. એટલે તે વખાણે તે કર્મનો પણ ધર્મ તરીકે સ્વીકાર કરવો એ હિતાવહ નથી. બ્રહ્મ શબ્દ અક્ષર અથવા બ્રહ્મ તેમ જ પરબ્રહ્મ બન્ને વાચક છે. બ્રહ્મને જાણનાર પુરુષ, બ્રહ્મ એટલે માત્ર આત્માને જાણનારો છે કે એ આત્મામાં અંતર્યામીરૂપે રહેલા પરમાત્માને પણ જાણનારો છે એ પ્રથમ નક્કી જાણ્યા સિવાય, એ જે કર્મને વખાણે તેને ધર્મ અને વખોડે તેને અધર્મ દેખીતી રીતે જ સ્વીકારી શકાય નહિ. આથી જે સદાચારી અને સત્પુરુષ છે તે જે કર્મને ધર્મ તરીકે વખાણે તેનો ધર્મ તરીકે સ્વીકાર કરી આચરણ કરવું એ માર્ગ જ સરળ અને હિતાવહ જણાય છે. પણ આ માર્ગ અખત્યાર કરનારે સત્પુરુષ કોને કહેવાય તે ખાસ સમજી લેવાની જરૂર છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે : ‘**येषां त्रिण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म च । सतस्तानेव सेवेत परीक्ष्य मतिमान्नरः ॥** (સ.જી. ૨-૨-૧૭)

જે વિદ્યા શુદ્ધ હોય, એટલે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે ખરેખર સત્શાસ્ત્ર અને વિદ્યા કહેવાય તેને વિશુદ્ધ ગુરુપરંપરા દ્વારા જાણતો હોય, જે યોનિ શુદ્ધ હોય, એટલે કે સ્વધર્મનિષ્ઠ અને ભક્તિપરાયણ માતાપિતાથી જેમનો જન્મ હોય, અને જે કર્મશુદ્ધ હોય, એટલે કે જે હમેશાં સદાચારી એટલે પરમાત્માએ કહેલા નિયમોના પાલનમાં સદા તત્પર હોય તે પુરુષ જ સત્પુરુષ કહેવાય. સત્પુરુષની આ વ્યાખ્યા વિવેકી મુમુક્ષુએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, અર્થાત્ આવા સત્પુરુષો હોય તે જે કર્મને કરવા યોગ્ય કહીને વખાણે તે ધર્મ કહેવાય,

અને કરવા યોગ્ય નથી એમ કહીને વખોડે તે અધર્મ કહેવાય. પણ ધર્મની આ વ્યાખ્યા કરતાં વધારે સરળ અને નિર્ભય વ્યાખ્યા પણ કહેવામાં આવેલી છે. આર્ય એટલે ઉત્તમ પુરુષ એવો પણ અર્થ થાય છે. જગતમાં ઉત્તમ પુરુષ તો એક જ છે અને તે પરમાત્મા, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં અને વચનામૃત લોયા-૭, પંચાળા દ્વામાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે :

यस्मात्क्षरमतांतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथित पुरुषोत्तमः ॥

(ગીતા ૧૫-૧૮)

ઉત્તમ પુરુષ એટલે પુરુષોત્તમ એટલે પરમેશ્વર પોતે. એ જે કર્મને કરવા યોગ્ય છે એમ કહીને વખાણે તે કર્મને ધર્મ, અને કરવા યોગ્ય નથી એમ કહીને વખોડે તે અધર્મ એવો વિશેષ અર્થ ઉપર જણાવેલા વિવેચનને અંતે આપોઆપ નિષ્પન્ન થાય છે. ઉપર્યુક્ત વિવેચનનો સાર બીજા શબ્દોમાં રજૂ કરવો હોય તો એમ કહી શકાય કે સાચા સત્પુરુષો કે જે સાચા અર્થમાં સત્શાસ્ત્ર અને વિદ્યા જાણતા હોય, જે બ્રહ્મને જાણતા હોય એટલે કે જેમણે બ્રહ્મરૂપ થઈને પરબ્રહ્મને પ્રીય્યા હોય અને જેમના જીવનમાં સદાચાર જ પ્રધાન છે એવા સત્પુરુષે અને પ્રગટ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણે જે કર્મ કરવા યોગ્ય છે એમ કહ્યું હોય તે ધર્મ છે અને જે કર્મ કરવા યોગ્ય નથી એમ કહ્યું હોય તે જ અધર્મ છે.

૧૧. ઉપર્યુક્ત વિવેચન ઉપરથી સહજ સ્પષ્ટ થાય છે કે, મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સંપ્રદાયની પહેલી ધર્મસભામાં, પોતાના આશ્રિતોને ઉપદેશેલો ધર્મ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ પ્રમાણિત કરેલો સદાચાર જણાય છે, પણ ખરેખર તો તે પ્રગટનો ધર્મ છે. ‘પ્રગટનો ધર્મ’ એ વાક્ય સાંપ્રદાયિક પારિભાષિક છે. પ્રગટનો ધર્મ એટલે મૂર્તિમાન ધર્મ એવો અર્થ અત્રે કરવાનો નથી. ધર્માચરણ એ પણ એક પ્રકારનું કર્મ હોવાથી તે મૂર્તિમંત ન હોઈ શકે. પણ સત્શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા પરબ્રહ્મ પરોક્ષ કહેવાય છે. માયાતીત એ પરમાત્મા ભક્તજનોના લાલનપાલન માટે જ્યારે જેવો સેવક તેવું રૂપ ધારણ કરીને

તેની નજર સામે પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યારે તે પ્રગટ થયા કહેવાય છે. પરબ્રહ્મનું એ પ્રગટ સ્વરૂપ અને સત્શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું પરોક્ષ સ્વરૂપ, બન્ને એક જ છે, તેમાં તલમાત્ર ફેર નથી એવી અચળ નિષ્ઠાથી પ્રગટ સ્વરૂપની એકાંતિકી ભક્તિ કરવી એનું નામ પ્રગટ ઉપાસના કહેવાય છે. એ પ્રગટ સ્વરૂપ પરમાત્મા જે જે આજ્ઞા કરે તે આજ્ઞાઓ ‘પ્રગટનો ધર્મ’ કહેવાય છે. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે પ્રગટના ધર્મનું પાલન કરવાથી કલ્યાણ પણ પ્રગટ જ થાય છે. પ્રગટ કલ્યાણ એ દેહ મૂક્યા પછી પ્રાપ્ત થતી સ્થિતિ નથી પણ દેહ મૂક્યા પછી પ્રાપ્ત થતી મુક્ત દશાનો, દેહ છતાં જ અનુભવ કરવો એ પ્રગટ કલ્યાણ કહેવાય છે. પ્રગટના ધર્મનું પાલન કરવાથી પોતાનું આત્મંતિક કલ્યાણ થઈ જ ગયું છે એવી પૂર્ણકામ દૃઢ નિષ્ઠા જીવનની દરેક ક્રિયામાં વર્તાય એ પ્રગટ કલ્યાણ સિદ્ધ થયાની, પ્રત્યક્ષ જોઈસમજી શકાય એવી જીવંત નિશાની છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રાદુર્ભાવનો હેતુ અને જીવનસંદેશ એક જ છે — પ્રગટના ધર્મનું પ્રવર્તન અને પ્રગટ કલ્યાણની બાંહેધરી. પણ એની તાત્કાલિક અને સફળ સિદ્ધિ માટે એમણે કેટલીક શરતો અનિવાર્ય લખેલી છે. એ શરતો, આમ તો પાંચ છે. પણ તેને ટૂંકામાં, એક વાક્યમાં નીચે પ્રમાણે કહી શકાય : ‘શ્રદ્ધાથી (૧), નિયમપૂર્વક (૨), સત્પુરુષોનો (૩), અને સત્શાસ્ત્રોનો (૪) સંગ કરવો, અને પ્રગટ પરમાત્માની એકનિષ્ઠ ભક્તિ (૫) કરવી.’ પ્રગટ ભક્તિ કરવા માટે સત્પુરુષો અને સત્શાસ્ત્રોનો સંગ પરમ આવશ્યક છે, પણ એથી વધુ આવશ્યક તો એ સંગ અને ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને નિયમપૂર્વક કરાય એ છે. સંપ્રદાયની પહેલી ધર્મસભાનો આ સંદેશ, આશ્રિત માટે સમજી-વિચારીને જીવનમાં ઉતારવાની જરૂર, પહેલાં હતી તે કરતાં આજે ઘણી વધારે છે.

૩. સર્વ અવતારના અવતારી

‘સર્વ અવતારના અવતારી’, ‘સર્વ કારણના કારણ’ અને ‘સર્વોપરી,’ આ ત્રણ શબ્દો પરાત્પર પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનાં નામવિશેષણ તરીકે, સંપ્રદાયના સર્વ વર્ગમાં ખૂબ પ્રિય અને પ્રચલિત છે, પણ એના અર્થો જુદા જુદા કરવામાં આવે છે. શબ્દોના જુદા જુદા અર્થ કરવામાં આવે તેમાં કંઈ અજુગતું ન કહેવાય. પણ જો એ અર્થો, એના વાચ્યાર્થ અને હેત્વાર્થ સાથે તેમ જ સંપ્રદાયનાં મુખ્ય પ્રમાણિત શાસ્ત્રો — શિક્ષાપત્રી, વચનામૃત, સત્સંગિજીવન, ભક્તચિંતામણિ અને હરિદિગ્વિજય — એ શાસ્ત્રોમાં સમગ્ર રીતે પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત ન હોય તો તે મનકલ્પિત કહેવાય. મનકલ્પિત અર્થ સમજણ, કથન અને આચરણ, પરિણામે, હમેશાં દુઃખદાયક જ થાય છે. તેથી શિક્ષાપત્રી અને વચનામૃતની સાથે એનો શું અર્થ થાય છે — થવો યોગ્ય છે તેનો આપણે અત્રે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ.

૨. ‘સર્વ અવતારના અવતારી’ એ નામવિશેષણ દેખીતી રીતે જ, ભારતીય અવતારવાદના અજોડ સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર રચાયેલું છે. એટલે એની વિચારણા કરતી વખતે, ભારતીય અવતારવાદની વિગતોનો વિચાર કરવો અનિવાર્ય બને છે. અવતારવાદ એ ભારતીય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની જગતને એક અનુપમ અને વિશિષ્ટ પ્રકારની દેણગી છે. જગતના બીજા ધર્મગ્રંથોમાં એ અંગે કાં તો મૌન સેવવામાં આવ્યું છે, કાં અદ્યુતો નિર્દેષ કરીને સંતોષ માનવામાં આવ્યો છે; કાં

ભગવાન અવતાર ધારણ કરતા નથી, એમ સ્પષ્ટ કથન કરવામાં આવેલ છે. કેટલાક ધર્મગ્રંથોમાં વળી કહેવામાં આવ્યું છે કે, ભગવાન પોતાના સંદેશવાહકોને, પુત્રરૂપે અથવા પયગંબરરૂપે મોકલે છે. એકમાત્ર ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોમાં જ ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે એવું સ્પષ્ટ અને ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે. આ અવતારવાદ ભારતીય ગ્રંથોમાં દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત છે. ભારતીય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યમાં વેદ પ્રાચીનતમ ગણાય છે, ઋગ્વેદના દસમા મંડળમાં પુરુષસૂક્ત દ્વારા જે પુરુષાવતારનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે તે જ વર્ણન પૌરાણિક સાહિત્યના ગ્રંથરત્ન શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કરેલું છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘જગૃહે પૌરુષરૂપં ભગવાન્મહદાદિભિઃ । સંભૃતં ષોડશકલામાયૌ લોકસિસૃક્ષયા । લોકસર્જનની ઈચ્છા થતાં, સૃષ્ટિના આદિકાળે, ભગવાને પુરુષરૂપ ધારણ કર્યું, જે સોળ કળાયુક્ત અને મહત્ત્વાદિક સર્વમાં વ્યાપીને રહેલું છે’ (૧-૩-૧). વળી, તેમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘આદિદેવનારાયણ પુરુષરૂપે પ્રગટ થયા એ એમનો પહેલો અવતાર છે (૧૧-૪-૩). બ્રહ્મમીમાંસામાં અંતસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્’ એ સૂત્ર દ્વારા અવતારોની જે વાત સૂત્રભાષામાં કહેવામાં આવેલી છે તે જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ‘સંભવામિ યુગે યુગે’ (૪-૮)-એ અમરસંદેશ દ્વારા કહેવામાં આવેલી છે.

૩. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોમાં ભગવદાવતાર માટે સામાન્ય રીતે ચાર મુખ્ય કારણો ગણાવવામાં આવે છે : અધર્મનો દ્વાસ અને ધર્મનું સ્થાપન કરવું તથા આસુરીજનોનો નાશ અને સાધુજનોનું રક્ષણ કરવું. ધર્મશાસ્ત્રોમાં ભગવદાવતાર માટે ઉપર જણાવેલાં કારણો સામાન્યતઃ દર્શાવવામાં આવેલાં છે, પણ તે કારણો મુખ્ય નથી. ભક્તજનોના મનોરથો પૂરા કરવા માટે તેમના જેવું રૂપ ધારણ કરીને, તેમની વચ્ચે લીલા કરી, તેમનું લાલનપાલન કરવું, એ જ ભગવદાવતારનું મુખ્ય કારણ છે. સ્વભક્તોના મનોરથો પૂરા કરવાની લીલા કરવા પ્રભુ પ્રગટ થાય છે ત્યારે, જેમ સૂર્યનો ઉદય તો જગતને જીવન અને પ્રકાશ આપવા માટે જ થાય છે, પણ તે સાથે જ અંધકારનો નાશ આપોઆપ જ થઈ

જાય છે; એનો ઉદય જીવપ્રાણીમાત્રને પ્રફુલ્લિત કરવા માટે થાય છે, પણ તે સાથે જ ધ્રુવડાદિક હિંસક પશુપ્રાણીઓ અને ચોરલુંટરાદિક અધમ માણસો આપોઆપ જ પોતપોતાના નિવાસસ્થાનમાં ઘુપાઈને અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તેમ અધર્મ તથા અધર્મી અને આસુરીજનોનો નાશ કરવાનું અને ધર્મનું સ્થાપન કરવાનું કાર્ય અવાંતર રીતે આપોઆપ જ થઈ જાય છે. વચનામૃતમાં પરમાત્માએ આ સત્ય ખૂબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સમજાવેલું છે (કા.પ.). બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો પણ આપણે સ્વીકાર કરવો પડે તેમ છે કે, સાચો ભક્ત, પોતાના દૈહિક-લૌકિક રક્ષણ માટે પોતાના ઈષ્ટદેવ પ્રભુ પાસે કદી યાચના કે પ્રાર્થના કરતો નથી. તેથી ‘**પરિત્રાણાય સાધુનામ્**’ એવું ભગવદાવતાર માટે જે કારણ બતાવવામાં આવે છે તે મુખ્ય ન કહેવાય; તે જ પ્રમાણે દુષ્ટ અને આસુરીજનોનો નાશ, ‘**વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્**’ એ કારણ પણ મુખ્ય ન કહેવાય. લોકધર્મો, સામાજિક ધર્મો, વર્ણશ્રમના ધર્મો — વગેરે પ્રકારના ધર્મોનું સ્થાપન અને પ્રવર્તન તો, સમર્થ ઋષિમુનિઓ, સમાજના ધુરંધર આગેવાનો અને ધર્મકુશળ રાજાઓ પણ કરી શકે છે. એટલે ‘**ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય**’ એ કારણ પણ મુખ્ય ન કહેવાય. જેમ સૂર્ય પોતાના ઉપાસક ભક્ત પાસે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તે આકાશમંડળમાં પોતાના સ્થાને સદાસ્થિત અને પ્રકાશિત જ હોય છે, પણ પોતાના ભક્તને અનુકૂળ પડે તેવું માનુષીરૂપ ધારણ કરીને પ્રગટ થાય છે, ત્યારે તેમનું વ્યક્તિત્વ, તેજ અને પ્રકાશ ઉગ્ર અને દાહક હોતાં નથી, પણ શીતળ અને શાંત જ હોય છે; તેમ ભગવાન જ્યારે પોતાના ભક્તોના મનોરથો પૂર્ણ કરવા પ્રગટ થાય છે ત્યારે તે પોતાનાં સર્વ ઐશ્વર્યો, શક્તિ અને સામર્થ્યયુક્ત હોવા છતાં, ભક્તને અને કાર્યને અનુરૂપ જ ઐશ્વર્ય અને સામર્થ્ય દાખવે છે. જરા શાંતિથી અને તટસ્થ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો તરત જ ખાતરી થાય તેમ છે કે જગતમાં જેને પુરુષ, નર યાને વીર કહી શકાય એવા તો એક માત્ર ભગવાન જ છે; જગતમાં જે કંઈ વિભૂતિમય, તેજસ્વી અને અલૌકિક જણાય છે તેનું ઉદ્દગમ અને પ્રેરણાસ્થાન એક માત્ર ભગવાન જ છે. જ્યાં જ્યાં કંઈ શક્તિ, તેજ અને ચમત્કાર જેવું જણાય છે તે બધું કાં તેમની પાસેથી ઉઠીનું મેળવેલું હોય છે યા તેમનું પ્રેરિત હોય છે.

જગતમાં ચૌદ લોક પર્યંત સર્વત્ર કાળનો પંજો પ્રસરેલો છે; સૌ કોઈ એના ભયથી અહર્નિશ કંપ અનુભવે છે ત્યારે, જો કોઈ નિર્ભય હોય તો તે એક માત્ર ભગવાન જ છે. તેથી જ સત્શાસ્ત્રોમાં તેમને પુરુષોત્તમ કહેલા છે. એટલે તેમની પૂજા, ઉપાસના વીરોત્તમ નરશ્રેષ્ઠ તરીકે થાય છે.

૪. શબ્દાર્થ પ્રમાણે તો ‘અવતાર’ એટલે અવતરવું તે, અને ‘અવતારી’ એટલે અવતાર ધારણ કરે છે તે, એટલો જ અર્થ થાય છે. એ અર્થ પ્રમાણે, ‘સર્વ અવતારના અવતારી એટલે સર્વ અવતારો ધારણ કરનાર એવો અર્થ સ્પષ્ટ નિષ્પન્ન થાય છે. આ અર્થ ગ્રહણ કરતાં જ કેટલાક પ્રશ્નો - (૧) કોણ અવતરે છે ? (૨) ક્યાંથી અવતરે છે ? (૩) ક્યારે અવતરે છે ? (૪) શા કારણે અવતરે છે ? (૫) અવતરીને શું કરે છે ? અને (૬) અવતારકાર્ય પૂરું થયા પછી એનું શું થાય છે ? — આ છ પ્રશ્નો, સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપસ્થિત થાય છે. સત્શાસ્ત્રોમાં આ છ પ્રશ્નોના જવાબ નીચે પ્રમાણે આપેલા છે : (૧) ભગવાન અવતરે છે, (૨) પોતાના ધામમાંથી, પોતાના ધામમાં રહીને જ, અવતરે છે, (૩, ૪, ૫) પોતાના ભક્તોના મનોરથો પૂરા કરવા માટે, જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે, ભક્તજનો સમક્ષ અવતરે છે, (૬) પોતાનું કાર્ય પૂરું થાય એટલે તે કાર્ય માટે ધારણ કરેલા દેહનો ત્યાગ કરીને અંતર્ધાન થાય છે. દેખીતી રીતે જ, આ કારણે ભગવાનના અવતારો અનેક થાય છે; માત્ર યુગે યુગે જ અવતરે છે એમ નહિ પણ આવશ્યક બને ત્યારે ત્યારે અવતરે છે, એવો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. સત્શાસ્ત્રોમાં ભગવાનના સ્વરૂપનું, પર, વ્યૂહ, વિભવ યા વિભૂતિ યા અવતાર, અંતર્યામી અને અર્ચા, એ પાંચ રૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. ભગવાનનું જે સ્વરૂપ સદા દિવ્યસાકાર છે, અનેક કલ્યાણકારી ગુણોથી અલંકૃત છે, અનવધિકાતિશય ઐશ્વર્ય અને શક્તિસંપન્ન છે, સર્વવ્યાપક છે, સર્વાંતર્યામી છે, કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તુમ્ છે, સર્વકર્મફળપ્રદાતા અને સર્વસમર્થ છે, એકમેવાદિતીય છે, અને શાસ્ત્રોમાં જેને નેતિ નેતિ શબ્દોથી વર્ણવેલું છે તે, એમનું પરસ્વરૂપ છે; ભગવાનને, અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ એ ચારરૂપે, અથવા શંખ, ચક્રાદિક ચાર દિવ્ય

આયુધો જુદા જુદા હાથમાં ધારણ કરવાના કારણે જેમનાં નામ જુદાં જુદાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે તે કેશવાદિક ચોવીસરૂપે વર્ણવવા એ એમનું વ્યૂહસ્વરૂપ છે; ભગવાનને પુરુષ પ્રકૃતિરૂપે અને/અથવા અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોના અધિપતિરૂપે વર્ણવવા એ એમનું વિભવ યા વિભૂતિ સ્વરૂપ છે; ભગવાનને નૃસિંહ, વામન, રામકૃષ્ણાદિક અવતારોરૂપે વર્ણવવા એ એમનું વિભવ યા વિભૂતિ યા અવતારસ્વરૂપ છે; ચેતન-અચેતન જીવપ્રાણીમાત્ર સર્વ કોઈના અંતરમાં રહીને, જે સૌ કોઈનું નિયમન કરે છે, એ એમનું અંતર્યામીસ્વરૂપ છે; અને દેવમંદિરોમાં વિધિવત્ પ્રતિષ્ઠિત થયેલું તથા ભક્તજનોએ પોતાની પાસે નિત્ય સેવાપૂજા માટે એમનું જે સ્વરૂપ રાખેલું હોય તે એમનું અર્ચાસ્વરૂપ કહેવાય છે. ભગવાન, જેવો સેવક, જેવું કાર્ય અને જેવું સ્થાન, તેને અનુરૂપ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; એ વખતે પણ, પોતાનાં સમગ્ર ઐશ્વર્ય અને શક્તિયુક્ત જ હોય છે; છતાં સેવક, કાર્ય અને સ્થળને અનુરૂપ શક્તિનો આવિષ્કાર કરે છે; એ કારણે એ અવતારસ્વરૂપ કળાવતાર અંશાવતાર, પૂર્ણાવતાર વગેરે વિશેષણોથી ઓળખાય છે. કેટલીક વખત, ભગવાન બીજામાં કોઈ ખાસ કાર્ય માટે પોતાની શક્તિ પ્રેરીને કાર્ય કરાવે છે ત્યારે, જેની મારફતે કાર્ય કરવામાં આવ્યું હોય તેને માત્ર અંશાવતાર કહેવામાં આવે છે.

૫. સત્શાસ્ત્રોમાં સૃષ્ટિસર્જનની વર્ણવેલી ગાથા ખૂબ રસપ્રદ અને સમજવા જેવી છે. ‘તદક્ષત’ અને ‘एकोहं बहुस्यां प्रजायेय’ । એ શ્રુતિવાક્યોમાં કહ્યા પ્રમાણે, લોકસર્જનની ઈચ્છા થતાં, ભગવાન અક્ષરબ્રહ્મ સામે દૃષ્ટિ કરે છે અને શક્તિ પ્રેરે છે; અક્ષરબ્રહ્મ, મહાપુરુષ — મહામાયા સામે દૃષ્ટિ કરે છે અને શક્તિ પ્રેરે છે; તે પુરુષ અને પ્રકૃતિ સામે, પુરુષ અને પ્રકૃતિ મહત્ત્વ સામે, મહત્ત્વ વિરાટ સામે, વિરાટ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ સામે, અને એ ત્રિપુટી પ્રજાપતિ સામે દૃષ્ટિ કરે છે, અને શક્તિ પ્રેરે છે; અને એ રીતે સૃષ્ટિનું સર્જન થાય છે. સત્શાસ્ત્રોમાં ખૂબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેની ક્રિયા કરવાની, ઉપર જણાવેલાં કોઈ તત્ત્વમાં કે અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત બીજા કોઈમાં કોઈ શક્તિ હોતી નથી; પણ પરમેશ્વર એમના તરફ

દૃષ્ટિ કરે છે, એમનામાં પ્રવેશ કરે છે અને શક્તિ પ્રેરે છે, એટલે એ બધાં સર્જનની ક્રિયા કરવા શક્તિમાન થાય છે. વચનામૃતમાં આ ઘટના સુંદર શબ્દોમાં ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવેલી છે (ગ. પ્ર. ૧૨, ૩૩, ૬૩). સર્જનની આ પ્રક્રિયા આત્યંતિક પ્રલય થાય ત્યાં સુધી બ્રહ્માંડે બ્રહ્માંડે અવિરત ચાલુ જ હોય છે. સત્શાસ્ત્રોમાં આ બધી પ્રક્રિયા, મોટાભાગે પુરુષના નામે અને રૂપે વર્ણવેલી હોય છે. પણ તે સાથે જ એ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવેલી છે કે, પુરુષોત્તમ પરમેશ્વર, જ્યારે પુરુષ પ્રકૃતિથી માંડીને પ્રજાપતિ સુધીનાં સ્વરૂપોમાં પોતે જે દૃષ્ટિ અને શક્તિ દ્વારા પ્રવેશ કરેલો હોય છે તે પાછી ખેંચી લે છે ત્યારે એ બધાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપે અને પોતાની મૂળશક્તિ પ્રમાણે જ રહે છે. આ વાત પણ વચનામૃતમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે (વચનામૃત પં-૭). સત્શાસ્ત્રોમાં પુરુષ પ્રકૃતિથી શરૂ કરીને પ્રજાપતિ સુધીના બધાને, જગતની ઉત્પત્તિ આદિક ક્રિયા સાથે સંકળાયેલાં ભગવાનનાં પુરુષાવતાર સ્વરૂપો કહેવામાં આવેલાં છે. સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ વગેરે પણ એ જ રીતે ભગવાનનાં પુરુષાવતાર સ્વરૂપો ગણાય છે, જ્યારે વામન, નૃસિંહ, રામ, કૃષ્ણ વગેરે ભક્તજનોના મનોરથો પૂરા કરવા માટે ભગવાને ધારણ કરેલાં લીલાવતાર સ્વરૂપો છે. એ સ્વરૂપો પોતાનું અવતારકાર્ય પૂરું થયા પછી અંતર્ધાન થાય છે, પણ એમનો જેણે જેણે ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ દૃઢ આશ્રય કર્યો હોય છે તે બધાં, ભગવાનના દિવ્ય, સાકાર, તેજોમય, સચ્ચિદાનંદ અને સદા સુખકર સ્વરૂપ સાથે જ સાધર્મ્ય પામે છે. લોયાના ૧૮મા વચનામૃતમાં દાખલાદલીલો દર્શાવીને આ વાત ખૂબ સ્પષ્ટ કરેલી છે.

૬. શિક્ષાપત્રીમાં ‘અવતારવાદ’ કે ‘સર્વ અવતારના અવતારી’ની વાત કંઈક વિશેષરૂપે અને ખૂબ ભારપૂર્વક કહેવામાં આવેલી છે. તેમાં અવતાર શબ્દ બે વખત વપરાયેલો છે — પહેલી વખત, શ્લોક ૨૮માં અને બીજી વખત શ્લોક ૧૧૫માં. શ્લોક ૨૮ નીચે પ્રમાણે છે :

कृष्णकृष्णावताराणां खण्डनं यत्र युक्तिभिः ।

कृतं स्यात्तानि शास्त्राणि न मान्यानि कदाचन ॥

— જે શાસ્ત્રોમાં, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અને એમના અવતારોનું

યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરવામાં આવેલું હોય તેવાં શાસ્ત્રો કદી માનવાં કે સાંભળવાં નહિ. શ્લોક ૧૧૫ નીચે પ્રમાણે છે :

કૃષ્ણસ્તદવતારાશ્ચ ધ્યેયાસ્તત્પ્રતિમાડપિ ચ ।

ન તુ જીવા નૃદેવાદ્યા ભક્તા બ્રહ્મવિદોડપિ ચ ॥

— શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અને એમના અવતારો તથા એ સર્વની પ્રતિમાઓ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, માટે એમનું ધ્યાન કરવું; પણ કોઈ મનુષ્ય યા દેવ વગેરે ભગવાનના ભક્ત અને બ્રહ્મવેત્તા હોય તોપણ તેમનું અથવા તેમની પ્રતિમાનું ધ્યાન કરવું નહિ. આ બન્ને શ્લોકોમાં, અવતારો થાય છે અને તે બધા જ ભગવાનના અવતારો છે એવું સ્પષ્ટ કહેવામાં આવેલું છે. આ શ્લોકોમાં પહેલા સ્થાને જે ‘કૃષ્ણ’ નામ વાપરેલું છે તે, શ્લોક ૧૦૭ અને ૧૦૮માં કહ્યા પ્રમાણે પરાત્પર પુરુષોત્તમ માટે જ વપરાયેલું છે. શ્લોક ૧૦૮માં એ પરાત્પર સ્વરૂપને જ ‘સર્વાવિર્ભાવકારણમ્’ એટલે કે, સર્વ અવતારના અવતારી કહેલું છે. આ ચાર શ્લોકો ઉપરથી તથા શિક્ષાપત્રીના પહેલા શ્લોક ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ ‘કૃષ્ણ’ નામ, અવતારોમાં જેની ગણના કરવામાં આવેલી છે તે ‘કૃષ્ણ’ માટે વપરાયેલું નથી, પણ પરાત્પર પુરુષોત્તમ નારાયણ માટે જ વપરાયેલું છે.

૭. શિક્ષાપત્રીમાં આ ઉપરાંત કેટલીક અતિ મહત્વની બાબતો સંક્ષેપમાં પણ સચોટપણે કહેવામાં આવેલી છે. પહેલી અતિ મહત્વની બાબત એ છે કે, જે શાસ્ત્રો, પછી તે નિરૂપણની દૃષ્ટિએ અતિ આકર્ષક અને સુંદર હોય તોપણ, જેમાં પરમેશ્વર અને એમના અવતારોના અસ્તિત્વનું તર્કપ્રચુર દલીલો વાપરીને ખંડન કરવામાં આવ્યું હોય તે શાસ્ત્રોનો, ઊલટી થયેલા અન્નની માફક, સમજુ આશ્રિતે-મુમુક્ષુએ દૂરથી જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ શાસ્ત્રો અને એમાં કહેલી વાતો સાકરનું પડ ચઢાવેલા ઝેર જેવાં છે, એમાં જે દલીલો કરવામાં આવી હોય છે તે બુદ્ધિને બહેકાવી દે એવી હોય છે; એવાં શાસ્ત્રોમાં જે યુક્તિઓનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો હોય છે અથવા આવે છે તેની થોડી મુખ્ય વિગતો, શિક્ષાપત્રીના ભાષ્યકાર મહામના શતાનંદ મુનિએ

૨૮મા શ્લોકના ભાષ્યમાં સમજાવેલી છે. સ્વશ્રેય ઈચ્છતા આશ્રિત અને મુમુક્ષુમાત્રે, એ વિગતો બરાબર સમજી લેવી ઘટે છે. યુક્તિભરેલી પહેલી દલીલ એ છે કે, જગતમાં આકારમાત્ર મિથ્યા અને નાશવંત છે; આકારમાત્ર જાયતે, વર્ધતે, પરિણમતે વગેરે છ પ્રકારના વિકારયુક્ત છે; પરમાત્મા એવા કોઈ પણ પ્રકારના વિકારોથી પર છે, તે અવિનાશી છે, માટે તેને કોઈ આકાર જ નથી; આમ પરમેશ્વર નિરાકાર છે, એવું યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરવું એ પરમેશ્વરની હત્યા કરવા તૈયાર થવા બરાબર છે. બીજી દલીલ એમ કહેવામાં આવે છે કે, ગુણમાત્ર માયામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, ભગવાન માયાતીત છે, એટલે એમનામાં કોઈ પણ પ્રકારના ગુણનું આરોપણ ન કરવું જોઈએ, અર્થાત્ એ નિર્ગુણ છે; જો ઈશ્વરમાં કોઈક કલ્યાણકારી ગુણ જ ન હોય તો પછી જગતમાં શુભ ગુણ જેવી કોઈ વસ્તુ જ શી રીતે સંભવી શકે ? પરમેશ્વરના સાકારપણાના ખંડન માટે ત્રીજા પ્રકારની યુક્તિ વાપરતાં કહેવામાં આવે છે કે, જગત વિષમતાઓ અને અસમાનતાઓથી ભરેલું છે, એવા અસમાન અને વિષમ જગતના સર્જન સાથે એટલે કે કર્તૃત્વ સાથે ઈશ્વરનો સીધો કે આડકતરો સંબંધ જોડવો એ તો એમને હીણા દેખાડવા જેવું છે. તેથી જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે કાં તો આપોઆપ થાય છે એમ માનવું જોઈએ, અથવા બીજા કોઈ દ્રવ્ય યા શક્તિ યા કારણે થાય છે, પણ પરમાત્માથી થતું નથી એમ માનવું જોઈએ. ઈશ્વર અને ઈશ્વરાવતારના ખંડન માટે વપરાતી ચોથા પ્રકારની યુક્તિ તો બુદ્ધિવાળાને પણ વિચાર-વિમાસણમાં મૂકી દે એવી છે. જગતમાં ‘વાવે તેવું લણે’ અને ‘કરે તેવું ભરે’ એ પ્રકારનો સર્વમાન્ય અને સર્વસામાન્ય નિયમ પ્રવર્તે છે; કર્મનું ફળ કર્મ જ આપે છે, પછી કર્મફળપ્રદાતા તરીકે ઈશ્વરને વચ્ચે લાવવાની કંઈ જ જરૂર રહેતી નથી; ઈશ્વર કંઈ માથે રાખતો નથી એ તો સૌ કોઈના અનુભવની વાત છે. ખંડનની પાંચમા પ્રકારની યુક્તિમાં સુફિયાણી દલીલ કરતાં કહેવામાં આવે છે કે, ઈશ્વર ઘટઘટમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલો છે, પણ ઘટઘટને તોડીફોડીને જોતાં તેમાં કંઈ જણાતું નથી, એટલે એ વાત જ ખોટી જણાય છે; જે ઘટઘટમાં

સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલો હોય તેને શોધવા અને ઓળખવાનો પરિશ્રમ જ શા માટે કરવો જોઈએ ? શોધનારમાં પણ એ વ્યાપીને રહેલો છે; અથવા વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો, શોધનાર પોતે જ ઈશ્વર છે. અત્રે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, આ પ્રકારની દલીલો, ઈશ્વરનો ઈન્કાર કરનારા નાસ્તિકો એકલા જ કરે છે એમ નથી પણ, પોતાને મહાજ્ઞાની તરીકે ઓળખાવતા શુષ્ક વેદાંતીઓ, જેમને વચનામૃતમાં બ્રહ્મકૂદાળ વિશેષણથી ઓળખાવેલા છે તે પણ કરે છે. ‘મારો ઈશ્વર સાચો અને તારો ઈશ્વર ખોટો’ એમ કહેવું, અથવા ‘અમુક અવતાર ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ અને અમુક હીન અને ગૌણ એમ કહેવું,’ અથવા ‘ઈશ્વર અને ઈશ્વરાવતારનું સ્વરૂપ અને ગુણો જેવા છે તેના બદલે અન્યથા વર્ણવવા,’ અથવા ‘ઈશ્વર સત્ય અને શ્રેષ્ઠ છે, પણ અવતારો સત્ય અને શ્રેષ્ઠ નથી એમ કહેવું,’ આ દલીલો ઈશ્વર અને ઈશ્વરાવતારના ખંડન માટે વપરાતી યુક્તિઓનો છટ્ટો પ્રકાર દાખવે છે. અને ‘ભગવાન તો અધમઉદ્ધારણ અને પતિતપાવન છે; એમણે કહેલા ધર્મનિયમો આજે પ્રવર્તતા વિષમ દેશકાળમાં યથાર્થ પાળી શકાય તેમ નથી; ગમે તેમ વર્તાય તોપણ એમનું બિરુદ છે એટલે અંતકાળે એ જરૂર તેડવા આવશે અને મોક્ષ કરશે,’ એવું માની-મનાવીને સ્વૈરવિહાર કરવો એ એમના ખંડનનો સાતમો પ્રકાર છે. શતાનંદ મુનિએ શ્લો. ૨૮ના ભાષ્યમાં જુદાં જુદાં ધર્મશાસ્ત્રોના આધારો અને ઇતિહાસના દાખલાઓ ટાંકીને આ દલીલોના પ્રકારોની અજમાયશથી પણ દૂર રહેવાની સૌ કોઈને ખાસ ચેતવણી આપેલી છે.

૮. શિક્ષાપત્રીના શ્લોક ૧૧૫માં કહેલી વાત, સંપ્રદાયના આશ્રિતોએ અને મુમુક્ષુમાત્રે, હૈયે જડી રાખવા જેવી છે. જેમ પતિવ્રતા નારીને પતિ એક જ હોય છે, તેમ ભક્તને પણ સેવ્ય અને ઉપાસ્ય સ્વરૂપ એક જ હોવું જોઈએ. એ પદે, બીજા કોઈને ક્ષણવાર માટે પણ બેસાડવો-બેસવા દેવો એ ખરેખર પોતાના સેવ્ય સ્વરૂપનો દ્રોહ કરવા જેવું અક્ષમ્ય કૃત્ય છે. ભગવાનના માર્ગે ચાલનારાઓમાં થોડું જ્ઞાન અને થોડી સેવા અને ભક્તિના પરિણામે જ્યારે સ્વલ્પ પણ શક્તિ આવે છે

ત્યારે તે પોતાને જ ભગવાન માનતો-મનાવતો થઈ જાય છે. પરિણામે, ભગવત્માર્ગે આગળ વધીને, ભગવાનનું સાચું સાધર્મ્ય પામવાને બદલે, તે પ્રતિદિન પાછો પડતો જાય છે, અને આખરે પાકો નાસ્તિક થઈને રહે છે. વચનામૃતોમાં એથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, બ્રહ્મનિષ્ઠ જ્ઞાનીભક્તોની ભગવાન માફક ભગવાનની પ્રસાદીથી સેવાપૂજા કરવી ઈષ્ટ છે, પણ તેમને ભગવાનના પદે તો કદી સ્થાપિત ન કરવા જોઈએ; એટલા માટે, અત્રે ભગવાનને છોડીને એમનું ધ્યાન સરખું કરવાનો ભારપૂર્વક નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ શ્લોકમાં ઈશ્વરના અવતારો ધ્યાન કરવા યોગ્ય જણાવેલા છે; એનો અર્થ એ જણાય છે કે, એ પણ ઈશ્વરની માફક ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, એવો પરમ દિવ્યભાવ રાખવો જોઈએ. પણ ધ્યાન, સેવન, ઉપાસન, એ બધું તો પતિવ્રતાભક્ત માટે તો, એક માત્ર પોતાના આરાધ્ય ઈષ્ટદેવ, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું જ હોવું ઘટે છે (વચનામૃત લો.-૧૧)

૯. એટલી જ મહત્વની અને ખાસ સમજવા જેવી બાબત શિક્ષાપત્રીના શ્લોક ૧૦૮થી ૧૧૨માં કહેલી છે. અતઃશ્વાસ્ય સ્વરૂપેષુ ભેદો જ્ઞેયો ન સર્વથા । એમનાં એ સ્વરૂપો વચ્ચે ભેદભાવ કદી ન પરઠવો. શ્લોક ૧૧૨ દ્વારા આપેલો આદેશ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાની અને સમજવાની જરૂર છે. રાધાકૃષ્ણ, લક્ષ્મીનારાયણ, નરનારાયણ, એ બધાં ભગવાનનાં લીલાસ્વરૂપો છે. વળી, તેની પોતાનાં મંદિરોમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વહસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે, એટલે એ સ્વરૂપોમાં ભેદભાવ ન પરઠવાની આજ્ઞા સહજ સમજી શકાય તેવી છે; છતાં, અવળી બુદ્ધિ અને અવળચંડા સ્વભાવનો માણસ, કાં જ્ઞાનના અતિરેકના કારણે, કાં અજ્ઞાનના કારણે, એ સ્વરૂપો વચ્ચે ઉચ્ચનીચના ભેદ ન આંકે તે ખાતર, શિક્ષાપત્રીમાં એવો ભેદભાવ આંકવા સામે ખાસ ચેતવણી આપેલી છે.

૧૦. આ જ સિદ્ધાંત અને રહસ્યની પરમાત્મા શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને ઘણા જ સચોટ અને હૃદયસ્પર્શી શબ્દોમાં વચનામૃતમાં સ્પષ્ટતા કરી છે. શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાન પોતે સ્વયં પુરુષોત્તમ નારાયણ છે

એવી સ્પષ્ટતા ગ.મ. ૧૩મા વચનામૃતમાં કરી છે; પરંતુ પોતે પોતાના ઉપદેશોમાં પોતે પોતાને પરમાત્મા તરીકે ન ઉદ્દેશતાં, પોતે એક ઉપદેશક અને ગુરુ છે અને પરમાત્માથી ભિન્ન છે, એવા શબ્દોમાં વચનામૃતોનો ઉપદેશ લખાયેલો છે; તેમાં જ્યાં જ્યાં ‘ભગવાન’, ‘પુરુષોત્તમ’, ‘પુરુષોત્તમનારાયણ’, કે પરબ્રહ્મવાચક શબ્દો વાપર્યા છે, તે પ્રથમ પુરુષમાં આપણે વાપરીએ તો, સર્વ અવતારના અવતારી એટલે સર્વ અવતાર ધારણ કરનાર એ પોતે જ છે એની ચોખવટ બહુ જ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, ‘એ પ્રકાશને વિશે જે ભગવાનની મૂર્તિ છે તેને આત્માનું તત્ત્વ કહીએ, તથા પરબ્રહ્મ કહીએ, તથા પુરુષોત્તમ કહીએ; તે જ ભગવાન રામકૃષ્ણાદિકરૂપે કરીને, પોતાની ઈચ્છાએ જીવોના કલ્યાણને અર્થે યુગયુગને વિશે પ્રકટ થાય છે.’ ગ.મ. ૧૩મા વચનામૃતના આ ભગવત્ શબ્દો પ્રથમ પુરુષમાં ગોઠવીએ તો, આ વાક્ય આ પ્રમાણે લખાય : ‘પ્રકાશને વિશે જે મૂર્તિ છે તે જ અમે છીએ અને અમને આત્માનું તત્ત્વ, પરબ્રહ્મ તથા પુરુષોત્તમ કહે છે; અમે અમારી ઈચ્છાએ કરીને રામકૃષ્ણાદિકરૂપે પ્રકટ થઈએ છીએ.’ વળી, ‘એ અક્ષરાતીત જે પુરુષોત્તમ ભગવાન છે તે જ સર્વે અવતારનું કારણ છે; અને સર્વે અવતાર પુરુષોત્તમમાંથી પ્રગટ થાય છે અને પાછા પુરુષોત્તમને વિશે લીન થાય છે.’ આ વાક્ય આ પ્રમાણે લખાય : ‘અમે સર્વ અવતારનું કારણ છીએ અને સર્વે અવતાર અમારામાંથી પ્રગટ થાય છે અને પાછા અમારે વિશે લીન થાય છે.’ વળી, વડતાલના ૧૩મા વચનામૃતમાં કહ્યું છે : ‘શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, એક ઠેકાણે રહ્યા થકા પોતાની ઈચ્છાએ કરીને, જ્યાં દર્શન દેવાં હોય ત્યાં દર્શન આપે છે; અને એકરૂપ થકા અનંતરૂપે ભાસે છે.’ આ શ્રીજી મહારાજના શબ્દો આ પ્રમાણે લખાય : ‘અમે એક ઠેકાણે રહ્યા થકા, અમારી ઈચ્છાએ કરીને જ્યાં દર્શન દેવાં હોય ત્યાં દર્શન આપીએ છીએ, અને એકરૂપ થકા અનંતરૂપે ભાસીએ છીએ.’ — પોતે જ અક્ષરધામમાં રહ્યા થકા, અનંતકોટિ બ્રહ્માંડમાં ભાસે છે. ગ.અં. ૩૮મા વચનામૃતમાં તો શ્રીજી મહારાજે પોતાનું સર્વ અવતારના અવતારીપણું સ્વમુખે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે : ‘એવા જે આ પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તે અક્ષરાદિક સર્વના

નિયંતા છે, ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર છે, સર્વકારણના પણ કારણ છે ને સર્વોપરી વર્તે છે, ને સર્વ અવતારના અવતારી છે, ને તમારે સર્વને એકાંતિક ભાવે કરીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.’ માટે આપણે સર્વ આશ્રિતોએ શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાન સર્વ અવતારના અવતારી છે એવી સાચી અને સ્પષ્ટ સમજણ શ્રીહરિએ આવો અમૃત ઉપદેશ કહીને આપી છે, તેની દૃઢતા કરવી જોઈએ.

૧૧. સર્વ અવતારના અવતારીનો ઉપાસક આશ્રિત સત્સંગી, ભગવાને જુદા જુદા કારણે ધારણ કરેલાં યા પ્રેરેલાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો વચ્ચે ભેદભાવ ન પરઠે તે ખાતર જ ‘માર્ગમાં ચાલતાં શિવાલયાદિક દેવમંદિર આવે તો તે દેવનું આદરથી દર્શન કરવાની’ શિક્ષાપત્રી શ્લો. ૨૩માં આજ્ઞા કરેલી છે. સર્વ અવતારના અવતારી, સર્વ કારણના કારણ અને સર્વોપરી પુરુષોત્તમનારાયણના આશ્રિતની દૃષ્ટિવૃત્તિ પણ, એટલે નિઃશંક સર્વોપરી અને સર્વકલ્યાણકારી જ હોવી જોઈએ.

“... અનંતકોટિ બ્રહ્માંડ જે મહાપ્રભુનાં નાથેલાં છે તે મહાપ્રભુજીથી આપણે સર્વે નથાયેલાં છીએ જેથી આપણી સર્વ ગતિ તેમના નિયંત્રણમાં છે. આપણો સંકલ્પ શ્રીહરિના સંકલ્પ અનુસારે હોય તો સર્વ રીતે આપણને શાંતિ, આનંદ અને સુખ રહે છે. જો આપણે આપણું ધાર્યું જ કરાવવા ઈચ્છા રાખ્યા કરીએ તો આપણી અશાંતિનો પાર નથી. માટે હું, તમે અને આખું જગત એ પરમ મંગળકારી મહાપ્રભુને આધીન હોઈ, એ મહાપ્રભુજી સદૈવ મંગળકારી હોઈ, આપણને જો મહાપ્રભુજી મંગળ અને આનંદમાં રાખી રક્ષણ-પોષણ કર્યા કરે છે. ...”

*નરવો એટલે ભાગ. જૂના વખતમાં કેટલાંક ગામો અમુક કોમના લોકોએ ભેગા મળીને વસાવેલાં હતાં. એવી રીતે ગામ વસાવનારાઓ નરવાદારો યા ભાગદારો કહેવાતા હતા. એ લોકો ગામનો વહીવટ કરતા. વડતાલમાં પાટીદારો મુખ્ય નરવાદારો હતા. ચરોતરમાં આ પ્રકારના વહીવટનાં ઘણાં ગામો અને જમીનો હતી.

શિખરબંધ મંદિર ભગવાને પોતે અને ત્યાગી તથા ગૃહસ્થ હરિભક્તોએ સાથે મળીને સ્વાશ્રયથી બાંધ્યું હોય તો તે પહેલવહેલું આ જ મંદિર છે; સંપ્રદાયમાં જો કોઈ શિખરબંધ મંદિરના ચણતરકામ માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જાતે પોતાના માથે ચૂનો ભરેલું તગારું અને ઈંટો ઉપાડી હોય તો તે પહેલવહેલી આ મંદિર માટે જ ઉપાડેલી છે — એ પછી, ભગવાને પોતાના માથે બાંધકામ માટે જરૂરી પથ્થરો ઉપાડ્યા હોય એવો બીજો પ્રસંગ ગઢડામાં શ્રીગોપીનાથજી મંદિરનો બનેલો છે. સંપ્રદાયમાં જો કોઈ શિખરબંધ મંદિરના પાયામાં નેવું લાખ જેટલી ઈંટો પૂરવામાં આવી હોય તો તે આ મંદિરના પાયામાં પૂરેલી છે.

૩. સંપ્રદાયમાં કોઈ શિખરબંધ મંદિર બનાવતાં પહેલાં, એક નાનો ઓરડો બાંધવામાં આવ્યો હોય અને ત્યાં શ્રીનરનારાયણદેવની મૂર્તિ પધરાવવામાં આવી હોય અને પછી એ જ જગ્યાએ વિશાળ મંદિર બાંધવામાં આવ્યું હોય અને તેમાં શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હોય તો તે તેવું પહેલવહેલું આ મંદિરના પ્રસંગમાં જ બનેલું છે — ગઢડામાં મોટું મંદિર કરતા પહેલાં દાદા ખાયરના એક ઓરડામાં શ્રીવાસુદેવનારાયણની મૂર્તિ પધરાવવામાં આવી હતી; પણ, એ નાની મૂર્તિને બદલે મોટી ચિત્રપ્રતિમા આજે પણ એ જ ઓરડામાં છે, અને મંદિર તેની સામે આવેલી જગ્યામાં કરેલું છે. ભગવાનના ભક્તો, પછી તે શુકદેવજી જેવા જ્ઞાની હોય, વ્રજની ગોપીયો જેવા પ્રીતિવાળા હોય, યા જડભરત જેવા મૂઢ હોય, તોપણ તેમણે એકબીજા સાથે ખોટી સ્પર્ધા અને ઈર્ષ્યા ન કરવી જોઈએ, અને પરસ્પર અલૌકિક પ્રેમ, આત્મબુદ્ધિ અને બ્રાતૃભાવયુક્ત જ વર્તવું જોઈએ, તથા ભગવાન અને ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષોની ઈચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે જ જીવન જીવવું જોઈએ એ આદર્શપાઠ, જો કોઈ શિખરબંધ મંદિરના નિર્માણ દ્વારા ભણાવવામાં આવ્યો હોય તો તે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પહેલવહેલો આ મંદિરના નિર્માણ દ્વારા ભણાવેલો છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વિસ્તરેલા આ સંપ્રદાયના ધર્મ અને અર્થના સુવહીવટ માટે બે કારોબારી વિભાગોની યોજના પણ આ

મંદિરની છત્રછાયામાં બેસીને જ કરવામાં આવેલી છે : એ બે વહીવટી વિભાગો માટે, ધર્મદેવના બે સુપાત્ર પુરુષોની વંશપરંપરાના ધોરણે સંપ્રદાયના આચાર્યપદે ભગવાને સ્વહસ્તે નિયુક્તિ પણ, આ મંદિરની છાયામાં બેસીને જ કરેલી છે. જેને સંપ્રદાયમાં ભગવાનની ‘વાણીરૂપા મૂર્તિ માની શિવસાવંધ’ ગણવામાં આવે છે તે ભગવતી શિક્ષાપત્રીની રચના અને સંશોધનનું કાર્ય પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વહસ્તે, આ મંદિરની છાયામાં, સામે આવેલા નારાયણમહેલ, જે પાછળથી રામપ્રતાપભાઈના બંગલા તરીકે ઓળખાયેલો છે તેમાં અને હરિમંડપમાં બેસીને જ કરેલું છે. દેશવિભાગના લેખની રચના જો કે વિ.સં. ૧૮૮૩ના માગશર સુ. ૧૫ના રોજ ગઢડામાં થયેલી છે; પણ તેમાં જણાવેલા બે વહીવટી વિભાગોનું નામકરણ સરહદરેખાની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશનું શ્રીનરનારાયણદેવનો દેશ અને દક્ષિણે આવેલા પ્રદેશનું શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવનો દેશ — એવું નામકરણ ભગવાને આ મંદિરની છાયામાં બેસીને જ પ્રવર્તાવેલું છે. પણ, સૌથી વધારે મહત્વની અને ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી ઘટના એ છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાની અલૌકિક સુંદર મૂર્તિની, સંપ્રદાયના કોઈ શિખરબંધ મંદિરમાં જો સ્વહસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરી હોય તો તે પહેલવહેલી આ મંદિરમાં જ કરેલી છે; એટલું જ નહિ પણ, એ મૂર્તિને પોતાના જન્મનામ, હરિકૃષ્ણ નામે પહેલવહેલી અત્રે જ ઓળખાવેલી છે — એ પછી, ભગવાને સવા ચોસઠ તસુના માપની પોતાની મૂર્તિ, પોતાની જાતદેખરેખ નીચે બનાવડાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરી હોય એવો બીજો પ્રસંગ ગઢડાના મંદિરમાં બનેલો છે; પણ ત્યાં એમણે એ મૂર્તિને ‘શ્રીગોપીનાથજી’ના નામે ઓળખાવેલી છે; એટલું જ નહિ પણ તેની બાજુમાં રાધિકાજીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા પણ કરેલી છે. બીજી એટલી જ, બલકે એથી પણ વધારે મહત્વની ઘટના એ છે કે, શતાનંદ મુનિએ સત્સંગિજીવનના અંત ભાગમાં અપૂર્વ આનંદમસ્તીથી ગાયું છે કે, **वृत्तालये स भगवान जयतीह साक्षात्** - એવા એ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ વડતાલ મંદિરમાં હરિકૃષ્ણ નામે સાક્ષાત્ બિરાજે છે; એ અમર પંક્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ભગવાન પોતે હરિકૃષ્ણ નામની

૫. ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં મંદિરમાં પધરાવેલી શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિ અંગે બનેલી એક ઈતિહાસ ઘટનાનો, પ્રથમ સંક્ષેપમાં વિચાર કરવો યોગ્ય થશે. વડતાલમાં મંદિર કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો ત્યારે, એ સ્થળે પહેલાં જે શ્રીનરનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિ પધરાવેલી હતી તેની જ નવા મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવશે એવું સૌ ધારતા હતા; પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જ્યારે

ત્યાં ચક્ર છે અને ડાબા હાથમાં નીચે જ્યાં ચક્ર જોઈએ ત્યાં ગદા ધારણ કરેલી છે.’ સંતોના આ શબ્દો સાંભળીને શ્રીજી મહારાજ ફરીથી હસ્યા, અને પછી કહ્યું, ‘સ્વામી ! તમે બન્નેએ મૂર્તિઓ તો બરાબર જોઈ છે ને ? પણ હશે. જે હશે તે વડતાલ જઈશું ત્યારે જોઈશું.’ થોડા દિવસો બાદ બધા મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાનિમિત્તે વડતાલ આવ્યા ત્યારે બન્ને સંતો અને બીજા આશ્રિતોની હાજરીમાં શ્રીજી મહારાજે મૂર્તિઓ ઉપર ઢાંકેલું વસ્ત્ર ઉપાડ્યું. સંતો મૂર્તિઓ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. એમણે જોયું કે, નારાયણની મૂર્તિએ ચારે હાથમાં, શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે યથાસ્થાને જ દિવ્ય આયુધો ધારેલાં હતાં. સંતોએ તરત જ શ્રીજી મહારાજને હાથ જોડ્યા અને કહ્યું કે, ‘મહારાજ ! આપની લીલા અકળ છે. જગતમાં ધાર્યું આપનું — ધણીનું જ થાય છે; હું કરું છું, હું કરું છું, એમ માની-મનાવીને માણસ ઠાલો ફૂલાતો ફરે છે; અમે આપની ઈચ્છા વિરુદ્ધ સંકલ્પ કરવાનો મોટો અપરાધ કર્યો છે, ક્ષમા કરો.’ શ્રીજી મહારાજે મધુર હાસ્ય કરતાં કહ્યું કે, ‘સ્વામી ! એમાં તમે કોઈ અપરાધ કર્યો નથી; મૂર્તિના હાથે તમે જોયાં હતાં તે પ્રમાણે જ આયુધો અવળાં ધારણ કરેલાં હતાં, પણ ભગવાનની ઈચ્છા એ મૂર્તિની આ મંદિરમાં જ પ્રતિષ્ઠા કરવાની હશે એટલે એમણે તમારી શંકા દૂર કરવા માટે આયુધો યથાસ્થાને ધારી લીધાં છે. આ મૂર્તિઓનું માહાત્મ્ય તો મુમુક્ષુઓને તમારા જેવા સંતો સિવાય બીજું કોણ સમજાવવાનું છે ?’ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ આ હકીકત ઉપરથી સહજ સ્પષ્ટ થાય છે કે, શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિ કોણે, ક્યારે અને ક્યાં ઘડેલી છે તે કોઈ જાણતું નથી; એ મૂર્તિઓ કેવળ ભગવદ્દર્શન અને કૃપાથી જ વિનામૂલ્યે સાંપડી છે. આ ઇતિહાસ-કથાના સંકેતાર્થો સૌ કોઈએ ધ્યાનમાં રાખી સ્મરણ કરવા જેવા છે.

૬. હવે આપણે મૂળ પ્રશ્નો ઉપર આવીએ. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ વડતાલ ગુજરાત પ્રદેશમાં એક બાજુએ આવેલું છે એ ખરું છે. પણ એમ તો બદરીકેદાર, જગન્નાથપુરી, દ્વારકા, રામેશ્વર, જેરુસલેમ, મક્કા પણ જે-તે રાજ્યપ્રદેશમાં એક બાજુએ જ આવેલાં છે, છતાં, એ બધાં

તીર્થક્ષેત્ર જ ગણાય છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે, ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ એક બાજુએ યા એક ખૂણે આવેલું હોવાના કારણે તેવું સ્થળ તીર્થસ્થાન તરીકે ગણાવાપાત્ર ન કહેવાય એવી માન્યતા કે દલીલ યોગ્ય નથી. કોઈ પણ સ્થાનને તીર્થત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે એની ભૂગોળના કારણે પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ પરમાત્મા અને એમનું સાધર્મ્ય પામેલા પરમભાગવત સત્પુરુષોના યોગના કારણે જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. વડતાલ એ ભયંકર લૂંટારા જોબન પગીનું નિવાસસ્થાન અને કાર્યક્ષેત્રનું ગામ હતું એ વાત ખરી છે; પણ, પારસના યોગથી જેમ લોહું પણ સુવર્ણ થાય છે તેમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના અલૌકિક યોગના કારણે જોબન પગીનું ભૂતકાળનું જીવન ભસ્મીભૂત થઈ ગયું અને ખૂનીલૂંટારાના બદલે તે પરમભાગવત ભક્તોની આગલી હરોળની પંક્તિમાં સ્થાન પામ્યા. જે સ્થાન, ઇતિહાસમાં લૂંટારાઓના ધામ તરીકે પહેલાં ઓળખાતું હોય, તેમાં સમૂળ પરિવર્તન થાય અને તે એક મહાતીર્થધામ બને એ ભગવાનના અમૃતયોગનું જ પરિણામ કહેવાય.

પરંતુ વડતાલને તીર્થત્વ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ બીજું જ છે; એ કારણ વિરલ અને અદ્ભુત છે : એ ગામ, ગઢડા જેમ, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની લીલાભૂમિ છે; જ્યાં પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનારાયણનાં ચરણારવિંદ ન પડ્યાં હોય એવી જગ્યા વડતાલમાં શોધી જડે તેમ નથી, એની તસુએ તસુ જમીન, ભગવદ્દ્વાદથી અંકિત થઈ પાવન થયેલી છે. ઇતિહાસ અને ભૂગોળ જોતાં જણાય છે કે, વ્રજ-વૃંદાવન, પહેલાં જંગલ અને રેતીનું રણ જ હતું; પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં પાદારવિંદના યોગથી, જેમ જંગલમાં મંગળ થાય તેમ, એ સ્થળો ભગવાનની રમણભૂમિ બની ગયાં. જગતનાં સર્વ સત્શાસ્ત્રો કહે છે કે, ભગવાન અને ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષોનાં ચરણ, મહાતીર્થરાજ કહેવાય છે, તેમાં સકળ તીર્થો વસેલાં છે. ઉદ્ભવજી જેવા મહાજ્ઞાનીભક્તે તેથી જ, વૃંદાવનનાં વૃક્ષવેલીઓની રજમાં નિવાસ માગ્યો હતો. પરમ ભક્તરાજ જોબન પગી, તેથી જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ચરણથી અંકિત થયેલી રજની ચપટી, પોતાના ભોજનમાં ભેળવતા હતા, અને જીવ્યા ત્યાં સુધી એ દિવ્યરજમિશ્રિત ભોજનનો કોળિયો પહેલો ગ્રહણ કરતા

હતા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અન્ય ઘણાં સ્થળોએ યજ્ઞ કર્યા છે, ઉત્સવો કર્યા છે, સભાઓ યોજી છે અને સમૈયા કર્યા છે; પણ માણસ જેમ સારાં સારાં ઘણાં સ્થળે હરેફરે, પણ પોતાને ઘેર આવે ત્યારે અવર્ણનીય આનંદ અનુભવે છે, તેમ એ જ્યારે ગઢડા અને વડતાલ આવતા ત્યારે જાણે પોતાના ઘેર આવ્યા હોય તેવો અંતરનો આનંદ અનુભવતા હતા. શિક્ષાપત્રીમાં ભગવાને પોતાને ‘વૃત્તાલયસ્થિત.’ વડતાલ ગામમાં રહેલા તરીકે ઓળખાવેલા છે. આવો આત્મીય નિર્દેશ, ગઢડા સિવાય બીજા કોઈ સ્થળ માટે એમણે કરેલો જણાતો નથી. તેથી જ્યારે ગુજરાતમાં મંદિર કરવાનો વિચાર નક્કી થયો ત્યારે, કળશ વડતાલ ગામ ઉપર જ ઢળે-ઢોળાય એ દેખીતું છે. તીર્થનું સ્થળ, શહેર છે કે ગામડું એ પ્રશ્ન મહત્વનો નથી; પણ પરમાત્માના યોગમાં એ સ્થાન કેવું આવેલું છે, અને ભગવાને ભગવતી માનુષીમૂર્તિ ધારીને એ સ્થાનને કેવી દૃષ્ટિએ જોયું છે અને અપનાવ્યું છે એ હકીકત જ મહત્વની છે. વળી, દિવ્ય પ્રેમના અતિરેકના કારણે જે ઘણી વખત ભગવાનના અંગમાં સમાઈને રહે છે, અને જ્ઞાનીભક્તમાત્ર માટે જે આદર્શરૂપ ગણાય છે, એવાં લક્ષ્મીજીએ જે સ્થાને ઉગ્ર તપ કરેલું હોય એ સ્થાન અનુપમ તપોભૂમિ કહેવાય; એ કારણે પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એને મંદિરનિર્માણ માટે પસંદ કરેલું છે. વડતાલ એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની લીલાભૂમિ છે, તે જ રીતે એમના પ્રિયાતિપ્રિય ભક્તજનની તપોભૂમિ પણ છે; એટલે મંદિરનિર્માણ માટે એની પસંદગી થાય એમાં કંઈ જ નવાઈ નથી.

૭. મંદિરનિર્માણ અને મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા માટે વડતાલ ગામની પસંદગી સાથે, સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં વર્ણવેલી એક બીજી મહત્વની ઘટના પણ સંકળાયેલી છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વમુખે કહેલું છે કે,

‘તસ્માદેતાં પુરીં વિત્ત દ્વારિકામેવ તત્પુરીમ્ ।

તટાગ ગોમતીં વિત્ત તત્ર તીર્થાનિ સર્વશઃ ॥’

(સ. જી. ૪-૩૩-૧૧)

— ‘આ વડતાલ ગામ એ જ દ્વારકાપુરી છે, આ ધારૂં તળાવ એ જ

ગોમતી છે, અને દ્વારકાનાં સર્વ તીર્થો પણ અહીં રહેલાં છે, એવું તમે નિશ્ચિત જાણજો;’ કારણ કે, એ સર્વને પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમનારાયણનો સીધો યોગ છે. શતાનંદ મુનિએ કહેલાં ભગવાનનાં આ વચનો પાછળ એક સમજવા જેવો ઇતિહાસપ્રસંગ સમાયેલો છે. વિ. સં. ૧૮૮૧માં વડતાલ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા થયા પછી, ધર્મદેવના પરિવારના સભ્યોને ગઢપુરમાં વસંતપંચમીને દિવસે, શ્રીવાસુદેવનારાયણના ઓરડા આગળ ચોકમાં ભરાયેલી સભામાં, શ્રીહરિએ યાત્રા કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો; અને યુ.પી. જવા તૈયાર થયેલા પોતાના ભત્રીજાઓ અને મામાના દીકરા મંછારામ, નંદરામ, ગોપાળજીને દ્વારકાની યાત્રા કરવા જવાનો આદેશ કર્યો. પરમાત્મા અને એમનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષો, પ્રત્યક્ષ વિચરતા હોય, પણ માણસને તેનું મહત્વ હોતું નથી, પણ તે એમને પરોક્ષરૂપે શોધતો હોય છે. આ સનાતન સત્યની આશ્રિતમાત્રને પ્રતીતિ કરાવવા સારુ શ્રીજી મહારાજે પોતાના જ કુળના સભ્યોનું નિમિત્ત ઊભું કરીને એ સર્વ યાત્રાએ જાય એ માટે આજ્ઞા કરી; એટલું જ નહિ, પણ એમને મદદરૂપ થાય એ માટે એમની સાથે સચ્ચિદાનંદ સ્વામી અને દયારામ શુક્લ(ઉમરેઠ)ને મોકલ્યા. દ્વારકામાં એવા પ્રસંગો બન્યા કે, જેના પરિણામે ઉપર્યુક્ત સત્ય ખરેખર સાબિત થયું. એ યાત્રાના પરિણામે ઉપર જે શ્લોક ટાંક્યો છે તેવો અનુભવ સર્વને થયો. બધાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો કે, ‘અત્ર શ્રીદ્વારિકાધીશઃ કૃષ્ણઃ સ્વયમુપાગતઃ ।

इति तु ज्ञातमेवाद्य सर्वैः प्रत्यक्षदर्शनात् ॥ (સ. જી. ૪-૩૩-૮-૧૦) — દ્વારિકેશ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ સાક્ષાત્ વડતાલ પધાર્યા છે, અને ‘વસેદ્યત્રૈષ’ — અત્રે વસેલા છે — વસી રહ્યા છે. (શ્રીનારાયણની મૂર્તિમાં) એવો સર્વને અનુભવ થયો. આ ઐતિહાસિક ઘટનાને અનુલક્ષીને સર્વાર્થર્થામી શ્રીજી મહારાજે વડતાલ ગામની પસંદગી કરેલી જણાય છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ દેવ અને તીર્થ વચ્ચે, વિવેકવિચાર કેવી રીતે કરવો એ સમજાવવાનો પણ આ પ્રસંગનો હેતુ જણાય છે.

૮. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને જીવનમાં પાંચ સિદ્ધાંતો પ્રિયાતિપ્રિય હતા, એની વિગતો એમણે વચનામૃતમાં ઠેર ઠેર સમજાવેલી

છે : જગતમાં ભગવાનને ભજવાની તો સૌ કોઈને ઈચ્છા હોય છે, પણ દરેકની ભગવાન ભજવાની રીત જુદી જુદી હોય છે — કોઈ બાહ્ય આચારવિચારનું પાલન કરીને ભગવાનને ભજે છે; કોઈ શરીરે ભભૂતિ લગાવીને અને ચીપિયો ખખડાવીને ભગવાન ભજે છે; કોઈ ભગવાં વચ્ચ પહેરીને અલખનિરંજન બોલીને ભગવાનને ભજે છે; કોઈ તીર્થાટન કરીને, કોઈ મૌન સેવીને, કોઈ જપ કરીને, કોઈ દાન કરીને, કોઈ યજ્ઞ કરીને, કોઈ ઉપવાસ કરીને, તો કોઈ વિદ્યા ભણી અને ભણાવીને ભગવાનને ભજે છે; કોઈ ગરીબ માનવીની સેવા કરીને, કોઈ દુઃખીને દ્રવ્ય કે દવા આપીને, કોઈ દેશની સેવા કરીને તો કોઈ સદા નીતિનિયમોનું સાદું જીવન જીવીને ભગવાનને ભજે છે; કોઈ શાસ્ત્રોનું પઠનપાઠન કરીને. કોઈ મંત્રગાન કરીને તો કોઈ વિવિધ યંત્રતંત્રોની અટપટી વિધિ દ્વારા ભગવાનને ભજે છે. કોઈને ભગવાનનું અર્ચન કરવાનું ગમે છે, કોઈને સંકીર્તન કરવાનું ગમે છે, કોઈને કથાશ્રવણ કરવાનું ગમે છે, કોઈને પૂજન કરવાનું ગમે છે તો કોઈને વળી સારું સારું ભોજન બનાવીને ભગવાનને નિવેદિત કરવાનું ગમે છે. કોઈ, ‘હું દેહથી જુદો આત્મા છું,’ એવો નિશ્ચય કરીને ભગવાનને ભજે છે તો કોઈ વળી આત્મા એ જ પરમાત્મા છે એવું માનીને ભગવાનને ભજે છે. કોઈ વળી, **સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાશ્રયન્તે ।** — ગુણમાત્ર દ્રવ્યમાં રહેલા છે એ સૂત્રનો આધાર લઈને દ્રવ્ય ભેગું કરે છે અને ભગવાનને ભજે છે; કોઈ વળી ભૂખ્યે પેટે ભગવાન ભજી શકાતા નથી એમ માનીને ખૂબ ખાય છે અને ભગવાન ભજે છે, તો કોઈ વળી, **‘શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્ ।** એ સૂત્રને આગળ કરીને શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સાચવે છે અને ભગવાનને ભજે છે. ભગવાનને ભજવાની આ રીતોમાં કેટલીક સારી છે, કેટલીક ઠીકાઠીક છે, તો કેટલીક અવળા માર્ગે દોરીને અવનતિના ઊંડા ખાડામાં ઉતારે એવી છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ભારપૂર્વક કહે છે કે, જીવનમાં તપ અને ત્યાગવૃત્તિ પ્રધાન રાખીને જે ભગવાનને ભજે છે તે જ આખરે ભગવાનને પામે છે; જે કોઈ ભગવાનને ભજવાના નામે જીવનમાં તપ, ત્યાગ અને શીલની અવગણના કરે છે તેનાથી ભગવાન

સો યોજન દૂર રહે છે. ભગવાનના ભક્ત આશ્રમધર્મે ત્યાગી છે કે ગૃહસ્થ, અને વર્ણધર્મે બ્રાહ્મણ છે કે શૂદ્ર એ વાત મહત્વની નથી; મહત્વની વાત તો એણે ભગવાનને ભજવામાં તપ, શીલ અને ત્યાગને કેટલા અંશે જીવનમાં ઉતારેલાં છે અને ઉતાર્યાં હોય તો કયા હેતુથી ઉતારેલાં છે એ હકીકત જ મહત્વની છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ખૂબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કર્યું છે કે, ધર્મ હોય, જ્ઞાન હોય અને ભક્તિ હોય, પણ તપ, ત્યાગ, શીલ અને સંયમ ન હોય તો તે લાંબો સમય ટકતાં નથી અને તે પુરુષ માયા, કાળ અને કર્મના ભયથી કદી મુક્ત થઈ શકતો નથી. મોટાં અને અતિ સુંદર મંદિરો હોય, ચિત્તાકર્ષક મનોહર મૂર્તિઓ હોય, ઉત્તમ સેવારીતિ હોય, કર્ણપ્રિય સંગીત-સંકીર્તન હોય, પણ જો તે કરનારાઓના, અને તેમાં ભાગ લેનારાઓના અંતરમાં શીલ, સંયમ અને ત્યાગ ન હોય તો, તેથી મંદિરો, મૂર્તિઓ અને સેવારીતિના ગૌરવને કોઈ દિવસ ભારે હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે. તેથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વડતાલમાં શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યારે લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ દ્વારા મુમુક્ષુ આશ્રિતોને સૌથી પહેલો આદર્શ તપ, ત્યાગ અને શીલનો શીખવેલો છે. લક્ષ્મીજી ભગવાનને કેટલાં પ્રિય હતાં એ તો એમને ભગવાને પોતાના અંગમાં સ્થાન આપેલું છે એ હકીકત ઉપરથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ લક્ષ્મીજી કહે છે કે, ‘એ સ્થાન મેળવવા માટે અને મેળવીને ટકાવી રાખવા માટે મેં ભારે ઉગ્ર તપ કરેલું છે — આજે પણ કરી રહી છું.’ લક્ષ્મીજી કહે છે કે, ‘હું ભગવાનની સેવા બહુ મૂલ્યવાન અને અનુપમ ઉપચારો વડે કરું છું, પણ મારા પોતાના માટે તો તપ, ત્યાગ અને શીલપ્રધાન જીવનવ્રત જ યોગ્ય માનું છું.’ પોતાના પ્રિયતમને જે ગમે તે જ કરવું અને તેવી જીવનરીતિ રાખવી એ પ્રીતિવાળાનું પરમ લક્ષણ છે; ભગવાનને તપ, શીલ અને ત્યાગવૃત્તિપ્રધાન જીવનરીતિ જ ગમે છે, તેથી લક્ષ્મીજીએ એ જીવનરાહ અપનાવેલો છે. પ્રિયતમ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનો અને પ્રસન્ન રાખવાનો લક્ષ્મીજીએ દાખવેલો માર્ગ, મુમુક્ષુ આશ્રિતો જીવનમાં પ્રધાનપણે અપનાવે એવા ઉચ્ચ હેતુથી ભગવાને આ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરેલી છે.

૯. ભગવાનને સર્વકર્તાહર્તા જાણીને એમની ઉપાસના-ભક્તિ કરવી એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો (૨) બીજો પ્રિયાતિપ્રિય સિદ્ધાંત છે (કા.-૧૦). ભગવાનને સર્વકર્તાહર્તા જાણવા અને એ સર્વોચ્ચ જ્ઞાનને જીવનમાં તાણાવાણાની જેમ વણી લઈને આચરવું, એ લખવાબોલવા જેવી સહેલી વાત નથી. ઘણા કહે છે કે, માણસને કર્મ બંધન કરે છે, પણ એ માન્યતા બરાબર નથી; કર્મ તો જડ છે, એટલે એ સ્વયમેવ બંધન કે મુક્તિ કંઈ જ કરી શકે તેમ નથી. પણ ખરેખર તો કર્મનું કારક ગણાતી ત્રણ બાબતો — કર્તૃત્વના અહંની ભાવના, કર્મની વાસના અને કર્મફળ મેળવવાની અને ભોગવવાની આસક્તિ — એ ત્રણ બાબતો જ બંધન કરે છે. સૃષ્ટિનો ઈતિહાસ આદિકાળથી જોતાં જણાય છે કે, આ બાબતોના કારણે જ જીવ જન્મજન્માંતરમાં ભટકતો ફરે છે. એટલે કર્મ કરવા છતાં કર્મના પાશમાં બંધાવું ન પડે અને સંસૃતિની ઘટમાળમાં અથડાતા ન ફરવું પડે એવી કોઈ જીવનરીતિ માણસે સમજી-વિચારીને અપનાવવી જોઈએ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે, શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા દ્વારા મુમુક્ષુ આશ્રિતોને સંજીવની સ્વરૂપ એ જીવનરીતિ દાખવેલી છે : લક્ષ્મીજી, મધુર હાસ્ય કરતાં કરતાં કહે છે કે, ‘હું ભગવાનની અનુવૃત્તિ પ્રમાણે જ જીવનકર્મ કરું છું; જેને મોક્ષ જોઈતો હોય — મારા જેવું સ્થાન જોઈતું હોય તેણે ભગવાનની અનુવૃત્તિને જ અનુસરવું જોઈએ.’ અનુવૃત્તિ એટલે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું, એટલો જ અર્થ થતો નથી; ભગવાનની વૃત્તિ, વિચાર, ઈચ્છાને પણ અનુસરવું એ અર્થનો પણ એ શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાનો પતિ કહે તે પ્રમાણે તો વર્તે છે જ, પણ તદ્દુપરાંત તે જેમ વિચારે છે અને જેમ ઈચ્છે છે તે પ્રમાણે પણ વર્તે છે; અર્થાત્, પતિવ્રતા સ્ત્રી માટે પતિની ઈચ્છા એ જ પોતાની ઈચ્છા, અને પતિની આજ્ઞા એ જ પોતાનું કર્મ હોય છે, તે જ પ્રમાણે, ભગવાનની અનુવૃત્તિમાં રહેનાર જ્ઞાનીભક્તે વર્તવું જોઈએ. એવી રીતે અનુવૃત્તિમાં રહેનાર પોતાને કદી કર્તા માનતો નથી, પણ પોતાને ભગવાનની ઈચ્છા અને આજ્ઞાનો વાહક માને છે; એવી રીતે અનુવૃત્તિમાં રહેનારના મનમાં ભગવાનની પ્રસન્નતા મેળવવા સિવાય,

ફળની બીજી કોઈ લાલસા હોતી નથી. ફળ મળે યા ન મળે યા ગમે તે મળે, પણ કર્મનું બધું શ્રેય એ સર્વકર્તાહર્તા પરમેશ્વરને પ્રથમથી જ અર્પણ કરે છે; એનું જીવન સર્વસ્વ ભગવાનને સાચા અર્થમાં સમર્પિત થયેલું હોય છે. ભગવાન પોતે ગુણાતીત નિર્ગુણ હોવાથી, એમના સંપૂર્ણ યોગના પરિણામે, એની સર્વ ક્રિયા પણ નિર્ગુણ થઈ જાય છે; એટલે એ ભક્ત કર્મ કરે છે છતાં કર્મના બંધનમાં આવતો નથી. કર્મ કરતાં પહેલાં ‘હું એ કરીશ’ અને કર્મ કરતી વખતે ‘હું આ કરું છું’ એવા વિચારો અને વૃત્તિવાળો માણસ જ્યારે નિષ્કળતા નજર સામે ધુરંડિયાં કરે છે ત્યારે જ, ‘ભગવાન કરે તે ખરું’ એ શબ્દો કપાળે હાથ દઈને ઉચ્ચારે છે. આ શબ્દો ખરેખર અનુવૃત્તિ આચરનારના નથી, પણ અહંવૃત્તિ પોષનારના નિરાશામાંથી જન્મેલા ઉદ્દગારો છે. જ્ઞાની, વિજ્ઞાની, અજ્ઞાની અને ગમે તેવો નાસ્તિક હોય તોપણ જીવનમાં અમુક ક્ષણોએ ભગવાન સર્વકર્તાહર્તા છે એવો સ્વીકાર કરે જ છે; પણ એ સ્વીકાર ક્ષણવાર માટે જ હોય છે. લક્ષ્મીજી જેવો સાચો જ્ઞાનીભક્ત પણ અભક્ત માફક કર્મ કરતો જણાય છે, પણ તે કર્તૃત્વના અહમ્ વિના, કર્મ કરવાની વાસના વિના અને કર્મફળ મેળવવાની અને ભોગવવાની આસક્તિ સિવાય, કેવળ પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે જ કરતો હોય છે; એટલે એની ક્રિયામાં હરિરસરૂપી જીવનરસાયણ ભળેલું હોય છે, તેથી એનું એ કર્મ બંધનકારક થતું નથી, પણ મોક્ષોપયોગી થાય છે. ભગવાન કર્તા છે, અકર્તા છે અને અન્યથાકર્તા પણ છે, એવો સક્રિય નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય તો જ્ઞાન અને ભક્તિની પરાદશાનું લક્ષણ છે. મુમુક્ષુ આશ્રિતો લક્ષ્મીજીને આદર્શરૂપ ગણીને એ સ્થિતિ સિદ્ધ કરે એવા પરમમંગળમય હેતુથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે.

૧૦. અને જ્ઞાન અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા છતાં અને નિર્ગુણાવસ્થા સિદ્ધ થઈ હોય છતાં, સેવ્યસેવકભાવ અખંડિત રાખીને જ ભગવાનને ભજવા એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો ત્રીજો પ્રિયાતિપ્રિય સિદ્ધાંત છે (વચનામૃત, ગ.મ.પ્ર. ૬૭) — એ સિદ્ધાંત એમણે આ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા દ્વારા સમજાવેલો છે. શરીર-શરીરીભાવ, સેવ્યસેવકભાવ,

જેને સ્વામિસેવકભાવ પણ કહેવામાં આવે છે, એકાંતિક ભાવ, મધુર ભાવ, જ્ઞાનાદ્વૈતભાવ વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો છે. સાદી વ્યવહારભાષામાં એના જે અર્થો કરવામાં આવે છે તેથી કંઈ જુદા અને વિશિષ્ટ અર્થો તત્ત્વજ્ઞાનમાં થાય છે. કેવળ જ્ઞાનાદ્વૈતવાળા સેવ્યસેવકભાવની કેટલીક વખત ઠેકડી ઉડાવે છે, એ કહે છે કે, જ્ઞાન અને ભક્તિની પરાદશા સિદ્ધ કર્યા પછી પણ જો સેવક અને બીજો સ્વામી એવી દ્વૈતભાવ વધારનારી સ્થિતિ રહેતી હોય તો જ્ઞાન અને ભક્તિ સિદ્ધ કરવા માટે લીધેલા પરિશ્રમની વિશિષ્ટતા ક્યાં રહી ? પણ આ માન્યતા બરાબર નથી. લક્ષ્મીજીએ સિદ્ધ કરેલી છે એવી દશામાં દ્વૈતભાવ પ્રવર્તતો નથી, પણ અવર્ણનીય અલૌકિક પ્રેમાદ્વૈતનો ભાવ જ પ્રવર્તતો હોય છે. સત્શાસ્ત્રોમાં મુક્તિના ચાર યા પાંચ પ્રકાર ગણાવેલા છે : સામીપ્ય (પાસે રહેવું), સાદૃષ્ય (સમાન રૂપ), સાલોક્ય (સમાન લોકસ્થાન) અને સાર્ષ્ટિ (સમાન ઐશ્વર્ય). કેટલાક પાંચમા પ્રકાર તરીકે સાયુજ્ય (સાથે જોડાઈ જવું) ગણાવે છે, ત્યારે કેટલાક વળી તુરીયાવસ્થાને મુક્તિનું એક જુદું જ સ્વરૂપ આલેખે છે. ભક્તિપ્રધાન કથા કરનારા કેટલાક વળી કહે છે કે મુક્તિ જીવે મેળવવાની હોતી નથી, પણ મને મેળવવાની હોય છે, એટલે મન મુક્ત થાય એ જ મુક્તિ કહેવાય; કેટલાક વળી, આત્મસ્વરૂપનું નિશ્ચિતજ્ઞાન થવું એને જ મુક્તિ માને છે; તો કેટલાક વળી, પાણીમાં પાણી ભળે તેમ આત્મા, બ્રહ્મજ્યોતિ પરમાત્મામાં ભળી જાય તેને મુક્તિ માને છે. મુક્તિના આ પ્રકારોના ગુણદોષમાં ઊતરવાનું શાસ્ત્રી- પંડિતો માટે રહેવા દઈએ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જ્ઞાની અને ભક્તના ધ્યેય તરીકે સેવામુક્તિનું પ્રતિપાદન કરેલું છે : સેવા એટલે પાદસેવા કરવી યા નવ પ્રકારની ભક્તિમાં ગણાવેલો એક પ્રકાર એવો અર્થ થતો નથી. સેવા એટલે સેવ્યસેવકભાવની ઉત્કૃષ્ટ અને નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ; અર્થાત્, સેવામુક્તિ એટલે સેવ્યસેવકભાવની ઉચ્ચતમ અલૌકિક સ્થિતિનો નિત્ય અનુભવ કરવા છતાં જેમાં સ્વામી અને સેવકનું દિવ્ય ઐક્ય પ્રવર્તતું હોય એવી બ્રાહ્મી સ્થિતિ. આ સ્થિતિનું નિરૂપણ શિક્ષાપત્રીના ૧ અને ૧૧૧મા શ્લોકમાં સંક્ષેપમાં પણ બહુ સ્પષ્ટ અને સુંદર રીતે કરેલું છે : એમાં કહ્યું છે કે, ‘એ રાધાદિક ભક્તો કેટલીક

વખત ભગવાનની પડખે સ્થિત હોય છે, તો કેટલીક વખત પ્રેમના અતિરેકના પરિણામે ભગવાનના અંગમાં સ્થિત હોય છે, પણ ત્યારે ભગવાન એકલા જ છે એમ જાણવું.’ પહેલા શ્લોકના પહેલા ચરણમાં કહ્યું છે કે, ‘જેમના ડાબા પડખે રાધિકાજી સ્થિત છે અને જેમની છાતીમાં — હૃદયમાં લક્ષ્મીજી રહેલાં છે એવા ભગવાનનું હું ધ્યાન કરું છું.’ આ બન્ને શ્લોકોમાં સેવામુક્તિની પરાકાષ્ઠા દાખવેલી છે. ભગવાન ક્યાં વસે છે ? એવા પ્રશ્નનો સહજ જવાબ આપતાં, શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો ઘણી વખત કહે છે કે, ‘જ્યાં વસે ભક્ત, ત્યાં વસે ભગવાન.’ ભગવાન જેમ ભક્તને વશ વર્તે છે તેમ ભક્ત પણ ભગવાનને વશ વર્તે છે. ભક્તની દૃષ્ટિમાં બીજું કંઈ જ હોતું નથી પણ સર્વત્ર એક માત્ર ભગવાન જ હોય છે. ભગવાનની દૃષ્ટિમાં પણ ભક્ત જ હોય છે; પણ તદુપરાંત, અક્ષરબ્રહ્મપર્યંત જડચેતન અન્ય સર્વ પણ હોય છે. આ વાતનો સાર એ છે કે, ભક્ત ભગવાનના અંગમાં સ્થિત હોય ત્યારે અન્યની દૃષ્ટિએ એ ભક્ત દેખાતો ન હોય પણ એની પોતાની દૃષ્ટિએ ભગવાન નજર સામે, પ્રત્યક્ષ અનુભવાતા જ હોય છે. શરીરથી શરીરી જુદો અને સ્વતંત્ર છે, છતાં બન્ને એક છે એ રીતે જ વર્તે છે; એ જ પ્રમાણે, સેવ્યસેવકનું પ્રેમાદ્વૈત એટલે જ સ્વામીસેવકભાવ. લક્ષ્મીજી, વિશિષ્ટાદ્વૈતના આ સિદ્ધાંતનું સાક્ષાત્ પ્રતીક છે; એટલે એમની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા દ્વારા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે મુમુક્ષુ આશ્રિતોને એ આદર્શ દાખવેલો છે.

૧૧. જ્ઞાનીભક્ત જ્યાં સુધી ભગવાન સાથે જોડાયલો રહે છે ત્યાં સુધી જ એને દેશકાળાદિકરૂપી માયાનો કોઈ ભય હોતો નથી; જે ઘડીએ એ ભગવાનને વીસરી જાય છે અને તેમનાથી છૂટો પડે છે તે વખતે માયા એનો પરાભવ કરી શકે છે, અર્થાત્, માયાથી પરાભવ ન પામે એવા તો, એક પુરુષોત્તમ નારાયણ એકલા જ હોય છે; ભગવાનના સાધર્મ્યનું સાતત્ય જળવાય તો એ સામર્થ્ય ભક્તમાં પણ આવે છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાના પ્રિયાતિપ્રિય આ ચોથા અયળ સિદ્ધાંતનું વચનામૃતમાં ભારપૂર્વક નિરૂપણ કરેલું છે (લો. પ્ર. ૧૩). આ સિદ્ધાંત એમણે મંદિરમાં યુગલમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરીને સમજાવેલો છે.

નારાયણના અખંડ યોગના કારણે લક્ષ્મીજીને અને શ્રીકૃષ્ણ સાથેના અખંડ સાહચર્યના કારણે રાધિકાજીને પણ ભગવાન કહેવામાં આવે છે, અને એમની સેવાપૂજા પણ ભગવાનની પેઠે જ થાય છે. લોકો નારાયણનો જયઘોષ પોકારે છે ત્યારે સાથે લક્ષ્મીજી અને રાધિકાજીનો જયઘોષ પણ પોકારે છે. પણ જેમ ગાડીનો ડબો વાતાનુકૂલ હોય અને સર્વ સગવડોથી સુસજ્જ કરેલો હોય તોપણ તે જો એન્જિન સાથે મજબૂત સાંકળથી જોડાયેલો રહે છે તો જ એનો યાંત્રિક સુખરૂપ પ્રવાસ કરીને નિર્ધારિત સ્થળે પહોંચી શકે છે.

લક્ષ્મીજી નારાયણથી સહેજ રિસાઈને છૂટાં પડ્યાં તેના પરિણામે જ એમને ઉગ્ર તપ કરવું પડ્યું હતું. ભગવાન સાથે અખંડ યોગ હતો એ કારણે અર્જુન ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણ જેવા મહારથીઓને માત કરીને મહાભારતનું યુદ્ધ જીતી શક્યો હતો; પણ ભગવાનને વીસરી જઈને એ સહેજ છૂટો પડ્યો ત્યારે સામાન્ય એક કાબાએ એને પરાજિત કર્યો હતો. ઈતિહાસની આ કથાઓ આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરે છે; એટલે, જીવનની નાનીમોટી દરેક ક્રિયા ભગવાન સાથે અખંડ જોડાયેલા રહીને, એટલે ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર અને પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે જ મુમુક્ષુ આશ્રિતે કરવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંત આ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા દ્વારા શીખવવામાં આવેલો છે.

૧૨. અને લક્ષ્મીજીની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા દ્વારા જે (૫) પાંચમી મહત્ત્વની વાત જગતના મુમુક્ષુમાત્રને શીખવવામાં આવી છે તે એ છે કે, આજે જગત ચાર બાબતો પાછળ આંધળું બનીને દોડી રહ્યું છે : (૧) અઢળક પૈસો ભેગો કરવો. (૨) નિરંકુશ સત્તા પ્રાપ્ત કરવી. (૩) વિષયોનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરવો, અને (૪) સુખશાંતિમાં આળોટવું. પોતાને બુદ્ધિશાળી અને ગમે તે કરી શકે એવો શક્તિશાળી માનતો માણસ માને-મનાવે છે કે ગમે તે રીતે અને ગમે તે ભોગે આ ચાર બાબતો સિદ્ધ કરવામાં જ જીવનની ઈતિકર્તવ્યતા સમાયેલી છે. પણ લક્ષ્મીજી કહે છે કે, ‘માણસની આ માન્યતા પાયામાંથી જ બરાબર નથી.’ એ ગંભીર ઘેરા સાદે પોકારીને કહે છે કે, ‘હું પતિવ્રતા નારી છું, મારા પતિ નારાયણ

જ્યાં હોય ત્યાં હું આમંત્રણ કે યાચના વિના જ પાછળ પાછળ આવું છું અને જ્યાં સુધી નારાયણ રહે છે ત્યાં સુધી ત્યાં અવશ્ય રહું છું. પણ માણસ વિવેકવિચાર ભૂલી જઈને, નારાયણને પડતા મૂકીને, મને એકલીને બોલાવવા અને રીઝવવા માટે ભગીરથ પુરુષાર્થ કરે છે, જે આજે વ્યાપક પ્રમાણમાં થઈ રહ્યું છે; ત્યારે મારા જે સ્વરૂપના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં કલેશ, અશાંતિ, દુઃખ અને નાશ જ રહેલાં છે તે સ્વરૂપે હું માણસને પ્રાપ્ત થઉં છું.’ દુઃખ સાથે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી વાત તો એ છે કે ત્યારે જેમ કોઈ કૂતરું સૂકા હાડકાને દાંત વડે જોરથી ચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પરિણામે એના પોતાના જ દાંતમાંથી લોહી નીકળે છે ત્યારે તે લોહી હાડકામાંથી નીકળેલું છે એમ માનીને આનંદિત થઈને પોતાનું જ લોહી ચૂસતું હોય છે તેમ લક્ષ્મીનું જે સ્વરૂપ ખરેખર દુઃખકર છે, એ સુખકર છે એમ માનીને પણ માણસ પોતાનો વિનાશ પોતે કરે છે, અને તે ક્રિયામાં સુખ માનીને રાયતો ફરે છે. આ સુબુદ્ધિ નથી પણ કુબુદ્ધિ છે એમ સર્વ સુજ્ઞજનો સમજે છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ આ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા દ્વારા જગતના નાનામોટા સર્વજનોને તાળી પાડીને કહે છે કે, ‘અર્થની પ્રાપ્તિ અને કામની તૃપ્તિ માટે તમારે લક્ષ્મીજી જોઈતાં હોય તો તેને મેળવવા અને રીઝવવા સારુ નારાયણને પહેલાં મેળવવા જોઈએ અને રીઝવવા જોઈએ; જ્યાં નારાયણ ન હોય ત્યાં લક્ષ્મીજી સાચા સ્વરૂપે કદી આવતાં નથી અને રહેતાં નથી.’

૧૩. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે મંદિરમાં શ્રીધર્મભક્તિ, શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ અને શ્રીરાધાકૃષ્ણની યુગલમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે તે લોકસંગ્રહ માટે યા એ મૂર્તિઓ દ્વારા લોકોને આકર્ષવા માટે કરેલી છે એવી માન્યતા સંપ્રદાય અને સંપ્રદાયના એકમેવાદિતીય પ્રવર્તકના ઉચ્ચતમ હેતુનો અનર્થ કરનારી છે; શ્રીજી મહારાજે આ મૂર્તિઓ પોતાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપના એકેશ્વરવાદનો જગતને સંદેશો આપવા સારુ સ્થાપિત કરેલી છે. જગતના લગભગ બધા જ ધર્મો પોતે એકેશ્વરવાદનું જ પ્રતિપાદન કરે છે એવો દાવો કરે છે : કોઈ કહે છે કે, શંકર એ જ એક ઈશ્વર છે; કોઈ કહે છે કે, વિષ્ણુ એ જ એક ઈશ્વર છે; કોઈ કહે છે કે,

સૂર્ય એ જ એક ઈશ્વર છે; કોઈ કહે છે કે, ગણપતિ એ જ એક ઈશ્વર છે; કોઈ કહે છે કે, શક્તિ એ જ એક ઈશ્વર છે; કોઈ કહે છે કે, બ્રહ્મજ્યોતિ એ જ એક ઈશ્વર છે; કોઈ કહે છે કે, કર્મ એ જ એક ઈશ્વર છે; તો કોઈ કહે છે કે, આત્મા એ જ એક ઈશ્વર છે — આમ બધા જ ઈશ્વર એક છે એમ કહે છે પણ તે સાથે જ, ‘બીજો કોઈ જ ઈશ્વર નથી’, એમ કહીને ઈશ્વર એક છે એ શબ્દોના નારા નીચે, ઈશ્વર અનેક છે એવું આડકતરી રીતે સૂચન કરે છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પણ એકેશ્વરવાદના સિદ્ધાંતોનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે, પણ તે ઉપર જણાવ્યો છે તેવો એકેશ્વરવાદ નથી. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે, ભગવાન પોતાના ધામમાં રહ્યા રહ્યા જ ભક્તજનોના સુખાર્થે અને જગતના હિતાર્થે જુદા જુદા રૂપે પ્રવર્તે છે ને દેખાય છે. આ બે હેતુઓ એ પૂર્ણ કરે છે તે સાથે જ એ અધર્મનો નાશ કરે છે, અને ધર્મનું સ્થાપન પણ કરે છે; અસુરોનો નાશ કરે છે અને સાધુજનોનું રક્ષણ પણ કરે છે. વળી, અંતર્નિયામકશક્તિ સ્વરૂપે, એ અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત ચિદચિદ્ સર્વમાં પ્રવર્તે છે અને પ્રકાશે છે. ભક્તજનોના સુખાર્થે પ્રવર્તે છે એ એમનું લીલાસ્વરૂપ છે; જગતના હિતાર્થે પ્રવર્તે છે — પ્રકાશે છે એ એમનું શક્તિસ્વરૂપ છે. એ છે એક જ, પણ જ્યારે લક્ષ્મીજી જેવા ભક્તજન સાથે પ્રવર્તતા હોય તો લક્ષ્મીનારાયણ, નર જેવા ભક્તજન સાથે પ્રવર્તતા હોય ત્યારે નરનારાયણ, રાધિકા જેવાં ભક્તજન સાથે પ્રવર્તતા હોય ત્યારે રાધાકૃષ્ણ વગેરે જુદાં જુદાં નામે જગતમાં ઓળખાતા હોય છે. ભગવાનનાં આ લીલાસ્વરૂપોમાં ભેદદૃષ્ટિ કદી ન કરવી જોઈએ : ‘અતશ્ચાસ્ય સ્વરૂપેષુ ભેદો જ્ઞેયો ન સર્વથા । એવી આજ્ઞા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં આપેલી છે (શ્લો. ૧૧૨). પરાત્પર અને સર્વસમર્થ પરમાત્માએ પ્રેરેલી શક્તિના પ્રતાપે વિષ્ણુ જગતનું સંપોષણ કરે છે, જ્યારે શિવ સંહાર કરે છે — એ ભગવાનનાં શક્તિસ્વરૂપો છે, તેથી બ્રહ્મરૂપભાવે બન્ને એક જ છે એવી સ્પષ્ટતા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં કરેલી છે (શ્લો. ૪૭). પરમાત્માએ અર્પેલી શક્તિના પરિણામે જ સૂર્ય જગતને પ્રકાશ આપે છે તેથી તે સૂર્યનારાયણ કહેવાય

છે; પરમાત્માએ અર્પેલી શક્તિના કારણે જ અગ્નિજીવો અનેક દેહો દ્વારા જે ખોરાક ખાય છે તે પચાવે છે તેથી તે અગ્નિનારાયણ કહેવાય છે. એટલે, જ્યારે લક્ષ્મીનારાયણ, નરનારાયણ, રાધાકૃષ્ણ વગેરે સ્વરૂપોનું દર્શન કરવામાં આવે ત્યારે, એમાં લીલાસ્વરૂપે રહેલા મૂર્તિમાન નારાયણ એક જ છે; જ્યારે સૂર્ય અને અગ્નિ, અથવા વિષ્ણુ અને શિવનું દર્શન કરવામાં આવે ત્યારે તેથી પર શક્તિસ્વરૂપે રહેલા નારાયણ એક જ છે એવા નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનની અનુભૂતિ એનું નામ જ સહજાનંદીય એકેશ્વરવાદ છે. એ લીલા કરનાર, એ શક્તિ પ્રેરનાર, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સિવાય જગતમાં બીજું કોઈ જ નથી, એનું નામ જ સહજાનંદીય એકેશ્વરવાદ છે. એકેશ્વરવાદની આ દૃષ્ટિમાં હાનિ કંઈ જ નથી, પણ લાભ અગણિત છે. સંપ્રદાયના આશ્રિતો, એકેશ્વરવાદની આ દૃષ્ટિ કેળવે અને સિદ્ધ કરે એવા અત્યુત્તમ આશયથી, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરેલી છે.

૧૪. મંદિરમાં પ્રવેશતાં જમણા હાથે પહેલી શ્રીધર્મભક્તિ અને વાસુદેવની, મધ્યભાગે પીઠાધિપતિ દેવ શ્રીલક્ષ્મીનારાયણની અને છેલ્લા મંદિરમાં શ્રીરાધાકૃષ્ણ સાથે પુરુષોત્તમ નારાયણની પોતાની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે, તેનો હેતુ પણ જાણવાની જરૂર છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ અંતર્ધાન થયા પછી થયેલાં બીજાં શિખરબંધ મંદિરોમાં આ ક્રમ જળવાયેલો જણાતો નથી. પણ આ મંદિરમાં શ્રીધર્મભક્તિ અને વાસુદેવની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા પહેલા શિખર નીચે કરેલી છે, તેનું કારણ સૌ કોઈએ જાણવાની જરૂર છે. સત્શાસ્ત્રો કહે છે કે, ઈષ્ટ આરાધ્યદેવના સ્વરૂપની નિષ્ઠા, ભક્તિ અને પ્રાપ્તિનો બધો આધાર ધર્મ ઉપર રહેલો છે; ધર્મ સર્વના જનક, પોષક અને રક્ષક છે. જ્યાં ધર્મ ન હોય ત્યાં ભક્તિ હોતી નથી; અને જ્યાં ધર્મ અને ભક્તિ ન હોય ત્યાં ભક્તિધર્માત્મજ પુરુષોત્તમ નારાયણ હોતા નથી. જગતવ્યવહારની દૃષ્ટિએ પણ જ્યાં ધર્મ ન હોય ત્યાં સુખ અને શાંતિ આપે એવી રીતે અર્થની પ્રાપ્તિ અને કામની તૃપ્તિ થતી નથી — થઈ શકતી નથી; કારણ કે, અર્થ અને કામને ધારણ કરનાર પણ ધર્મ જ હોય છે. મોક્ષમાર્ગની

દૃષ્ટિએ પણ ધર્મ એ મોક્ષસિદ્ધિનું એક આવશ્યક અને અનિવાર્ય સાધન છે. પીઠાધિપતિદેવની પ્રસન્નતા ને પ્રાપ્તિ ધર્મ સિવાય મળતાં નથી; અને ધર્મની અને પીઠાધિપતિદેવની પ્રસન્નતા સિવાય, પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની કૃપા અને પ્રસન્નતા મળતાં નથી. મૂર્તિપ્રતિષ્ઠામાં આ જે ક્રમનું આયોજન કરવામાં આવેલું છે તે મુમુક્ષુ આશ્રિત, મોક્ષયાત્રામાં ધર્મનું સ્થાન અને મહત્ત્વ, આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા, બરાબર સમજે, એવા શુભહેતુથી કરવામાં આવેલું છે.

૧૫. વડતાલમાં મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી ત્યારે હરિભક્તોએ જીવનમાં દીવાદાંડીરૂપે જડી રાકવા જેવો એક પ્રસંગ બનેલો છે. મધ્ય શિખર ઉપર શ્રીજી મહારાજની ઈચ્છા પ્રમાણે ઉન્નડ દરબારે ધજા ચઢાવી, પણ દક્ષિણ શિખર ઉપર ધજા ચઢાવવાની બાબતમાં સુરત અને વડોદરાના હરિભક્તો વચ્ચે ઉગ્ર મતભેદ જાગ્યો; દરેક પક્ષ પોતે ધજા ચઢાવવા માટે મક્કમ હતો; ઉમરેઠના રૂપરામ ઠાકર પણ બધાં શિખરો ઉપર ચઢાવવા માટે ધજાઓ લાવ્યા હતા તે તો આ વિવાદ જોઈને મૂંગા જ થઈ ગયા. બન્ને પક્ષમાં આ પ્રશ્ન ઉપર જ્યારે ઉગ્રતા ખૂબ વધી ત્યારે શ્રીજી મહારાજની સૂચનાથી નિત્યાનંદ સ્વામી અને બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ બન્ને પક્ષના હરિભક્તોને સમજાવતાં કહ્યું કે, હરિભક્તો વચ્ચે પરસ્પર સ્પર્ધા જાગે અને ઉગ્રતા વધે તે ભારે અહિત કરે છે; એથી હરિભક્તોને જ નુકસાન થાય છે, અને ભગવાન ખૂબ નારાજ થાય છે. સુરતના હરિભક્તોએ પોતાનો મમત તરત જ છોડી દીધો; પરિણામે દક્ષિણ શિખર ઉપર વડોદરાના હરિભક્તોએ અને ઉત્તર શિખર ઉપર સુરતના હરિભક્તોએ ધજા ચઢાવી. પણ સુરતના હરિભક્તોને બીજો ભારે દુર્લભ લાભ થયો; એમણે સંતોનું વચન માનીને પોતાની જીદ છોડી દીધી તેથી પ્રસન્ન થઈને શ્રીજી મહારાજ સુરત ખાસ પધાર્યા અને દરેક હરિભક્તને ઘેર જઈને દર્શન દીધાં. રૂપરામ ઠાકરે તો શરૂઆતથી જ ભગવાન અને સંતોની ઈચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો નિર્ધાર જાહેર કરેલો હતો; એટલે એમણે બાકીનાં છ શિખરો ઉપર ધજા ચઢાવી પણ એમના નિર્માનીપણાથી ખૂબ રાજી થઈને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એમને

પ્રતિવર્ષ બધાં શિખરો ઉપર ધજાઓ ચઢાવવાની, કોઈ ભાગ્યે જ સાંપડે એવી વણમાગી પરવાનગી આપી. આજે પણ એ કુટુંબના સભ્ય વિજયા દસમીના દિવસે મંદિરનાં બધાં શિખરો ઉપર પ્રતિવર્ષ ધજાઓ ચઢાવે છે. આમ, મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા વખતે બનેલા આ પ્રસંગ દ્વારા શ્રીજી મહારાજે આશ્રિતોને નીચે જણાવેલા જીવનસંરક્ષક સાત આદર્શો શીખવેલા છે : એમણે ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે, ‘સત્સંગમાં પ્રતિદિન આગળ વધવું હોય અને ભગવાનના પદમાં રાધિકાજી અને લક્ષ્મીજી માફક સ્થાન પામીને એમના સાધર્મ્યના દિવ્ય આનંદનો નિત્ય અનુભવ કરવો હોય તો,

(૧) હરિના જનોએ કદી પરસ્પર સ્પર્ધા ન કરવી જોઈએ કે ઈર્ષ્યા-અદેખાઈના ભાવ ન સેવવા જોઈએ; ઈર્ષ્યા-અદેખાઈ કરવી હોય તો તેના જે સારા ગુણો હોય તે એની પાસેથી જ શિષ્યભાવે નમ્ર બનીને સંપાદન કરવા જોઈએ.

(૨) હરિના જનોએ એકબીજા સાથે યુદ્ધ ન ચઢવું જોઈએ, કદી વાદમાં ન ઊતરવું જોઈએ; યુદ્ધ ચઢવું વાદમાં ઊતરવું પડે તો તેમની સાથે જીતીને નહિ પણ હારીને જ રાજી થવું જોઈએ.

(૩) હરિના જનોએ એકબીજાના દોષ કદી ન જોવા જોઈએ; દોષ જોવા હોય તો પોતાના જ જોવા જોઈએ. હરિના જને તો હમેશાં ગુણ જ જોવા અને ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

(૪) હરિના જનોએ એકબીજા સાથે દેહભાવે સંબંધ ન રાખવો જોઈએ, પણ આત્મબુદ્ધિયુક્ત અને આત્મભાવે જ સંબંધ રાખવો જોઈએ.

(૫) હરિના જનોએ નિશ્ચિત માનવું જોઈએ કે, ભગવાન સર્વવ્યાપક છે; પણ હરિભક્તના હૃદયમાં તો પોતાને ભલે દેખાતા ન હોય પણ એ સવિશેષ રહેલા છે; અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા બે સામાના સર્વ વિચારો, વાણી અને વર્તન જુએ છે. ભગવાન માણસના સર્વ અપરાધો માફ કરે છે પણ પોતાના હરિભક્તનો દ્રોહ કરવારૂપી અપરાધ કદી માફ કરતા નથી.

(૬) હરિના જનો રાજી થાય તો ભગવાન પોતે પણ રાજી થાય છે;

એટલે, ભગવાનને રાજી કરવાનો સૌથી સહેલો પણ શ્રેષ્ઠ ઉપાય હરિના જનોને રાજી કરવા એ જ છે.

(૭) હરિના જનોએ મનમાં દૃઢ ગાંઠ વાળવી જોઈએ કે, ભગવાન કેવળ વેદવેદાંગનું જ્ઞાન, નવધા પ્રકારની ભક્તિ, જગતના સંબંધોથી નિઃસ્પૃહ રહે એવો વૈરાગ્ય અને સ્મૃતિસૂત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે ધર્માચરણથી રાજી થતા નથી પણ એમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાથી જ રાજી થાય છે.

શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાના આ સંકેતાર્થો સૌ કોઈએ સમજી- વિચારીને જીવનમાં ઉતારવા અને આચરવા જેવા છે.

“... જનુની પોતાના બાળકનું રક્ષણ કરે છે તેમ પરમાત્મા પોતાના આશ્રિતનું રક્ષણ કરે છે. નિર્બળને મહદાશ્રય થાય તો સબળતા ઉપર પણ સ્નેહપૂર્વકનું આધિપત્ય નિર્બળ ભોગવે છે. પરંતુ જગતનું વાતાવરણ એવું છે કે કેટલીક વખત આપણને વિહ્વળ બનાવી મૂકે છે. એ વિહ્વળતાને તાબે ન થતાં, એ વિહ્વળતાથી ગભરાઈ ન જવું અને એવા પ્રસંગે મહાપ્રભુ શ્રીહરિ, શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવના શરણે દોડી જઈ આપણી નિર્બળતા - વિહ્વળતા રૂપી નબળાઈ - જાહેર કરી - એ સર્વ શક્તિમાન પરમાત્માની નિર્મળ અને અમોઘ શક્તિ મેળવવી તેમાં આપણી શાંતિ અને પ્રગતિ છે. જગતે મીરાંબાઈનો નાશ કરવા ઝેરનો પ્યાલો પ્રભુપ્રસાદી છે એમ કહી મીરાંબાઈને આપ્યો તે મીરાંબાઈએ સહર્ષ ગ્રહણ કર્યો. મુક્તાનંદ સ્વામીને મારી નાખવા સારુ કાતિલ ઝેરની કપાળમાં અર્ચા કરી તો મુક્તાનંદ સ્વામીને તે ઝેરની અર્ચા શીતળ અને શાંતિકારી ચંદનની અર્ચા થઈ. માટે જે સર્વના નિયંતા અને સર્વોપરી પરમાત્માનો અનન્ય આશ્રિત હોય તેનો વાળ પણ વાંકો કોઈ કરી શકતું નથી. માટે શૂરવીર થઈ, એ પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે દરેક જણ સાથે સુદૃઢપણું રાખી આપણે વર્તવું જેથી એ મહાપ્રભુ રાજી થાય અને શાબાશી આપે. ...”

૫. આરતીનાં દર્શન

દેવના પૂજનકાર્યમાં આરતી એક મહત્વનો અને આવશ્યક વિધિ ગણાય છે. તેથી પૂજનકાર્ય ચાલતું હોય ત્યારે બીજાં કામોમાં પરોવાયેલા માણસો પણ, આરતી શરૂ થવાના સંકેતરૂપે નગારાનો યા ઘંટનો નાદ જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે તરત જ બધું કામ પડતું મૂકીને આરતીનાં દર્શન કરવા માટે દોડી જાય છે. પણ કેટલાક કહે છે કે, ‘આરતી વખતે જ દેવનાં દર્શન કરવા માટે મંદિર યા પૂજાસ્થાનમાં દોડી જવાનો આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ તે વખતે, મંદિરમાં યા પૂજાસ્થાનમાં હૈયેહૈયું ભીંસાય એવી ભારે ભીડ જામે છે અને તેમાંથી વિવેકહીન ધમાલ, ધસારો અને ધક્કાધક્કી થાય છે. તદુપરાંત નગારું, ઘંટ, શંખ, ઢોલક યા મૃદંગ, શરણાઈ, ભેરી, તાળીઓ વગેરેના ચિત્રવિચિત્ર અવાજોનો ઘોંઘાટ એટલો પ્રબળ થાય છે કે, માણસમાં તન અને મનની થોડીઘણી પણ શાંતિ હોય તેય અદૃશ્ય થઈ જાય છે, ત્યારે રઘવાટ અને ઉતાવળ એટલી તો વ્યાપક હોય છે કે, સ્થિર શરીરે અને સ્વસ્થ ચિત્તે દર્શન કરવાનું કોઈના માટે પણ શક્ય થતું નથી. દેવાધિદેવ તો આરતી પછી પણ પોતાના સિંહાસન ઉપર સદા બિરાજમાન હોય છે જ; એટલે આરતી પછી જ્યારે બધી રીતે શાંતિ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે દર્શન કરવા જવામાં કંઈ ખોટું કે અઘટિત થાય છે એમ ન માનવું જોઈએ. આ પ્રમાણે મોટા ભાગના દર્શનાર્થીઓ, જાહેરમાં યા મનોમન કહેતા-બોલતા હોય છે; પણ સમજુ- અણસમજુ સૌ કોઈ આરતી સમયે જ દર્શન કરવાનો આગ્રહ રાખે છે, અને ધક્કાધક્કી સહન કરીને પણ દર્શન કરવા દોડી જાય છે.

આ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ નિષ્પન્ન થાય છે કે, આરતી સમયે જ દર્શન કરવા માટે ખાસ વિશિષ્ટ કારણો હોવાં જોઈએ. આ માટે જે વૈજ્ઞાનિક કારણો છે તેની થોડી વિગતો દર્શાવવાનો પ્રયાસ આ લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે.

૨. કારણોની વિગતોમાં ઊતરીએ તે પહેલાં આરતી એટલે શું તેનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરવો યોગ્ય થશે. આરતી મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ છે, પણ તેમાં એની ‘તી’ હ્રસ્વ લખાય છે, જ્યારે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશમાં તે દીર્ઘ લખેલી છે; મરાઠીમાં પણ તે દીર્ઘ લખાય છે. પણ કોશમાં આરતી શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ આર્તિમાંથી ઊતરી આવ્યાનું તેમ જ તેનો અર્થ દુઃખ યા પીડા પણ થતો હોવાનું, અને તેથી આરતી અને આર્તિ શબ્દો સમાનાર્થી હોવાનું જણાવ્યું છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનાં અનેક મંગળકારી નામોમાં એક નામ ‘આર્તિહત્’ છે (સર્વમંગળસ્તોત્ર, પૃ. ૫૮૨). શિક્ષાપત્રીના છેલ્લા શ્લોકમાં ભગવાનને ‘સક્લાર્તિહન્તા’ તરીકે વર્ણવેલા છે. આર્તભાવ એકમાત્ર આરતી વખતે જ પ્રવર્તવો જોઈએ એવું નથી, પણ સમગ્ર પૂજાવિધિ અને પ્રાર્થના દરમિયાન પણ તે અવશ્ય પ્રવર્તતો હોવો ઘટે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ચાર પ્રકારના ભક્તો ગણાવેલા છે; તેમાં ‘આર્ત’ની પણ ગણના કરેલી છે. ત્યાં કાળ, માયા, પાપકર્મ, યમદૂત અથવા જન્મમરણના ભયથી વ્યથિત-પીડિત થયેલો, અને તેમાંથી છુટકારો મેળવવા માટે અતિ આતુર મુમુક્ષુ ભક્ત એવો અર્થ સૂચવેલો છે; અર્થાત્ આર્ત શબ્દમાં પીડા ઉપરાંત તેમાંથી છૂટવાની આતુરતાનો અર્થ પણ સમાયેલો છે. સંસ્કૃતમાં ‘આરતિ’ શબ્દના બે અર્થો દાખવેલા છે : (૧) વિરામ - Cessation (૨) એક પાત્રમાં દિવેટો મૂકીને, તે સળગાવીને, પછી દેવના ચરણથી લલાટ સુધીનાં અંગો ઉપર ક્રમે ક્રમે એના આંટા ફેરવવા તે. પૂજક, દેવની આરતી દેવની જમણી બાજુએ તદ્દન નજીક ઊભો રહીને, બે હાથ વડે યા જમણા હાથમાં આરતી અને ડાબા હાથમાં ઘંટડી ઝાલીને ઉતારે છે. આ ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે, દેવનું સાન્નિધ્ય સમજવા, પામવા અને અનુભવવા માટે આરતી એક સરળ સાધન છે. જે પૂજક અને

દર્શનાર્થી એવી રીતે દેવનું સાન્નિધ્ય સમજે છે અને અનુભવે છે તેના આરાતિ એટલે અંતરબહારના તમામ શત્રુઓ નાશ પામે છે. આ કારણે આરતીને ‘આરાત્રિક’ કહેવામાં આવે છે. આરતી રાત્રે પણ ઉતારવામાં આવતી હોવાથી તે આરાત્રિક કહેવાય છે એવો અર્થ કેટલાક કરે છે. આરતી શબ્દનો બીજો પર્યાય ‘નીરાજના તેમ જ નીરાજન’ છે. શત્રુઓ સામે યુદ્ધે ચઢીને વિજય મેળવવાની તૈયારીરૂપે સમજી માણસ પોતાની જાતની, શસ્ત્રોની, સાધનસામગ્રીની અને સાથીઓની શુદ્ધિ, પુષ્ટિ અને રક્ષા માટે, વિજયાદશમીના દિવસે શાસ્ત્રોક્ત મંત્રોના ઉચ્ચારપૂર્વક જે વિધિ કરે છે તેને નીરાજના કહેવામાં આવે છે. પૂજક આરતી ઉતારે છે તેનો હેતુ પણ અંતઃશત્રુઓ સામે યુદ્ધે ચઢીને વિજય મેળવવા માટે આત્મશુદ્ધિ અને આત્મપુષ્ટિ સાધવા સારુ દેવ પાસેથી રક્ષણ અને શક્તિ મેળવવી એ જ છે. તેથી આરતીને નીરાજના કહેવામાં આવે છે. આરતી શબ્દનો બીજો અર્થ ‘વિરામ’ છે તે ખાસ સમજવા જેવો છે. જેમાં વિચારમાત્ર - સંકલ્પમાત્ર વિરમી જાય, વાણી પણ પરમાત્માના સર્વમંગળકારી પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં કેન્દ્રિત થઈને વિરમી જાય; અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો અને મનની વૃત્તિ બહિર્મુખ મટીને અંતર્મુખ બને, એટલું જ નહિ પણ આત્મામાં, અને એ આત્મામાં અંતર્યામી સ્વરૂપે સદા બિરાજેલા પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં વિરમી જાય તેનું નામ વિરામ કહેવાય. તેથી આરતી એટલે ‘વિષયમાત્રમાંથી વિરતિ પામીને, એક માત્ર હરિના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં રતિ થાય એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી તે’, એવો અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે. આરતી એ સંપૂર્ણ શરણાગતિનું અને સર્વભાવે કરવામાં આવતા આત્મસમર્પણનું તેજસ્વી ચિહ્ન છે. એટલે જ એ નૈવેદ્ય-ભેટ પછી ઉતારવામાં આવે છે; અને તે પછી પ્રાર્થના-ચાચના કરવામાં આવે છે. પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં એકાગ્ર ચિત્તે જોડાઈ જવા માટે આરતી સાદું, સીધું પણ સચોટ સાધન છે.

૩. આરતી સમય સમય પ્રમાણે જુદી જુદી થતી હોવાથી તેનાં નવ યા કેટલાકની ગણતરી પ્રમાણે અગિયાર નામો અને પ્રકારો ગણાવવામાં આવે છે. એ નામોની વિગતોની લાંબી યાદીનો આ લઘુ લેખની

મર્યાદાના કારણે અત્રે વિચાર કરવો યોગ્ય થશે નહિ. શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય ઈતિહાસ અને લોકવ્યવહારની દૃષ્ટિએ ભાગવતી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ગણાય છે; એટલે અન્ય વૈષ્ણવ મંદિરોમાં થાય છે તે પ્રમાણે, સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં પણ રોજ પાંચ વખત દેવની આરતી ઉતારવામાં આવે છે : સૂર્યોદય પહેલાં જે આરતી થાય છે તે મંગળ, સૂર્યોદય પછી શૃંગાર, મધ્યાહ્ન પહેલાં રાજભોગ, સંધ્યાકાળે સંધ્યા અને રાત્રિના બીજા ચોથડિયા દરમિયાન જે આરતી થાય છે તે શયન આરતી કહેવાય છે. દરેક આરતીનાં પદ અને ભાવ, તેનાં નામ અને સમયને અનુરૂપ જુદાં જુદાં હોય છે. પૂજ્ય દેવાધિદેવના ચરણસરોજથી શરૂ કરી નાભિ, છાતી, હૃદય, કંઠ અને લલાટ એ પ્રમાણે અંગોના ક્રમે આરતીનું પરિવહન કરે છે, અને છેવટે સર્વાંગ નીરખીને મુક્તિની સુગમ સિદ્ધિથી તેની પૂર્ણાહુતિ કરે છે. ‘દ્વિભુજ દિવ્ય સદા સાકાર’ પરમાત્મા પોતાનું સકળ ઐશ્વર્ય, તેજ અને સામર્થ્ય ઢાંકીને સ્વભક્તજનોના લાલનપાલન માટે મનુષ્ય જેવા મનુષ્ય થઈને અનેક લીલાઓ કરે છે; એમની એક દિવસની — સવારે ઊઠવાથી તે રાત્રે શયન કરવા સુધીની મંગળલીલાના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગોને ભક્તજન, ઉપર્યુક્ત પાંચ સમયની આરતી દ્વારા વધાવે છે, ગાય છે, નીરખે છે અને અંતરમાં ઉતારીને ત્યાં સ્થિર કરે છે. નિત્ય પાંચ સમયની આ આરતી ઉપરાંત જુદા જુદા પર્વઉત્સવ પ્રસંગે, તેને અનુરૂપ વધારાની આરતી પણ થાય છે. પણ આજે સર્વસામાન્ય રીતે, જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે તે એ છે કે, ‘આરતી સમયે, ધૂપદીપની સુગંધ પ્રસારવામાં આવે છે, દીપમાળા પ્રગટાવવામાં આવે છે, નગારાંનો અને ઘંટનો દુંદુભિનાદ કરવામાં આવે છે, શંખધ્વનિ કરવામાં આવે છે, તાળીઓની રમઝટ બોલાવવામાં આવે છે, વારંવાર હાથ જોડવામાં આવે છે, સમૂહમાં ઉચ્ચસ્વરે આરતીગાન કરવામાં આવે છે, અને સારું વાતાવરણ પરમાત્માના મહાનામના જયજયકારથી ભરી દેવામાં આવે છે એ બધાની શી જરૂર છે ? સંપૂર્ણ શાંતિથી મૂંગા મૂંગા આરતી અને પ્રાર્થના થાય અને દર્શન કરવામાં આવે એ શું ઓછું શોભાસ્પદ છે યા ઓછું હિત કરે એમ છે ? અન્યત્ર મૂંગા મૂંગા જ, અથવા એક જણ બોલતો હોય અને બીજા તે એકચિત્તે

સાંભળતા હોય એ રીતે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં આંખોને આંજ નાખે એવો પ્રકાશ રેલાવવામાં આવે છે, અને કાનને ભરી દે એવા અવાજો કરવામાં આવે છે તેનું કારણ શું ? શિક્ષાપત્રીના ત્રેસઠમા શ્લોકમાં રોજ સાયંકાળે ભગવાનના મંદિરમાં જવાનો અને ત્યાં ‘નામ સંકીર્તનં કાર્યં તત્રોચ્ચૈઃ’ । ભગવાનનું નામ-સંકીર્તન ઉચ્ચસ્વરે અને તાળી પાડીને કરવાનો આદેશ આપેલો છે. રોજ સાયંકાળે મંદિરમાં દેવના દર્શનાર્થે જવાનો આદેશ સમજી શકાય તેમ છે, પણ ત્યાં જઈને ઉચ્ચસ્વરે અને તાળી પાડીને નામસંકીર્તન કરવાનો આદેશ આપેલો છે જે આરતીના અનુસંધાનમાં આપેલો જણાય છે, તે કેટલાકને સ્પષ્ટ જણાતો નથી.

૪. આરતી કરવાથી અને આરતીનાં દર્શન કરવાથી શાંતિ મળે છે, સુખ થાય છે અને અંતે કલ્યાણ થાય છે એવું શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવે છે, તે શાસ્ત્રવચન પ્રમાણે બરાબર છે. પણ આજે તો સર્વત્ર વિજ્ઞાનની બોલબાલા છે, એટલે દરેક ક્રિયા-ખાસ કરીને ધાર્મિક ક્રિયા પાછળ કોઈ વૈજ્ઞાનિક કારણો રહેલાં છે કે કેમ ? અને હોય તો તે કયાં કયાં છે ? — એ પ્રશ્ન સૌ કોઈ પૂછે છે. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોએ પ્રવર્તિવેલી ધર્મજીવનની ક્રિયાઓ પાછળ વૈજ્ઞાનિક કારણો રહેલાં છે, પણ તે સ્પષ્ટ ન દાખવતાં અધ્યાહાર રાખેલાં છે. નરી આંખે દેખાતાં ન હોય એવાં તત્ત્વો કે પદાર્થો, દા.ત. આત્મા અને પરમાત્માની પ્રતીતિ માટે, ભારતીય સત્શાસ્ત્રોમાં શ્રુતિવચન, જેને સાદી ભાષામાં આપ્તવાક્ય કહેવામાં આવે છે તે, અને અનુમાન, એ બે પ્રમાણોનો આશ્રય કરવામાં આવેલો છે. ક્ષણભંગુર, વિકારી અને વિનાશી દેહમાં અવિકારી, અવિનાશી અને નિત્યચેતન એવો આત્મા રહેલો છે, અને એ આત્મામાં અંતર્યામીરૂપે પરમાત્મા સદા રહેલા છે એ સત્ય વાત અને સ્થિતિ આંખે દેખી શકાય તેવી નથી; કારણ કે, માનવમન અને આંખ એ જોવાને કેળવાયેલી નથી, એ જોવા-જાણવાની શક્તિનું એનામાં સદ્ગુરુ દ્વારા યોગ્ય રીતે સિંચન થયેલું નથી. પણ જો શ્રુતિવચનો ઉપર અને અનુભવી સત્પુરુષોના શબ્દ ઉપર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ધરાવવામાં આવે તો એની પ્રતીતિ તરત જ અને સહેલાઈથી થાય તેમ છે. જન્મસમયે પિતાને

ગુમાવી બેઠેલા બાળકને પિતાનો પરિચય અને પ્રતીતિ એની માના શબ્દો દ્વારા, એટલે કે આપ્તવાક્ય દ્વારા જ થાય છે, તે જ પ્રમાણે, શ્રદ્ધાવાનને, અદૃશ્ય આત્મા અને ઈશ્વરની પ્રતીતિ શ્રુતિવચનો અને સત્પુરુષોના શબ્દો દ્વારા થાય છે. વિજ્ઞાન, ચાર્વાકોની જેમ એકમાત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માને છે; પણ વૈજ્ઞાનિકો અને ચાર્વાકોમાં એક મહત્વનો તફાવત છે. તે એ છે કે, વિજ્ઞાનવાદ ચાર્વાકવાદની જેમ જડવાદ નથી; પ્રયોગો દ્વારા પ્રતીતિ થતાં તરત જ, નરી આંખે ન દેખાતી બાબતના અસ્તિત્વનો પણ એ સ્વીકાર કરે છે : દા.ત. સત્શાસ્ત્રો કહે છે કે, ‘અણુઅણુ સર્વમાં, સર્વત્ર સર્વેશ્વર પરમાત્મા વ્યાપીને રહેલા છે’; વિજ્ઞાન આ વિધાન સીધી રીતે સ્વીકારતું નથી, પણ પોતાની ભાષામાં કહે છે કે, ‘જગતમાં અણુ અણુ સર્વમાં સર્વત્ર વિશ્વકિરણો (બાયોકોસ્મિક રેડિયેશન) વ્યાપીને રહેલાં છે.’ એટલે કે, વિજ્ઞાન સર્વવ્યાપક સર્વેશ્વર પરમચૈતન્યતત્ત્વને, પરમાત્માના નામને બદલે ‘વિશ્વકિરણો’ નામથી ઓળખે છે; કારણ કે, પ્રયોગો દ્વારા એને પ્રતીતિ થઈ છે કે, વિશ્વકિરણો નરી આંખે દેખાતાં નથી, પણ પૃથ્વીથી લાખો માઈલોના અંતરે આવેલા સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓનાં તેજકિરણો પૃથ્વી સુધી પહોંચે છે, પ્રકાશ આપે છે અને પુષ્ટિ કરે છે, તે વિશ્વકિરણોના અસ્તિત્વ અને માધ્યમના કારણે જ શક્ય બને છે. એ જ રીતે, પૂજા, પ્રાર્થના. મનનચિંતન, આરતી વગેરે પાછળ જે વૈજ્ઞાનિક કારણો છે તેને વિજ્ઞાન પોતાની રીતે સ્વીકારે છે અને સમજાવે છે.

૫. વિજ્ઞાન કહે છે કે, માણસ જન્મે છે ત્યારે તેનામાં ૫૦ યુનિટથી વધુ અને ૧૦૦-૧૧૦ યુનિટ સુધી વિકિરણશક્તિ હોય છે; વયમાં તે જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ એ શક્તિ ઘટતી જાય છે, અને જ્યારે વયના વધારાના કારણે યા બીજા અસાધારણ સંજોગોના કારણે, એ શક્તિ ૫૦ યુનિટથી પણ ઓછી થાય છે ત્યારે એનું મૃત્યુ થાય છે. શરીરનું ઉષ્ણતામાન જોવા માટે જેમ થર્મોમિટર વપરાય છે, શ્વાસોચ્છવાસની ગતિ, અગતિ અને અસર જેમ સ્ટેથોસ્કોપથી સમજી શકાય છે, શરીરનાં અંગોની વિકૃતિ જેમ એક્સરે યંત્ર દ્વારા જાણી શકાય છે, તેમ આ વિકિરણશક્તિની વધઘટ બાયોમીટર નામના નાનકડા યંત્ર દ્વારા જાણી

શકાય છે. લંડનના ડૉ. બ્રુનરે એ યંત્રની શોધ કરેલી છે. શરીરશાસ્ત્ર કહે છે કે, માણસની બે હાથની આઠ આંગળીઓ ઉપર બધા મળીને બાર વેઢા હોય છે; જમણા હાથની આંગળીઓના વેઢા, શરીરના ડાબા ભાગના અને ડાબા હાથની આંગળીઓના વેઢા, શરીરના જમણા ભાગનાં ચોક્કસ અંગોની ચોક્કસ સ્થિતિ દાખવે છે. બર્મા અને તિબેટમાં કેટલાક વૈદ્યો આજે પણ વેઢાના નિરીક્ષણ ઉપરથી રોગનું નિદાન કરે છે; એ નિદાન બરાબર છે કે કેમ એની ચકાસણી આ બાયોમીટર દ્વારા થઈ શકે છે. પ્રતિક્ષણે ઘટતી જતી વિકિરણશક્તિની ખોટ પૂરી કરવા માટે માણસે સમયસર યોગ્ય ઉપાયો અવશ્ય યોજવા જ જોઈએ. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, એ ખોટ, દવાઓ કે ઈજેક્શનો કે બીજા કોઈ ઉપાયો દ્વારા કદી પૂરી થતી નથી; એ એક જ રીતે પૂરી થઈ શકે છે. ‘જગતમાં જે શ્રેષ્ઠ શક્તિવાળો હોય તેની પાસેથી શક્તિ મેળવીને જ એ ખોટ પૂરી થઈ શકે છે. જગતમાં શ્રેષ્ઠ શક્તિવાળા, સર્વથી સમર્થ અને સર્વના નિયામક એકમાત્ર પરમાત્મા જ છે, અને તેમનું સાધર્મ્ય પામ્યા હોય એવા તેમના સેવક મુક્તાત્મા સત્પુરુષો જ છે; એટલે એમની પાસેથી પોતાની ખોટ પૂરી થાય અને નફામાં કંઈક વધારો રહે એવી રીતે, એણે આ દેહ છતાં જ શક્તિ મેળવી લેવી જોઈએ. શક્તિ મેળવવાનો એ માર્ગ, એટલે એમની રોજ રોજ પ્રાર્થના અને ધ્યાન કરવું, રોજ રોજ એમનું મનન અને ચિંતન કરવું, અને રોજ રોજ એમનો યોગ અને ભક્તિ કરવી તે. પૂજા, પ્રાર્થના, ચિંતન, આરતી એ બધાં ભગવાનની પરમશક્તિનાં પોષક, પ્રેષક અને પ્રેરક વાહકો છે. માટે સમજી માણસે એનો નિત્ય આશ્રય કરવો જોઈએ.

૬. પૂજા, પ્રાર્થના, આરતી વગેરે પ્રસંગોએ વારંવાર હાથ જોડવામાં આવે છે તેનું કારણ સમજવા જેવું છે. વિજ્ઞાન કહે છે કે, માણસના હાથમાં હથેળી અને આંગળીઓમાં, એકમાં પોઝીટીવ અને બીજામાં નેગેટીવ વિદ્યુતપ્રવાહનાં કિરણો વહેતાં હોય છે; એટલે જ્યારે બન્ને હાથની હથેળીઓ એકબીજા સાથે બરાબર ભેગી થાય છે ત્યારે તે ક્ષણે પ્રથમ દર્શનીય ન કળી શકાય એવી એક પ્રકારની વિચારશૂન્યતા અને ક્રિયાશૂન્યતા પ્રવર્તે છે; એટલે એ રીતે બન્ને હાથ જો કોઈ અપૂર્વ

અદ્વિતીય શક્તિશાળી વ્યક્તિ કે તત્ત્વ આગળ જોડાયેલા હોય, અને એ ક્રિયામાં હાથ જોડનારનું મન અને આત્મા પણ સાથે ભળેલાં હોય તો સામી વ્યક્તિ યા તત્ત્વમાંથી હાથ જોડનારમાં શક્તિનો સંચાર અવશ્ય થાય છે. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રો અને સર્વ ધર્મમાં દેવ, ગુરુ, સત્પુરુષ, માતાપિતા, વિદ્યાગુરુ, વડીલ, વિદ્વાન, રાજા તથા અતિ સમર્થ વ્યક્તિ આગળ હાથ જોડીને નમન કરવાનો જે આદેશ આપેલો છે તેનું કારણ એ છે કે, એવી રીતે ઈન્દ્રિયો, મન અને આત્મા ત્રણે એક થઈને જે હાથ જોડે છે તેને સામાવાળા અજાણે પણ શક્તિપ્રદાન કરે છે. લોકવ્યવહારમાં તેથી એક કહેવાત પ્રચલિત છે કે, ‘જે નમે છે તે સૌને ગમે છે,’ એટલે કે, જે કોઈ પોતાને નમતો આવે તેને સાથ અને શક્તિ આપવાનું સૌ કોઈને ગમે છે. ભારે ક્રોધના આવેશમાં આવેલા માણસ સામે શાંતિથી હાથ જોડવામાં આવે છે ત્યારે તેનો ક્રોધ એકદમ શાંત થઈ જાય છે, તેનું કારણ પણ આ જ છે. અત્રે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આધુનિક હસ્તધૂનનની પ્રણાલિકામાં આથી વિપરીત અસર થાય છે; કારણ કે તેમાં બે હાથ ભેગા થતા નથી, પણ એક જમણો હાથ જ મળે છે. જેમ બે હાથ ભેગા થયા સિવાય તાળી પડતી નથી તેમ શક્તિનો સંચાર અને સ્વીકાર પણ બે હાથ ભેગા થયા સિવાય બનતો નથી. જો જરા ધ્યાનપૂર્વક નીરખવામાં આવે તો જણાશે કે, જ્યારે બે હાથ જોડવામાં આવે છે ત્યારે જોડનારના હૃદયમાં એક અજબ પ્રકારનો અવકાશ ખુલ્લો થાય છે; એ અવકાશના કારણે, સામા માણસની શક્તિને એમાં પ્રવેશ કરવાનાં દ્વાર આપોઆપ જ ખુલ્લાં થઈ જાય છે. મલિન દેવદેવીઓ તથા દુષ્ટ સ્વભાવ અને ક્રિયાવાળી વ્યક્તિઓ સન્મુખ હાથ જોડવાનો ધર્મશાસ્ત્રો અને સમાજવ્યવહારમાં નિષેધ કરેલો છે, તેનું કારણ પણ આ ઉપરથી સહજ સમજી શકાય તેમ છે. જરા સ્વસ્થ અને શાંતચિત્તે પ્રયોગ કરનાર સૌ કોઈને આ અનુભવ થાય તેમ છે.

૭. પૂજાકાર્યમાં તાંબાનાં વાસણો વાપરવાનું જે કહેલું છે તેનું કારણ એ છે કે, તાંબામાં સારા પ્રમાણમાં ૧૦૦ યુનિટ જેટલી વિકિરણશક્તિ રહેલી છે, જ્યારે લોખંડ યા સ્ટેનલેસ સ્ટીલમાં ઘણી ઓછી શક્તિ રહેલી છે. એટલું જ નહિ પણ તાંબામાં એને વાપરનારને શક્તિ આપવાનો

ગુણ હોય છે; જ્યારે લોખંડ યા સ્ટેનલેસ સ્ટીલમાં સામામાંથી શક્તિ આકર્ષીને ખેંચવાનો ગુણ છે. સ્ટેનલેસ સ્ટીલના વાસણમાં દૂધ ગરમ કરતાં યા અનાજ રાંધવા મૂકતાં દૂધ યા અનાજ બળે છે અને વાસણને ચોંટી જાય છે તેનું કારણ આ છે. વિજ્ઞાને પ્રયોગ દ્વારા આ હકીકત સાબિત કરેલી છે : સરખી વયના બે ઉંદરોને, એકને તાંબાના અને બીજાને લોખંડના પાંજરામાં રાખીને, એકસરખો આહાર, એકસરખી રીતે અને સમયે આપવામાં આવે અને એક મહિના પછી તેમના શરીરની તપાસ કરવામાં આવે તો તાંબાના પાંજરાવાળા ઉંદરની શક્તિ બીજા ઉંદર કરતાં ઘણી વધારે વધેલી જણાશે. તેમાં વળી જો તાંબાના પાંજરામાં એક તાંબાની યા રૂપાની ઘંટડી લટકાવવામાં આવે અને તેનો રણકાર નિયમિત સમયે કરવામાં આવે તો એ ઉંદરની શક્તિમાં ઓર વધારો થયેલો જણાશે. આયુર્વેદમાં, તાંબાના વાસણમાં રાતે પાણી ભરી રાખીને, સવારે દાટણ કરીને, એ પાણી ગાળીને પીવાનો પ્રયોગ શક્તિદાયક માનેલો છે. તાંબું બીજી બધી ધાતુઓમાં સસ્તું છે, એનો રંગ પણ આકર્ષક અને સોહામણો છે. વિજ્ઞાન કહે છે કે, એ શ્રેષ્ઠ શક્તિસંગ્રાહક, સંચારક અને પ્રસારક છે.

૮. ભગવાન તથા એમના અવતારો, સૃષ્ટિસર્જન સાથે સંકળાયેલા દેવો, તથા મુક્તાત્મા સત્પુરુષોના મસ્તક પાછળ અતિ આકર્ષક જ્યોતિયક (Halo) આલેખવામાં આવે છે, તેનું સૂચન એ છે કે, એ બધા પ્રકાશ અને શક્તિના આદ્યસ્ત્રોત છે. જે એ જ્યોતિયકને બરાબર નીરખે છે અને ઝીલે છે તેના જીવનમાં પ્રકાશ અને શક્તિ, બન્ને સારી રીતે અને આશ્ચર્યજનક ઝડપથી પાંગરે છે. પૂજક, ભગવાનનાં અંગોઅંગ ઉપર જ્યારે આરતીની દીપશિખાઓ નિયતક્રમે અને રીતે ફેરવે છે ત્યારે ભગવત્પ્રકાશ અને શક્તિ એ દીપશિખા દ્વારા, એનાં નેત્ર મારફતે અંતરમાં ઊતરે છે. આરતી ઉતારનાર, જો જરા સચેત અને જાગ્રત હોય તો, આરતી પૂરી થતાં પોતાનામાં એ શક્તિનો સંચાર થયેલો ચોક્કસ અનુભવે છે. આરતી પછી તરત જ જે વિધિ કરવામાં આવે છે તે આ હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે; આરતી પૂરી કર્યા પછી, પાણીની અંજલિથી તેની પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવે છે, અને પછી બે હાથ ભેગા

કરીને તે દ્વારા આરતીની આસકા — જેને આત્મવંદના કહેવામાં આવે છે, તે લેવામાં આવે છે. એનો અર્થ એ છે કે, દેવાધિદેવમાંથી જે પ્રકાશ અને શક્તિ આરતી દ્વારા આવ્યાં છે તેને માણસ બે હાથે વધાવે છે અને પછી એ બે હાથ પોતાની આંખ, હૃદય અને મસ્તકને અડાડે છે, અને એ રીતે એ પ્રકાશ અને શક્તિ એના અંતરમાં સ્થાપિત કરે છે. આરતીની આસકા લેનાર આરતીના પાત્રમાં કંઈક દ્રવ્ય યા ફૂલ યા ચોખાના બે દાણા નાખે છે, યા છેવટે બે હાથ અને માથું નમાવે છે, તે એ પોતે જે પ્રકાશ અને શક્તિ આરતી દ્વારા મેળવે છે — મેળવી છે તેના ઋણસ્વીકારરૂપે યથાશક્તિ અર્પણ કરેલી ભેટના સ્થૂળ પ્રતીકરૂપે કરવામાં આવે છે. સૌ કોઈના અનુભવનો સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત છે કે, એક જ્યોતિ દ્વારા બીજી જ્યોતિ જલતી રહે છે, કારણ કે પહેલી જ્યોતિનો પ્રકાશ બીજી જ્યોતિમાં આવે છે. પ્રકાશના પ્રદાન અને શક્તિના સ્વીકારની એ મંગળપ્રક્રિયા સતત ચાલુ રહે એ કલ્યાણકારી ઉદ્દેશ આ વિધિ પાછળ રહેલો છે. જડચેતન સર્વ જગતને પ્રકાશ અને શક્તિ આપનારા સર્વ કલ્યાણકારી પરમેશ્વરની દિવ્યમૂર્તિમાંથી વહેતાં પ્રકાશકિરણો અને શક્તિપ્રવાહો આરતી દ્વારા ઝિલાઈને પૂજક અને દર્શનાર્થીઓનાં નેત્રકિરણો સાથે એક બની અંતરમાં ઊતરે છે ત્યારે જે દિવ્ય આનંદનો અંતરમાં અનુભવ થાય છે તે ખરેખર અવર્ણનીય છે.

૯. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો શબ્દને, નાદને, પ્રણવને બ્રહ્મ તરીકે વર્ણવે છે. નિર્જીવ, નિર્ગુણ અને નિરાકાર દેખાતો શબ્દ, ખરેખર સજીવ, સગુણ અને સાકાર છે; એટલે જ ભારતીય સંગીતશાસ્ત્રમાં રાગોને મૂર્તિમંત અને સજીવ આલેખવામાં આવેલા છે. જીવનમાં જેણે સંગીતસાધનાની પરાકાષ્ઠા સિદ્ધ કરી હોય એવો સંગીતશાસ્ત્રી, પોતાના સ્વરગાન દ્વારા રાગની મૂર્તિને સજીવ અને પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકે છે; શ્રોતાજનો સમક્ષ તેને મૂર્તિમંત રજૂ કરી શકે છે. શબ્દની શક્તિ ખરેખર પ્રચંડ છે, અપ્રતિહત છે; શબ્દ જગતને હસાવે છે તો રડાવે પણ છે; શબ્દ સન્માન અને પૂજા કરાવે છે, તો તે હડધૂત પણ કરાવે છે; શબ્દ માણસને ઉન્નતિના શિખરે બેસાડે છે, તો તે એને અવનતિની ઊંડી ખીણમાં પણ ફેંકી દે છે; શબ્દ અગ્નિ વિના સૌને બાળે છે, તો તે હિમ

યા બરફ વિના સૌને શાંત પણ કરે છે; શસ્ત્રનો ઘા દવા અને સારવારથી થોડા વખતમાં ઝૂઝાઈ જાય છે, પણ શબ્દનો ઘા લાખ ઉપાય કરવા છતાં કદી ઝૂઝાતો નથી. શબ્દનાં આંદોલનો, જગતના એક ખૂણેથી બીજા ખૂણે પ્રસારવામાં આવે છે તે જનતાજગતના સુષુપ્ત દિલ અને દિમાગને જગાડવા માટે, અને જગાડીને ઉન્નત બનાવવા માટે જ પ્રસારવામાં આવે છે. સ્વરની મોહિની આશ્ચર્યજનક રીતે અજબ છે; વિજ્ઞાને આ સત્યનો સ્વીકાર કરેલો છે. પ્રતિક્ષણે ઘટતી જતી શક્તિના કારણે, માણસે શબ્દબ્રહ્મ-નાદબ્રહ્મનો આશ્રય કરીને તેમાંથી સુવ્યવસ્થિત રીતે નિયમિત શક્તિ મેળવવી જોઈએ. આરતી સમયે વિવિધ પ્રકારના સ્વરોનાં આંદોલનોનું સર્જન કરવાની યોજના એ જ હેતુથી કરવામાં આવેલી છે. ઘનધોર કાળાં વાદળાંમાંથી જ્યારે મેઘનો નાદ સંભળાય છે ત્યારે માણસ ઘડીભર અહોભાવ અને આશ્ચર્યથી અવાક બની જાય છે. નગારાંનો ગંભીર ઘેરો નાદ પણ એ કારણે કરવામાં આવે છે. હૃદયના સૂક્ષ્મ તારોને ઝણઝણાવે એવા આરોહ અને અવરોહનું સર્જન ઘંટનો રણકાર કરે છે. રોગના જંતુઓનો નાશ કરવા માટે જેમ પંપમાંથી ઔષધીય દ્રાવણની જોરદાર ધાર છૂટે છે તેમ બહારના તેમ જ અંદરના શત્રુઓને હતાશ અને સ્તબ્ધ કરી નાખે એવો ઘેરો ધ્વનિ શંખ કરે છે. માનવમન અને તન, વિશુદ્ધ આનંદના હિલોળે ચઢે એવી અજબ ચેતના મૃદંગની ધીંગી થાપ પેદા કરે છે; પોતાનું અસ્તિત્વ જ ભુલાવી દઈને આંખ સામે શ્યામસુંદર પરમાત્માની મનોહર મૂર્તિને પ્રત્યક્ષ કરી દે એવી મોહક રમઝટ તાળીઓના સ્વરો જમાવે છે; અને પૂજક અને દર્શનાર્થીઓ સર્વમાં નખશિખ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો જયજયકાર વ્યાપી રહે એવી ઉત્કૃષ્ટ દશા, ઉચ્ચસ્વરે જેમાં ઈન્દ્રિયો, મન અને આત્માનું ઐક્ય સધાય છે એવા ઉચ્ચસ્વરે તાલબદ્ધ થતું સમૂહગાન સરજે છે. વળી, શરીરશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે, જ્યારે એક ઈન્દ્રિય, દા.ત. વાક, પોતાની ક્રિયામાં તીવ્ર વેગથી પ્રવર્તતી હોય છે ત્યારે, બીજી ઈન્દ્રિયો અને મન તેને અનુસરીને તેની સાથે એક થઈને જોડાય છે. એટલે ભગવાનનું નામસંકીર્તન ઉચ્ચસ્વરે કરતી જિહ્વા સાથે બીજી ઈન્દ્રિયો અને મન પણ એક થઈને વર્તે છે, અને પરિણામે તે સમય દરમિયાન

બીજા અવરોધો સર્જવાની શક્યતા રહેતી નથી. તાલબદ્ધ રીતે ઉચ્ચસ્વરે નામસંકીર્તન કરવાનું કારણ આ જ છે. આમ ભગવત્પ્રકાશ અને શક્તિ, પૂજક અને દર્શનાર્થીઓ સહેલાઈથી પણ ચોક્કસ મેળવી શકે — મેળવે તેવા શુભહેતુથી તાલબદ્ધ વિવિધ સ્વરોનાં આંદોલનોની સુંદર યોજના કરેલી છે. કેટલાક કહે છે કે, નગારાનો નાદ અને ઘંટનો રણકાર દૂર બેઠેલા દર્શનાર્થીઓને આકર્ષવા માટે, અને આરતી-પ્રાર્થનામાં જોડાવાના આમંત્રણરૂપે વગાડવામાં આવે છે, પણ એ માન્યતા વૈજ્ઞાનિકની દૃષ્ટિએ પ્રતીતિકર જણાતી નથી; કારણ કે, દર્શનાર્થી, દર્શન અને આરતી-પ્રાર્થનામાં જોડાય તે પછી આરતી પૂરી થાય ત્યાં સુધી પણ એ નાદ અને રણકાર ચાલુ જ રહે છે. મસ્જિદોમાં નમાઝ શરૂ થાય તે પહેલાં બાંગી બાંગ પુકારે છે. ખ્રિસ્તી દેવળોમાં પ્રાર્થના શરૂ થાય તે પહેલાં ઘંટ વગાડવામાં આવે છે. તે ક્રિયા સાથે ભારતીય પૂજાવિધિમાં યોજાયેલ તાલબદ્ધ સ્વરોનાં આંદોલનોની ક્રિયાને સરખાવવાનો કોઈ અર્થ નથી.

૧૦. સ્વરનાં સુવ્યવસ્થિત અને સુસંવાદી આંદોલનો દ્વારા પ્રવર્તતી શક્તિને આકર્ષી શકાય છે, અને અંદર રહેલી શક્તિને પણ જગાડી શકાય છે — એની પ્રતીતિ કરાવતા અનેક દાખલાઓ ટાંકી શકાય તેમ છે. મહાભારતનું યુદ્ધ શરૂ થયું તે પહેલાં જુદા જુદા મહારથીઓએ શંખધ્વનિ કર્યાનું અને તેના પરિણામે સામાવાળાનાં હૃદય શિથિલ થયાનું ગીતાના પહેલા અધ્યાયમાં નોંધેલું છે. મૃદંગ યા ઢોલક ઉપર પડતી થાપ, જેમ જેમ વેગ પકડતી જાય છે તેમ તેમ નૃત્યકારોના નૃત્યનો વેગ વધતો જાય છે અને નૃત્યની પરાકાષ્ઠા સધાય છે. રણહાક પડે છે ત્યારે પથારીવશ થયેલો શૂરવીર પણ પથારીમાંથી એકદમ બેઠો થઈ જાય છે, અને શારીરિક નિર્બળતાને ખંખેરી નાખીને શત્રો સજે છે, અને શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે દોડે છે. અનિદ્રાના રોગથી પીડાઈ રહેલા માણસના જ્ઞાનતંતુઓને સુમધુર સ્વરોની સુરાવલિ શાંત કરે છે અને શાંત નિદ્રા લાવે છે. ‘હે હરિ !’ એવો પોકાર ગજેન્દ્રે જ્યારે પોતાની ડૂંટીના ઊંડાણમાંથી કર્યો ત્યારે ભગવાન પગપાળા ત્યાં દોડી આવ્યા હતા, અને મૃત્યુના મુખમાંથી એનું રક્ષણ કર્યું હતું. ઇતિહાસની એ હકીકત ભાગવતમાં

નોંધાયેલી છે. ‘ઓ નારાયણ !’ એટલી બૂમ અજામિલે અંતરના ઊંડાણમાંથી પાડી ત્યારે પણ ભગવાન એની પાસે દોડી આવ્યા હતા, અને યમદૂતના પાશમાંથી એનું રક્ષણ કર્યું હતું, એ વાત પણ ભાગવતમાં નોંધાયેલી છે. એ જ પ્રમાણે, ‘હે નાથ ! હે સ્વામિનારાયણ !’ એવો આર્ત પોકાર કરતાં જ, કાઠિયાવાડના ભોંયરા ગામના એક જુલમી રાજાએ વીસનગરથી કાલે સવારે ભોંયરા આવી શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાન દર્શન ન આપે તો વિના વાંકે ઢીંચણ ભાંગી નાખવાની શિક્ષા નાજા ભક્તને દેવાનું નક્કી કર્યું. તેથી નાજા ભક્તની રક્ષા માટે વીસનગરથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ એકદમ ત્યાં દોડી આવ્યા હતા, અને એમને ભયમુક્ત કર્યા હતા, આ હકીકત પણ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં આલેખાયેલી છે. ગઢપુરમાં શ્રીગોપીનાથજી મહારાજના પાટોત્સવને દિવસે (આસો સુ. ૧૨), શૃંગાર આરતી વખતે જે મૃદંગ અને દેશી વાજાંઓની તાલબદ્ધ રમઝટ જામે છે ત્યારે તે વખતે આરતી ઊતરતી હોય છે અને દર્શનાર્થીઓ ‘જય સદ્ગુરુ સ્વામી, સહજાનંદ દયાળુ’ તાલબદ્ધ એકીઅવાજે ઉચ્ચસ્વરે આરતી બોલે છે તે વખતે, દર્શનાર્થીઓના મનના તારો ભગવાનની મૂર્તિને વિશે ઝણઝણી ઊઠી શ્રીગોપીનાથજી મહારાજને વિશે ચોંટી જાય છે. અમદાવાદમાં ઉત્સવીઆ તાલબદ્ધ રીતે ઉત્સવનાં કીર્તન સમૂહગાનથી મૃદંગના અને તાસાંના મધુર અવાજ સાથે પોતાનો અવાજ મેળવી ગાય છે ત્યારે સાંભળનારાનાં મન પરમાત્મામાં તલ્લીન થઈ જાય છે એ અનુભવો હજુ મનમાં અને કાનમાં રણક્યા કરે છે. આ બધા દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, વિવિધ સ્વરોનાં સુવ્યવસ્થિત અને સુસંવાદિત આંદોલનો, પૂજક અને દર્શનાર્થીઓ માટે ભગવત્પ્રકાશ અને શક્તિ મેળવવા સારુ ખરેખર ખૂબ સહાયભૂત થાય છે; સત્પુરુષોએ એ દૃષ્ટિએ જ એ યોજના કરેલી છે. વિજ્ઞાન પણ એ હકીકતનો સીધી રીતે સ્વીકાર કરે છે. એ ખરું છે કે, આજે એ સ્વરોનું આયોજન તાલબદ્ધ, પદ્ધતિસર અને સુવ્યવસ્થિત થતું નથી, અને પરિણામે, તે કર્કશ, બેસૂર, બેતાલ, એવું ઘોંઘાટભર્યું લાગે છે; પણ તેમાં દોષ મૂળ પ્રયોજકોનો નથી, પણ અણસમજ અને આધુનિક સંચાલકોનો દોષ છે.

૧૧. સૌ કોઈએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, ઘોંઘાટ, શોરબકોર, ધમાલ અને ધક્કાધક્કી કરવાથી પૂજા, પ્રાર્થના અને આરતીની સિદ્ધિ થતી નથી; ઊલટું એ માનવસર્જિત અવરોધના કારણે, એ મહત્ત્વની ક્રિયા યંત્રવત્ થવાનો અને નિષ્ફળ જવાનો સંભવ રહે છે. એક માણસ જો સુવ્યવસ્થિત રીતે આરતીગાન કરતો હોય અને તેના પરિણામે સમગ્ર વાતાવરણ આનંદપ્રચુર થઈ જતું હોય તો એકથી વધુ માણસો, સમૂહમાં એ જ પ્રમાણે સુસંવાદી સ્વરે આરતીગાન કરે તો તેના પરિણામે સમગ્ર વાતાવરણમાં આનંદના ઓધ રેલાઈ જાય એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. સમૂહગાન અને સમૂહ ઓરકેસ્ટ્રાનું બળ અને આકર્ષણ, અનુપમ અને અજોડ જ હોય છે; એ ગાન પૂરું થયા પછી પણ એના મધુર રણકાર અંતરબહાર ગુંજારવ કર્યા જ કરતા રહે છે. અવિદ્યા અને અવિદ્યાજન્ય પદાર્થોનો, અહંમત્ત્વ અને આસક્તિપૂર્વક સંગ કરવાથી જીવાત્મા પરમાત્મા સાથેનો પોતાનો સંબંધ ગુમાવી બેઠો છે, અને તેથી એની શક્તિ પ્રતિદિન ક્ષીણ થતી રહી છે; અને એક યોનિના દેહમાંથી બીજી યોનિના દેહમાં એ એક નિર્જીવ ફૂટબોલની માફક અથડાતોફૂટાતો ફરે છે. પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ એ પુનઃ સ્થાપિત કરી શકે, એટલું જ નહિ પણ એ સંબંધ અખંડ જોડાયેલો જ રાખી શકે અને એ રીતે પોતે ગુમાવેલી શક્તિ અને સ્થાન પાછું પ્રાપ્ત કરી શકે. મુક્તાનંદ સ્વામીના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘ખોએલા દિવસોની ખામી એ ભાંગી શકે’ તે માટે, સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોએ પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની પૂજા, પ્રાર્થના, ધ્યાન, આરતી વગેરેનો સચોટ પ્રબંધ યોજેલો છે. એ પ્રબંધો, આમ નિઃશંક શ્રદ્ધા ઉપર જ આધારિત છે, છતાં તે સાથે જ તે વૈજ્ઞાનિક પણ છે. જીવનમાં પ્રેય અને શ્રેયની સઘ અને સરળ સિદ્ધિ માટે, મુમુક્ષુ ભક્તજનોએ તેથી આ પ્રબંધોનો લાભ હમેશાં અવશ્ય લેવો જોઈએ.

૬. શ્રીનરનારાયણદેવની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાનું રહસ્ય

વિ. સં. ૧૮૭૮ના ફાગણ સુદ ઉનો દિવસ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં સદા સુવર્ણાક્ષરે લખાશે. સંપ્રદાયમાં સૌ પ્રથમ શિખરબંધ મંદિર અમદાવાદ શહેરમાં બંધાયું ત્યારે, આ મહામંગળદિને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વહસ્તે તેમાં શ્રીનરનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હતી. આ પહેલાં આઠેક વર્ષ અગાઉ, સંપ્રદાયના સંપોષણ, વૃદ્ધિ અને સંરક્ષણ માટે, તથા મુમુક્ષુમાત્રને, સવિશેષ તો સંપ્રદાયના આશ્રિતમાત્રને, પરમાત્માના સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ અવલંબન અને આશ્રય સાંપડે અને ઉપાસના દૃઢ થાય તે માટે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ગઢપુરમાં ત્રણ ગૂઢ સંકલ્પો કર્યા હતા; તેમાં પહેલો સંકલ્પ—સંપ્રદાયમાં મંદિરો બંધાવીને તેમાં પોતાના લીલાસ્વરૂપોની પ્રતિષ્ઠા કરવા બાબત હતો. પોતાના આ સર્વજીવહિતાવહ સંકલ્પને સાકાર સ્વરૂપ આપવાની શુભ શરૂઆત એમણે આ પરમ પુનિતદિને કરેલી હતી. પણ અત્રે બે પ્રશ્નો સહજ ઉપસ્થિત થાય છે : પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે, લાખો લોકો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ તરીકે આજે કરે છે તેમ ત્યારે પણ ભક્તિઉપાસના કરતા હતા. એટલે જો એમણે સંપ્રદાયના પ્રથમ શિખરબંધ મંદિરમાં પોતાના શ્રીનરનારાયણ લીલાસ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા કરવાને બદલે, પોતાના જ સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા કરી-કરાવી હોત તો તેમાં કોઈ વાંધોવિરોધ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ ન હતો. વળી તે કાળમાં રાધાકૃષ્ણ, લક્ષ્મીનારાયણ વગેરે ભગવત્સ્વરૂપોની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું વધારે પ્રચલિત હતું. પણ એ બે પૈકી કોઈ એક

માર્ગ અપનાવવાને બદલે જ્યારે સ.ગુ. આનંદાનંદ સ્વામીને અમદાવાદ જઈ ત્યાંના હરિભક્તોને સહાયમાં લઈ, સુંદર શિખરબંધ મંદિર બંધાવવાની આજ્ઞા કરી તે વખતે જ એ મંદિરમાં એમણે શ્રીનરનારાયણદેવ કે જેમનાં સ્વરૂપ અને લીલાચારિત્રો વિશે ત્યારે લોકો મોટા ભાગે અજ્ઞાત હતા, તેમની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું જાહેર કરી, મંદિર તૈયાર થયું. એટલે એ યુગલસ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા કરી તેનું શું કારણ ? બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, સંપ્રદાયમાં સૌ પ્રથમ મંદિર કરવા માટે, ગઢડા કે જે ગામને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાનું ગામ ગણેલું છે, અથવા વડતાલ કે જ્યાં એમણે અનેક ઉત્સવો કર્યા છે, એ બે પૈકી ગમે તે એક ગામની પસંદગી કરવામાં આવી હોત તો તે વધારે યોગ્ય લેખાત. પણ તેમ કરવાને બદલે એમણે એ મહામંગળકાર્ય માટે અમદાવાદ જેવા શહેરની પસંદગી કરેલી છે તેનું શું કારણ ?

૨. પહેલા પ્રશ્નના જવાબમાં ચર્ચા કરતાં કોઈ કહે છે કે પૃથ્વી સાત* દ્વીપોમાં વહેંચાયેલી છે. એ સાત દ્વીપોમાં જંબુદ્વીપ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જંબુદ્વીપ નવ* ખંડોમાં વહેંચાયેલો છે. એ નવ ખંડોમાં ભરતખંડ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. શ્રીનરનારાયણદેવ, ભરતખંડના રાજા યાને ઈષ્ટ, ઉપાસ્ય અને નિયામકદેવ ગણાય છે; લોકોના મનમાં આ ઐતિહાસિક હકીકત સદા જીવંત રહે એ ઉદ્દેશથી, શ્રીનરનારાયણદેવની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી છે. ઇતિહાસ- પુરાણોની જે હકીકત ઉપર જણાવેલી છે તે બરાબર છે, પણ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાના કારણ તરીકે તે સબળ અને સમર્થક જણાતી નથી.

*સાત દ્વીપોનાં નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે : જંબુદ્વીપ, પ્લક્ષ, શાલ્મલિ, કુશ, કૌંચ, શક અને પુષ્કરદ્વીપ.

*નવ ખંડોનાં નામ અનુક્રમે આ મુજબ છે : ઈલાવર્ત, કેતુમાલ યાને સુભગ, રમ્યક, હિરણ્યમય, કુરુ, ભદ્રાશ્વ, કિંપુરુષ, હરિવર્ષ અને હિમવર્ષ યાને અજનાભ યાને ભરતવર્ષ, જેને આજે ભારત કહેવામાં આવે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના પાંચમા સ્કંધમાં અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વિ.સં. ૧૮૬૩ના કાર્તિક સુ. ૧૧ના રોજ લખેલા પત્રમાં આ વિગતો આપેલી છે. જંબુદ્વીપના નવ ખંડોનાં આધુનિક નામ અને સ્થળ વગેરેની સવિસ્તર માહિતી નક્શા સાથે શ્રી રમેશચંદ્ર લા. પંડ્યાના ‘જંબુદ્વીપે ભરતખંડે’ નામના લેખમાં આપેલી છે (સદ્વિદ્યા : જાન્યુઆરી ૧૯૬૦. એ પછી, એ લેખ ધર્મમંગળ(જનસત્તા)માં પણ પ્રગટ થયેલો છે).

૩. સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી હકીકત ઉપરથી તેમ જ પરમાત્માનાં લીલાચારિત્રો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાના જીવનકાર્યના મૂર્તિમંત પ્રતીકરૂપે, સંપ્રદાયના પહેલા શિખરબંધ મંદિરમાં શ્રીનરનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોમાં જેમ પોતાના સર્વજીવહિતાવહ સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કર્યા છે તે જ પ્રમાણે પોતે કરાવેલાં શિખરબંધ મંદિરોમાં પોતાનાં લીલાસ્વરૂપોની ને પોતાની જ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી, એ જ સિદ્ધાંતો અને ભૂતકાળના ઇતિહાસો શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને જીવંત કર્યા છે. ભાગવદ્ધર્મની નવરચના કરીને તેની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવી એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના જીવનકાર્યનો આદ્ય અને અગત્યનો સંકેત હતો. ભાગવદ્ધર્મ એટલે ભગવાને પોતે પ્રતિપાદન કરેલો અને પોતે જ પ્રવર્તવેલો ધર્મ. ભાગવદ્ધર્મને ‘એકાંતિક ધર્મ’ યા નારાયણીય ધર્મ’ નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. ભાગવદ્ધર્મ એટલે જેમાં ભક્ત માટે ધ્યેય, રહસ્ય અને અંત એકમાત્ર નારાયણ ભગવાન પોતે જ હોય, અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત એમાં બીજું કોઈ જ ન હોય; ભાગવદ્ધર્મ એટલે જેમાં ભક્ત માટે ભગવાન એક જ હોય અને એમના જેવું અક્ષરબ્રહ્મપર્યંત બીજું કોઈ જ ન હોય; ભાગવદ્ધર્મ એટલે જેમાં ભક્ત માટે ભગવાનની ઈચ્છા અને આજ્ઞા એ જ પરમકર્તવ્ય હોય; ભાગવદ્ધર્મ એટલે જેમાં ભક્ત માટે ભગવાન સિવાય બીજો કોઈ કર્તાહર્તા ન હોય, બીજું કોઈ સમર્થ ન હોય, બીજું કોઈ સ્વતંત્ર ન હોય, અક્ષરબ્રહ્મપર્યંત સૌ કોઈ એમને આધીન વર્તતું હોય; ભાગવદ્ધર્મ એટલે જેમાં ભક્ત માટે ભગવાન, સર્વમાં હોય, સર્વત્ર હોય અને સૌ કોઈના આત્મામાં અંતર્યામીરૂપે સદાસ્થિત હોય; ભાગવદ્ધર્મ એટલે જેમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ વચ્ચે સરસાઈ માટે સ્પર્ધા ન હોય, ચારેય એકબીજાનાં પૂરક અને પોષક હોય અને એમની વચ્ચે સુંદર સુભગ સમન્વય સધાયેલો અખંડ વર્તતો હોય. ટૂંકમાં, ભાગવદ્ધર્મ એટલે જેમાં ભગવાન એ ભગવાન જ છે; એ જેવો સમર્થ, સર્વાધાર, સર્વકારણ, સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન થવાને કોઈ શક્તિમાન નથી; અને ભગવાનની સાકાર ઉપાસના કરી ભક્ત ભગવાનના સાધર્મ્યપણાને પામે

છતાં ભક્ત તે સેવક અને ભગવાન સ્વામી એ અંતર અને એકાત્મપણું કાયમ રહે. સત્શાસ્ત્રો અને ભાગવદ્ધર્મનો ઇતિહાસ કહે છે કે, એ મહાધર્મ, ભગવાને પોતે, બદરીપતિનારાયણરૂપે પ્રવર્તવેલો છે. સૌ પ્રથમ, એમણે એ ધર્મના જ્ઞાનનો ઉપદેશ નારદને આપ્યો હતો; નારદે વ્યાસ મુનિને આપ્યો, જેથી સર્વમંગળપ્રદ શ્રીમદ્ભાગવતની ઉત્પત્તિ થઈ; વ્યાસ મુનિએ શુકજોગીને અને શુકજોગીએ સૂતપુરાણીને એ જ્ઞાનામૃતપાન કરાવેલું છે. પુરાણો, શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસો દ્વારા આ સૂતપુરાણી જગતના મુમુક્ષુઓને એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે. ‘શેષ સહસ્રમુખ અને શિવસનકાદિક,’ એ પરંપરા પ્રમાણે આ ઉપદેશામૃતનું નિત્ય પાન કરે છે અને કરાવે છે, તોપણ થાક અનુભવતા નથી. ભાગવદ્ધર્મની આ યશગાથા ‘શ્રીવાસુદેવ માહાત્મ્ય’માં અને સ.ગુ. બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ ‘રામ અમલ રંગ રાતે, સાધો’ એ કીર્તનમાં સુંદર ભાવવાહી રીતે ગૂંથી લીધેલી છે. શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં પરમાત્માએ ઉદ્ભવ અને મૈત્રેય ઋષિને આ ઇતિહાસકથા સવિસ્તર કહેલી છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામ પધાર્યા તે પહેલાં થોડા સમય અગાઉ આ ભાગવદ્ધર્મરૂપી મહાજ્ઞાનનો ઉપદેશ એમણે ઉદ્ભવને આપેલો હતો. એ જ્ઞાનામૃતને જીવનમાં મૂર્તિમંત કરી રહેલા ઉદ્ભવજી પછી સદેહે બદરિકાશ્રમમાં, શ્રીનરનારાયણના સેવાસાન્નિધ્યમાં ગયા; અને ત્યાંથી પછી એ ધર્મપ્રચારની ભૂમિકા ભગવાન માટે તૈયાર કરવા સારુ તે રામાનંદ સ્વામીરૂપે ભારતમાં પ્રગટ થયા. પરમાત્માએ પોતાના લીલાસ્વરૂપ શ્રીનરનારાયણ ભગવાન દ્વારા, દુર્વાસા ઋષિના શાપનો સ્વીકાર કરી, ભાગવદ્ધર્મના સ્થાપન સારુ ભારતભૂમિમાં પ્રગટ થવાનો નિર્ધાર કર્યો. આ ઇતિહાસ, શ્રીજી મહારાજના સમકાલીન લેખકોએ સત્સંગિજીવન, સત્સંગિભૂષણ અને ભક્તચિંતામણિમાં સવિસ્તર જણાવેલો છે. આ હકીકત ઉપરથી નિષ્પન્ન થાય છે કે, જગતના ધર્મોમાં, ભાગવદ્ધર્મ પ્રાચીનતમ ધર્મ છે. ભગવાને પોતે ઉપર જણાવેલી રીતે આ ધર્મનું પ્રવર્તન કરેલું હોવાથી, ભારતના શ્રીમદ્શંકરાચાર્યાદિ પાંચ પ્રમુખ ધર્માચાર્યોએ પણ પોતાના સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરામાં નારાયણ, નારદ, વ્યાસ અને શુકને અગ્રસ્થાન આપેલું છે. ઉપર

વર્ણવેલી હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, બદરીપતિ નારાયણ પોતે જ આ ધર્મના આદ્ય પ્રણેતા છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનાં અનેક મંગળ નામોમાં ‘એકાંતિક ધર્મપ્રવર્તક’ અને ‘ભાગવદ્ધર્મ પરિપોષક’ એવાં પણ નામો પ્રસિદ્ધ છે. ઉપર અતિ સંક્ષેપમાં જણાવેલી હકીકતનો સાર એ છે કે, પોતાના જે લીલાસ્વરૂપે આદિકાળમાં ભાગવદ્ધર્મનું બીજારોપણ કરેલું હતું તે પોતાના લીલાસ્વરૂપ શ્રીનરનારાયણદેવની પ્રતિષ્ઠા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ભાગવદ્ધર્મના સાક્ષાત્ પ્રતીકરૂપે પોતે પહેલા બંધાવેલ શિખરબંધ મંદિરમાં કરી એ ઇતિહાસ ચિરંજીવ કર્યો. પહેલા શિખરબંધ મંદિરમાં શ્રીનરનારાયણદેવની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું આ એક મુખ્ય કારણ જણાય છે.

૪. એ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા દ્વારા જે બીજી વાત પ્રત્યક્ષ સૂચવવામાં આવેલી છે તે પણ ખૂબ મહત્વની છે. મુમુક્ષુમાત્રે તેમ જ — સંપ્રદાયના આશ્રિતમાત્રે એ વાત સમજી-વિચારીને જીવનમાં સક્રિય રીતે આચરવાની આજે ખાસ જરૂર છે. ત્યારે એટલે પરમાત્મા શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રાદુર્ભાવ સમયે ભારતમાં એકેશ્વરવાદના નામે ખરેખર અનેકેશ્વરવાદ અને તે પણ એના હીન સ્વરૂપમાં જોરશોરથી ચાલતો હતો; ત્યારે કેટલાક શક્તિને, કેટલાક શિવને, કેટલાક વિષ્ણુને, કેટલાક બ્રહ્માને, કેટલાક ઈન્દ્રને, કેટલાક યમને, કેટલાક સૂર્યને, કેટલાક ગણપતિને, કેટલાક કર્મને, કેટલાક બ્રહ્મજ્યોતિને, કેટલાક દેવદૂતને, કેટલાક પયગંબરને, તો કેટલાક કેવળજ્ઞાનને પરમેશ્વર માનતા અને મનાવતા હતા. પણ એ સર્વમાં મોટામાં મોટું દૂષણ — જેને મોટામાં મોટું ભૂષણ માનવામાં આવતું હતું તે એ હતું કે એ દરેક પોતાના પરમેશ્વરને શ્રેષ્ઠ અને બીજાના પરમેશ્વરને હીન ગણતા હતા : શૈવ હોય તે વિષ્ણુની, વૈષ્ણવ હોય તે શિવની, સૂર્યોપાસક હોય તે ગણપતિની અને ગણપત્ય હોય તે સૂર્યની વિવેકહીન શબ્દોમાં પેટ ભરીને નિંદા કરતા હતા; રાધાકૃષ્ણવાળા સીતારામની, સીતારામવાળા લક્ષ્મીનારાયણની, એમ એકબીજાનાં ઈષ્ટ સ્વરૂપોની ભારે અવગણના અને ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી હતી. કોઈ કહેતું કે, ઈશ્વરનું સાચું સ્વરૂપ

ચતુર્ભુજ છે, કોઈ કહેતું કે એ સ્વરૂપ ખરેખર અષ્ટભુજ છે, તો વળી કેટલાક એને સહસ્રભુજ પણ માનતા હતા; પરમેશ્વરના ધામને પણ કેટલાક તામસૂ, કેટલાક રાજસૂ, કેટલાક સાત્ત્વિક તો કેટલાક નિર્ગુણ કહેતા હતા. આ બધા મતમતાંતરોમાંથી ભારે વાદવિવાદો થતા હતા, અને એકબીજાના ઈષ્ટદેવની અને જ્ઞાનની દ્વેષપૂર્ણ ઠેકડી ઉરાડવામાં આવતી હતી, અને પરિણામે હિંસક અથડામણો થતી હતી. ઈશ્વરનાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને ઉપાસનાની ઓથે ચાલતી આ બધી પ્રવૃત્તિ ખરેખર તો ઈશ્વરનો ઈન્કાર કરવા જેવી અધમ પ્રવૃત્તિ હતી. સદ્ધર્મ અને સત્જ્ઞાન કદી ખંડનાત્મ હોતાં નથી — હોઈ શકે નહિ, કારણ કે એનું કાર્ય માણસને ધારીને ઉદ્ધારવાનું છે અને એને ઉન્નત બનાવવાનું છે. પોતાની વાતનું ખંડન બીજાની વાતનું ખંડન કર્યા સિવાય એવી સુદંર વિધેયાત્મક રીતે કરવું જોઈએ કે, પરિણામે પોતાની વાત આપોઆપ જ બીજાની વાતથી શ્રેષ્ઠ અને સ્વીકાર્ય બને. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કોઈ ધર્મ કે અવતારનું ખંડન કર્યા સિવાય પોતાનું સર્વોપરીપણું એ રીતે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. સાંપ્રદાયિક પરિભાષામાં જેને ‘સમાધિ પ્રકરણ’ કહેવામાં આવે છે તે શરૂ કર્યું અને તેમાં એમણે જુદા જુદા સાધકો અને ઉપાસકોને તેમના ઈષ્ટદેવનાં દર્શન કરાવીને એ સ્વરૂપોને પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થતાં દાખવ્યાં, અને એ રીતે, પોતે સર્વોપરી છે એવો સ્વીકાર કરાવ્યો. આ સાથે એમણે, અન્યત્ર કોઈએ, ક્યાંય સ્પષ્ટતા કરી ન હોય એવી બીજી કેટલીક આનુષંગિક વાતો પણ સ્પષ્ટ કરી. એમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે, જેને સત્શાસ્ત્રો લીલાવતારો તરીકે ગણાવે છે તે પુરુષોત્તમનારાયણમાંથી જ પ્રગટ થાય છે અને અવતારકાર્ય પૂરું થતાં પાછા તેમનામાં જ લીન થાય છે. આ સત્યનો સીધોસાદો અર્થ એ થાય છે કે, એ બધાં જ ભગવાનનાં જ સ્વરૂપો છે. સેવક, કાર્ય અને સ્થળના ભેદના કારણે એ સ્વરૂપો નરનારાયણ નામે, રાધાકૃષ્ણ નામે, લક્ષ્મીનારાયણ નામે, સીતારામ વગેરે નામે ઓળખાયાં છે અને એ રીતે એમની ઉપાસના થાય છે; પણ એ સ્વરૂપો સર્વેશ્વર શ્રીહરિનાં પોતાનાં જ હોવાથી કોઈએ એમાં કોઈ પણ પ્રકારે ભેદ ન આરોપવો જોઈએ. ‘ભેદો જ્ઞેયો ન સર્વથા ।’ —સર્વેશ્વર શ્રીહરિ સદા દ્વિભુજ દિવ્ય સાકાર જ

છે; ચતુર્ભુજ, અષ્ટભુજ વગેરે તો એમનાં કાર્યવશાત્ ધારણ કરેલાં લીલાસ્વરૂપો છે. એકેશ્વરવાદનો સિદ્ધાંત ખરો છે અને તે સમાધિ પ્રકરણ દ્વારા, ભૂતિપ્રતિષ્ઠા દ્વારા અને પોતાના ઉપદેશ દ્વારા શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને, ભાગવદ્ધર્મની પુનઃ રચના કરી, મુમુક્ષુઓના આત્મામાં પુનઃ સ્થાપિત કરી, પરમાત્માના નામે ધર્મધિતાથી થતા વાદવિવાદો અને ઝઘડાઓ નાબૂદ કરી, મુમુક્ષુઓને એક જ પરમાત્મામાં જોડાવાનો, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સાચો અને નિર્વિઘ્ન ઘંટાપથ બતાવ્યો (સ.જી.પ્ર. ૨ અ. ૪૪). પોતાના લીલાસ્વરૂપ શ્રીનરનારાયણદેવની યુગલભૂતિની અમદાવાદમાં પ્રથમ બંધાવેલ શિખરબંધ મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આ પોતાનો સિદ્ધાંત, શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને ચિરંજીવ કર્યો. આ બધી હકીકત શિક્ષાપત્રી અને વચનામૃત દ્વારા સમજાવતાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે, ‘મને સર્વ કારણનું કારણ, અને સર્વ અવતારના અવતારી સર્વોપરી અવશ્ય અને નિઃશંક માનજો; પણ એ સાથે જ, રાધાકૃષ્ણાદિક સ્વરૂપો મારાં જ લીલાસ્વરૂપો છે, એવું પણ અચૂક માનજો. મારું સર્વોપરીપણું સિદ્ધ કરવા માટે, મારાં લીલાસ્વરૂપોનું કોઈ યુક્તિથી કદી ખંડન કરશો મા; જે ગ્રંથોમાં એમના ખંડનની વાત સીધી યા આડકતરી રીતે લખી હોય, અથવા જે વાતમાં એમનું સીધું યા આડકતરું ખંડન કરવામાં આવ્યું હોય, તે ગ્રંથ યા વાત વાંચશો મા અને સાંભળશો મા (શિક્ષાપત્રી શ્લો. ૨૮, ૧૧૨, વચનામૃત ગ.મ.પ્ર. ૧૩). આ દૃષ્ટિ-વૃત્તિ પ્રમાણે કરવામાં એકનિષ્ઠ ઉપાસનાનો ભંગ થતો જ નથી. સંપ્રદાયનો એકેશ્વરવાદ ‘एको हि देवो श्रीस्वामिनारायण प्रभुः ।’ — ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પ્રવર્તાવેલો એકેશ્વરવાદ આ પ્રકારનો છે : શ્રીનરનારાયણદેવ, શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવ, શ્રીરાધાકૃષ્ણ વગેરે એ પરમાત્માનાં જ લીલાસ્વરૂપો છે; તેથી સાચા એકેશ્વરવાદ તરફ મુમુક્ષુઓનું — ખાસ કરીને આશ્રિતોનું મન કેન્દ્રિત થાય એવો પોતાનો સર્વજીવહિતાવહ હેતુ છે. પોતે સ્થાપન કરેલાં પોતાનાં લીલાસ્વરૂપોમાં એ દૃષ્ટિ મૂર્તમાન રહે અને મુમુક્ષુજનો સમજે તેવા આશયથી તેનો

પ્રચાર શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને પ્રથમ શિખરબંધ મંદિરમાં જ શ્રીનરનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી કરેલો છે.

૫. એ યુગલમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા દ્વારા બીજી બે અતિ મહત્ત્વની વાતો પણ પ્રત્યક્ષ સૂચિત કરેલી છે. પહેલી વાત છે : ‘સાચા સત્પુરુષને શોધી કાઢી તેમની પાસે નિષ્કપટ બનવું, અને દિવ્યભાવે તેમની સાથે પોતાના જીવને જડી દેવો તે.’ પુરુષોત્તમ નારાયણ કહે છે કે, ‘જે મને અનન્યભાવે પોતાનું મન અર્પણ કરી દે છે, તે જ મારો ભક્ત છે; હું પણ તેનો ભક્ત છું. જેમ એને મારા સિવાય ક્ષણવાર પણ ચાલતું નથી, જેમ જીવનની નાનીમોટી, શુભઅશુભ, સર્વ ક્રિયામાં એ મને આગળ અને સાથે જ રાખે છે, તેમ મને પણ એવા ભક્ત વિના ક્ષણવાર પણ ગોઠતું નથી. મારી બધી ક્રિયામાં મારો એ ભક્ત મારી સાથે જ હોય છે.’ અને ભગવાન અને ભક્તનું એવું અદ્ભુત અદ્વૈત રચાય છે કે, ભગવાન તેને પોતાને પડખે જ અખંડ રાખે છે; એટલું જ નહિ પણ, પોતાના નામ સાથે એ ભક્તનું નામ પણ જોડી દે છે. દા.ત. રાધાકૃષ્ણ, લક્ષ્મીનારાયણ, નરનારાયણ. આનો સરળ અર્થ એ થાય છે કે, મુમુક્ષુએ, પછી તે સિદ્ધ હોય યા સાધક, પણ તેણે ભગવાનના એકાંતિક ભક્ત સાથે દેહભાવે નહિ પણ આત્મભાવે અખંડ જોડાયેલા રહેવું જોઈએ. એ ગૃહસ્થાશ્રમમાં હોય કે ત્યાગાશ્રમમાં, પણ એણે પોતાના આત્મારૂપી કડી, પરમાત્માને અખંડ ધારી રહેલા સત્પુરુષરૂપી અલૌકિક સાંકળ સાથે અવશ્ય જોડી રાખવી જોઈએ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ અતિ મહત્ત્વની અને ગૂઢતમ વાત સાથે એક ચેતવણી પણ ઉચ્ચારેલી છે; તે એ છે કે, જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીની શોભા, ગૌરવ અને મહત્તા પતિ વડે જ છે, તેમ ભક્તની શોભા, ગૌરવ અને મહત્તા ભગવાનના યોગના કારણે જ હોય છે. પતિથી છૂટી પડેલી સ્ત્રીની જેમ કંઈ કિંમત હોતી નથી તેમ ભગવાનથી—નારાયણથી છૂટા પડેલા ભક્તની—નરની પણ કંઈ જ કિંમત હોતી નથી. જે મુમુક્ષુઆત્માને પરમાત્માએ પરુષના દેહમાં રાખ્યો હોય તે આત્માને આદર્શ પુરુષ અર્જુન- ‘નર’ છે. જે ‘નર’ પરમાત્માનું સાચું યજન કરે છે તે પરમાત્માના સાધર્મ્યપણાને પામે છે; છતાં

પરમાત્મા પોતાના સ્વામી, નિયંતા, આધાર છે અને પોતાનામાં વ્યાપક છે, એવી દૃઢ ભક્તિવાળો જ તે રહે છે અને પરમાત્માનો સાચો સેવક થાય છે (ગઢડા મ. પ્ર. ૬૭). આ સૂક્ષ્મ ભેદરેખા સૌ કોઈએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. બીજી વાત એ સૂચવેલી છે કે, જે ભક્ત ભગવાનનો અનન્ય આશ્રય કરે છે તે પણ નરની જેમ નારાયણની બાજુમાં અવશ્ય સ્થાન પામે છે. શ્રીનરનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિપ્રતિષ્ઠા દ્વારા, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે મુમુક્ષુજગતને, ઉપર્યુક્ત બન્ને બાબતો એકસાથે મૂર્તિમંત દાખવેલી છે.

૬. એ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા દ્વારા સૂચવેલી પાંચમી વાત તો મોક્ષમાર્ગના હરેક યાત્રી માટે જીવાદોરીરૂપ છે. એ વાત એટલે — જીવનમાં નિષ્કામવ્રતના પાલનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને નિષ્કામવ્રત પ્રિયાતિપ્રય હતું — છે; એટલે એના અણિશુદ્ધ પાલન માટે એમણે ભારે ઉગ્ર — કેટલીક વખત તો કેટલાકને મૂંઝવે એવો કડક પણ આવશ્યક આગ્રહ દાખવેલો છે : ‘સ્ત્રીના મુખેથી પુરુષે જ્ઞાનવાર્તા પણ ન સાંભળવી’, ‘સ્ત્રીને ઉદેશીને ભગવદ્ગુણ કથાવાર્તા ત્યાગીએ કદી ન કરવી’, ‘સ્ત્રી અને પુરુષ આશ્રિતો માટે અલગ મંદિરોની વ્યવસ્થા કરવી’, ‘મંદિરમાં દર્શન કરતી વખતે કોઈ પણ સ્ત્રીએ કોઈ પણ પુરુષનો અને પુરુષે સ્ત્રીનો સ્પર્શ ન થાય એવી રીતે કાળજીપૂર્વક વર્તવું,’ વગેરે પ્રકારના આદેશો પાછળ એમનો એ આગ્રહ જ કારણભૂત છે. આજે ઘણાને આ આદેશો વધારે પડતા કડક, ચોખલિયા અને જુનવાણી લાગે એ સંભવિત છે; પણ નિષ્કામવ્રતના અણિશુદ્ધ પાલન માટે અને અણિશુદ્ધ સદાચાર માટે એ આદેશો ખૂબ આવશ્યક છે એમ નહિ, પણ અનિવાર્ય છે. જગતના ધર્મોનો ઇતિહાસ તથા સત્શાસ્ત્રો પોકારીને કહે છે કે મનુષ્યજીવનના શુદ્ધ મહામાર્ગમાંથી આ પહેલાં જેનું જેનું પતન થયું છે, આજે થાય છે, અને ભવિષ્યમાં થશે તેમાં નિષ્કામવ્રતના પાલન માટે ઉપર જે આદેશો જણાવેલા છે તેની અવગણના યા ઉપેક્ષા, અને તે ઉપરાંત રસાસ્વાદ, લોભવૃત્તિ અને માન, એ ચાર બાબતો, અને મોટા ભાગે તો નિષ્કામવ્રતના પાલન

અંગે આપેલા આદેશની ઉપેક્ષા જ કારણભૂત હોય છે. મુમુક્ષુ મહાજ્ઞાની હોય, યા મહાયોગી હોય, પણ જો તે એમ માનતો હોય કે, પરમાત્માએ દોરેલી મર્યાદા મૂકી સ્ત્રીરૂપી માયાની ઉપાધિમાં રહીને પોતે નિર્લેપ રહી શકે તેમ છે તો તે રાતને દિવસ માનવા જેવી, ભીંત ભૂલવા જેવી ગંભીર ભૂલ છે. સ્ત્રીરૂપી માયાની ઉપાધિમાં રહીને, એકમાત્ર ભગવાન—નારાયણ સિવાય, અક્ષરબ્રહ્મપર્યંત બીજો કોઈ હજી સુધી નિર્લેપ રહી શક્યો નથી — ખરેખર નિર્લેપ રહી શકે તેમ નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં તેથી જ કહ્યું છે કે,

તત્સૃષ્ટસૃષ્ટસૃષ્ટેષુ કોડન્વચ્ચણ્ડિતધીઃ પુમાન્ ।

ઋષિ નારાયમૃતે યોષિન્મય્યેહ માયયા ॥

ત્રિલોકમાં બ્રહ્માએ સર્જેલા મરીચ્યાદિક, મરીચ્યાદિકે સર્જેલા કશ્યપાદિક અને કશ્યપાદિકે સર્જેલા દેવમનુષ્યાદિક સર્વ, સ્ત્રીરૂપી માયાથી આકર્ષાયા વિના રહી શકતા નથી; એકમાત્ર નારાયણ ઋષિ જ એનાથી નિર્લેપ રહી શકે છે (ભાગવત ૩, ૩૧, ૩૭). લોયાના ૧૩મા અને ગઢડા છેલ્લા પ્રકરણના ૩૩મા વચનામૃતમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ સત્ય વાતનું ભારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરેલું છે. આથી સંપ્રદાયના ત્યાગી અને ગૃહસ્થ આશ્રિતોના જીવનવ્રતમાનમાં નિષ્કામવ્રતને એમણે મહત્ત્વનું મોખરાનું સ્થાન આપેલું છે. મુમુક્ષુ જો નારાયણની નિષ્કામભાવે અને માહાત્મ્યજ્ઞાન યુક્ત ભક્તિ-ઉપાસના, નારાયણે દોરેલી લક્ષ્મણરેખામાં રહી કરે — અખંડ કરતો રહે, તો જ એનું નિષ્કામવ્રત સિદ્ધ થાય છે અને ત્યારે એ પણ નારાયણની માફક સ્ત્રીરૂપી માયાની ઉપાધિથી નિર્લેપ રહી શકે છે. શ્રીનરનારાયણદેવ, ભગવાને પ્રવર્તવેલા નિષ્કામવ્રતનું જીવંત સ્વરૂપ છે — આદર્શ સ્વરૂપ છે. એટલે મુમુક્ષુમાત્ર, સવિશેષ તો સંપ્રદાયના આશ્રિતો, નિષ્કામવ્રતની મહત્તા અને અનિવાર્ય આવશ્યકતા સમજે અને સમજીને જીવનમાં ભાગવદ્ધર્મ આચરે તેવા પરમહિતાવહ હેતુથી, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શ્રીનરનારાયણદેવની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા પહેલા શિખરબંધ મંદિરમાં કરેલી છે.

૭. હવે આપણે સંપ્રદાયમાં સૌ પ્રથમ શિખરબંધ મંદિર કરવા માટે અમદાવાદ જેવા શહેરની પસંદગી કરેલી છે તેનાં કારણોનો વિચાર કરીએ. તે વખતે એટલે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં અમદાવાદ શહેરમાં ગાયકવાડ સરકારની અને પેશ્વાની હકૂમત ચાલતી હતી. ‘વેદ હિંસાપ્રધાન નથી, પણ અહિંસાપ્રધાન છે, તેથી વૈદિક યજ્ઞોમાં સજીવ બલિ ન આપવો જોઈએ’ એ પરમસત્યની લોકોને પ્રતીતિ કરાવવા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ગુજરાતમાં પહેલવહેલો અહિંસક યજ્ઞ જેતલપુર ગામે વેદવિધિ પ્રમાણે કર્યો; એથી ખીજે બળેલા કેટલાક શાક્તશાસ્ત્રીઓ અને વામાચારી વિદ્વાનોએ પેશ્વાના શાક્તપંથી સૂબા વિઠોબાની કાનભંભેરણી કરી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની દગાથી હત્યા કરવાના ઈરાદે સૂબાએ આભાસમાત્ર પ્રેમ અને આદરપૂર્વક આમંત્રણ મોકલીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને અમદાવાદમાં ભદ્રમાં આવેલા પોતાના મહેલમાં ‘દર્શન દેવા’ બોલાવ્યા; પણ એનું અતિનિંદ્ય કાવતરું ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એની હાજરીમાં નિર્ભયતાથી વાતવાતમાં જ ખુલ્લું પાડીને નિષ્ફળ બનાવ્યું. આથી મનનું સમતોલપણું ગુમાવી દઈને, અમદાવાદની હદ છોડીને તત્કાળ ચાલ્યા જવાનો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને એણે હુકમ કર્યો હતો. આ પ્રસંગના પરિણામે લોકોના મનમાં જે વિપરીત ખ્યાલો વસ્યા હોય તે દૂર કરવાના હેતુથી અમદાવાદમાં વહેલી તકે મંદિર બાંધવામાં આવેલું છે એમ કહેવામાં આવે છે. પણ આ કારણ હાસ્યાસ્પદ છે, કારણ કે, એમાં તો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની સર્વનિયામક શક્તિનું અજ્ઞાન જ પ્રતિબિંબિત થાય છે. કેટલાક વળી કહે છે કે, અંગ્રેજી સત્તાના પ્રતિનિધિ કલેક્ટરે મંદિર કરવા માટે યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ જમીન બક્ષિસ આપી, એટલે કે, સંપ્રદાયમાં મંદિર કરવા સૌ પ્રથમ જમીન અમદાવાદમાં મળી, એટલે ત્યાં પહેલું મંદિર કરવામાં આવ્યું છે. આ કારણ પણ વાજબી નથી. વડતાલ, ધોલેરા, જૂનાગઢ, ગઢડા વગેરે સ્થળોએ મંદિર કરવા માટે જમીનો બક્ષિસ આપવા ત્યાંના જમીનમાલિક ભક્તજનો આ પહેલાં વર્ષોથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને પ્રાર્થના કરતા હતા. કેટલાક વળી કહે છે કે, જેમ પેશ્વાની સત્તા હઠી ગઈ તેમ કાળબળે અંગ્રેજોની સત્તા

પણ હઠી જાય તો મંદિર માટે મળેલી જમીન જતી રહે. એવું ન થાય એટલા માટે જમીન મળી કે તરત જ મંદિર કરવામાં આવેલું છે. આ માન્યતા પણ બરાબર નથી. આસુરી સ્વભાવના બાવાઓના ત્રાસમાંથી રક્ષણ કરવા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે, સંપ્રદાયના વૈષ્ણવી દીક્ષવાળા સાધુઓને વર્ષો પહેલાં કાળવાણી ગામે એક જ દિવસમાં પરમહંસ બનાવ્યા હતા તે વખતે એમણે દેશમાં અંગ્રેજ સત્તા આવી રહી છે અને તે નિર્ધારિત સમય સુધી ટકશે એવું દિવ્યકથન ભરસભામાં કરેલું હતું. એટલે ઉતાવળ કરવાનો પ્રશ્ન અસ્થાને છે. પણ અત્રે એક યોગાનુયોગની નોંધ લેવી ઘટે છે. તે એ છે કે, અમદાવાદ શહેરની સ્થાપના પણ વિ. સં. ૧૮૭૮ પહેલાં ૪૧૧ વર્ષ અગાઉ એ જ માસની એ જ તિથિએ એટલે ફાગણ સુદ ૩ના રોજ થયેલી હતી. પણ તે ઘટનાને મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાના કારણ તરીકે ગણાવી શકાય તેમ નથી.

૮. ઈસવીસન ૧૮મી સદી અને ૧૯મી સદીનાં પહેલાં વીસ વર્ષમાં ભારતવર્ષમાં સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક અંધાધૂંધી વિશેષ ફાલેલી હતી, તેનું આબેહૂબ ચિત્ર સ.ગુ. નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ ભક્તચિંતામણિ પ્ર. ૮માં આલેખેલું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં કાયમને માટે ભારે ખર્ચ કરી, શિખરબંધ મંદિર બાંધી પોતાનાં સ્વરૂપોની પોતાના સિદ્ધાંતો ચિરંજીવ રાખવા પ્રતિષ્ઠા કરે અને તે સુરક્ષિત રહે તેનો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પ્રથમ વિચાર કરતા. તે વખતે કાયદાનું રાજ્ય ન હતું. રાજા વિચારે ને બોલે તે કાયદો અને ન્યાય ગણાતો. પ્રજાના જાનમાલની સલામતી નહિ જેવી હતી. લૂંટફાટ બેફામ ચાલતી. ‘શ્રીસ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવામંડળ’ (વડતાલ) તરફથી પ્રકાશિત ‘ભક્તરાજ જોબન પગી’ના પુસ્તક ઉપરથી આવી પરિસ્થિતિની પ્રતીતિ થશે. એટલે, જ્યારે અંગ્રેજોનું રાજ્ય ગુજરાતમાં સ્થાપિત થઈ વૃદ્ધિ પામવા માંડ્યું, કાયદાનું — ન્યાયનીતિનું ધોરણ સ્થાપવા માંડ્યું, માલમિલકતનું રક્ષણ થવા માંડ્યું, પોતાના સિદ્ધાંતો તરફ રાજકર્તાવર્ગને આદરભાવ વૃદ્ધિ પામવા માંડ્યો, અને રાજકર્તાવર્ગે સામે ચાલીને મંદિર કરવા જમીન આપી મંદિર બાંધી મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરવા પ્રેમ અને

આદરપૂર્વક આગ્રહ કર્યો ત્યારે, મંદિર અને પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિઓની સહીસલામતીની ખાતરી થવાથી, અમદાવાદમાં સૌ પ્રથમ શિખરબંધ મંદિર બાંધવાનો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે મનમાં નિર્ણય કર્યો અને ત્યાંના હરિભક્તોની મદદ અને આગ્રહથી મંદિર તૈયાર કરાવી તેમાં પોતાનાં લીલાસ્વરૂપ શ્રીનરનારાયણદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ગઢડા મધ્ય પ્રકરણના ૨૨મા વચનામૃતમાં આડકતરી રીતે અમદાવાદમાં કરેલ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાની ભવ્યતા વર્ણવી છે. આ વચનામૃત વિ. સં. ૧૮૭૮ના ફાગણ વ. ૧૦ની મિતિનું, એટલે કે શ્રીનરનારાયણદેવની પ્રતિષ્ઠા પછીના પખવાડિયામાં કહેવામાં આવેલું છે; અને તેમાં શ્રીનરનારાયણદેવની પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગનો સીદો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. વળી, બીજી આશ્ચર્યજનક હકીકત એ છે કે, એ કારણો પણ શ્રીનરનારાયણદેવના સ્વરૂપ અને કાર્ય સાથે સંકળાયેલાં છે. એટલે સૌ કોઈએ સ્વહિતાર્થે તે સમજવા, વિચારવા અને જીવનમાં આચરવાની જરૂર છે.

૯. પણ એ સ્થાપના સાથે જ એમણે જીવનતારક કહી શકાય એવી ચાર બાબતો પણ મૂર્તિમંત સ્પષ્ટ કરેલી છે. માણસનો ઈન્દ્રિયસમૂહ — નેત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન — એ બહુ ચંચળ અને બળવાન હોય છે. તેથી જો રથી એટલે રાજાજીવ સાવધાન હોય તો એના જીવનરથને આ સમૂહ અવનતિની ઊંડી ગર્તામાં જરૂર ફેંકી દે છે. એક બાજુ અસત્તત્ત્વોની બનેલી કુસંગી સેના ઊભેલી હોય છે તો બીજી તરફ સત્તત્ત્વોની બનેલી સત્સંગીની સેના ઊભેલી હોય છે. આ બે સેનાઓ વચ્ચે રાજાજીવને પોતાના પક્ષમાં ભોળવી લેવા માટે સતત્ સંઘર્ષ ચાલતો હોય છે. રાજાજીવ એટલે મુમુક્ષુ જો સદા જાગ્રત ન રહે, એટલે કે પ્રત્યક્ષ પરમાત્માના ચરણારવિંદનો નિષ્કામભાવે અનન્ય આશ્રય ન કરે અને બીજી બાબતો તરફ ઢળતો રહે તો એને કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય નુકસાન થાય છે. ઉપર ટાંકેલા વચનામૃતમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સર્વઆશ્રિતોને બે સેનાઓનાં દૃષ્ટાંત દ્વારા સદા જાગ્રત — જાણપણાડૂપી દરવાજે સદા જાગ્રત રહેવાનો, અને ઈન્દ્રિયગ્રામને હમેશાં પોતાને વશ

વર્તાવવાનો આગ્રહ કરેલો છે. લોકકલ્યાણ માટે નિરંતર તપ કરી રહેલા શ્રીનરનારાયણદેવ, જ્ઞાનયુક્ત અખંડ જાગૃતિની મૂર્તિ છે. એમની પ્રતિષ્ઠા દ્વારા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સૌ કોઈને સદા સાવધ રહેવાનો આદેશ આપેલો હોય એમ માની શકાય છે.

૧૦. સન્માર્ગમાંથી માણસનું પતન થાય છે તે માટે મુખ્યત્વે તો સ્વધર્મનો ત્યાગ અને પરધર્મનું પાલન એ જ કારણભૂત હોય છે. માણસને જન્મમરણના ચક્રમાં અથડાવું પડે છે — કોણ જાણે ક્યારથી ? તે માટે પણ સ્વધર્મનો ત્યાગ અને પરધર્મનું પાલન જ કારણભૂત હોય છે. સ્વધર્મ અને પરધર્મનો અર્થ અને વ્યાખ્યા આજે ઘણી વિચિત્ર રીતે કરવામાં આવે છે. માણસનું જીવન એક ભારે ગૂંચવણભરી સમસ્યા છે. એ સમસ્યાનો સરળ ઉકેલ દાખવવાને બદલે એ વ્યાખ્યાઓ જાતજાતના ગૂંચવાડા અને મૂંઝવણો ઊભી કરે છે. પણ પરમાત્માના આશ્રિતો માટે એ મૂંઝવણ ઊભી થતી નથી, કારણ કે સવારે ઊઠીને રાત્રે સુતાં સુધી કંઈ ક્રિયા, કયા ક્રમે, કેવી રીતે કરવી, નિર્વાહ માટે કેવું કામ કેવી રીતે કરવું, વ્યવહારિક કાર્ય પ્રસંગે કેવી રીતે વર્તવું વગેરે માટે એને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રી આપેલી છે; એટલે એને માટે શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે વર્તવું એ સ્વધર્મ અને શિક્ષાપત્રી વિરુદ્ધ વર્તવું એ પરધર્મ એવો સ્વીકાર કરીને ચાલવું એ જ હિતાવહ છે. ભક્તની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો ભગવાનની ઈચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એ સ્વધર્મ કહેવાય, અને એમની ઈચ્છા અને આજ્ઞાની અવગણના કરીને વર્તવું એ પરધર્મ કહેવાય. ઉપર્યુક્ત વચનામૃતમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ બધી હકીકત ખૂબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેલી છે. શ્રીનરનારાયણદેવ, સ્વધર્મનું પાલન કરનાર અને પરધર્મનો ત્યાગ કરનાર સૌ કોઈના શ્રેષ્ઠ માર્ગદર્શક છે. સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને પરધર્મનું પાલન કરવા તૈયાર થયેલા અર્જુનને પોતાની ભયંકર ભૂલનું ભાન કરાવનાર અને સાચા સ્વધર્મના રાહે દોરી જનાર એ નારાયણ પોતે જ હતા. એમની યુગલમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા દ્વારા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જગતને જીવનપ્રાણસમી આ વાત સાકાર કરીને સમજાવેલી છે.

૧૧. માણસ દુઃખી થાય છે એનું ખરું કારણ ભોગ નથી, પણ ભોગેષણ છે — ભોગ ભોગવવાનો રાગ છે, આસક્તિ છે. જીવને ભગવાને ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ આપેલાં છે તે વિષયોનો ઉપભોગ કરવા માટે આપેલાં છે. પણ એ તો, જેમ કોઈને ઝેર ચઢ્યું હોય ત્યારે તેના વારણમારણ તરીકે ઝેર આપવામાં આવે છે તેમ, ખરેખર વિષયોપભોગના રાગને છોડવા માટે આપવામાં આપેલાં છે. એ જ ઈન્દ્રિયો અને મન વડે તપ, ત્યાગ અને સંયમ સિદ્ધ કરીને, વિષયોની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને પોતાનું આત્મતિક કલ્યાણ સિદ્ધ કરવા માટે ભગવાનના ચરણારવિંદમાં જોડાઈ જવું એ જ ધ્યેય છે. એટલે કે વિષયોનો નહિ, પણ વિષયોપભોગના રાગનો ત્યાગ કરીને પરમેશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે અને તેમની પ્રસન્નતાર્થે ભોગવાય તેમ ‘તેન ત્યક્તેન મુંજિથાઃ ।’ — એ શ્રુતિવાક્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્યાગીને ભોગવાય એવી રીતે, જ્યારે મન, વાણી અને કર્મથી વર્તાય ત્યારે જ સાચું સુખ અને સાચી શાંતિ મળે છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ અતિ મહત્વની વાત ઉપર્યુક્ત વચનામૃતમાં કહેલી છે. તપ, ત્યાગ અને સંયમનો જગતને આદર્શ દાખવવા સારુ શ્રીનરનારાયણે બદરિકાશ્રમમાં આજે પણ તપ કરી રહ્યા છે. આ સાચી રીત આશ્રિતોને પ્રત્યક્ષ સમજાવવા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે, શ્રીનરનારાયણદેવની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે.

૧૩. કર્મનો સિદ્ધાંત છે કે સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ કર્મ કર્યા સિવાય ક્ષણવાર પણ રહી શકતી નથી; સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ માણસ કર્મ કરતો જ હોય છે. કર્મ કરવા માટે તે સંકલ્પ કરતો હોય છે, પણ તેનું એને યથાર્થ જ્ઞાન હોતું નથી; કર્મ કરવામાં આવે છે ત્યારે જ એ માટે એ પહેલાં કોઈ સંકલ્પ કર્યો હશે એવું એને સમજાય છે. સંકલ્પ બે પ્રકારના હોય છે — શુભ અને અશુભ. પ્રત્યક્ષ પરમાત્માના સ્વરૂપના ચિંતનસ્મરણ સિવાયનો બીજો ગમે તેવો શુભ સંકલ્પ હોય તોપણ તે અશુભ સંકલ્પની જેમ બંધનરૂપ જ નીવડે છે. એટલે ભગવાનના સ્વરૂપના ચિંતનસ્મરણ સિવાય પોતાને કેટલા સંકલ્પો થાય

છે એનો મુમુક્ષુએ ક્ષણે ક્ષણે હિસાબ રાખવો જોઈએ. ‘આ કર્યું છે અને આ કરવાનું બાકી છે, હું આ કરું છું અને હું આ કરીશ’, એ પ્રકારના સંકલ્પના તરંગો મહાસાગરમાં ઊઠતાં મોજાંની માફક માણસના મનમાં નિરંતર અવિરત ઊઠતા જ હોય છે. સંકલ્પનો આ મંદવાડ જ્ઞાની-અજ્ઞાની, સમજુ-અજસમજુ, સૌનાં તનમાં અને મનમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વ્યાપી રહેલો જ હોય છે; પણ આ મંદવાડ અસાધ્ય નથી, કષ્ટસાધ્ય છે. ઉપર્યુક્ત વચનામૃતમાં સર્વકર્તાહર્તા, સર્વસમર્થ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે લોકહિતાર્થે પોતાનો દાખલો ટાંકીને, એ મંદવાડ નાબૂદ કરવાની રીત બતાવેલી છે. સૌ કોઈએ શાંતિથી, ધીરજથી એ રીત જીવનમાં કેળવીને સિદ્ધ કરવી જોઈએ. જેમ શહેર એટલે જ પ્રવૃત્તિ તેમ જીવન એટલે જ પ્રવૃત્તિ. પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ ત્યારે અનુભવાય છે જ્યારે ભગવાન સિવાય બીજી બધી બાબતોનો મનથી ત્યાગ કેળવાયેલો હોય. પ્રવૃત્તિમાત્ર દુઃખદાયક હોય છે; પણ જે પ્રવૃત્તિ અહંમત્વ, આસક્તિ અને ફલાભિસંધિનો ખરેખર ત્યાગ કરીને કેવળ પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે અને પરમેશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કરવામાં આવે છે તે પ્રવૃત્તિ દુઃખદાયક થતી નથી, પણ સુખદાયક થાય છે. એવી પ્રવૃત્તિથી સંસૃતિ છૂટી જાય છે, અને પરમાત્માના ચરણકમળની સેવારૂપી મુક્તિ મળે છે; સંકલ્પનો મંદવાડ ત્યારે અચૂક ટળી જાય છે.

૧૪. ઉપર જણાવેલી બાબતો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના જીવનકાર્યના સારરૂપ છે. શ્રીનરનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા દ્વારા એમણે પોતાના એ જીવનકાર્યને લોકોના કલ્યાણ અર્થે અને સૌ કોઈના માર્ગદર્શન અર્થે સાકાર સ્વરૂપ આપેલું છે. સૌ કોઈએ એના સાક્ષાત્કાર માટે એનું મનન અને નિદિધ્યયન નિરંતર કરવું જોઈએ.

“...પરમાત્મા શ્રીહરિ, શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવ, શ્રીનરનારાયણદેવ, સર્વશક્તિમાન છે, સર્વનિયંતા છે ને સર્વના માલિક છે...”

૭. ઘડપણમાં ગોવિંદગુણ ગાશું !

‘હમણાં તો ખૂબ પૈસા કમાવા દો અને ખાઈપીને મોજ કરવા દો, પછી ઘડપણમાં ગોવિંદના ગુણ ગાઈશું’, આ પ્રકારના શબ્દો આજે ઘેરઘેર સાંભળવા મળે છે. આ શબ્દો દ્વારા જે બાબતોનું સૂચન કરવામાં આવે છે તેનો શાંતિથી વિચાર કરવાની જરૂર જણાય છે. આ શબ્દોથી પહેલું સૂચન એ કરવામાં આવે છે કે, માનવજીવનની ચાર અવસ્થાઓ — બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા — માં પહેલી અવસ્થા ખેલવાકૂદવા માટે, બીજી અને ત્રીજી અવસ્થા પૈસા કમાવા અને ખાઈપીને મજા કરવા માટે, અને છેલ્લી અવસ્થા ગોવિંદના ગુણ ગાવા માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ છે. બીજું સૂચન એ કરવામાં આવે છે કે, ભગવાનનું ભજન કરવા કરતાં પૈસા કમાવા અને ખાઈપીને મજા કરવી એ કામ વધારે મહત્ત્વનું છે. ત્રીજું સૂચન એ કરવામાં આવે છે કે, ભગવાનનું ભજન કરવા માટે, પૈસો કમાવો અને મોજમજા કરવી એ કરતાં ઓછી શક્તિની જરૂર હોય છે; જે કામમાં વધારે શક્તિની જરૂર હોય તે પહેલું, એટલે શક્તિ હોય ત્યાં સુધી કરી લેવું એ હિતાવહ કહેવાય. ચોથું સૂચન એ કરવામાં આવે છે કે, ભગવાનનું ભજન કરવું એ નિવૃત્તિનું કામ છે; ઘડપણમાં માણસ વધારે નિવૃત્તિપરાયણ હોય છે, એટલે તે વખતે ભગવાનનું ભજન કરવાનું કામ કોઈ પણ પ્રકારની દખલગીરી સિવાય થઈ શકે છે. પાંચમું સૂચન તો ખૂબ ચોંકાવનારું છે. ઘડપણ આવે ત્યાં સુધી જીવવાની ચોક્કસ ખાતરી એ સૂચન દ્વારા આપવામાં આવે છે. આ સૂચનોમાં કંઈ તથ્ય છે કે કેમ તેનો આપણે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ.

૨. 'જીવનં વિકૃતિ, મરણં તુ પ્રકૃતિ ।' એ સુપ્રસિદ્ધ નીતિવાક્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જીવન વિકૃતિ એટલે પરિવર્તનશીલ છે; તે સતત બદલાયા કરે છે. ગર્ભવાસ, જન્મ, બાલ્યાવસ્થા, કુમારાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા, યુવાવસ્થા, પ્રૌઢાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા એમ જીવનમાં એક પછી એક અવસ્થાઓ સામાન્ય રીતે આવે છે. પણ આ સામાન્ય ક્રમ આજે સમાજમાં રહેલો નથી. માણસ અકાળે યુવાન, પ્રૌઢ યા વૃદ્ધ થવાના, અથવા પહેલી ત્રણ અવસ્થા દરમિયાન ગમે તે સમયે મૃત્યુને શરણ થયાના અનેક દાખલાઓ રોજરોજ બનતા જોવામાં આવે છે. એટલે જ જીવનને વિકૃતિ કહેવામાં આવે છે. માનવજીવનમાં જો કોઈ બાબત નિશ્ચિત હોય તો તે મૃત્યુ છે; પણ તે ક્યારે અને કેવી રીતે આવશે એ અનિશ્ચિત છે — માણસ એ જાણતો નથી. માટે જ મરણને પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવગત કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી નિષ્પન્ન થાય છે કે, જીવનકાળ ખૂબ અસ્થિર હોય છે, તેથી ઘડપણ આવે ત્યાં સુધી ભગવાન ભજવાનું મુલતવી રાખવામાં હિત કરતાં હાનિ જ વધારે જણાય છે.

૩. પણ માની લઈએ કે, જીવનની જુદી જુદી અવસ્થાઓ એક પછી એક ક્રમે જ આવે અને એ દરમિયાન મૃત્યુ ન આવે એવી કોઈ વ્યવસ્થા, ગમે તે રીતે, માણસ કરી શકે તેમ છે; તો પછી ઘડપણ આવે ત્યાં સુધી ભગવાન ભજવાનું મુલતવી રાખવામાં શો વાંધો છે ? એમ કરવામાં મોટામાં મોટી મુશ્કેલી સમયની નડે છે. ઘડપણ આવે ત્યારે ભગવાન ભજવાનું તો ઠીક, પણ બીજું કોઈ પણ કામ કરવા જેટલો પણ સમય રહેતો નથી. જીવનમાં સમય કેટલી ત્વરાથી વહી જાય છે તેનો વિચાર કરવામાં આવે તો આ વિધાનની યથાર્થતાની તરત જ ખાતરી થાય તેમ છે. જગતના વિકસિત દેશોમાં માણસના આયુષ્યની મર્યાદા સરેરાશ સિત્તેરથી ઐશી વર્ષની ગણાય છે. ભારત સ્વતંત્ર થયે પચીસ વર્ષ થવા આવ્યા છતાં, હજી તેની ગણતરી વિકસિત દેશોમાં થતી નથી. ભારતીય નાગરિકની સરેરાશ આયુષ્યમર્યાદા પચાસથી સાઠ વર્ષની ગણાય છે. એમાં માણસ રોજના આઠ કલાક ઊંઘવામાં, આઠ કલાક

નોકરીઘંઘો કરવામાં અને ઓછામાં ઓછા બે કલાક નાહવાઘોવા, ખાવાપીવા, હરવાફરવા, ટાપટીપ અને ટોળટપ્પાં પાછળ ગાળે છે; એટલે કે દૈનિક જીવનનો પોણોકાળ એ રીતે ગાળે છે. એમાં બાલ્યાવસ્થા અને અભ્યાસનાં પંદરવીસ વર્ષ ઉમેરવામાં આવે તો પછી એની પાસે સમ ખાવા જેટલો પણ સમય રહેતો નથી.

૪. પણ વિવાદ ખાતર માની લઈએ કે, ઘડપણમાં માણસને ભગવાનનું ભજન કરવાનો સમય મળે તેમ છે તો પછી ભગવાન ભજવાનું કામ ત્યાં સુધી મુલતવી રાખવામાં શો વાંધો છે ? સાચી વાત એ છે કે, તે વખતે માણસને કદાચ સમય મળે તોપણ ભગવાનનું ભજન કરવા માટે આવશ્યક શક્તિનો અભાવ હોય છે. આજે છાતી કાઢીને અને મુક્કીઓ ઉગામીને ધમધમ ચાલનાર ભડવીર માણસની ત્યારે કેવી દયાજનક દશા થાય છે તેનું કવિ દલપતરામે તાદૃશ વર્ણન કરેલું છે : કવિ કે છે કે,

‘ભુજનો ભાંગે ભરમ, પડે પાવાગઢ પોયો;
પેટલાદમાં પાક ન પાકે, લાગે ભારે લોયો.
જૂનાગઢની જુક્તિ બધી, બદલાઈ જાશે;
કપડવણજની નહિ કંઈ ખરખબર રખાશે;
બળભળશે બળ ખંભાતનું, કાનપરું કાચું થાશે;
છેલ્લી વારમાં કચ્છ છૂટશે, સુરત સર્વ જર્જરી જશે.’

ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં શહેરોનાં નામોનો રૂપક તરીકે ઉપયોગ કરીને કવિ કહે છે કે, ગઢપણ આવે છે ત્યારે ભુજ એટલે ભુજાના બળનો ભરમ ભાંગી જાય છે, એટલે કે, બાહુબળ ક્ષીણ થાય છે, અને એનો ગર્વ ઊતરી જાય છે; ત્યારે, પાવાગઢ એટલે બન્ને પગોનું બળ નબળું પડે છે, અર્થાત્ ત્યારે હાથ અને પગ બન્ને ખૂબ નબળા થાય છે; ત્યારે, પેટલાદમાં એટલે પેટમાં જે કંઈ ખોરાક જાય છે તે પચતો નથી અને ભારે લોચા જેવું લાગે છે અને તેથી બેચેની અને અશક્તિ વધે છે; ત્યારે, જૂનાગઢ એટલે જૂ જેમાં ગઢ કરીને, એટલે ઘર કરીને રહે છે તે માથું

અને તે ઉપરના વાળ, એની બધી જુક્તિઓ, એટલે ટાપટીપ અને સુંદરતા અદૃશ્ય થઈ જાય છે — વાળ ધોળા થઈ જાય છે, ખરી પડે છે અને માથે ટાલ પડે છે; ત્યારે, કપડવણજની એટલે નોકરી ધંધાની કંઈ ખરબખર, એટલે સંભાળ રાખી શકાતી નથી; ત્યારે, ખંભાતનું એટલે ખભાનું બળ ક્ષીણ થાય છે, તેનો સુદૃઢ આકાર તૂટી જાય છે, અને તે ઊંચાનીચા અને બેડોળ બને છે; ત્યારે કાનપરું એટલે કાન કાચા પડે છે અને તેની શ્રવણશક્તિ મંદ બને છે યા બંધ થાય છે; ત્યારે કચ્છનો એટલે કમરનો બંધ તૂટી જાય છે, કેડના મણકા ઢીલા પડી જાય છે, અને માણસ કમરમાંથી વાંકો વળી જાય છે; ત્યારે, સુરત એટલે શરીર સમસ્ત જાળી જેવું જર્જરિત થાય છે — એટલે તેમાંથી લોહી, માંસ અને શક્તિ સ્ત્રવી જાય છે, એટલે કે શરીર સુકાઈને હાડપિંજર જેવું બને છે. ઘડપણ આવે છે ત્યારે માણસની આંખનું તેજ ઓછું થાય છે યા હરાઈ જાય છે, નાક ગળવા માંડે છે, સ્નાયુઓ શિથિલ થાય છે, નાડીયો ખુલ્લી થાય છે, ગાત્રો કંપવા માંડે છે, જીભ થોથરાય છે, અને બોલતાંચાલતાં શ્વાસ ચઢે છે; અર્થાત્ ત્યારે શરીર અને મનની બધી શક્તિઓ ક્ષીણ થાય છે યા હણાઈ જાય છે. એવી વિષમવેળાએ માણસમાં ભગવાનનું ભજન કરવાની શક્તિ રહે છે એમ માનવું એના જેવું અજ્ઞાન બીજું કયું હોઈ શકે ?

૫. આમ, જ્યારે જીવન ક્ષણે ક્ષણે બદલાતું જતું હોય, જીવનની ચાર અવસ્થાઓ એક પછી એક ક્રમે આવશે એ નિશ્ચિત ન હોય, પણ ગમે તે પળે મૃત્યુ આવશે એ નિશ્ચિત હોય, અને પળે પળે જીવનમાંથી સમય અને શક્તિ ઓછાં થતાં જતાં હોય ત્યારે સુજ્ઞ અને વિવેકી માણસે અવશ્ય વિચાર કરવા જેવા અને વિચાર કરીને તત્કાળ જીવનમાં આચરવા જેવા બે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે : પહેલો પ્રશ્ન છે : ‘જીવનમાં કઈ બાબત વધારે મહત્વની અને પ્રથમ કરવા જેવી છે ? પૈસો કમાવો અને ખાઈપીને મજા કરવી કે ભગવાનનું ભજન કરવું ? અને બીજો પ્રશ્ન : કયા કામ માટે માણસમાં વધારે સમજ અને શક્તિની જરૂર છે ? પૈસો કમાવો અને ખાઈપીને મજા કરવા માટે કે ભગવાનનું ભજન કરવા માટે ?’

૬. પહેલા પ્રશ્નના જવાબમાં ઘણા માણસો કહેશે કે પૈસો કમાવો અને ખાઈપીને મજા કરવી એ કામ જીવનમાં મહત્વનું છે. પોતાના આ કથનના સમર્થનમાં તે કહેશે કે, ભગવાનનું ભજન તથા ધર્મનું પાલન કરવાનું કામ ઈન્દ્રિયો અને મનયુક્ત શરીર દ્વારા જ થઈ શકે છે, એટલા માટે **શરીર માદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્** । શરીર ધર્મનું આદ્ય સાધન છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. પણ ભૂખ્યા પેટે અને ઉઘાડા શરીરે ધર્મનું પાલન કે ભગવાનનું ભજન થતું નથી — થઈ શકતું નથી, કારણ કે શરીર અન્નમય છે. એટલે એના પોષણ અને નિભાવ માટે અન્નની તથા ટાઢતડકો વગેરેથી રક્ષણ કરવા માટે વસ્ત્રની જરૂર રહે છે, અન્ન અને વસ્ત્ર ખરીદવા માટે દ્રવ્યની જરૂર રહે છે; માટે પૈસો કમાવો એ કામ મહત્વનું છે. એ ખરું છે કે, ભૌતિક જીવનમાં પૈસો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, એટલે તે કમાવા માટે યોગ્ય કામધંધો સમયસર કરવો જોઈએ એ હકીકતનો ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. પણ તે સાથે જ, ભૌતિક દૃષ્ટિએ જેમ પૈસો કમાવો અને ખાવુંપીવું એ મહત્વનું કામ છે, તેમ અધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ ધર્મનું પાલન કરવું અને ભગવાનનું ભજન કરવું એ કામ પણ મહત્વનું છે. એટલે ખરેખર પ્રશ્ન એ છે કે, આ બે મહત્વનાં કામો પૈકી કયું કામ વધારે મહત્વનું અને તેથી પહેલું કરવા જેવું છે ? સૌ કોઈને મૂંઝવી રહેલા આ વિકટ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે પ્રતિપ્રશ્ન દ્વારા મેળવવો ઘટે છે. માનવજીવનનું ધ્યેય શું છે ? માણસ ભૌતિકવાદી હોય કે અધ્યાત્મવાદી, પણ તે તરત જ કહેશે કે, સુખ અને શાંતિ; અલબત્ત સાચું સુખ અને શાંતિની પ્રાપ્તિ, એ જ માનવજીવનનું પરમધ્યેય હોવું ઘટે છે. એ સુખ અને શાંતિ, ઈદામશું ફળ કે જે બહાર રૂપેરંગે અતિ સુંદર અને આકર્ષક હોય છે, પણ તેના ગર્ભમાં ધુમાડા સિવાય બીજું કાંઈ ખાવાલાયક હોતું નથી, તેના જેવાં ન હોવાં જોઈએ. એ સુખ સર્વાંગે સંપૂર્ણ, કોઈ પણ જાતના દુઃખના અંશરહિત, સાચું અને શાશ્વત હોવું જોઈએ. માણસ જરા તટસ્થ બનીને મનોમન વિચાર કરે તો તરત જ સ્વીકાર કરશે કે, પૈસો કમાઈને. ખાઈપીને મજા કરવાથી જે સુખ મળે છે તે સર્વાંગે અપૂર્ણ, દુઃખના સર્વ અંશોથી યુક્ત, ખોટું, ક્ષણિક અને દુઃખને સુખ મનાવે એવું ભ્રામક હોય છે; અને ભગવાનનું ભજન

કરવાથી જે સુખ મળે છે તે સર્વ દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ, દુઃખના કોઈ પણ અંશરહિત, સાચું અને શાશ્વત હોય છે. માણસના પોતાના આ જાતઅનુભવ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભગવાનનું ભજન કરવું એ કામ જીવનમાં વધારે મહત્ત્વનું છે અને તેથી પહેલું કરવા જેવું છે.

૭. ઉપરના પ્રતિપ્રશ્નને બીજી રીતે વિચારવામાં આવે તોપણ એ જ જવાબ મળે તેમ છે. ચેતન સૃષ્ટિમાં, ઉદ્દિભજ, અંડજ, સ્વેદજ અને જરાયુજ એ ચાર પ્રકારની યોનિઓ ગણાય છે, આમાં પેટાઓનિઓની સંખ્યા ચોર્યાશી લાખ જેટલી ગણાય છે; પણ એ બધી લાંબી અને અટપટી ગણતરી જવા દઈએ તો, ચેતન સૃષ્ટિમાં બે પ્રકારની યોનિઓ ગણી શકાય છે — મનુષ્યયોનિ અને મનુષ્યેતરયોનિ. મનુષ્યયોનિ બુદ્ધિયુક્ત અને મનુષ્યેતર યોનિ બુદ્ધિરહિત મનાય છે. મનુષ્યયોનિમાં પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પુરુષાર્થ ચાર ગણાય છે : ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ; જ્યારે મનુષ્યેતરયોનિમાં માત્ર બે જ પુરુષાર્થ ગણાય છે : ક્ષણ અને કામ. મનુષ્યયોનિમાં સ્વીકારાયેલા ચાર પુરુષાર્થમાં અર્થ અને કામ એ બે કામચલાઉ, એટલે ઈહલોકના જીવનની નિભાવણી પૂરતા મર્યાદિત ગણાય છે; જ્યારે ધર્મ અને મોક્ષ એ સનાતન પુરુષાર્થો ગણાય છે. અર્થ અને કામને કામચલાઉ પુરુષાર્થો ગણવાનું કારણ એ છે કે, દેહનો વિલય થતાં એનો પણ વિલય થઈ જાય છે. પણ એની પ્રાપ્તિ અને તૃપ્તિ માટે જે સાધનો અને ઉપાયો યોજવામાં આવે છે અને કર્મ કરવામાં આવે છે, તેની સારીમાઠી અસર માણસના વર્તમાન અને ભાવિ જીવન ઉપર અચૂક થાય છે. એટલે તેની સારી જ અસર થાય અને માઠી અસર ન થાય તે ખાતર એ બન્ને પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ અને તૃપ્તિ પણ, ‘ધર્મેણાર્થશ્ચ કામશ્ચ ।’ ‘ધર્મયાર્થશ્ચ કામશ્ચ ।’ ધર્મમાર્ગે અને ધર્મ માટે જ કરવાનો સત્શાસ્ત્રોમાં ખાસ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. અંતિમ પુરુષાર્થ મોક્ષ સિદ્ધ થાય એ રીતે જ એ બે પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ અને એ રીતે જ ભોગવવા જોઈએ; અંતિમ પુરુષાર્થ મોક્ષ સિદ્ધ થાય એ માટે, આ બન્ને પુરુષાર્થો ધર્મના સહારે જ પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. આ હકીકતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો સ્પષ્ટ ફલિત થાય છે કે,

જીવનમાં પૈસો કમાવો અને ખાઈપીને મજા કરવાના કામ કરતાં ભગવાનનું ભજન કરવાનું કામ વધારે મહત્ત્વનું છે, અને તેથી તે પહેલું કરવાની જરૂર છે.

૮. જે પુરુષાર્થો — અર્થ અને કામ — કામચલાઉ ધ્યેય તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તેની સિદ્ધિ માટે શક્તિ પણ કામચલાઉ જ વપરાય એ દેખીતું છે; જે સનાતન પુરુષાર્થો — ધર્મ અને મોક્ષ છે તેની સિદ્ધિ માટે સમગ્ર શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. મનુષ્યેતર યોનિ બુદ્ધિરહિત હોવાથી, એટલે કે તેમાં વિવેકવિચારનો અભાવ હોવાથી, ક્ષણ અને કામની પ્રાપ્તિ અને તૃપ્તિ, જેનાં કાંડાંમાં બળ હોય તે ગમે ત્યાંથી અને ગમે તેવી રીતે મેળવે છે, અને પોતાની બધી શક્તિ એ પાછળ જ ખરચી નાખે છે. જો માણસ પણ અર્થ અને કામ પાછળ પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરે તો તેનામાં અને મનુષ્યેતર યોનિમાં કંઈ જ ફેર રહેતો નથી; એને બુદ્ધિરૂપી જે મહામોંઘું સાધન મળેલું છે — વિવેકવિચારની જે ઉચ્ચ દૃષ્ટિ મળેલી છે તેનો પછી કોઈ અર્થ રહે નહિ. તેથી બુદ્ધિશાળી અને વિવેકી માણસે પોતાની શક્તિ અર્થ અને કામના કામચલાઉ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવા પાછળ ખર્ચાઈ ન જાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો, તેથી જ ઉચ્ચ સ્વરે પોકારીને કહે છે કે, **ગૃહીતર્કેવ કેશેષુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ।** મૃત્યુએ અંતકાળે ચોટલી પકડેલી છે એમ દૃઢ સમજીને માણસે ધર્મનું આચરણ અને ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ. શિક્ષાપત્રીમાં એટલા માટે જ **કાર્યો ધર્મસ્તુ સત્વરમ્ ।** ધર્મકાર્ય અને ભગવાનનું ભજન કરવાનું કાર્ય તત્કાળ કરવા આદેશ આપેલો છે. વચનામૃતમાં પણ કહ્યું છે કે, શાશ્વા માણસે પોતાનો અંતકાળ સદા સમીપ વર્તે છે એમ દૃઢ માનીને ભગવાનની સેવા-પ્રસન્નતા મેળવવારૂપી મહાકાર્ય સિવાય બીજી કોઈ વાસના ન રહે એવું કરવું જોઈએ. ધૂમ નફો મેળવવા ખાતર, વાયદાનો અથવા ઉછીઉધારનો વેપાર કરનારને, જેમ મૂડી ખોવાનો પ્રસંગ આવે છે તેમ ઘડપણ આવવાના વાયદે ગોવિંદના ગુણ ગાવાનું મુલતવી રાખનારને જીવનરૂપી મૂડી હારી જવાનો પ્રસંગ આવે છે. જેમ ડાહ્યો માણસ આવતીકાલે

કરવાના કામની આજે, અને આજે કરવાના કામની અબઘડી જ વ્યવસ્થા કરે છે અને તેથી તે નિશ્ચિત અને નિર્ભય રહી શકે છે, તેમ ધર્મનું પાલન અને ભગવાનનું ભજન કરવારૂપી કામ આવતીકાલ ઉપર કે ઘડી બે ઘડી પછી કરવા ઉપર મુલતવી રાખતો નથી, પણ આજે અને અત્યારે જ કરે છે તે જ જીવનમાં ખરેખર નિશ્ચિત અને નિર્ભય બને છે.

૮. વામન-ખળિ

આ યુગનું એ એક દુઃખદ આશ્ચર્ય છે કે પોતાને ભણેલાગણેલા અને સમજુશાણા માનતા-મનાવતા શિક્ષિતોનો મોટો વર્ગ આજે ભારતીય પુરાણોની ઐતિહાસિક સત્યકથાઓને કલ્પનાના તરંગો અથવા રૂપકો માને છે. એ કહે છે કે, પુરાણોની વાતો મોટા ભાગે ચમત્કારો દાખવવા માટે ઉપજાવી કાઢેલી છે. એટલે એ વાતોના પરિણામે લોકોમાં અંધશ્રદ્ધા વધે છે અને જીવનમાં તે અવળા માર્ગે વળી જાય છે. એ ખરું છે કે, પ્રાચીન ધર્મસાહિત્યના ગ્રંથોમાં કેટલાક તકસાધુ સ્વાર્થી પુરુષોએ કેટલીક ક્ષેપક વાતો પાછળથી દાખલ કરેલી છે. જૂના સમયમાં છાપકામની સગવડનો લગભગ અભાવ હતો, સાહિત્ય, શાસ્ત્ર અને ધર્મનો પ્રચાર ત્યારે મોટા ભાગે હસ્તલિખિત નકલો દ્વારા યા ધનપાઠી પદ્ધતિ એટલે શાસ્ત્ર સમગ્ર કંઠાગ્ર કરીને તેને મૌખિક રીતે ભણાવવાનો અને એ રીતે એનો પ્રચાર કરવાની પદ્ધતિ દ્વારા થતો હતો. આ પરિસ્થિતિના કારણે ક્ષેપક તત્ત્વોને પ્રવેશ મળવાનો ઘણો અવકાશ દેખીતી રીતે જ રહેતો હતો. પણ તેથી માનવકલ્યાણના ઉન્નત હેતુથી રચાયેલી મૂળ કૃતિઓનું મૂલ્યાંકન ઓછું આંકવું યા તેની અવગણના કરવી એ યોગ્ય ન કહેવાય. ભેળસેળના આ જમાનામાં આજે સુજ્ઞ માણસ જેમ દરેક વાત સો ગળણે ગાળીને મૂળમાંથી ભેળને જુદો પાડીને સારતત્ત્વનું ગ્રહણ કરે છે તેમ પૌરાણિક ઇતિહાસ-કથાઓમાં જ્યાં જ્યાં કંઈ ક્ષેપક તત્ત્વ ભળેલું દેખાય ત્યાં તેની ચકાસણી કરીને તેને મૂળથી અળગું પાડીને મૂળ સારવાતને ગ્રહણ કરવી જોઈએ. એમાં જ સુજ્ઞજનોના જીવનની શોભા અને

“... ચોવીસ કલાકમાં લગભગ નવ કલાક ઊંઘમાં જાય, બે કલાક ખાવાપીવામાં જાય, સાત કલાક પ્રવૃત્તિમાં જાય. બાકી છ કલાક રહે તેમાં પોણો ભાગ સંકલ્પ-વિકલ્પમાં અને શરીરમાવજતમાં જાય. પા ભાગ રહે તેમાંથી મોટો ભાગ વાતો કરવામાં - જગતના વ્યવહારના વિચારો કરવામાં જાય. એટલે એક ચિત્તથી પરમાત્માનો મહિમા સમજાય તે સિદ્ધ કરવા સારુ સત્સંગ-ધ્યાન-માળા-અધ્યયન કરીએ નહિ ને ચોવીસ કલાક પૂરા થાય. ‘હવે કરીશું’ એવો વિચાર ખતરનાક છે. ગયો સમય પાછો મળવાનો નથી અને જે સમય બાકી છે તે ઘણો ટૂંકો સમય છે. માટે પરમાત્માનો મહિમા, પરમાત્માનું ભજન, પરમાત્માના ધ્યાન સિવાય બીજી બાબતોમાં મનોવૃત્તિ રાખવાનો સ્વભાવ એ ખોટનો ધંધો છે. ...”

સફળતા રહેલાં છે. એક દાખલો લઈએ એટલે આ વિધાનની યથાર્થતા અને ઉપયોગિતાની સૌ કોઈને સહજ પ્રતીતિ થશે. વામન-બળિની પુરાણપ્રસિદ્ધ ઘટનામાં માનવજીવનને ઉન્નત બનાવી કલ્યાણના માર્ગે આગળ દોરી જાય એવાં સત્યો ભરેલાં છે. પણ આજે કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, ‘એમાં પોતાના બાહુબળથી જેણે ત્રિલોકનું રાજ્ય સંપાદન કર્યું હતું એવા મહાપરાક્રમી, ધર્મનિષ્ઠ, દાની અને જ્ઞાની, દાનવશ્રેષ્ઠ બળિ રાજાને છળીને — છેતરીને છોક પાતાળમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો છે; જ્યારે રાતદિવસ રંગરાગ અને નાયગાનમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનારા દેવરાજ ઇન્દ્રને સ્વર્ગનું રાજ્ય પાછું આપવામાં આવ્યું છે. આ ઘટના સાચી હોય તો તેમાં સત્ય, ધર્મ, ન્યાય, નીતિ જેવું ક્યાં રહ્યું?’

૨. ઉપર્યુક્ત પ્રશ્ન, સાચું કહીએ તો, ઇતિહાસ-કથાના ઉપલક્ષ વાચન, હકીકતનો અવળો અર્થ અને અવળી રજૂઆતના કારણે ઉપજેલો છે એમાં કોઈ શક નથી. પૂર્વગ્રહનાં દૂષિત ચશ્માંને અળગાં કરીને, નિર્મળ અને નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ અને શાંતચિત્તે, ઇતિહાસ-કથા વાંચવા, વિચારવામાં યા સાંભળવામાં આવે તો તેમાંથી માણસને આત્મોન્નતિના માર્ગે અચૂક દોરી જાય એવાં સત્યો અંતર્યક્ષુ સમક્ષ ચોક્કસ પ્રગટ થાય તેમ છે. એ ઇતિહાસ-ગાથા સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે : જગતમાં જેમ દેવી અને આસુરી સંપત્તિનાં તત્ત્વો વચ્ચે નિત્ય સંઘર્ષ ચાલ્યા કરે છે તેમ દેવો અને દાનવો વચ્ચે પણ નિત્ય યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. તેમાં એક વખત દેવો તો બીજી વખત દાનવો જીતે છે. હારજીતની આ વારાફેરી આદિકાળથી ચાલતી આવતી જણાય છે. એક વખત દાનવોને ભારે નામોશીભર્યો પરાજય સાંપડ્યો અને દેવોને અપૂર્વ વિજય મળ્યો. જગતમાં માણસને જ્યારે ઐહિક બાબતોમાં અણધાર્યો અપૂર્વ વિજય મળે છે ત્યારે તેને ભારે નશો ચઢે છે. જ્યારે માણસમાં કોઈ પણ પ્રકારનો નશો વ્યાપે છે ત્યારે તે વિવેકજ્ઞાન સમૂળગું ગુમાવી બેસે છે અને માણસ જ્યારે વિવેકભ્રષ્ટ થાય છે ત્યારે તેનો વિનિપાત વહેલો થાય છે. વિજયથી ઉન્મત્ત બનેલો દેવરાજ એક વખત વિજયોત્સવ માટે યોજાયેલી સભામાં દેવો સાથે બેઠો હતો. ચાલતી આવેલી રીતિ મુજબ ગાન, તાન અને નાચ થઈ રહ્યાં

હતાં. એવામાં દેવગુરુ બૃહસ્પતિએ સભામાં પ્રવેશ કર્યો. રાજગુરુ આવે ત્યારે રાજા સિંહાસન ઉપરથી ઊભો થઈ સામો જાય અને ગુરુને વિનય અને સન્માનપૂર્વક તેમનું આસન, કે જે રાજસિંહાસનની તરત જ બાજુમાં રાખવામાં આવતું ત્યાં દોરીને લઈ જાય અને તે આસન ઉપર બેસે પછી જ પોતે સિંહાસનસ્થ થાય, એવી પ્રાચીન શિષ્ટસંસ્કાર પ્રણાલિકા હતી. દેવસભામાં પણ આ પ્રણાલિકા પ્રચલિત હતી. પણ દેવગુરુ આવ્યા ત્યારે વિજયના ઉન્માદમાં અંધ બનેલા દેવરાજ અને દેવોમાંથી ન તો કોઈ ઊભું થયું, ન તો કોઈએ એમનું સન્માન કર્યું. પોતાનો આ પ્રકારે અનાદર થયેલો જોઈને બૃહસ્પતિ ભારે ઉદાસ થયા, રોષયુક્ત ખિન્નવદને તે તરત જ પાછા ફરી ગયા. પણ ગુરુજીની એ નારાજીએ જાણે સાકારસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય તેમ, તે જ વખતે, દાનવરાજ બળિ પરાજયનું વેર વાળવા અને વિજય મેળવવા માટે ગુરુ શુકાચાર્યના માર્ગદર્શન પ્રમાણે અન્યત્ર એક મહાયજ્ઞ કરી રહ્યો હતો, ત્યાં તેને પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે યજ્ઞમાંથી એક અદ્ભુત રથ સાંપડ્યો. એ અજેય રથ હતો. તેમાં બેસીને યુદ્ધ લઢનારનો સદા વિજય જ થાય એવો એમાં પ્રભાવ રહેલો હતો. એ રથમાં બેસીને દાનવરાજે સ્વર્ગ ઉપર પ્રયંડ આક્રમણ કર્યું. ગુરુ પ્રત્યે દાખવેલા અનાદર અને ભોગવિલાસના પરિણામે જેમની સર્વ શક્તિઓ હણાઈ ગઈ હતી એવા દેવો ભૂંડી રીતે હાર્યા અને જીવ બચાવવા સ્વર્ગ છોડીને અન્યત્ર નાસી ગયા.

૩. દાનવરાજ બળિ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો અને ધર્મનિષ્ઠ હતો. દેવોની માફક વિજયોત્સવો ઊજવવા પાછળ શક્તિ વેડફી નાખવાને બદલે એણે દેવો ફરીથી માથું ઊંચકી ન શકે અને સ્વર્ગનું રાજ પોતાની પાસે કાયમ રહે એ માટે ગુરુ શુકાચાર્યની સલાહ પ્રમાણે સો મહાયજ્ઞો કરવાનું શરૂ કર્યું. પયોવ્રત ધારણ કરીને અને બ્રહ્મચર્યવ્રતનું દૃઢ પાલન કરીને અને છૂટા હાથે જેને જે જોઈએ તેનું દાન આપીને એણે ધીમે ધીમે પણ પૂર્ણશ્રદ્ધા અને ઉત્સાહથી નવ્વાણું યજ્ઞો પૂરા કર્યા, અને સોમા યજ્ઞની શરૂઆત કરી. હવે દેવો ખૂબ ગભરાયા. દાનવરાજ જો સોમો યજ્ઞ પૂર્ણ કરે તો દેવોએ સ્વર્ગભૂમિને બદલે અન્યત્ર કોઈ ખૂણેખાંચરે બીજું સ્થળ

વસવાટ માટે શોધવું પડે એ નિશ્ચિત હતું. એટલે દેવરાજ બધા દેવો સાથે પિતા બ્રહ્મદેવ પાસે ગયો. બ્રહ્મદેવ બધાને લઈને વિષ્ણુ પાસે પહોંચ્યા. જગત્પિતાએ સૃષ્ટિનું સર્જન કરવાની શક્તિ બ્રહ્મામાં પ્રેરેલી છે; તેવી રીતે સરજાયેલાં અને સરજનારાં સર્વનું સંપોષણ અને સંરક્ષણ કરવાની શક્તિ વિષ્ણુને આપેલી છે. વિષ્ણુએ બધી હકીકત સાંભળી અને પછી શ્રીહરિનું મંગળ સ્મરણ કરીને કહ્યું, ‘ભગવાન ભક્તવત્સલ છે; એ પોતાના ભક્તજનોનું સદાય રક્ષણ કરે છે તેમ આ પ્રસંગે પણ જરૂર રક્ષણ કરશે.’ વિષ્ણુના આ શબ્દો દ્વિઅર્થી હતા; પણ દેવો તો જગતમાં પોતાને એકલાને જ ભગવાનના ભક્ત ગણતા હતા, એટલે એ વચન પ્રમાણે પોતાનું ભગવાન રક્ષણ કરશે એવો મનગમતો અર્થ કરીને રાજી રાજી થતા પોતાના આશ્રયસ્થાનોમાં પાછા ફર્યા. પણ દાનવરાજ બળિ પણ જો ભગવાનનો ભક્ત હોય તો ભગવાન એની પણ રક્ષા કરશે એવો જે અર્થ એમાંથી નીકળતો હતો તે એમના ખ્યાલમાં ન આવ્યો.

૪. આ તરફ દાનવરાજ અપૂર્વ શ્રદ્ધા અને શાંતિથી સોમા યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિની તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો. પૂર્ણાહુતિને થોડી વાર હતી ત્યારે યજ્ઞમંડપમાં એક અતિ તેજસ્વી વામન બટુકે પ્રવેશ કર્યો. તરત જ દાનવરાજે ઊભા થઈને એમનું સન્માન કર્યું અને પછી જે ઈચ્છા હોય તે વસ્તુ દાનમાં માગવાની હાથ જોડીને વિનંતી કરી. વામન બટુકે ધીરગંભીર અવાજે કહ્યું કે, ‘રાજન્ ! મારે તો મારાં માત્ર ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી જોઈએ છે.’ બળિને લાગ્યું કે, દાનની માગણી કરવામાં બટુક કંઈ ભૂલ કરી રહ્યા છે, એટલે કહ્યું કે, ‘બ્રહ્મચારીજી ! ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી એટલે પુરુષના શરીરની લંબાઈ જેટલી જગ્યામાં તે તમે શું માગ્યું ? એ કરતાં જીવનભર કંઈ કમાવુંકરવું ન પડે એવું કંઈ માગો ને ? તમને ત્રણ ડગલાં જેટલી પૃથ્વી આપવી એ તો મારા જેવા મહાદાનેશ્વરી માટે પણ શોભાસ્પદ ન ગણાય.’ વામનજી કહે કે, ‘બ્રાહ્મણ, સાધુ, ભક્ત, વિદ્વાન અને વિવેકી માટે તો સંતોષ એ જ પરમ ધન છે. ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી મળશે તો મને પરમસંતોષ થશે. માટે બીજું કંઈ જ જોઈતું નથી.’ ‘સારું ત્યારે, જેવી તમારી ઈચ્છા,’ એમ કહીને જેવો દાનવરાજ દાન

આપવાનો સંકલ્પ કરવા માટે હાથમાં પાણી લેવા જાય છે ત્યાં શુક્રાચાર્યે તેને રોક્યો અને કહ્યું કે, ‘રાજન્ ! દાનેશ્વરીની નામના મેળવવાની ધૂનમાં પરિસ્થિતિનું ભાનસાન ગુમાવી દેવું એ ઠીક ન કહેવાય. તું જાણતો ન હોય તો હવે જાણી લે કે, વામનવેશે તારી સામે ઊભેલા પુરુષ કોઈ બ્રાહ્મણ, બટુક બ્રહ્મચારી નથી, પણ દેવોના મિત્ર અને દાનવોના શત્રુ ગણાતા ભગવાન પોતે છે. ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીના નામે તે તારું ત્રિલોકીનું સામ્રાજ્ય છીનવી લેવા માગે છે; માટે એમને કોઈ પણ પ્રકારનું દાન આપવાનો ઈન્કાર કર. છન્નવેશે દાન લેવા આવનારને દાન આપવાનો ઈન્કાર કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો અધર્મ થતો નથી.’

૫. દાનવરાજ ભારે વિમાસણમાં પડી ગયો. કેવું વિચિત્ર અને પ્રથમ દષ્ટિએ ન કલ્પી શકાય કે ન માની શકાય એવું દૃશ્ય ખડું થયું હતું ! ‘આ પૃથ્વી જેની રાખી સ્થિર રહી છે ને ડોલાવી ડોલે છે, તથા આ તારામંડળ જેનું રાખ્યું અધ્ધર રહ્યું છે, તથા જેના વરસાવ્યા મેઘ વરસે છે, તથા જેની આજ્ઞાએ કરીને સૂર્યચંદ્ર ઉદયઅસ્તપણાને પામે છે, અને ચંદ્રમાની કળા વધેઘટે છે, તથા પાળવિનાનો સમુદ્ર જેની મર્યાદામાં રહે છે, તથા જળના બિંદુમાંથી મનુષ્ય થઈ આવે છે, ... એવાં અનંત આશ્ચર્યો જેનાં કર્યા થાય છે (ગ. પ્ર. ૨૧), અને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી જેમની સેવામાં સદા હાજરાહજૂર રહે છે, એવા અખિલલોકપતિ પરમપુરુષ ભગવાન પોતે વામનવેશ લઈને દાનવરાજ પાસે ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીના દાનની માગણી કરી રહ્યા છે !! ત્યારે બીજી તરફ તપ, ત્યાગ, વ્રત, દાન, ધર્મ, જ્ઞાન અને સત્તાનું અભિમાન જેની રગેરગમાં વ્યાપી રહેલું છે એવો મહાપરાક્રમી દાનવરાજ તે દાન આપવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે !! એક શૂદ્ર પતંગિયું જાણે અખિલ બ્રહ્માંડને અજવાળનાર મહાતેજમૂર્તિ સૂર્યને પ્રકાશનું દાન આપવા તૈયાર થયું હોય એવું કલ્પનાતીત વિચિત્ર દૃશ્ય ત્યારે ખડું થયું હતું. ઘડીવાર વિચાર કરીને પછી દાનવરાજે ગુરુને કહ્યું કે, ‘ગુરુદેવ ! તમે કહો છો તેમ ભગવાન પોતે વામનવેશ ધારણ કરીને મારી પાસે દાન લેવા આવ્યા હોય તો, એ તો મારું મહદ્ભાગ્ય કહેવાય ! મારી પાસે દાન માગવામાં એમનો હેતુ

તમે કહો છો તેવો હોય તોપણ તેથી શું ? એવાં તો અનેક સામ્રાજ્યો હું મારા બાહુબળ, તપ, ત્યાગ અને સંયમધર્મથી મેળવી શકું તેમ છું, પણ એ વાત અત્યારે મહત્ત્વની નથી. ભગવાન જેવા ભગવાન, મારી પાસે આવીને દાન લેવા હાથ લાંબો કરે અને હું એ હાથ પાછો ઠેલું તો મારી મહાદાનેશ્વરીની નામના લાજે, માટે એમને એમની માગણી પ્રમાણે દાન આપવાના મારા સંકલ્પમાંથી ચલિત કરવાનો હવે કૃપા કરીને પ્રયત્ન ન કરશો.’ એમ કહીને એણે તરત જ હાથમાં પાણી લઈને માગણી પ્રમાણે ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી આપવાનો સંકલ્પ મૂકી દીધો.

૬. અને તરત જ, વામનજીએ વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મેઘનાદશા ઘેરા અવાજે ‘એક’ બોલીને એમણે પહેલું ડગલું ભર્યું, અને પૃથ્વીથી ઉપર આવેલા સઘળા લોકપ્રદેશને માપી લીધો. એ જ પ્રમાણે, ‘બે’ બોલીને એમણે બીજું ડગલું ભર્યું, અને પૃથ્વીથી નીચે આવેલા સઘળા લોકપ્રદેશને માપી લીધો અને પછી ગંભીર ઘેરાસ્વરે કહ્યું કે, ‘રાજન્ ! મારું ત્રીજું ડગલું ભરવામાં હવે તારી પાસે કોઈ જગ્યા રહેતી નથી; જો હોય તો બતાવ એટલે હું ત્રીજું ડગલું ભરું. જો તું મને તારા સંકલ્પ પ્રમાણે ત્રીજા ડગલા માટે જગ્યા ન આપી શકે તેમ હોય તો મને દાન આપવાનો તારો સંકલ્પ તું ખુશીથી પાછો ખેંચી શકે છે. હું તને ઋણમુક્ત કરવા તૈયાર છું.’ બગિરાજ ભારે મૂંઝવણમાં પડ્યો; એના મુખ ઉપર ઘડીભર તો દુઃખ અને નિરાશાની રેખાઓ દેખાવા લાગી. પણ બીજી જ પળે એણે કંઈક નિશ્ચય કર્યો અને બોલ્યો કે, ‘બ્રહ્મચારીજી ! તમે બે ડગલાંમાં મારા સામ્રાજ્યનો બધો પ્રદેશ માપી લીધો છે એટલે, એ ખરું છે કે, હવે જેને જગ્યા કહી શકાય એવી કોઈ મિલકત રહેતી નથી. પણ હજી મારી પાસે જે મારે પોતાને રહેવાની જગ્યા ગણાય છે તે શરીરરૂપી મિલકત શેષ રહી છે. તમે ત્રીજું ડગલું ઘણી ખુશીથી એ જગ્યા પર મૂકો.’ એમ કહીને બગિરાજ વામનજીની કંઈક નજીક આવ્યો. બગિરાજના શબ્દો સાંભળીને યજ્ઞમંડપમાં ઊભેલા સૌ કોઈ તથા આકાશમાં રહીને આ બધું જોઈ રહેલા દેવો તથા ઈશ્વરો પણ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. બગિના શબ્દો સાંભળીને વામનજીના મુખકમળ ઉપર

આનંદની એક અદૃશ્ય લહેરી પ્રસરી ગઈ. પણ હજી બગિની અંતિમ કસોટી બાકી હતી. એની વાણીમાં તપ, ત્યાગ, દાન, વગેરેના અભિમાનનો રણકો હતો. ગુરુ શુકાચાર્યને જે જવાબ એણે થોડી વાર પહેલાં જ આપ્યો હતો તેમાં એ રણકો છતો થતો હતો. પણ એ જોડે દાનવકુળમાં જન્મ્યો હતો પણ દૈવી સંસ્કારો એનામાં પ્રબળ અને જીવંત હતા; એ વિવેકી હતો, જ્ઞાની હતો અને ભક્ત હતો; પરમભાગવત ભક્તરાજ પ્રહ્લાદજીનો પૌત્ર હતો, એટલે જેવા ઉપર જણાવેલા શબ્દો એ બોલ્યો તેવી જ એના અંતરપટ ઉપર જ્ઞાનની એક અદ્ભુત શાંત પ્રકાશરેખા રેલાઈ ગઈ. એ મનોમન વિચાર કરવા લાગ્યો, એને લાગ્યું — કોઈ જાણે એને કહેતું હોય એમ લાગ્યું કે, ‘અરે ! તેં તો તારું શરીર વામનજીને શ્રીકૃષ્ણાર્પણ દાન કર્યું છે, પછી એ શરીર ઉપર તારો કોઈ પણ પ્રકારનો અધિકાર ક્યાં રહ્યો ? એના ઉપર હવે તો એમનો જ સંપૂર્ણ અધિકાર સ્થાપિત થાય છે.’ જ્યાં એના અંતરમાં આ પ્રકારનું અજવાળું થયું કે તરત જ સત્તા, સંયમ, તપ, ત્યાગ, વ્રત, દાન, યજ્ઞ, જ્ઞાન અને ભક્તિ — બધાનું અભિમાન, પ્રખર તાપથી જેમ બરફ ઓગળી જાય તેમ, આપોઆપ ઓગળી ગયું. અહંતા અને મમતાની ગ્રંથિઓના અવળાસવળા બધા બંધો આપોઆપ છૂટી ગયા. વિષમજવરની ઉગ્ર પીડાથી બળીઝળી રહેલો રોગી માણસ વિષમજવર નાબૂદ થતાં જેમ અપાર હળવાશ, શાંતા, સ્ફૂર્તિ અને નીરોગીપણું અનુભવે છે તેમ અહંમત્ત્વના અભિમાનરૂપી વિષમજવર શરીરમાંથી નાબૂદ થતાં જ એ ખૂબ હળવોફૂલ — ખરેખર નીરોગી અને નિર્વાસનિક બન્યો. એટલે એણે તરત જ ભગવાન વામનના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક સંપૂર્ણ દાસભાવે નમાવી દીધું. બસ, અગ્નિપરીક્ષા પૂરી થઈ. એટલે તરત જ વામનમાંથી વિરાટ થયેલા ભગવાન એકદમ એની નજર સામે, પોતાના અતિ મનોહર, સૌમ્ય, સુંદર, દ્વિભુજ દિવ્ય સ્વરૂપે પ્રગટ થયા. બગિરાજના નિરામય મસ્તક ઉપર એમનું ત્રીજું ડગલું—પગ નહિ, પણ અભયપ્રદાન કરતો વરદ હાથ પૂર્ણવાસ્તવ્યભાવથી ફરવા લાગ્યો. જીવનમાં જેને દુર્લભમાં દુર્લભ પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવી છે તેવી પ્રાપ્તિ દેહ છતાં જ એને થઈ ગઈ.

૭. દાનવરાજ બળિને સાંપડેલી દુર્લભતમ પ્રાપ્તિની વિગતો સમજાવતાં શ્રીજી મહારાજ કહે છે કે, ‘સિદ્ધિઓ તો જેને ભગવાનનો પરિપક્વ નિશ્ચય હોય તેને જ આવે છે, તે બીજાને તો સિદ્ધિઓ ઘણી દુર્લભ છે; અને એ સિદ્ધિઓને પણ એ ભક્તની પરીક્ષા જોવા સારું ભગવાન જ પ્રેરે છે. જે એને હું ઉપર ઘણું હેત છે, કે સિદ્ધિઓ ઉપર ઘણું હેત છે. એવી રીતે, ભગવાન પોતાના ભક્તની પરીક્ષા જુએ છે. પછી, જો એ પાકો ભક્ત હોય, ને ભગવાન વિના બીજું કંઈ ન ઈચ્છે, ને નિર્વાસનિક એવો એકાંતિક ભક્ત હોય તો ભગવાન પોતે તે ભક્તને વશ થઈ જાય છે, જેમ વામનજીએ બળિરાજાનું ત્રિલોકીનું રાજ લઈ લીધું અને ચૌદ લોકનાં બે ડગલાં કર્યાં, અને ત્રીજા પગલા સારુ, તે બળિરાજાએ પોતાનું શરીર આપ્યું. એવી રીતે, શ્રદ્ધા સહિત ભગવાનને સર્વસ્વ આપ્યું તોય ભગવાને એને વગર વાંકે બાંધ્યો, તોપણ ભક્તિ થકી પડ્યો નહિ. ત્યારે એવી એની ભક્તિ જોઈને, પોતે ભગવાન તે બળિના બંધનમાં આવતા હવા અને ભગવાને તો બળિરાજાને ક્ષણ માત્ર જ બાંધ્યો હતો, પણ ભગવાન તો એની ભક્તિરૂપી દોરીએ કરીને બંધાણા છે, તે આજ દિવસ સુધી પણ ભગવાન બળિના દરવાજે અખંડ ઊભા છે, અને બળિરાજાની દૃષ્ટિ થકી પળમાત્ર પણ ભગવાન છોટે થતા નથી’ (ગ.પ્ર.૬૧). શ્રીજી મહારાજે પોતે કહેલી આ વિગતો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, બળિરાજાને કોઈ પણ રીતે છેતરવામાં આવ્યો નથી. દેવરાજ ઈન્દ્ર અને દેવો તો ન હતા જ્ઞાની, કે ન હતા ભક્ત. એ બધા તો પૂર્વે કરેલાં કેટલાંક સુકૃત્યોના ફળસ્વરૂપે, મર્યાદિત સમય માટે, સ્વર્ગના ભોગો ભોગવનાર જીવો હતા. વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો છાણના કીડા જેમ છાણમાં જ કીડા કરવાનું પસંદ કરે છે તેવું એમનું જીવન હતું. એટલે એમને માટે બીજો કોઈ વિચાર કે કસોટી કરવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો. પણ બળિરાજા સંયમી હતો, ધર્મનિષ્ઠ હતો, જ્ઞાની હતો, ભક્ત હતો, માત્ર એનામાં પોતાની એ સિદ્ધિઓનું અભિમાન હતું. વળી ધર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિના સાચા ધ્યેયની સિદ્ધિને બદલે જે બાબતો એ સિદ્ધિમાં અવરોધરૂપ થાય તેમ હતી — છે તેની પ્રાપ્તિ માટે પોતાની શક્તિ એ

વેડફી રહ્યો હતો — તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો. એટલે, એના અંતરમાંથી માનસર્પ નીકળી જાય અને માત્ર મંગળકારી ગુણો જ રહે એવી રીતે એની કસોટી કરવાની જરૂર હતી. એ માટે એની ખરેખર આકરી કસોટી કરવામાં આવેલી છે. એ કોને વધારે શ્રેષ્ઠ અને સુખકર માને છે, વ્યભિચારિણી સ્ત્રીની માફક વારંવાર હાથ બદલ્યા કરતી ત્રિલોકીની રાજસત્તાને કે અવિનાશી સુખ અને આનંદ આપતા પરમાત્માના પાદારવિંદને ? આ કપરી અગ્નિપરીક્ષામાં એ સંપૂર્ણ રીતે સોળવલુ સોનું થઈને બહાર આવ્યો. પરિણામે, એને ત્રિલોકીનું સામ્રાજ્ય તો શું, પણ જેના આશ્રય અને સેવનથી જે કાંઈ પદાર્થ એ ચિંતવે તે તરત જ પ્રાપ્ત થાય એવું ‘ચિંતામણિ તુલ્ય ભગવાનનું અલૌકિક સ્વરૂપ ‘પ્રત્યક્ષ’ પ્રાપ્ત થયું. દેવ, દાનવ, માનવ અને ઈશ્વરોને દુર્લભ કહી શકાય એવી આ પ્રકારની અલભ્ય પ્રાપ્તિ જેને થાય — થઈ હોય, તેને ‘છેતરાયો’ શી રીતે કહેવાય ? વળી, પરમાત્મા અંતર્યામી સ્વરૂપે તો સર્વના આત્મામાં રહેલા છે, પણ બળિરાજાના પ્રસંગમાં તો તેના આત્મામાં અંતર્યામીરૂપે સદાસ્થિત રહેવા ઉપરાંત, તે સાથે, તેના દેહગેહના દરવાજે તે હાથમાં ગદા ધારણ કરીને તેનું રક્ષણ કરવા માટે અખંડ ઊભા છે; એટલે, ત્યાં કાળ, કર્મ, માયા, કોઈનોય પ્રવેશ થઈ શકે તેવી સ્થિતિ રહી નહિ, પરિણામે એનો દેહ પણ ચિરંજીવ થઈ ગયો. આ પ્રકારની પ્રાપ્તિ જેને થઈ હોય તેને છેતરવામાં આવ્યો છે, યા તે છેતરાયો છે એવું શી રીતે કહી શકાય ?

૮. બળિરાજા દાનવકુળમાં જન્મ્યો હતો, દાનવો ભેગો રહેતો હતો, છતાં ધર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનાં મૂળ એના આત્માના ઊંડાણમાં અતિદૃઢ થયાં હતાં. એ હકીકત નીચે દર્શાવેલી બીજી એક ઘટના ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. અસુરાધિપતિ રાવણને કોઈએ કહ્યું કે, ‘તમે પોતાને અસુરાધિપતિ કહેવડાવો છો પણ દાનવરાજ બળિ, અસુરો તો શું પણ દેવદેવેશ્વરોનો પણ અધિપતિ કહેવાય છે; કારણ કે એ અજેય છે. એને તમે જીતો ત્યાર પછી જ તમે અસુરાધિપતિનું પદ ધારી શકો છો.’ આ સત્યવાણી રાવણને હાડોહાડ લાગી ગઈ. તે તરત જ બળિરાજા પાસે

પહોંચ્યો અને યુદ્ધનું આહ્વાન કર્યું. યુદ્ધની નીતિરીતિ ત્યારે જુદી હતી. યુદ્ધ માટે કોઈ આહ્વાન કરે ત્યારે તેનો ઈન્કાર ન કરાય, એવી રીતિ ત્યારે પ્રચલિત હતી. પણ બળિરાજાએ કહ્યું કે, ‘રાવણરાજ ! મારું શરીર અને આત્મા સર્વસ્વ એટલે કે મારી જ્ઞાનશક્તિ, ઈચ્છાશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ સર્વસ્વ, બહાર દરવાજા આગળ ગદા લઈને જે ઊભા છે તે ભગવાનને અર્પણ કરી દીધેલું છે; એટલે, એ મને આજ્ઞા કરે તો જ હું તમારી સાથે યુદ્ધ કરી શકું, અને તે પણ મારાં બળબહાદુરીના પ્રદર્શન માટે નહિ, પણ કેવળ એમની પ્રસન્નતા માટે જ કરી શકું. માટે તમે એમની સાથે જ યુદ્ધ કરો, અથવા મારે માટે એમની આજ્ઞા મેળવી લાવો.’ ક્રોધથી રાતોપીળો થયેલો રાવણ તરત જ દરવાજા આગળ આવ્યો, અને મોટો બરાડો પાડીને યુદ્ધનું આહ્વાન કર્યું. ગદાધર ભગવાને કહ્યું કે, ‘રાક્ષસરાજ ! આ મારી ગદા મારા પગ આગળ પડેલી છે તે જરા મારા હાથમાં આપો એટલે પછી આપણે યુદ્ધ કરીએ.’ તોરમાં ને તોરમાં, ‘લે તારી ગદા’ એમ કહીને રાવણ ગદા ઊંચકવા ગયો પણ તે ઊંચકાઈ નહિ અને ગબડી પડ્યો. ગદાધર ભગવાન ખડખડાટ હસ્યા અને બોલ્યા કે, ‘મારી ગદા પણ તારાથી ઊંચકી શકાતી નથી, અને છતાં, મોટા ઉપાડે તું મારી સાથે શું જોઈને યુદ્ધ કરવા માગે છે ?’ એમ કહીને પોતે ગદા ઉપાડીને ગદાના અગ્રભાગથી રાવણને સહેજ ધક્કો માર્યો; એ ધક્કો વાગતાં જ રાવણ ઊછળીને દૂર દૂર આવેલા વનપ્રદેશમાં પડ્યો. ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલી આ ઘટના ઉપરથી પણ બળિરાજાના અદ્ભુત સમર્પણનો ખ્યાલ આવે છે.

૯. આશ્રિત સત્સંગીએ પુરાણપ્રસિદ્ધ આ સત્ય ઘટના ઉપરથી જીવનતારક ત્રણ બોધપાઠ ગ્રહણ કરવા ઘટે છે. પૂર્વના ભારે સુકર્મોના ફળસ્વરૂપે સત્સંગનો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે એટલે તેણે મનોમન આ પ્રશ્નનો નિત્ય વિચાર કરવો જોઈએ. ભગવાન પ્રત્યક્ષ છે એવી નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિ અંદરમાં સદા પ્રવર્તે છે કે કેમ ? પૂજા કરતાં, ભજનકીર્તન કરતાં, કથાવાર્તા વાંચતાં યા સાંભળતાં, મંદિર જતાં-આવતાં અને દર્શન કરતાં, ટૂંકમાં જીવનની હરેક શુભાશુભ દિનચર્યા

કરતી વખતે ઉપર્યુક્ત પ્રતીતિ અખંડિત રહે છે ? ખંડિત થાય છે, એટલે ક્ષણવાર પ્રતીતિ રહે છે અને બીજી ક્ષણે દેહગેહના વિષયોની સ્મૃતિ સવાર થાય છે ? કે બિલકુલ રહેતી જ નથી અને શૂન્યાવકાશ જેવું રહે છે ? જો કોઈ એમ કહેતું યા માનતું હોય કે એવી રીતે અખંડ પ્રતીતિ જેને વર્તતી હોય તેનાથી દેહગેહની પોતાની ક્રિયા યોગ્ય રીતે થઈ શકતી નથી, તો એ માન્યતા ભારે ભૂલભરેલી છે. મનની વૃત્તિના અભ્યાસથી બે વિભાગ કરવા જોઈએ કે, એક વૃત્તિ પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં સદા સ્થિર રહે અને બીજી વૃત્તિ દેહગેહનાં કાર્યોમાં ફરતી રહે. જીવનવ્યવહારની લગભગ દરેક ક્રિયામાં માણસ મનની વૃત્તિના બે વિભાગ કરીને જ કાર્ય કરતો હોય છે, અને એનાં કલ્પનાતીત સુંદર પરિણામો—ફળો તે ભોગવતો હોય છે. આપણે ઘેરથી નોકરીધંધાના સ્થળે જવા નીકળીએ છીએ ત્યારે મનની એક વૃત્તિ નોકરીધંધાના સ્થળ ઉપર પહોંચી જઈને સ્થિર રહેલી હોય છે અને બીજી વૃત્તિના સહારે આપણે રસ્તામાં ચાલીએ છીએ ત્યારે સામે આવતાં વાહનો, માણસો વગેરે અવરોધોથી બાજુએ ખસીને એવી રીતે ચાલીએ છીએ કે કોઈ પણ પ્રકારના અકસ્માત કે અવરોધ સિવાય નિયત સમયમાં નિયત સ્થળે પહોંચી શકાય. જો શારીરિક વ્યવહારકાર્યો આપણે એ રીતે કરી શકીએ તો આધ્યાત્મિક વ્યવહારનાં કાર્યો પણ એ રીતે જરૂર થઈ શકે એ દેખીતું છે. જીવનની રહેણીકરણીમાં ભગવાનની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, રહે છે કે નહિ, તેની એક સાદી કસોટી એ છે કે, ભગવાન બાહ્યદૃષ્ટિએ નજર સામે હાજર હોય, ત્યારે જેમ એમની ઈચ્છાની, હાજરીની અને વાણીની મર્યાદા સાચવવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે જ્યારે તે સ્થૂળદૃષ્ટિએ નજર સામે ન વર્તતા હોય, ત્યારે પણ મર્યાદા સાચવવામાં આવતી હોય તો એવી પ્રતીતિ વર્તે છે એમ જરૂર કહી શકાય. સૌ કોઈએ આ કસોટી કરીને પોતે પ્રગટનો આશ્રિત છે કે કેમ તેની ખાતરી કરી લેવી ઘટે છે.

૧૦. બીજો બોધપાઠ, પહેલા બોધપાઠના પરિણામ સ્વરૂપ આનુષંગિક છે. આશ્રિત સત્સંગીએ મનોમન પૂછીને નક્કી કરવું જોઈએ

કે, પોતાના અંતરમાં નિર્માનીપણું કેટલા પ્રમાણમાં અને કેવી રીતે વર્તે છે ? શાસ્ત્રો કહે છે કે કામ, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદ, સ્નેહ વગેરે અનિષ્ટ તત્ત્વોને જિતેન્દ્રિય માણસ કાબૂમાં રાખી શકે છે, પણ માનને તે કાબૂમાં રાખી શકતો નથી. અનાજ ન મળે તો તે ઉપવાસ કરી શકે છે અને પાણી ન મળે તો વાયુભક્ષણ કરી શકે છે; તનમનની કોઈ પણ પ્રકારની આધિવ્યાધિ તે સહી શકે છે, પણ માનનો વિયોગ એટલે માનભંગ તે સહન કરી શકતો નથી. એનો અર્થ એ થાય કે, માણસ માનને શત્રુ નહિ પણ મિત્ર માને છે. પણ ભગવત્માર્ગમાંથી મુમુક્ષુને ભ્રષ્ટ કરનાર માન જેવો હિતશત્રુ બીજો કોઈ નથી. જેમ બદામ-કેસર- સાકરયુક્ત દૂધમાં ઝેરી સાપની લાળનું એક બિંદુ પડે તો તે અમૃતને બદલે ઝેર બની જાય છે, અને પીનારના પ્રાણ હરી લે છે, તેમ ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે કરેલાં યા કરવામાં આવતાં સાધનો સર્વોત્તમ હોય તોપણ જો તેમાં માન-સર્પની લાળનું નાનુંસરખું એક ટીપું પણ ભળે તો તે સાધનો તો બગાડે છે, પણ તે ઉપરાંત સાધકના જીવનને પણ તે નષ્ટભ્રષ્ટ કરી નાખે છે. ઐહિક સંપત્તિ અને સિદ્ધિનું જ માણસને માન હોય છે એવું નથી, આધ્યાત્મિક વિકાસનું પણ માન હોય છે. આ માનના અંકુરો એકદમ દેખાતા નથી, કારણ કે તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ હોય છે. પણ ઐહિક સંપત્તિના માન કરતાં તપ, ત્યાગ, વ્રત, ઉપવાસ, દાન, તીર્થ, ધર્મ, કર્મ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરે મોક્ષોપકારક તત્ત્વોની સિદ્ધિનું માન મુમુક્ષુને અવનતિની ઊંડી ખીણોમાં વહેલો અધોમુખ ફેંકી દે છે. માનવાળાને કોઈનોય ગુણ આવતો નથી, કારણ કે તે પોતાને જ ગુણસાગર માને છે; એટલે એ સર્વના અવગુણ જ જુએ છે. પરિણામે એનામાં દુર્યોધનની માફક અવગુણ સિવાય બીજું કંઈ જ આવતું નથી. ધુવડને અંધારું જ ગમે છે, તેમ માનને પણ પ્રકાશ નહિ પણ અંધકાર જ ગમે છે, કારણ કે એ અંશ તમોગુણનું બીજું નામ છે. બળિરાજાના જીવનમાં આપણે જોયું કે જ્યાં સુધી એના મનમાં માનના અંશો હતા ત્યાં સુધી નજર સામે ઊભેલા ભગવાન પાસે પણ એ પોતાની સત્તાની બડાશો મારતો હતો; પણ જ્યાં એ વિષકર જંતુઓ એના તનમનમાંથી નીકળી ગયા કે તરત જ વિરાટ

ભગવાન સૌમ્ય સ્વરૂપે એની સામે પ્રત્યક્ષ થયા. એટલે સત્સંગીએ કોઈ પણ પ્રકારના માનનો અલ્પાંશ પણ પોતાના મનમાં ન વર્તે એવી જાગૃતિ રાખવી એ ઉપર્યુક્ત ઐતિહાસિક કથાનો બીજો બોધપાઠ છે.

૧૧. અને ત્રીજો બોધપાઠ છે સમર્પણનો. સમર્પણ શબ્દમાં કાનોમાત્રા, હ્રસ્વદીર્ઘ કંઈ જ નથી, તેમ સમર્પણ કરનારામાં પણ ઐહિક ગુણો પૈકી કંઈ જ ન રહેવું જોઈએ. સુંદર સારા પાકા રંગમાં વસ્ત્ર જો સમગ્રભાવે અને રીતે બોળવામાં આવે તો તેને એ રંગ બેસી જાય છે; પણ વસ્ત્રનો એક છેડો હાથમાં પકડી રાખીને તેને બોળવામાં આવે તો હાથમાં પકડી રાખેલો છેડો એવો ને એવો કોરો રહી જાય છે; તેમ સર્વ રીતે નિષ્કપટ થયા સિવાય, એટલે કે અંતરમાં અલ્પસ્વલ્પ પણ પડદો રાખીને પ્રત્યક્ષ પરમાત્માનો તથા એવા યોગવાળા એમના ભક્તોનો સંગ રાખવામાં આવે તો માણસ કોરો રહી જાય છે. ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, અર્થાત્ દેહ સમગ્ર તથા અહંમત્વ તથા સર્વ પ્રકારની આવડત — બધું જ ઈશ્વરાર્પણ કરવામાં આવે એનું નામ સમર્પણ કહેવાય છે. શ્રૌતસ્માર્તકર્મો કરવામાં આવે ત્યારે શરૂઆતમાં અને છેવટે બે શબ્દો ‘પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે ।’ અને ‘ન મમ ।’ એ બે શબ્દો ક્રિયા કરાવનાર પુરોહિત એકલો બોલતો નથી, પણ યજમાન પાસે પણ સૌ સાંભળે એ રીતે ભારપૂર્વક બોલાવવામાં આવે છે. એ શબ્દોનો હેતુ અને અર્થ પણ ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિ અને ભાવથી સર્વ ક્રિયા કરવી એ જ છે. જેને પોતાનું જીવન-સર્વસ્વ શ્રીહરિને સમર્પણ કર્યું હોય છે તેના જીવનનું પણ એ જ રહસ્ય છે કે ભગવદાજ્ઞા પ્રમાણે અને ભગવત્પ્રસન્નતાર્થે એ પોતાના સ્વધર્માનુસાર સર્વ ક્રિયા, કોઈ પણ પ્રકારની ખામી-સ્થૂળ દૃષ્ટિએ કે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ પણ ન રહે એવી રીતે કરે છે. જે ધર્મનું પાલન કરે છે તેનું રક્ષણ જો ધર્મ કરતો હોય તો જે પોતાની ક્રિયા ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે અને ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે જ કરતો હોય તેનું રક્ષણ ભગવાન કરે એમાં કંઈ જ આશ્ચર્યજનક નથી. અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત સર્વના નિયંતા પરમાત્મા એવા ભક્ત-પુરુષને વશ વર્તે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? તાત્પર્ય કે, અક્ષર અને આત્મા, જડ અને ચેતન, સૌ કોઈ જેને વશ વર્તે

છે અને જે કોઈનેય વશ વર્તતા નથી એવા અકળ અને સર્વેશ્વર ભગવાનને વશ કરવા માટે મુમુક્ષુ સત્સંગીએ, બગિરાજાનો દાખલો લઈને, ઉપર જણાવેલા ત્રણ બોધપાઠોના પાકા રંગથી પોતાના આત્માને રંગી નાખવો જોઈએ.

૯. દત્તાત્રેય

“... આપણે આપણા સુખનો આધાર યત્કિંચિતપણે અન્યને માનતા હોઈ તે માનિનતા પણ આપણા વિશેથી નષ્ટ કરવા શ્રીજી આપણને આ જગતના સ્વરૂપના એવા અનુભવ કરાવે છે કે જેથી જેમ વમન કરેલું અન્ન જોવાની પણ અરુચિ થઈ જાય છે તેની માફક જગત પ્રતિ વાસના નષ્ટ થઈ શ્રીજી મહારાજને વિશે ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણસહ આત્મા - એટલે આપણે જોડાઈ જઈએ અને સમગ્ર વ્યવહાર કરીએ એવી સ્થિતિ ઉપર, શ્રીજીનો અનન્યપણે આશ્રય છે તેવા આપણ સર્વને મૂકવાની શ્રીજીની ઈચ્છા છે એમ મારું માનવું છે. માટે તમો સર્વ દૃઢતાપૂર્વક શ્રીજીનો આશ્રય રાખશો. ઇતિહાસ તો એવી સાક્ષી પૂરે છે કે થોડો પણ આવો આશ્રય હોય તો મહાન ભય થકી રક્ષા કરે છે. તો સમ્યકપણે આવો આશ્રય જેને હોય છે તે હમેશાં નિર્ભય જ હોય છે. જો આપણે તનમન શ્રીજીને અર્પણ કરેલ હોય, જો આપણે આપણો વ્યવહાર શ્રીજીને અર્પણ કરેલ હોય તો પછી સર્વકર્તા અને સર્વશક્તિમાન શ્રીજીના આશ્રિતનું કોણ અનિષ્ટ કરી શકે ? કોઈ જ નહિ. માટે આપણે આપણા સ્વામી, આપણા માલિક, આપણા નિયંતા, આપણા રક્ષક ને પોષક શ્રીજી જ છે. પછી નિશ્ચિત થઈ એમની આજ્ઞા પાળવાપૂર્વક આપણે આપણું જીવન જીવવું જોઈએ. ...”

ભગવાન પોતાના ભક્તજનોના લાલનપાલન અર્થે, જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે, જેવો સેવક, જેવું કાર્ય અને જેવું સ્થળ એને અનુરૂપ સ્વરૂપ ધારણ કરીને લીલા કરે છે. આ ભગવત્સ્વરૂપોએ કરેલી લીલાનું સ્મરણ-કીર્તન, હમેશાં સુખકર, શાંતિપ્રદ અને શ્રેયસ્કર હોય છે. એ ભગવત્સ્વરૂપોમાં દત્ત, કપિલ અને શ્રીકૃષ્ણ જે લીલા કરેલી છે અને જ્ઞાન અને જીવનપ્રણાલિકા પ્રસ્થાપિત કરેલી છે તે હજારો વર્ષ પછી આજે પણ એટલી જ મહત્ત્વની, જીવનમંગળકારી અને ઉપયોગી છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેથી આ ત્રણ ભગવત્સ્વરૂપો પોતાને અધિક પ્રિય હોવાનું કહેલું છે (વચનામૃત લોયા - ૧૪). આ ભગવત્સ્વરૂપોએ જે જ્ઞાન અને જીવનપ્રણાલિકા પ્રસ્થાપિત કરેલી છે તેની વિગતો મુમુક્ષુમાત્રે અવશ્ય જાણવી-સમજવી ઘટે છે. એ ત્રણ ભગવત્સ્વરૂપો પૈકી દત્તાત્રેયના જીવનની ઝાંખી કરવા-કરાવવાનો નમ્ર પ્રયાસ અત્રે કરવામાં આવ્યો છે.

૨. મહર્ષિ અત્રિ અને મહાસતી અનસૂયાને ત્રણ પુત્રો હતા : એક ચંદ્ર, જેણે ભરતખંડના રાજવીઓમાં ચંદ્રવંશની સ્થાપના કરેલી છે. બીજા, કોધની મૂર્તિસમા દુર્વાસા અને ત્રીજા દત્ત. અત્રિ ઋષિનાં સંતાનો આત્રેય કહેવાય; એટલે દત્ત દત્તાત્રેય કહેવાય છે. એમના પ્રાદુર્ભાવની કથા ઇતિહાસપુરાણો પ્રમાણે આમ છે : પરમાત્માની પ્રેરણા અને શક્તિના પ્રતાપે, સૃષ્ટિસર્જનકાર્ય કરી રહ્યા છે એ બ્રહ્મા, સૃષ્ટિસંરક્ષણ અને સંવર્ધનનું કાર્ય કરી રહ્યા છે એ વિષ્ણુ અને સૃષ્ટિસંહારનું કાર્ય કરી

રહ્યા છે એ મહેશ, એ ત્રણે વિભૂતિઓને મહાસતી અનસૂયાદેવીના સતીત્વની પરીક્ષા લેવાનું મન થયું. તેથી સંન્યાસીનું રૂપ ધારણ કરીને, એ ત્રણે જણ મહાસતી અનસૂયાદેવી પાસે આવ્યા અને ભિક્ષાની માગણી કરી. એમને ભિક્ષા આપવા માટે સતી જ્યારે પર્ણ કૂટિની બહાર આવ્યાં ત્યારે ‘નગ્નસ્વરૂપે જે ભિક્ષા અપાય તે જ ગ્રહણ કરવાનો પોતાનો નિયમ હોવાનું’ જણાવવામાં આવ્યું. આ વિચિત્ર માગણી સાંભળીને સતી અનસૂયાદેવી પહેલાં તો સાશ્વર્ય વિચારમાં પડી ગયાં; પણ પછી તરત જ એની પાછળનો મર્મ કળી ગયાં. પોતાના સતીત્વના પ્રતાપથી એમણે તરત જ એ સંન્યાસી દેવેશ્વરોને નાનાં બાળકો બનાવી દીધાં અને પછી એક માતા પોતાના બાળકને જેમ ભોજન પીરસે તેમ ભિક્ષા આપી. પરિણામે જે પરમશક્તિએ એ ત્રણ જણને સૃષ્ટિસર્જનના મહાકાર્યની જવાબદારી સોંપી હતી એ ભગવતી અનસૂયાના આંગણે શ્રીદત્તરૂપે પ્રગટ થઈ. આમ શ્રીદત્ત એ પરમાત્માની સર્જન, સંરક્ષણ અને સંહારકશક્તિના પ્રતીકસ્વરૂપ ગણાય છે. આજે પણ જ્યાં શ્રીદત્તનું સ્વરૂપ આલેખવામાં આવે છે ત્યાં મુખ ઉપર ઉપર્યુક્ત ત્રિમૂર્તિની મુખાકૃતિ આલેખવામાં આવે છે.

૩. દત્તાત્રેયને બહુધા, શ્રીગુરુદત્ત નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એમના નામ સાથે ગુરુ શબ્દ જોડવાનાં કારણો સમજવા જેવાં છે : ગુરુ શબ્દમાં અક્ષરો તો બે જ છે, પણ તેમાં અર્થનો મહાસાગર ભરેલો છે. કેટલાક માતાપિતાને ગુરુ કહે છે; કેટલાક વળી, જે વિદ્યા આપે, વિક્ત આપે, શસ્ત્ર આપે, શાસ્ત્ર આપે, શિક્ષા આપે યા દીક્ષા આપે તેને ગુરુ કહે છે; જે કળા શીખવે, રોગ મટાડે યા માર્ગદર્શન આપે તેને પણ ગુરુ કહેવામાં આવે છે; જ્યારે કોઈ કોઈને માત કરે યા બનાવી જાય ત્યારે ‘માથાનો ગુરુ મળ્યો’ એમ કહેવાય છે; કોઈની ભીડ અણી વખતે ભાંગે, કોઈ અકસ્માતમાંથી બચાવ થાય ત્યારે પણ ‘કોઈ સારો ગુરુ મળ્યો’ એમ કહેવાય છે. ગુરુ શબ્દના આ બધા અર્થો કાં અવળા છે કાં અધૂરા છે. ગુરુ એટલે જે અવિદ્યારૂપી — અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરે અને વિદ્યારૂપી — જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ રેલાવે તે, આ અર્થ પણ અધૂરો

જણાય છે. સાચા ગુરુમાં પાયાનાં ચાર લક્ષણોનું સહઅસ્તિત્વ અનિવાર્ય ગણાય છે : પોતાની પાસે આવેલા મુમુક્ષુની અવિદ્યારૂપી—અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરે અને વિદ્યારૂપી — જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ રેલાવે એ સાચા ગુરુનું પહેલું લક્ષણ છે. જીવપ્રાણી માટે જન્મમરણરૂપી બંધન ન છૂટે ન તૂટે એવું દુર્ભેદ ગણાય છે. પોતાની પાસે આવેલા મુમુક્ષુને આ બંધનમાંથી આત્યંતિક નિવૃત્તિ એટલે કાયમની મુક્તિ મળે એવું કરવામાં જે સક્રિય સહાયભૂત થાય એ સાચા ગુરુનું બીજું લક્ષણ છે. જેમ તિલપુષ્પમાં તેલ વસેલું છે તેમ જીવ વાસનામાં વસેલો હોય છે; આમલીના ચિયૂકાને જેમ છાલ વજ્રસાર વળગેલી હોય છે તેમ અનેક જન્મોથી કરવામાં આવતાં કર્મોની વાસના જીવને વજ્રસાર વળગેલી હોય છે; વાસનારૂપી કારણદેહથી મુક્ત થવામાં જીવને જે સાચો સાથ અને શક્તિ આપે એ સાચા ગુરુનું ત્રીજું લક્ષણ છે. પોતાની પાસે આવેલા મુમુક્ષુને જે સદા દિવ્યસાકાર પરમાત્માના ચરણમાં પ્રત્યક્ષ જોડી આપે એ સાચા ગુરુનું ચોથું પણ સૌથી વધારે મહત્ત્વનું અને અતિ આવશ્યક લક્ષણ છે. જે ગુરુમાં આ લક્ષણનો અભાવ હોય તેમના યોગથી મુમુક્ષુને પરમાત્માના અલૌકિક દિવ્ય આનંદનો કદી અનુભવ થતો નથી; પણ એ બ્રહ્મસુષુપ્તિરૂપ શૂન્યાવકાશમાં લીન થાય છે, જે સ્થિતિ મુમુક્ષુજનો માટે હમેશાં અનિચ્છનીય ગણાય છે. મુમુક્ષુને જે આત્મસ્વરૂપમાં સંલગ્ન કરે એ ગુરુ કહેવાય, પણ જો તે એને આત્મામાં અંતર્યામીરૂપે સદા બિરાજતા પરમાત્મા સાથે સંલગ્ન ન કરે તો એ સાચો ને શુદ્ધ ગુરુ ન કહેવાય.

૪. વળી, સાચા ગુરુમાં ઉપર જણાવેલાં ચાર લક્ષણો ઉપરાંત અન્ય પાંચ લક્ષણો પણ અખંડ પ્રવર્તતાં હોવાં જોઈએ : એ પાંચ લક્ષણો એટલે તપ, ત્યાગ, સંયમ, અપરિગ્રહ અને ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિ. જગતમાં કેટલાક ગુરુઓ જ્ઞાની હોય છે, કેટલાક ભક્ત હોય છે, કેટલાક ધર્મનિષ્ઠ હોય છે પણ જો તેમનામાં ઉપર જણાવેલાં પાંચ લક્ષણોનો અભાવ હોય યા ઉપેક્ષા જેવું હોય તો એવા ગુરુને સાચા શુદ્ધ ગુરુ ન કહેવાય. એ પોતે માયાને તરેલા હોતા નથી. એટલે પરિણામે એમની પાસે જે જાય તે પણ

માયાને તરી શકે એવા સમર્થ થતા નથી. કેટલાક ગુરુઓ તપસ્વી હોય છે, પણ ત્યાગી હોતા નથી; કેટલાક તપસ્વી અને ત્યાગી હોય છે પણ સંયમી હોતા નથી; કેટલાક તપસ્વી, ત્યાગી અને સંયમી હોય છે પણ અપરિગ્રહી હોતા નથી; કેટલાક તપસ્વી, ત્યાગી, સંયમી અને અપરિગ્રહી હોય છે પણ તેમનામાં ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિ હોતી નથી. તેથી આવા ગુરુઓ માન-અભિમાનથી ભરેલા કૂપમંડૂક જેવા હોય છે; એટલે એમની પાસે જે જાય છે તે પણ એવા જ થાય છે. આ પાંચ લક્ષણોનો જેનામાં અભાવ હોય છે તે હમેશાં પોતાને ગુણસાગર માને છે, જ્યારે બીજાઓને અવગુણના ઓઘ માને છે. યાદવોને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રત્યક્ષ યોગ હતો એ કારણે એમને સત્પુરુષો અને સત્સંગનો પણ યોગ હતો. પણ એમનામાં આ પાંચેય લક્ષણોનો અભાવ હતો, એટલે આત્મકલ્યાણના માર્ગે જરાસરખીય પ્રગતિ કરી શક્યા ન હતા, અને અંતે અંદર અંદર લઢીને ભૂંડા હવાલે મરણશરણ થયા હતા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેથી જ કહ્યું છે કે, જે હમેશાં પોતાનામાં અવગુણ પરઠે છે અને બીજામાંથી ગુણ જ ગ્રહણ કરે છે તે જ સત્સંગમાં આગળ વધે છે, તે જ સાચો સત્સંગી કહેવાય છે. દત્તાત્રેયે ઉપર જણાવેલાં નવ લક્ષણો પોતાના જીવનમાં આચરી દાખવેલાં છે તેથી એ શ્રીગુરુદત્ત કહેવાય છે.

૫. પણ ગુરુ શબ્દની સંપૂર્ણ અને સર્વોત્તમ વ્યાખ્યા સૌ કોઈએ સમજવા જેવી છે. મુમુક્ષુને જે ભગવાનમાં જોડી આપે, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરાવી આપે એ જ સાચા ગુરુનું સૌથી મહત્ત્વનું લક્ષણ છે — એ હકીકતનો શ્રુતિસ્મૃતિ અને ઇતિહાસ-પુરાણની સાબે વિચાર કરવામાં આવે તો સહજ પ્રતીતિ થાય તેમ છે કે પરમાત્મા ક્રિયાસાધ્ય નથી પણ કૃપાસાધ્ય છે; એટલે કે જેના ઉપર એ કૃપાદૃષ્ટિ કરે છે તેને જ એમનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે. શ્રુતિ તેથી જ કહે છે કે, **यमेवैष वृणुते तेन स लभ्यः**। જેના ઉપર પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપા વરસે છે તેને જ એ પ્રત્યક્ષ સાંપડે છે. આનો સીધોસાદો અર્થ એ થાય છે કે, પરમાત્મા જ સાચા ગુરુ છે; કારણ કે ભગવત્સ્વરૂપમાં જોડાઈ જવાનું અને તેના દિવ્ય

આનંદનો અનુભવ કરવાનું કાર્ય ભગવત્કૃપા ઉપર જ અવલંબિત હોય છે. તેથી જ એમને **गुरुणां गुरुः** । કહેવામાં આવે છે. ગુરુ એટલે શ્રેષ્ઠ, ગુરુ એટલે સ્વામી. જગતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ તો એક પરમાત્મા જ છે; જગતમાં સર્વના સ્વામી એક પરમાત્મા જ છે. આ દૃષ્ટિએ પણ પરમાત્મા જ સાચા ગુરુ છે એવો સ્વીકાર કરવો રહ્યો. ગુરુની પ્રશસ્તિ કરતાં ગાવામાં આવે છે કે,

“गुरुर्ब्रह्मा, गुरुर्विष्णु, गुरुर्देव महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात्परब्रह्म, तस्मात्श्रीगुरवे नमः ॥”

આ શ્લોકનો ‘ગુરુ એ જ બ્રહ્મા છે, એ જ વિષ્ણુ છે, એ જ મહેશ છે અને એ જ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ છે,’ એવો જે અર્થ કરવામાં આવે છે તે ઉપર્યુક્ત હકીકતની દૃષ્ટિએ બરાબર જણાતો નથી. એ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તે વધારે યોગ્ય છે : ‘બ્રહ્મા એ ગુરુ છે, વિષ્ણુ એ ગુરુ છે અને મહેશ એ ગુરુ છે; કારણ કે એ ત્રણે જણ પોતાની શક્તિથી નહિ પણ પરમાત્માએ પ્રેરેલી અને અર્પેલી શક્તિના સહારે ભગવાન વતી સૃષ્ટિનું સર્જન, સંરક્ષણ અને સંહારનું કાર્ય કરે છે. ખરું કહીએ તો પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એ જ ગુરુ છે.’ દત્તાત્રેય એ ભગવત્સ્વરૂપ હોવાથી એમને શ્રીગુરુદત્ત કહેવામાં આવે છે.

૬. દત્તાત્રેયને કેટલીક વખત અવધૂત કહેવામાં આવે છે. ગેરુ રંગની લાંબી અલફી પહેરવી, કચ્છ વાળવો, ભભૂત લગાવવી વગેરે અવધૂતનાં ચિહ્નો ગણાય છે; પણ એ તો બાહ્યચિહ્નો છે. અવધૂતનાં બાહ્યચિહ્નો ધારણ કરવાથી અવધૂત થવાતું નથી; જેણે સદા દિવ્ય સાકાર પરમાત્માના સ્વરૂપના માહાત્મ્યજ્ઞાનયુક્ત નિશ્ચયની અલફી અંતર્બાહ્ય ધારણ કરી હોય, જેણે ભગવાનના મહાનામના સંકીર્તનરૂપી કચ્છ સદા અંતર્બાહ્ય ધારણ કર્યો હોય, અને જેણે બ્રહ્માગ્નિમાં આહુતિ આપીને જીવનકર્મોને બાળીને ભસ્મ કર્યા હોય, અને તે ભસ્મનું અંતર્બાહ્ય લેપન કર્યું હોય એ જ સાચો અવધૂત કહેવાય છે. આવો અવધૂત સકળ લોકમાં સૌને વંદે છે, કોઈનીય નિંદા કરતો નથી, જે કંઈ જુએનીરખે છે તેમાંથી

એ હમેશાં ગુણ જ ગ્રહણ કરે છે. એ દૃઢ માને છે કે, જગદીશ્વરે સૃષ્ટિની રચના જીવના હિતાર્થે જ કરેલી છે, એટલે એમાંથી કંઈ ને કંઈ શીખીને ગ્રહણ કરવા જેવું સારતત્ત્વ હોય છે જ; એ દૃઢ માને છે કે, ચિદચિદ્ સર્વમાં પરમાત્મા અખંડ રહેલા છે, એટલે સર્વમાં શોભનીય અને જાણવા-પામવા જેવું તત્ત્વ હમેશાં રહેલું છે. સાચા અવધૂતની નજર જ્યાં જ્યાં રહે છે — ઠરે છે, ત્યાં એ પરમાત્માને નિત્યનવીન સ્વરૂપે નીરખે છે — નીરખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દત્તાત્રેયે સાચા અવધૂતનું જીવન જીવી બતાવેલું છે તેથી એ અવધૂત કહેવાય છે.

૭. પણ દત્તાત્રેયના જીવનનો સર્વોચ્ચ પ્રસંગ તો એમણે જે દૃષ્ટિએ, જગત જે વસ્તુઓને ક્ષુદ્ર અને નગણ્ય માનીને ચાલે છે તેમને ગુરુ ગણીને તેમના જીવનમાંથી સારતત્ત્વ ગુણગ્રહણ કર્યો એ છે. સૌ કોઈ માને છે કે, તત્ત્વજ્ઞાનના યાત્રિકે ગુરુ તો એક જ કરવો જોઈએ; પણ દત્તાત્રેયે આ સામાન્ય માન્યતાથી વિરુદ્ધ જઈને એકબે નહિ પણ પચીસ ગુરુ કરેલા છે. એ દરેકના જીવનમાંથી પોતાના જીવનને ઉન્નત બનાવે એવો બોધ તારવીને એમણે ગ્રહણ કરેલો છે. આ પ્રસંગ અંગે, શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં વિગતે હકીકત જણાવેલી છે. વિશ્વકલ્યાણ અર્થે જગતમાં ફરતા ફરતા દત્તાત્રેય એક વખત યદુરાજાની સભામાં ગયા. પરમાત્માના પરમઆનંદથી અનુભવની મસ્તી એમની વાણી, વેશ અને વર્તનમાં સ્પષ્ટ વર્તાતી હતી. આશ્ચર્યચકિત બનેલા રાજાએ અતિ નમ્રતાથી એમને પૂછ્યું કે, ‘પરમાત્માના અલૌકિક આનંદમાં નિરંતર મસ્ત રહેવાની અદ્ભુત કળા તમે કોની પાસેથી, કયા ગુરુ પાસેથી, કેવી રીતે શીખ્યા છો?’ બાળક જેવું નિર્દોષ મુક્તહાસ્ય કરીને એમણે જવાબ આપ્યો કે, ‘રાજન્ ! જેમાં જિજ્ઞાસુને પરમાત્માના દિવ્ય આનંદનો આવિર્ભાવ થતો ન લાગે એવો કોઈ પદાર્થ જગતમાં નથી. જેણે પોતાની દૃષ્ટિ કેળવી છે. જેણે સારાસાર વિવેક સાધેલો છે તે સર્વેશ્વરે સર્જેલી સૃષ્ટિમાંથી હમેશાં સારગુણ શોધીને તે ગ્રહણ કરે છે, અને પોતાના જીવનને શ્રેયોભાગી બનાવે છે. મેં મારા જીવનમાં નીચે જણાવેલા પચીસ ગુરુ કર્યા છે અને તેમના જીવનમાંથી કલ્યાણ કરે એવા ગુણો ગ્રહણ કરેલા છે; એમનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે :

પૃથિવી વાયુરાકાશમાપોઽગ્નિશ્ચન્દ્રમા રવિઃ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭

કપોતોઽ જગરઃ સિંધુઃ પતંગો મધુકૃદ્ગજઃ ॥

૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩

મધુહા હરિણો મીનઃ પિંગલા કુરોઽ મર્કઃ ।

૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯

કુમારી શરકૃત્સર્પઃ ઝર્ણનાભિઃ સુપેશકૃત્ ॥

૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪

—પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ, અગ્નિ, ચંદ્ર, રવિ, હોલો, અજગર, સમુદ્ર, પતંગિયું, મધમાખ, હાથી, મધ પાડનાર પારધી, હરણ, માછલું, પિંગલા વેશ્યા, ટિટોડો નામનું પક્ષી, બાળક, કુમારિકા, બાણ બનાવનાર, સાપ, કરોળિયો અને ભમરી (શ્રીમદ્ભાગવત : ૧૧-૭-૩૩/૩૪); આ ઉપરાંત મારા શરીરને પણ ગુરુ ગણીને મેં એમાંથી પણ બોધ લીધેલો છે. દત્તાત્રેયના ગુરુઓનાં નામ સાંભળીને સભામાં બેઠેલા સર્વજનો દિગ્મૂઢ બની ગયા. જેમ આજે આપણે રોજ આ બધાને જોઈએ છીએ તેમ એ પણ રોજ જોતા હતા; પણ એમાંથી કંઈ જાણવા-શીખવા જેવું છે એવો ખ્યાલ, જેમ આજે આપણને કોઈને નથી આવતો તેમ એ બધાને પણ કદી આવ્યો ન હતો. દત્તાત્રેયે પછી પોતે એ સર્વમાંથી શું બોધ લીધો તેની વિગતો સમજાવી :

૮. દત્તાત્રેયે કહ્યું કે, પૃથ્વી એ મારો પહેલો ગુરુ છે; રાય-રંક, સમર્થ-અસમર્થ, જ્ઞાની-અજ્ઞાની સૌ કોઈને પોતાના અંગ ઉપર ધારવાનું અગાધ સામર્થ્ય ધરાવવા છતાં, એ અવળચંડા સ્વભાવના માણસો દ્વારા એના ઉપર આચારાતાં સર્વ દુષ્કૃત્યોને હસતે મુખે સહન કરે છે; એટલું જ નહિ પણ સૌ કોઈનું શુભ થાય એવી જ ક્રિયા કરે છે. પરોપકાર એ જ એનું જીવન છે; કર્મ કરીને થાક્યાપાક્યા સૌ કોઈનું એ જ પરમ આશ્રયસ્થાન છે — વિશ્રાંતિસ્થાન છે. ક્ષમા અને વાત્સલ્યની એ સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે. આ બધા ગુણો હું પૃથ્વી પાસેથી શીખ્યો છું.

મને વાયુએ નિર્લેપપણું અને નિરભિમાનીત્વનો અને આકાશ અસંગીપણાનો પાઠ ભણાવ્યો છે. સુગંધ યા દુર્ગંધનો યોગ થવા છતાં વાયુ જેમ નિર્લેપ રહે છે, એ સર્વનું વહન કરે છે અને સર્વને ગતિ આપે છે, છતાં એનું એ અભિમાન સેવતો નથી, તેમ મુમુક્ષુએ કરવું જોઈએ. એવો કોઈ પદાર્થ કે સ્થાન નથી કે જેમાં આકાશ ન હોય, પણ એના સંગનો રંગ એને કદી લાગતો નથી; આકાશ સર્વની અંદર વ્યાપીને રહ્યો છે તેમ બહાર પણ રહેલો છે, છતાં એ સર્વથી સ્વતંત્ર અને જુદો છે, તેમ મુમુક્ષુજીવે ક્ષણે ક્ષણે ઉપજતા અને વિકાર પામતા પદાર્થોના યોગમાં રહેવા છતાં, અને દેહમાં નખશિખ વ્યાપીને રહેવા છતાં એથી અસંગી અને સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ.

૯. જળ પદાર્થમાત્રને શુદ્ધ કરે છે, સ્વચ્છ બનાવે છે અને સ્નિગ્ધતા અર્પે છે, જળમાં કોઈ કચરો, કાદવ અને મેલ નાખે તોપણ તે તેને તળીએ બેસાડે છે અને પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાળવી રાખે છે; તેમ મુમુક્ષુજીવે જગતના વિષયોરૂપી કચરાકાદવને ગાળી નાખીને પોતાનું અસલ શુદ્ધ સ્વરૂપ જાળવી રાખવું જોઈએ. જળ માટે જેવી પવિત્ર તીર્થભાવના રહેલી છે, તેવી તીર્થભાવના મુમુક્ષુજીવે સત્પુરુષ, સત્શાસ્ત્ર અને સદ્ધર્મ માટે સેવવી જોઈએ.

અગ્નિ લાંબા પાત્રમાં લાંબો અને વાંકા પાત્રમાં વાંકો દેખાય છે, પણ એ એનું ખરું સ્વરૂપ હોતું નથી. તેમ જીવ, વર્ષા દેહના કારણે કોઈ વખત બ્રાહ્મણ તો કોઈ વખત બ્રાહ્મણેતર, કોઈ વખત રૂપાળો તો કોઈ વખત કુરૂપ દેખાય છે, પણ એ એનું સાચું સ્વરૂપ હોતું નથી. અગ્નિ સર્વનું ભક્ષણ કરે છે છતાં સર્વથી અલિપ્ત હોય છે; તેમ જીવે, કર્મો કરવા છતાં તેથી અલિપ્ત રહેવું જોઈએ. અગ્નિ જેમ સર્વને શુદ્ધ અને પવિત્ર કરે છે તેમ જીવે સદા શુદ્ધ અને પવિત્ર રહેવું જોઈએ. કાષ્ઠમાં અગ્નિ દેખાતો નથી, પણ તે એમાં રહેલો જ હોય છે; તેમ દેહમાં જીવ દેખાતો નથી અને એ જીવમાં રહેલા પરમાત્મા દેખાતા નથી, પણ એમાં એ રહેલા જ હોય છે, એ જ્ઞાન સદાસર્વદા રહેવું જોઈએ.

ચંદ્રની કળા રોજ વધતી-ઘટતી જણાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે વધતી-

ઘટતી નથી; તેમ જીવમાં દેહાદિકના કારણે જન્મવું, વધવું, વિકાસ પામવો વગેરે છ પ્રકારના વિકારો થતા જણાય છે, પણ જીવ તો સ્વભાવગતે નિર્વિકારી જ છે. વળી, પાપી હોય કે પુણ્યશાળી, ચંદ્ર સર્વને શીતળતા અર્પે છે, તેમ જીવે પણ વર્તવું જોઈએ.

સૂર્ય સામે કોઈ ધૂળ ફેંકે યા કોઈ એને પુષ્પાંજલિ અર્પે તોપણ એ સર્વને પ્રકાશ આપે છે, તેમ જીવે નિંદાસ્તુતિ અંગે સમદૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ. એ નિરંતર પ્રવાસ કરે છે છતાં, કદી નિયમિતતા ચૂકતો નથી, તેમ આળસ અને પ્રમાદને વશ ન થતાં, જીવનધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે જીવે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. સૂર્ય જગતને જીવન આપે છે, છતાં એને પોતાની એ શક્તિનું કદી અભિમાન થતું નથી, એટલું જ નહિ પણ એ ભગવાને બાંધેલી મર્યાદામાં ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે હમેશાં વર્તે છે; તે જ પ્રમાણે જીવે પણ અહંમત્વનો ત્યાગ કરીને, ભગવાનની પ્રસન્નતાર્થે સર્વધર્મયુક્ત કાર્યમાં રત રહેવું જોઈએ.

૧૦. દત્તાત્રેયે કહ્યું કે, જંગલમાં પોતે એક કપોત યુગલ (હોલાહોલી નામના પક્ષીનું જોડું) જોયું; એમને બચ્ચાં પણ હતાં. એક વખત હોલોહોલી ચારો લેવા ગયાં, એવામાં એક પારધી આવ્યો; તેણે બિછાવેલી જાળમાં બચ્ચાં સપડાઈ ગયાં. હોલી ચારો લઈને આવી, પોતાનાં બચ્ચાને જાળમાં ફસાયેલાં જોઈને એણે જાળમાં પડતું નાખ્યું; એટલામાં હોલો આવ્યો, પોતાના પરિવારને પારધીના પાશમાં પકડાયેલું જોઈને એણે પણ જાળમાં ઝંપલાવ્યું. આમ આસક્તિના પરિણામે આખું કુટુંબ નાશ પામ્યું. જીવે આસક્તિનો જ ત્યાગ કરવો જોઈએ કે જેથી એ સંસારરૂપી - કાળરૂપી પારધીની જાળમાં સપડાય નહિ.

વધારે મેળવવાનો લોભ ન કરતાં, ઓછા પરિશ્રમે જે કંઈ યદ્યચ્ચયા મળી આવે તેમાં સંતોષ માની નિર્વાહ કરવાનું હું અજગરના જીવનમાંથી શીખ્યો છું. એક વાર આહાર મળ્યો એટલે વધારે આહાર માટે અજગર કદી પ્રયત્ન કરતો નથી; તેમ જીવે જીવનનિર્વાહ પૂરતું મળે એટલે વધુ સંચય કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. જે ભગવાનમાં ભરોસો રાખીને જીવે છે અને ભગવાનની આજ્ઞામાં રહીને થાય તેવો ઉદ્યમ કરે છે, એનો

યોગક્ષેમ ભગવાન વહન કરે છે. પરિગ્રહ અને સંગ્રહવૃત્તિ એ ત્યાગીયોગી માટે મૃત્યુ તરફ દોરી જતા ઝેર જેવાં છે; એ મીઠું ઝેર છે. અજગરવૃત્તિ એ ત્યાગી અને યોગીનું આવશ્યક લક્ષણ છે.

સાગરને પાળ નથી છતાં પોતાની મર્યાદાનું એ કદી ઉલ્લંઘન કરતો નથી; એનામાં બધી નદીઓનાં નીર ઠલવાય છે છતાં તે કદી અભિમાનથી ફુલાઈ જતો નથી, જગતને વરસાદ મળે, અને વરસાદ થાય તો અન્ન મળે એ પ્રકારના જનકલ્યાણના મંગલ હેતુથી સાગર પોતાના ઉદરનું શોષણ થવા દે છે, છતાં કદી ગ્લાનિ અનુભવતો નથી, પણ રાજી થાય છે. આત્મોન્નતિ અને બહુજનહિતાર્થે, જીવે સાગર પાસેથી આ બધા ગુણો શીખવા જોઈએ.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પંચવિષયો ખરેખર વિષ જેવા છે; એનું જે કોઈ સ્વધર્મની મર્યાદા બહાર જઈને આસક્તિપૂર્વક સેવન કરે છે તેનો એ પ્રાણ હરે છે. સુંદર શબ્દથી આકર્ષાઈને હરણ, હાથણીના સ્પર્શના મોહને વશ થઈને હાથી, રૂપની આસક્તિના કારણે પતંગિયું, કમળરજ ગંધમાં ભાન ભૂલીને ભ્રમર, અને રસાસ્વાદના કારણે માછલું પોતાના પ્રાણ ગુમાવે છે; તેવું ન બને તે ખાતર જીવે વિષયોના લોભમોહને વશ ન થતાં વિવેકપૂર્વક તેનાથી દૂર જ રહેવું જોઈએ.

મધુકૃત શબ્દનો અર્થ મધમાખ પણ થાય છે; મધમાખો મધનો સંચય કરે છે પણ એ કારણે એનો પોતાનો જ નાશ થાય છે; તેમ જીવે—ત્યાગીએ કદી અન્ન, દ્રવ્ય અને લૌકિક પદાર્થનો સંચય ન કરવો જોઈએ; અપરિગ્રહ એ જ એમનું જીવન હોવું જોઈએ. મધ પાડનાર પારથી, મધ પાડતી વખતે મધમાખોથી બચવા માટે પોતાને નખશિખ કોથળાથી યા બીજી રીતે ઢાંકી દે છે; તેમ, જીવે મધરૂપી આત્મા અને પરમાત્માને પામવા માટે ધર્મ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, ભક્તિ અને સત્સંગરૂપી કવચ હમેશાં ધારણ કરવું જોઈએ.

૧૧. પિંગલા નામની વેશ્યાએ પોતાના પ્રેમીના આગમનની રાહ, રાત્રિના ત્રણ પ્રહર સુધી જોઈ, છતાં તે આવ્યો નહિ ત્યારે એ ખૂબ નિરાશ થઈ; પણ એ નિરાશામાંથી એને સાચું જ્ઞાન સાંપડ્યું. એને થયું

કે બેવફા પ્રેમીની પ્રતીક્ષા કરવામાં આટલો સમય વીતાવ્યો તે કરતાં જેના ઉપર અચૂક વિશ્વાસ રાખી શકાય તેવા પદાર્થનું ચિંતન-સ્મરણ કર્યું હોત તો કેવું સારું થાત ? જેના ઉપર અચૂક વિશ્વાસ રાખી શકાય એવો પદાર્થ તો પોતાનો આત્મા છે અને એ આત્મામાં અંતર્યામીરૂપે રહેલા પરમાત્મા જ છે, માટે મારે એના ચિંતનમાં લાગી જવું જોઈએ. દેહગેહના સંબંધો કદી વિશ્વસનીય હોતા નથી, તેથી જીવે પણ એ સંબંધોની આસક્તિનો અંતરથી ત્યાગ કરીને પરમાત્મામાં જોડાઈ જવું જોઈએ.

કુરર ઉર્ફે ટિટોડો નામનું પક્ષી એક વખત માંસનો ટુકડો ચાંચમાં ઘાલીને જતું હતું; એ જોઈને માંસનો ટુકડો પડાવી લેવાના ઈરાદે બીજાં પક્ષીઓ એની પાછળ પડ્યાં. જ્યારે પેલા પક્ષીએ માંસનો ટુકડો ફેંકી દીધો ત્યારે એ પક્ષીઓએ એનો કેડો મૂકી દીધો. દેહગેહના વિષયો અને સંબંધોરૂપી માંસનો ટુકડો મોંમાં રાખીને જ્યાં સુધી જીવ ફરતો ફરે છે ત્યાં સુધી માયા અને માયાના સર્ગો એની પાછળ પડેલા રહે છે; પણ જ્યારે એ એનો અંતરથી ત્યાગ કરે છે ત્યારે જ સુખી થાય છે. ત્યાગ એ જ સાચા સુખની ચાવી છે.

બાળક પાસેથી નિર્દોષતાનો, કોઈ પ્રતિ ઈષ્ટદ્વિષાદિ કુભાવ નહિ સેવવાનો, અને નિજાનંદમાં સદામસ્ત રહેવાનો; અને એક બાણ બનાવનાર, બાણ બનાવતો હતો તેમાં તેનું મન એવું એકાગ્ર થઈ ગયું હતું, કે તે વખતે તેની પાસેથી વાજતેગાજતે જતા રાજાને પણ તેણે જોયા નહિ; તેમ એ બાણ બનાવનાર પાસેથી સ્વકાર્યની સિદ્ધિ માટે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા કેળવવાનો પાઠ હું શીખ્યો છું.

એક કુમારિકા, પોતાના ઘેર આવેલા મહેમાન માટે ભોજન બનાવવા અનાજ ખાંડવા બેઠી હતી, પણ એ કાર્ય કરતાં હાથમાં પહેરેલાં કંકણો ભારે અવાજ કરતાં હતાં, એટલે એણે એક પછી એક એમ બધાં કંકણો ઉતારી નાખ્યાં, એટલે પછી પોતાનું કામ એ શાંતિથી કરી શકી; તેમ જીવ વિવિધ કર્મો અને ભોગોની ઈચ્છાનો એક પછી એક એમ અંતરથી ત્યાગ કરતો જાય છે ત્યારે જ સ્વસ્વરૂપ અને પરમાત્મસ્વરૂપની સિદ્ધિરૂપી કાર્ય તે સુખેથી કરી શકે છે.

નિયત સમયે, સાપ જેમ જીર્ણ કાંચળી ઉતારીને નવી ધારણ કરે છે, પણ ત્યારે તે કંઈ શોક કરતો નથી; તેમ જ્યારે દેહ બદલવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે શોક ન કરવો જોઈએ. સાપ વાંકોચૂકો ચાલે છે, એટલે એણે ખૂણાખાંચરે અને અંધારામાં છુપાઈને ચાલવું પડે છે; તેવું પોતાને ન કરવું પડે તે ખાતર જીવે હમેશાં સીધા સન્માર્ગે ચાલવું જોઈએ, અને સત્કર્મો જ કરવાં જોઈએ. વાંકોચૂકો ચાલતો સાપ દર આવતાં સીધો ચાલે છે; તેમ યોગીએ જીવનયાત્રા દરમિયાન વાંકાચૂકા ન ચાલતાં ધર્મમાર્ગે જ ચાલવું જોઈએ, અને એકલા ચાલવું, ઘર બાંધવું નહિ, પોતાના આચાર ઉપરથી પોતે મુનિ છે કે નહિ તે કોઈને જણાવા દેવું નહિ અને થોડું બોલનારા થવું.

કરોળિયો પોતે રચેલી જાળમાં પોતે ફસાય છે, તેવું ન બને એ માટે, જીવે પોતાને ફસાવું ન પડે અને પોતાનો મોક્ષ જ થાય એવાં જ કર્મો કરવાં જોઈએ.

કીટ ભ્રમરના સતત યોગમાં રહે છે અને એના ડંખના પ્રહારો સહન કરે છે ત્યારે, એ પણ ભ્રમર જેવે ભ્રમર થાય છે; તેમ સત્સંગ અને પરમાત્માની ભક્તિનો યોગ જીવે એવી રીતે સિદ્ધ કરવો જોઈએ કે જેથી એ ભગવાનનું સંપૂર્ણ સાધર્મ્ય સહજ પામે.

જેમ ગુરુ મુમુક્ષુને પરમાત્મા સાથે જોડાઈ જવામાં સહાયભૂત થાય છે, તેમ સેવા અને સત્સંગ કરવામાં અને પરમાત્માને પામવામાં આ શરીર પણ એક મોટું સાધન છે; એનો એ દૃષ્ટિએ જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

શ્રીદત્તાત્રેય ભગવદાવતાર ગણાય છે. એમના પ્રાકટ્યના સમયના સમાજમાં એવી રૂઢિ પ્રચલિત હતી કે, પોતાનાં નાનાં ધાવણાં બાળકોની હાજરીમાં માતાને નગ્ન થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો તેવા પ્રસંગે નગ્ન થવામાં દોષ ન હતો. આ રૂઢિને મહાસતી અનસૂયા, દેવ અને અત્રિ ઋષિએ સ્વીકારેલી; પરંતુ સર્વેશ્વર અને ધર્મધારક, ધર્મપ્રવર્તક, પરમાત્મા શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને આવી રૂઢિને ધર્મ ગણી નથી; જેથી પોતે સમગ્ર સ્ત્રીસમાજને આદેશ આપ્યો કે, ‘પતિવ્રતા સ્ત્રીએ

પોતાનાં નાભિ, સાથળ અને છાતી બીજો પુરુષ દેખે એમ ન વર્તવું અને ઓઢવાના વસ્ત્ર વિના ઉઘાડે શરીરે ન રહેવું (શિ. શ્લો. ૧૬૧), તેમ જ સધવા વિધવા સ્ત્રીએ વસ્ત્ર પહેર્યા વિના નહાવું નહિ (શિ. શ્લો. ૧૭૩) આમ, શ્લોક ૧૬૧ અને ૧૭૩માં આજ્ઞા કરીને સમાજ અને વ્યક્તિજીવનમાં પેઠેલા ધર્માભાસમય રૂઢિને પરમાત્માએ દૂર કરી.

દત્તાત્રેયની જેમ, જે કોઈ અન્ય પ્રાણીપદાર્થમાંથી ગુણ ગ્રહણ કરે છે તે પોતે સદ્ગુણનો સાગર બની જાય છે, એનો સત્સંગ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે અને ભગવાનની સેવાનો અધિકારી પણ એ જ બને છે.

“... સત્સંગમાં જે દરેકમાંથી ગુણ ગ્રહણ કરતો રહે તેની સત્સંગમાં વૃદ્ધિ થતી રહે છે અને નિત્ય ને નિત્ય સત્સંગનો રંગ તેને ચડતો રહે છે. માટે આપણે હંમેશાં ગુણગ્રાહક થતા રહેવું. ગુણ ગ્રહણ કરવાથી ભગવાનના માર્ગમાં આગળ વધાય છે. દોષ જોવાથી પાછા પડાય છે. જે દોષ જેનામાં હોય તે દૂર કરવાની આપણી ફરજ નથી તેમ જ તે દરેકને જણાવવાની આપણી ફરજ નથી. દોષવાળાથી દૂર રહેવું એમાં સાવધાની રાખવી જોઈએ. ...”

*

“... ભગવાનના ભક્તને વિશે દેહાત્મબુદ્ધિ અને દોષદૃષ્ટિ તે જેમ જીવનો નાશ કરે છે તેમ ભગવાનના ભક્તને વિશે પરમ ભાવ અને ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિ એ જીવને સુખી અને શાંત બનાવે છે. ...”

પરાત્પર પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના નાનામોટા પણ સેવકો છીએ; એટલે આપણે, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આશીર્વાદ અને અભિનંદન મેળવવાને પાત્ર થઈએ એ માટે, નવા વર્ષના મંગળદિને નીચે જણાવેલા સંકલ્પો કરીએ :

૩. પ્રેમ, વાત્સલ્ય અને કરુણાસભર શ્રીહરિની કમનીય મૂર્તિને અંતરસન્મુખ રાખીને, એકાગ્ર મને, આપણે દૃઢ સંકલ્પ કરીએ કે,

(૧) ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિના મંગળમય પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં આપણી રુચિ, રતિ અને મતિ સદા નિશ્ચલ રહે.

(૨) ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિ સિવાય, જગતમાં બીજો કોઈ કર્તા, હર્તા અને ભર્તા નથી, અને એમના સિવાય, બીજો કોઈ કર્મફળપ્રદાતા નથી, એવી નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ અખંડિત રહે.

(૩) ઈષ્ટદેવ શ્રીહરિના સાધર્મ્ય અને સેવાની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા સિવાય બીજી કોઈ વાસનાનો અંશ સરખોય ન રહે.

(૪) ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિ ‘જેહવિધ રાજ રહે, તેહવિધ આપણે રાજ રહીએ’, અને જીવનમાં ‘હારજીત, વૃદ્ધિહાણની બધી બાજી’ એમના વરદ હાથમાં સોંપી, નિશ્ચિંત બની જીવીએ.

(પ) ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિની એકાંતિકી ભક્તિ એમના સ્વરૂપના માહાત્મ્યના જ્ઞાન અને ધર્મયુક્ત અખંડ કરીએ.

(૬) ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિએ, શિક્ષાપત્રી આદિ પોતાનાં સત્શાસ્ત્રો દ્વારા આંકેલા ધર્મનિયમોનું શિસ્તબદ્ધ સૈનિક તરીકે સદા પાલન કરીએ, અને પરધર્મ, પાખંડધર્મ અને કલ્પિતધર્મનું આચરણ ભૂલેચૂકે પણ કદી ન કરીએ.

(૭) ઈષ્ટદેવ શ્રીહરિનું સાધર્મ્ય પામેલા, અને એમની સેવા અને આજ્ઞામાં સદા રત રહેતા, એમના સાચા સત્પુરુષોનો કદી અવગુણ ન લઈએ, કદી દ્રોહ ન કરીએ, અને એમનો સંગ દેહદૃષ્ટિએ ન કરીએ, પણ સદા આત્મદૃષ્ટિએ જ કરીએ.

૧૦. નવા વર્ષ

થોડા દિવસ પછી, ચાલુ વર્ષ પૂરું થશે અને પછી નવું વર્ષ શરૂ થશે. નવા વર્ષને સોહામણું અને લાભદાયક બનાવવા માટે માણસો પોતાના ઘરને ઝાડીઝૂડી સાફ કરશે, વસ્ત્રવાસણને ધોઈઘસીને સ્વચ્છ સુંદર બનાવશે, અને ચાલુ વર્ષના છેલ્લા ચાર દિવસ, નિત્યનવી પૂજા કરશે, અને સારું સારું જમણ જમશે; અને પછી, નવા વર્ષના ઊઘડતા વાસરે, સ્નેહીસંબંધી મિત્રોને મળશે, નૂતન વર્ષાભિનંદન આપશે. ધંધો-રોજગાર કરનાર માણસો, ચાલુ વર્ષ દરમિયાન થયેલા નફા-નુકસાનનો વિચાર કરશે, ત્યારે હજારોમાં થોડા સમજુ માણસો ચાલુ વર્ષમાં સ્વહિત માટે યોગ્ય શું કર્યું અને અયોગ્ય શું કર્યું તેની મનોમન તપાસ કરશે; ત્યારે લાખોમાં થોડા વળી, જન્મજન્માંંતર કરતાં કેટલા યુગકાળ એણે વહી ગયા એનો વિચાર કરીને, ફરીથી જન્માંંતર ન થાય એવી રીતે આ જીવન જીવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરશે.

૨. નવા વર્ષે અભિનંદનો અને આશીર્વાદો આપવાની પ્રણાલિકા લાંબા કાળથી પ્રચલિત છે. આશીર્વાદ તો, જેનામાં તે આપવાની યોગ્યતા અને શક્તિ હોય તે આપે; અને તે પણ, જીવનમાં જે ખરેખર સાચું અને સારું છે — જે કરવા માટે જ મનુષ્યદેહ મળ્યો છે તે કરવા અને સિદ્ધ કરવાનું બળ અને બુદ્ધિ મળે તે માટે અપાય, એ જ સુયોગ્ય કહેવાય; અને અભિનંદન તો, એ આશીર્વાદ જેને મળ્યો હોય તે, તદનુસાર ખરેખર સાચું અને સારું એટલે, જીવનમાં ખરેખર કરવા યોગ્ય કામ કરે ત્યારે, તેને આપવું સુયોગ્ય કહેવાય. આપણે બધા, ઈષ્ટદેવ

(૮) દેહાદિકના વિષયોનો ઉપભોગ એ જ જેમનું જીવનધ્યેય છે એવા ચાર્વાકો, કર્મને જ ફળપ્રદાતા પરમેશ્વર માનનારા નાસ્તિકો, પોતાને જ પરમેશ્વર માનનારા શુષ્ક વેદાંતીઓ, અને તપ, ત્યાગ, જ્ઞાન અને ભક્તિનું આલંબન કરીને સ્ત્રી, દ્રવ્ય, રસાસ્વાદ અને માનમાં સદા લુબ્ધ વર્તતા દાંભિકોનો, સ્વપ્નમાંય કદી સંગસંબંધ ન કરીએ.

(૯) દેહ અને દેહાદિકના વિષયો અને સંબંધોમાં અહંતા અને મમતા કદી ન રાખીએ, પણ જીવનનિર્વાહની દૃષ્ટિએ, તથા પરમેશ્વરે જે પ્રારબ્ધ નિર્માણ કરી આપ્યું છે તે એમની ઈચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે ભોગવવાની દૃષ્ટિએ, એનો પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે ઉપભોગ કરીએ.

(૧૦) ઈષ્ટદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, એમનું સાધર્મ્ય પામી, એમની આજ્ઞા પ્રમાણે જીવન જીવતા સત્પુરુષો અને એમના સ્વરૂપની અને એમની લીલાની કથા કહેતાં સત્શાસ્ત્રોનાં વચનોમાં નિર્વિકલ્પ વિશ્વાસ સેવીએ.

(૧૧) નેત્રાદિક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, હસ્તાદિક પાંચ ક્રમેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર — એ સર્વ, ઈષ્ટદેવ શ્રીહરિની અને એમના સાચા સત્પુરુષોની સેવામાં નિત્ય રહે.

(૧૨) જીવનની હરેક ક્ષણ સત્ તત્વોના સંગમાં, હરિરસામૃતનું પાન કરવામાં અને ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં જ વીતે, અને દેહ અને દેહના સંબંધોના સુખ અર્થે ન વીતે, એવી સદા જાગૃતિ રહે.

(૧૩) વિકારી અને વિનાશી દેહથી સદા વિલક્ષણ, અવિકારી અને અવિનાશી હું આત્મા છું; દેહનો કોઈ ગુણ આત્મામાં નથી અને આત્માનો કોઈ ગુણ દેહમાં નથી, એવું જ્ઞાન સતત રહે; અને એવા જ્ઞાનયુક્ત રહી, અંતર્નિયામક રૂપે, આત્મામાં સદા રહેલા પરમાત્માની અહૈતુકી અનન્યભક્તિ કરીએ.

(૧૪) ઈષ્ટદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના દાસના પણ દાસ છીએ એવી બુદ્ધિ સદા રહે.

(૧૫) સત્સંગ સમુદાય એક વિશાળ કુટુંબ છે, એના નાનામોટા સર્વ સભ્યો, ઈષ્ટદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સેવકો છે, અને તેથી એ જ સાચા સંગાથી અને સંબંધી છે, એવી નિરુત્થાન પક્ષભાવના રહે.

(૧૬) ઈષ્ટદેવ ભગવાન શ્રીહરિની આજ્ઞાનું કેટલું પાલન કેટલા પ્રમાણમાં થયું, અને કેટલા પ્રમાણમાં ન થયું; એમના હરિજનો સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ, કેટલા પ્રમાણમાં કેળવાયો છે; અને કેવી રીતે કેટલા પ્રમાણમાં, તેમનાથી દૂર જવાયું છે; એમની લીલા અને ઉપદેશોનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યયન કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં કર્યું અને કયા કારણે કેટલા પ્રમાણમાં તે થયું નથી, તેનો નિત્ય હિસાબ રાખવાની ચીવટ રાખીએ.

(૧૭) ઈષ્ટદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સન્મુખ, અને એમના સાચા સત્પુરુષો સન્મુખ, કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં નિષ્કપટ થયા છીએ અને કયા કારણે કેટલા પ્રમાણમાં તેમનાથી પડદો રાખીએ છીએ, તેની ઊંડી તપાસ નિત્ય કરીએ.

(૧૮) ઈષ્ટદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની પ્રત્યક્ષમૂર્તિ, અને સત્શાસ્ત્રોમાં નેતિનેતિ શબ્દોથી વર્ણવેલી અક્ષરાત્પર મૂર્તિ વચ્ચે અભેદ અનુભવીએ.

(૧૯) ઈષ્ટદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની મૂર્તિ વિશે, એમના સત્પુરુષો વિશે, અને એમનાં સત્શાસ્ત્રો વિશે કેવો ભાવ હૃદયમાં પ્રવર્તે છે તેની ખાસ ઊંડી તપાસ કરીએ; અને જો તેમાં દેહાત્મદૃષ્ટિ રહેતી હોય તો તે હરેક ઉપાયે તાત્કાલિક દૂર કરીને, દિવ્યભાવ સ્થાપિત કરીએ.

(૨૦) કોઈ દેવ, ધર્મ, સત્પુરુષ અને સત્શાસ્ત્રની નિંદા કદી ન કરીએ કે ન સાંભળીએ.

(૨૧) કોઈનો અવગુણ કદી ન લઈએ, હમેશાં ગુણ જ ગ્રહણ કરીએ; જ્યારે પોતાનો ગુણ કદી ગ્રહણ ન કરીએ, પણ અવગુણ જ જોઈએ, અને તે દૂર કરવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહીએ.

(૨૨) ફરીથી ગર્ભવાસના નરકાગારમાં ન જવાનો નિશ્ચય કરીએ; આ જન્મ છેલ્લો જ બની રહે, એવી રીતે જ જીવન જીવીએ.

(૨૩) આત્મોન્નતિ માટે, પોતાનું અંગ ઓળખીને, તે અંગની દૃઢતા દ્વારા શ્રેય સિદ્ધ કરીએ. આત્મશ્રેય સાધવા માટે બીજાં ઘણાં સાધનો છે; માણસ પોતાની રુચિ, મતિ અને શક્તિ પ્રમાણે તેનો આશ્રય કરે છે અને શ્રેય સાધે છે. માટે પોતાના અંગથી બીજાનું અંગ ભિન્ન જોઈને તેનો દોષ કદી ન લઈએ.

(૨૪) સત્પુરુષો અને સત્શાસ્ત્રો જે કહે છે તે સાચું અને હિતકર જ હોય છે; પણ આત્મશ્રેયની સિદ્ધિ માટે, જે અંગ પોતે કેળવ્યું હોય, તે અંગને દૃઢ બનાવે એવી વાત ગ્રહણ કરી, બાકીની બીજી વાત બીજા અંગવાળાઓ માટે છે એવી નિર્મળ બુદ્ધિ રાખીએ.

(૨૫) તપ, ત્યાગ, ધર્મ, જ્ઞાન, સેવાભક્તિની પરાકાષ્ઠા સિદ્ધ થઈ હોય તોપણ, ઈષ્ટદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આંકેલી ધર્મમર્યાદાઓનું પાલન કરવામાં કદી પ્રમાદી ન બનીએ.

(૨૬) ઈષ્ટદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની ‘વદન કમળ છબિ નિતનિત નીરખીને જ, નિતનિત આનંદ ઉર બઢાઈએ.’

ઉપર જણાવેલા સંકલ્પો જીવનમાં મૂર્તિમાન બનાવી શકીએ એવું બળ અને બુદ્ધિ શ્રીહરિ આપણને સર્વને આપે એવી નિતનિત પ્રાર્થના કરીએ.

“... આપણે ભગવદાશ્રિત હોઈએ તો આપણને એ વિચાર પ્રધાન હોવો જોઈએ કે શ્રીજીમાં આપણી વૃત્તિ કેટલી સ્થિરતાને પામી છે ? શ્રીજી સિવાય આપણને અન્ય આશ્રય છે કે કેમ ? શ્રીજી સિવાય આપણને સુખ કરનાર અને દુઃખ હરનાર આપણે અન્ય કોઈને માનીએ છીએ ? એ વિશે આપણામાં હમેશાં સંશોધન ચાલ્યા કરતું હોવું જોઈએ. ...”

૧૧. મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાનાં પ્રવચનો

ભગવત્પ્રતિમા ગમે તેટલી સુંદર અને આકર્ષક હોય તોપણ, જ્યાં સુધી એમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી ન હોય ત્યાં સુધી એ સજીવ, અર્થનીય, પૂજનીય અને સેવનીય લેખાતી નથી. પરમાત્મા સર્વત્ર સર્વમાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે વ્યાપીને સદા રહેલા છે છતાં પ્રત્યક્ષ વર્તાતા નથી, જે મનવાણીને અગોચર છે, પરથી પર ગણાતા અક્ષરથી પણ જે પર છે, જેમ શરીરમાં જીવ રહેલો છે તેમ જીવરૂપી શરીરમાં જે પોતાની અંતર્યામીશક્તિથી શરીરીરૂપે બિરાજમાન છે; જે દૂરથી પણ અતિ દૂર છે છતાં જે નજીકથી પણ અતિ નજીક છે, અને જે દિવ્યાતિદિવ્ય છે, એવા અલૌકિક પરમાત્માને પ્રતિમા દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવા અને અનુભવવા માટે જે વિધિકાર્ય કરવામાં આવે છે તેને પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કહેવામાં આવે છે. નિદ્રાધીન પુરુષ એનું નામ પોકારવામાં આવે એટલે જેમ જાગે છે અને જવાબ આપે છે તેમ, પરોક્ષ મનાતા પરાત્પર પરમાત્મા, પ્રાણપ્રતિષ્ઠાની વિધિ અંતે, વિવેકી ભક્તજનોને, એમના ભાવ પ્રમાણે, પ્રત્યક્ષ થાય છે. એટલે જ, પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનું વિધિકાર્ય હમેશાં સત્શાસ્ત્રોમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે જ કરવાનો, અને એ વિધિકાર્ય જે સર્વશુદ્ધ, સર્વધર્મકુશળ અને સર્વધર્મસમર્થ હોય એવી વ્યક્તિના વરદ હસ્તે જ કરાવવાનો સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો આગ્રહ કરે છે. આ પ્રમાણે થાય છે ત્યારે ભગવત્પ્રતિમા, પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનું વિધિકાર્ય, વિધિકાર્ય કરનાર અને વિધિકાર્ય કરનારે પ્રાણપ્રતિષ્ઠાપ્રસંગે ઉચ્ચારેલું પ્રવચન સદા સ્મરણીય અને સેવનીય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

૨. પંચાળાના દરબાર ઝીણાભાઈ ચૈત્ર સુદ ૯ના રોજ, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો જન્મમહોત્સવ જૂનાગઢમાં ભારે ધામધૂમ અને ઉત્સાહથી ઊજવે છે. તે પછી, ઝીણાભાઈની ડેલીના ચોકમાં ભરાયેલી સભામાં, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ તીર્થોનું માહાત્મ્ય સમજાવે છે, અને જીવનમાં તીર્થયાત્રા કરવાની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા સમજાવે છે. એ સાંભળીને ભગવાનના બે ભાઈઓ રામપ્રતાપભાઈ અને ઈચ્છારામભાઈ દ્વારકા જવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. ભગવાન તેમને દ્વારકા મોકલે છે અને પછી પોતે ગઢડા પધારે છે (સત્સંગિજીવન : પ્ર. ૪ અ. ૨૩). ગઢડા પોતાના નિવાસસ્થાનમાં બેઠેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને એક દિવસ વિચાર આવે છે કે, ‘એકાંતિક ધર્મનું સંરક્ષણ અને સંસ્થાપન કરવાનું મારું અવતારકાર્ય પૂરું થયું છે; એટલે હવે મારે અંતર્ધાન થવું જોઈએ.’ આ વિચાર આવતાં જ, ‘હું અંતર્ધાન થઈશ ત્યારે સંપ્રદાયના આશ્રિતો નિરાવલંબી થશે,’ એવો વિચાર એમને આવે છે. આ વિચારને અંતે ભગવાન, ‘આશ્રિતજનોને પોતાની પ્રત્યક્ષ હાજરીના કારણે, જેવું અવલંબન અને આધાર આજે મળે છે તેવું જ અવલંબન અને આધાર ભવિષ્યમાં પણ સદા મળતાં રહે તેવો પાકો પ્રબંધ કરવાનો’ તત્કાળ નિર્ણય કરે છે. સર્વ આશ્રિતોના હિતાર્થે ત્યારે એ ત્રણ હેતુઓ (હિત ત્રેધા) ત્રણ પ્રબંધો, અથવા જેને સંપ્રદાયમાં ‘ત્રણ ગૂઢ સંકલ્પો’ કહેવામાં આવે છે તે નક્કી કરે છે. એ ત્રણ પ્રબંધોની વિગતો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) ‘કારયિત્વા મન્દિરાણિ તત્ર સ્વપ્રતિમા અહમ્ ।
સ્થાપયેય તતસ્તાશ્ચ સેવિષ્યન્તે હિ માનવાઃ ॥
  - (૨) ભક્તિમાર્ગસ્ય પુષ્ટ્યર્થ મંત્રદીક્ષાપ્યપેક્ષ્યતે ।
અતો ધર્માન્વયે શુદ્ધે ગુરુતાં સ્થાપયેય ચ ॥
  - (૩) ધર્મજ્ઞાનવિરક્તીનાં ભક્તેશ્ચાવગમાય તુ ।
ગ્રન્થ કર્તા શતાનન્દો મચ્ચરિત્રોપબૃંહિતમ્ ॥
- (સ.જી.પ્ર.૪, અ.૨૪ શ્લો. ૧૦, ૧૨, ૧૩)

(૧) મંદિરો કરાવીને, તેમાં ભક્તજનો દર્શન, પૂજન, અર્ચન અને સેવન કરી શકે તે માટે સ્વપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવી. (૨) મુમુક્ષુજીવો મંત્રદીક્ષા લઈને સંપ્રદાયના આશ્રિતો બની શકે તે માટે અને ભક્તિમાર્ગની પુષ્ટિ માટે, શ્રીધર્મદેવના વિશુદ્ધ કુળના ગૃહસ્થ પુરુષોમાં પરંપરાના ધોરણે સંપ્રદાયનું ગુરુપદ સ્થાપન કરવું, અને (૩) સ્વભક્તજનો, એકાંતિકધર્મનું સ્વરૂપ સમજે, અને સમજીને જીવનમાં આચરી શકે તે માટે પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનાં (એટલે પોતાના સ્વરૂપના) લીલાચરિત્રોનો એક મહાગ્રંથ શતાનંદ મુનિ પાસે લખાવવો.’

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ ત્રણ સંકલ્પો મૌખિક કરીને સંતોષ ન માનતાં સારા લેખકો(લહિયાઓ)ને બોલાવીને, તેમને પોતે એ ગૂઢ સંકલ્પો તરત જ લખાવ્યા (Dictated) (સ.જી. પ્ર. ૪. ૨૪ શ્લો. ૧૫). એક કરતાં વધારે લેખકોને બોલાવીને આ સંકલ્પો લખાવેલા હોવાથી, સંપ્રદાયમાં એનાં વિતરણ અને પ્રચારવ્યવસ્થા તરત જ થયેલી હશે, એવું અનુમાન સહજ થાય એમ છે. ભગવાને અતિ કૃપા કરીને જાતે લખાવેલા આ ત્રણ ગૂઢ સંકલ્પોનું અસલ લખાણ આજે સંપ્રદાયમાં ઉપલબ્ધ નથી એ ખરેખર શોચનીય છે.

૩. આશ્રિતોના હિતાર્થે યોજવામાં આવેલા આ ત્રણે પ્રબંધોનો સંપૂર્ણ અમલ, વિ.સં. ૧૮૭૭થી ૧૮૮૬* સુધીના દસ વર્ષના ગાળામાં ભગવાને જાતે કરેલો છે — કરાવેલો છે. સં. ૧૮૭૮થી ૧૮૮૫ સુધીમાં છ સ્થળોએ મંદિરો કરાવીને સ્વહસ્તે મૂર્તિઓ પધરાવેલી છે. સં. ૧૮૮૨ની કાર્તિકી એકાદશીના પવિત્ર દિને વડતાલ મુકામે, સંપ્રદાયના ધર્મઅર્થના વહીવટ માટે બે વિભાગોની યોજના કરીને, શ્રીધર્મદેવના પ્રાસાદિક કુળમાંથી બે ગૃહસ્થ પુરુષોને પોતે પસંદ કરીને, અને દરેક વિભાગમાં એક પ્રમાણે, બન્ને પુરુષોની પોતાના અનુગામી તરીકે સંપ્રદાયના ગુરુપદે, પોતાના હાથે જ પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે; અને વિ.સં. ૧૮૮૫ના માગશરથી સં. ૧૮૮૬ના અંત પહેલાં પોતાનાં

*આ લેખમાં દર્શાવેલાં વિક્રમ સંવત વર્ષો, અષાઢી અને શુકલપક્ષથી શરૂ થતાં સમજવાનાં છે.

લીલાચરિત્રોનો મહાગ્રંથ શતાનંદ મુનિ પાસે લખાવીને, તેનું દરેક પ્રકરણ અને દરેક અધ્યાય પોતે સાંભળીને સમગ્ર ગ્રંથને પ્રમાણિત કરેલો છે.

૪. પહેલા સંકલ્પના અનુસંધાનમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અમદાવાદમાં સં. ૧૮૭૮ના ફાગણ સુદ ૩ના રોજ, શ્રીનરનારાયણદેવની; ભૂજમાં સં. ૧૮૭૮ના વૈશાખ સુદ ૫ના રોજ શ્રીનરનારાયણદેવની; પછી વડતાલમાં સં. ૧૮૮૧ના કાર્તિક સુદ ૧૨ના રોજ શ્રીધર્મદેવ, શ્રીભક્તિદેવી અને શ્રીવાસુદેવ, શ્રીલક્ષ્મીજી અને શ્રીનારાયણ તથા શ્રીરાધિકાજી, શ્રીકૃષ્ણ તથા શ્રીહરિકૃષ્ણ નામે પોતાની; પછી ધોલેરામાં સં. ૧૮૮૨ના વૈશાખ સુદ ૧૩ના રોજ શ્રીરાધિકાજી અને શ્રીમદનમોહન નામે શ્રીકૃષ્ણની; પછી જૂનાગઢમાં સં. ૧૮૮૪ના વૈશાખ વદ ૨ના રોજ શ્રીદ્વારિકેશપ્રભુ ઉર્ફે રણછોડરાય અને ત્રિવિક્રમજીની, તથા શ્રીરાધારમણ નામની શ્રીકૃષ્ણની તથા શ્રીરાધિકાજીની, તથા શ્રીપાર્વતી અને શ્રીવિનાયકસહ શ્રીસિદ્ધેશ્વર મહાદેવની; અને છેલ્લે ગઢડામાં સં. ૧૮૮૫ના આસો સુદ ૧૨ના રોજ શ્રીધર્મદેવ, શ્રીભક્તિદેવી અને શ્રીવાસુદેવની, શ્રીરાધિકાજી અને શ્રીગોપીનાથજી તથા શ્રીસૂર્યદેવની મૂર્તિઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનું કાર્ય સ્વહસ્તે કરીને મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાના આ છ પ્રસંગોનું વર્ણન સત્સંગિજીવન પ્ર. ૪, અધ્યાય ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૪૫ અને પ્ર. ૫ના અધ્યાય ૪૮, ૫૫માં શતાનંદ મુનિએ તથા હરિલીલામૃત ક. ૮ના વિશ્રામ ૧, ૧૦, ૨૮, ૫૦, ૫૮, ૬૩માં સવિસ્તર કરેલું છે. સંપ્રદાયના અન્ય મુખ્ય પ્રમાણિત ગ્રંથોમાં પણ એ હકીકત વર્ણવેલી છે.

૫. મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગોની આ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કથા વાંચતાં-વિચારતાં એક પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપસ્થિત થાય છે. ‘મંદિરો કરાવીને તેમાં મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરવાના સંકલ્પમાં ભગવાને સ્વપ્રતિમાની જ પ્રતિષ્ઠા કરવાનો સંકલ્પ કરેલો છે; જ્યારે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ખરેખર તો વડતાલ સિવાય પાંચ સ્થળોએ શ્રીનરનારાયણદેવ અને શ્રીરાધારમણદેવ, શ્રીરણછોડરાય, શ્રીત્રિવિક્રમજી, શ્રીગોપીનાથજી, શ્રીવાસુદેવની અને વડતાલમાં પણ પોતાની મૂર્તિ ઉપરાંત, શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવ અને

શ્રીરાધાકૃષ્ણદેવની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. આવું શા કારણે કરવામાં આવેલું છે ? જૂનાગઢમાં વળી વધારામાં શ્રીસિદ્ધેશ્વર મહાદેવની અને ગઢડામાં શ્રીસૂર્યદેવની મૂર્તિઓની પણ ભગવાને સ્વહસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, શ્રીનરનારાયણદેવ, શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવ, શ્રીરાધાકૃષ્ણદેવ, શ્રીસિદ્ધેશ્વર મહાદેવ અને શ્રીસૂર્યદેવ વગેરે જે મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી છે તે પ્રતિમાઓને સત્સંગિજીવન પ્ર. ૪, અ. ૨૪, શ્લો. ૧૦ના અર્થમાં ‘સ્વપ્રતિમા, એટલે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની પ્રતિમાઓ’ સમજવી કે કેમ ? આ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કેટલાક આશ્રિતો સંપૂર્ણ રીતે અસ્વાભાવિક કહેવાય એવો ખુલાસો કરે છે : (૧) કેટલાક કહે છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, જો પોતાની મૂર્તિ પધરાવે તો એના પરિણામે આત્મશ્લાઘા કર્યાનો અને આત્મપૂજા પ્રવર્તાવ્યાનો દોષ આવે; એવું દોષારોપણ ટાળવા ખાતર, અન્ય મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી છે. પણ આ માન્યતા બરાબર નથી : વડતાલમાં ભગવાને પોતે જ પોતાની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. વળી, જ્યાં જ્યાં શ્રીધર્મદેવ તથા શ્રીભક્તિદેવી સાથે શ્રીવાસુદેવની મૂર્તિ પધરાવેલી છે ત્યાં શ્રીવાસુદેવની મૂર્તિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની પોતાની જ મૂર્તિ છે, એવી ખાસ સ્પષ્ટતા સંપ્રદાયમાં આજે પણ કરવામાં આવે છે.

(૨) કેટલાક કહે છે કે, સંપ્રદાય બહારના લોકોને આકર્ષવા માટે અને તેમનો સદ્ભાવ અને સહાનુભૂતિ મેળવવા અને ટકાવી રાખવા માટે અન્ય મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. (૩) કેટલાક વળી કહે છે કે, એ વખતના સંપ્રદાયના આશ્રિતોની સ્વરૂપનિષ્ઠા અને ઉપાસના અનન્ય અને સર્વોપરી ન હતાં; એ બધા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને જુદાં જુદાં ભગવત્સ્વરૂપોનાં નામે અને રૂપે ઓળખતા હતા, અને ભજતા હતા; એમના સંતોષ ખાતર, ભગવાને જુદી જુદી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. પણ આ બન્ને માન્યતાઓ ભારે હાસ્યાસ્પદ ગણાય તેવી છે. આ માન્યતાઓને સંપ્રદાયનાં મુખ્ય પ્રમાણિત શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસનો લવલેશ પણ ટેકો સાંપડતો નથી. વળી, એ માન્યતાના કારણે, ભગવાન

શ્રીસ્વામિનારાયણનું એકમેવાદિતીય વ્યક્તિત્વ, પુરુષોત્તમપણું અને સર્વોપરીપણું સચવાતું નથી; એથી એમનું ગૌરવ વધતું નથી, પણ ઊલટું તેને વિપરીત અસર થાય છે. વળી, એ માન્યતાના પરિણામે, એ કાળે જે સંતોએ અને જે આશ્રિત હરિભક્તોએ અમાનુષી અત્યાચારો વેઠીને અને તેનો સફળ અહિંસક સામનો કરીને, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને ‘પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ’ તરીકે સ્વીકારીને, અન્ય જનો પાસે એ રીતે સફળતાપૂર્વક સ્વીકાર કરાવ્યો હતો તેમને ખોટી રીતે ભારે અન્યાય થાય છે, અને એ રીતે તેમનો ભારે અપરાધ થાય છે; એટલું જ નહિ પણ, એથી આજના આશ્રિતોની સ્વરૂપનિષ્ઠા અને ઉપાસના એ મુક્તજનો કરતાં ઉચ્ચ કક્ષાની છે, એવું દાખવવાનો મિથ્યાભિમાની પ્રયાસ હતો થાય છે. પણ આ જટિલ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધવા માટે કોઈએ મહેનત કરવાની ખરેખર કંઈ જ જરૂર નથી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતે જ પોતાના ત્રણ ગૂઢ સંકલ્પો દ્વારા અને મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાનું વિધિકાર્ય પતી ગયા પછી, આશ્રિતોને ઉદ્દેશીને જે અતિ રહસ્યની વાત પ્રવચનરૂપે કહેલી છે તે દ્વારા એનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરેલો છે :

૬. પહેલા ગૂઢ સંકલ્પ પ્રમાણે, સંપ્રદાયમાં મંદિરો કરાવીને ભગવાને જે મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી છે તેને સ્વમુખે જ ‘સ્વપ્રતિમા’ તરીકે ઓળખાવેલી છે. સત્સંગિજીવનના ભાષ્યકારોએ સ્વપ્રતિમા શબ્દનો ‘મમાર્ચાવતારાન્’ - મારાં અર્ચાવતાર સ્વરૂપો’ એવો અર્થ સમજાવેલો છે. વળી, એવી રીતે જે મૂર્તિઓની સ્વપ્રતિમા તરીકે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે, તેનું નાનામોટા સર્વ આશ્રિતો માત્ર દર્શન કે અર્ચન નહિ, પણ અનન્ય આશ્રય અને ભક્તિઉપાસનાના ભાવે સેવન કરશે, એવી ઈચ્છા અને આજ્ઞા ભગવાને પોતે જ સેવિષ્યન્તે શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કરેલી છે (પ્ર. ૪ અ. ૨૪ શ્લો. ૧૦). પોતાના અંતરની આ રહસ્યવાત, ઉપર્યુક્ત ગૂઢ સંકલ્પ દ્વારા ભગવાને વ્યક્ત કરી છે; એટલું નહિ પણ પ્રતિષ્ઠાના વિધિકાર્ય પછી, આશ્રિતોને ઉદ્દેશીને જે પ્રવચનો કરેલાં છે તેમાં પણ શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસનો આધાર દાખવીને ભારપૂર્વક સ્પષ્ટ કરેલી છે. છ મંદિરોમાં ભગવાને મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરેલી છે, અને એ

છ સ્થળોએ પ્રતિષ્ઠાના કાર્ય પછી સભાઓ પણ યોજેલી છે; એટલે એ પ્રસંગોએ ભગવાને જ્ઞાનવાર્તા કરેલી છે એવું નિષ્પન્ન થાય છે. પણ શતાનંદ મુનિએ તેમાંથી માત્ર અમદાવાદ અને વડતાલ એ બે જ પ્રસંગોની જ્ઞાનવાર્તાની સત્સંગિજીવનમાં નોંધ કરેલી છે. અમદાવાદમાં મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા પછી કરેલી જ્ઞાનવાર્તા સત્સંગિજીવન પ્ર. ૪, અ. ૨૫, શ્લોક ૮૨થી ૮૫ સુધીના ચૌદ શ્લોકમાં, અને વડતાલમાં મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા પછી કરેલી જ્ઞાનવાર્તા સત્સંગિજીવન પ્ર. ૪, અ. ૨૭, શ્લો. ૫૪થી ૬૨ સુધીના નવ શ્લોકોમાં ગૂંથેલી છે. ગઢડામાં મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી લગભગ એક વર્ષ જેટલા સમય બાદ, ભગવાને વિદ્યાયસંદેશરૂપે જે આજ્ઞાઓ કરેલી છે તે સત્સંગિજીવનના પ્ર. ૫, અ. ૫૫માં ગૂંથેલી છે. એ આજ્ઞાઓ આજે આશ્રિતમાત્રની જીવાદોરી જેવી છે; પણ તેને મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા પ્રસંગના પ્રવચન તરીકે લેખી ન શકાય; તેથી એની વિગતો, અત્રે લીધી નથી. સત્સંગિજીવનમાં જે બે પ્રવચનોની નોંધ લીધી છે તે સાથે, શિક્ષાપત્રીના ૧૦૮થી ૧૧૨ સુધીના પાંચ શ્લોકો દ્વારા કરેલી આજ્ઞાઓ, અવશ્ય મનન-નિદિધ્યાસ કરવા જેવી છે.

૭. ભારતમાં શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ, શ્રીરાધાકૃષ્ણ, શ્રીસીતારામ, શ્રીશંકરપાર્વતી વગેરે મૂર્તિઓ ધરાવતાં મંદિરો ઠેર ઠેર નજરે પડે છે; પણ શ્રીનરનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિવાળાં મંદિરો આંગળીના વેઢે ગણાય એટલાં પણ જણાતાં નથી. તેથી અમદાવાદ કે જ્યાં સંપ્રદાયનું પહેલવહેલું મંદિર થયું હતું અને જ્યાં પહેલવહેલી મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા થઈ હતી ત્યાં, જ્યારે શ્રીનરનારાયણદેવની યુગલમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઈ ત્યારે ઘણાને આશ્ચર્ય થયું હોય એ સ્વાભાવિક છે. આશ્રિતો અને અનાશ્રિતોના મનમાં પ્રવર્તતી શંકાઓનું જાણે સીધી રીતે નિવારણ કરતા હોય તેમ, સર્વાર્થામી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે, શ્રીનરનારાયણદેવ એટલે કોણ એનો પરિચય શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસ-પુરાણોમાં કહેલી કથાની વિગતો દ્વારા સભાજનોને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કરાવેલો છે. સભામાં એક હાથ ઊંચો કરીને, ઉચ્ચ સ્વરે, ભગવાને ત્યારે કહ્યું છે કે, ‘નરનારાયણની આ યુગલમૂર્તિને તમે પાષાણની ન માનતા; એને અર્ચાસ્વરૂપ પણ ન

માનતા; સત્શાસ્ત્રોમાં માયાને સર્વથી પર કહેલી છે, એ માયાથી પર અક્ષરબ્રહ્મ છે, અને એ અક્ષરબ્રહ્મથી પણ પર પરમાત્મા છે; એ પરમાત્મા પોતે આજે આ મૂર્તિરૂપે અત્રે બિરાજે છે. ‘સોડ્યમત્ર વર્તન’ એવું તમે નિશ્ચિત માનજો. ભગવાનના અનેક અવતારો થયા છે અને થાય છે. સત્શાસ્ત્રો કહે છે કે, એ પરમાત્મા પૂર્વે ધર્મપ્રજાપતિ અને મૂર્તિને ઘેર નર અને નારાયણ બે રૂપે, અનેક જીવોના કલ્યાણ માટે અને બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી માત્રને આદર્શ દાખવવા માટે વર્ણવેશે પ્રગટ થયા. પછી જગતના જ્ઞાની, અજ્ઞાની, ભક્ત, અભક્ત સર્વને તપ અને ત્યાગનો આદર્શ શીખવવા માટે નર અને નારાયણરૂપ એ પરમાત્મા તપ કરવા માટે બદરિકાશ્રમ પધાર્યા. અનેક જીવોના કલ્યાણ માટે, એ પરમાત્મા હજી આજે પણ ત્યાં બિરાજીને તપ કરે છે. એ જ પરમાત્મા પછી નર અર્જુનરૂપે - નરોડ્જુનાઘ્વયાજાતઃ । અને નારાયણ શ્રીકૃષ્ણરૂપે પ્રગટ થયા.’ શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૧૧૦માં ‘ભગવાન અર્જુનયુક્ત હોય ત્યારે નરનારાયણ નામે જાણવા,’ એવું જે કહેલું છે તેજ વાત, સત્સંગિજીવનમાં અર્જુનેન યુક્તોડસૌ નરનારાયણઃ સ્મૃતઃ । (૪,૨૫,૮૮) એ શબ્દોમાં કહેલી છે. ભારતીય શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસ-પુરાણોમાં, સાત સાગરોથી વીંટળાયેલી પૃથ્વીને સાત દ્વીપરૂપે વર્ણવેલી છે; એ સાત દ્વીપો પૈકી એકનું નામ જંબુદ્વીપ છે, એના નવ ખંડોમાં ભારતદેશ એક ખંડ ગણાય છે; એ ખંડના ઈષ્ટ આરાધ્ય અને સંરક્ષક દેવ તરીકે બદરિકાપતિ શ્રીનરનારાયણ મનાય છે; નિશ્ચિત માનજો કે, એ મારું સ્વરૂપ છે; મારામાં અને એ સ્વરૂપમાં કોઈ જાતનો ભેદભાવ પરઠશો નહિ.’ શિક્ષાપત્રી શ્લો. ૧૧૨માં અતશ્ચાસ્ય સ્વરૂપેષુ મેદો જ્ઞેયો ન સર્વથા । - એ આદેશ દ્વારા આ સિદ્ધાંતવાત સ્પષ્ટ કરેલી છે.

૮. આ ટૂંકા પ્રવચનમાં ભગવાને સર્વ સત્શાસ્ત્રોનો સાર સમજાવેલો છે. આ સિદ્ધાંતવાત કહ્યા પછી, ભગવાને આર્શીવાદ આપીને આજ્ઞા કરતાં કહ્યું છે કે, ‘મુમુક્ષુ આશ્રિતે આ મૂર્તિનું આ રીતના એટલે કે ‘આ મૂર્તિ પાષાણની નથી, પણ જેને સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો પરમાત્મા તરીકે નિત્ય વર્ણવે છે, છતાં જેમનું યથાર્થ વર્ણન થઈ શકતું નથી એવા

પરમાત્મા પોતે જ છે’ એવા નિશ્ચિત ભાવપૂર્વક નિત્ય અને નિયમથી, એટલે જેમ શ્વાસ, અન્ન અને પાણી લેવું, એ દેહધારીનો નિયમ છે એવા વ્રતબંધનથી દર્શન, અર્ચન, પૂજન અને સેવન કરવું જોઈએ. જે આ રીતના પરમભાવથી દર્શન અને સેવન કરે છે યા કરશે; જપ, તપ, પુરશ્ચરણ, યજ્ઞ, ઉત્સવ વગેરે અત્રે બેસીને, આ રીતના ભાવથી કરે છે - કરશે; તેના સર્વ પુરુષાર્થો પરિપૂર્ણ થશે. દેશાંતર-ગ્રામાંતર રહેતા હોય તે જો વર્ષમાં નિદાન એક વખત ફાગણ માસમાં ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં પુષ્પડોલોત્સવના દિવસે - આ પુણ્યતિથિના દિવસે અત્રે આવીને દર્શન કરશે તોપણ તેના સર્વ મનોરથો પરિપૂર્ણ થશે.’ સત્સંગિજીવન, પ્ર. ૪, અ. ૨૫, શ્લો ૮૦થી ૮૫માં દર્શાવેલી આ હકીકત, આશ્રિતમાત્રે પોતાના જીવ સાથે જડી રાખવા જેવી છે.

૯. વડતાલમાં ભગવાને પોતાની મૂર્તિ ઉપરાંત શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવની અને શ્રીરાધાકૃષ્ણદેવની મૂર્તિઓની અને ધર્મભક્તિ વાસુદેવની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. એ ઉપરથી, ભગવાન આશ્રિતોને એકેશ્વરવાદનો મર્મ દાખવે છે કે અનેકેશ્વરવાદનો મર્મ દાખવે છે ? - એવી શંકા ઘણાના મનમાં સહજ ઉપસ્થિત થાય, એ સંભવિત છે. મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા પછી ભગવાને જે ટૂંકું પ્રવચન કરેલું છે તેમાં આ શંકાનું સંપૂર્ણ નિવારણ કરેલું છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું આ પ્રવચન એકેશ્વરવાદના એટલે એમના સર્વોપરીપણાના, સારતત્ત્વ નવનીત જેવું છે. જગતમાં બધા જ સંપ્રદાયપ્રવર્તકો અને આચાર્યો પોતે એકેશ્વરવાદના હિમાયતી હોવાનો દાવો કરે છે; પણ એ દરેકે પોતાના સિદ્ધાંતો અને પ્રજ્ઞાલિકાઓનું જે રીતે પ્રવર્તન કરેલું છે તેથી એકેશ્વરવાદનું નહિ પણ અનેકેશ્વરવાદનું જ પ્રતિપાદન અને પ્રવર્તન થયું છે - થાય છે એમ કહીએ તો તે ભાગ્યે જ ખોટું લેખાશે. દરેકે પોતાના ઈષ્ટ અને આરાધ્યદેવ, બીજાના ઈષ્ટ આરાધ્યદેવ કરતાં ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ છે, એવું પુરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે; સૌ કોઈ એમ કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે, પણ એ પ્રયત્નના વેગમાં એમણે બીજાના ઈષ્ટ આરાધ્યદેવની હીનતા દેખાડવાની વૃત્તિ રાખવી તે યોગ્ય નથી. આમ

કરવાથી ખરી રીતે તો એ પોતાના જ ઈષ્ટ આરાધ્યદેવના ગૌરવને હીન અને ઝાંખું કરે છે. બીજાઓએ આંકેલી લીંટી કરતાં પોતાની લીંટી વધારે લાંબી, દઢ અને સારી છે એ બતાવવા માટે, શાણા પુરુષો એ લીંટીને છેદી નાખીને ભૂંસી નાખતા નથી; પણ એની બાજુમાં જ પોતાની લીંટી સુદઢ રીતે લાંબી દોરી દાખવે છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે, પોતાનું સ્વરૂપ, સિદ્ધાંત અને પ્રણાલિકાનું સર્વોપરીપણું દાખવવા માટે, શાણપણ અને વિવેકભરેલી આ રીત અપનાવેલી છે. વડતાલની સભામાં એમણે ગંભીર ઘેરા સાદે કહ્યું છે કે, ‘દ્વારિકેશ અને શ્રીલક્ષ્મીનારાયણમાં ભેદભાવ ન માનશો; એ બન્નેમાં અને શ્રીરાધાકૃષ્ણમાં ભેદભાવ ન પરઠશો. પરમાત્મા, જ્યારે શ્રીલક્ષ્મીજીયુક્ત હોય છે ત્યારે એ શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ કહેવાય છે; જ્યારે એ શ્રીરાધિકાજીયુક્ત હોય છે ત્યારે શ્રીરાધાકૃષ્ણ કહેવાય છે, અને જ્યારે એ અર્જુનરૂપ નરયુક્ત હોય છે ત્યારે શ્રીનરનારાયણ કહેવાય છે – એ બધાં, સેવક, સ્થળ અને કાર્યની વિભિન્નતાના કારણે, જુદા જુદા નામે ઓળખાતાં અને પૂજાતાં મારાં સ્વરૂપો છે. મુમુક્ષુઓ, પોતાની ભિન્ન ભિન્ન રુચિ, મતિ અને શક્તિના કારણે, એ રીતે જુદા જુદા નામે અને રૂપે મારી પૂજા-આરાધના કરે છે; પણ એ સર્વ મૂર્તિઓમાં હું જ રહેલો છું, એવું તમે સર્વે નિશ્ચિત માનજો.’ હું સર્વ કારણનું કારણ છું, સર્વ કર્તાનો કર્તા છું; સર્વસમર્થ છું, સર્વથી સ્વતંત્ર અને સર્વનો નિયમક છું, સર્વનો શરીરી અને સ્વામી છું,’ એવું જો તમે નિશ્ચિત સમજતા હો તો તમે જે કોઈ ભગવત્સ્વરૂપ જુઓ તેમાં હું જ રહેલો છું એવું તમારે નિશ્ચિત માનવું જોઈએ; માત્ર માનવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ ખરેખર અનુભવવું જોઈએ. તમે શિવાલયમાં ઊભા હો યા ગણપતિ મંદિરમાં ઊભા હો, પણ ત્યાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલી મૂર્તિના અંતરમાં હું જ રહેલો છું, એવું નિશ્ચિત માનજો, અને એવું માનીને જ પ્રણિપાત અને પૂજન કરજો. અલબત્ત, આરાધના અને સેવન તો, તમને હું જે સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયો છું તે સ્વરૂપનું જ કરજો; એમાં અન્ય કોઈને કદી સ્થાન ન આપશો. પતિવ્રતાની ભક્તિનું એ પરમ હાર્દ છે. કોઈ કુશળ અભિનેતા હોય, જે જગતના પટ ઉપર જુદા જુદા અનેક વેશો

ધારીને અનેક પાઠો ભજવે છે ત્યારે, સામાન્ય જનતા એનો આ વેશ અને પાઠ સારો અને આ વેશ અને પાઠ હીન એવા ભેદભાવ કરીને, જેને જે વેશ યા પાઠનો યોગ થયો હોય તેનું ગુણગાન કરે છે, પણ એ અભિનેતાની પત્ની તો નિશ્ચિત જાણે છે કે, એ બધાં મારા પતિએ જુદા જુદા પ્રસંગોના કારણે ધારણ કરેલાં સ્વરૂપો છે. તેથી, એ સ્વરૂપો અને એ સ્વરૂપો દ્વારા થયેલાં કાર્યો માટે એ કદી હીનભાવ દાખવતી નથી; પણ પોતાના પતિના અનેક પાઠો અને અનેક કાર્યો માટે એ ગૌરવ અને આનંદ અનુભવે છે, અને છતાં પતિ તરીકે સેવન તો હમેશાં પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સ્વરૂપનું જ કરે છે. ભગવત્માર્ગમાં આગળ વધવા માટે અને ભગવત્સ્વરૂપને યથાર્થ ઓળખવા અને પામવા માટે, તમારે આ જ્ઞાન અને આ રીતિ જીવનમાં પચાવવી જોઈએ. તમને એ જ્ઞાન સમજાવવા માટે જ અને એ રીતિ શિખવવા માટે જ, મેં મારાં વિવિધ સ્વરૂપોની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે.’

૧૦. પરમાત્મા, અક્ષર અને આત્મા, ચિદચિદ્ સર્વમાં અન્વય રહ્યા છતાં સર્વથી વ્યતિરિક છે, સર્વથી સ્વતંત્ર છે, સર્વથી સમર્થ છે અને સર્વથી પર છે. સર્વાવતારનું કારણ સર્વાવતારી પરમાત્માનું દ્વિભુજ દિવ્ય સદા સાકાર સ્વરૂપ છે, અને અધોઊર્ધ્વપ્રમાણરહિત મહાતેજોમંડળમાં અનંત કોટિ મુક્તવૃંદોથી વીંટળાઈને દિવ્ય સિંહાસન ઉપર દિવ્ય પતિ પરમાત્મા સદા બિરાજેલા છે; અને અણુ અણુ પ્રતિ ચિદચિદ્ સર્વમાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે તે પરમાત્મા સદા દ્વિભુજ પુરુષાકૃતિ સ્વરૂપે બિરાજેલા છે. ભક્તજનોના લાલનપાલન માટે અને તે સાથે અધર્મ અને અધર્મીઓનો વિનાશ કરવા માટે અને એકાંતિકધર્મનું સંસ્થાપન કરવા માટે જેવો સેવક, જેવું કાર્ય અને જેવું સ્થળ, એ પ્રમાણે ભગવાન જે રૂપ ધારણ કરે છે તે એમનું અવતારસ્વરૂપ કહેવાય છે. અવતારસ્વરૂપ ભગવાન પોતે ધારણ કરે છે યા અન્ય સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરીને ભગવાન અવતારકાર્ય કરે છે. આ કારણે ભગવાનનાં અવતારસ્વરૂપોને સત્શાસ્ત્રોમાં જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવેલી છે :

(૧) લીલાવતાર, (૨) પુરુષાવતાર, (૩) કળાવતાર, (૪) અંશાવતાર વગેરે. લીલાવતાર સ્વરૂપો, જેવાં કે મત્સ્ય, કૂર્મ, વામન, નૃસિંહ, રામ, કૃષ્ણ વગેરે. પુરુષાવતાર સ્વરૂપો જેવાં કે પુરુષ, વિરાટ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય વગેરે. પુરુષાવતાર સ્વરૂપો ભગવાનનાં શક્તિસ્વરૂપો પણ કહેવાય છે; આ સ્વરૂપો સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલાં છે. સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ, જેને શાસ્ત્રોમાં ‘જગત વ્યાપાર’ કહેવામાં આવે છે તે કરવાની શક્તિ એકમાત્ર પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈમાં હોતી નથી, એવો આજે પણ સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો એકીઅવાજે સ્વીકાર કરે છે. સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ માટે પરમાત્મા અક્ષરબ્રહ્મ સામે દૃષ્ટિ કરે છે અને શક્તિ પ્રેરે છે. અક્ષરબ્રહ્મ, પરમાત્માની એ દૃષ્ટિ અને શક્તિ પ્રકૃતિપુરુષમાં, પ્રકૃતિપુરુષ પ્રધાનપુરુષમાં, પ્રધાનપુરુષ મહતત્ત્વમાં, મહતત્ત્વ વિરાટપુરુષમાં, વિરાટપુરુષ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવમાં; બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ પ્રજાપતિમાં, — પરમાત્માની આ દૃષ્ટિ અને શક્તિનું ઉત્તરોત્તર પ્રદાન થાય છે ત્યારે એ દૃષ્ટિ અને શક્તિના પ્રતાપે સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમનામાં સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ માટે ભગવદ્દૃષ્ટિ અને શક્તિનો પ્રવેશ થયો હોય છે — થાય છે તે બધાં જ પરમાત્માનાં પુરુષાવતાર શક્તિસ્વરૂપો કહેવાય છે. જગતને સૂર્ય પ્રકાશ અને જીવન આપે છે; સૂર્યની ગતિના કારણે જગતમાં કાળની ગણના થાય છે. બ્રહ્માંડ એકબે નથી, પણ એની સંખ્યા અનંતકોટિ કહેવાય છે. એ દરેક બ્રહ્માંડમાં જુદા જુદા સૂર્યો હોય છે. એક બ્રહ્માંડમાં પણ સૂર્યનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ગણાવવામાં આવે છે. પણ જગતને પ્રકાશ અને જીવન આપવાની શક્તિ સૂર્યમાં સ્વયંસિદ્ધ હોતી નથી; એમનામાં એ શક્તિ પરમાત્માએ અર્પેલી હોય છે. એ કારણે જગતમાં એ પણ નારાયણ (સૂર્યનારાયણ) કહેવાય છે. સત્શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ એવી આ હકીકત ઉપરથી સહેજ પ્રતીતિ થશે કે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જૂનાગઢમાં શ્રીપાર્વતી અને શ્રીવિનાયકસહ શ્રીસિદ્ધેશ્વર મહાદેવની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરેલી છે તે ત્યાંના અને આજુબાજુના પ્રદેશના બ્રાહ્મણોને આકર્ષવા માટે કરેલી છે એવું પ્રથમદર્શનીય લાગે ખરું, પણ ખરેખર કોઈને આકર્ષવા માટે પ્રતિષ્ઠા કરેલી નથી; પણ આશ્રિતો, પોતાના ઈષ્ટ આરાધ્ય

પરમાત્માને એ સ્વરૂપમાં શક્તિરૂપે બિરાજેલા નીરખે અને અનુભવે એ માટે કરેલી છે. તે જ પ્રમાણે ગઢડામાં શ્રીસૂર્યનારાયણની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે તે સૂર્યોપાસનાવાળા ક્ષત્રિયોના સંતોષ માટે કરેલી નથી, પણ સૂર્યમાં રહેલી પોતાના ઈષ્ટ ઉપાસ્ય પરમાત્માની પરમશક્તિને આશ્રિતો નિહાળે અને પૂજે એ કારણે કરેલી છે. શાસ્ત્રોમાં અવતાર શબ્દ અનેક અર્થમાં વપરાયેલો છે. અવતારસ્વરૂપોની અવગણના ન થાય એ રીતે તેનો અર્થ આશ્રિતોએ બરાબર સમજવાની જરૂર છે. પુરુષાવતાર સ્વરૂપોને પરમાત્માની સ્તુતિગાન અને ઉપાસના કરતાં શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા વાંચવા-સાંભળવામાં આવે ત્યારે એ બધા પરમાત્માનાં શક્તિસ્વરૂપો છે એ કારણે એ રીતે વર્ણન કરેલું છે, એવું આશ્રિતે સમજવું જોઈએ; પણ તે સાથે જ, એણે એ સ્વરૂપોમાં પોતાના ઈષ્ટ ઉપાસ્યદેવ પરમાત્મા શક્તિસ્વરૂપે ઉત્કૃષ્ટ રીતે રહેલા છે તેમને અંતરના ભાવથી અર્ચનવંદન કરવું જોઈએ.

એકેશ્વરવાદ એટલે દ્વિભુજ, દિવ્ય, સદા સાકાર પરમાત્મા એક જ છે અને એમના જેવો બીજો કોઈ નથી; એટલું જ નહિ પણ એમનાથી પર બીજું કોઈ નથી એવા પરિપક્વ નિશ્ચયયુક્ત જ્ઞાન. પોતાના આશ્રિતો, ભગવાનના અનેક લીલાવતાર સ્વરૂપો અને અનેક શક્તિસ્વરૂપોમાં પરમાત્માને નીરખે અને અનુભવે એવા ઉચ્ચ શુભાશયથી જ પરમાત્માએ એ બધાં સ્વરૂપોને સ્વપ્રતિમા તરીકે ઓળખાવીને પોતાનાં મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પ્રવર્તેલા એકેશ્વરવાદનો સિદ્ધાંત, આશ્રિત જો પરમાત્માનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષની સહાયથી બરાબર સમજે તો એ ખૂબ સરળ છે; પણ પરમાત્માના એ સર્વજીવહિતાવહ હેતુની અવગણના કરીને એ સિદ્ધાંતને પોતાના મનની કલ્પનાઓ પ્રમાણે ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે ભારે વિટંબણાઓ ઊભી થાય છે. પરમાત્માનું અર્ચા એટલે મૂર્તિસ્વરૂપ એ તો ભક્તજનની નજર સમક્ષ સદા રહે એવું સુલભ સ્વરૂપ છે. પણ એ સ્વરૂપમાં વિધિવત્ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા અધિકારી પુરુષના હાથે થયેલી હોવી જોઈએ; અને ભક્તજનને એમાં

પ્રતિમાનો ભાવ ન હોવો જોઈએ પણ પ્રત્યક્ષ પરમાત્માનો ભાવ હોવો જોઈએ. એ પરમાત્માના પર અને પરોક્ષસ્વરૂપને પ્રતિમા દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવાની એની અનિવાર્ય શરત છે.

૧૧. વડતાલમાં મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી કરેલા મંગળ પ્રવચનમાં ભગવાને છેલ્લે જે આશીર્વાદ અને આજ્ઞાના શબ્દો ઉચ્ચારેલા છે તે આશ્રિતમાત્રે અને સ્વહિત ઈચ્છતા મુમુક્ષુમાત્રે અંતરની પાટી ઉપર અમૃતાક્ષરે લખી રાખીને નિત્ય નજર સામે રાખવા જેવા, મનન-નિદિધ્યાસ કરવા જેવા છે : ભગવાને એકેશ્વરવાદનો સિદ્ધાંત જે રીતે સમજાવેલો છે અને પ્રવર્તાવેલો છે એ રીતે અને એ ભાવે જે કોઈ આ મૂર્તિઓનું નિત્યનિયમથી દર્શનઅર્ચનપૂજન અને સેવન કરશે તેના સકલ મનોરથો પરિપૂર્ણ થશે એવું ભગવાને સ્વમુખે કહેલું છે. પણ તદુપરાંત બીજી જે બે અતિ મહત્ત્વની બાબતો કહેલી છે તે સર્વેએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે : ભગવાને પહેલી વાત એ કહી છે કે, ‘જે કોઈ જે મનોરથો મનમાં સેવીને શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવનાં દર્શન અને સેવન કરશે એના એ મનોરથો ભગવદ્કૃપાથી પરિપૂર્ણ થશે. અને પછી જે બીજી વાત કહી છે તે એ છે કે, ગ્રામાંતર રહેતો હોય એવો જે આશ્રિત અથવા જે મુમુક્ષુ દર પૂર્ણિમાએ નિયમબદ્ધ રીતે વડતાલ આવીને આ મૂર્તિઓનું, પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ બિરાજે છે એ દૃષ્ટિ અને ભાવથી દર્શનઅર્ચનપૂજન અને સેવન કરશે તેની સર્વ ઈચ્છાઓ ભગવત્કૃપાથી પૂર્ણ થશે.’

૧૨. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે, ‘ભગવત્પ્રતિમાઓ હમેશાં અદ્ભુત અને અલૌકિક હોય છે; પણ એ પ્રતિમાઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને, એમનો યથાર્થ પરિચય કરાવતાં પ્રવચનો વધારે અદ્ભુત અને અલૌકિક હોય છે. ગુરુને ઓળખાવનાર ગુરુ જેમ વધારે સ્મરણીય અને સેવનીય મનાય છે તેમ ભગવત્પ્રતિમાઓનો પરિચય કરાવતાં પ્રવચનો પણ વધારે સ્મરણીય અને સંકીર્તનીય ગણાય છે — ગણાવાં જોઈએ.

૧૨. આયા રે ! રામ

જગતની ઉત્પત્તિ શા કારણે કરવામાં આવી છે ? — એ પ્રશ્ન આદિકાળથી પુછાતો આવ્યો છે; અને એનો જવાબ પણ આદિકાળથી જુદો જુદો અપાતો આવ્યો છે. શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને આ પ્રશ્નનો જે જવાબ આપ્યો છે તે ખૂબ બુદ્ધિગમ્ય અને વાસ્તવિક છે. શ્રીજી મહારાજ ખૂબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે, સૃષ્ટિની રચના, ભગવાને પોતાની કોઈ ઈચ્છા કે હેતુની સિદ્ધિ માટે કરેલી નથી, પણ ‘તે જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે તે જીવના કલ્યાણ અર્થે કરે છે અને તેનો પ્રલય કરે છે તે પણ જીવના કલ્યાણ અર્થે જ કરે છે’ (વચનામૃત : કા. ૧). તાત્પર્ય કે, યુગયુગથી જન્મજન્માંતરની ભવાટવીમાં અથડાતાકૂટાતા જીવાત્માઓ પોતાનું સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ સાધી શકે ને એ માટે જરૂરી પ્રયત્નો કરી શકે તદ્દર્થે જ જગતની રચના કરવામાં આવેલી છે. આ સત્ય સિદ્ધાંતનો બીજો અર્થ એ થાય છે કે, જીવાત્માઓ પોતાનું સર્વ પ્રકારનું શ્રેય સાધી શકે તેવાં સાધનો અને સગવડો પણ તેમને ઉપલબ્ધ થાય એવી અહૈતુકી અને કુરુણાસભર વ્યવસ્થા પણ જગદીશ્વરે તે સાથે જ કરેલી છે. આત્યંતિક કલ્યાણનાં સાધનો અને સગવડોમાં, પ્રત્યક્ષ ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય, આશ્રય અને ભક્તિ તથા સત્પુરુષો અને સત્શાસ્ત્રોનો સંગ એ મુખ્ય બાબત છે. બદ્ધજીવો જો સાવધાની અને વિવેકપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો જગતમાં તેમને આ મુખ્ય બાબતો ઉપલબ્ધ થાય એવી વ્યવસ્થા ભગવાને કરેલી છે.

૨. ઉપર્યુક્ત વિધાનને બીજી રીતે પણ સમર્થન સાંપડે છે. જગતમાં

સજીવ સૃષ્ટિમાં, ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ ગણાતી ચાર મુખ્ય યોનિઓ છે : ઉદ્ભિજ, અંડજ, સ્વેદજ અને જરાયુજ. જરાયુજ યોનિમાં પેટાચોનિ તરીકે મનુષ્યજાતિનો સમાવેશ થાય છે. જીવપ્રાણીશાસ્ત્રના સર્વ જાણકારો સ્વીકાર કરે છે કે ચારેય યોનિના દેહોમાં મનુષ્યજાતિનો દેહ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, જીવાત્માને શ્રેષ્ઠ ગણાતી મનુષ્યજાતિમાં શા માટે દેહ સાંપડે છે ? આ સીધાસાદા પ્રશ્નનો જવાબ પણ જુદો જુદો આપવામાં આવ્યો છે — આવે છે. કેટલાક કહે છે કે ખાવાપીવા અને મોજમજા કરવા માટે જ મનુષ્યયોનિમાં જન્મ મળે છે, પણ એ માન્યતા બરાબર નથી. ખાવાપીવા અને મોજમજા કરવા માટે જેવી સ્વતંત્રતા મનુષ્યેતર યોનિમાં દેહ ધરી રહેલા જીવો ભોગવે છે તેવી સ્વતંત્રતા માણસ સ્વલ્પાંશે પણ ભોગવતો નથી, ઈચ્છે તોપણ ભોગવી શકે તેમ નથી; એટલે એ હેતુની સિદ્ધિ માટે તો મનુષ્યેતર યોનિનો દેહ વધારે કાર્યસાધક ગણાય. પોતાને કલારસિક અને કલાપારખુ તરીકે ઓળખાવતો વર્ગ કહે છે કે સાહિત્ય, સંગીત અને કલાવિહીન માણસ અને પશુમાં શિંગડાં અને પૂંછડાં સિવાય બીજો કોઈ જ તફાવત હોતો નથી. આ માન્યતા પણ બરાબર જણાતી નથી. જગતની લગભગ ચાર અબજ જેટલી જનસંખ્યામાં સાચા કલારસિક અને કલાપારખુ કહી શકાય એવા માણસોની સંખ્યા આંગળીના વેટે ગણી શકાય એટલી અતિ અલ્પ હોય છે. ત્યારે વળી, સ્નાનસંધ્યા, તપતીર્થ અને યજ્ઞદાનાદિક ધર્મકર્મ કરનારો વર્ગ કહે છે કે, જેનામાં આ પ્રકારનો ધર્મ નથી, ધર્મચરણ નથી તે મનુષ્યના રૂપમાં પશુ જ છે. કેટલાક વળી કહે છે કે, દ્રવ્યોપાર્જન કરવું, એટલે કે ગમે તે ઉપાયે અને ગમે તે રીતે દ્રવ્ય ભેગું કરવું એ જ મનુષ્યજન્મનો હેતુ છે; કારણ કે, ‘વસુ વિના નર પશુ’ જેવો ગણાય છે. કેટલાક કહે છે કે, જગતમાં જન્મીને જે કંઈ નામ ન કમાયો, અને જેણે ‘કીર્તિ કેરાં કોટડાં’ ઊભાં ન કર્યાં તે જન્મ્યો તોય શું અને ન જન્મ્યો તોય શું ? પણ આ બધી માન્યતા બરાબર નથી. વચનામૃત અને શ્રીમદ્ભાગવતાદિક શાસ્ત્રો આ પ્રશ્નનો જવાબ જુદી

રીતે આપે છે. શ્રીજી મહારાજ કહે છે કે, જીવાત્માને મનુષ્યદેહ મળેલો છે, અને તે દેહમાં દસ ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરે સાધનો મળેલાં છે તે, સ્વધર્મની મર્યાદામાં રહીને વિવેકથી વિષયોનો ઉપભોગ કરવા માટે, પણ વિશેષે કરીને તો આત્યંતિક કલ્યાણ સિદ્ધ કરવા માટે જ મળેલાં છે (વચનામૃત : કા. ૧). આ સિદ્ધાંતવાત શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે : તેમાં કહેલું છે કે, ‘બુદ્ધીન્દ્રિયમનઃપ્રાણાન્ જનાનામસૃજત્ પ્રભુઃ । માત્રાર્થં ચ ભવાર્થં ચ હ્યાત્મનેઽકલ્પનાયચ ॥’ (૧૦-૮૭-૨). આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં માત્રાર્થ, ભવાર્થ અને આત્મશ્રેયાર્થ એમ ત્રણ હેતુઓ બતાવેલા છે, પણ તે દરેકને ‘ચ’ અવ્યયથી જોડી દીધેલા છે. એનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થાય છે કે, પહેલો જણાવેલો હેતુ — વિષયોનો ઉપભોગ — એ માનવજીવન અને જન્મનો સાચો હેતુ નથી; કારણ વિષયોની પ્રાપ્તિ દુર્લભ નથી, એ તો એને બીજી યોનિના દેહોમાં પણ મળેલાં છે,’ તેથી માનવદેહનો હેતુ આત્યંતિક કલ્યાણની પ્રાપ્તિ એ એક જ હેતુ શેષ રહે છે. જે એ હેતુની સિદ્ધિ માટે એ દેહનો ઉપભોગ કરતો નથી તેને ભવાર્થ સાંપડે છે, એટલે ભવોભવ જન્મજન્માંતરનું દુઃખ ભોગવવાનું તેને માટે શેષ રહે છે. માનવજન્મનો ઉપર્યુક્ત હેતુ સરળતાથી સાધી શકાય તદર્થે ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તોના સંગરૂપી સગવડ જીવાત્માને મળી જ રહે એવી વ્યવસ્થા ભગવાને સાથે સાથે જ કરેલી છે.

૩. એટલે જ્યારે જીવાત્માને મનુષ્યદેહરૂપી દુર્લભ સાજ સુગમ થાય છે — પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે પોતાનું આત્યંતિક કલ્યાણ સાધી શકે તે માટે ભગવાન પોતે અને/અથવા એમનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષો જગતમાં અવશ્ય વિચરતા હોય છે (વચનામૃત : વ. ૧૯). એટલે સુજ્ઞ માણસે આંખ ઉઘાડી રાખીને અને અંતરપટને સ્વચ્છ કરીને એમને શોધી કાઢીને ઓળખવા જોઈએ, અને નિર્વિકલ્પ ભાવે એમનો અનન્ય આશ્રય કરવો જોઈએ. મરણપથારીએ સૂતેલો રોગી પોતાની નજર સામે ટેબલ ઉપર જ મૂકેલી સંજીવની દવાને જાણે ઓળખે નહિ અને તેનો ઉપયોગ ન કરે તો એના દેહનું નિશ્ચિત મૃત્યુ થાય છે; તેમ ભવરોગની

નાગચૂડમાં સપડાયેલો જીવાત્મા પોતાની નજર સામે વિચરતા ભગવાન અને એમના ભક્તોને ઓળખે નહિ, અને ઓળખીને તેમનો યોગ ન કરે તો જન્મજન્માંતરના ભવપાશમાંથી તેનો છુટકારો થતો નથી. ભગવાન અને એમના ભક્તો નજર સામે આવીને ઊભા રહે છતાં હતભાગી જીવ તેમને ઓળખતો નથી — ઓળખવાની કાળજી કરતો નથી એ સર્વસામાન્ય અનુભવની વાત બે દાખલાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે : એક વખત શ્રીજી મહારાજ માણકી ઘોડી ઉપર સવાર થઈને ગઢપુરથી વડતાલ જતા હતા. સાથે પંદર-વીસ હજૂરી ઘોડેસવાર સેવકો પણ હતા. રસ્તામાં એક ખેતરમાં રામૈયો કોશ ચાલતો હતો; પાણીથી છલોછલ ભરાયેલો કોશ કૂવાના થાળા નજીક આવે એટલે કોશ ચલાવનાર માણસ બુલંદ અવાજે લલકાર કરે છે, ‘આયા રે ! રામ’, અને એ રીતે લલકાર કરતાં કરતાં કોશનું પાણી થાળામાં ઠાલવી દે. એનો લલકાર સાંભળીને ખેતરમાં પાણી વાળવા માટે ઢાળિયાનાં નાકાં સાયવીને બેઠેલો માણસ તરત જ ઊભો થાય અને નાકાંની સામી બાજુ માટીનો આડો બંધ બાંધી દે અને પાણી ખેતર તરફ વાળી દે. પાણી જેવું નાકાં પાસે આવે અને ખેતર તરફ વળે એટલે એ પણ સામો લલકાર કરે કે, ‘પહોંચ્યા રે ! રામ’. ખેડૂતના જીવનમાં તો ખેતરના પાકમાં પ્રાણ પૂરનાર પાણી એ જ રામ ગણાય ને ? એટલે એના રામના આગમનને એ આ રીતે લલકાર કરીને વધાવે છે. શ્રીજી મહારાજે માણકી ઘોડીને પાણી પાવાના આશયથી કૂવાના થાળાની બાજુમાં આવેલી કૂંડી નજીક લીધી, એટલામાં તો પાણીથી ભરાયેલો કોશ ઉપર આવ્યો; એટલે તરત જ પોતાની ટેવ મુજબ કોશિયાએ લલકાર્યું કે, ‘આયા રે ! રામ’. એની નાભિના ઊંડાણમાંથી ઊઠેલો એ લલકાર સાંભળીને શ્રીજી મહારાજ મંદ મંદ હસ્યા અને પછી બોલ્યા કે, ‘રામ તો આ આવ્યા પણ ઓળખાય ત્યારે ને !’ શ્રીજી મહારાજના મર્મભર્યા શબ્દો સાંભળીને કોશિયો વિચારમાં પડી ગયો. હજૂરી ઘોડેસવાર સેવકોમાંથી સુરા ખાયરે પોતાનો ઘોડો જરા આગળ લાવીને પેલા કોશિયાને કહ્યું કે, ‘અલ્યા ! મહારાજે કહ્યું એ તું સમજ્યો ? જે રામ

આવ્યાનું તું લલકારીને કહે છે તે રામ પોતે આ માણકી ઘોડી ઉપર બેઠેલા છે તે જ છે.’ સુરા ખાયરના શબ્દો સાંભળીને તે વધારે મૂંઝાયો, અને ‘હૈં ! તમે સાચું કહો છો ?’ એમ સંશયભરી દૃષ્ટિ કરીને પૂછ્યું, અને પછી શ્રીજી મહારાજ સામું જોયું. પણ બરાબર એ જ વખતે પાણીથી ભરાયેલો કોશ ઉપર આવ્યો એટલે એણે દૃષ્ટિ ફેરવી લીધી અને રોજની ટેવ મુજબ લલકાર કર્યો કે ‘આયા રે ! રામ’. પોતાના માથે બાંધેલા મુલાયમ સફેદ ફેંટાનો એક છેડો મુખ આગળ રાખીને શ્રીજી મહારાજ સુરા ખાયર સામું જોઈને હસ્યા અને પછી માણકી ઘોડીને કૂંડી પાસેથી ખસેડીને રસ્તા તરફ વાળી.

૪. રામ સામે આવીને ઊભા રહે અને કોઈક અનુભવી પુરુષ કહે કે, ‘તારી સામે ઊભા છે તે રામ છે.’ તોપણ ન ઓળખી શકે એવા, ઉપર જણાવેલા કોશિયા જેવા જીવોની સંખ્યા જગતમાં ગણી, ગણી ન શકાય એટલી વિશાળ છે. બીજો વર્ગ વળી એવો છે કે જેને પ્રત્યક્ષ દેવ, પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ અને પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્ર કરતાં પરોક્ષ દેવ, પરોક્ષ સત્પુરુષ, અને પરોક્ષ શાસ્ત્રમાં વધારે પ્રતીતિ — વધારે વિશ્વાસ હોય છે; એટલે એની સામે પણ રામ જ્યારે આવે ત્યારે તેની સાબિતી અને ખાતરી માટે એ પરોક્ષ શાસ્ત્રનાં વચનો શોધવા અને વિચારવા બેસે છે. મુક્તાનંદ સ્વામી પાસે ઘણા શિષ્યો રહેતા હતા; એ શરીરે માંદા રહેતા હતા એટલે શિષ્યો તેમની સેવાસારવાર વારાફરતી કરતા હતા. એક વાર એમની સેવા કરવાનો એમના એક પંડિત શિષ્યનો વારો આવ્યો. એ દેહદમન દ્વારા ઈન્દ્રિજીત બનવાના ઈરાદે દિવસમાં માત્ર એક મૂઠી બાજરો જ ખાતો હતો. રોજ માત્ર એક મૂઠી બાજરો ખાવાથી એના શરીરમાં ભારે શિથિલતા અને અશક્તિ આવી હતી. એટલે એ મુક્તાનંદ સ્વામીની સેવાસારવાર પણ વખતસર કરી શકતા નહિ. આથી મુક્તાનંદ સ્વામીને પોતાની દૈહિક ક્રિયાઓમાંથી પરવારતાં કેટલીક વખત મોડું પણ થતું હતું. એક દિવસ શ્રીજી મહારાજ જમવા માટે પાટલા ઉપર બિરાજેલા હતા, તે વખતે સ્વામી દર્શનાર્થે આવ્યા એટલે શ્રીજી મહારાજે સ્વાભાવિક રીતે જ પૂછ્યું કે, ‘સ્વામી ! કેમ આજે આટલા બધા મોડા ?’

મુક્તાનંદ સ્વામીએ ત્યારે ખુલાસારૂપે વાતવાતમાં, રોજ એક મૂઠી બાજરો ખાઈને રહેતા અને તે કારણે અતિ અશક્ત થયેલા પોતાના પંડિત શિષ્યની વાત કહી. એ વાત સાંભળીને શ્રીજી મહારાજ હસ્યા અને બોલ્યા કે, ‘એમ ! એવો એ તપસ્વી છે ? એવા તપસ્વીને મારે દર્શન આપવું જોઈએ. એને અહીં બોલાવો.’ તરત જ પેલા શિષ્યને ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યો. એ આવ્યો અને પગે લાગ્યો એટલે શ્રીજી મહારાજે કહ્યું કે, ‘સાધુરામ ! તમે ખૂબ તપ કર્યું. હવે તમારા તપની પૂર્ણાહુતિ થઈ. લો, આ થાળ જમો.’ એમ કહીને પાટલા ઉપર મૂકેલા થાળ સામે આંગળી ચીંધી. પંડિત શિષ્ય ઘડીવાર શ્રીજી મહારાજ સામે, ઘડીવાર થાળ સામે અને ઘડીવાર મુક્તાનંદ સ્વામી સામે જોઈ રહ્યો. એટલે મુક્તાનંદ સ્વામીએ એને કહ્યું કે, ‘તારાં ધન્યભાગ્ય છે કે તારા તપથી પ્રસન્ન થઈને શ્રીજી મહારાજ પોતે તને થાળની પ્રસાદી આપે છે. એ પ્રસાદી તું ગ્રહણ કર અને સુખી થા.’ થાળ તરફ ટીકીટીકીને જોઈ રહેલા એ પંડિત શિષ્યે થોડી વાર પછી મૌન તોડ્યું અને કહ્યું કે, ‘શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે જે તપ કરે છે તેના માર્ગમાં તપનો ભંગ કરાવવા માટે સિદ્ધિઓ આડી આવે છે એ વાત સાવ સાચી છે. મારા તપનો ભંગ કરવા માટે આ થાળરૂપી સિદ્ધિઓ આડી આવેલી છે. હવે જો હું એને ગ્રહણ કરું તો તપનો ભંગ થયો કહેવાય.’ પંડિત શિષ્યના પોપટિયા જ્ઞાનવાળા આ શબ્દો સાંભળીને શ્રીજી મહારાજ ખડખડાટ હસી પડ્યા; અને પછી તેને કહ્યું કે, ‘સાધુરામ ! માત્ર મૂઠી બાજરો ખાઈને જો તપસ્વી અને ઈન્દ્રિયજીત થવાતું હોય તો અનેક નાના જંતુઓ તથા પક્ષીઓ મૂઠી કરતાંય ઓછું અનાજ ખાય છે. તો તે પણ તપસ્વી અને ઈન્દ્રિયજીત ગણાય. તમને તમારા ઈષ્ટદેવ અને ગુરુના વચનમાં વિશ્વાસ નથી એટલે શાસ્ત્રનાં વચન સમજાતાં નથી; એટલે કહો, કલ્યાણ કેમ માન્યું છે ? પ્રત્યક્ષ કરતાં પરોક્ષમાં વધારે વિશ્વાસ ધરાવનાર જીવોની સંખ્યા જગતમાં તો ઘણી વિશાળ છે, પણ સત્સંગ-સંપ્રદાયમાં એની સંખ્યા નાનીસૂની નથી એ હકીકતનો આપણે સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો.

૫. ઉપર જણાવેલી હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ ફલિત થાય છે કે,

ભગવાન અને એમના ભક્ત સત્પુરુષો, કે જે હમેશાં પ્રત્યક્ષ વિચરતા જ હોય છે, તેમને ઓળખીને અનન્ય આશ્રય કરવામાં જ મનુષ્યજન્મની અને સત્સંગપ્રવેશની સફળતા અને સાર્થકતા રહેલી છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે એમને ઓળખવા કેવી રીતે ? શ્રીજી મહારાજે પ્રવર્તાવેલો આ સંપ્રદાય પ્રગટનો સંપ્રદાય કહેવાય છે; એટલે એમાં પ્રગટ ધર્મ, પ્રગટ જ્ઞાન, પ્રગટ ભક્તિ, પ્રગટ ઉપાસના અને પ્રગટ સેવાના મહિમાનું ઉચ્ચ સ્વરે ભારે ગાન કરવામાં આવ્યું છે, અને ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે કે પરોક્ષ દેવ, પરોક્ષ શાસ્ત્ર, પરોક્ષ ધર્મ અને પરોક્ષ સત્પુરુષનો આશ્રય કરવાથી આ પહેલાં, જગતમાં કદી કોઈનું આત્યંતિક કલ્યાણ થયું નથી અને આજે પણ થતું નથી. આ મુદ્દાની સિદ્ધાંતવાત યથાર્થ સમજવા માટે સુજ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ શબ્દોનો વાચ્યાર્થ અને રહસ્યાર્થ સૌ પ્રથમ અવશ્ય જાણવો-સમજવો જોઈએ. શબ્દાર્થ પ્રમાણે તો પ્રત્યક્ષ એટલે આંખની સામે, અને પરોક્ષ એટલે આંખની સામે નહિ પણ દૂર એટલો જ અર્થ થાય છે; પણ જરા શાંતિથી વિચાર કરવામાં આવે તો આ શબ્દાર્થ બરાબર નથી, અથવા અર્ધસત્ય છે એવી ખાતરી તરત જ થાય તેમ છે; કારણ કે, આંખની સામે હોય તે પ્રત્યક્ષ અને આંખની સામે ન હોય તે પરોક્ષ એવું છાતી ઠોકીને કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી. એકબે દાખલા લઈએ એટલે આ વિધાન વધારે સ્પષ્ટ થશે : નોકરીધંધાના સ્થળે ઉતાવળે જવા માટે અથવા કોઈ નિશ્ચિતકાર્ય સત્વરે કરવા માટે ઘેરથી નીકળેલા માણસને માર્ગમાં કોઈ ઓળખીતો માણસ સામો મળે, અથવા કોઈ વરઘોડો કે સરઘસ એની આંખ આગળથી પસાર થાય તોપણ એનું મન નોકરીધંધાના સ્થળમાં અથવા અમુક કામમાં પરોવાયેલું હોવાથી જે પદાર્થ એની આંખ સામે પ્રત્યક્ષ આવ્યા તે એણે પરોક્ષ અનુભવ્યા, ને જે પદાર્થ એની આંખ સામે ન હતા પણ દૂર-પરોક્ષ હતા તે એણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યા. બીજો એક દાખલો લઈએ : સાધ્વી સ્ત્રીની નજર સામે એનો પતિ પ્રત્યક્ષ હાજર ન હોય, એ કોઈ કામ પ્રસંગે બહાર ગયો હોય; અથવા કોઈ કામાર્ત પુરુષ અથવા સ્ત્રીની નજર સામે પોતાની ઈચ્છિત સ્ત્રી યા પુરુષ ન હોય પણ દૂર કોઈ સ્થળે હોય, તોપણ

એ બન્ને પોતાના મનસેક્ષિત પદાર્થોમાં સંલગ્ન હોવાથી સ્થૂળ દૃષ્ટિએ પરોક્ષ કહેવાતા પદાર્થોને એ પ્રત્યક્ષ અનુભવતા હોય છે. આ બે દાખલાઓનો અર્થ એ થાય છે કે, માત્ર આંખ સામે હોય તેને પ્રત્યક્ષ અને આંખ સામે ન હોય તેને પરોક્ષ કહેવું યા માનવું એ ભૂલભરેલું છે; કારણ કે, જોનાર નેત્રેન્દ્રિય તો માત્ર ગોલકની ગરજ સારે છે, પણ એમાં સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેલું મન ભળે છે ત્યારે જ જે જોયું તે બરાબર જાણી-સમજી શકાય છે. ઘણી વખતે માણસે માર્ગમાં જતાં જતાં જે બનાવો નજર સામે બનતા જોયા હોય તેનું સ્પષ્ટ અને સુરેખ ચિત્ર કે વર્ણન તે આંકી શકતો નથી; જાણે તેણે થોડું જોયું હોય અને થોડું ન જોયું હોય એવી રીતે ઝાંખું દર્શન તે કરાવી શકે છે; બનાવો જોવામાં, ઈન્દ્રિયો અને મન સાથે જીવાત્મા પોતે બરાબર ભળેલો નહોતો. આ બધી હકીકતનો સાર એ છે કે, જીવાત્મા અને મન, નેત્રાદિક ઈન્દ્રિયો સાથે સંપૂર્ણ રીતે ભળેલાં હોય છે ત્યારે જે ક્રિયા કરેલી હોય તે પ્રત્યક્ષ કર્યા જેવો અનુભવ થાય છે, અને ત્યારે જ એ ક્રિયાની અસર માણસમાં નખશિખ વ્યાપીને રહે છે. માણસ જે પદાર્થને જુએ છે તેના સ્વરૂપનું અને તેના મહિમાનું જો તેને યથાર્થ જ્ઞાન ન હોય તો તે જોયું ન જોયા જેવું જ નિવડે છે; એટલે કે, એ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ વર્તતું હોવા છતાં, એની ઓળખાણ ન થઈ હોય તો તે પરોક્ષ હોય એવી જ સ્થિતિ ખરેખર પ્રવર્તે છે : શ્રીજી મહારાજ જીવના કલ્યાણને અર્થે જ ઉત્સવ, સમૈયા, યજ્ઞાદિ નિમિત્તે મોટાં મોટાં ભૂજ, અમદાવાદ, વડોદરા, જૂનાગઢ, રાજકોટ વગેરે શહેરોમાં અને કારિયાણી, ડભાણ, વડતાલ, જેતલપુર, ધોલેરા આદિ ગામોમાં વિચરતા હતા ત્યારે ઘણા લોકોને પોતે પ્રત્યક્ષ હતા; પણ તે બધા શ્રીજી મહારાજ પરમાત્મા છે એમ માનતા ન હતા. એટલે ‘પ્રત્યક્ષ’ શબ્દનો સાદો અર્થ ‘આંખ સમક્ષ’ કહીએ તો એ સર્વને પરમાત્મા આંખ સમક્ષ એટલે પ્રત્યક્ષ હતા પણ તેથી કરીને એ પરમાત્માને પરમાત્મા તરીકે ઓળખતા તેમ કહી શકાય નહિ. એમને તો પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પરોક્ષ જ હતા. ભગવાન અને એમનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષો નજર સામે પ્રત્યક્ષ વિચરતા હોય, પણ જો તેમના સ્વરૂપનું

અને મહિમાનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોય તો, તે પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પરોક્ષ છે એવી જ સ્થિતિ અનુભવાય છે; કારણ કે, એમનાં બાહ્યરૂપરંગ અને જીવનકર્મ, કે જેનું જ્ઞાન પણ જોનારને બરાબર હોતું નથી — તે ઉપરથી, ‘તે એક માણસ છે; કંઈક વધારે બુદ્ધિશાળી, જ્ઞાની અને તેજસ્વી છે યા ભારે મુત્સદ્દી અને વ્યવહારકુશળ છે,’ — એવી પ્રતીતિ જ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. દ્વાપર યુગમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ યાદવો સાથે સદા એમની નજર સામે પ્રત્યક્ષ વિચરતા હતા અને જીવનવ્યવહારની બધી ક્રિયાઓ, એમની આંખ સામે, એમના જેવી જ કરતા હતા, પણ એમના સાચા સ્વરૂપનું અને મહિમાનું તેમને યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તે એમને માત્ર એક શ્રેષ્ઠ અને બુદ્ધિશાળી — શક્તિશાળી વડીલ રાજપુરુષ તરીકે જ ઓળખતા હતા; અર્થાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એમની આંખ સામે પ્રત્યક્ષ હતા છતાં પરોક્ષ જ વર્તતા હતા. શ્રીજી મહારાજ શરૂઆતમાં ગઢડામાં કેટલીક વખત જીવા ખાયરના ઓરડામાં પણ રહેતા હતા ત્યારે ઘણી વખત જીવા ખાયર, શ્રીજી મહારાજ પ્રતિ અસામાન્ય કહી શકાય એવી રીતે વર્તતા હતા. એક વખત શેરડી છોલતાં શ્રીજી મહારાજની આંગળી ઉપર છરી વાગી ગઈ અને લોહી નીકળ્યું ત્યારે જીવા ખાયરે પોતાના માથે બાંધેલા જરિયાન ફેંટાને તરત જ ફાડીને તત્કાળ પાટો બાંધ્યો હતો. બીજી એક વખત શિયાળાની એક ઠંડી રાત્રે શ્રીજી મહારાજને તાપવા માટે પોતાના સીસમના સુંદર કારીગરીવાળા પલંગને ફાડી નાખીને તેનાં લાકડાં સગડીમાં નાખ્યાં હતાં. આ ઘટનાઓ સત્સંગમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ આ ઉપરથી, તે શ્રીજી મહારાજને પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ માનતા હતા એવું નિષ્પન્ન થતું નથી, પણ કોઈ ચમત્કારી મહાપુરુષ છે એટલું જ માનતા હતા; કારણ કે, પોતે જેનું અનિષ્ટ ઈચ્છતા હતા તેનું સર્વ પ્રકારે હિત થતું જોઈ, આ હિત કરનાર શ્રીજી મહારાજ છે, એવો એમને મોહ થવાથી, શ્રીજી મહારાજનો દ્રોહ કરવાની પ્રવૃત્તિ જીવા ખાયરે કરવા માંડેલી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાદિ શાસ્ત્રોમાં એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તોને માનુષીતનુ ધારીને, માનુષીલીલા કરતા જોઈને, ક્ષુદ્રબુદ્ધિવાળા અલ્પજ્ઞ મૂઢ જીવાત્માઓ મોહ પામી જાય

છે અને પોતાની નજર સામે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ અને એમનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષો વિચરે છે એ પાયાની વાત વીસરી જાય છે અને ભગવાન જાણે પ્રત્યક્ષ છે જ નહિ પણ પરોક્ષ જ છે એ રીતે વર્તતા થાય છે.

૬. ઉપર જણાવેલી હકીકત ઉપરથી સહજ સ્પષ્ટ થશે કે, પ્રત્યક્ષ એટલે પોતાની નજર સામે હોવું એટલો જ અર્થ થતો નથી, પણ નજર સામે રહેલા તત્ત્વના સ્વરૂપના અને મહિમાના તાત્ત્વિક જ્ઞાનયુક્ત હોવું તે, અનુભવવું તે, એવો અર્થ ખરેખર નિષ્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારના જ્ઞાનના અભાવના કારણે શ્રીજી મહારાજ જ્યારે મનુષ્યરૂપે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ વિચરતા હતા ત્યારે ઘણા માણસોને પરોક્ષ વર્તતા હતા. વિ.સં. ૧૮૩૭થી ૧૮૮૬નો સ્થૂળ દૃષ્ટિએ મંગળકારી કાળ આજે પ્રવર્તતો નથી. એ હકીકત ઇતિહાસની બાહ્યદૃષ્ટિએ બરાબર છે; એ કારણે આશ્રિત સત્સંગીને શ્રીજી મહારાજને પ્રત્યક્ષ અનુભવવા માટે થોડી મુશ્કેલી અનુભવવી પડે એ હકીકત પણ બરાબર છે. પણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ શબ્દના રહસ્યાર્થની જે વિગતો ઉપર જણાવેલી છે તેનો વિચાર કરતાં તો એ મંગળકારી સંવત્સરાર્થ અને હાલના કાળમાં ખાસ તફાવત પડતો નથી; કારણ કે, પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ અનુભવવાનો બધો આધાર એમના સ્વરૂપના અને મહિમાના તાત્ત્વિક જ્ઞાન અને એ જ્ઞાન ઈન્દ્રિયો અને મનથી આગળ વધીને આત્મામાં આવેલા પ્રમાણમાં અનુભવાઈને સ્થિર થયેલું છે તેના ઉપર રહેલો છે. જોકે બન્ને કાળમાં થોડો દેખીતો તફાવત અવશ્ય રહેલો છે; તે એ કે, ત્યારે શ્રીજી મહારાજ બાહ્યદૃષ્ટિએ પણ પ્રત્યક્ષ વિચરતા હતા — જે સ્થિતિ આજે ઉપલબ્ધ નથી, પણ એ સ્થિતિ વહેલીમોડી અનિવાર્ય રીતે આવવાની જ છે અને તેનો સૌ કોઈએ યોગ્ય રીતે સામનો કરીને, પરમાત્માનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જ વર્તાય એવી વાસ્તવિક સ્થિતિનું સર્જન કરવાનું છે. એ હકીકત લક્ષમાં રાખીને જ શ્રીજી મહારાજે પોતાનાં ચતુર્વિધ સ્વરૂપે, એટલે કે પોતે પ્રતિષ્ઠા કરેલાં પોતાનાં અર્ચસ્વરૂપે અને આચાર્યસ્વરૂપે, અને એ બન્નેને યથાર્થ ઓળખીને, તેમની સેવામાં સદા સંલગ્ન રહેતા સત્પુરુષ સ્વરૂપે અને એ

ત્રણેયના યથાર્થ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં પોતાનાં શિક્ષાપત્રી, વચનામૃતાદિ સત્શાસ્ત્રો સ્વરૂપે — એ ચતુર્વિધ સ્વરૂપે, પોતે સત્સંગમાં સદા પ્રત્યક્ષ રહેશે એવો પ્રબંધ પ્રથમથી જ યોજેલો છે.

૭. કંઈક લંબાણવાળું કહી શકાય એવા આટલા વિવેચન અંતે પણ મૂળ પ્રશ્ન — પ્રત્યક્ષ પરમાત્માને અને એમનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષને ઓળખવા શી રીતે ? એ પ્રશ્ન તો અણઉકલ્યો ઊભો જ રહે છે. આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે જ જગતમાં જુદાં જુદાં સત્શાસ્ત્રોની રચના થયેલી છે અને આજે પણ થઈ રહી છે; એ માટે જ જગતમાં જુદા જુદા સંપ્રદાયો—ધર્મોનું પ્રવર્તન થયેલું છે અને આજે પણ થઈ રહ્યું છે. વચનામૃતાદિ સત્શાસ્ત્રો કહે છે કે, ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તોનું ઓળખાણ બે રીતે થાય છે : સત્શાસ્ત્ર દ્વારા અને સત્પુરુષ દ્વારા. સત્શાસ્ત્રો જે કહે છે તેનું સમર્થન સત્પુરુષો કરે છે અને સત્પુરુષો કહે છે તેનું સમર્થન સત્શાસ્ત્રો કરે છે. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ખરેખર બે નહિ પણ એક જ રીત છે એમ કહેવાય; પણ બન્નેમાં એક અતિ મહત્ત્વનો તફાવત છે. સત્શાસ્ત્રોનું નિરૂપણ સિદ્ધાંતલક્ષી (Theoretical) અને પરોક્ષ છે; એ કારણે માણસના કંઈપ્રદેશથી આગળ વધીને હૃદયને સ્પર્શ કરતું નથી; જ્યારે સત્પુરુષોનું નિરૂપણ એમના અનુભવનું નવનીત હોવાથી, વ્યવહારુ (Practical) અને પ્રત્યક્ષ હોય છે; એ કારણે તે માણસના હૃદયને સીધી અસર કરે છે, તેથી તાત્કાલિક ફળ મેળવવાની દૃષ્ટિએ, સત્શાસ્ત્રના નિરૂપણ કરતાં સત્પુરુષનું નિવેદન વધારે ઉપયોગી પુરવાર થાય છે. સત્શાસ્ત્રોનાં વચનોના આધારને અનુભવરસમાં બોળીને અને મનુષ્યના સ્વભાવનો વિચાર કરીને તે પરમાત્માના પરમભાવને પામવાની એક સરળ રીત બતાવે છે. તે કહે છે કે, ઈષ્ટ ઉપાસ્યદેવની પ્રતિમાસ્વરૂપમાંથી ધાતુ, પાષાણ, કાજ અને મનુષ્યના ભાવનો પ્રથમ સમૂળ ત્યાગ કરવો; તે પછી તેમાં દેવભાવ લાવવો, પછી દેવભાવનો ત્યાગ કરીને દેવેશ્વરનો ભાવ લાવવો, પછી દેવેશ્વરના ભાવનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્માવિષ્ણુનો ભાવ લાવવો, પછી બ્રહ્માવિષ્ણુના ભાવનો ત્યાગ કરીને વિરાટ નારાયણનો ભાવ લાવવો, પછી વિરાટ નારાયણના

ભાવનો ત્યાગ કરીને પ્રધાન પુરુષનો ભાવ લાવવો, પછી પ્રધાન પુરુષના ભાવનો ત્યાગ કરીને પ્રકૃતિપુરુષનો ભાવ લાવવો, પછી પ્રકૃતિપુરુષના ભાવનો ત્યાગ કરીને માયાનો ભાવ લાવવો, પછી માયાના ભાવનો ત્યાગ કરીને પુરુષનો ભાવ લાવવો, પછી પુરુષના ભાવનો ત્યાગ કરીને અક્ષરબ્રહ્મનો ભાવ લાવવો, અને છેવટે, અક્ષરબ્રહ્મના ભાવનો પણ ત્યાગ કરીને પરબ્રહ્મપુરુષોત્તમનો ભાવ લાવવો. આમ, ઉત્તરોત્તર પરભાવ સ્થિર કરવાથી પરમાત્મા અક્ષરબ્રહ્મથી પણ પર છે એવો ભાવ દૃઢ થશે અને તેમના મહિમાનો અલ્પસ્વલ્પ ખ્યાલ આવશે. ઉત્તરોત્તર પરભાવ લાવવાની અને સ્થિર કરવાની આ વાત સાથે જ સાધકે વિચાર કરવો જોઈએ કે, જગતમાં જે કંઈ આશ્ચર્યો આ પહેલાં જણાયાં છે, આજે જણાય છે અને હવે પછી જણાશે તેના પ્રેરક અને કારણ એકમાત્ર પરમાત્મા જ છે. વળી, ‘કર્મ તેવું ફળ’ એવો અટલ નિયમ જગતમાં પ્રવર્તવાનાર પણ સર્વકર્મફળપ્રદાતા પરમેશ્વર જ છે; એ એક જ કર્તા છે, છતાં અકર્તા છે, તેમ જ અન્યથાકર્તા પણ છે. જીવપ્રાણીમાત્રમાં જે ઈચ્છાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ પ્રવર્તતી જણાય છે, તેનું મૂળ પરમાત્મા જ છે; કાળ, કર્મ અને માયા જગતમાં સર્વેસર્વા જણાય છે, પણ તેમની શક્તિ ભગવાને જ પ્રેરેલી છે; ભગવાનની ઈચ્છા અને અનુમતિ વિના એ કંઈ જ કરી શકે તેમ નથી. આ પ્રકારની વિચારસરણીનો ધીમે ધીમે જીવનની બધી જ ક્રિયામાં મૂર્ત કરવાનો — સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન શૂરવીર થઈને, સદા સાવધ રહીને કરવો જોઈએ; એટલે એની નિશ્ચયની દૃઢગ્રંથિ આપોઆપ જ બંધાઈ જાય છે. પરિણામે પરાત્પર અને પરોક્ષ રહેલું પરમાત્માનું દિવ્યાતિદિવ્ય સ્વરૂપ, સાધકના પોતાના આત્મામાં અંતર્યામીરૂપે રહેલું સ્વરૂપ અને એની નજર સામે સેવાપૂજા માટે મૂકેલું અર્યાસ્વરૂપ ત્રણેય એક અને અભિન્ન છે એવી ભાવના, માત્ર ભાવના ન રહેતાં મૂર્તિમંત બની રહે છે.

૮. પણ આ વાત લખવા-વાંચવા જેવી સહેલી નથી. જેમ બાળક સંપૂર્ણ નિષ્કપટભાવે માના ખોળામાં પોતાનું આત્મસમર્પણ કરે છે, અને એના શબ્દોને સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી બ્રહ્મવાક્ય જેવાં સત્ય માને છે, તેમ

સાધકે સાચા સત્પુરુષના ચરણમાં સર્વભાવે સમર્પણ કરીને તેમના શબ્દો નિત્યસત્ય તરીકે ગ્રહણ કરવા જોઈએ. સત્પુરુષનો સંગ મનુષ્યભાવે નહિ પણ આત્મભાવે કરી શકાય તે માટે, સાધકે સૌ પહેલાં પોતાના સ્વરૂપને ઓળખવું જોઈએ. એ જ્યારે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખે છે, એટલું જ નહિ પણ, અન્યને પણ એ દૃષ્ટિએ જોતો થાય છે, ત્યારે જ સત્પુરુષની અને ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિ એના ઉપર થાય છે. સાધકને જ્યારે પોતાનામાં માયિકભાવ ટળી જાય છે ત્યારે તે બીજાને પણ અમાયિક ભાવ અને દૃષ્ટિએ જોતો થાય છે; એટલે કે ત્યારે એ જડમાયાના પાશમાંથી મુક્ત થાય છે, એનું જડત્વ નાશ પામે છે અને ચૈતન્યનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ એના અંતરમાં રેલાય છે ત્યારે એ સજાતીય દિવ્ય ચૈતન્ય પ્રકાશના અજવાળામાં એને પરમાત્માના સ્વરૂપનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો અનુભવ થાય છે. પરાત્પર પરમાત્માને ઓળખવા માટે, ઓળખીને એમનો અનન્ય આશ્રય કરવા માટે અને એમના સ્વરૂપ-સાન્નિધ્યનો દિવ્ય આનંદનો અખંડિત અનુભવ કરવા માટે આ ઉત્તમ માર્ગ છે.

નોંધ : ‘પ્રત્યક્ષ’, ‘પ્રગટ’ અને ‘પરોક્ષ’ એ શબ્દોના સત્યઅર્થનું નિરૂપણ પરમાત્માએ સુદંર, સરળ, શાસ્ત્રીય અને વાસ્તવિકતાની પદ્ધતિથી લોયાના ઊમા વયનામૃતમાં કરેલ છે. આ લેખ તો તેના ઉપોદ્ઘાત તરીકે છે.

“... માટે મારી તમો સર્વેને એ જ વિનંતી છે કે શ્રીહરિકૃષ્ણ મહારાજ, શ્રીગોપીનાથજી મહારાજ, શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવ, શ્રીનરનારાયણદેવને વિશે લૌકિકભાવ, મૂર્તિભાવ, ધાતુભાવ કે પાષાણભાવ લેશ પણ આવવા દેશો નહિ. તેમાં જ આપણું જીવન-શ્રેયસ્-પ્રેયસ્ છે. ...”

૧૩. ગજેન્દ્રમોક્ષ

શ્રીમદ્ભાગવતના આઠમા સ્કંદમાં બીજા, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં ગજેન્દ્રમોક્ષ આખ્યાન, પાંચમા સ્કંદમાં કહેલા જડભરતના આખ્યાન જેટલું જ ચમત્કારિક અને બોધક છે. ઘણા માને-મનાવે છે કે, પુરાણોમાં કવિની કલ્પનાના તરંગોના વર્ણન સિવાય બીજું કંઈ જ કહેલું હોતું નથી; પણ એ માન્યતા બરાબર નથી. ઉપર જણાવેલાં બન્ને આખ્યાનો હજારો વર્ષ પહેલાં બનેલા ઐતિહાસિક પ્રસંગો છે; છતાં એ આજે પણ માણસને જીવનમાં પ્રતિક્ષણે અનુભવ થાય એવા જીવંત પ્રસંગો છે. આકાશવાણી ઉપરથી કેટલીક વખત સવારે ‘નાથ ! કેસે ગજકો બંધ છુડાયો ?’ એ સુરદાસના ભજનના સુમધુર સ્વરો માણસ સાંભળે છે ત્યારે, એ પ્રસંગકથા એને પોતાને જ અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે એનો એને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હોય છે. મગરની પકડમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે ગજેન્દ્રે ‘નારાયણાખિલગુરો ભગવન્નમસ્તે ।’ એ સુમધુર સુંદર સ્તોત્રમંત્ર દ્વારા નારાયણની સ્તુતિ કરેલી છે (ભાગ ૮.૩.૨થી ૩૨). ભાગવતકારે આ સુપ્રસિદ્ધ સ્તોત્રમંત્રને ‘દુઃસ્વપ્નાદ્યુપશાંતિકર — દુઃખ ઉપજાવે એવા વિષયોના સ્વપ્નોનો નાશ કરનારું’, ‘કલિકલ્મષાપહ — કળિકાળમાં થતા દોષોનો નાશ કરનારું’, ‘યશસ્ય — ઈહલોક અને પરલોકમાં યશ આપનારું’, અને ‘શ્રેયસ્કામ — પ્રેય અને શ્રેય બન્ને સિદ્ધ કરનારું’ ગણાવેલું છે (ભાગ. ૮.૪.૧૪/૧૫). ગજેન્દ્રની જીવનકથા એ એક દષ્ટિએ તો આજના માનવીની જ જીવનકથા છે; એ કથાની મહત્ત્વની અને ઉપયોગી વિગતો નીચે પ્રમાણે છે :

૨. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો સદા પોકારીને કહે છે કે, માણસે ધર્મને જીવનમાં પાયાનું સ્થાન આપવું જોઈએ; એણે જાતે હમેશાં ધર્મવિચાર કરવો જોઈએ, ધર્મવાણી ઉચ્ચારવી જોઈએ અને ધર્મક્રિયા કરવી જોઈએ. જેટલું પુણ્ય અને જેટલો લાભ, જાતે ધર્મવિચાર, ધર્મવાણી અને ધર્મક્રિયા કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેટલું જ પુણ્ય અને લાભ બીજો માણસ ધર્મકર્મ કરતો હોય ત્યારે તેમાં સક્રિય સહાયરૂપ થનારને પણ મળે છે. તેથી, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ ધર્મવિચાર, ધર્મવાણી અને ધર્મકર્મ કરતું હોય ત્યારે તેમાં ભંગ યા વિક્ષેપ થાય એવું કૃત્ય કોઈ પણ બહાને કોઈએ કદી ન કરવું જોઈએ. વિક્ષેપાત્મક કર્મ કરવાથી, એવું કર્મ કરનારના દોષો દ્વિગુણી થાય છે; પણ આજે તો કોઈ કંઈ ધર્મવિચાર કરતો હોય, ધર્મ સંબંધી બે શબ્દો બોલતો હોય, યા ધર્મકર્મ કરતો હોય ત્યારે, એની સીધી યા આડકતરી રીતે ઠેકડી ઉડાવવાની મનોવૃત્તિ વધતી જતી જોવા મળે છે. ગજેન્દ્રની જીવનકથા કહે છે કે, એવી મનોવૃત્તિના પરિણામે માણસને લાભ કંઈ જ થતો નથી, પણ પારાવાર નુકસાન થાય છે. હુહુ નામનો એ ગંધર્વરાજ બીજાં ગંધર્વ સ્ત્રીપુરુષો સાથે એક સરોવરમાં જળકીડા કરી રહ્યો હતો, એવામાં ત્યાં દેવલ ઋષિ આવ્યા. ગંધર્વોએ ઋષિને જોયા, પણ જાણે કંઈ બન્યું નથી તેમ જળકીડા કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. ઋષિએ સરોવરની બાજુએ જઈને સ્નાન કર્યું, પછી કેડ સુધી પાણીમાં ઊભા રહીને સૂર્યને અર્ધ્ય આપવા લાગ્યા. થોડી વારમાં તો એ પોતાની ધર્મક્રિયામાં તલ્લીન થઈ ગયા. ગંધર્વ નરનારીઓ નજીકમાં જળકીડા કરી રહ્યાં છે, એ વાત જ એમના મનમાંથી નીકળી ગઈ. હુહુને લાગ્યું કે, ઋષિ ખાલી પાણી ઉછાળીને ગમ્મત કરે છે; લાવ જરા હું પણ ગમ્મત કરું, એવો વિચાર કરીને પાણીમાં ડૂબકી મારીને એ ઋષિની પાસે ગયો અને બે હાથ વડે એમનો પગ પકડીને ખેંચવા લાગ્યો. ઋષિ ધ્યાનભંગ થયા, એમણે ઝાટકો મારીને પોતાના પગને ગંધર્વની પકડમાંથી છૂટો કર્યો; અને પછી ક્રોધ અને કંપયુક્ત સ્વરે કહ્યું કે, ‘તારી જળકીડામાં મેં વિક્ષેપ કર્યો ન હતો, છતાં મારી ધર્મક્રિયામાં તેં વિક્ષેપ શા માટે પાડ્યો ? જાતે ધર્મક્રિયા કરવાનું તો બાજુએ રહ્યું, પણ બીજો ધર્મક્રિયા કરતો હોય તેને વિક્ષેપ કરવો એ સજ્જન પુરુષોનું લક્ષણ નથી.

પણ મદથી છકી ગયેલા અવિચારી દુષ્ટ જનોનું લક્ષણ છે. ‘તું જળયર મગર થા.’ હુહુએ ઋષિના ચરણમાં પડીને માફી માગી. તપસ્વીઓ જલદી કોપિત થાય છે તેવી રીતે જલદીથી દયાર્દ્ર પણ બની જાય છે. એમણે કહ્યું કે, ‘તારી અવિચારી મનોવૃત્તિ મિટાવવા માટે તારે મગર તો થવું જ પડશે; પરંતુ એ જીવનમાં જ્યારે તું ભગવાનના કોઈ યોગભ્રષ્ટ ભક્તનો પગ આ રીતે પકડીશ, તે વખતે નારાયણ એ ભક્તની રક્ષા માટે પ્રગટ થશે અને એમના વરદ હસ્તે તારો છુટકારો થશે.’ દેવલ ઋષિના શાપના કારણે એ પછી હુહુને એ જ સરોવરમાં મગરનો દેહ પ્રાપ્ત થયો.

૩. દક્ષિણ ભારતમાં દ્રાવિડ દેશમાં પાંડ્ય નામનો એક પ્રદેશ છે. તેમાં ઈન્દ્રધુમ્ન નામનો એક રાજા રાજ કરતો હતો. રાજા ધર્મનિષ્ઠ, ન્યાયપ્રિય, નીતિવાન, મહાદાની અને જ્ઞાની હતો. રાજા હોવા છતાં એ ઘણાં વ્રતો અને ઉપવાસો કરતો હતો, જીવનમાં ભોગને નહિ પણ ત્યાગને જ એણે પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું, મનની એષણાઓ ઉપર એણે કાબૂ મેળવ્યો હતો; પણ અંતરના એક ખૂણામાં, માનરૂપી હિતશુત્રને એણે સંઘરી રાખ્યો હતો. એટલે એની પાસે કોઈ આવે ત્યારે એ ઘણી વખત સામાન્ય વિવેક અને શિષ્ટાચાર દાખવવાની પણ દરકાર કરતો નહિ. એક વખત એ એક મહાવ્રતની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. આવું મહાવ્રત હજી સુધી કોઈએ કર્યું ન હતું અને કોઈ કરી શકે તેમ ન હતું. તે પોતે કરશે એ પ્રકારના ગર્વના ઘેરા વિચારો એના અંતરમાં ધુમરીઓ લેતા હતા; એવામાં મહામુનિ અગસ્ત્ય એના આંગણે આવ્યા. શિક્ષાપત્રીમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આજ્ઞા કરી છે કે, ‘અતિ વૃદ્ધ, ત્યાગી, તપસ્વી, સાધુ, વિદ્વાન, સતી, શસ્ત્રધારી અને રાજાધિકારી આવે ત્યારે, જેનું જેવી રીતે સન્માન કરવું ઘટતું હોય તેનું તેવી રીતે સન્માન અવશ્ય કરવું જોઈએ. એવા પ્રસંગે, ‘જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સર્વ સરખા છે, યા હું આવનાર કરતાં શ્રેષ્ઠ છું, એવા કોઈ વિચારો ન કરતાં વિવેક અને શિષ્ટાચારનું સૌ કોઈએ અવશ્ય પાલન કરવું જોઈએ; જો એમ કરવામાં ન આવે તો એમાંથી ભૂંડું પરિણામ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવે છે.’ રાજા

ઈન્દ્રધુમ્ન મહામુનિનું સન્માન કરવામાં શિથિલ બન્યો. મહામુનિ સન્માનના ભૂખ્યા ન હતા, પણ જ્યારે એમણે જોયું કે, રાજાની શિથિલતા માટે માનના અંકુરો કારણભૂત છે; ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એમને રોષ વ્યાપ્યો. એમણે કહ્યું કે, ‘રાજન્ ! તું પોતાને ન્યાય અને નીતિ પ્રમાણે વર્તનારો જ્ઞાની માને છે; છતાં આંગણે આવેલાનો યોગ્ય આદર કરવાનો સામાન્ય શિષ્ટાચાર અને વિવેક પણ તું ચૂકી ગયો છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે, તારી બુદ્ધિ ખરેખર સૂક્ષ્મ નથી, પણ સ્થૂળ છે; માટે જાડી અને જડબુદ્ધિવાળો ગજરાજ તું થા’, મહામુનિના આ શબ્દો સાંભળતાં જ રાજાની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવી ગઈ; સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને એણે મહામુનિની માફી માગી અને શાપ પાછો ખેંચી લેવાની વિનંતી કરી. મહામુનિ હસ્યા. એમણે કહ્યું કે, રાજન્ ! હું સન્માનનો ભૂખ્યો નથી, અહીં તારી પાસે કંઈ લેવા માટે આવ્યો ન હતો; પણ આ પ્રદેશમાંથી પસાર થતો હતો, એટલે પ્રદેશના રાજાને મારે મળવું જોઈએ અને એનું ક્ષેમકુશળ ઈચ્છવું જોઈએ એ શિષ્ટાચારનું પાલન કરવા માટે જ હું અત્રે આવ્યો હતો. તું જ્ઞાની છે છતાં અંતરમાં ઊંડે ઊંડે રહેલા માનને વશ વર્તે છે; માન મુમુક્ષુનું ભારે અહિત કરનારો અંતઃશત્રુ છે, તારી સૂક્ષ્મ અને કુશાગ્ર બુદ્ધિને માને સ્થૂળ અને મૂશળાગ્ર બનાવી દીધી છે. તું ભગવાનનો ભક્ત પણ છું; એટલે, જ્યારે જળવિહાર કરતી વખતે કોઈ મગર તારો પગ પકડશે ત્યારે તને તારી આ પૂર્વસ્થિતિનું સ્મરણ થશે અને તારું પૂર્વજ્ઞાન જાગ્રત થશે; અને તે વખતે તું હમણાં જે રીતે નારાયણની સ્તુતિ કરે છે તે રીતે સ્તુતિ કરીશ ત્યારે નારાયણ સાક્ષાત્ પ્રગટ થશે અને તને મગરના મોંમાંથી મુક્ત કરશે,’ એમ કહીને મહામુનિ ચાલ્યા ગયા.

૪. જે વનપ્રદેશના સરોવરમાં હુહુ ગંધર્વ મગર બનીને રખડી રહ્યો હતો એ જ વનપ્રદેશમાં ઈન્દ્રધુમ્નને હાથીનો દેહ પ્રાપ્ત થયો. એવું માનવામાં આવે છે કે, હાથી તીવ્રબુદ્ધિ ધરાવતું પ્રાણી છે; હાથીને કેળવવામાં આવે છે ત્યારે તે માણસ કહે છે તે પ્રમાણે, જાણે કોઈ બુદ્ધિશાળી અને સમજુ પ્રાણી હોય તેમ ક્રિયા કરે છે; પણ એ ક્રિયા એ

પોતાની સ્વાભાવિક ઈચ્છા વિરુદ્ધ અને ભયના કારણે કરતો હોય છે. ખરેખર તો એની બુદ્ધિ એની ચામડી જેવી જાડી અને જડ હોય છે. વળી, એનામાં વિષયોની વાસના પણ ઉગ્ર પ્રમાણમાં રહેલી હોય છે. કામાતુરને ભય કે લજજા કંઈ જ હોતું નથી, એ છતી આંખે અંધ બને છે; વિષયવાસનાને વશ વર્તતો હાથી જાણે આંધળો હોય તેમ કાગળની બનાવટી હાથણી જોઈને કામાતુર બની તેને ભેટવા દોડે છે અને કાં મૃત્યુને શરણ થાય છે યા શિકારીની જાળમાં ફસાઈ જાય છે; એ હકીકત પણ એની જડબુદ્ધિની એક નિશાની છે. જંગલનાં બધાં પ્રાણીઓમાં હાથી મહાકાય ગણાય છે, એનામાં બળ પણ વિશેષ હોય છે. ગજેન્દ્ર પણ મદમસ્ત બનીને, જાણે વિષયોપભોગનું સુખ એ જ સાચું સુખ છે એમ માનીને, અને સુખના સ્વરૂપમાં ખરેખર તો દુઃખ આપનારા સંબંધો અને સંબંધીઓ એ જ સાચા સગા હોય અને એમનો સાથ સદાકાળ એવો ને એવો જ ટકવાનો છે એમ માનીને નિરંકુશ વિહાર કરવા લાગ્યો. અનેક મદનિયાનો એ બાપ થયો. હાથણીઓ, મદનિયાં (મદનિયું એટલે હાથીનું બચ્ચું.) અને બીજા હાથીઓથી એ હમેશાં વીંટળાયેલો રહેતો; પોતે મોટી કાયાવાળો અને મહા બળવાન હતો જ, અને એમાં આ સંબંધીઓનું બળ ભળ્યું, એટલે પોતાના જેવો બળવાન અને જૂથવાળો જગતમાં બીજો કોઈ જ નથી એમ એ માનતો હતો. જંગલનું બીજું કોઈ પ્રાણી એના માર્ગમાં આવવાની હિંમત કરતું નહિ, એટલે એનું અંતર મિથ્યાભિમાનથી ફાટફાટ થતું હતું; મદ અને વિષયભોગ એ બે જ એનું જીવન થઈ ગયું. નિત્ય નવા નવા વિષયો એ ભોગવતો હતો, અહર્નિશ વિષયોપભોગ કરવા છતાં, એની વિષયેષણા કદી સંતોષાતી ન હતી; પણ અગ્નિમાં ઘી પડતાં જેમ એની જવાળા વધે છે તેમ એની વિષયવાસના વધતી જ જતી હતી. ગમે તે પળે કોણિયો કરવા માટે, કાળ એની પૂંછડી પકડીને બેઠો છે, એવો એને ખ્યાલ સરખોય ન હતો; એ તો પોતાને અને પોતાના વિષયોને ચિરંજીવ જ માનતો હતો. એ ધરણી ધ્રુજાવતો અને મદથી ડોલતો ચાલતો ત્યારે જાણે કોઈની તમા નથી એવા આડંબરથી અધ્ધર જ ચાલતો હતો.

૫. પણ માણસ જેને સુખ માને છે તે ખરેખર દુઃખ, ઉદ્વેગ અને કલેશરૂપ જ છે એવો અનુભવ એને જીવનમાં વહેલોમોડો પણ થાય છે જ. સમજુ અને વિવેકી હોય છે, તે એ અનુભવમાંથી બોધપાઠ ગ્રહણ કરે છે, અને 'વિષયતો વિરતિશ્ચ હરૌ રતિ ।'નો સાચું સુખ કરે અને શાંતિ આપે એવો માર્ગ અપનાવે છે; પણ જે અણસમજુ અને અવિવેકી હોય છે તેને માટે એ અનુભવ પથ્થર ઉપર પાણી નીવડે છે, અને જેમ છાણના કીડાને છાણમાં જ રહેવાનું ગમે છે તેમ વિષયોના વિષનું એ સદા પાન કરતો રહે છે અને ધીમે ધીમે જીવનને વિષરૂપ-વિષયરૂપ બનાવી દે છે. ગજેન્દ્ર એક દિવસ પોતાના વિશાળ પરિવાર સાથે જે સરોવરમાં હુહુ ગંધર્વરાજ મગરનો દેહ ધારણ કરીને ધૂમી રહ્યો હતો ત્યાં જળવિહાર કરવા આવ્યો. ગજેન્દ્ર હાથણીઓ સાથે જળવિહાર કરવામાં તલ્લીન થઈ ગયો હતો, બરાબર તે જ વખતે મગરે એના થાંભલા જેવા પગને પોતાના તીક્ષ્ણ દાંતવાળા મોંમાં જકડી લીધો. જમીન ઉપર તો હાથી મગરના શરીર ઉપર એક પગ મૂકીને જ એનો ભુક્કો બોલાવી દે, પણ પાણીમાં હોય ત્યારે મગરનું બળ અપ્રતિહત અને દુર્ઘર્ષ બને છે. મગરને માત કરીને પોતાનો પગ છોડાવવા માટે ગજેન્દ્રે પોતાનામાં જેટલું બળ હતું તે બધું જ વાપર્યું, જાતજાતની યુક્તિઓ યોજી, પણ બધું નિષ્ફળ ગયું. ધીમે ધીમે એ બળહીન અને હતાશ થવા લાગ્યો; એના પરિવારને એના અખૂટ બળમાં વિશ્વાસ હતો; એ બધા એમ માનતા હતા કે ગજેન્દ્રને માત કરે એવું કોઈ જીવજંતુ કે પ્રાણી જગતમાં હજી જન્મ્યું જ નથી, એટલે એ બધા બાજુએ ઊભા રહીને ગજગ્રાહનું યુદ્ધ જોઈ રહ્યાં હતાં. પણ જ્યારે એમણે ગજેન્દ્રને હતવીર્ય થતો જોયો અને મગરની પકડના કારણે ધીમે ધીમે પાણીમાં ખેંચાતો જોયો ત્યારે એ બધા એની મદદ દોડી આવ્યા. પણ મગર પોતાની કાતિલ ધારવાળું પૂછડું એવા જોરથી વીંઝતો હતો કે કોઈ એની પાસે જ આવી શકતું નહિ. આખરે એ બધાં થાક્યાં, અને મગર પોતાને પણ પકડી લેશે એવી બીકથી પાણીની બહાર નીકળી ગયાં. ગજેન્દ્ર અને મગરનું યુદ્ધ દિવસો અને મહિનાઓ સુધી ચાલ્યું, અને વર્ષ પણ પૂરું થયું. દિવસે દિવસે

ગજેન્દ્રની શક્તિઓ ક્ષીણ થતી જતી હતી; શરૂઆતમાં થોડો સમય તો એના પરિવારના સભ્યોએ કાંઠે ઊભા રહીને એનું ખોરાક વગેરેથી પોષણ કર્યું, પણ પછી એ પણ કંટાળ્યા. રોગીનો રોગ મટે નહિ અને લંબાય ત્યારે સારવાર કરનારા જેમ થાકે છે અને કંટાળે છે અને રોગીને તેના પ્રારબ્ધ ઉપર છોડીને ધીમે ધીમે એક પછી એક અળગા થઈ જાય છે તેમ ગજેન્દ્રના પરિવારના સભ્યો એક પછી એક સરોવરનો કાંઠો છોડીને જંગલમાં જતા રહ્યા, સ્થળ પર માત્ર બે જ જણ રહ્યા — એક ક્ષીણ થયેલો અને પ્રતિક્ષણે વધારે ક્ષીણ થતો જતો ગજરાજ અને પોતાના દાંત ગજરાજના પગમાં પ્રતિક્ષણે ઊંડા ઉતારીને એનું લોહી અને માંસ ખાઈ રહેલો મગર. ગજરાજે ચારે બાજુ, ઉપરનીયે બધે દૃષ્ટિ દોડાવી, એને ખાતરી થઈ કે જેનું એ પોષણ કરી રહ્યો હતો અને જે સર્વને એ પોતાના આપ્તજનો માનતો હતો તે બધાં પોતાને મગરની દયા ઉપર એકલોઅટૂલો છોડી ચાલ્યા ગયા હતા; પોતાને મદદ કરે અને મૃત્યુના મુખમાંથી છોડાવે એવું આજુબાજુ ક્યાંય કોઈ દેખાતું ન હતું. અનેક હાથીઓ અને હાથણીઓનો નાથ ગજેન્દ્ર અનાથ થઈ ગયો; અનેક પ્રાણીઓનો આધાર ગજેન્દ્ર નિરાધાર બની ગયો; બળની સાક્ષાત્ મૂર્તિસમો ગજેન્દ્ર છેક નિર્બળ થઈ ગયો અને જ્યારે ગજેન્દ્રે બધી આશાનો મનમાંથી વાળીઝૂડીને ત્યાગ કર્યો અને શ્રીહરિ સિવાય હવે બીજો કોઈ આધાર અને રક્ષક નથી એવી મનમાં નિઃશંક ગાંઠ વાળી કે તરત જ, અંતરમાં જ્ઞાનદીપનો પ્રકાશ રેલાઈ ગયો; એને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ સાંપડી, પોતાના જ્ઞાન અને ભક્તિની વિધિ સાંભરી અને નાભિના ઊંડાણમાંથી સ્વરોના પણ સ્વરરાજ કહેવાય એવો ‘હરિ’ પ્રગટ થયો. પોતાનામાં જેટલું જોર હતું તે બધું એકત્ર કરીને, ઊર્ધ્વદૃષ્ટિ કરીને, એણે પોકાર કર્યો, નારાયણાખિલગુરો ભગવન્નમસ્તે !; એની ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને આત્મા એકરૂપ થઈ ગયાં, વિશુદ્ધ પ્રેમ અને ભક્તિભર્યા ભાવથી એણે નારાયણની સ્તુતિ કરી; ભગવાને એ સ્તુતિ સાંભળી અને તરત જ વહારે દોડતા આવ્યા : જમણા હાથમાં સુદર્શનચક્ર ઘુમાવીને ભગવાને મગરનું મસ્તક કાપી નાખ્યું અને પોતાના ભક્તને એની

પકડમાંથી છૂટો કર્યો. ભગવાનનાં દર્શન અને સ્પર્શનો યોગ થતાં જ ગજેન્દ્ર ગજેન્દ્ર મટી ગયો અને મુક્ત બન્યો.

૬. સંસાર એ સરોવર છે; પણ એ સરોવર સામાન્ય સરોવરો કરતાં સર્વ દૃષ્ટિએ જુદું છે. સામાન્યતઃ સરોવરોને કાંઠા હોય છે, એટલે એની મર્યાદા નક્કી થઈ શકે છે; એને સીમા હોય છે, એટલે એની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાઈનું માપ નીકળી શકે છે; એને જળરાશિ હોય છે, એટલે એનું બળાબળ અને ગતિનો અંદાજ આંકી શકાય છે. એ દેખાવે શાંત હોય છે, અને એનું જળ સ્વાદમાં સારું લાગે છે; પણ સંસારરૂપી સરોવરને નથી કાંઠા કે નથી સીમા; એના બળાબળનો અંદાજ કાઢવા માટે જેટલા માણસો એમાં ઊતર્યા તેમાંથી મોટા ભાગના પાછા ફર્યા નથી — પાછા ફરતા નથી. એનો અર્થ એવો થતો નથી કે, એ બધા મરણશરણ થયા છે ; એ બધા છે તો જીવંત, પણ જીવનનું જોમ હારી ગયેલા અને જીવનનું ધ્યેય ચૂકી ગયેલા માણસો, જેમ ધમણ માત્ર શ્વાસ લે છે તેમ, શ્વાસ લેતા જીવતા હોય છે. એ સરોવરનો દેખાવ જોઈને ઘણા માણસો છેતરાઈ ગયા છે — છેતરાઈ જાય છે; સરોવરમાં પડે છે ત્યારે એમને અનુભવ થાય છે કે, ઉપરથી શાંત દેખાતા એ જળરાશિની ભીતર તોફાન - તરંગો અને પ્રાણહારક વમળો ઘૂમરી લેતા હોય છે; એ સરોવરના જળનો સ્વાદ જેમણે ચાખ્યો છે અને જે ચાખે છે તે એ સ્વાદનો રસ કયા પ્રકારનો છે એ સ્પષ્ટ કહી શક્યા નથી — કહી શકતા નથી; પણ એટલું કહી ગયા છે — કહે છે કે, એ સ્વાદ લક્કડકા લાડુ જેવો છે, ખાય તે પસ્તાય અને ન ખાય તે પણ પસ્તાય. એ સરોવરને સ્વર્ગ કહેનારા અને માનનારાની સંખ્યા જેમ વિશાળ છે તેમ એને નરક કહેનારા અને માનનારાની સંખ્યા પણ વિશાળ છે. એ સરોવરમાં પડીને સ્વર્ગનું સુખ માણનાર યા નરકનું દુઃખ ભોગવનાર બન્ને પોતાના અનુભવને અંતે એટલું કહે છે કે કરવત જેમ લાકડાને ઉપર જતાં વહેરે છે અને નીચે પાછું ફરતાં પણ વહેરે છે તેમ, સુખનું દુઃખ અને દુઃખનું સુખ બન્ને પ્રકારનો અનુભવ એમાંથી સાંપડે છે. એ સરોવરના જળમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, માન વગેરે અંતઃશત્રુઓ

અને જાતજાતની એષણાઓરૂપી મગરો નિરંતર ફરતા જ હોય છે; એમાં ગજો જળકીડાનો આનંદ માણવા આંખો મીંચીને ઝંપલાવે છે. ગજ શબ્દમાં બે અક્ષરો છે — ગ અને જ, એ શબ્દો જવું અને આવવું એટલે જન્મ અને મરણ, મરણ અને જન્મનું સૂચન કરે છે. જગતમાં જીવો જન્મ અને મરણના નિરંતર ફરતા ચક્રમાં અટવાતા ફરે છે, એટલે એ પણ ગજો છે. વિષયોનો ઉપભોગ કરવા રૂપી જળકીડા કરવાની એને ટેવ પડી ગઈ છે; એ જાણે છે કે પાણીમાં પ્રાણને ચૂસી લે એવા મગરમચ્છો ચોતરફ ફરતા હોય છે, પણ વિષયોપભોગનો મોહ એમને એમાં ખેંચી જાય છે. એમાંથી છુટકારો મેળવવા માટે એ જાતજાતના પ્રયત્નો કરે છે પણ મોટા ભાગે એ પ્રયત્નો ગજસ્નાન જેવા હોય છે. કલાકો સુધી પાણીમાં પડી રહીને, જોરશોરથી ખૂબ પાણી ઉછાળીને સ્નાન કરનાર ગજરાજ, બીજી જ પળે પાછો ધૂળ અને કાદવ ઉરાડતો હોય છે; એટલે, એ નાહ્યો તે ન નાહ્યા જેવું થાય છે. તે જ પ્રમાણે માણસ પણ જન્મમરણની ઘટમાળ અને વિષયવાસનાના ચક્રમાંથી છૂટવા માટે, અંગે ભભૂત લગાવે છે, ધર્મનું પાલન કરે છે, જ્ઞાન સંપાદન કરે છે, ભક્તિના નવધા પ્રકારો સાધે છે; પણ પાછો બીજી ક્ષણે વિષયોનો અહં અને આસક્તિપૂર્વક ઉપભોગ કરવા માંડે છે. પરિણામે ધાંચીના બળદની માફક આખો દિવસ ફર ફર કર્યા પછી પણ ઠેરનો ઠેર આવીને ઊભો રહે છે. જીવલેણ મગરમચ્છોથી ભરેલા સરોવરના જળનો ઉપયોગ માત્ર સ્નાન કરીને અને પાણી પીવા માટે માત્ર એક જળપાત્ર ભરી લઈને, બહાર કાંઠા ઉપર ઊભા રહીને જોવા-નીરખવામાં કરવો જોઈએ; અર્થાત્, અંતરથી ત્યાગ કરીને, દેહનિર્વાહ પૂરતો વિષયોનો આહાર કરવો જોઈએ અને તે પણ અહં અને આસક્તિરહિત થઈને અને ભગવાનને અર્પણ કરીને ભગવત્પ્રસાદીરૂપે જ કરવો જોઈએ, તો જ ગજબંધ છૂટે છે.

૭. ગજગ્રાહની રમત બહુ જાણીતી છે. એક પક્ષના સભ્યો સામા પક્ષના સભ્યોને પોતાના પક્ષે ખેંચી લાવવા માટે હોય તેટલું બળ અને કળ વાપરે છે. ગજેન્દ્રને ગ્રાહ જળમાં ખેંચી જઈને પછી એનો કોળિયો

કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જીવનમાં કુસંગ અને કુસંગીઓરૂપી ગ્રાહ, મુમુક્ષુને ભગવાનની ભક્તિ અને ધર્મના માર્ગમાંથી — સત્સંગમાંથી ખેંચી લઈને પોતાના ટોળામાં ભેળવી દેવા માટે નિરંતર જોરદાર પ્રયત્નો કરતાં હોય છે. જે શૂરવીર હોય છે, જે જાગ્રત હોય છે અને જે સત્પુરુષના આશ્રયની ઓથમાં રહે છે તે ગ્રાહની પકડમાં કદી આવતો નથી; છતાં સંજોગવશાત્ આવી જાય તોપણ એની શૂરવીરતા અને જાગૃતિ તથા સત્પુરુષ અને પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ આશ્રયના બળના કારણે તે છૂટી જાય છે. ગજેન્દ્રની જીવનકથાનું આ રહસ્ય મુમુક્ષુએ જાણીસમજીને, સદા જાગ્રત અને સદા શૂરવીર બનવાની અને સત્પુરુષ અને પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ આશ્રયમાં અહર્નિશ રહેવાની જરૂર છે.

“... પરમ કૃપાળુ શ્રીહરિકૃષ્ણ મહારાજ સર્વજ્ઞ છે, સર્વેશ્વર છે, સર્વત્ર છે અને સર્વોપરી છે. જેથી તે પ્રમાણે તેઓને જાણીને તમો સર્વે જો વર્તન કરશો અને સમાશ્રય તેમનો દૃઢ કરશો તો તમારાં વિઘ્નો આપોઆપ વિદારણ થઈ જશે અને તમારો વિજય થયા જ કરશે. તમારા પુરુષ- પ્રયત્નને મર્યાદાથી વધારે મહત્ત્વ આપશો નહિ. ...”

*

“... જે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માનો આધાર રાખે છે ને તેમના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ મૂકે છે તેને કદાપિ નિરાશ થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો જ નથી અને તે વિશ્વાસ જીવનભર હોય તો જીવનમાં તે મનુષ્યને કલેશ, કુસંપ અને કષ્ટ જેવાં કોઈ પણ અનિષ્ટ ઉપસ્થિત થતાં નથી. આ વિશ્વાસમાં જેટલી ન્યૂનતા અને શિથિલતા તેટલા પ્રમાણમાં કલેશ અને કષ્ટ આવવાનાં. ...”

૧૪. નવા વર્ષના મંગળપ્રભાતે

लाभस्तेषां, जयस्तेषां, सुखस्तेषां श्रेयस्तेषाम् ।

ભારતમાં વિક્રમ સંવત શરૂ થયે બે હજાર અને એકત્રીસ વર્ષ પૂરાં થયાં. થોડા દિવસો પહેલાં, મંગળવારે એનું બે હજાર અને બત્રીસમું વર્ષ શરૂ થયું. એ દિવસે માણસો નવા વિચારો, નવી વાણી અને નવો વેશ ધારણ કરે છે; નવાંજૂનાં બધાં સગાંસ્નેહી મિત્રોને યાદ કરી કરી અને ખોળીને અને જેમની સાથે અણબનાવ યા શત્રુવટ હોય તોપણ તે ભૂલી જઈને યા તેને કાયમની મિટાવી દઈને અને હસતું મોં રાખીને સૌને મળે છે અને જાણે અંતરમાં હેતની હેલી ઊભરાતી હોય તેમ જોરથી, પ્રેમથી એકબીજાને ભેટે છે; અને ઉચ્ચ સ્વરે ‘સાલમુબારક’ ‘નૂતનવર્ષાભિનંદન’ યા ‘હેપી ન્યૂ ઈયર’ ઈચ્છે છે; એકબીજાનું જીવન સદા મિષ્ટ રહે એવા પ્રતીકરૂપે મોં ગળ્યું કરે છે. આડા દહાડે દેવમંદિરોમાં અને સાધુસંતો પાસે ન જનારા પણ આ દિવસે ત્યાં જાય છે અને મનના મનોરથો પૂરા કરવા માટે દેવને અને સાધુસંતોને લળીલળીને પગે લાગે છે. વ્યવહારચતુર હોય, વેપારધંધો કરતા હોય અને બીજા પણ ગત વર્ષમાં થયેલા નફાનુકસાનનો હિસાબ કરે છે અને નવા વર્ષના કામકાજની યોજનાઓ વિચારે છે. સૌ કોઈ એ દિવસે યથાશક્તિ સારું સારું ખાય છે, પીએ છે અને આખો દિવસ આનંદપ્રમોદમાં ગાળે છે. દર વર્ષે આ દિવસે, આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે; એના સંકેતાર્થો માણસમાત્રે સમજવા જેવા છે :

૨. ‘સાલમુબારક’, ‘નૂતનવર્ષાભિનંદન’ શબ્દો સામાન્ય અને

ચીલાચાલુ જણાય છે; પણ માણસ એ શબ્દો દ્વારા અન્યને જીવન અજવાળીને ઉન્નત અને શ્રેયસ્કર બનાવે એવું ઘણું ઘણું કહે છે. એ શબ્દો દ્વારા કહેવામાં આવે છે કે, ‘ભૂતકાળમાં ગમે તેમ થયું હોય, પણ ભૂતકાળની ભૂલો યાદ કરીને રોદણાં ન રડશો કે હતાશનિરાશ ન થશો; પણ એ ભૂલો ફરીથી ન થાય એવી રીતે એને સમારીસુધારીને નવા વર્ષમાં જીવનનો રાહ નક્કી કરજો. ભૂતકાળના જીવનનો ઉપયોગ વર્તમાન અને ભાવિ જીવનને સુધારવા માટે એવી રીતે કરજો કે જેથી જીવનનું ધ્યેય સુખશાંતિ અને શ્રેય સંપાદન કરવું એ ધ્યેય સહેલાઈથી સિદ્ધ થાય. જીવન એ કર્મ છે, કર્મ કર્યા સિવાય જીવનમાં ક્ષણવાર પણ રહી શકાતું નથી; એટલે એવાં કર્મો કરજો કે જેથી જીવન અને જગતને જીતી શકાય. એવાં સત્કર્મો કરવા માટે જેમણે જીવનધ્યેય સિદ્ધ કર્યું હોય તેવા સત્પુરુષોનો જ સહારો લેજો. ધ્યાનમાં રાખજો કે, આત્મશ્રેય માટે ભગવદ્કૃપા અને પુરુષાર્થ એ મોટામાં મોટું અને સબળ સાધન છે. જીવનયાત્રા કાંટાળી છે; પણ હિંમત ન હારતાં, આંખ અને કાન ઉઘાડાં રાખીને, વિવેકથી એવી રીતે ચાલજો કે, જીવનયાત્રા સાંગોપાંગ પાર પડે. તમારી સફળતા માટે, અમારી હજારોહજાર શુભેચ્છાઓ છે. તમે સફળ થશો જ એવી અમને ખાતરી છે; તેથી તે માટે, અમે તમને અગાઉથી અભિનંદન આપીએ છીએ.’ આ પ્રકારની ઘણી ઘણી વાતો આ શબ્દો દ્વારા એ દિવસે કહેવામાં આવે છે. પણ આ અમૂલ્ય સંકેતો બીજા દિવસે માણસ ભૂલી જાય છે; અને આદિકાળથી કરતો આવ્યો છે તેમ છાણના કીડાની માફક છાણમાં રમવા માંડે છે.

૩. વેગ આજે પ્રગતિનું પ્રતીક મનાય છે; ગુણ નહિ પણ સંખ્યા એ આજે કમાણી ગણાય છે. જગતમાં આજે માનવો વધ્યા છે પણ માનવતા ઘટી છે; શક્તિ વધી છે, પણ સંયમ ઘટ્યો છે; વિદ્યા વધી છે પણ વિવેક ઘટ્યો છે; જ્ઞાન વધ્યું છે પણ સદાચાર ઘટ્યો છે; રાગ વધ્યો છે પણ વિરાગ ઘટ્યો છે; સહચાર વધ્યો છે પણ પ્રેમ ઘટ્યો છે; અધર્મ વધ્યો છે અને ધર્મ ઘટ્યો છે; નાસ્તિકતા વધી છે અને આસ્તિકતા ઘટી છે. આજે ધર્મનું સ્થાન કામે લેવા માંડ્યું છે અને ઈશ્વરનું સ્થાન અર્થે લેવા માંડ્યું.

છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના સહારે આજે માણસ નીતિના નહિ પણ અવનતિના માર્ગે આગળ વધ્યો છે — આગળ વધી રહ્યો છે. કમનસીબી એ છે કે એને જ આજે પ્રગતિ કહેવામાં આવે છે !

૪. માનવજીવનનું ધ્યેય સુખ, શાંતિ અને શ્રેય સંપાદન કરવું એ જ છે, એ હકીકતનો સૌ કોઈ સ્વીકાર કરે છે. પણ સુખ, શાંતિ અને શ્રેયના સ્વરૂપ અને પ્રકાર વિશે માણસ સાચો નહિ પણ અવળો ખ્યાલ સેવી રહ્યો છે જે પરિણામે દુઃખરૂપ, કલેશરૂપ અને અહિતકર છે, એને જ એ સુખકર, શાંતિકર અને શ્રેયસ્કર માની બેઠો છે — માનીને ચાલી રહ્યો છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશના જીવનમાં નિત્ય નવા નવા સંઘર્ષો જામે છે, અને અશાંતિ દરેકના હૃદયમાં શાંતિથી ઘર કરીને બેઠી છે. ભારે દુઃખ ઉપજાવે એવી આ વિકટ સ્થિતિમાંથી ઉગરવાનો ઉપાય, સાલમુબારકના દિવસે, માણસના વિચાર, વાણી, વેશ અને વર્તનમાં જે સુખદ પરિવર્તન એક દિવસ માટે આવે છે તેને કાયમનું સ્વરૂપ આપવું એ જ છે. સાલમુબારક અને નૂતનવર્ષાભિનંદનનો સંદેશો એક જ છે અને તે એ કે જીવનયાત્રા માટે પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે નિર્વાહની દૃષ્ટિએ યોગ્ય પ્રવૃત્તિ સૌ કોઈએ અવશ્ય કરવી જોઈએ; પણ એ પ્રવૃત્તિ, એની લગામ પરમેશ્વર અને એમનું સાચું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષોના હાથમાં સોંપીને એમના માર્ગદર્શન પ્રમાણે જ કરવી જોઈએ. ભારતીય યુદ્ધમાં, અર્જુન સામે અજેય ગણાતા ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા વગેરે અતિરથી મહારથીઓ હતા; એની સામે અગિયાર અશ્વૌહિણી જેટલું વિશાળ શસ્ત્રસજ્જ સૈન્ય હતું; છતાં એ બધાનો સંહાર કરીને એ વિજેતા બન્યો, એટલું જ નહિ પણ નારાયણની બાજુમાં પદ પામ્યો એનું કારણ એક જ હતું — એણે પોતાના જીવનરથની લગામ ભગવાનના હાથમાં સર્વભાવે સોંપેલી હતી. આ નવા વર્ષમાં આપણે પણ એ જ નિશ્ચય, એ જ નિર્ણય કરીએ. વિવેકી જનોએ નિશ્ચિત માનવું ઘટે છે કે, જેણે જેણે પોતાના જીવનરથની લગામ જગદીશ્વર, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના હાથમાં સોંપેલી છે — સોંપે છે, તેમને જ જીવનમાં લાભ, જય અને શ્રેય સાંપડે છે. અનુભવી પુરુષો ઉચ્ચ સ્વરે અને પુલકિત હૃદયે ગાય છે કે,

લાભસ્તેષાં, જયસ્તેષાં, સુખસ્તેષાં શ્રેયસ્તેષામ્ ।

યે જનાઃ પર્યુપાસતે, સ્વામિનારાયણં હરિમ્ ॥

નવા વર્ષના મંગળપ્રભાતે, સર્વભક્તજનો અર્જુન જેવી નિશ્ચયાત્મક ભગવત્સ્વરૂપનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે, અને જીવનમાં આ વર્ષમાં જ સાચો લાભ, સાચું સુખ અને શ્રેય સંપાદન કરે-કરાવે એવી પરમકૃપાળુ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ચરણકમળમાં અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

“... પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ આપણને આ મનુષ્યદેહ આપ્યો અને એ દેહ વડે આ જીવનમાં આપણે આપણું તેમ જ પ્રસંગમાં આવતા અન્યનું સર્વે પ્રકારે શ્રેય કરી શકીએ તે સારુ આ જગત સર્જ્યું. આ દેહ અને જગત જીવને દુઃખી કરવા કે થવા સારુ પરમાત્માએ ઉપસ્થિત કર્યા નથી. માટે જ સવારના ઊઠીને રાત્રે સુઈ જતા સુધીમાં તેમ જ જન્મીને આ દેહના અંત સુધી દરેકે શું કરવું અને શું ન કરવું એનો કમ ઘડી આપ્યો, તેમ જ પોતે કેવા છે, આપણે કેવા છીએ અને પોતાને પામવા આપણે શું કરવું અને શું ન કરવું એ સમજણ અને માર્ગદર્શન સરળ અને સ્પષ્ટ કરી આપેલ છે. ગયો અને જાય છે તે સમય જીવનમાં ફરી પાછો આવતો નથી. તેથી ભગવાનની ભક્તિ વિના વ્યર્થ કાળ નિર્ગમવો નહિ એવી આજ્ઞા કરી. પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વ્યવહાર, દેહનિર્વાહ વગેરે કરવાની આજ્ઞા પણ ‘શિક્ષાપત્રી’માં કરી દીધી. તે આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું અને ભગવાનની પ્રસન્નતા મેળવવી એ જ ભક્તિ છે. માટે એ પરમાત્માની પ્રસન્નતા સારુ જ, એમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું અને એમની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ ક્રિયા ન થાય તે પ્રતિ સાવધાન રહેવું. એટલે ભગવાનની ભક્તિ વિના વ્યર્થ કાળ ગાળવો નહિ. માટે સતત એ વિચાર અને વર્તન આપણા જીવનમાં પ્રધાન રહે તેમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું એ આપણા સારુ શાંતિ, સુખ અને અમોઘ આનંદમય જીવન છે. ...”

(૯) ઈષ્ટ આરાધ્ય પરમેશ્વર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને સર્વેશ્વર અને સર્વાવતારી નિહાળે,

— એવી સર્વેશ્વર શ્રીહરિને, અતિ વિનમ્ર ભાવે હું પ્રાર્થના કરું છું; અને નાનામોટા સર્વને સર્વ શુભેચ્છાઓપૂર્વક સપ્રેમ જય શ્રીસ્વામિનારાયણ પ્રાઠવું છું.

૧૫. મંગળ પ્રાર્થના

નૂતન વર્ષના મંગળ પ્રભાતે શ્રીસ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવામંડળના સર્વ ભગવદીય સભ્યો અને ભગવદાશ્રિતો,

(૧) પોતાની જાતને ઓળખે અને ઓળખીને એમાં અંતર્યામીશક્તિથી સદા બિરાજેલા સાકાર સ્વામિનારાયણ પરમાત્માને સદા પ્રત્યક્ષ જાણે અને અનુભવે,

(૨) સત્પુરુષો, સત્શાસ્ત્રો અને સદ્ધર્મનો જ સંગ કરે — કરવાનો નિશ્ચય કરે,

(૩) સત્સંગ એ જ પોતાનું ઘર છે અને સત્સંગીઓ એ જ પોતાનાં સગાંસંબંધીઓ છે એમ દૃઢ માને,

(૪) સંપ્રદાયમાં બે દેશવિભાગ કેવળ ધર્મઅર્થના વહીવટ માટે જ કરેલા છે; પણ સંપ્રદાય એક અને અભિન્ન છે, એવું સમજે અને વર્તે,

(૫) પરમત માટે સહિષ્ણુ, સારગ્રાહી અને વિવેકી બને,

(૬) સત્સંગનો સર્વાંગે ઉત્કૃષ્ટ થાય એવી જ ક્રિયા અને પ્રવૃત્તિ કરે, અને એવી જ ક્રિયા અને પ્રવૃત્તિમાં સાથ અને સહકાર આપે,

(૭) સંપ્રદાયનાં અને સંપ્રદાયમાં માન્ય થયેલાં સત્શાસ્ત્રોનો નિરંતર અભ્યાસ કરે, અને તેમાં વિવેકયુક્ત વૃદ્ધિ થાય એવા પ્રયત્નો કરે,

(૮) શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞાઓનું પાલન સમજી-વિચારીને બરાબર કરે, અને

“... પરમાત્મા સર્વના છે સર્વના માલિક છે, અને સર્વના પોષક, રક્ષક અને કર્તા છે. એ પરમ કૃપાળુ પ્રભુને જે પ્રિય અને અત્યંત રુચિકર વિચાર, વર્તન અને વાણી છે તે આપણામાં ઓતપ્રોત થઈ જવાં જોઈએ. ત્યારે જ એ પ્રભુના આપણે આશ્રિત, સેવક અને ભક્ત છીએ એમ કહી શકાય. ...”

*

“... સ્વયં પોતે સ્વતંત્ર, સર્વનિયંતા, સર્વશક્તિમાન અને સર્વોપરી હોવા છતાં નિષ્કારણ કૃપાળુ પરમાત્મા શ્રીજી મહારાજે પોતાના સ્વયંસિદ્ધ ઉત્તમ ચારિત્ર્યની ઉત્તમ પ્રકારે શુદ્ધિ રાખી પોતાના દરેક આશ્રિતને શુદ્ધ ચારિત્ર્ય રાખવાનો મંગળકારી આદેશ આપ્યો અને પોતે શુદ્ધ અને ઉત્તમ ચારિત્ર્યશાળી પુત્ર તરીકે, ભાઈ તરીકે, મુમુક્ષુ તરીકે, શિષ્ય તરીકે, ગુરુ તરીકે, ભક્ત તરીકે, સેવક તરીકે, સખા તરીકે, જ્ઞાની તરીકે, મુક્ત તરીકે, રક્ષક અને પોષક તરીકે જીવન ગાળ્યું. એ ચારિત્ર્યશુદ્ધિ - વિચાર - શુદ્ધિ - વર્તનશુદ્ધિની આપણામાં જેટલી ખામી તે આશ્રય અને નિશ્ચયની ખામી છે એમ જ માનવાનું રહ્યું. ...”

૧૬. રોજ વિચાર કરવા જેવા છ પ્રશ્નો

બેસતા વર્ષના શુભદિને, ગયા વર્ષ દરમિયાન શું મેળવ્યું અને શું ગુમાવ્યું એનો વિવેકી માણસ બરાબર વિચાર કરે છે; અને નવા વર્ષમાં કંઈ જ ગુમાવવું ન પડે અને બધી રીતે લાભ જ થાય એવી સુવ્યવસ્થા કરવાનો નિર્ધાર કરે છે; પણ જીવનમાં અવશ્ય વિચાર કરવા જેવા છ પ્રશ્નોનો વિચાર અવશ્ય કરવો જોઈએ. સં. ૨૦૩૩ના મંગળપ્રભાતે એ છ પ્રશ્નોનો આપણે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ; એ છ પ્રશ્નો નીચે મુજબ છે :

- (૧) હું કોણ છું ?
- (૨) મારું જીવનધ્યેય શું છે ?
- (૩) મારી શક્તિઓ શું છે ?
- (૪) મારા મિત્રો કોણ છે ? અને શત્રુઓ કોણ છે ?
- (૫) મારું જીવનધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે હું શું કરું છું ? અને
- (૬) મારું જીવનધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે મારે શું કરવું જોઈએ ?

૨. આ છ પ્રશ્નોનો માણસ રોજ વારંવાર વિચાર કરે છે; પણ એ વિચાર સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો પૂર્વદિશામાં આવેલા ગામે જવા નીકળેલો પશ્ચિમદિશામાં જાય એવા અવળા અને ઊંધા હોય છે. એટલે ચોવીસ કલાક સખત પરિશ્રમ કર્યા છતાં, ઘાંચીના બળદ માફક એ ઠેરનો ઠેર જ હોય છે. એને સાચું સુખ કે સાચી શાંતિ મળતાં નથી; શ્રેય તો એને સાંપડતું નથી, પણ પ્રેયનીય એને પ્રાપ્તિ થતી નથી.

૩. પહેલા પ્રશ્નનો તો એ રોજ ડગલે અને પગલે વિચાર કરતો હોય છે. એ પોતે માને છે અને બીજાને મનાવે છે કે, દેખાય છે તે દેહ જ ‘હું’ છું. આ માન્યતા એનામાં એવી દૃઢ થયેલી છે કે, જે દેહને એ ‘હું’ માને છે તેની સારસંભાળ રાખે છે. એ માને છે કે, જે દેહનો વિકાસ અને વૃદ્ધિહાણ, એ જ ‘હું’નો વિકાસ અને વૃદ્ધિહાણ છે; તેથી એ કાર્ય અને એની સિદ્ધિમાં કિંચિત્ અંશે પણ મદદરૂપ થાય, યા થવાનો સંભવ હોય, એ બધાં તત્ત્વોને એ પોતાનાં પરમહિતસ્વી માને છે. પણ જ્યારે એ જુએ છે અને અનુભવે છે કે, દેહ બાલ્યાવસ્થામાં અશક્ત હોય છે, યુવાવસ્થામાં સંપૂર્ણ સશક્ત થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં અતિ અશક્ત બને છે ત્યારે એને મનોમન પ્રશ્ન થાય છે કે, શું ‘હું’નું સ્વરૂપ ખરેખર જ આવું હશે ? જગતમાં એ જુએ છે અને અનુભવે છે કે, ઘણા માણસો આંખો અને કાન સારાં દેખાતાં હોવા છતાં અંધ અને બહેરા હોય છે, અને હાથ અને પગ સશક્ત જણાતા હોવા છતાં અપંગ હોય છે; ઘણા માણસો સારા અને તેજસ્વી જણાતા હોવા છતાં, સારાનરસાનો વિવેક કરી શકતા નથી; ઘણાને બોલતાં આવડતું નથી, જ્યારે ઘણા બોલે છે ત્યારે બોળી નાખે છે; ઘણા રૂપાળા હોય છે તો ઘણા ઘૃણા ઉપજાવે એવા કદરૂપા હોય છે. આ બધું એ જુએ છે ત્યારે એને મનોમન પ્રશ્ન થાય છે કે, શું ‘હું’નું સ્વરૂપ ખરેખર જ આવું હશે ? વળી, એ જુએ છે અને અનુભવે છે કે, દેખાય છે એ દેહમાં જાતજાતના અનેક રોગો થાય છે, અને એક સમય એવો આવે છે કે જ્યારે, જેમને એ પોતાના પરમ હિતસ્વી માનતો આવ્યો છે તે લોકો જ એ દેહને મરેલો જાહેર કરે છે, અને પછી બધા ભેગા થઈને એને ઠાઠડીમાં સખત બાંધે છે અને ઘર અને ગામની બહાર લઈ જઈને કાં તો બાળી દે છે, યા દાટી દે છે. ત્યારે એને મનોમન પ્રશ્ન થાય છે કે, શું ‘હું’નું સ્વરૂપ ખરેખર જ આવું હશે ? પણ આશ્ચર્યની અવધિ તો ત્યારે આવે છે કે, આ પ્રકારના પ્રશ્નો એના મનમાં જેવા ઊઠે છે તેવા જ શમી પણ જાય છે, અને ‘દેહ એટલે હું’ અને ‘હું એટલે દેહ’ એ રફતાર પરાપૂર્વથી ચાલતી આવે છે તેમ ચાલુ જ રહે છે, માટે જે

સત્પુરુષોએ અને જ્ઞાની મહાત્માઓએ, ‘હું’ના સાચા સ્વરૂપને જાણ્યું છે અને જોયેલું છે એમના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને અને એમના માર્ગદર્શન પ્રમાણે ક્રિયા કરીને, શાણા માણસોએ એમની રીતે ‘હું કોણ છું?’ એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવો જોઈએ.

૪. દેખાય છે એ દેહ જ જો ‘હું’નું સાચું સ્વરૂપ હોય અને એ દેહનો સ્વભાવ અને ગુણધર્મ, એ જ જો ‘હું’નો પણ સ્વભાવ અને ગુણધર્મ હોય તો, ‘હું’નું સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણધર્મ ભારે વિચિત્રતાઓ, વિષમતાઓ અને વિરોધાભાસોથી ભરેલાં છે એવો સ્વીકાર કરવો પડે; પણ ‘હું’નું સાચું સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણધર્મ ખરેખર એ પ્રમાણે નથી. લાંબા કાષ્ઠમાં અગ્નિ લાંબો, નાનામાં નાનો, વાંકામાં વાંકો અને ગોળમાં ગોળ દેખાય છે; એ ઉપરથી જો કોઈ એમ કહે યા માને કે, અગ્નિનું સ્વરૂપ લાંબું, નાનું, વાંકું યા ગોળ છે તો તે ભારે ગંભીર ભૂલ કહેવાય; કાષ્ઠરૂપી અવલંબનની વિવિધતા અને વિભિન્નતાના કારણે, અગ્નિ લાંબો, નાનો, વાંકો અને ગોળ દેખાય છે. જેમ અગ્નિનું સ્વરૂપ કાષ્ઠના સ્વરૂપથી તદ્દન જુદું અને વિલક્ષણ હોય છે તે પ્રમાણે, દેહરૂપી અવલંબનના કારણે, ‘હું’ રૂપાળો, કદરૂપો અને સશક્ત યા અશક્ત જણાય છે; પણ વસ્તુતઃ ‘હું’નું સ્વરૂપ દેખાય છે તે દેહના સ્વરૂપથી વિલક્ષણ અને જુદું જ હોય છે. જેમ જે કંઈ રોગ કાષ્ઠમાં થાય છે તે અગ્નિમાં થતો નથી અને જે બળીને ભસ્મ થાય છે તે અગ્નિ નહિ પણ કાષ્ઠ જ હોય છે, તેમ જે કંઈ રોગ થાય છે તે ‘હું’માં નહિ પણ દેહમાં જ થાય છે; જેને બાળી દેવામાં આવે છે યા દાટી દેવામાં આવે છે તે ‘હું’ નહિ પણ દેહ જ છે. દેખાય છે તે દેહને પૃથ્વી, જળ, તેજ વગેરે પંચભૂતનું બનેલું માનવામાં આવે કે કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો માને છે તેમ કાર્બન, ઓક્સિજન વગેરે તત્ત્વોનું બનેલું માનવામાં આવે. પણ આજે હવે વૈજ્ઞાનિકો પણ એ રીતે બનેલા દેહમાં ‘દેહથી વિલક્ષણ કોઈ ચેતનતત્ત્વ રહેલું છે,’ એવો સ્વીકાર કરે છે. એ બધા સ્વીકારે છે કે, જ્યાં સુધી દેહમાં એ ચેતનતત્ત્વ હોય છે ત્યાં સુધી જ એ દેહ સચેતન યાને જીવંત મનાય છે; અને જ્યારે એ ચેતનતત્ત્વ એમાંથી અળગું થઈ જાય

છે ત્યારે એ જ દેહ અચેતન અને મૃત કહેવાય છે. દેહ જે તત્ત્વોનો બનેલો છે તે બધાં તત્ત્વોને ભેગાં કરવામાં આવે તોપણ ‘હું’ બનતો નથી. એ તત્ત્વોમાંથી ‘હું’ બનાવવાના વૈજ્ઞાનિકોના આજ સુધીના બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. આ પ્રકારના અનેક પ્રયોગો કર્યા પછી જ વૈજ્ઞાનિકોએ ઉપર જણાવેલી વાતનો હકીકત તરીકે સ્વીકાર કરેલો છે. વળી, દેખાય છે એ દેહ જ જો ‘હું’નું સાચું સ્વરૂપ હોય તો સો વર્ષ આખરે આ દૃશ્ય જગતનો અંત આવવો જોઈએ; કારણ કે, માનવદેહના આયુષ્યની મર્યાદા સો વર્ષ જેટલી માનવામાં આવેલી છે. પણ માણસનો અનુભવ જુદો જ વાત કહે છે; જગતની વસ્તી દાયકે દાયકે વધતી જ જાય છે. આ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકતનો અર્થ એ થાય છે કે, દેખાય છે તે દેહ ‘હું’નું સાચું સ્વરૂપ નથી; ‘હું’નું સાચું સ્વરૂપ દેખાય છે તે દેહથી વિલક્ષણ અને જુદું જ છે.

૫. દેખાય છે તે દેહમાં બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા જેવા વિકારો ક્ષણે ક્ષણે થાય છે, જ્યારે, ‘હું’ એ બધા વિકારો વચ્ચે પણ એક જ રહે છે; એટલે કે, ‘હું’ બાળક, યુવાન કે વૃદ્ધ થતો નથી. આ ઉપરથી એવો સ્વીકાર કરવો પડે તેમ છે કે, દેખાય છે તે દેહ વિકારી છે, જ્યારે ‘હું’ અવિકારી છે; દેખાય છે તે દેહને અમુક વખતે જન્મેલો અને અમુક વખતે મરેલો જાહેર કરાય છે, એટલે કે એ જન્મે છે અને મરે છે, જ્યારે ‘હું’ જન્મતો નથી કે મરતો નથી. દેખાય છે તે દેહનું બીજું નામ શરીર કહેવાય છે; ક્ષણે ક્ષણે એ ક્ષીણ થાય છે, તેથી શરીર કહેવાય છે. અર્થાત્, દેહ ક્ષણભંગુર અને વિનાશી છે; જ્યારે, ‘હું’ અજન્મા અને અવિનાશી છે. દેખાય છે તે દેહમાં આંખ, કાન, હાથ, પગ વગેરે બધાં જ સાધનો સારાં અને મજબૂત જણાતાં હોય છે; છતાં એ સાધનો સ્વયમેવ કે સ્વેચ્છા પ્રમાણે કોઈ ક્રિયા કરી શકતાં નથી, પણ ક્રિયા કરવા માટે એ સાધનોમાં ‘હું’ સંપૂર્ણ રીતે ભળે છે ત્યારે જ ક્રિયા શક્ય બને છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે, દેહ જડ છે, અને જાતે કંઈ કરી શકે એમ નથી; જ્યારે ‘હું’ નિત્ય છે, ચેતન છે અને સર્વ કંઈ કરી શકે એવો કર્તા છે. શબ્દાદિક પંચવિધયોનો અનુભવ કરવા માટે અને ક્રિયા કરવા માટે,

‘હું’ને દેહનું અવલંબન કરવું જ પડે છે; દેહના અવલંબન સિવાય ‘હું’થી નાનીસરખી પણ ક્રિયા થઈ શકતી નથી. એક અને અભિન્ન રીતે ‘હું’ જ્યારે દેહ સાથે એકાકાર બનીને ક્રિયા કરે છે, અને શબ્દાદિક વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે ત્યારે એ ‘હું’ મટી જાય છે અને ‘અહમ્’નો જન્મ થાય છે. અહમમાં આસક્તિરૂપી ઝેરી લાળ ભળે છે એટલે, ‘હું’ના વિનિપાતની શરૂઆત થાય છે. જંગલમાં દવ લાગ્યો હોય અને તેમાંથી જીવ બચાવવા માટે પશુઓ નાસભાગ કરતાં હોય અને તેમાં સિંહનું બચ્ચું ઘેટાંના ટોળા ભેગું ભળી જાય છે અને પછી પોતાને સિંહબાળને બદલે ઘેટાના બાળ તરીકે માનવા લાગ તેવી દશા ‘હું’ની થયેલી છે. એટલે બેસતા વર્ષના મંગળદિને વિવેકી જનોએ ‘હું’ને દેહથી જુદો અને વિલક્ષણ જોવા-સમજવાનો નિર્ધાર કરવો જોઈએ. કમળ જળમાં જ રહે છે, ખીલે છે અને શોભે છે; છતાં એ પોતાની જાતને માનસિક રીતે જળથી જુદી સમજે છે, તેમ વિવેકી જનોએ ‘હું’ને પોતાના દેહથી માનસિક રીતે જુદો અને વિલક્ષણ જાણવો અને સમજવો જોઈએ.

૬. પૂર્વમાં જઈએ કે પશ્ચિમમાં, પણ માનવજીવનનું ધ્યેય સર્વત્ર એક જ જણાશે : સુખ અને શાંતિની પ્રાપ્તિ, એ જ માનવજીવનનું ધ્યેય છે. આદિકાળથી માણસ સુખ અને શાંતિ મેળવવા માટે અથાક પરિશ્રમ કરતો આવ્યો છે, પણ સાચું સુખ અને સાચી શાંતિ ઘણા ઓછાને સાંપડે છે. એનું કારણ એ છે કે, એ જેમાંથી, જ્યાંથી અને જે રીતે સુખ અને શાંતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે વસ્તુઓ સુખના નામે અસુખ અને શાંતિને નામે અશાંતિ આપનારી છે. એ સુખ અને શાંતિને બહાર, દેહ અને દૈહિક વિષયો દ્વારા જગત અને જગતના વ્યવહાર અને વિષયો દ્વારા શોધે છે; એ માને છે કે, સુખ અને શાંતિ, દ્રવ્ય અને સત્તાથી, વિદ્યા અને વિજ્ઞાનથી, પ્રતિષ્ઠા અને માનપાનથી મળે છે — મેળવી શકાય છે, પણ જેને સાચાં મોતી મેળવવાં હોય તેણે મરજીવા બનવું પડે છે; બીજી બધી બાબતોનો ત્યાગ કરીને, સાગરના ઊંડા પાણીમાં ઊંડે ઊતરવું પડે છે, અને આંખો ઉઘાડી રાખીને અને હાથપગ મજબૂત બનાવીને સતત મહેનત કરવી પડે છે, ત્યારે એને સાચાં મોતી સાંપડે

છે. તેમ જેને સાચું સુખ અને સાચી શાંતિ મેળવવી હોય તેણે, દેહ અને દૈહિક વિષયો, જગત અને જગતના વ્યવહાર — વિષયોને અંતરથી અળગા કરીને અંતર્મુખ થવું પડે છે — અંતર્મુખ એટલે આત્માભિમુખ. પણ માત્ર આત્માભિમુખ થવાથી સુખ અને શાંતિ મળતાં નથી; માણસ જ્યારે બહાર ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ — એ ચારના સમન્વયરૂપ ભાગવદ્ધર્મનું સમ્યક્ આચરણ કરે છે, એટલે કે બહારના શત્રુઓના આક્રમણનો સામનો આ ચાર તત્ત્વોનું બનેલું કવચ ધારણ કરીને કરે છે, તે સાથે જ અંતર્મુખ બનીને અંતરના શત્રુઓનો પણ તપ અને ત્યાગરૂપી શસ્ત્ર દ્વારા સામનો કરે છે અને આત્માભિમુખ થાય છે ત્યારે એને ‘હું’ની ઝાંખી થાય છે. પણ અનુભવી સત્પુરુષો અને શાસ્ત્રકારો કહે છે કે, ‘હું’માં બે લક્ષણો મુખ્ય વર્તે છે : સત્ અને ચિત્. એટલે, માણસ જ્યારે અંતર્મુખ બનીને આત્માભિમુખ થાય છે ત્યારે વિકારી અને વિનાશી દેહ અને દૈહિક વિષયો વચ્ચે પોતે અવિકારી અને અવિનાશી છે; અને જડ અને મિથ્યા દેહ અને દૈહિક વિષયો વચ્ચે પોતે નિત્ય અને ચેતન છે; એવા જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. પણ જ્યારે એ આત્માભિમુખ બનીને આત્મામાં પોતાની અંતર્યામીશક્તિથી સદા બિરાજેલા પરમાત્મા જે સદા સાકાર છે તેમના અભિમુખ બને છે ત્યારે એને ‘આનંદ’ની પ્રાપ્તિ થાય છે; કારણ કે, પરમાત્માનાં લક્ષણોમાં ‘સત્ અને ચિત્’ ઉપરાંત આનંદ લક્ષણ રહેલું છે. અર્થાત્ આત્મરૂપે પરમાત્માનો યોગ થાય અને એ સંગનો રંગ લાગે છે ત્યારે એને સાચું સુખ અને સાચી શાંતિનો પરમાનંદ સાંપડે છે. બેસતા વર્ષના મંગળપ્રભાતે જીવન મંગલ કરવા માટે, વિવેકી જનોએ દેખાય છે તે દેહથી જુદા અને વિલક્ષણ ‘હું’ના સ્વરૂપનું સમ્યક્ જ્ઞાન સંપાદન કરીને, એ ‘હું’માં પોતાની અંતર્યામીશક્તિથી સદા બિરાજેલા સાકાર પરમાત્માના પ્રત્યક્ સ્વરૂપનો નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય અને અનન્ય આશ્રય કરવાનો અને એ રીતે સાચા સુખ અને શાંતિનો પરમાનંદ ભોગવવાનો નિર્ધાર કરવો જોઈએ.

૭. સત્શાસ્ત્રોમાં આત્મશ્રેયની સિદ્ધિ માટે જાતજાતનાં અનેક

સાધનો સમજાવેલાં છે. કપાળે કપાળે ભિન્ન ભિન્ન રુચિ, મતિ અને શક્તિ હોય છે; એટલે આ સાધનો ભિન્ન ભિન્ન હોય એ સહજ સમજી શકાય એવી બાબત છે. પણ આત્મશ્રેય માટે સૌથી પ્રથમ અનિવાર્ય સાધન એક જ છે : તેને પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે. ‘પુરુષાર્થ વિના પુરુષ પાંગળો’ એવી જે લોકોક્તિ પ્રચલિત છે એ સંપૂર્ણ સાચી છે. વધતા જતા યંત્રવાદના આ યુગમાં, માનવજીવનનાં ઘણાં કાર્યો અને ફરજો હવે યંત્ર કરે છે — બજાવે છે; જો એમ કહીએ કે, માણસ પોતે જ એક યંત્ર જેવો બની ગયો છે તો તે ભાગ્યે જ ખોટું લેખાશે. પણ સાચું સુખ અને સાચી શાંતિ માણસને યંત્ર દ્વારા કદી મળી નથી અને મળે તેમ પણ નથી; એ મેળવવા માટે તો એણે જાતે પુરુષાર્થ કરવો પડે તેમ છે. ‘હું’ને ઓળખવા માટે અને ‘હું’ને ઓળખીને એમાં પોતાની અંતર્યામીશક્તિથી સદા બિરાજેલા પરમાત્માને ઓળખવા અને પામવા માટે માણસે જાતે જ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. યંત્ર કદાચ રસોઈ તૈયાર કરી આપે પણ એ રસોઈ ખાવાનું અને પચાવવાનું કાર્ય તો માણસે જાતે જ કરવું પડે. પુરુષાર્થ એટલે કાયાનગરમાં કાયાની માયામાં ઓતપ્રોત અને એકાકાર બનીને જીવી રહેલો ‘હું’, એ કાયાનગરનો રાજા છે અને કાયાનગરનાં બધાં તત્ત્વો એનાં પ્રજાજનો છે — સેવકો છે, એ દષ્ટિ અને મતિ સ્થિર સિદ્ધ કરીને રાજ ચલાવવું તે. પણ એ રાજ ચલાવવા માટે એણે સર્વેશ્વર શ્રીહરિનો આશ્રય અંતરબહાર સર્વભાવે સેવવો જોઈએ; એ આશ્રય દ્વારા, સર્વથી સ્વતંત્ર અને સર્વથી સમર્થ શ્રીહરિની કૃપા મેળવવી એ એના જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે. એટલે દેખાય છે એ દેહમાં, પોતે ‘હું’ સર્વ સત્તાધીશ રાજા છે એવું જ્ઞાન, અને એ ‘હું’ને જે સર્વ સત્તા મળેલી છે — મળે છે તેનું પ્રાપ્તિસ્થાન સર્વ કારણના કારણ પરમાત્મા છે એવું જ્ઞાન, એ જ ‘હું’ની પરમશક્તિ છે, એવો નિર્ધાર આજે બેસતા વર્ષની સવારે આપણે કરવો ઘટે છે.

૮. માણસ પોતાને બુદ્ધિશાળી માને છે. બુદ્ધિનું ખરું કામ સારાસાર અને હિતાહિતનો વિચારવિવેક કરવો એ છે; પણ કમનસીબે માણસ

બુદ્ધિનો ઉપયોગ અવળી રીતે કરે છે. પરિણામે એ જે અસાર છે તેને સાર અને જે અહિત કરે તેમ છે તેને હિતકર માને છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે ખરેખર શત્રુઓ છે તેને એ મિત્રો માને છે અને ખરેખર મિત્રો છે તેને એ શત્રુઓ માને છે. દેખાય છે તે દેહને જ ‘હું’ મનાવે અને ‘હું’માં અંતર્યામીશક્તિથી સદા બિરાજી રહેલા પરમાત્માને જે ભુલાવી દે એ બધાં તત્ત્વો અને પદાર્થો ગમે તેટલા સારા અને સુંદર લાગતા હોય તોપણ તે વસ્તુતઃ શત્રુઓ જ છે; અને જે તત્ત્વો અને પદાર્થો માણસને દેખાય છે તે દેહને બદલે ‘હું’માં જોડે છે અને ‘હું’માં જોડીને એ ‘હું’માં સદા બિરાજી રહેલા અંતર્યામી પરમાત્મામાં જોડે છે, એ બધા મિત્રો છે, આ વાત વિવેકી માણસે અવશ્ય જાણવી-સમજવી જોઈએ. પણ આનો અર્થ એ થતો નથી કે જે તત્ત્વો અને પદાર્થો માણસને દેહ અને દૈહિક વિષયો અને સંબંધો સાથે જોડે તેનો શત્રુ સમજીને એણે સદંતર ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, ‘હું’ જોવાજાણવા માટે અને ‘હું’માં રહેલા પરમાત્માને જોવાજાણવા અને પામવા માટે માણસને અવલંબનના સાધનરૂપે વપરાતા દેહ અને દૈહિક વિષયોનું અવલંબન કરવું જ પડે તેમ છે. એટલે એણે દેહ અને દૈહિક વિષયોને જીવનસાર, જીવનાં સર્વસ્વ અને જીવનધ્યેય તરીકે ન સ્વીકારતાં, કેવળ નિર્વાહ તરીકે સ્વીકારીને ચાલવું જોઈએ. વિદ્યા સિદ્ધ કરવા માટે પુસ્તકોની અનિવાર્ય જરૂર છે; પણ પુસ્તકો એ ધ્યેય ન ગણાય, ધ્યેય તો વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ જ ગણાય. વિદ્યારૂપી ધ્યેય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પુસ્તકોની જરૂર, વિદ્યાના સંવર્ધન અને સંરક્ષણ પૂરતી જ રહે છે; તે જ રીતે અને દષ્ટિએ, વિવેકી માણસે દેહ અને દૈહિક વિષયોનો જીવનમાં મિત્ર અને શત્રુ તરીકે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

૯. ઉપર જે વિવેચન અતિ સંક્ષેપમાં કર્યું છે તે ઉપરથી માણસે જીવનધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે શું કરવું જોઈએ અને ખરેખર શું કરી રહ્યો છે તેની વિગતો સહજ સમજી શકાય તેમ છે. સર્વ સત્શાસ્ત્રોનો સાર કહો, જીવનનું ફળ કહો, જે કહો તે, જીવનમાં સત્સંગ, એટલે જે સત્ છે તેનો જ સંગ કરવો અને ‘હું’ એટલે બ્રહ્મરૂપે થઈને પરમાત્માના

૨. પણ શિક્ષાપત્રીના આ અતિ સરળ આદેશનો આજે જુદો જુદો અર્થ કરવામાં આવે છે. એ શ્લોકના શબ્દોનો સીધોસાદો અર્થ ગ્રહણ કરીને કેટલાક કહે છે કે, ‘આશ્રિતોએ દ્વારકા આદિ સર્વ તીર્થોની યાત્રા કરવી જોઈએ.’ કેટલાક કહે છે કે, ‘તીર્થો બે પ્રકારનાં છે – સંપ્રદાયનાં અને સંપ્રદાય બહારનાં. સંપ્રદાયનાં તીર્થો પ્રત્યક્ષ તીર્થો કહેવાય. સંપ્રદાયનો આશ્રિત ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનો ઉપાસક છે; એટલે એણે પ્રત્યક્ષ તીર્થો જેવાં કે છપૈયા, ગઢડા, વડતાલ વગેરેની યાત્રા કરવી જોઈએ. શિક્ષાપત્રીમાં ઉપર્યુક્ત આદેશ લખવામાં આવ્યો તે વખતે સંપ્રદાયનાં તીર્થોની વ્યવસ્થા બરાબર ગોઠવાઈ ન હતી; એટલે એ વખતે દ્વારકા આદિ તીર્થોની યાત્રા કરવાનું લખવામાં આવેલું છે. પણ એ પછી

સંપ્રદાયનાં તીર્થોની વ્યવસ્થા બરાબર ગોઠવાઈ ગઈ છે; એટલે હવે, શિક્ષાપત્રીનો એ આદેશ છપૈયા, ગઢડા, વડતાલ વગેરે સંપ્રદાયનાં તીર્થોને જ લાગુ થાય છે એવો અર્થ ગ્રહણ કરીને તીર્થયાત્રા કરવી જોઈએ.’ કેટલાક વળી કહે છે કે, ‘શિક્ષાપત્રીમાં આ આદેશ સંપ્રદાય બહારના અને સંપ્રદાય માટે ગુણબુદ્ધિ ધરાવતા હોય એવા લોકોને સારું લાગે, એમના મનમાં સંપ્રદાય માટે સદ્ભાવ જાગે અને સંપ્રદાય તરફ એ આકર્ષાય એ માટે લખવામાં આવેલો છે. એવા સંપ્રદાયના આ આદેશને આવશ્યક અને વિધેયાત્મક ન ગણતાં ઔપચારિક ગણવો જોઈએ.’

૩. ઉપર્યુક્ત માન્યતાઓ પૈકી છેલ્લી બે માન્યતાઓ બરાબર નથી. શિક્ષાપત્રી લોકોને સારું લાગે અથવા સંપ્રદાય માટે લોકોના મનમાં સદ્ભાવ જાગે અને સંપ્રદાય તરફ તેમનું મન આકર્ષાય એવા કોઈ હેતુથી લખવામાં આવેલી નથી; પણ સર્વ જીવોનું સર્વ રીતે રૂંડું થાય અને આત્યંતિક શ્રેય સધાય એવા સર્વજીવહિતાવહ હેતુથી જ લખવામાં આવેલી છે. બીજી વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે કે, શિક્ષાપત્રીની રચના કોઈ દેશ, કાળ, કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ અવસ્થાને અનુલક્ષીને કરવામાં આવેલી નથી; પણ સર્વ જીવોનું સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે, સર્વ અવસ્થામાં, સર્વ રીતે રૂંડું થાય અને આત્યંતિક હિત થાય એવા સદા મંગલકારી હેતુથી કરવામાં આવેલી છે. ત્રીજી અતિ મહત્વની વાત એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, શિક્ષાપત્રીની રચનાનો ઉદ્દેશ મુમુક્ષુ સ્વસ્વરૂપને ઓળખે અને ઓળખીને ભગવાનને ઓળખે અને પામે એ જ છે; એટલે એમાં વપરાયેલા શબ્દોનો અર્થ આ હેતુની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય એ રીતે જ કરવો જોઈએ. એવો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો શિક્ષાપત્રીનું અને એના એકમેવાદિતીય કર્તાનું વ્યક્તિત્વ અને ગૌરવ સચવાય છે, પૂર્વાપર ઈતિહાસના સંદર્ભ સાથે મેળ બેસે છે અને સર્વને સુખ, શાંતિ અને શ્રેય સાંપડે તેમ છે.

૪. શિક્ષાપત્રીના ત્યાગીમા શ્લોકમાં ‘કર્તવ્યા દ્વારિકામુખ્યતીર્થયાત્રા’ – એ શબ્દો જે હેતુથી વપરાયેલા છે તે હેતુ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવો ઘટે

છે. આ શ્લોકમાં આ શબ્દો ઉપરાંત ‘યથાવિધિ’, ‘યથાશક્તિ’ ‘સર્વેરપિ’ એ શબ્દો પણ વપરાયેલા છે; એના સરળ અર્થો પણ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે આ શ્લોક દ્વારા મુખ્ય આદેશ આપેલો છે તે તો સંપ્રદાયના આશ્રિતોએ જીવનમાં તીર્થયાત્રા અવશ્ય કરવી જોઈએ એટલો જ છે; એ આદેશની આનુષંગિક વિગતો તરીકે ‘દ્વારકા વગેરે તીર્થો’ એ શબ્દો વપરાયેલા છે. ભારતમાં જે સાત તીર્થક્ષેત્રો સવિશેષ મોક્ષદાયી ગણાવેલાં છે તેમાં દ્વારકાનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. મુમુક્ષુ, પછી તે ઉત્તર ભારતનો હોય या દક્ષિણ ભારતનો, પૂર્વ ભારતનો હોય या પશ્ચિમ ભારતનો, પણ જ્યારે એ તીર્થયાત્રાએ જવાનો નિર્ણય કરે છે ત્યારે એમાં દ્વારકાની ગણતરી અવશ્ય કરે છે; એટલે તીર્થયાત્રાના પ્રસંગે દ્વારકાના નામનો નિર્દેશ અત્રે અયોગ્ય કે અસ્થાને છે એવું કહેવું या માનવું એ બરાબર નથી. કેટલાક કહે છે અને માને છે કે આ શ્લોકમાં ‘દ્વારિકામુખ્યતીર્થયાત્રા’ એ શબ્દોને બદલે ‘દુર્ગપુરાદિ તીર્થયાત્રા’ અથવા ‘વૃત્તાલયાદિ તીર્થયાત્રા’ એવા શબ્દો લખવામાં આવ્યા હોત તો વધારે સારું થાત ! પણ આ માન્યતા બરાબર નથી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં જે શબ્દો વાપરેલા છે તે ખૂબ વિચાર કરીને અને સર્વ જીવોનું હિત જ થાય એ દૃષ્ટિએ અને એ હેતુથી જ વાપરેલા છે. આ વિધાન બરાબર સમજવા માટે શિક્ષાપત્રીની લેખનપદ્ધતિનો અને હેતુનો વિચાર કરવાની જરૂર છે.

૫. શિક્ષાપત્રી એ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણે પોતે તીર્થરાજ વડતાલમાં બિરાજીને પોતાના આશ્રિતોને ઉદ્દેશીને લખેલો એક અલૌકિક પત્ર છે. એ પત્રમાં ગુરુરૂપ હરિએ પોતાના માટે પહેલા પુરુષ સર્વનામનો અને પોતાના શિષ્યો માટે બીજા પુરુષ સર્વનામનો પ્રયોગ કરેલો છે : જ્યારે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ માટે એમાં ત્રીજા પુરુષ સર્વનામનો ઉપયોગ કરેલો છે. શિષ્ટાચાર અને વિવેકના નીતિનિયમ પ્રમાણે પણ આ નિરૂપણપદ્ધતિ યોગ્ય અને હિતાવહ ગણાય. ‘હું પરાત્પર પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીસહજાનંદ સ્વામી તમે શિષ્યોને આ શિક્ષાપત્રી લખું છું’, એ પ્રકારનો શબ્દપ્રયોગ રુચિકર, મિષ્ટ અને કાર્યસાધક ન ગણાય.

સત્શાસ્ત્રોમાં પણ પરમાત્માનું નિરૂપણ ત્રીજા પુરુષ સર્વનામથી જ કરવામાં આવેલું હોય છે. વચનામૃત એ ગુરુરૂપ હરિએ પોતાના શિષ્યોની નજર સામે બેસીને કરેલા જ્ઞાનોપદેશનો મહાગ્રંથ છે; એમાં પણ પરમાત્માનું વર્ણન અને નિરૂપણ મોટા ભાગે ત્રીજા પુરુષ સર્વનામમાં જ કરવામાં આવ્યું છે અને ત્યારે એના સમર્થ સંપાદકોએ જેમનું નિરૂપણ ત્રીજા પુરુષ સર્વનામથી યા બીજા શબ્દોથી પરોક્ષ રીતે કરવામાં આવેલું છે તે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પોતે જ છે એવો ખુલાસો જે-તે વચનામૃતના અંતે કરેલો છે. છતાં એ સામે બંસીને કરેલો જ્ઞાનોપદેશ હોવાથી એમાં કેટલાક પ્રસંગોએ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાના માટે પહેલો પુરુષ સર્વનામ પણ વાપરેલું છે અને ત્યારે પોતે પોતાને પરબ્રહ્મ તરીકે ઓળખાવેલા છે. પણ એવું કરવા કહેવા માટે જેવી રીતે વચનામૃતમાં અવકાશ હતો તેવો અવકાશ શિક્ષાપત્રી માટે ન હતો એ સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

૬. માણસ સહજસ્વભાવે પરોક્ષપ્રિય હોય છે : પરોક્ષ શાસ્ત્રો, પરોક્ષ સત્પુરુષો, પરોક્ષ તીર્થો અને પરોક્ષ ભગવત્સ્વરૂપોમાં એને જેવી શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને પ્રતીતિ હોય છે તેવી પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રો, પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષો, પ્રત્યક્ષ તીર્થો અને પ્રત્યક્ષ ભગવત્સ્વરૂપમાં હોતી નથી. સત્શાસ્ત્ર કહે છે કે ભગવાન પોતે મુમુક્ષુ ભક્તની નજર સામે ઊભા હોય ત્યારે પણ એમનો પરિચય કરાવવા માટે જેમણે એ સ્વરૂપને યથાર્થ ઓળખ્યું હોય છે એવા સત્પુરુષની આવશ્યકતા રહે છે. ‘ગુરુ વિના ગોવિંદ ઓળખાતા નથી’, એ લોકોકિત મહાપુરુષોના જાતઅનુભવના આધારે ઘડાયેલી છે એટલે સર્વથા સત્ય છે. સંપ્રદાયના ઇતિહાસ ઉપરથી પણ સહજ સમજી શકાય તેમ છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ એ જ પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ છે એવો પરિચય મુમુક્ષુ જનતાને, દેશના ગામડે ગામડે અને ખૂણે ખૂણે ફરીને મુમુક્ષુઓને સંપ્રદાયના સત્પુરુષોએ જ કરાવેલો છે, અર્થાત્, પ્રત્યક્ષ ભગવત્સ્વરૂપનો અને પ્રત્યક્ષ તીર્થનો મહિમા સામાન્યતઃ અન્ય દ્વારા અને પરોક્ષ નામો અને શબ્દો દ્વારા જ સાક્ષાત્ કરાવવામાં આવે છે. મુમુક્ષુ જગત માટે એ પદ્ધતિ વધારે અનુકૂળ અને

સુખાવહ છે. આ પદ્ધતિ અપનાવવા માટે બીજાં પણ કેટલાંક મંગળ કારણો દાખવી શકાય તેમ છે : તત્ત્વજ્ઞાનનું અંતિમ ધ્યેય તો જ્ઞાની ભક્ત પોતાના ધ્યેય ઉપાસ્ય ભગવત્સ્વરૂપને સર્વમાં સર્વત્ર નીરખે અને અનુભવે એ જ હોય છે; જગતમાં જે કંઈ તેજ, ઐશ્વર્ય, પ્રકાશ, શક્તિ વિભૂતિમાં જણાય છે તે સર્વ પોતાના ઇષ્ટ આરાધ્ય ભગવત્સ્વરૂપનું જ છે અને એમણે જ પ્રેરેલું છે એમ એ નિશ્ચિત માને અને અનુભવે એ જ હોય છે; પોતાના ઇષ્ટ ઉપાસ્ય ભગવત્સ્વરૂપે જ્યાં જ્યાં જે જે સ્વરૂપે સ્વભક્તો માટે અને જગતના હિતાર્થે લીલાઓ કરી હોય તે લીલાસ્વરૂપોમાં પોતાના ઇષ્ટ આરાધ્ય ભગવત્સ્વરૂપને એ નીરખે અને નીરખીને આનંદ અનુભવે એ જ હોય છે. સંપ્રદાયનો આશ્રિત આ સત્ય અને ઉદાર દષ્ટિ સમજે, કેળવે અને સિદ્ધ કરે એવા શુભાશયથી શિક્ષાપત્રી લખવામાં આવેલી છે. તેથી એમાં જે નામો અને શબ્દોનો ઉપયોગ કરેલો છે તેનો અર્થ આ હેતુ સાર્થક થાય એ રીતે જ કરવો જોઈએ.

૭. શિક્ષાપત્રીના ત્યાશીમા શ્લોક દ્વારા આશ્રિતોને તીર્થયાત્રા કરવાની આજ્ઞા આપેલી છે તેમાં દ્વારકાનું નામ દર્શાવવાનો હેતુ પણ ઉપર જણાવ્યો છે તે જ છે. પણ તે સાથે જ, પતિવ્રતા સ્ત્રી જેમ એકનિષ્ઠ સ્વામીભક્તનો વિવેક પણ આ આજ્ઞા દ્વારા આશ્રિતને શિખવવામાં આવ્યો છે. વ્યવહારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે, પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિ, સસરા, જેઠ, દિયેર વગેરેને ભોજન પીરસીને થાળી મૂકે છે ત્યારે પહેલી થાળી તે સસરા, જેઠ, દિયેર વગેરે પાસે મૂકે છે અને પછી પોતાના પતિ પાસે મૂકે છે; પોતાના પતિ પાસે ભોજનની થાળી પહેલી ન મૂક્યાથી એના પતિવ્રતા ધર્મનો ભંગ થતો નથી, પણ ઊલટું એ વધારે ઉજ્જવળ અને ગૌરવાન્વિત બને છે. તેમ ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપના ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો એકનિષ્ઠ ભક્ત તીર્થયાત્રા કરવાનો નિર્ણય કરે ત્યારે દ્વારકાનું નામ ગણાવે એમાં એની સ્વરૂપનિષ્ઠાના અનન્ય ધર્મનો ભંગ થતો નથી. એ ભગવત્લીલાસ્વરૂપો અને તીર્થક્ષેત્રોમાં પોતાના ઇષ્ટ આરાધ્ય સ્વરૂપને સાક્ષાત્ નીરખે છે. પણ આ આદેશમાં

સૌથી વધુ મહત્વના અને સૌથી વધારે ધ્યાનમાં રાખીને પાલન કરવા જેવા શબ્દો તો ‘યથાવિધિ’ છે. એમાં વપરાયેલા બીજા બે શબ્દો ‘સર્વેરપિ’ અને ‘યથાશક્તિ’ એ બે શબ્દોનો અર્થ સરળ અને સહજ સમજી શકાય તેમ છે. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે સર્વેરપિ શબ્દના કારણે આ આદેશ સંપ્રદાયના આચાર્ય, ત્યાગી અને ગૃહસ્થ, મુક્ત અને મુમુક્ષુ, નાનામોટા સર્વ આશ્રિતોને લાગુ થાય છે. એટલે કોઈ આશ્રિત પોતાના વર્ગ અથવા સ્થિતિની ઓથે આ આદેશમાંથી પોતાનો અપવાદ કરે-કરાવે તો તે યોગ્ય ન કહેવાય. આશ્રિતે જીવનમાં તીર્થયાત્રા કરવી એ આવશ્યક છે, પણ તે પોતાની વય, વિક્ત, જાતિ અને શક્તિનો તથા દેશ અને કાળનો વિચાર કરીને કરવી જોઈએ એ વાત ‘યથાશક્તિ’ શબ્દ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલી છે. આ આદેશના ‘યથાવિધિ’ શબ્દનો અર્થ માણસ સમજે છે છતાં આજે તે એનું પાલન કરતો નથી યા દેખાવ પૂરતું પાલન કરે છે એ ખરેખર સાશ્વર્ય દુઃખ ઉપજાવે એવી હકીકત છે. પણ જે આશ્રિત આજે આ પ્રમાણે વર્તે છે એના આશ્રયદાતા અને મોક્ષદાતા સર્વેશ્વર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ તીર્થ, તીર્થયાત્રા, તીર્થધર્મ અને તીર્થવિધિ અંગે કેવી દૃષ્ટિ ધરાવતા હતા અને કેવી રીતે વર્તતા હતા તેનો એણે સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરવો જોઈએ. શતાનંદ મુનિએ એ અંગે જે કહેલું છે તે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે : શતાનંદ મુનિએ જનમંગળ અને સર્વમંગળ સ્તોત્રમાં ભગવાનનાં અનેક નામોનું ગાન કરેલું છે તેમાં તીર્થ શબ્દ સાથે સંકળાયેલાં હોય એવાં અગિયાર નામો ગણાવેલાં છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતે અનેક તીર્થોની યાત્રા કરેલી છે તે હકીકત સમજાવવા માટે એમણે ‘તીર્થકૃતઃ’ (જનમં. ૨૮), ‘ભૂરિતીર્થકૃતઃ’ અને ‘નાનાતીર્થકૃતાવાસઃ’ (સર્વમં. ૧૧૮ અને ૧૩૮) એ નામો ગાયેલાં છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ તીર્થના ધર્મો અને તીર્થની વિધિનું બરાબર પાલન કરતા હતા એ હકીકતનું ભારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવા માટે એમણે ‘તીર્થધર્મજ્ઞઃ’, ‘તીર્થવિધિબોધકઃ’ અને ‘કૃતતીર્થવિધિ’ (સર્વમં. ૨૦૧, ૫૮૧, ૭૭૦) એ નામોનું ગાન કરેલું છે. તીર્થોમાં રહેલા અધર્મના સર્ગોનો

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે નાશ કરેલો છે તે માટે, તીર્થસ્થાધર્મનાશનઃ (સર્વમં. ૨૦૨), અને તીર્થોમાં કેવી જાતનાં દૂષણો અને દોષો રહેલાં હોય છે — જે જાણી-સમજીને ભગવદાશ્રિત તેનાથી દૂર રહે — એ દૂષણો અને દોષો એમણે દાખવેલા છે અને દૂર કરેલા છે તે માટે ‘તીર્થવાસ્યઘદર્શકઃ’ (સર્વમં. ૮૧૦) એ નામો ગાયેલાં છે અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તીર્થોમાં વિચરણ કરેલું છે. પણ એ પોતે ખરેખર તો તીર્થયાત્રા કરનારા જ્ઞાની મહાત્મા અને ગુરુઓના પણ ગુરુ છે, અને તીર્થયાત્રા કરનાર સૌ કોઈ માટે અર્ચન, પૂજન અને સેવન કરવા યોગ્ય ધ્યેયપૂર્ણ છે એ હકીકત દર્શાવવા માટે ‘તૈર્થિકગુરુઃ’ (સર્વમં. ૧૮૩) અને ‘તૈર્થિકાર્યિતઃ’ (જનમં. ૨૮) એ નામોનું ગાન કરેલું છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતે તીર્થયાત્રાનું માહાત્મ્ય સમજાવેલું છે. પણ તે સાથે જ, આશ્રિતોને દાખલો અને માર્ગદર્શન મળે તે ખાતર પોતાના ભાઈઓને અને એમના પરિવારના સભ્યોને પોતે દ્વારકાદિ તીર્થોની યાત્રા કરવા મોકલ્યા હતા, એ હકીકત દર્શાવવા માટે શતાનંદ મુનિએ એમનું ‘દ્વારિકાપ્રેષિતસુહૃદઃ’ (સર્વમં. ૮૦૮) એ નામનું પણ અતિ હર્ષથી ઉચ્ચસ્વરે ગાન કરેલું છે.

૮. આજે યાત્રિકસંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તીર્થક્ષેત્રોમાં, ખાસ કરીને વ્રતોત્સવોના દિવસોમાં, માનવમહેરામણ ઊભરાતો જણાય છે; દ્રવ્યની આવકની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તીર્થક્ષેત્રોની આવક અનેકગણી વધી છે — વધી રહેલી જણાય છે; પણ તીર્થધર્મ અને તીર્થવિધિના પાલનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ભારે નિરાશા અને હતાશાનો અનુભવ થાય છે. એનું શું કારણ ? શું તીર્થોમાંથી તીર્થત્વ ગયું છે ? શું તીર્થના દેવોમાંથી દેવત્વ અદૃશ્ય થયું છે ? જરા તટસ્થ દૃષ્ટિએ અને અંતર્મુખ બનીને જો આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવે તો એનો જવાબ સ્પષ્ટ નકારમાં જ આપવો પડે તેમ છે. સાચી વાત એ છે કે, તીર્થોમાંથી તીર્થત્વ અને તીર્થના દેવોમાંથી દેવત્વ ગયું નથી; પણ માણસના મનમાંથી તીર્થત્વની અને દેવત્વની ભાવના કાં નાબૂદ થઈ છે, કાં નબળી પડેલી છે. આજે એ તીર્થયાત્રા એક વખત નહિ પણ અનેક

વખત કરે છે, પણ વીજળી કરતાં પણ વધારે વેગથી કરે છે. એણે વીજળી જેવો સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિ ધરાવવું યોગ્ય માન્ય નથી; પણ તીર્થયાત્રા કરવા માટે, એના કરતાં પણ વધારે પ્રબળ વેગ ધરાવવાનું યોગ્ય લેખ્યું છે. તીર્થોના ધર્મો અને તીર્થની વિધિ એ જાણે-સમજે છે, પણ દુર્યોધનની જેમ એ એનું પાલન કરતો નથી; અને પછી દોષનો ટોપલો તીર્થો ઉપર, તીર્થોમાં રહેનારાઓ ઉપર અને તીર્થોના દેવો ઉપર ઓઢાડીને જે દોષોથી ભરેલો એ તીર્થમાં આવ્યો હતો તે કરતાં અનેકગણા વધારે દોષો ભેગા કરીને જગતના માર્ગે ચાલ્યો જાય છે. સંપ્રદાયનો આશ્રિત આવું કંઈ ન કરે તે ખાતર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તીર્થના ધર્મો અને વિધિની વિગતો સત્સંગિજીવનમાં એક વખત નહિ પણ ત્રણ વખત અને નિત્યાનંદ મુનિએ હરિદિગ્વિજય ઉલ્લાસ ૨૯માં આ વિગતો સમજાવેલી છે; આ વિગતો શતાનંદ મુનિએ સત્સંગિજીવન : પ્ર. ૨ અ. ૪૦ અને પ્ર. ૪, અ. ૨૮માં સંગ્રહેલી છે. પહેલા પ્રસંગે, પોતે જાતે સિદ્ધપુર તીર્થક્ષેત્રમાં ગયેલા છે, અને એ વખતે જાહેરસભા ભરીને એ વિગતો સમજાવેલી છે. બીજો પ્રસંગ પંચાળાનો છે, ત્રીજો પ્રસંગ ગઢડાનો છે અને ચોથો પ્રસંગ દ્વારકા પોતે પધાર્યા તે વખતનો છે, જે નિત્યાનંદ મુનિએ હરિદિગ્વિજય, ઉલ્લાસ ૨૯માં સંગ્રહેલો છે. એ સ્થળોએ સભા ભરીને શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને તીર્થયાત્રાની આવશ્યકતા, મહત્તા અને ઉપયોગિતા સમજાવેલી છે. ભગવત્મુખે તીર્થોનું માહાત્મ્ય સાંભળીને રામપ્રતાપભાઈ અને ઈચ્છારામભાઈ તથા એમના પરિવારના સભ્યો વગેરે દ્વારકાની યાત્રા કરવા ગયા હતા. સચ્ચિદાનંદ સ્વામીને તે વખતે વરદાન આપ્યા મુજબ, દ્વારકેશ પ્રભુ સં. ૧૮૮૧ની સાલમાં વડતાલ પધાર્યા અને તેઓશ્રીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વડતાલ શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવમાં સ્થાપિત કર્યા ત્યારે થયેલા મંગળપ્રવચનમાં પરમાત્મા શ્રીસ્વામિનારાયણે સર્વને જાહેર કર્યું કે હવેથી વડતાલને દ્વારકાપુરી ગણવી.

૯. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, સં. ૧૮૬૫ની ચૈત્રી પૂર્ણિમાના

દિવસે મહિયાવથી સિદ્ધપુર પધારે છે, તીર્થવિધિ પ્રમાણે ત્યાં ઉપવાસ, તીર્થના અધિષ્ઠાતા દેવનું આદરથી દર્શન, તીર્થસ્થ સાધુઓ અને બ્રાહ્મણોને ભોજન, દાન, વગેરે કાર્યો કરે છે. પછી રાત્રે પહેલા પ્રહરમાં સરસ્વતી નદીના વિશાળ પટમાં સભા ભરે છે. ચંદ્ર સોળે કળાએ ખીલ્યો હતો અને ભગવાનના મુખની અમૃતવાણીની સૌમ્ય અને દિવ્ય શીતળતા પામીને જગતને શીતળતા અર્પી રહ્યો હતો ત્યારે, સર્વેશ્વર શ્રીહરિ આશ્રિત-અનાશ્રિત સર્વને તીર્થ એટલે શું ? તીર્થયાત્રા શા માટે કરવી જોઈએ ? અને તીર્થયાત્રા કેવી રીતે કરવી જોઈએ ? આ ત્રણ મહત્વના પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો સમજાવે છે. શતાનંદ મુનિએ એની વિગતો સત્સંગિજીવન, પ્ર. ૨, અ. ૪૦માં આશ્રિતોના હિત માટે દાખવેલી છે.

૧૦. પોતાના યોગમાં અંતરના ભાવથી જે આવે તેને જે તારે એનું નામ તીર્થ કહેવાય છે. જેના યોગના પરિણામે જીવપ્રાણિમાત્ર જન્મમરણના ફેરામાંથી તથા વાસના અને કર્મના વિષયકમાંથી મુક્ત થાય છે અને ભગવાનને ઓળખે છે અને ભાળે છે તે તીર્થ કહેવાય છે. જેના યોગથી માણસને ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સર્વ અર્થો સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય છે તેને તીર્થ કહેવામાં આવે છે. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો એકીઅવાજે અને ઉચ્ચ સ્વરે તીર્થનું માહાત્મ્ય ગાતાં કહે છે કે અન્ય સ્થળે જે કંઈ દૂષિત કર્મો-પાપકર્મો કર્યા હોય તે જેનો યોગ કરવાથી નાશ પામે છે તે તીર્થ કહેવાય છે. જેના યોગથી માણસ પોતે તરે છે, એટલું જ નહિ પણ બીજાનેય તારવા માટે સમર્થ બને છે એ તીર્થ કહેવાય છે. આવું સામર્થ્ય જગતની બીજી કોઈ વસ્તુમાં હોતું નથી. પણ તે સાથે સાથે સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો ભારપૂર્વક ચેતવણી પણ આપે છે કે, માણસ જો તીર્થમાં જઈને યા તીર્થમાં રહીને દૂષિત કર્મ-પાપકર્મ કરે છે તો એ પાપકર્મના બંધનમાંથી કદી છૂટતો નથી; એ પાપકર્મનું બંધન વજ્રસાર બને છે. તીર્થમાં જઈને યા રહીને જો માણસ તીર્થના ધર્મોનું અને તીર્થની વિધિનું બરાબર પાલન કરતો નથી તો એનું તીર્થમાં જવું અને તીર્થમાં રહેવું નિરર્થક અને નિષ્ફળ બને છે; એટલું જ નહિ પણ

એનું જીવન પણ એથી નષ્ટભ્રષ્ટ બને છે. સિદ્ધપુરની સભામાં એ ચાંદની રાતે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ખૂબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે,

‘અશ્રદ્ધાધાનઃ પાપાત્મા નાસ્તિકોઽછિન્નસંશયઃ ।

૧ ૨ ૩ ૪

हेतुनिष्ठश्च पंचैते न तीर्थफलभागिनः ॥

(સ.જી., પ્ર.૨, અ. ૪૦, શ્લો. ૧૬)

(૧) જેનામાં શ્રદ્ધાનો અભાવ હોય છે, એટલે કે જેને તીર્થોના તીર્થત્વમાં, તીર્થના દેવોના દેવત્વમાં, તીર્થોમાં રહેનારા સત્પુરુષોના સદ્ભાવમાં અને તીર્થોનાં પ્રાણીપદાર્થની પવિત્રતામાં વિશ્વાસ હોતો નથી; (૨) જે પાપાત્મા હોય છે, એટલે જે અંતર્બાહ્ય બન્ને રીતે સત્શાસ્ત્રોએ નિષિદ્ધ કરેલાં કર્મો-પાપકર્મો કરનારો છે, અથવા જે બહાર ધર્માચરણ અને પુણ્યકર્મ કરતો જણાય પણ અંતરથી અધર્માચરણ અને પાપકર્મ આચરતો હોય; (૩) જે નાસ્તિક હોય છે, એટલે જે સત્શાસ્ત્ર, સત્પુરુષ, સદ્ધર્મ અને પરમાત્મા તથા એમની સર્વકર્તૃત્વશક્તિમાં માનતો ન હોય; (૪) જે સંશયાત્મા હોય છે, એટલે કે જે તીર્થ, તીર્થના દેવો, તીર્થના સત્પુરુષો, તીર્થનાં શાસ્ત્રો અને તીર્થના પદાર્થોને શંકાની દૃષ્ટિએ જોતો હોય, એટલે કે તીર્થો માટે જે અસાધારણ અને અલૌકિક વાતો કહેવામાં આવતી હોય તેને ઘડીમાં સાચી માને અને ઘડીમાં જૂઠી માને એવો હોય; અને (૫) જે સ્વપર કલ્યાણના શુભ હેતુથી નહિ, પણ અશુભ કામનાઓ મનમાં સેવીને તીર્થમાં આવ્યો હોય છે યા તીર્થમાં રહેતો હોય છે — આ પાંચ જણને તીર્થનું ફળ કદી મળતું નથી.’ આવા પુરુષો તીર્થોમાં જાય યા તીર્થોમાં રહે તેથી તેને પોતાને કંઈ જ લાભ થતો નથી; પણ બીજાને કંઈ લાભ થતો હોય તો તે નાશ કરવામાં ઊલટો કારણભૂત બને છે.

૧૧. શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને સર્વ સભાજનોને ભારપૂર્વક જાહેર કર્યું છે કે,

‘यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो दाम्भिको विषयात्मकः ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫

सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः ॥

(સ.જી., પ્ર.૨, અ. ૪૦, શ્લો. ૩૨)

(૧) જે સ્ત્રી, દ્રવ્ય, રસાસ્વાદ અને માનપ્રતિષ્ઠામાં લુબ્ધ હોય, એટલે કે જે એક યા બીજી રીતે યા છાની રીતે પણ આ વસ્તુઓ મેળવવાના લોભે પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તે પ્રવૃત્તિ શુભ અને ધર્મપરાયણ હોય તોપણ, જે અંતરમાં એક, વાણીમાં બીજી અને ક્રિયામાં ત્રીજી વાત કરતો હોય છે; (૨) જેને ચાડીયુગલી અને નિંદાકૂથલીમાં જ રસ હોય છે, (૩) જેનું અંતર કૂર એટલે દયાહીન અને નિષ્કર હોય છે; જેની વાણી કૂર એટલે સત્ય, વિવેક અને ધર્મહીન હોય છે અને જેનું વર્તન કૂર હોય છે; (૪) જે દાંભિક હોય છે; એટલે કે જેનો વેશ સાધુનો અને સત્પુરુષનો હોય, પણ ક્રિયા અસાધુ અને અસત્પુરુષની હોય છે. જે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિની ગહન વાતો અતિ સહેલાઈથી કરતો હોય અને સમજાવતો હોય, પણ એ વાતોને જે પોતાના આચરણમાં ઉતારતો ન હોય, જે સત્શાસ્ત્રોનાં સૂત્રો ખૂબ સુંદર રીતે સમજાવતો હોય, પણ જેના અંતરમાં એ સૂત્રોની સત્યતા માટે વિશ્વાસ ન હોય અને જે સત્પુરુષના પદે, ગુરુના પદે અને ભગવાનના પદે બેસતો હોય યા બેસવાની પ્રવૃત્તિ કરતો હોય; તથા (૫) જે વિષયાત્મક હોય, એટલે જેના વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં જગતના પંચવિષયો જ ભરેલા હોય છે, જેનું અંતર દેહગેહનાં સુખ અને સગવડો જ શોધતું હોય છે; આ પાંચ જણ અનેક તીર્થોમાં અનેક વખત સ્નાન કરે યા નિત્ય સ્નાન કરે તોપણ, મલિન અને પાપી જ રહે છે. ગંગાના જળમાં પથ્થર પડ્યો હોય તે પોતાની નિષ્કરતાનો કઠણ ગુણધર્મ જેમ છોડતો નથી, અને જેમ એમાંથી સહેજ ઘર્ષણ થતાં અગ્નિ જ ઝરે છે તેમ, એવો માણસ તીર્થોમાં જાય છે અને તીર્થોમાં રહે છે — તીર્થોના યોગમાં સતત રહે છે તોપણ યાદવોની જેમ, આખરે પોતાનો અને પોતાના કુળનો નાશ જ કરે છે.’

૧૨. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અતિ કૃપા કરીને એ સભામાં

સાદ પાડીને કહ્યું છે કે, તીર્થમાં થઈને-રહીને જે જૂઠું બોલે છે, કોઈ જીવજંતુને જે પીડા કરે છે, બ્રહ્મચર્યનું બરાબર પાલન કરતો નથી, નાનામોટા સર્વ ભૂતપ્રાણીમાત્ર માટે સદ્ભાવ અને દયા દાખવતો નથી, જે કામ અને/અથવા ક્રોધયુક્ત વર્તે છે, જે લોભવૃત્તિ સેવે છે, જે અમાર્ગે ગમન કરે છે, જે અપવિત્ર સ્થાન અને પુરુષનો સંગ કરે છે, જે રસલોલુપ વર્તે છે અને જે અસત્ પદાર્થ કે વ્યક્તિનું ચિંતન કરે છે તેને તીર્થફળ કદી સાંપડતું નથી. તીર્થ માણસને નિર્મળ બનવાનું અને નિર્મળ બનાવનારું સ્થાન છે; ત્યાં જઈને યા રહીને જે માણસ શારીરિક અને માનસિક બન્ને રીતે નિર્મળ બનતો નથી, અંતરના અને બહારના દોષોનો કાળજીપૂર્વક ત્યાગ કરતો નથી, એ કાળકૂટ ઝેરની માફક પોતે સર્વાંગે વિષમય બને છે અને એના યોગમાં આવનારા અન્યને પણ વિષમય બનાવે છે. તીર્થ એ સર્વ દોષોનો ત્યાગ કરવાનું અને આત્માનું શ્રેય કરે એવા ગુણો ગ્રહણ કરવાનું સ્થાન છે; એટલે માણસ જો તીર્થમાં જઈને યા રહીને પરિગ્રહ યા પ્રતિગ્રહ કરે, એટલે બીજા પાસેથી વસ્ત્ર, દ્રવ્ય, અન્ન કે કંઈ પદાર્થ ગ્રહણ કરે-કરાવે, એટલે કે અપરિગ્રહવ્રતનું પાલન ન કરે તો એનાં સર્વ પુણ્યકર્મોનો ક્ષય થાય છે. તીર્થ એ ખાણીપીણી અને મોજમજા કરવાનું સ્થાન નથી; તીર્થમાં જઈને યા રહીને જે માણસ ભગવાનની કથાવાર્તા, દર્શન અને નામ સંકીર્તન કરતો નથી, એટલે એમાં સમય ગાળતો નથી; પણ ખાણીપીણી, ગ્રામ્યકથા અને વ્યવહારની વાતો કરવામાં જ સમય ગાળે છે તેની તીર્થયાત્રા નિરર્થક અને નિષ્ફળ જાય છે અને ભારરૂપ બને છે. તીર્થયાત્રા માણસે અવશ્ય કરવી જોઈએ; કારણ કે, તીર્થોમાં ભગવાન, ભગવદાવતારો અને ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષો સદા વિચરતા હોય છે. માણસે પોતાના સદ્ભાવ અને સદ્વર્તનથી એમને શોધવા જોઈએ, ઓળખવા જોઈએ અને એમનો સમાશ્રય કરવો જોઈએ. શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને ખૂબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને નિશ્ચયાત્મક અવાજે કહ્યું છે કે,

‘इत्थं कुर्युर्हि ये लोके तीर्थयात्रा तु मानवाः ।
तेषां भवेत्तीर्थफलं नान्येषामिति निश्चयः ॥

— જે નરનારી ભગવાને ઉપર કહી જે વિધિ અને ધર્મ પ્રમાણે તીર્થયાત્રા કરે છે તેમને જ તીર્થનું ફળ મળે છે, બીજાઓને કદી મળતું નથી; જે તીર્થમાં જઈને અને ત્યાં રહીને, ઉપર નિષિદ્ધ કરેલી બાબતોનું આચરણ કરે છે તે દેહ મૂકે છે ત્યારે તેને ભૂતપિશાચ યોનિમાં દેહ મળે છે (સ.જી., પ્ર.૨, અ. ૪૦, શ્લો. ૩૫.) વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના ૧૮માં પંચવિષયોના આહારની શુદ્ધિ, જે આશ્રિત જાળવતો નથી, અને સર્વ રસના નિધિ એવા ભગવાનને છોડીને લલિત શબ્દાદિક પંચવિષયોના રસમાં જે જ્ઞાન અને ભક્તિની ઓથ લઈને ડૂબેલો રહે છે તેને દેહાંત પછી ભૂતપ્રેતનો દેહ મળવાનો સંભવ છે, એવી ચેતવણી ભગવાને પોતે આપેલી છે; એ જ પ્રકારની ચેતવણી ઉપર ટાંકેલા શ્લોકના શબ્દોમાં ભગવાને સ્વમુખે આપેલી છે. આશ્રિત યાત્રિકે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, એ પોતાનાં દૂષિત કર્મો ધોવા અને પુણ્ય કમાવા માટે અને ભગવાનને ઓળખવા અને પામવા માટે તીર્થમાં જાય છે ત્યારે, એણે તીર્થોના પુરોહિતો અને વહીવટકર્તાઓના વિચારો, શબ્દો અને વર્તન ઉપરથી તીર્થનું મૂલ્યાંકન ન કરવું જોઈએ. તીર્થોમાં જનારે અને રહેનારે અપરિગ્રહવૃત્તિ રાખવા માટે ખાસ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે; ‘ધરનાં ઠેબરાં સાથે બાંધીને’ તીર્થમાં જવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, એનું કારણ એક જ છે અને તે એ કે, પરિગ્રહવૃત્તિના કારણે એણે એ બધાના યોગમાં આવવું પડે છે અને એ યોગમાંથી દુઃપ્રસંગો અને દુષ્પરિણામોનો જન્મ થાય છે. જો યાત્રિક અપરિગ્રહવૃત્તિ સેવે, ગુણગ્રાહક બુદ્ધિ કેળવે અને તીર્થમાં જેટલો સમય રહેવાય એટલો બધો સમય ભગવત્સ્મરણ અને કથાકીર્તનમાં જ ગાળે તો એની તીર્થયાત્રા જરૂર ફળદાયી થાય છે.

“... ભગવાનને વિશે નિષ્ઠાવાળાને પરસ્પર ઐક્યભાવ, સુહૃદભાવ અને ઉદાર-દિલાવર દિલવાળા થવાનું જ ગમે. આવી સ્થિતિથી જ શીલ-સંપ-બળ-લક્ષ્મીનો સતત વાસ તેઓની પાસે જ હોય છે. ...”

ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં યુદ્ધ કરવું કે ન કરવું તેનો નિર્ણય કરવામાં થયેલી અતિશય મૂંઝવણને લીધે મૂર્ચ્છાવસ્થાને પામેલા નરોત્તમનર એવા અર્જુનજીને સંબોધીને પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો, જેના શ્રવણ અને સાક્ષાત્કારથી અર્જુનજીની મોહાવસ્થા દૂર થઈ; પ્રકટ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર જ સર્વકર્તાહર્તા ને નિયંતા છે એવી દઢ પ્રતીતિ થવાથી, જે યુદ્ધ કરવામાં ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુનને પાપના ડુંગરો દેખાતા હતા તે યુદ્ધ ભગવાનના આદેશ અનુસાર અર્જુનજીએ નિઃશંક થઈને કર્યું; છતાં પાપનો લેશ પણ સ્પર્શ એમને ન થયો, એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રકટપ્રમાણ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના આદેશાનુસાર અને કેવળ તેમની પ્રસન્નતા સારુ જ યુદ્ધ કરવાથી, પરમાત્માના સાધર્મ્યપણાને અર્જુનજી પામ્યા અને સનાતન સિદ્ધાંત નક્કી થયો કે, જ્યાં જ્યાં યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે, અને ધનુષ્યના ધરતલ અર્જુન છે, એટલે જે પક્ષે ભગવાન અને ભગવાનના સાધર્મ્યપણાને પામેલ ભક્ત છે ત્યાં ત્યાં શોભા, વિજય, ઐશ્વર્ય અને નીતિનો અચળ વાસ છે.

૨. ગીતાની ઉત્પત્તિ યુદ્ધના મેદાનમાં, ધર્મધર્મનો નિર્ણય કરવામાં અટવાઈ પડેલા અર્જુનને પરમાત્માએ સાંખ્યયોગ, કર્મયોગ, અક્ષરબ્રહ્મયોગ, રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ, વિભૂતિયોગ, વિશ્વરૂપદર્શનયોગ, ભક્તિયોગ, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ, ગુણત્રય વિભાગયોગ, પુરુષોત્તમયોગ, દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ, શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ — એમ તિન્ન દેખાતા યોગોનું વિવરણ કરી છેલ્લો

એ ઉપદેશ કરનાર જ સર્વેશ્વર પરમાત્મા છે એવી નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અને તેથી જ ગીતાને સુગીતા કરી; એટલે ગીતા કહેનારના આદેશ પ્રમાણે યથાર્થ વર્તન યુદ્ધમાં કર્યું અને મહાન ભયંકર શત્રુઓનો પરાજય કર્યો; ને તે કારણે, વૈશંપાયન મુનિએ સર્વત્ર જાહેર કર્યું કે, જેના હૃદયમાં ગીતા, ગાયત્રી, ગંગા ને ગોવિંદ રહે છે તેને ફરી જન્મમરણના ફેરા નથી.

૩. ગીતામાંના જ્ઞાનથી ભગવત્સ્વરૂપને વિશે નિષ્ઠાવાળી વ્યક્તિને રોજબરોજના જીવનમાં કેમ વર્તવું, પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ આશ્રમમાં રહીને સવારથી સાંજ સુધી તેમ જ જન્મથી મરણ પર્યંત નિત્યવ્યવહાર, જીવનવ્યવહાર ને ભગવદ્ભજન કેવી રીતે કરવાં તેના આદેશો દરેક મનુષ્ય તદ્દન સરળતાથી, સ્પષ્ટતાથી, સચોટપણે સમજી, પોતાના જીવનમાં આચરી શકે તેવા નિયમો, સૂચનો અને માર્ગદર્શન ગીતામાંથી મેળવવાનું સામાન્ય જનસમાજને સરળ નથી; પરમાત્મા સર્વના સર્જક છે : એટલે શ્રીહરિ સર્વના છે, તે માટે જ જનસમાજનો દરેક મનુષ્ય પોતાના ટૂંકા જીવનમાં પણ ભગવત્પરાયણ થઈ શકે, ગૃહસ્થ કે ત્યાગાશ્રમમાં નિર્બંધ જીવન જીવી શકે અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ કરી શકે અને જ્ઞાનની આંટીઘૂંટીઓમાં ફસાઈ ન પડે તે સારું, પરમપુરુષ સર્વેશ્વર પરમાત્મા શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને મહાન સિદ્ધપુરુષો સાથે ચર્ચાવિચારણા કરી, સર્વે સચ્ચાક્ષમાંથી પોતાની અસ્ખલિત, સ્વચ્છ, સ્ફટિકમય, નિરાવણ બુદ્ધિથી સારતત્ત્વ ખેંચી જીવનમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની સિદ્ધિ અર્થે, જીવનનાં સત્ય રહસ્યો, જ્ઞાનનાં આવશ્યક તત્ત્વો અને નીતિના અમૂલ્ય સિદ્ધાંતો, પ્રવાહી શૈલીમાં, લોક સમક્ષ સં. ૧૮૮૨ના વસંતપંચમીના દિવસે, શિક્ષાપત્રીરૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યા. અર્જુનજીએ ગીતા સાંભળી, પ્રત્યક્ષ પરમાત્માને વિશે નિષ્ઠાવાન થઈ, ભગવદાદેશ પ્રમાણે યુદ્ધમાં વર્તન કર્યું અને ગીતાને સુગીતા કરી, તેથી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો — અધર્મ ઉપર ધર્મનો વિજય થયો, આતતાથીઓનો નાશ થયો. શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને, સર્વજીવહિતાવહ દૃષ્ટિથી માનવતાવાદ તરફ ધર્મના સનાતન સિદ્ધાંતને નૈસર્ગિક ઝોક આપવા સારું, કાળના

આઘાત-પ્રત્યાઘાતોને હળવા કરી, સાચાં સુખશાંતિનો માર્ગ નિષ્કંટક કરવા સમાજને શિક્ષાપત્રી લખીને આપી અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે, આ શિક્ષાપત્રીને અનુસાર જે વર્તશે તે બાઈભાઈ ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થની સિદ્ધિને નિશ્ચય પામશે અને તદનુસાર નહિ વર્તે તે બાઈભાઈ અમારા સંપ્રદાય થકી બહાર છે. એટલે, જેમ અર્જુનજીએ ગીતા સાંભળી તદનુસાર નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી ભગવાનનું સાધર્મ્ય મેળવ્યું અને ભગવાનની ઈચ્છા અને આદેશ પ્રમાણે વર્તન કરી ગીતાને સુગીતા કરી વિજય મેળવ્યો; તેમ પરમાત્મા શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાનને વિશે નિષ્ઠાવાળો એ જ કહેવાય કે, એમની શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે જીવન આચરે, અને જે એવું જીવન જીવે તે જ ચારેય પુરુષાર્થની સિદ્ધિને પામે. તેથી જ જેનામાં શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાનને વિશે નિષ્ઠા છે, તે જ શિક્ષાપત્રીને અનુસરે છે અને તેથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની સિદ્ધિ આ જીવનમાં પામે છે.

૪. શિક્ષાપત્રીને પરમાત્માએ પોતાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. ત્યાગી કે ગૃહી, ગુરુ કે શિષ્ય, રાજા કે પ્રજા, રંક કે ધનવાન — દરેકને જે જે પ્રમાણે જીવનમાં વર્તવાનું છે તે, શિક્ષાપત્રી દ્વારા પરમાત્માએ જણાવ્યું છે; અને તેથી શિક્ષાપત્રીનું નિત્ય પઠન કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. એના પાલનમાં જેટલી શિથિલતા તે પ્રમાણમાં સંપ્રદાયને, સમાજને ને વ્યક્તિને કલેશ, દુઃખ એને અશાંતિ છે, તેમ જ પરમાત્માથી દૂર થવાપણું છે. વેપારીની માફક નામું-સરવૈયું રાખવાની આજ્ઞા શ્રીજી મહારાજે કરેલી છે. દરેકે દરરોજ તપાસ કરતા રહેવું જોઈએ કે, દિવસભર પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે કેટલું વર્તાયું; પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રતિ ઉપેક્ષાવૃત્તિ થઈ હોય તો, આત્માની કઈ નિર્બળતાથી થઈ તે તપાસી, શોધી કાઢીને, નિર્બળતાને દૂર કરવી. એક સિદ્ધ મુક્તાત્માની વાત છે કે, પોતાના ઘરમાં રસોઈ કરનાર રસોઈઓ જે દિવસે શિક્ષાપત્રીનો પાઠ ન કરે તે દિવસે તે રસોઈઆની કરેલી રસોઈ પોતે જમે જ નહિ. સં. ૧૮૮૨ પછી એક દિવસ દાદા ખાયર વ્યવહાર સંબંધી શ્રીજી મહારાજની સલાહ લેવા ગયા ત્યારે પરમાત્માએ જવાબ આપ્યો

કે, શિક્ષાપત્રીને પૂછો. શ્રીજી મહારાજના અનન્યાશ્રિત મહાપુરુષો શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞાઓ ઉપર સતત દૃષ્ટિ રાખતા હતા. મારા ગુરુને ત્યાં એક યજ્ઞોપવીતનો માંગલિક પ્રસંગ હતો, ત્યારે રસોઈ કરવા સારુ અમુક પ્રમાણનાં વાસણની જરૂર હતી; તે વાસણ બીજે ત્રણચાર ઠેકાણેથી ભેગાં કર્યાં, પણ રસોઈઆને તે નાનાં પડ્યાં, તેથી રસોઈઆએ તેવું વાસણ સ્થાનિક શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિરમાં છે એમ કહ્યું, એટલે તેં મેં મગાવ્યું, અને ઘણી ચિકાશવાળું હતું તેથી સોડા વગેરેથી ઘણી મહેનત કરી સ્વચ્છ કરાવી રાખેલું. મારા ગુરુ મંદિરમાંથી નિયમ કરી ઘેર આવ્યા ત્યારે એ વાસણ જોયું અને મને પૂછ્યું કે, આ વાસણ ક્યાંથી મગાવ્યું ? મેં કહ્યું કે, આપણા મંદિરમાંથી મગાવ્યું છે. મને પોતે તરત જ કહ્યું કે, પોતાના વ્યવહારને અર્થે આચાર્ય પાસેથી કે ભગવન્મંદિરમાંથી પાત્ર, ઘરેણાં, વસ્ત્રાદિક વસ્તુઓ લાવવાં નહિ, એવી શ્રીજી મહારાજે શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા કરી છે માટે આ વાસણ મંદિરમાં પાછું મોકલાવી દો; અને રસોઈઆને બોલાવીને કહ્યું કે, નાનું વાસણ હોય તો બેત્રણ વાસણમાં કંસાર કરજો, પણ આ વાસણમાં કરશો નહિ. આ તો એમના જીવનમાંના શિક્ષાપત્રી અનુસાર વર્તન કરવાના નિત્યના પ્રસંગોમાંનો એક નાનો પ્રસંગ છે; પરંતુ નિષ્ઠાવાન મહાપુરુષોએ પોતાના સમગ્ર જીવનમાં પરમાત્માના આદેશાનુસાર જ જીવન જીવવામાં સુખશાંતિ માન્યાં હતાં, સુખશાંતિ ભોગવ્યાં હતાં, ને ભવિષ્યની પ્રજાને જણાવ્યું છે કે, પરમાત્મા સર્વબુદ્ધિમાન ને સર્વમંગળકારી છે, માટે એમની આજ્ઞા પ્રમાણે જે જે વર્તન કરે છે તે જ પરમાત્માને પામે છે, અને ચારે પુરુષાર્થની સિદ્ધિને પામી પરમાત્માને રાજી કરે છે. માટે જ તેઓએ જીવનસિદ્ધાંત કરેલો કે, પરમપુરુષોત્તમ શ્રીસ્વામિનારાયણનું ધ્યાન, ભજન, શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે જીવન, સત્સંગિજીવન ને વચનામૃતનું અધ્યયન અને એ ત્રણનો જેણે પોતાના જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય તેવા આત્માનો સમાગમ જેને હોય તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ — એ ચારે પુરુષાર્થની સિદ્ધિને પામે છે; અને ભગવાનના ઓગણચાળીસ કલ્યાણકારી ગુણ પણ એમાં નિવાસ કરીને રહે છે, અને એ જ વ્યક્તિએ

સુગીતા કરી છે. અર્જુનજીને ગીતા સુખ, શાંતિ અને માયાતીત-ગુણાતીત અને ભગવત્સાધર્મ્યપણાને પામવાના અજોડ અને અમોઘ સિદ્ધાંતો શિખવાડે છે; શિક્ષાપત્રી તે સિદ્ધાંતોને જીવનમાં કેવી રીતે મૂર્તિમાન કરવા, એ સિદ્ધાંતો આપણા જીવનમાં કેવી રીતે વણી લેવા તે શિખવાડે છે.

“... ભગવદ્વાજ્ઞાઓ છે કે (૧) માતાપિતા, ગુરુ અને રોગાતુરની યાવત્ જીવન યથાશક્તિ સેવા કરવી; (૨) કોઈનો વિશ્વાસઘાત ન કરવો કે ન કરાવવો. માતાપિતાનું પાલનપોષણ કરવા આપણે બંધાયેલા હોઈ તે પ્રતિજ્ઞા આપણે પાળવી જોઈએ. પતિપત્ની સાથે જીવી અને રહી જીવનયજ્ઞ આનંદથી, સહકારથી, ઉત્કૃષ્ટપણે, કેવળ ભગવાન પ્રસન્નતાર્થે પૂર્ણ કરવો એ મનુષ્યમાત્રનું કર્તવ્ય છે. સાચું માર્ગદર્શન એ છે કે મનુષ્ય સ્વધર્મનિષ્ઠ એટલે સ્વકર્તવ્યનિષ્ઠ બને. ખરો ઉપદેશ પણ એ જ છે કે ઉપદેશ ગ્રહણ કરનાર સ્વધર્મનિષ્ઠ-સ્વકર્તવ્યનિષ્ઠ બને. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતાનો ઉપદેશ અર્જુનજીને કર્યો અને તે ઉપદેશ ગ્રહણ કરી અર્જુનજી સ્વધર્મનિષ્ઠ - સ્વકર્તવ્યનિષ્ઠ બન્યા અને જીવનમરણના યુદ્ધમાં ઘણા વિપરીત સંજોગોમાં પણ વિજયી બન્યા. જે માતાપિતાનું જીવન સુખમય અને પ્રભુપરાયણ ન કરી શકે તે પુત્ર નથી. જે પુત્રપુત્રીનું જીવન સુખમય ને કર્તવ્યપરાયણ ન કરી શકે તે માતાપિતા નથી. જે પતિ પોતાની પત્નીનું અને પત્ની પોતાના પતિનું જીવન સુખમય - પ્રભુમય ન કરી શકે તે પતિ નથી તેમ જ પત્ની નથી. જે ગુરુ પોતાના શિષ્યનું, અને જે શિષ્ય પોતાના ગુરુનું જીવન શાંતિમય-પ્રભુમય-સુખમય ન કરી શકે તે ગુરુ નથી તેમ જ શિષ્ય નથી. આ અનુભવસિદ્ધ સત્ય સિદ્ધાંતો છે તે મેં વણમાગ્યા તમોને લખી જણાવ્યા છે તેનો સ્વીકાર કરવો કે ન કરવો, તે જીવનમાં ઉતારવા કે ન ઉતારવા તે દરેકની મરજી ઉપર અવલંબે છે. ...”

૧૯. કાર્ય ન સહસા કિંચિત્ ।

શિક્ષાપત્રીના છત્રીસમા શ્લોકનાં ચાર ચરણ દ્વારા ચાર જુદા જુદા પણ માનવજીવનને ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બન્ને રીતે ઉન્નત બનાવે એવા ચાર મહા આદેશો આપવામાં આવેલા છે. એમાં પહેલા ચરણમાં આપેલો આદેશ **કાર્ય ન સહસા કિંચિત્** । એ તો લાખ રૂપિયાનો અમૂલ્ય આદેશ છે. એ આદેશ વાંચતાં જ ભારતના સંસ્કૃત સાહિત્યના સુપ્રસિદ્ધ કવિ ભારવિના જીવનનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપમાઅલંકાર માટે મહાકવિ કાળીદાસ અજોડ ગણાય છે, શબ્દલાલિત્ય માટે બાણ કવિ અજોડ ગણાય છે, પણ અર્થગૌરવ માટે તો કવિ ભારવિનો જોટો જડે તેમ નથી. ભારવિ ઉપર સરસ્વતી દેવીની અસીમ કૃપા વરસેલી હતી. જગતમાં શ્રી અને સરસ્વતી બન્ને બહેનો ગણાય છે અને માણસનું કલ્યાણ કરવા માટે પ્રગટ પ્રસિદ્ધ થયેલી દેવી તરીકે પૂજાય છે. પણ બન્ને વચ્ચે એવું બિયાબારું વર્તે છે કે જ્યાં એક હોય ત્યાં બીજી ન હોય. ભારવિ ઉપર લક્ષ્મીદેવીની ભારે અવકૃપા હતી; એ પોતાનું જીવન ભારે આર્થિક ભીંસમાં ગુજારતા હતા. એમના નગરનો રાજા વિદ્યાપ્રેમી હતો; કોઈ પણ વિદ્વાન સભામાં આવીને એકાદ નવો સુંદર અને અર્થપૂર્ણ શ્લોક બનાવીને રજૂ કરે તો તેને એ સારી રકમનો પુરસ્કાર આપતો. કવિપત્ની કવિને રાજસભામાં જઈને એકાદ શ્લોક રજૂ કરવા માટે અને એ રીતે દ્રવ્ય મેળવવા માટે રોજ વિનંતી કરતી. પણ માણસને રૂપ, ગુણ, સત્તા, જ્ઞાન, ધર્મયોગ, ભક્તિ, કળાનું માન-અભિમાન હોય છે તેમ ભારવિને વિદ્યાનું માન-

कार्य न सहसा किंचित् ।

૨૧૧

અભિમાન હતું. એ ત્યારે પત્નીને સામો પ્રશ્ન કરતા કે, ‘રાજાના આમંત્રણ વિના હું રાજસભામાં જાઉં એમાં મારું ગૌરવ શું રહે?’ પતિનો આ પ્રશ્ન સાંભળીને પત્ની ચૂપ થઈ જતી. પણ એક દિવસે, આર્થિક ભીંસ અસહ્ય બની ગઈ. કવિપત્નીની આંખમાં આંસુ ઊભરાયાં; કવિથી એ દશ્ય જોવાયું નહિ. એમણે તરત જ સુંદર ભાવ અને અર્થ દાખવતો એક શ્લોક બનાવ્યો અને પત્નીને આપ્યો. કવિપત્ની પણ વિદુષી હતી. શ્લોક વાંચીને એ પણ ખુશ થઈ ગઈ. રાજસભામાં જઈને એણે શ્લોક સાદર રાજા પાસે રજૂ કર્યો. શ્લોકનું અર્થગાંભીર્ય સમજીને રાજા અતિ પ્રસન્ન થયો. એણે કવિપત્નીને પુરસ્કાર તરીકે એક લાખ રૂપિયા આપ્યા. બીજાનું સન્માન થતું દેખીને દાઝનારા જગતમાં ઘણા હોય છે. એક શ્લોક માટે લાખ રૂપિયા જેવી ભારે રકમ પુરસ્કાર તરીકે અપાઈ તેથી સભામાં ઘણાને આશ્ચર્ય થયું, પણ તે સાથે ભારે અદેખાઈ પણ થઈ. પણ રાજાએ એ તરફ કંઈ ધ્યાન ન આપ્યું.

૨. ચાર પાટિયાં મગાવીને તે ઉપર રાજાએ એ શ્લોક સુંદર મોટા સોનેરી અક્ષરોમાં લખાવ્યો; અને પછી પોતાના મહેલના સભાખંડ, મંત્રણાખંડ, ભોજનખંડ અને શયનખંડમાં એક એક પાટિયું તરત જ નજરે પડે એવી જગ્યાએ લટકાવવાનો હુકમ કર્યો. થોડા દિવસો બાદ રાજા કામ પ્રસંગે બહારગામ ગયો. ત્યાં કામ ધારવા કરતાં વહેલું પૂરું થયું, એટલે મૂળ કાર્યક્રમ કરતાં એ ઘણો વહેલો રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો. રાજધાનીમાં એ લગભગ મધ્ય રાત્રિએ પહોંચ્યો. રાજમહેલમાં જઈને એ સીધો પોતાના શયનખંડમાં ગયો. પણ ત્યાં એણે જે દશ્ય જોયું તેથી એને રોમે રોમે ક્રોધ વ્યાપી ગયો. પલંગમાં એની પ્રિય રાણી સૂતી હતી અને એની પડખે એક પુરુષ સૂતો હતો. એ કોઈ પરપુરુષ છે અને રાણી બદચાલની છે એવું અનુમાન કરીને રાજાએ બન્નેની એક જ ઝાટકે હત્યા કરવા માટે કમરે લટકતા મ્યાનમાંથી જોરથી તરવાર ખેંચી કાઢી. દીવાના પ્રકાશમાં તરવારના ઝબકારાનો એક તેજલિસોટો પલંગ પાસેની ભીંત ઉપર લટકાવેલા પેલા શ્લોકવાળા પાટિયા ઉપર પડ્યો અને બીજો ઓળો પલંગમાં સૂતેલી રાણીની આંખ ઉપર પડ્યો. તેજના

કારણે પાટિયા ઉપર લખાયેલા સોનેરી અક્ષરો વધુ મોટા અને વધુ આકર્ષક લાગતા હતા. રાજાએ સ્વાભાવિક રીતે જ મનોમન પાટિયા ઉપર લખેલો શ્લોક વાંચ્યો :

‘સહસા વિદધીત ન ક્રિયામવિવેકઃ પરમાપદાપદમ્ ।

વૃણુતે હિ વિમૃશ્યકારિણ ગુણલબ્ધ્યાઃ સ્વમેવ સંપદઃ ॥

— કોઈ પણ કાર્ય પૂરો વિચાર કર્યા વિના સહસા, એકદમ ઉતાવળથી ન કરવું; કારણ કે, અવિવેક એટલે અવિચારીપણું એ આપત્તિમાત્રનું કારણ છે. જે વિવેકવિચાર કરીને કામ કરે છે તેને જ સંપત્તિ વરે છે; કારણ કે, સંપત્તિ શ્રી, વિવેકાદિ સદ્ગુણોને સ્વભાવતઃ વરેલી હોય છે.’ વિદ્વાન રાજાના મનમાં શ્લોકનો શબ્દાર્થ અને સંકેતાર્થ બન્ને સ્ફુર્ત્યા કે તરત જ વીજળીના ઝબકારાની માફક એના મનમાં વિચાર ઝબક્યો કે, ‘તું વેગવશ બનીને આ બન્નેની હત્યા કરવા તૈયાર થયો છે પણ પલંગમાં સૂતેલો પુરુષ કોણ છે તેની તપાસ કરી છે ખરી ?’ આ વિચાર આવતાં જ, તરવારનો પ્રહાર કરવા માટે ઉગામેલો એનો હાથ એક ક્ષણ માટે અધ્ધર થંભી ગયો. બરાબર એ જ ક્ષણે, આંખ ઉપર પડેલા તેજના ઓળાના કારણે રાણી ઝબકીને જાગી. જાગતાં જ એણે પલંગ પાસે રુદ્રરૂપ ધારણ કરીને પતિને ઊભેલો જોયો. એણે રોજની ટેવ મુજબ આવકાર આપતા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, ‘મહારાજ ! આપ...’ પણ આગળ કંઈ બોલે તે પહેલાં જ સદ્ભાગ્યે એની નજર પતિએ પ્રહાર કરવા ઉગામેલા હાથમાં ચમકી રહેલી ખુલ્લી તરવાર પર પડી. ચતુર રાણી રાજાના રુદ્રરૂપનું કારણ તરત જ કળી ગઈ. ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના એણે પલંગમાં સૂતેલા પુરુષને જોરથી ઢંઢોળ્યો અને બોલી, ‘મહારાજ ! આ તો વીરુ છે.’ ‘વીરુ ! બેટા વીરુ ! જોતો ખરો ! આ તારા પિતાજી — મહારાજ પધાર્યા છે !’ રાજા-રાણીના પુત્રનું નામ વીરેન્દ્રસિંહ હતું. વિદ્યાભ્યાસ અર્થે એ નાલંદા મહાવિદ્યાલયમાં રહેતો હતો. માતાપિતાને મળવા માટે થોડા દિવસની રજા લઈને એ દિવસે સાંજે જ એ રાજધાનીમાં આવ્યો હતો. લાંબા પ્રવાસના પરિશ્રમથી થાકેલા વહાલા પુત્રને માતાએ સ્નાન કરાવીને, અતિ પ્રેમથી જમાડ્યો

હતો અને પછી પલંગમાં પોતાની પડખે સુવાડ્યો હતો. ‘વીરુ’ નામ સાંભળતાં જ રાજા એક ડગલું પાછો હઠી ગયો. પણ ‘બેટા વીરુ !’ એવું સંબોધન સાંભળ્યું કે તરત જ એના હાથમાંથી તરવાર પડી ગઈ. ‘ઓહ ભગવાન ! વીરુ ! બેટા વીરુ ! તું ક્યારે આવ્યો ?’ એવું બોલતાં બોલતાં, આંખમાં હર્ષ અને શોકનાં આંસુ સાથે રાજા પલંગ તરફ દોડ્યો અને અતિ પ્રેમથી પુત્રને ભેટી પડ્યો.

થોડી વારે શાંત થયા પછી એણે રાણીને કહ્યું : ‘દેવી ! જો મેં પેલા પાટિયા ઉપર લખેલા શ્લોકના શબ્દો વાંચ્યા ન હોત તો મારે હાથે આજે ભારે અનર્થ થઈ ગયો હોત. મેં તમારી તથા પરપુરુષ માનીને વીરુની હત્યા કરી હોત. પણ એ શ્લોકના શબ્દોએ જ તમારા બન્નેના પ્રાણની રક્ષા કરી છે; તે સાથે જ મારા જીવનની પણ રક્ષા કરી છે. મેં એ શ્લોક માટે એક લાખ રૂપિયા પુરસ્કાર તરીકે આપ્યા છે, તે ઘણા ઓછા કહેવાય.’ રાજાએ એ જ વખતે કવિ ભારવિની રાજકવિ તરીકે નિયુક્તિ કરવાનો આદેશ આપ્યો.

૩. ભારવિએ લાખ રૂપિયાની જે વાત ચાર ચરણમાં કહેલી છે તે વાત અમૂલ્ય સૂત્રરૂપે શિક્ષાપત્રીમાં એક જ ચરણમાં અને ખૂબ સુંદર અને સરળ શબ્દોમાં કહેલી છે. નિત્યાનંદ સ્વામી અને શતાનંદ મુનિ જેવા મહાસમર્થ વિદ્વાન સંતોએ આ ચરણનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું છે કે, ‘વિચાર્યા વિના તત્કાળ કોઈ કાર્ય કદી ન કરવું.’ માનસશાસ્ત્ર, શરીરશાસ્ત્ર અને કર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, પ્રથમ વિચાર કર્યા વિના કોઈ ક્રિયા જ સંભવી શકતી નથી; ક્રિયા એ વિચારનું પરિણામ હોય છે, એટલે ‘વિચાર્યા વિના કોઈ કાર્ય તત્કાળ કદી ન કરવું’ એ શબ્દપ્રયોગમાં ‘વિચાર્યા વિના’ શબ્દોનો કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ થતો હોવો જોઈએ, એવું સ્પષ્ટ થાય છે.

૪. ક્રિયા થતાં પહેલાં વિચાર થાય છે જ; એટલે વિચાર કર્યા વિના માણસ ક્રિયા કરે છે એમ કહી શકાય નહિ. તેથી ‘વિચાર કર્યા વિના’ એટલે ‘વિવેકયુક્ત વિચાર કર્યા વિના’ એવો અર્થ લેવો જોઈએ. વિવેક શબ્દનો અર્થ સમજવા જેવો છે. સત્શાસ્ત્રો, સત્પુરુષો અને અનુભવી

શાણ વડીલોએ માણસને ઉન્નત અને ઈશ્વરાભિમુખ બનાવે એ માટે જે વસ્તુ, વિચાર, વાણી અને ક્રિયાને અસત્, અસાર, અધર્મ, અયોગ્ય અને અહિતકર ગણી હોય તે, અને જે વસ્તુ, વિચાર, વાણી અને ક્રિયાને સત્, સાર, ધર્મ, યોગ્ય અને હિતકર ગણી હોય તે — એમ બન્નેની વિક્તિ જુદી જુદી સમજવાની જ્ઞાનદષ્ટિ એ વિવેક ગણાય છે. એટલે જે અસત્, અસાર, અધર્મ, અયોગ્ય અને અહિતકર હોય તેનો સમૂળ ત્યાગ કરવાની અને જે સત્, સાર, ધર્મ, યોગ્ય અને હિતકર હોય તેનો સમજપૂર્વક સ્વીકાર કરવાની શક્તિ તે વિવેક; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ભેગાં થઈ ગયેલાં પાણી અને દૂધને છૂટાં પાડીને પાણીનો ત્યાગ કરવાની અને શુદ્ધ દૂધનો જ સ્વીકાર કરવાની શક્તિનો વિવેક શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. માણસ પાસે નંદ જેટલી લક્ષ્મી હોય, ચક્રવર્તી સમ્રાટ જેવી વિશાળ સત્તા હોય, બૃહસ્પતિ જેવી વિદ્યા હોય, વજ્ર જેવું સામર્થ્ય હોય, સૌ કોઈને મુગ્ધ કરે એવી કળા હોય, પણ જો એમાં આ પ્રકારનો વિવેક ન હોય તો એ બધું એના પોતાના માટે અને બીજા માટે નિરર્થક, ભાર અને ત્રાસરૂપ નીવડે છે. વિવેકને દસમો નિધિ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ આ છે.

૫. શ્રીમદ્ભાગવત જેવા સત્શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, ‘ભગવાને માણસને મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો વગેરે આપ્યાં છે તે માત્ર ‘માત્રાર્થમ્’ એટલે પંચવિષયોના ઉપભોગ માટે જ આપેલાં નથી; પણ ‘હ્યાત્મનેઽકલ્પનાય ચ્’ એટલે આત્મશ્રેય સાધવા માટે પણ આપેલાં છે. વધારે ચોક્કસાઈથી કહીએ તો આત્મકલ્યાણના અંતિમ ધ્યેયને હાનિ ન થાય અને પુષ્ટિ મળે એ રીતે વિષયોનો ઉપભોગ કરવા માટે જ ભગવાને જીવને મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો વગેરે સાધનો આપેલાં છે.

૬. ‘વિચાર્યા વિનાનું કામ’ એટલે એ શબ્દોમાં ‘સારાસાર વિવેક-વિચાર કર્યા વિનાનું કાર્ય’ એ અર્થ સાથે ‘સારાસાર વિવેક-વિચાર કર્યા વિનાનો સંકલ્પ’ એ અર્થ પણ અંતર્ગત રહેલો સમજવો જોઈએ. આજે માણસ મોટા ભાગે, જીવનમાં રાંડ્યા પછીના હડાપણ જેવી નીતિરીતિ આપનાવતો હોય છે; ક્રિયા કર્યા પછી પસ્તાવો કરવાની માણસને આજે

ટેવ પડેલી જણાય છે. જે માણસ પૂર આવે ત્યારે પાળ બાંધવા બેસે યા આગ લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવા બેસે એને પસ્તાવા સિવાય બીજું કંઈ જ મળતું નથી — ઘણી વખત તો પસ્તાવાનો સમય પણ રહેતો નથી અને સર્વનાશ જ થાય છે. માટે અસત્, અસાર, અધર્મ, અયોગ્ય અને અહિતકર ક્રિયા ન થાય એ માટે એવો સંકલ્પ યા વિચાર જ ન થાય એવી તકેદારી માણસે રાખવી જોઈએ. શિક્ષાપત્રીના આ ચરણમાં કાર્ય શબ્દ વાપરેલો છે એનો અર્થ માત્ર ક્રિયા કે કર્મ એટલો જ કરવો યોગ્ય નથી; પણ એમાં કર્મના જનક એવા સંકલ્પનો પણ સમાવેશ થાય છે. સંકલ્પ કરવો એ પણ એક ક્રિયા જ છે. રોગ થાય તે જ વખતે જો એને ડામવાનો ઉપચાર કરવામાં આવે તો રોગ જડમૂળથી નાબૂદ થાય છે; તેમ અનિષ્ટ અને અશુભ સંકલ્પ યા વિચાર થાય તે વખતે જ એને ઊગતો ડામવામાં આવે તો અનિષ્ટ અને અશુભ ક્રિયા માટે પછી કોઈ અવકાશ જ રહેતો નથી. માણસને ભગવાને આ દુર્લભ સાજ આપેલો છે તે આ રીતે જાગ્રત અને સાવધ રહેવા માટે જ આપેલો છે. મનમાં અશુભ સંકલ્પ જ ન થાય તથા નેત્રાદિક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા અનિષ્ટ વિષયો અને પદાર્થોનું ગ્રહણ જ ન થાય એવી તકેદારી રાખનાર માણસ જ જીવનમાં સુખી થાય છે. સત્શાસ્ત્ર અને સત્પુરુષોએ જાતજાતના વિધિનિષેધો યોજેલા છે તેના મૂળમાં તકેદારી જ કારણભૂત રહેલી છે.

માણસે વિચાર્યા વિનાનું કાર્ય ન થાય તે માટે જેમ વિચાર્યા વિનાનો સંકલ્પ ન કરવો જોઈએ, તે જ પ્રમાણે વિચાર્યા વિનાની વાણી પણ ન ઉચ્ચારવી જોઈએ. વાણી દ્વારા પણ કર્મની અભિવ્યક્તિ થાય છે, એટલે એ પણ કાર્ય — ક્રિયા ગણાય છે. વિચાર કર્યા વિના ઉચ્ચારેલી વાણી માત્ર વ્યક્તિનો જ નહિ પણ કુટુંબ, સમાજ, રાજ અને દેશનો પણ નાશ કરે છે; એટલું જ નહિ પણ અજર, અમર એવા જીવનો પણ નાશ કરે છે, એટલે કે કદી છુટકારો ન થાય એવી દશામાં એને ફેંકી દે છે. શિક્ષાપત્રીના આ ચરણમાં કાર્ય શબ્દ વપરાયેલો છે, એના જે વવિધ અર્થો સૂચિત છે તે સર્વ આશ્રિતોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા ઘટે છે.

૭. આ ચરણમાં ‘સહસા’ શબ્દનો ‘વિચાર્યા વિના’ એટલે

સારાસારવિવેકનો વિચાર કર્યા વિના એવો અર્થ થાય છે તેમ જ એનો એકદમ અથવા તત્કાળ એવો પણ અર્થ થાય છે. માણસ સ્વભાવે ઉતાવળિયો હોય છે. કઈ વસ્તુ અને કર્મ, ધર્મ, યોગ્ય અને હિતાવહ છે એનો માણસે ખૂબ શાંતિથી અને તટસ્થ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રથમ દૃષ્ટિએ જે યોગ્ય અને હિતકર જણાતું હોય તે અનુભવે અયોગ્ય અને અહિતકર પણ નીવડે છે એવા અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા છે. ક્રિયા કરતા પહેલાં માણસે કર્મનો હેતુ અને પરિણામ, કર્મની પોતાના ઉપર અને પોતાની સાથે સંકળાયેલાઓના વર્તમાન અને ભાવિજીવન ઉપર થનારી અસરો, જીવનનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં એ કેટલા પ્રમાણમાં અને કેવી રીતે સહાયભૂત થાય તેમ છે વગેરે લાભાલાભનો વિગતે વિચાર કરવો જોઈએ. જીવનમાં કેટલાક પ્રસંગો અને બાબતો એવી ઉપસ્થિત થાય છે કે, શુભ જણાતા એ પ્રસંગો અને બાબતો અમુક હદ સુધી જ અને અમુક કાળ સુધી જ ઈચ્છનીય અને હિતાવહ હોય છે. એ હદ અને કાળ પછી, એ અનિચ્છનીય અને વિઘાતક બનતા હોય છે. દા.ત. મહાત્મા ભરતે દયાના શુભ ગુણથી પ્રેરાઈને માતાના ઉદરમાંથી સ્ત્રીને પાણીના પ્રવાહમાં પડેલા મૃગબાળને ઊંચકી લઈને બચાવ્યું. એમનું એ કાર્ય અને હેતુ બન્ને સ્તુત્ય હતાં. એ પછી એ ચાલતું થયું ત્યાં સુધી એની એમણે સારસંભાળ લીધી એ કાર્ય અને હેતુ પણ વાંધાજનક ન હતાં. પણ એ હદ અને કાળ પછી મૃગબાળને એમણે પોતાની જ પાસે રાખ્યું એમાં ન હતી દયા કે ન હતો ભૂતપ્રેમ; એમાં હતાં કેવળ મોહ અને મમતા. પરિણામે, એમને મોક્ષને બદલે મૃગયોનિમાં જન્મ મળ્યો. એટલે માણસે કાર્ય કરતા પહેલાં જે વિચારવિવેક કરવાનો છે તેમાં આ બાબતનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ મુદ્દાની વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે.

૮. શિક્ષાપત્રીના આ આદેશ સાથે; વિદુરનીતિના બીજા અધ્યાયનો આઠમો શ્લોક પણ વાંચવા-વિચારવા જેવો છે. અશાંતિ, અજંપો અને ઉજાગરાથી દુઃખી થઈ રહેલા ધૃતરાષ્ટ્રને શાંતિ માટે વિદુરજીએ જે પહેલો શાંતિપાઠ આપેલો છે તે આ શ્લોકમાં સમજાવેલો છે. મહાત્મા વિદુર કહે છે કે,

‘અનુબંધા ન પેક્ષેત સાનુબંધેષુ કર્મસુ ।

સંપ્રધાર્ય કુર્વીત ન વેગેન સમાચરેત્ ॥

— કર્મ કરતા પહેલાં એના પ્રયોજનનો એટલે કર્મ શા માટે કરવામાં આવે છે તે હેતુનો, એટલે કે એ કર્મ, ઈન્દ્રિયો અને મનની ઈચ્છા મુજબ અને એમના લાલનપાલન માટે કરવામાં આવે છે કે પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે અને પરમાત્માની પ્રસન્નતાર્થે કરવામાં આવે છે તેનો અને એના પરિમાણનો, એટલે કર્મ કરવાથી શું ફળ મળશે એનો પૂરેપૂરો વિચાર કરવો જોઈએ. મન અને ઈન્દ્રિયોના વેગને વશ થઈને સહસા કોઈ કાર્ય કદી ન કરવું જોઈએ.’ મહાભારતનો ઇતિહાસ કહે છે કે, ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરજીની જીવનસંજીવની સમી આ સલાહની અવગણના કરી; અને ઈન્દ્રિયો અને મનના વેગને અનુસરવાનું પસંદ કર્યું. પરિણામે એના સમગ્ર પરિવાર, સમૃદ્ધિ ને શક્તિનો અને સર્વે સહાયકોનો અઢાર દિવસમાં જ નાશ થયો અને એ પોતે દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો. આજે વિચાર, વાણી અને વર્તનના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની, મુક્ત આહારવિહારની અને ‘મને ફાવે તે હું કરું અને તમને ફાવે તે તમે કરો’ એ પ્રકારના સ્વેચ્છાચારની વાતો અને વૃત્તિ જીવનમાં વધી છે — વધતી જાય છે; ત્યારે શિક્ષાપત્રીની અને વિદુરનીતિની આ કડવી ગોળી એકદમ ગળે ન ઊતરે એ સંભવિત છે. પણ એ કડવી ગોળી આજે નહિ તો કાલે પણ ગળે ઉતાર્યા સિવાય સુખ કે શાંતિ કોઈને પણ આ પહેલાં કદી મળ્યાં નથી, આજે મળતાં નથી અને ભવિષ્યમાં પણ મળી શકે તેમ નથી એ ઇતિહાસની હકીકત કદી ન ભૂલવી જોઈએ.

માણસે મન અને ઈન્દ્રિયોના વેગને વશ વર્તીને તથા સારાસાર-વિવેકવિચાર કર્યા વિના કોઈ કાર્ય ન કરવું. કર્મ કરનાર જેમ જીવ છે તેમ એનું સારુંનરસું ફળ મળે તે ભોગવનાર પણ જીવ જ છે. તાત્પર્ય કે, કર્મનું કર્તૃત્વ અને એના ફળરૂપે મળતાં સુખદુઃખનું ભોક્તૃત્વ ખરેખર જીવનું જ હોય છે. જીવનની આ વાસ્તવિક સ્થિતિ છે; પણ આજે તે પલટાઈને ઊંધી અવળી થઈ ગઈ છે. આજ એવી વિષમ અને ક્રુણ સ્થિતિ બની છે — બની રહી છે કે જીવ અજર, અમર, અનાદિ છે, પણ

મન ઈન્દ્રિયોના વેગને વશ વર્તવાના તથા સારાસારવિવેકવિચાર કર્યા વિના કર્મ કરવાના કારણે એને જન્મમરણની અસહ્ય પીડા ભોગવવી પડે છે; જીવ નિત્ય, ચેતન અને જ્ઞાની છે, પણ ઈન્દ્રિયો અને મનયુક્ત દેહ સાથે અહમ્ અને મમત્વથી ઓતપ્રોત અને એક થઈને વર્તવાના કારણે એનું ચેતનત્વ અને જ્ઞાન હણાઈ ગયું છે — હણાઈ રહ્યું છે; જીવ સબળ અને સમર્થ છે, પણ ઈન્દ્રિયો અને મનને વશ વર્તવાના કારણે એ નિર્બળ અને નાદાર બનેલો છે — બની રહ્યો છે; જીવ રાજા છે, પણ ઈન્દ્રિયો અને મન નિરંકુશ થવાથી રાજા જીવ સેવક બન્યો છે. કર્તાએ સીધી રીતે યા આડકતરી રીતે કરેલા કર્મનું શુભાશુભ ફળ અવશ્ય ભોગવવું જ પડે છે; એટલે સ્વેચ્છા પ્રમાણે કર્મ થાય અને સ્વેચ્છા પ્રમાણે ફળ મળે એ ખાતર પણ સુખી થવા સારુ જીવે પોતે પોતાનું રાજપદ પુનઃ સંભાળી લેવું જોઈએ; પોતાના જીવનરથની લગામ ઈન્દ્રિયો અને મન પાસેથી લઈ લઈને પોતાના હાથમાં રાખવી જોઈએ અને જીવનરથને ભગવાનના આદેશ મુજબ ચલાવી જીવનધ્યેય સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

“... સર્વ કર્મફળપ્રદાતા પરમાત્મા આત્માને મનુષ્યદેહ આપે છે તેનો અર્થ અને આશય એટલા જ કે આ આત્માએ અજ્ઞાનતામાં ગુમાવેલો સમય મનુષ્યદેહ મેળવીને સજ્ઞાનપણે પરમાત્માના વચન પ્રમાણે જીવન જીવી પરમાત્માની પ્રસન્નતા મેળવવામાં પૂર્ણ કરે. પશુના દેહ અને પશુની ક્રિયાઓ જોઈએ છીએ ત્યારે મનુષ્યદેહ ઉત્તમ લાગે છે. મનુષ્યદેહ પામેલા એવા ઘણા આત્માઓ જોવામાં આવે છે કે જે પશુ કરતાં પણ તદ્દન હલકું જીવન જીવે છે. આ બધા સાથે આપણને આપેલા મનુષ્યદેહ વિશે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણા ઉપર પરમાત્માની મહાન કૃપા છે એમ અનુભવાય છે. ...”

૨૦. ૧૮૬મી જન્મજયંતી-દિને

મહાકવિ ન્હાનાલાલે શિક્ષાપત્રીના સમશ્લોકી ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવનામાં સૌ કોઈએ આજે સમજવા જેવો એક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે, ‘શ્રીસહજાનંદ સ્વામીએ ગુજરાતમાં આવીને શું કર્યું ?’ આ પ્રશ્નનો જવાબ એમણે પોતે જ આપ્યો છે, ‘શ્રીસહજાનંદ સ્વામીએ ગુજરાતને ધર્મશુદ્ધ, આહારશુદ્ધ, વિચારશુદ્ધ, વાણીશુદ્ધ, આચારશુદ્ધ, વ્યવહારશુદ્ધ, જ્ઞાનશુદ્ધ, ભક્તિશુદ્ધ, જીવનશુદ્ધ એમ અંતરબાહ્ય સર્વ રીતે શુદ્ધ બનાવીને બ્રહ્મરસભીનું કીધું છે.’ આજે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની ૧૮૬મી જન્મજયંતી-દિને આપણે આવો કોઈ પ્રશ્ન ખાસ પૂછવાની જરૂર નથી, કારણ કે એની વિગતો ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલી છે જ. પણ આપણે આજે આપણી જાતને એક પ્રશ્ન ખાસ પૂછવો ઘટે છે તે એ છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જીવપ્રાણીના આત્યંતિક હિત માટે મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને ઘણું ઘણું કર્યું છે. એમણે આપણા માટે જે અદ્ભુત દાખડો કર્યો છે તે સફળ કરવા માટે, એ દાખડાને વધુ સબળ અને વધુ વ્યાપક બનાવવા માટે આપણે શું કર્યું છે ? અને આજે શું કરી રહ્યા છીએ ? આ અતિ મહત્ત્વના પ્રશ્નની સર્વ આશ્રિતોએ આજે શાંત ચિત્તે સર્વના હિતની દૃષ્ટિથી વિચારણા કરવાની જરૂર છે.

૨. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આશ્રિતોના પ્રેય અને શ્રેય માટે સંપ્રદાયમાં અમદાવાદ, ભૂજ, વડતાલ, ધોલેરા, જૂનાગઢ અને ગઢડા એ છ સ્થળોએ શિખરબંધ મંદિરો કર્યા હતાં; અને તેમાં સ્વભક્તજનોના અવલંબનાર્ય પોતાનાં જ વિવિધ ભગવત્સ્વરૂપોની સ્હસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરી

હતી અને એથી વધુ શિખરબંધ મંદિરો કરવાની પોતાની અનિચ્છા પત્ર દ્વારા વ્યક્ત કરી હતી. આજે એથી દસગણી વધારે સંખ્યામાં શિખરબંધ મંદિરો બંધાયાં છે; વધુ શિખરબંધ મંદિરો કરવાની પ્રવૃત્તિ આજે પણ ચાલુ જ છે. એથી એમની નહિ પણ આપણી ઈચ્છા સંતોષાઈ છે — સંતોષાય છે. એ હકીકત આજે જેટલી વહેલી સમજાય તેટલું વધારે સુખકર અને હિતાવહ છે. એમણે આહારશુદ્ધિ, આચારશુદ્ધિ અને સ્વધર્મ — આ ત્રણ બાબતોનું પાલન આગ્રહપૂર્વક પોતે કર્યું હતું અને કરાવ્યું હતું. અને તે પાલન કરવાનો પોતે કાયમનો આદેશ આપેલો છે; આજે આપણે એ ત્રણે બાબતોની, એક યા બીજા બહાને અવગણના કરી રહ્યા છીએ. એમણે સંપ્રદાયમાં અર્થને અને અર્થના સંગ્રહને કદી પ્રાધાન્ય આપ્યું ન હતું; આજે આપણા વ્યવહારમાં ધર્મ નહિ પણ અર્થ જ પ્રધાન બનેલો છે. એમની આજ્ઞાનું પાલન ત્યારે ગમે તે ભોગે પણ કરવામાં આવતું હતું; આજે આપણે નજીવું કારણ આગળ કરીને એમની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ.

૩. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે મંદિરોમાં જુદાં જુદાં ભગત્સ્વરૂપોની સ્વહસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોવા છતાં, ત્યારે પ્રાંતીયવાદ અને અલગ વૃત્તિ ન હતાં, પણ સંપ્રદાયમાં ઐક્યતાની ભાવના પ્રબળ વર્તતી હતી; આજે કાયદો, વ્યવહાર અને સગવડની ઓથ લઈને સંપ્રદાયમાં અહિતકર પ્રાંતીયતા અને અલગતાની વાતો અને ભાવના વધતી જાય છે. ત્યારે સંપ્રદાય એક છે, સંપ્રદાયનું જ્ઞાન એક છે, સંપ્રદાયની ધર્મપ્રણાલિકાઓ એક છે અને સંપ્રદાયના ઈષ્ટદેવ અને ઉપાસના એક છે — એ ભાવના સર્વવ્યાપક પ્રવર્તતી હતી. આજે મારાતારાની અને અનેકતાની ભાવના વધી છે અને વધી રહી છે ત્યારે, ત્યાગી અને ગૃહસ્થ આશ્રિતોમાં ઘણી સમર્થ વ્યક્તિઓ હોવા છતાં વ્યક્તિપૂજાને કોઈ અવકાશ ન હતો; એકનિષ્ઠ ઉપાસના અને જ્ઞાનની શુદ્ધ પરંપરા જતનપૂર્વક સચવાતી હતી; આજે સર્વોપરી ઉપાસના અને સર્વોપરી જ્ઞાનની વાતો વધુ થાય છે, પણ એ સાથે જ વ્યક્તિપૂજા વધારે વ્યાપક બનતી જાય છે. સંપ્રદાયની પુષ્ટિ અને આશ્રિતોનું પોષણ,

સંપ્રદાયનું વિશુદ્ધ જ્ઞાન પીરસે એવા સાહિત્યથી થાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અને તત્કાલીન સંતોએ ઉચ્ચ કોટિના મૌલિક સાહિત્યનું ત્યારે સર્જન કર્યું હતું; આજે એવા સાહિત્યના લેખન-પ્રકાશન માટે કોઈ વ્યવસ્થિત કેન્દ્રસ્થ તંદુરસ્ત પ્રવૃત્તિ ચાલતી નથી. માનવજીવનની સુવ્યવસ્થા અને સુવ્યવહારને જેમ વ્યભિચાર નષ્ટભ્રષ્ટ કરી નાખે છે તેમ જ્ઞાન અને ઉપાસનાની વિશુદ્ધ પરંપરાને વ્યભિચાર અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખે છે.

૪. સંપ્રદાયમાં આજે સેવાની ભાવનાનું સ્થાન હક્કે લીધેલું છે. ધર્મને બદલે કાયદો અને વ્યવહાર પ્રધાન બને છે ત્યારે માણસના મનમાં હક્કના ઉપભોગની વૃત્તિ જોર કરતી હોય છે. એમાં જ્યારે અર્થ ભળે છે ત્યારે હક્ક અને તેનો ઉપભોગ કરવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી; અને જ્યારે માણસ હક્કઘેલો બને છે ત્યારે એની ધર્મદૃષ્ટિ અને વૃત્તિ અધર્મમાં ફેરવાઈ જાય છે. ધર્મ — સંપ્રદાયોની પ્રગતિ માટે હક્કની ભાવના એ મોટામાં મોટું જોખમ અને અવરોધ છે.

સૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિપુરુષથી પર માયા છે; અને તેથી પર અક્ષરબ્રહ્મ છે. એ અક્ષરબ્રહ્મથી પણ પર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ છે. એ જ્યારે સ્વભક્તજનોના લાલનપાલન માટે અને અનેક જીવોના કલ્યાણ માટે મનુષ્ય જેવા મનુષ્ય બનીને વિચરતા હોય ત્યારે આશ્રિત મુમુક્ષુ પોતાના સ્વભાવો અને વૃત્તિઓને અળગા કરીને પ્રગટ પરમાત્માની ઈચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે જ જીવન જીવવાનો દૃઢ નિર્ધાર કરે એ જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની ૧૮૬મી જન્મજયંતીની મોટામાં મોટી ઉજવણી છે.

“... ચિંતા અને દુઃખના સમયમાં ભગવદાશ્રયની દૃઢતા, મંગળકારિતા અને સર્વેશ્વરતા સમજી તેમનું (પરમાત્માનું) ચિંતવન કરી કાર્યાકાર્યનો યોગ્ય નિર્ણય કરીએ એ જ ભગવદાશ્રિતનું લક્ષણ છે. ...”

* આ લેખમાં દર્શાવેલી સંવત આષાઢી વર્ષ પ્રમાણે સમજવાની છે.

૩. એ દિવ્ય મહોત્સવની વિગતોમાં ઊતરીએ તે પહેલાં એ મહાપ્રસંગની પૂર્વભૂમિકાનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરવો યોગ્ય થશે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સં. ૧૮૫૮ના માગશર સુદ ૧૩ના રોજ, પ્રત્યક્ષ ધર્મધુરા ગ્રહણ કરી તે પછી, એ ગઢડામાં પહેલવહેલા સં. ૧૮૬૧ની મહાસુદ ૧૧ના રોજ પધાર્યા હતા. એ પછી એભલ ખાયર (દાદા

ખાયરના પિતા) અને એમના કુટુંબીજનોના નિષ્કામ પ્રેમને વશ થઈને નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ ગાયું છે તેમ, એભલ ખાયરનું ગામ ગઢડાને એમણે પોતાનું ગામ અને એભલ ખાયરના ઘર અને કુટુંબને પોતાનું ઘર અને કુટુંબ માન્યું અને ત્યાં જ રહેવાનો સુભગ નિર્ણય કર્યો. બીજા વર્ષે, સં. ૧૮૬૨ના ફાગણ વદ ઉના રોજ પોતાના પ્રેમી ભક્તજનોના અવલંબનાર્થે શ્રીહરિએ દરબારમાં શ્રીવાસુદેવનારાયણની અલૌકિક પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૮૭૦ના કાર્તિક સુદ પના રોજ એભલ ખાયર અક્ષરવાસી થયા. એ પછી શ્રીહરિએ દાદા ખાયર અને એમની બે બહેનોને શ્રીરાધાકૃષ્ણની તથા શ્રીહરિકૃષ્ણની (પોતાની) સુંદર મૂર્તિઓ નિત્ય પૂજા માટે આપી. શ્રીહરિની આજ્ઞા અને અનુમતિ અનુસાર દાદા ખાયર અને એમની બહેનો એ મૂર્તિઓ સન્મુખ જુદા જુદા ઉત્સવો ઊજવાતાં હતાં. અર્થવ્યવસ્થા, કામની સરળતા અને સગવડતાનો વિચાર કરીને શ્રીહરિની ઈચ્છાથી મહિનાના પહેલા એટલે શુકલપક્ષમાં જે ઉત્સવો આવે તેની વ્યવસ્થા, મોટી બહેન જીવુબા કરાવતાં અને બીજા એટલે કૃષ્ણપક્ષમાં જે ઉત્સવો આવે તેની વ્યવસ્થા લાડુબા કરાવતાં. જન્માષ્ટમી અને વિજયાદશમીના ઉત્સવો પછી મોટો ઉત્સવ અન્નકૂટનો આવે છે. એ ઉત્સવ શુકલપક્ષના પહેલા દિવસે આવતો હોવાથી, ઉપર્યુક્ત વ્યવસ્થા પ્રમાણે, જીવુબાએ તે પોતે કરવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી ત્યારે લાડુબાએ કહ્યું કે, પક્ષના દિનાંક પ્રમાણે ઉત્સવ શુકલપક્ષમાં આવે છે એ ખરું છે, પણ વ્રતખંડમાં નારદજીએ આ ઉત્સવને દીપોત્સવી સાથે સંલગ્ન એટલે અભિન્ન ગણીને ઉજવવાનું કહ્યું છે તેથી એ ઉત્સવ કૃષ્ણપક્ષનો ગણાય; એટલે પોતે કરાવવાની ઈચ્છા રાખે છે. જીવુબા મહાજ્ઞાની અને સિદ્ધમુક્ત સન્નારી હતાં. લાડુબાએ ટાંકેલાં શાસ્ત્રવચન સાથે એ તરત જ સંમત થયાં. પણ આખરી નિર્ણય શ્રીહરિ પાસેથી મેળવવા માટે એમણે દાદા ખાયરને વિનંતી કરી.

૪. દાદા ખાયરે જ્યારે શ્રીહરિ પાસે બધી વાત રજૂ કરી અને પોતાનો નિર્ણય જણાવવા વિનંતી કરી ત્યારે શ્રીહરિએ એમને ચાર મહત્વની વાતો કહી. એ વાતો આજે પણ સર્વ આશ્રિતોએ ખાસ

જાણવા-સમજવા જેવી અને જીવનમાં ઉતારવા જેવી છે. શ્રીહરિએ કહ્યું કે, જે ધર્મકાર્યોમાં દ્રવ્યાદિકની આવશ્યકતા હોય છે તે દ્રવ્ય વડે જ સાધી શકાય છે. એ માટે જ્ઞાન, ભક્તિ અને નામસંકીર્તન એકલું ઉપયોગી થતું નથી (સ. જ. પ્ર. ૩-૪-૩૨). બીજી અતિ મહત્વની વાત એ કહી :

‘આનીયેતસ્તતો દ્રવ્યં યે ધર્મમપિ કુર્વંતે ।

ઉત્તમર્ણોપદ્રવેણ ક્લિષ્ણ્યંતિ જ્ઞાનિનોઽપિ તે ॥

— જે માણસ દેવું કરીને યા બીજી આડીઅવળી રીતે દ્રવ્ય મેળવીને ધર્મકાર્ય કરે છે તે ગમે તેવો જ્ઞાની હોય તોપણ એને ધર્મકાર્યનું ફળ મળતું નથી; પણ ઊલટું ભારે કલેશ મળે છે. અર્થાત્, ધર્મકાર્ય માટે આવશ્યક દ્રવ્ય ધર્મમાર્ગે જ મેળવેલું હોવું જોઈએ.’ (સ. જ. ૩-૪-૩૩). શ્રીહરિએ ત્રીજી મહત્વની વાત એ કહી :

‘પ્રીયતે ભાવશુદ્ધયૈવ ભગવાન્ન તુ ભૂયસા ધનેન ।

— ભગવાન ખૂબ ધન વાપરવાથી પ્રસન્ન થતા નથી, પણ ભક્તના અંતરના ભાવની શુદ્ધિથી જ પ્રસન્ન થાય છે.’ (સ. જ. ૩-૪-૩૭). અને છેવટે સારમાં વાત એ કહી :

‘તસ્માદ્ગૃહસ્થૈર્મદ્ધૈર્મ્યમર્ણોઽપિ સ્વીયશક્તિઃ ।

કર્તવ્યો ન ત્વૃણં કૃત્વા કેનચિન્નૃપ ! કર્હિચિત ॥

— માટે મારા આશ્રિતોએ, સવિશેષ તો ગૃહસ્થ આશ્રિતોએ, પોતાની શક્તિ અને સંપત્તિ પ્રમાણે જ ધર્મકાર્ય કરવું; પણ દેવું કરીને યા આડીઅવળી રીતે દ્રવ્ય મેળવીને ધર્મકાર્ય કદી ન કરવું.’ (સ. જ. ૩-૪-૪૭). આ ઉત્સવને અન્નકૂટોત્સવ કહેવામાં આવે છે, પણ એનું ખરું નામ તો ગોવર્ધન-મહોત્સવ છે; એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે હેતુપૂર્વક પ્રવર્તાવ્યો છે. એમ કહીને પછી શ્રીહરિએ ત્રણે ભાઈબહેનોએ ભેગાં મળીને એ અન્નકૂટોત્સવ કરવાની આજ્ઞા કરી.

૫. એ આજ્ઞા થતાં જ, જન્માષ્ટમી અને વિજયાદશમી ઉપર દેશ-દેશાંતરથી જે ગૃહસ્થ નરનારી આશ્રિતો દર્શનાર્થે આવ્યાં હતાં તે પૈકી જે અન્નકૂટોત્સવના કાર્યમાં ઉપયોગી થાય તેમ હતાં એ બધાંને ગઢડામાં જ

રોકી રાખવામાં આવ્યાં; અને ધર્મપ્રચારાર્થે દેશાંતરમાં વિચરી રહેલા સંતોને અન્નકૂટોત્સવમાં ભાગ લેવા માટે ધનતેરશના દિવસે ગઢડા આવવા માટે મૌખિક ખબર આપવામાં આવી. આ ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે, એ વખતે ભગવદ્દર્શન નિમિત્તે પણ, ધર્મપ્રચારાર્થે બહાર ગયેલા સંતો, સ્વેચ્છા પ્રમાણે ગમે ત્યારે ગઢડા યા વડતાલ પાછા ફરતા ન હતા. આ શિસ્તનું નાનામોટા સૌ કોઈ ચુસ્ત પાલન કરતા હતા. આજે ત્યાગી આશ્રિતોએ આ શિસ્ત શીખવા જેવી છે. સંપ્રદાયમાં ઘણા માને-મનાવે છે કે, એ વખતે સંપ્રદાયમાં સંતોની સંખ્યા પાંચસો જેટલી જ હતી; પણ એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. શતાનંદ મુનિએ આ ઉત્સવ પ્રસંગે દેશદેશાંતરથી આવેલા સંપ્રદાયના સંતોનાં ૪૨૬ જેટલાં નામો સ. જી. પ્ર. ૩ અ. ૭માં ગણાવેલાં છે; પણ તે સાથે જ સ્પષ્ટતા કરેલી છે કે એ સંખ્યા સંતોની નથી, પણ સંતોનાં મંડળોની છે. એમણે જણાવ્યું છે કે, ‘મનુયઃ સર્વે સ્વસ્વયૂથસમન્વિતાઃ । — સંતો પોતપોતાના મંડળના સાધુઓ સહ’ આવ્યા હતા. દરેક મંડળમાં કેટલા સાધુઓ હતા એ સંખ્યા એમણે જુદી જણાવેલી નથી. પણ શુક મુનિ અને મંજુકેશાનંદ સ્વામીએ ‘નંદનામમાળા’ અને ‘નામમાળા’ નામના પોતાના ગ્રંથોમાં જે સંખ્યા જણાવી છે તે આધારે કહી શકાય કે આ ઉત્સવ વખતે સંપ્રદાયના અગિયારસો ઉપરાંત સંતો, એટલે બ્રહ્મચારીઓ, સાધુઓ, સંન્યાસીઓ (એ વખતે સંપ્રદાયના ત્યાગી વર્ગમાં થોડા સંન્યાસીઓ પણ હતા) અને પાર્ષદો આવ્યા હતા. ગૃહસ્થ આશ્રિતોની સંખ્યા અંગે એમણે ‘લક્ષણો જનાઃ ।’ એવા શબ્દો વાપરેલા છે. દીપોત્સવીના દિવસે ગણી શકાય નહિ એટલી વિશાળ જનમેદનીવાળી જે સભા ભરાઈ હતી એમાં ‘મુનિઓ મુનિમંડળોમાં, વર્ણીઓ વર્ણમંડળોમાં, પાર્ષદો પાર્ષદમંડળોમાં, ગૃહસ્થ આશ્રિતો ગૃહસ્થપુરુષોમાં, સ્ત્રી આશ્રિતો સ્ત્રીમંડળોમાં, બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણમંડળોમાં, દ્વિજો દ્વિજમંડળોમાં, કારીગર આશ્રિતો કારીગર-મંડળોમાં એમ સૌ કોઈ પોતાના વર્ણ, આશ્રમ અને જાતિની મર્યાદા સચવાય એવી રીતે બેઠા હતા (સ. જી. ૩-૧૦-૩૦થી ૩૨). ભીડ એટલી બધી હતી કે બધા ઊભા રહ્યા હતા; પણ શ્રીહરિએ એક તાળી

પાડીને બેસી જવાનો સંકેત કરતાં સૌ કોઈ તરત જ બેસી ગયા હતા (સ. જી. ૩-૧૦-૨૯). એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, આ મહોત્સવ શ્રીહરિએ ધર્મધુરા ગ્રહણ કર્યા પછી ચૌદમા વર્ષે ઊજવવામાં આવ્યો હતો. વળી એ વખતે નાગા બાવાઓની ઉપાધિ પણ લગભગ નાબૂદ થઈ ગઈ હતી. એટલે ઉત્સવ પ્રસંગે ‘લક્ષાવધિ ભક્તજનોની’ હાજરીનો ઉલ્લેખ કવિની કલ્પના છે એવું માનવાની ભૂલ કોઈએ ન કરવી જોઈએ. આ ઉત્સવ પ્રસંગે ‘લક્ષાવધિ ભક્તજનોની’ હાજરી હતી એ માનવા માટે બીજાં પણ કેટલાંક કારણો છે : ઉત્સવ પ્રસંગે આવેલા સંતો તથા ગૃહસ્થ આશ્રિતોના ઉતારા માટે ખાસ વ્યવસ્થા કરવા સારુ નિષ્કુળાનંદ મુનિ, હરજી ઠક્કર અને લાધા ઠક્કરને ખાસ નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. આ ઉત્સવ પ્રસંગે બે મોટાં પણ જુદાં જુદાં રસોડાં — એક પુરુષ આશ્રિતો માટે અને બીજું સ્ત્રી આશ્રિતો માટે શરૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. સંપ્રદાયના સંચાલકોએ, શતાનંદ મુનિએ સત્સંગિજીવનમાં આ અંગે કરેલો આ ઉલ્લેખ આજે ધ્યાનમાં રાખીને જાણવો-સમજવો ઘટે છે. પુરુષ આશ્રિતોના રસોડાની જવાબદારી, પીપળાવના પ્રભાશંકરભાઈ અને એમના બે ભાઈઓ તથા ઉમરેઠના દયારામભાઈ અને એમના બે ભાઈઓ; અને સ્ત્રી આશ્રિતોના રસોડાની જવાબદારી ગંગામા તથા ઉમરેઠનાં રૂપાબા અને અંબાબા સંભાળતાં હતાં. પુરુષોના રસોડામાં ૨૯ ઉપરાંત અને સ્ત્રીઓના રસોડામાં ૪૪ ઉપરાંત વ્યક્તિઓ રસોઈ અને દેખરેખનું ભારે જવાબદારીવાળું કામ સંભાળતી હતી. ઉત્સવમાં ઠાકોરજીને નૈવેદ્ય તરીકે ધરવા માટે જે પકવાન્નો બનાવવામાં આવતાં હતા તે ‘પ્રતિદિનં દ્વિગુણાભિર્વૃદ્ધયા’ — એટલે પ્રતિદિન દ્વિગુણ અભિવૃદ્ધિ પ્રમાણથી, એટલે પ્રથમ દિવસ કરતાં બીજે દિવસે બમણા પ્રમાણથી બનાવવામાં આવતાં હતાં (સ. જી. ૩-૬-૧). પકવાન્ન તૈયાર કરવાની ક્રિયા સતત પંદર દિવસ સુધી રોજ ચાલી હતી (આસો સુદ ૧૩થી વદ ૧૩ સુધી). આસો વદ બારશના દિવસે શ્રીહરિ જાતે પાકશાળા જોવા માટે પધાર્યા હતા ત્યારે જુદી જુદી મિષ્ટાન્ન વાનગીઓનો ‘પકવાન્ન પુંજ’ જુદા જુદા ઓરડાઓમાં વ્યવસ્થિત

ગોઠવેલો જોઈને ઘણા રાજી થયા હતા (સ. જ. ૩-૬-૮થી ૧૮). આ વિગતો ઉપરથી પણ ઉત્સવ પ્રસંગે ‘લક્ષાવધિ ભક્તજનોની’ હાજરી હતી એવું સ્પષ્ટ થાય છે.

૬. પણ આ અન્નકૂટોત્સવનું મહત્ત્વ, એમાં કેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં ખાદ્ય અને પેય વાનગીઓ બનાવવામાં આવી હતી, યા કેટલું દ્રવ્ય ખર્ચવામાં આવ્યું હતું, યા કેટલી વિશાળ સંખ્યામાં આશ્રિતોએ અને મુમુક્ષુઓએ દર્શનાદિકનો લાભ લીધો હતો એની વિગતોમાં રહેલું નથી; પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અને જીવન્મુક્તિની પરાકાષ્ઠાનાં એમાં જે દર્શન થાય છે એમાં રહેલું છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં વ્યાસ મુનિએ, ભગવાનના અવતારો, જ્ઞાની ભક્તો અને મહાત્માઓના જીવનનાં લીલાચરિત્રોનું ગાન કરેલું છે; એ ગ્રંથમાં દસમો સ્કંધ અને એમાં પણ રાસોત્સવવાળા પાંચ અધ્યાય, ભગવાનની પ્રેમલક્ષણાભક્તિની પરાકાષ્ઠા દાખવતા પ્રેમાદ્વૈતના કારણે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. પરમહંસ માત્રના ગુરુ ગણાતા ગર્ભયોગેશ્વર શુકદેવજીએ દિવ્યપ્રેમ અને ભાવથી આનંદમગ્ન બનીને એ લીલાનું ધીરગંભીર અને મધુર સ્વરે ગાન કરેલું છે. એમણે ગાયું છે, ‘રાસોત્સવ પ્રસંગે જેટલી ગોપીઓ હતી તેટલાં સ્વરૂપો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ધારણ કર્યા હતાં.’ એમણે આગળ વધીને ગાયું છે, ‘રાસોત્સવમાં ભાગ લઈ રહેલી ગોપીઓ આત્મભાવ ભૂલી ગઈ હતી અને કૃષ્ણમય બની ગઈ હતી; તેથી રાસોત્સવ રમનારાઓમાં કોઈ ગોપી ન હતી, બધાં જ શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપો હતાં.’ ભક્તિ અને મુક્તિના આ પરમાનંદનો અલૌકિક અનુભવ તો જેના ઉપર ભગવાનની અમીદૃષ્ટિ ઊતરેલી હોય છે અને જેને એ માટે પ્રજ્ઞાદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે તે જ માણી શકે છે. શતાનંદ મુનિએ અન્નકૂટોત્સવનું જે અનુપમ વર્ણન કરેલું છે તે વાંચતાં-સાંભળતાં જ શ્રીમદ્ભાગવતમાં મહર્ષિ વ્યાસે રાસોત્સવનું જે વર્ણન કરેલું છે તે તરત જ નજર સામે અંકિત થાય છે. પણ એ સાથે જ જો એમ કહીએ કે, શ્રીમદ્ભાગવતમાં રાસોત્સવનું જે વર્ણન કરેલું છે તે કરતાં સત્સંગિજીવનમાં કરેલું અન્નકૂટોત્સવનું વર્ણન કેટલીક દૃષ્ટિએ વધારે અર્થગંભીર અને વધારે આનંદ, ગૌરવ અને અમૃત ઉપજાવે એવું

છે, તો તેમાં ભાગ્યે જ અતિશયોક્તિ કરી લેખાશે. એનાં કારણો નીચે મુજબ છે : ગૃહસ્થ નરનારી હરિભક્તો પોતાના ગામેથી અને સંતો ધર્મપ્રચારાર્થે જ્યાં ગયા હતા તે સ્થળેથી ગઢડે આવવા નીકળ્યા ત્યારે દરેકનાં તન અને મન ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણમય થઈ ગયાં હતાં. સાશ્વર્યઆનંદ ઉપજાવે એવી વાત તો એ હતી કે, દરેક પોતાની આગળ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને અશ્વારૂઢ થઈને માર્ગ દાખવતા હોય, એ દરેકને દોરી રહેલા હોય, એમ જોતા હતા (સ. જ. ૩-૫-૩૬). આથી માર્ગમાં આવતા ખાડાટેકરા, કાંટાકાંકરા કશાની પરવા કર્યા સિવાય, જાણે પ્રેમી ભક્તજનોનો એક પ્રબળ ચેતનપ્રવાહ ધસમસ્યો આવતો હોય તેમ બધા ઉન્મત્ત સરખા એક માત્ર અશ્વારૂઢ ભગવાન સામે દૃષ્ટિ સ્થિર રાખીને ગઢડાની દિશામાં ચાલતા હતા — ખરેખર તો દોડતા જ હતા. માર્ગમાં આવતાં ગામોના લોકો પોતાના ગામની ભાગોળે ટોળે વળીને આ પ્રેમીજનોની ભાવવિભોર ઉન્મત્ત ઉન્મત્ત દિવ્ય દશા જોઈને ભારે આશ્ચર્ય અનુભવતાં હતાં (સ. જ. ૩-૫-૩૪). ધનતેરશના દિવસે વહેલી સવારે જ્યારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને ખબર આપવામાં આવી કે, દેશદેશાંતરથી હરિભક્તો તથા સંતો ગઢડાની સીમમાં આવી પહોંચ્યા છે ત્યારે, પ્રેમના તાંતણે બંધાયેલ શ્રીહરિ એકદમ ઊભા થઈ ગયા. ભક્તજનોને મળવાના પ્રેમાતિરેકમાં ઉતાવળમાં એ અંગરખું પહેરવાનું પણ ભૂલી ગયા; અને ઉત્તરીય વસ્ત્ર(ખેસ)થી કમ્મર બાંધીને અને માથે પુષ્પના તોરાવાળી પાઘ મૂકીને તરત જ ઘોડા ઉપર બેસીને ભક્તજનોને આવકારવા ઉતાવળા ઉતાવળા સામા ગયા. અશ્વારૂઢ થયેલા શ્રીહરિ જેવા દૂરથી ભક્તજનોને દૃષ્ટિગોચર થયા કે તરત જ, ભક્તજનોને માર્ગદર્શન કરાવી રહેલું અશ્વારૂઢ દિવ્ય ભગવદ્સ્વરૂપ અદૃશ્ય થઈ ગયું. અને પછી તો દાવાનળની જવાળાઓથી તપી ગયેલા વનવાસી હાથીઓ જેમ ગંગાજીના શીતળ પ્રવાહને દૂરથી દેખીને દોડે છે, મેઘના આગમનથી ભય પામેલા હંસો જેમ માનસ સરોવરને દૂરથી દેખીને દોડે છે, દારિદ્ર્યથી ખૂબ દુઃખી થયેલા ભિક્ષુકો જેમ કોઈ ઉદાર ધનિક દાતારને જોઈને ઘેલા બનીને દોડે છે, જેમ શુકદેવજી પોતાના

પિતા વ્યાસને જોઈને પ્રેમથી એકદમ દોડ્યા હતા તેમ, શ્રીહરિને અશ્વારૂઢ બનીને આવતા જોઈને, કમાનમાંથી તીર છૂટે તેમ સર્વ હરિભક્તો, ગૃહસ્થો અને સંતો એકદમ દિવ્યભાવનાથી દોડ્યા; અને પૃથ્વી પર દંડની પેઠે લાંબા થઈને પ્રણામ કરવા લાગ્યા (સ. જ. ૩-૮-૨૧થી ૨૭). ભક્તો અને ભગવાનના આ અદ્ભુત મિલનનું વર્ણન અન્યત્ર ક્યાંય વાંચવા-સાંભળવા ન મળે એવું મનોહર છે.

૭. શતાનંદ મુનિએ અન્નકૂટની સામગ્રી બનાવતાં નરનારી ભક્તજનોની સ્થિતિનું જે વર્ણન કરેલું છે એ તો નિત્ય વાંચવા જેવું, વાંચીને નિત્ય મનન કરવા જેવું અને જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરવા જેવું છે. આજે પોતાને સમજી, શાણા અને શિક્ષિત માનતા-મનાવતા કેટલાક લોકો, અન્નકૂટને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફથી ગરીબ અને ભૂખ્યા જનોના ભોગે કરવામાં આવતા અન્નના નિવારી શકાય એવા દુર્વ્યય (Avoidable waste of food stuffs) તરીકે ઓળખાવે છે; પણ અન્નકૂટ એ અન્નનો દુર્વ્યય નથી. માણસ જે આહાર કરે છે તેની એના જીવનના સુખ, શાંતિ અને શ્રેય ઉપર ભારે સીધી અસર થાય છે; જેવો આહાર તેવું એનું જીવન બને છે. એટલે આહારની શુદ્ધિ એ માનવજીવનમાં અભ્યુદય અને શ્રેય સાધવા માટે પહેલી શરત છે. માણસ જે આહાર કરે છે તે ધર્મનુસાર મેળવેલો હોવો જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ ધર્મનુસાર શુદ્ધ પાત્રમાં, શુદ્ધ સ્થળે, શુદ્ધ રીતે અને શુદ્ધ હાથે તૈયાર થયેલો હોવો જોઈએ. પણ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે એટલે આહારશુદ્ધિની ઈતિ થતી નથી; એ આહાર તૈયાર કરવા માટે હેતુ પણ શુદ્ધ હોવો જોઈએ — એ ભગવાનને નિવેદિત કરવાના એટલે કૃષ્ણાર્પણ - બ્રહ્માર્પણ કરવાના એકમાત્ર હેતુથી જ તૈયાર થયેલો હોવો જોઈએ. અંતરના શુદ્ધ ભાવથી એ રીતે ભગવાનને અર્પણ કરેલો આહાર, ભગવાનની પ્રસાદી તરીકે પોતે એકલાએ નહિ પણ સગાંસ્નેહીજનો અને આશ્રિતો(જેમાં પશુઓનો પણ સમાવેશ થાય છે)ને વહેંચીને પછી શેષભાગ, શરીરનિર્વાહની દૃષ્ટિએ ભક્તે ગ્રહણ કરવો જોઈએ. આહારશુદ્ધિની આ વ્યવસ્થા ભક્તજનોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી

જોઈએ અને જાળવવી જોઈએ. અન્નકૂટોત્સવ એ બેસતા વર્ષનો ઉત્સવ છે; નવું ધાન્ય ઘરમાં આવે એનો એ ઉત્સવ છે. વિવેકી ભક્ત ત્યારે એકલું નવું ધાન્ય નહિ પણ સારાય વર્ષમાં જે પદાર્થો ખાધ અને પેય તરીકે ઘરમાં વપરાવાનો સંભવ હોય એ તમામ વાનગીઓ પોતાની શક્તિ અને સંપત્તિ પ્રમાણે, ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં બનાવી યા બનાવડાવીને ભગવાનને પ્રેમથી અર્પણ કરે છે અને પછી પ્રસાદી તરીકે ભેગા મળીને વહેંચીને ગ્રહણ કરે છે. અન્નકૂટોત્સવની યોજના પાછળ આ હેતુ રહેલો છે. આજે આ ઉત્સવ કરવામાં થોડી વિકૃતિઓ દાખલ થયેલી હશે — છે; પણ તેથી એનો મૂળ હેતુ ફરી જતો નથી. એ હેતુનું વિસ્મરણ કદી ન થવું જોઈએ; પણ સમજપૂર્વક દૃઢીકરણ થવું જોઈએ ને વિકૃતિ કાઢી નાખવી જોઈએ.

૮. નવા વર્ષના મંગળ પ્રભાતે, વ્યવહારના દરેક શુભકાર્યના આરંભે, નવું ધાન્ય (ડાંગર વગેરે) ખાંડવાનો, વડીપાપડ અને સેવો કરવાનો રિવાજ આજે પણ પ્રચલિત છે. અન્નકૂટોત્સવનો પ્રારંભ પણ આ પ્રણાલિકા મુજબ, ડાંગર ખાંડવાની, વડીપાપડ અને સેવો કરવાની તથા ઘઉંનો લોટ દળાવવાની વિધિથી કરવામાં આવ્યો હતો. આ મંગળકાર્ય કરનારાઓની જીભ શ્રીહરિના નામનું સંકીર્તન કરતી હતી, એમનાં અંતર શ્રીહરિમાં સંલગ્ન હતાં, આંખો અન્નકૂટ માટે તૈયાર થતી સામગ્રી ઉપર ફરતી હતી અને હાથમાં સામગ્રી તૈયાર કરવાનાં સાધનો (સાંબેલું, વેલણ, પાટિયું વગેરે) પકડેલાં હતાં; એમની આંખો અને હાથ સ્થૂળ રીતે ઉપર પ્રમાણે રોકાયેલા હતા પણ અંતર શ્રીહરિની મૂર્તિમાં રમતું હોવાથી એ મૂર્તિ એમને સતત દેખાતી હતી. ડાંગર ખાંડી રહેલી બહેનો, ખાંડણીમાં ડાંગરના જથ્થા વચ્ચે શ્રીહરિને જુએ, એટલે સાંબેલું હાથમાં રહી જતું હતું અને મુગ્ધભાવે હસીને એ શ્રીહરિને નીરખી રહેતી હતી. વડીઓ મૂકનારી બહેનો, વડીઓ જાણે જપમાળાના મણકા હોય તેમ ગોળાકાર મૂકતી અને એમની જીભ ઉપર રમતું શ્રીહરિનું નામ, જાણે એ વડીઓ ઉપર રમતું હોય અને પછી જાણે એ વડીઓરૂપી માળાના આકારે શ્રીહરિ પોતાની સામે જોઈ રહ્યા હોય એવો અનુભવ

કરતી હતી; અને ત્યારે એમના મુખ ઉપર આનંદ અને દિવ્ય તેજની રેખાઓ ઝળહળી ઊઠતી હતી. કાંસાની મોટી થાળી ઉપર પાપડ વણતી બહેનો, પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવા ગોળ અને મોટા પાપડ વણતાં, પાપડ ઉપર શ્રીહરિની શાંત મૂર્તિ રમતી જોતી અને ત્યારે વેલણવાળા એમના હાથ હવામાં અધ્ધર ઊંચા રહી જતા હતા અને એમના મુખ ઉપર મધુર હાસ્યના ઉજ્જવળ તરંગો વિલસી રહેતા હતા. સેવો વણતી બહેનો લોટવાળા પાટિયા ઉપરથી અતિ બારીક તાર જેવી સેવો નીચે ઝૂલતી હોય ત્યારે પાટિયા ઉપર પોતાની સામે બેસીને મંદ મંદ હાસ્ય કરતા શ્રીહરિને જોતી અને ત્યારે સેવો વણવામાં રોકાયેલા એમના બન્ને હાથ ખત્મા આગળ અધ્ધર થંભી જતા હતા; ત્યારે એમની આંખો પાટિયા ઉપર બિરાજેલી શ્રીહરિની મૂર્તિનું સ્થિર અને શાંત રીતે રસપાન કરતી હતી. એ ઉત્સવ પ્રસંગે ઘણાં ઘરોમાં અન્નકૂટોત્સવ માટે ઝીણા અને જાડા લોટ માટે ઘઉં દળાતા હતા; એ કાર્ય કરતી બહેનો એક હાથે ઘંટીનો ખીલો પકડીને ફેરવતી હતી અને બીજા હાથે ઘંટીના ખાનામાં ઘઉં ઓરતી હતી; ત્યારે ઘંટી ઉપર બેસીને ઘંટી સાથે ઘૂમી રહેલી શ્રીહરિની સુંદર મૂર્તિને એ જોતી હતી અને ત્યારે એના બન્ને હાથ — એક ખીલા ઉપરનો અને બીજો ખાંડણી ઉપરનો એમ બન્ને હાથ થંભી જતા હતા; છતાં ઘંટી તો ફરતી જ રહેતી હતી. પુરુષ આશ્રિતોના રસોડામાં, કેટલાક ભક્તો જલેબી અને ખાજાં, કેટલાક ભક્તો સાટાં અને ઘેબર, કેટલાક ભક્તો બુંદી અને મોતૈયા, કેટલાક ભક્તો મોહનથાળ અને મેસૂર, એમ જુદા જુદા ચૂલે જુદાં જુદાં પકવાન્ન બનાવતા હતા. એ બધાના મુખ ઉપર પરિશ્રમનાં કોઈ ચિહ્ન જણાતાં ન હતાં; પણ પૂર્ણકામત્વભરી પ્રસન્નતા જ વર્તાતી હતી. બધા પોતાની ક્રિયા કરતા હતા છતાં, એ ક્રિયાની મધ્યમાં શ્રીહરિની મનોહર મૂર્તિને રમતી જોતા હતા. ત્યારે જલેબી ઉતારનારાઓના એક હાથમાં આથો ભરેલી લોટી અને બીજા હાથમાં ઝારી અધ્ધર રહી જતી હતી. મેસૂર બનાવનારાઓ વિશાળ થાળમાં પકવ કરેલા લોટ ઉપર ગરમ કરેલું ઘી ધીમી ધારે છાંટતા ત્યારે થાળામાં શ્રીહરિને બિરાજેલા જોતા હતા; અને ત્યારે ઘીના પાત્રવાળા એમના હાથ વચ્ચે જ સ્થિર થઈ જતા હતા. અન્નકૂટની

વિવિધ વાનગીઓ આમ તૈયાર થતી હતી પણ એ ક્રિયા કરનારાઓ એ ક્રિયા દરમિયાન પરબ્રહ્મ પરમાત્માને તન્મય થઈ પ્રત્યક્ષ નીરખતા હતા; અને છતાં ક્રિયા વણથંભી પૂર્ણવેગથી ચાલુ રહેતી હતી. જીવનમાં આ પ્રકારની સ્થિતિનો અનુભવ કરવા માટે જ જ્ઞાની, ધ્યાની, યોગી, ભક્ત સૌ કોઈ ભગીરથ પ્રયત્ન કરતા હોય છે.

રાસોત્સવ એ નિરોધલીલા છે; એમાં ભક્ત અંતર્મુખ બનીને ભગવાનમય બની જાય છે, ત્યારે એ કોઈ સેવાકાર્ય કરતો હોતો નથી. રાસોત્સવ વખતે ગોપી ભક્તજનો સ્વભાન ભૂલી ગઈ હતી અને શ્રીકૃષ્ણમય બની ગઈ હતી; પણ અન્નકૂટની સામગ્રી તૈયાર કરનારાં નરનારી ભક્તજનો અંતરબહાર બન્ને રીતે બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં રહીને પરબ્રહ્મને નીરખતાં અને અનુભવતાં હતાં; અને એ સાથે સાથે જ પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે, પરમાત્માની પ્રસન્નતાર્થે સેવાકાર્ય પણ કરી રહ્યાં હતાં; જ્યારે જ્ઞાનીભક્ત ઈષ્ટ આરાધ્ય ભગવત્સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ નિહાળે અને એમની પ્રસન્નતાર્થે એમની ઈચ્છા પ્રમાણે એમનું જીવનકાર્ય પણ કરે એ જ સાચી અંતદૃષ્ટિ છે, એ જ સાચી બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે. સત્સંગિજીવનમાં જે અન્નકૂટોત્સવનું વર્ણન કરેલું છે તેની આ વિશેષતા અને અલૌકિકતા ભક્તજનોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

૯. શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું છે કે, અન્નકૂટોત્સવ એ દીપોત્સવીનું એક અંગ ગણાય છે. એટલે આ અઢાર અધ્યાયમાં શતાનંદ મુનિએ દીપોત્સવીના દિવસે મળેલી સભાનું અને તેમાં થયેલી કાર્યવાહીનું વર્ણન અધ્યાય ૧૦થી ૧૨માં કરેલું છે. દેશદેશાંતરમાં વસેલા આશ્રિતો તથા સત્સંગ ધર્મપ્રચારાર્થે વિચરી રહેલા સંપ્રદાયના ત્યાગીઓની જીવનચર્યા કેવા પ્રકારની રહેતી હતી એની વિગતો અગિયારમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલી છે. ‘દેશકાળ પહેલાં કરતાં વિપરીત વર્તે છે,’ એવું આજે ઘણા કહે છે પણ સાચી વાત એથી ઊલટી જ હોય છે. એ વખતે દેશકાળ હાલના કરતાં ભારે વિષમ હતા એ હકીકત ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપર્યુક્ત કારણ આગળ ધરીને પોતાની જીવનરીતિમાં શિથિલતા

સેવનારા આશ્રિતો, ત્યાગીઓ અને ગૃહસ્થોએ આ અધ્યાયની વિગતો ખાસ વાંચવા-વિચારવા જેવી છે. દેશદેશાંતરથી આ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા આવેલા ગૃહસ્થ હરિભક્તોમાં ઘણા મહિનાઓ સુધી ચાલીને પોતાના ગામેથી ગઢડા આવ્યા હતા (સ.જી. ૩-૯-૩૨થી ૩૩). આ વિધાનની પ્રતીતિ જ્યારે એમના દેશનાં નામો વાંચવા-સમજવામાં આવે ત્યારે જ થાય તેમ છે. બારમા અધ્યાયમાં શ્લોક ૧૨થી ૮૯ સુધી શતાનંદ મુનિએ પ્રાચીન ભારતની ચાર દિશાઓ અને ચાર ખૂણાઓમાં આવેલા એ દેશોનાં નામો ગણાવેલાં છે. આ નામો માત્ર જિજ્ઞાસુઓ અને ભૂગોળના અભ્યાસીઓએ જ જાણવાની જરૂર છે એવું માનવાની કોઈએ ભૂલ ન કરવી જોઈએ. પ્રાચીન ભારતમાં સત્સંગનું ક્ષેત્ર કેટલું વ્યાપક હતું એના મહિમાજ્ઞાનની કંઈક ઝાંખી આ દેશોનાં નામ ઉપરથી થાય તેમ છે. એ ખરું છે કે, આ દેશોનાં નામો અને સીમા, આજની ભૂગોળ ભણનારાઓને એકદમ ન સમજાય તેવી છે. દા. ત. દેશોનાં નામની ગણના મધ્યદેશથી શરૂ કરવામાં આવી છે. મધ્યદેશ એટલે હાલનો મધ્યપ્રદેશ એવું જો કોઈ માને તો એ એક ગંભીર ભૂલ ગણાય તેમ છે. ઉત્તર તરફ હિમાચલ, દક્ષિણ તરફ વિંધ્યાચલ, પૂર્વ તરફ પ્રયાગ અને પશ્ચિમ તરફ વિનશન (સરસ્વતી નદીનો અંતર્ગત પ્રદેશ) — એની વચ્ચે આવેલો પ્રદેશ ત્યારે મધ્યદેશ નામથી ઓળખાતો હતો. આ વર્ણનમાં શતાનંદ મુનિએ માત્ર દેશનાં નામો જ ગણાવેલાં નથી પણ એ દેશનિવાસી હરિભક્તોએ, શ્રીહરિના ચરણમાં ત્યારે શી શી વસ્તુઓ અર્પણ કરી હતી એની વિગતો પણ જણાવી છે. એ વિગતો ઉપરથી એમની સ્થિતિનો પણ ખ્યાલ આવે તેમ છે. એટલે થોડો પરિશ્રમ કરીને પણ આ નામોની વિગતો આશ્રિતોએ સમજવાની જરૂર છે. લેખની મર્યાદા અને વિસ્તારભયના કારણે એ વિગતો અત્રે દાખવી નથી.

૧૦. અન્નકૃતોત્સવના અઢાર અધ્યાયોમાં શતાનંદ મુનિએ બીજી પાંચ અતિ મહત્વની બાબતોનો પણ સમાવેશ કરેલો છે : સૌથી પહેલી બાબત છે — શ્રીહરિની દિનચર્યા. ત્રણ અધ્યાયોની શરૂઆતમાં આ દિનચર્યા છૂટક છૂટક જણાવેલી છે. જગતમાં વિધિનિષેધથી પર જો કોઈ

હોય તો તે એક માત્ર પરમાત્મા જ છે. અક્ષરપર્યંત બીજા બધાને વિધિ અને નિષેધના નિયમો લાગુ પડે છે; પણ ભગવાન પણ, સ્વભક્તોને સુખ આપવા માટે જ્યારે મનુષ્ય જેવા મનુષ્ય થઈને અવતરે છે ત્યારે એ પણ જીવપ્રાણીમાત્રના સુખ અને શ્રેય માટે પ્રવર્તવવામાં આવેલા વિધિનિષેધનું પાલન કરે છે; ત્યારે એમાં ભક્તજનોને આદર્શ બોધપાઠ દાખવવાનો પણ હેતુ રહેલો હોય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ બાહ્યમુહૂર્તમાં ઊઠતા હતા; શૌચાદિથી પરવારીને શુદ્ધ જળે સ્નાન કરતા અને પછી પોતાના નિવાસસ્થાનમાં ધોયેલાં શ્વેત વસ્ત્રો પહેરીને કામળીના આસન ઉપર બેસતા; અને લલાટ, હૃદય, બે હાથ અને કંઠ એ પાંચ અંગોમાં ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક ચાંલ્લો કરતા (જે બ્રહ્મચર્યાશ્રમી ત્યાગી હોય તેમણે કંઠપ્રદેશમાં પણ ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કરવાનું હોય છે); પછી ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરતા, પછી હોમ કરતા, પછી પૂજા અને મંત્રજપ કરતા, પછી પોતાના નિવાસસ્થાનમાં પોતાના હાથે રસોઈ કરતા અને ભગવાનને નૈવેદ્ય અર્પણ કરતા અને પછી પોતે જમતા. મધ્યાહ્ન સમયે ફરીથી સ્નાન કરીને મધ્યાહ્નવિધિ કરતા, સાયંકાળે પૌરાણિક પાસે કથા વંચાવતા. દીપોત્સવીના દિવસે સાંજે ભગવાને પ્રાગજી પુરાણી પાસે શ્રીમદ્ભાગવતના પંચમ સ્કંધની કથા વંચાવી હતી. કથા વાંચતા પહેલાં ‘સુનીશારં સારં શુચિકનક બુદ્ધં પરિદધત્’ અને ‘ય ઇશોઽપિ સ્વેચ્છાઘૃતનૃતનુરા’ એ બે અર્થગંભીર શ્લોકો દ્વારા મંગળાચરણ કરી રહેલા પુરાણીની ભગવાને જાતે પૂજા કરી હતી અને કથા પૂરી થયા પછી ફરીથી પૂજા કરીને વસ્ત્ર અર્પણ કરી, કીમતી સાજથી શણગારેલો પોતાનો અશ્વ, રોઝો ઘોડો અર્પણ કર્યો હતો. સ્વધર્મ પ્રમાણે જે-તે ક્રિયા જે-તે વખતે કરવાની એમની ચીવટ આશ્રિતોએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. દીપોત્સવીના દિવસે સવારે ગૃહસ્થ હરિભક્તોએ શ્રીહરિની પૂજા કરી તેમાં મધ્યાહ્ન સમય થયો ત્યારે માધ્યાહ્નિક વિધિ સમયસર કરી શકાય એ માટે, શ્રીહરિએ મુનિઓને એ વિધિ પતી ગયા પછી જ પૂજા કરવાની ખાસ આજ્ઞા કરી હતી.

૧૧. બીજી મહત્વની બાબત, ઉન્મત્તગંગાના માહાત્મ્ય અંગે કહેલી

છે. તેરમા અધ્યાયના ૧૫થી ૨૩ સુધી આઠ શ્લોક દ્વારા એમણે વંદ્યા દેવૈઃ સહેજૈર્ભુવિ જયાતિતરાં મુક્તિદોન્મત્તગંગા । — એ મહિમાગાન કરેલું છે. ત્રીજી મહત્વની બાબત ગૃહસ્થ હરિભક્તોએ શ્રીહરિની જે પૂજા કરેલી છે તે અંગે છે. દાદા ખાયરે ભગવાનની પૂજા કરીને ‘પદપંકજે રુચિરચઙ્ક્રમણે ત્વં ચલયન્ન્રમ્ભો’ । — એ શબ્દોમાં જેને ધન્યાશ્રી કહેવાય છે એ અષ્ટક દ્વારા (સ.જી. ૩-૧૬-૮થી ૧૬) ભગવાનની પ્રેમાર્દ્ર હૃદય અને ગદ્ગદ કંઠે સ્તુતિ કરેલી છે. દીનાનાથ ભટ્ટે ‘મહાતેજઃ પુંજે’ । — એ કરુણાષ્ટક દ્વારા (સ.જી. ૩-૧૪-૪૨થી ૫૦) ભગવાનને લળી લળીને પગે લાગીને સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાને એમના ઉપર અહૈતુકી કૃપા વરસાવીને અભયદાન આપ્યું હતું. ચોથી મહત્વની બાબત છે — મુકુંદાનંદ મુનિ, મુક્તાનંદ સ્વામી વગેરે સંતોએ અતિ અર્થગંભીર શબ્દોમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરી એ છે. આ સ્તુતિની વિગતો સ. જી. ૩-૨-૧૭થી ૨૮માં જણાવેલી છે; ‘સત્સંગ પ્રદીપ’ (વ.પ. અં. ૮-૧૦-૧૧ અને ૧૨)માં એનું સવિસ્તર વર્ણન કરેલું છે. ગૃહસ્થ હરિભક્તોએ સ્તુતિ કરેલી છે તે સ.જી. ૩-૧૭-૩૦થી ૩૧માં વર્ણવેલી છે. પાંચમી ખાસ જાણવા-સમજવા જેવી બાબત છે — લાડુબાએ, પોતાને નિત્યપૂજા કરવા માટે ભગવાને આપેલી શ્રીરાધાકૃષ્ણની અને શ્રીહરિકૃષ્ણની મૂર્તિઓ સન્મુખ જે અન્નકૂટ પૂર્યો હતો તે અંગે છે. લાડુબાની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને વશ થઈને ભગવાન લાડુબા જે કંઈ પૂજાસામગ્રી અર્પણ કરે અને નૈવેદ્ય ધરે તે પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરતા હતા. એ નિત્યનિયમ પ્રમાણે જ્યારે લાડુબાએ ભગવાનને અન્નકૂટની એકસો ને એક વાનગીઓનો થાળ અર્પણ કર્યો ત્યારે પ્રેમવશ બનીને ભગવાન પ્રત્યક્ષ થઈને એ થાળ જમ્યા હતા.

અલૌકિક અન્નકૂટોત્સવની અતિ સંક્ષેપમાં કરેલી આ વિગતો આશ્રિતોએ નિત્ય મનન કરવા જેવી છે.

૨૨. નૂતન વર્ષના પ્રથમ દિને

તા. ૧૨ નવેમ્બર, ૧૯૭૭, શનિવારે શરૂ થતા વિક્રમ સંવત ૨૦૩૪ના મંગળવર્ષમાં, (અ) શ્રીસ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવામંડળના સર્વ સભ્યો, (આ) શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સર્વ આશ્રિતો, અને (ઈ) અન્ય મુમુક્ષુઓ,

(૧) પોતે પંચભૂતના બનેલા દૃશ્યદેહથી વિલક્ષણ અક્ષરબ્રહ્મ છે એવું નિશ્ચિત સમજે તથા અનુભવે,

(૨) અક્ષરબ્રહ્મરૂપે સદા સ્થિત રહીને પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના દિવ્ય સ્વરૂપની ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય જ્ઞાનયુક્ત અનન્ય ભક્તિ કરે,

(૩) ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કહેલી આજ્ઞાઓ અને ધર્મનિયમોનું સાવધાનીથી અને પ્રીતિપૂર્વક પાલન કરે,

(૪) સત્ એવા જે સત્પુરુષો, સત્શાસ્ત્રો અને સદ્ધર્મનો જ નિત્ય સંગ કરે અને પક્ષ રાખે,

(૫) જીવનની સર્વ ક્રિયા, અહં અને આસક્તિનો અંતરથી ત્યાગ કરીને અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને અર્પણ કરીને, કેવળ એમની પ્રસન્નતા અર્થે જ કરે, અને

(૬) માનવમાંથી મહામાનવ થઈ મુક્ત બને,

— એવી બુદ્ધિ અને શક્તિ, પરમકૃપાળુ પરમાત્મા, ભગવાન

શ્રીસ્વામિનારાયણ સર્વને આપે એવી હું એમના ચરણારવિંદમાં નમીને
વિનમ્ર ભાવે યાચના કરું છું.

વિશેષમાં હું પ્રાર્થના કરું છું કે,

सर्वे सुखिनः संतु ।

सर्वे संतु निरामयः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु ।

मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥

“... શ્રીજીને પ્રસન્ન કરવાનું એક જ અને અમોઘ સાધન શ્રીજીનો આશ્રય છે. જે દેહ આશ્રય રાખે છે તેના ઉપર શ્રીજી પ્રસન્ન થાય છે જ અને પોતાનું દિવ્ય સુખ આપે છે જ.

આશ્રય થયો છે તેનું લક્ષણ એ જ છે કે પરમાત્મા પાસે કોઈ પણ પ્રકારનું — જ્ઞાનનું, ધનનું, દેહનું, રૂપનું, આવડતનું, ક્રિયાનું, તપનું, દાનનું, વ્રતનું, તીર્થનું, જપનું વગેરેનું લેશ પણ અભિમાન રાખે નહિ. આશ્રિતનું એક જ ધ્યેય અને એક જ વિચાર હોય છે કે શ્રીહરિ શી રીતે રાજી થાય. મારો મોક્ષ - મારા દુઃખની નિવૃત્તિ - મારા સુખનું કારણ - મારી આબાદીનું કારણ - પોતાની બુદ્ધિ - પોતાની આવડત - પોતાની શક્તિ, પોતાની દોલત, પોતાનો દેહ, પોતાની ક્રિયા - પોતાનું જ્ઞાન - પોતાનાં સગાંસંબંધી છે એમ આશ્રિત જન કદીય ન માને. પરંતુ સર્વ સુખના નિધિ અને કારણ - સર્વ મંગળદાતા - સર્વ દુઃખહર્તા સર્વેશ્વર - સર્વ કારણના કારણ - કેવળ એક શ્રીહરિ જ છે એમ દૃઢતાપૂર્વક - અડગતાથી જાણી શ્રીહરિની પ્રસન્નતા ખાતર જ ક્રિયા કરે - વ્યવહાર કરે - શરીર રાખે - ભજન કરે - સત્સંગ કરે - એવાં લક્ષણ હોય તે શ્રીજીનો આશ્રિત છે. જીવને મોહ વ્યાપ્યો છે તેથી એ શરીરને પોતાનો આશ્રય માની બેઠો છે અને શરીરમય તે કારણે થઈ ગયો છે. આથી શરીરના ગુણ જીવને વિશે દેખાય છે. ને શરીરના ગુણનું પરિણામ જીવને ભોગવવું પડે છે. એ મોહ દૂર થાય તો જીવને શ્રીજીનો આશ્રય થાય જ અને તેથી શ્રીજીના કલ્યાણકારી ગુણ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે અને કેવળ આનંદમય થઈ જાય છે. ...”

૨૩. દિવાળીનો ઉત્સવ

વિક્રમ સંવત વર્ષના છેલ્લા દિવસને એટલે આસો વદ અમાસના દિવસને દિવાળી યા દીપોત્સવી કહેવામાં આવે છે. દિવાળી શબ્દના સામાન્ય અર્થને અનુસરીને માણસ એ દિવસે ઘરને દીવાઓનું આલય (ઘર) બનાવે છે, એ દિવસે ઘર અને ઘરના આંગણાને સ્વચ્છ અને સુશોભિત કરે છે; ઘરને અંદર અને બહાર શોભા વધારે એ રીતે સજાવે છે અને શણગારે છે; ઘરની અંદર અને બહાર, આગળ અને પાછળ કોઈ જગ્યાએ અંધારું ન રહે અને સર્વત્ર અજવાળું જ પ્રસરેલું રહે એ માટે સર્વત્ર દીવા પ્રગટાવે છે; એ દિવસે માણસ સારાં સારાં વસ્ત્રો અને અલંકાર ધારણ કરે છે; સગાંસંબંધી અને સ્નેહીમિત્રો સાથે મળીને સારું સારું ખાય છે, પીએ છે અને વર્ષ દરમિયાન કોઈ દિવસ ન ભોગવ્યો હોય એવો અનેરો આનંદ અનુભવે છે. એ દિવસે માણસ બીજું પણ એક કામ કરે છે : પૂરા થયેલા વર્ષ દરમિયાન ભૌતિક દૃષ્ટિએ શું મેળવ્યું અને શું ગુમાવ્યું એના નફાનુકસાનનો હિસાબ પણ લેખી યા મૌખિક કરે છે; ગત વર્ષમાં જે ભૂલો થઈ હોય તે ધ્યાનમાં રાખે છે અને ફરીથી એ પ્રકારની ભૂલો ન થાય, નુકસાન કાંઈ જ ન થાય અને નફો વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં મળે એવી યોજનાઓ વિચારે છે. આમ, માણસ એ દિવસે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, ઘણી વખત તો શક્તિથી ઉપરવટ જઈને પણ ભારે ઠાઠમાઠથી દિવાળીની મજા માણે છે.

૨. પણ દિવાળી શબ્દનો બીજો પણ એક અર્થ થાય છે. દી વાળે અને દી અજવાળે તેને દિવાળી કહેવામાં આવે છે. એ આ શબ્દનો સૌ

કોઈએ સમજવા જેવો અને સ્વીકારવા જેવો સાચો અર્થ છે. ઘણા લોકો માને-મનાવે છે કે, ભૌતિક સુખસંપત્તિ અને સમૃદ્ધિથી માણસનો દી વળે છે અને ઊજળો થાય છે, પણ શાણા અને અનુભવી સજ્જનો કહે છે અને ઇતિહાસ પણ એમની વાતનું સમર્થન કરે છે કે, ભૌતિક સુખસંપત્તિથી આ પહેલાં કોઈનો દી વળ્યો નથી અને આજે પણ વળતો નથી; કારણ કે, ભૌતિક સુખસંપત્તિ ફટકિયા મોતી અને ઈન્દ્રામણા ફળ જેવી છેતરામણી હોય છે. એમાંથી માણસને સાચું સુખ કદી મળ્યું નથી કે મળતું નથી. પણ જે મળે છે તે સુખના આભાસવાળું ખરેખર દુઃખ જ હોય છે; એટલે એવી સુખસંપત્તિની પ્રાપ્તિથી માણસનો દી વસ્તુતઃ વળતો નથી. દિવાળીના દિવસે ઘરમાં અંધારું ન રહે તે ખાતર માણસ દીવા પ્રગટાવે છે, પણ એ દીવાઓથી માણસના અંતરમાં વ્યાપી રહેલું અહં અને અજ્ઞાન તથા શબ્દાદિક પંચવિષયોના ઉપભોગની આસક્તિરૂપી અંધારું કદી ટળતું નથી; એ કારણે પણ એનો દી વળતો નથી. જ્યારે માણસને સ્વ-સ્વરૂપનું સમ્યક્ જ્ઞાન થાય છે અને સ્વ-સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે અને એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામી શક્તિ સ્વરૂપે અને શરીરી રૂપે સદા બિરાજી રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપનું સમ્યક્ જ્ઞાન થાય છે; અને એ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે ત્યારે જ એ અંધારું ટળી જાય છે. અને અલૌકિક પ્રકાશ અને આનંદનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે જ એનો દી વળે છે અને ત્યારે જ દિવાળીના ઉત્સવનો સાચો આનંદ એ માણી શકે છે.

૩. જીવ આદિકાળથી દિવાળી ઊજવતો આવ્યો છે પણ હજી સુધી એનો દી વળ્યો હોય એમ જણાતું નથી. વિક્રમ સંવત વર્ષ પ્રમાણે ગણતરી કરીએ તો માણસે થોડા દિવસો પહેલાં બે હજાર અને તેત્રીસમી દિવાળી ઊજવી છે એમ કહેવાય. ભારતમાં જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુદાં જુદાં સંવતવર્ષો જેવાં કે યુદ્ધિષ્ઠિર સંવત, ગુપ્ત સંવત, કલપૂરિ સંવત વગેરે સંવતવર્ષો પ્રમાણે કાળગણના કરવામાં આવે છે. એ સંવતવર્ષોની ભાષામાં કહીએ તો અત્યાર સુધીમાં એણે લગભગ પાંચ હજાર જેટલી દિવાળીઓ ઊજવી હશે એમ કહેવાય. ભારતીય જ્યોતિષ અને

ખગોળશાસ્ત્રમાં કાળની ગણના ચાર યુગ — સતયુગ, ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગ એ ચાર યુગના પરિમાણ એટલે સમયમર્યાદા પ્રમાણે ગણાય છે. ચાર યુગમાં છેલ્લા ક્રમે ગણાતા કળિયુગનું પરિમાણ ૪,૩૨,૦૦૦ (ચાર લાખ અને બત્રીસ હજાર) વર્ષ જેટલું ગણાય છે. દ્વાપરયુગનું પરિમાણ એથી બેગણાં, ત્રેતાયુગનું પરિમાણ ત્રણગણાં અને સતયુગનું પરિમાણ, કળિયુગના પરિમાણ કરતાં ચારગણાં વર્ષ જેટલું વધારે ગણેલું છે. યુગપરિમાણનાં આ વર્ષોની સરખામણીમાં માણસની આયુષ્યમર્યાદા તો સાગરમાં બિંદુ જેવી અલ્પાતિઅલ્પ કહેવાય. આજે કળિયુગ પ્રવર્તે છે; એના કાળની ગણતરી પ્રમાણે માણસે સાડા છ હજાર કરતાં વધારે દિવાળીઓ ઊજવી હશે એમ કહેવાય; પણ આ આંકડો પણ અધૂરો છે, એટલું જ નહિ પણ અવળા માર્ગે દોરનારો છે. સત્શાસ્ત્રો કહે છે કે, શરીર શરીર પ્રત્યે રહેલા જીવો અનાદિ છે; અનાદિ એટલે જેના આદિકાળનો ચોક્કસ સમયઆંક દાખવી ન શકાય તે. આ હકીકતના કારણે, એવો સ્વીકાર કરવો રહ્યો કે, જીવે આજ સુધીમાં કેટલી દિવાળીઓ ઊજવી છે તેની ચોક્કસ સંખ્યા નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. પણ એ રીતે આદિકાળથી જન્મજન્માન્તરના બંધનમાં અટવાતો ફરતો એ રહ્યો છે એવી શાસ્ત્રસંમત અને સૌ કોઈના અનુભવજન્ય હકીકત ઉપરથી એક વાત ચોક્કસ કહી શકાય એમ છે કે, અનેકાનેક દિવાળીઓ ઊજવ્યા છતાં એનો દી હજી વળ્યો નથી. દી એટલે દિવસ એવો સામાન્ય અર્થ થાય છે; પણ દી એટલે જન્મજન્માન્તર એવો પણ અર્થ થાય છે. જીવનમાં જ્યારે ફરીથી જન્મ લેવો ન પડે એવો દિવસ સાંપડે ત્યારે દી વળ્યો કહેવાય. દી એટલે પ્રકાશ એવો પણ એક અર્થ થાય છે. જીવનમાં અંતર્બાહ્ય વ્યાપેલો અંધકાર જ્યારે દૂર થાય અને એના સ્થાને દિવ્ય પ્રકાશ રેલાઈ જાય અને રેલાતો જ રહે ત્યારે દી વળ્યો કહેવાય. માણસે આજ સુધીમાં હજારો દિવાળીઓ ઊજવી છે, પણ જીવનનાં એ અમૂલ્ય વર્ષો ખરેખર એળે ગયાં છે; કારણ કે, હજારો ઉજવણી કરવા છતાં એનો દી હજી વળેલો નથી. એટલે દિવાળીનો ઉત્સવ ઉજવવાની આજની રીતમાં ધરમૂળ સુધારો કરવાની જરૂર છે.

૪. માણસ માત્રને પોતાનો દી વાળવાની અને ઊજળો કરવાની ઈચ્છા સ્વાભાવિક જ હોય છે; એટલે જ જ્ઞાની-અજ્ઞાની, રાય-રંક, સ્ત્રી-પુરુષ, નાના-મોટા સૌ કોઈને દિવાળી ઉજવવાનું મન થાય છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, દિવાળીને માત્ર સારું સારું ખાવાપીવાનો અને આનંદપ્રમોદ કરવાનો દિવસ ગણવામાં આવે તે યોગ્ય નથી; એને માત્ર ભૌતિક આવકજીવકનો નફો-નુકસાન સમજવાનો દિવસ ગણવામાં આવે તે યોગ્ય નથી; એ દિવસને શાસ્ત્રોમાં પર્વનો દિવસ ગણવામાં આવે છે. પર્વ એટલે પવિત્ર દિવસ. જેમ તીર્થક્ષેત્ર પવિત્ર ગણાય છે તેમ પર્વનો દિવસ પણ પવિત્ર ગણાય છે. જે કોઈ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી તીર્થનું સેવન કરે છે તે જેમ પવિત્ર થાય છે તેમ પર્વના દિવસનું જે કોઈ અંતરના પ્રેમભાવથી સેવન કરે છે તે પવિત્ર થાય છે. જીવનમાં જે શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય છે અને રહે છે તેનો જ દી વળે છે. દિવાળીનો સમાજમાં સપરમો દિવસ ગણાય છે; સપરમો એટલે શુકનવંતો અને ભાગ્યશાળી દિવસ; જે દિવસે જીવન શુકનવંતું અને ભાગ્યશાળી બને એ દિવાળી કહેવાય. ઋતુકાળ અને હવામાનની દૃષ્ટિએ પણ દિવાળીનો દિવસ હરિયાળો, આહ્લાદક અને ઉત્સાહપ્રેરક હોય છે. તન અને મનને નિરામય બનાવવા માટે પુરુષાર્થ કરવાનો એ દિવસ છે. વર્ષમાં આવો દિવસ એક વખત જ આવે છે; એટલે એ દિવસે જીવનનો દી ખરેખર વળે એવી જ ક્રિયા વિવેકી માણસે કરવી જોઈએ.

૫. દિવાળીનો ઉત્સવ કેવી રીતે ઊજવવો જોઈએ એની રીત ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જાતે આચરીને આશ્રિતોને દાખવેલી છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વભક્તજનોના લાલનપાલન અને માર્ગદર્શન માટે વર્ષ દરમિયાન કરવા યોગ્ય બધાં જ વ્રતો અને ઉત્સવો પોતે ઊજવી બતાવ્યાં છે. સત્સંગની સાડી અઢાવીસ વર્ષની જીવનલીલા દરમિયાન એમણે ઘણા દીપોત્સવો ઊજવેલા છે. શતાનંદ મુનિએ એ બધા ઉત્સવોનું સત્સંગિજીવનમાં વર્ણન કરેલું છે; પણ એમાં વિ.સં. ૧૮૭૨ના દીપોત્સવનું સ.જી.ના ત્રીજા પ્રકરણના દસથી ચૌદ સુધીના પાંચ અધ્યાયોમાં કરેલું વર્ણન, વિગત, વિસ્તાર, રસમાધુર્ય અને

અર્થમાહાત્મ્યની દૃષ્ટિએ સૌ કોઈએ આજે નિત્ય સ્મરણ અને મનન કરવા જેવું અનુપમ છે. દિવાળીના ઉત્સવની ઉજવણીનો એ પ્રસંગ આજથી એકસો અને એકસઠ વર્ષ પહેલાં બનેલો છે. પણ આ જન્મમાં દેહ છતાં જ આત્યંતિક શ્રેય સાધી લેવા ઈચ્છતા પુરુષે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ — જાણે આજે પ્રત્યક્ષ એ લીલાચરિત્ર દ્વારા બોધપાઠ આપતા હોય અને દોરવણી આપતા હોય એમ નિશ્ચિત સમજીને એ પ્રસંગચિત્રનું અંતરની પાટી ઉપર અમૃતાક્ષરે આલેખન કરવું જોઈએ.

૬. જીવનનો દી વાળવો હોય અને અજવાળીને ઊજળો કરવો હોય તો આશ્રિતે એ પહેલાં પ્રેમ અને શ્રદ્ધારૂપી આવરણથી પોતાના અંતરને સ્વચ્છ, શુદ્ધ અને પવિત્ર કરવું જોઈએ; અને મનની પાંખે યદીને ગઢપુરમાં દાદા ખાયરના દરબારમાં પહોંચવું જોઈએ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સર્વના શરીરરૂપે સર્વત્ર વ્યાપક છે, સર્વથી સમર્થ છે; અને એ સર્વથી સ્વતંત્ર છે, એ પૂર્ણકામ અને સત્યસંકલ્પ છે; એમને કોઈ કર્મ કરવાનું કે કર્મફળ મેળવવાનું હોતું નથી. વિધિનિષેધની લાલ-પીળી રેખાઓથી એ પર છે; છતાં પણ સ્વભક્તજનોના લાલનપાલન અને માર્ગદર્શન માટે અને આદર્શ બોધપાઠ દાખવવા સારુ, વિ. સં. ૧૮૭૨ના દિવાળીના પરમ મંગળ દિને, એ બ્રાહ્મમુદૂર્તમાં ઊઠ્યા છે અને સ્નાનાદિ ક્રિયાથી પરવારીને પ્રાતઃસંધ્યા, નિત્યકર્મ કરતા જણાય છે. ગાયત્રીમંત્રનો જપ, વૈશ્વદેવ, તર્પણ વગેરે તથા મધ્યાહ્ન અને સાયંસંધ્યાવિધિ વગેરે બાબતોનો એમના નિત્યકર્મમાં સમાવેશ થાય છે. સંપ્રદાયના જ્ઞાનીઅજ્ઞાની, નાનામોટા સર્વ આશ્રિતોએ પોતપોતાના વર્ણ, આશ્રમ અને જાતિના ધર્મને અનુસરીને નિત્યકર્મ કરવું જોઈએ એ બોધપાઠ સમજાવવા, શતાનંદ મુનિએ ભગવાનનાં આ લીલાચરિત્રોની વિગતો, પ્ર. ૩, અ. ૧૦-૧૨ અને ૧૩માં ગૂંથી લીધી છે. નિત્યકર્મની સર્વ વિધિનું આજે સૌ કોઈએ પાલન કરવું જોઈએ, એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ઊજવેલા દિવાળી ઉત્સવનો પહેલો બોધપાઠ છે. દીપોત્સવીની એ સર્વ મંગળલીલાના આનંદમાં ભાગ લેવા અને જીવનને સાર્થક અને ધન્ય બનાવવા માટે આ ઉત્સવ પ્રસંગે ભારતના પૂર્વ,

પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ અને મધ્ય વિભાગના જુદા જુદા દેશોમાંથી અનેક હરિભક્તો ગઢપુરમાં દાદા ખાયરના દરબારમાં આવેલા છે. દાદા ખાયરના વિશાળ દરબારમાં ત્યારે નાખી નજર ન પહોંચે એવો માનવમહેરામણ ઊમટેલો છે. દરબારના ઓરડા, ઓરડી, ઓસરી અને પરસાળ, મેડી, છજાં, અગાશી અને છાપરાં, દરવાજા અને કોટ, અરે ! એમાં આવેલાં લીંબડા વગેરે વૃક્ષો, ભક્ત-માનવશરીરોથી ઢંકાઈ ગયાં છે; બેસવા કે ઊભા રહેવા જેવી કોઈ જગ્યા ખાલી નથી. ગણી ગણાય નહીં એટલી માનવમેદની ઊભરાયેલી હોવા છતાં સૌ કોઈના અંતરમાં અને આંખોમાં અલૌકિક પ્રેમ અને પરમ દિવ્યભાવ સ્પષ્ટ રીતે ઊભરાઈ રહેલો અનુભવાય છે; ચાતક જેમ ચંદ્ર સામે જોઈ રહે છે તેમ ભક્તજનો ભક્તવલ્લભ ભગવાન સામે આંખનું મટકું માર્યા સિવાય એકીટશે જોઈ રહેલા છે અને હાથ જોડીને ઊભેલા છે. ભક્તવલ્લભ ભગવાન ભક્તોને આમ ઊભેલા કેમ જોઈ રહે ? એમણે સૌ કોઈને નીચે બેસી જવાનો જમણા હાથની આંગળીઓ વડે સંકેત કર્યો અને તરત જ ભારે આશ્ચર્ય થયું. ઊભા રહેવા માટે પણ જ્યાં જગ્યાની સંકડાશ હતી ત્યાં સર્વ ભક્તજનો કોઈ પણ પ્રકારનો અવાજ કે ઉતાવળ કર્યા સિવાય મોકળાશથી તત્કાળ વ્યવસ્થિત બેસી ગયા. આ પ્રસંગચિત્ર આલેખતાં શતાનંદ મુનિ ગાય છે કે, ‘કૃતમૌનાસ્તત્ક્ષણં તે નિષેદુશ્ચ વ્યવસ્થયા । (સ.જ.૩, ૧૦, ૩૦/૩૨). ભક્તજનોના બેસવામાં સુવ્યવસ્થા હતી; એટલે કે ત્યાગીઓ ત્યાગીવર્ગમાં, ગૃહસ્થો ગૃહસ્થવર્ગમાં, બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણવર્ગમાં, દ્વિજો દ્વિજવર્ગમાં, સ્ત્રીઓ સ્ત્રીવર્ગમાં, વિદ્વાનો વિદ્વત્વર્ગમાં; એમ સૌ કોઈ પોતાના વર્ણ, આશ્રમ અને જાતિની ધર્મમર્યાદાને અનુસરીને એકબીજાની પાસે છતાં યોગ્ય અંતર સાચવીને, મધ્યભાગે સિંહાસન ઉપર બિરાજેલા શ્રીહરિની ચોતરફ, પણ સન્મુખ વર્તાય એ રીતે વ્યવસ્થિત બેઠા. ભગવાને આ આજ્ઞા લેખી કરી ન હતી. પણ માત્ર હસ્તસંકેતથી કરી હતી; છતાં શિસ્તબદ્ધ સૈનિકની જેમ અદ્ભુત ધીરજ અને શાંતિથી એનું પાલન કરી સર્વજનો સભામાં બેઠા, એ આ ઉત્સવનો બીજો બોધપાઠ છે. પોતાના ધર્મની મર્યાદા બરાબર

સાચવીને ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ આ મહોત્સવનો બોધપાઠ છે. જે એવી રીતે ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે એનો જ દી જીવનમાં વળે છે અને ઉજળો થાય છે.

૭. સભામાં સુંદર સિંહાસન ઉપર બિરાજેલા ભગવાન શ્રીનારાયણ મુનિ ભક્તજનોને પોતાની પૂજા કરવા માટે છૂટ આપે છે. ભગવાનની સાક્ષાત્ પૂજા કરવાની મહત્વાકાંક્ષા કોને ન હોય ? પૂજા કરવાની છૂટ મળતાં ભક્તજનોના અંતરમાં આનંદના ઓધ ઊછળવા લાગે છે. ભક્તજનોની સંખ્યા કલ્પનાતીત મોટી હોવાથી, ભગવત્પૂજા કરવામાં ઓછામાં ઓછો બે દિવસ જેટલો કાળ વીતી જશે એવી ધારણા જે થતી હતી તે ખોટી પડી. દેશ દેશના અસંખ્ય ભક્તજનોએ અપૂર્વ પ્રેમથી ભગવાનની પૂજા કરી અને એમના ચરણમાં નવી નવી વસ્તુઓ, સુંદર ફળફળાદિક અને અમૂલ્ય વસ્ત્રો તથા અલંકારો સાદર અર્પણ કર્યા, પણ ત્યારે ભારે આશ્ચર્ય પમાડે તેવી બે વાતો બની : ભક્તજનો એક પછી એક ક્રમાનુસાર ભગવાનની પૂજા કરતા અને વસ્ત્રાલંકાર વગેરે અર્પણ કરતા અને તે અપૂર્વ કૃપા દાખવીને ભગવાન સ્વીકારતા હતા અને અંગ ઉપર ધારણ કરતા હતા, પણ પછીથી તરત જ ઉતારીને સભામાં બેઠેલા વિપ્રો અને વિદ્વાનોને દાનમાં આપી દેતા હતા. બીજું આશ્ચર્ય એ થયું કે અપૂર્વ શાંતિ અને ધીરજથી ચાલેલું પૂજાવિધિનું એ મહાકાર્ય મધ્યાહ્ન થતા સુધીમાં તો ખૂબ સરળતાથી સાંગોપાંગ પૂરું થયું. ભગવાનની પ્રત્યક્ષ પૂજા, ભક્તજનોએ ભગવાનની ઈચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે કેવળ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે જ કરવી જોઈએ એ આ ઉત્સવનો ત્રીજો બોધપાઠ છે. આ પ્રસંગ એક બીજો બોધપાઠ પણ શીખવે છે : ભગવાનને જીવનમાં સંગ્રહ નહિ પણ દાન અને રાગ નહિ પણ ત્યાગ અતિ પ્રિય છે; અને તેથી ભક્તજનોએ જીવનમાં ઉદાર હાથે દાન કરવું જોઈએ અને ત્યાગપ્રધાન જીવન જીવવું જોઈએ; એ આ મહોત્સવનો ચોથો બોધપાઠ છે. જીવનમાં જે ઉદાર હાથે સુપાત્રને દાન કરે છે અને ધર્મમાર્ગે કરેલા પુરુષાર્થથી યા દૈવેચ્છાથી મળેલી વસ્તુનો પણ ત્યાગ — સવિશેષ તો અંતરથી ત્યાગ કરે છે તેનો જ દી વળે છે અને ઊજળો થાય છે. એ

ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, બીજાનું લઈને નહિ પણ બીજાને આપીને જે રાજી થાય છે તેને આપ્યા કરતાં બેવડું મળે છે. ભગવાન ભક્તજનોને એ પછી થોડી વિશ્રાંતિ લેવાનું સૂચવે છે.

૮. વિશ્રાંતિ પછી મળેલી સભામાં એક અણચિંતવ્યો પણ ખૂબ રસપ્રદ પ્રસંગ બને છે. દેશ દેશથી આવેલા ભક્તજનોને ભગવાન એક અતિ મહત્વનો પ્રશ્ન પૂછે છે :

‘યુષ્મદ્દેશેષુ મેઽથૈષાં ત્યાગિનાં ગૃહિણાં જનાઃ ।

મદાશ્રિતાનાં સ્ત્રીણાં ચ કીદૃશ્યસ્તિ જનશ્રુતિઃ ॥

— હે ભક્તજનો ! તમારા દેશમાં અમારા માટે, અમારા ત્યાગીઓ માટે, અમારા ગૃહસ્થ આશ્રિતો માટે અને અમે પ્રવર્તવેલા ધર્મ માટે જનતા શું કહે છે ? ખાસ કરીને જે સંપ્રદાય બહાર છે અને સંપ્રદાયના દ્વેષી છે તે સાધુવેશધારી ગુરુઓ, સંપ્રદાયેતર લોકો અને સમાજના આગેવાનો શું બોલે છે તે તમે કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ રાખ્યા સિવાય અમને સ્પષ્ટ કહો (સ.જી. ૩,૧૧,૨/૩). પ્રશ્ન જેટલો મહત્વનો છે તેટલો મૂંઝવણ વધારનારો પણ છે. પણ ભક્તજનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ રાખ્યા સિવાય એનો સ્પષ્ટ જવાબ આપે છે. શતાનંદ મુનિએ એ જવાબ, એ અધ્યાયના પથી ૪૮ સુધીના ચુંવાળીસ શ્લોકોમાં ગૂંથી લીધો છે. આ જવાબની વિગતો આજે ત્યાગી ગૃહસ્થ, આશ્રિતમાત્રે પોતાનું અને સંપ્રદાયનું ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા વધારે એ રીતે જાણવા, સમજવા અને જીવનમાં આચરવાની ખૂબ જરૂર છે. ભક્તજનોએ આપેલા વિસ્તૃત જવાબની ધ્રુવપંક્તિ એક જ છે : ‘**ધન્યો નારાયણમુનિઃ સાંપ્રતં ધરણીતલે ।** — ભારતની ભૂમિ ઉપર, વર્તમાન સમયે વિચરી રહેલા ભગવાન શ્રીનારાયણ મુનિને અનેકાનેક ધન્યવાદ હો.’ લોકો કહે છે, ‘સંપ્રદાયના ત્યાગીઓ અને સંપ્રદાય બહારના સાધુઓની રહેણીકરણીમાં ભારે તફાવત વર્તાય છે; સંપ્રદાય બહારના ત્યાગીઓ મોટા ભાગે સ્ત્રી, દ્રવ્ય, રસાસ્વાદ અને માનના ત્યાગી હોતા નથી, જ્યારે સંપ્રદાયના ત્યાગીઓ આ ચારે બાબતોના સંપૂર્ણ ત્યાગી છે, એ ભગવાન શ્રીનારાયણ મુનિના સમાશ્રયનો પ્રતાપ છે. માટે ત્યાગીઓના ધર્મને

સુધારનાર ભગવાન શ્રીનારાયણ મુનિને અનેકાનેક ધન્યવાદ હો. સંપ્રદાયના ગૃહસ્થો અને સંપ્રદાય બહારના ગૃહસ્થોના જીવનની નીતિરીતિમાં પણ ભારે તફાવત વર્તે છે : સંપ્રદાયના ગૃહસ્થ આશ્રિતો કોઈ પણ પ્રકારના વ્યસનમાં ફસાયેલા નથી; એ સર્વથા નિર્વ્યસની છે. એમને એક જ વ્યસન વળગેલું છે ભગવાનની સેવા અને ભક્તિ કરવી એ જ છે. એ સંપૂર્ણ રીતે અહિંસક છે; અભક્ષ્ય વસ્તુ તે કદી ખાતા કે પીતા નથી. અધર્મ અને અન્યાયના માર્ગે ચાલીને તે કદી ધન મેળવતા નથી, એટલું જ નહીં પણ અદત્તં નૈવ ગૃહ્યન્તિ તૃણાદ્યપિ પરસ્ય ચે । ધણીએ સ્વેચ્છાથી આપ્યું ન હોય તેવા તૃણાદિકને પણ એ કદી અડકતા નથી, પરસ્ત્રીને માબહેન સમાં ગણે છે, કોઈ દેવ, ધર્મશાસ્ત્ર અને સાધુની કદી નિંદા કરતા નથી કે સાંભળતા નથી; જ્યારે સંપ્રદાય બહારના ગૃહસ્થોના જીવનમાં આ બધી બાબતોનો લગભગ અભાવ પ્રવર્તે છે. આ પ્રકારનું જીવન સંપ્રદાયના ગૃહસ્થ આશ્રિતો, ભગવાન શ્રીનારાયણ મુનિના સમાગમના પરિણામે જીવે છે, તેથી ભગવાન શ્રીનારાયણ મુનિને અનેકાનેક ધન્યવાદ હો. સંપ્રદાયની સધવાવિધવા સ્ત્રી આશ્રિતો અને સંપ્રદાય બહારની સધવાવિધવા સ્ત્રીઓની જીવનરીતિમાં પણ ભારે તફાવત પ્રવર્તે છે : સંપ્રદાયનો આશ્રિત સ્ત્રીવર્ગ પતિવ્રતાના ધર્મને અનુસરીને એકનિષ્ઠપણે ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની ભક્તિ કરે છે; જ્યારે સંપ્રદાયેતર સ્ત્રીઓમાં આ બન્ને બાબતોમાં ભારે શિથિલતા પ્રવર્તે છે. જેમના આશ્રયના પરિણામે, સ્ત્રી આશ્રિતોમાં આવું બળ અને બુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામેલાં છે એવા ભગવાન શ્રીનારાયણ મુનિને અનેકાનેક ધન્યવાદ હો. સંપ્રદાયના આશ્રિતોમાં ભગવાનની એકનિષ્ઠ એકાંતિક ભક્તિ પ્રવર્તે છે અને પોતાને પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ મળ્યા છે એવું પૂર્ણકામપણું પ્રવર્તે છે, એટલું જ નહિ પણ ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ સાચો ધર્મ છે એવા પરમભાવથી ભગવદ્આજ્ઞાઓનું કોઈ પણ ભોગે પાલન કરવાની તમન્ના અને તત્પરતા વર્તે છે; જ્યારે સંપ્રદાય બહારના લોકોમાં આ બાબતોનો અભાવ પ્રવર્તે છે. સંપ્રદાયના આશ્રિતોમાં આવું જીવન જીવવાનું બળ અને બુદ્ધિ જેમના આશ્રયના

પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલી છે એવા ભગવાન શ્રીનારાયણ મુનિને ધન્યવાદ હો.' આશ્રિતોએ કહેલી આ વાત સાંભળીને શ્રીહરિ અતિ પ્રસન્ન થયા છે અને કહે છે કે, ત્યાગી અને ગૃહસ્થ સર્વ આશ્રિતોએ અમારું, સંપ્રદાયનું અને પોતાનું નામ અને મુખ હમેશાં ઊજળું અને ગૌરવભર્યું જ રહે એવું જીવન જીવવાનો ભીષ્મ નિર્ધાર કરવો જોઈએ. ભક્તજનોએ ભગવાન હમેશાં પ્રસન્ન થાય એવું જ જીવન હમેશાં જીવવું જોઈએ, એ આ ઉત્સવનો પાંચમો બોધપાઠ છે. ભગવાન જ્યારે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે જ માણસનો દી વળે છે અને ઊજળો થાય છે.

૯. ભગવાન શ્રીનારાયણ મુનિ પછી સભામાં પ્રાગજી દેવે પાસે શ્રીમદ્ભાગવતના પંચમ સ્કંધની કથા વંચાવે છે. પંચમ સ્કંધનો શ્રીહરિએ ઈષ્ટ એટલે પ્રિય યોગશાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર કરેલો છે. આ ઉત્સવ પ્રસંગે એની કથા કરાવવામાં બે ઉદ્દેશો રહેલા જણાય છે : એક તો એ કે, ભક્તજનોએ હમેશાં ભગવાન સાથે યુક્ત એટલે જોડાયેલા રહેવું જોઈએ. યોગ શબ્દની અનેક વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે; ભગવાન શ્રીનારાયણ મુનિએ એની સીધી અને સરળ વ્યાખ્યા સમજાવેલી છે — ભગવાનના દિવ્ય સ્વરૂપ સાથે અખંડ સેવકભાવથી જોડાયેલા રહેવું તેનું નામ જ યોગ કહેવામાં આવે છે — પછી તે ચિત્તના નિરોધ દ્વારા જોડાય યા પ્રાણના નિરોધ દ્વારા જોડાય, જેને જે રીત અનુકૂળ પડે તે રીતે જોડાય. બીજો ઉદ્દેશ એ જણાય છે કે, ભગવાન સાથે જોડાયેલા રહેવા ઈચ્છનારે પોતાના મનને ભગવદ્ કથાવાર્તાના શ્રવણવાચનમાં હમેશાં ગૂંથાયેલું રાખવું જોઈએ. આ બન્ને ઉદ્દેશોનું બરાબર પાલન કરવું એ આ ઉત્સવનો છઠ્ઠો બોધપાઠ છે. ભગવત્કથાવાર્તા એ તો ભક્તજનોની નોળવેલ છે. સંસારના ત્રિવિધ તાપની અસરમાંથી મુક્ત રહેવા માટે અને ભગવત્સ્વરૂપ સાથે સદા જોડાયેલા રહેવા માટે એના જેવું સરળ અને સદા હાથવગું કહેવાય એવું સાધન બીજું કોઈ જ નથી. જે ભગવાનની જિકરમાં રહે છે તેની ફિકરમાં ભગવાન પોતે રહે છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે, જે હમેશાં ભગવાનનું નામ-સંકીર્તન કરે છે અને ભગવત્કથાવાર્તાનું શ્રવણ-મનન કરે છે તેનો જ દી વળે છે અને ઊજળો થાય છે.

૧૦. સભામાં અનેક વિદ્વાનો અને કવિઓ બેઠા હતા એ બધા વારાફરતી ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે. એ પ્રસંગે દીનાનાથ ભટ્ટે શિખરિણી છંદમાં, સંસ્કૃત ભાષામાં, ખૂબ સુંદર ભાવવાહી શબ્દોમાં પ્રાર્થના કરેલી છે; શતાનંદ મુનિએ એ પ્રાર્થના ચૌદમા અધ્યાયમાં ગૂંથી લીધી છે. દીનાનાથ ભટ્ટ ત્યારે સંપ્રદાયના આશ્રિત ન હતા. ‘શ્રીનારાયણ મુનિ સ્વામિનારાયણ નામે ભગવાન કહેવાય છે,’ એવું સાંભળીને પોતાનું પાંડિત્ય દાખવીને પરીક્ષા કરવા માટે, એ દિવસે, એ ત્યાં આવેલા હતા; પણ સભામાં દાખલ થતાં જ એમના હૃદયના ભાવોમાં અજબ પરિવર્તન થયું. એમણે જે પ્રાર્થના કરી છે તેને કરુણાષ્ટક કહેવામાં આવે છે. એ પ્રાર્થનાના પહેલા બે શ્લોક ‘મહાતેજઃ પુંજે સ્ફુરદમલ સિંહાસન વરે ।’ અને ‘હસદ્વક્રાંભોજં ચપલનયનાલોકિતજનં ।’ એ બે શ્લોકમાં એમણે એ પ્રસંગે સિંહાસન પર બિરાજેલા ભગવાન શ્રીનારાયણ મુનિનું અને સભાનું તાદૃશ વર્ણન કરેલું છે અને પછી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તત્ત્વજ્ઞાન અને ઉપાસનાના જે સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે — ‘અધોઊર્ધ્વપ્રમાણેરહિત તેજનો મોટો ગોળો છે; એ તેજના મધ્યે દિવ્ય સિંહાસન છે; એ દિવ્ય સિંહાસન ઉપર દ્વિભુજ દિવ્ય સદા સાકાર પરમાત્મા બિરાજમાન છે; અને એમની ચારેકોર અક્ષરસ્વરૂપ મુક્તોનાં વૃંદ વીંટળાઈને બેઠાં છે.’ અને ‘પુરુષોત્તમ, પુરુષ, ઈશ્વર, માયા અને જીવ એ પાંચ ભેદ અનાદિ છે. પરમાત્મા પુરુષોત્તમ, પુરુષાદિક સર્વ શરીના શરીરી અને સ્વામી છે અને એ બધા એમના સેવક છે.’ અને ‘પરમાત્મા પુરુષોત્તમના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપના માહાત્મ્ય-જ્ઞાનયુક્ત ભકિત વિના મુક્તિ મળતી નથી.’ — આ સિદ્ધાંતો અને ઉપાસનારીતિ એમણે ભગવાનની અહૈતુકી કૃપાની પ્રેરણાના પરિણામે એ પ્રાર્થનાસ્તોત્રમાં ગૂંથી લીધાં છે. ભગવાન શ્રીનારાયણ મુનિ આ પ્રાર્થના સાંભળીને અતિ પ્રસન્ન થાય છે અને અહૈતુકી કરુણા દાખવીને દીનાનાથ ભટ્ટને અભય વર આપે છે. ભગવાનની અંતરના ભાવપૂર્વક નિરંતર પ્રાર્થના કરવી અને ભગવાન પાસેથી અભય વર મેળવવો એ જ આ જીવનનો પરમ હેતુ છે. એ હેતુ સિદ્ધ કરવો એ આ મંગળ

૨૪. શિક્ષાપત્રી – કેટલાક પ્રશ્નો

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે લખેલી શિક્ષાપત્રી સર્વજીવહિતાવહ છે અને તેમાં કહેલા આદેશો ત્રિકાળાબાધિત સત્ય છે એ નિર્વિવાદ છે. છતાં શિક્ષાપત્રી વાંચતાં-વિચારતાં કેટલાક પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપસ્થિત થાય છે. સૌથી પહેલો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, સંપ્રદાયના ત્યાગાશ્રમમાં ત્રણ વર્ગ છે — બ્રહ્મચારી, સાધુ અને પાર્ષદ. પાર્ષદવર્ગના સભ્યો શ્રીજી મહારાજના અને આચાર્યશ્રી મહારાજના અંગરક્ષકો અને હજૂરી સેવકો તરીકે આદિકાળથી સંપ્રદાયમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતા આવ્યા છે; મંદિરોના અર્થવહીવટની જવાબદારી પણ તે શરૂઆતથી સંભાળતા આવ્યા છે. એ અંગના મહત્વનો સ્વીકાર કરીને ન્યાયની અદાલતોએ મંદિરોના સુવહીવટ માટે ઘડી આપેલી વહીવટી યોજનાઓ અન્વયે નિમાતા વહીવટી મંડળમાં પણ બ્રહ્મચારી અને સાધુવર્ગના ત્યાગી જેટલું જ પ્રતિનિધિત્વ પાર્ષદવર્ગના ત્યાગીને પણ આપવામાં આવ્યું છે. છતાં શિક્ષાપત્રીના શ્લોક ૩, ૪ અને ૫ જેમાં આશ્રિતોનું નામજોગ સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં પાર્ષદવર્ગનો નામનિર્દેશ કરેલો જણાતો નથી, એનું શું કારણ ? એ ઉપરથી શું એમ માનવું કે પાર્ષદવર્ગના ત્યાગીઓ સંપ્રદાયના આશ્રિતો નથી ? શિક્ષાપત્રીમાં શ્લોક ૧૨૧ સુધી આશ્રિતમાત્રે, એટલે આચાર્ય, બ્રહ્મચારી, ત્યાગી, ગૃહસ્થ હરિભક્તો, સધવાવિધવા સ્ત્રીઓ તથા સાધુત્યાગીમાત્રે એકસરખા પાળવા યોગ્ય સામાન્ય ધર્મોની વિગતો જણાવેલી છે; અને શ્લોક ૧૨૩થી ૧૩૪ સુધી આચાર્યશ્રીના (જેમાં એમની પત્નીનો સમાવેશ થાય છે), શ્લોક ૧૩૫થી

૧૫૬ સુધી ગૃહસ્થ આશ્રિતોના, શ્લોક ૧૫૭-૧૫૮ રાજા અને શ્લોક ૧૫૯થી ૧૭૪ સુધી સધવાવિધવા સ્ત્રીઓના અને શ્લોક ૧૭૫થી ૨૦૨ સુધી બ્રહ્મચારીત્યાગી અને સાધુત્યાગીના વિશેષધર્મો સમજાવેલા છે. એમાં પાર્ષદવર્ગનો કોઈ વિશેષધર્મ દાખવેલો જણાતો નથી. એનો અર્થ શું એવો થાય છે કે, પાર્ષદવર્ગે શિક્ષાપત્રીમાં કહેલા સામાન્ય અથવા વિશેષ કોઈ ધર્મનું પાલન કરવાનું નથી ?

૨. બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, શિક્ષાપત્રીમાં શ્લોક ૧૭૫થી ૧૮૭ સુધી બ્રહ્મચારીત્યાગીના, શ્લોક ૧૮૮થી ૧૯૭ સુધી સાધુત્યાગીના અને શ્લોક ૧૯૮થી ૨૦૨ સુધી બન્નેના સંયુક્ત વિશેષધર્મો કહેલા છે તેમાં, નિત્યાનંદ સ્વામીએ શ્લોક ૧૭૪ની ભાષાટીકા કરતાં સ્પષ્ટતા કરી છે કે, શ્લોક ૧૩૫થી ૧૫૬ સુધી જણાવેલા ગૃહસ્થાશ્રમીના વિશેષધર્મો અને શ્લોક ૧૫૯થી ૧૭૪ સુધી જણાવેલા સધવાવિધવા સ્ત્રીઓના વિશેષધર્મોનું સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રી મહારાજ અને એમની પત્ની, એ ગૃહસ્થાશ્રમી હોવાથી, એમણે પણ પાલન કરવું ઘટે છે. એવી કોઈ સ્પષ્ટતા શ્લોક ૧૭૫થી ૨૦૨ સુધી જણાવેલા વિશેષધર્મોનું પાલન બ્રહ્મચારીત્યાગી અને સાધુત્યાગી બન્ને વર્ગે એકસરખી રીતે કરવાનું છે કે કેમ એ અંગે કરેલી નથી. એટલે બ્રહ્મચારીત્યાગીએ સાધુત્યાગીના અને સાધુત્યાગીએ બ્રહ્મચારીત્યાગીના વિશેષધર્મોનું પાલન કરવાનું નથી એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રથમ દર્શનીય ઊભી થાય છે. શું આ માન્યતા શાસ્ત્રસંમત અને સાચી છે ? બ્રહ્મચારીત્યાગીઓના વિશેષધર્મોમાં જણાવ્યું છે કે, એમણે શરીરે તૈલમર્દન કરવું-કરાવવું નહિ, શસ્ત્ર અને વિકૃતવેશ ધારણ કરવો નહિ (શ્લોક ૧૮૩), ચર્મવારિ પીવું નહિ અને ડુંગળી, લસણ આદિ અભક્ષ્ય વસ્તુ ખાવી નહિ (શ્લોક ૧૮૬), સ્નાન, સંધ્યા, ગાયત્રીજપ, વૈશ્વદેવ અને વિષ્ણુપૂજા કર્યા સિવાય ભોજન કરવું નહિ (શ્લોક ૧૮૭), જ્યાં ભિક્ષા પિરસનાર સ્ત્રી ન હોય એવા વિપ્રને જ ઘેર ભિક્ષા કરવા જવું (શ્લોક ૧૮૪), વગેરે. જ્યારે સાધુત્યાગીના વિશેષધર્મોમાં જણાવ્યું છે કે, એમણે દ્રવ્યસંગ્રહ કરવો-કરાવવો નહિ (શ્લોક ૧૮૯), કોઈની થાપણ ન રાખવી, ધીરજતાનો ત્યાગ ન કરવો,

પોતાના રહેવાની જગ્યામાં સ્ત્રીને પ્રવેશવા દેવી નહિ (શ્લોક ૧૯૦), આપત્કાળ પ્રસંગ ન હોય તો ત્યાગીની જોડ વિના એકલા બહાર જવું- આવવું નહિ (શ્લોક ૧૯૧), કીમતી અથવા ચિત્રવિચિત્ર ભાતનું અને રંગનું અથવા કસુંબી વસ્ત્ર અથવા શાલદુશાલા પહેરવા-ઓઢવા નહિ (શ્લોક ૧૯૨), ભિક્ષા કે સત્તા પ્રસંગ, એ બે પ્રસંગ વિના ગૃહસ્થને ઘેર જવું નહિ, ભગવાનની ભક્તિ વિના વ્યર્થ કાળ નિર્ગમવો નહિ (શ્લોક ૧૯૩), જડભરત, જીવનમાં જેમ વર્તતા હતા તેમ જીવનમાં વર્તવું (શ્લોક ૧૯૬), વગેરે. જો ઉપર જણાવેલી માન્યતા શાસ્ત્રસંમત અને સાચી માનવામાં આવે તો, ‘બ્રહ્મચારીત્યાગી દ્રવ્યસંગ્રહ કરી-કરાવી શકે છે અને સાધુત્યાગી ડુંગળી, લસણ આદિ અભક્ષ્ય પદાર્થ ખાઈ શકે છે; અથવા સાધુત્યાગી શરીરે તૈલમર્દન કરી-કરાવી શકે છે અને શસ્ત્રો ધારણ કરી શકે છે અને બ્રહ્મચારીત્યાગી શાલદુશાલા અને કીમતી જરિયાન વસ્ત્રો પહેરી-ઓઢી શકે છે. ડુંગળી, લસણ વગેરે અભક્ષ્ય વસ્તુ ન ખાવાનો આદેશ માત્ર બ્રહ્મચારીત્યાગીના વિશેષધર્મ તરીકે દાખવેલો હોવાથી સંપ્રદાયના બીજા બધા જ આશ્રિતો ડુંગળી, લસણ વગેરે અભક્ષ્ય વસ્તુઓ ખાઈ શકે છે’ — એવા વિચિત્ર અર્થો અને પરિસ્થિતિ નિષ્પન્ન થાય છે. શું આ અર્થ અને પરિસ્થિતિ શિક્ષાપત્રીમાન્ય, શાસ્ત્રસંમત અને સાચી છે ?

૩. ત્રીજો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, શિક્ષાપત્રી અને દેશવિભાગના લેખ અન્વયે, આચાર્યશ્રીને સંપ્રદાયની મિલકતના એકમાત્ર ટ્રસ્ટી (Sole Trustee) સ્વીકારવામાં આવેલા છે; પણ ન્યાયની અદાલતોએ ઘડી આપેલી વહીવટી યોજનાઓ અન્વયે, સંપ્રદાયના વહીવટમાં બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે — ધર્મસંબંધી બાબતો અને અર્થસંબંધી બાબતો. અદાલતી યોજનાઓમાં, ધર્મસંબંધી બાબતોમાં આચાર્યશ્રીની સત્તા સર્વોપરી માની છે, પણ અર્થસંબંધી બાબતોમાં આશ્રિતોમાંથી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને વહીવટકર્તા ટ્રસ્ટી તરીકે સામેલ કર્યા છે — જોકે એમાં પણ આચાર્યશ્રી મુખ્ય ટ્રસ્ટી છે એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે જ. આશ્રિતોએ વહીવટકર્તા ટ્રસ્ટી તરીકે જે કામ

કરવાનું છે તે આચાર્યશ્રીના નામે અને એમની આજ્ઞાથી (In the name of and by order of Acharya) કરવાનું છે. એટલે અદાલતી યોજનાઓના પરિણામે, આચાર્યશ્રીના નામે અને એમના વતી વહીવટ કરનાર ચૂંટાયેલા આશ્રિતોનો એક વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે — જોકે આ વર્ગ પ્રથમથી જ અસ્તિત્વમાં હતો, પણ ત્યારે એને સ્વતંત્ર અધિકાર ન હતા; હવે સ્વતંત્ર અધિકારો મળેલા છે. આ વહીવટકર્તા આશ્રિતોના વિશેષધર્મોની સ્પષ્ટતા શિક્ષાપત્રીમાં કરેલી જણાતી નથી : દા.ત., આચાર્યશ્રીના વિશેષધર્મો પૈકી કેટલાક આ પ્રમાણે છે : ‘સમીપ સંબંધ વિનાની સ્ત્રીને અડવું નહિ અને તેની સાથે બોલવું નહિ; કોઈ ઉપર કૂરપણું દાખવવું નહિ, કોઈની થાપણ રાખવી નહિ. (શિ. શ્લોક ૧૨૪), કોઈના જામીન થવું નહિ, આપત્કાળ પ્રસંગે ભિક્ષા માગીને નિર્વાહ કરવો પણ કોઈ પાસેથી કરજ તો કરવું જ નહિ (શ્લોક ૧૨૫), ધર્મ નિમિત્તે શિષ્યો જે ધાન્યાદિક આપે તે વેચવું નહિ (શ્લોક ૧૨૬), ગણેશચતુર્થીને દિવસે ગણપતિની અને આસો વદ ૧૪ના રોજ હનુમાનજીની પૂજા વિધિવત્ કરવી (શ્લોક ૧૨૭), આશ્રિતોને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે યથાયોગ્ય રાખવા, સાધુને આદરથી માનવા અને સત્શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ આદરથી કરવો (શ્લોક ૧૨૮), મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠિત ભગવત્પ્રતિમાઓની પૂજા વિધિવત્ કરવી (શ્લોક ૧૩૦), મંદિરમાં આવેલા હરકોઈ અન્નાર્થીની અન્ન વડે આદરથી સંભાવના કરવી (શ્લોક ૧૩૧), સદ્વિદ્યાની પ્રવૃત્તિ કરવી અને પ્રચાર કરવો (શ્લોક ૧૩૨) વગેરે. આચાર્યશ્રી માટે કહેલા આ વિશેષધર્મો પૂર્ણતઃ અથવા અંશતઃ આચાર્યશ્રીના નામે અથવા આચાર્યશ્રી વતી સ્વતંત્ર રીતે અથવા એમની સાથે મદદમાં રહીને કરનારા વહીવટકર્તા આશ્રિતોના મંડળને પણ લાગુ થાય છે કે કેમ ?

૪. ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નો કેવળ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરવા ખાતર યા કલ્પનાના જોરે ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યા નથી; શાંત ચિત્તે અને તટસ્થ દષ્ટિએ શિક્ષાપત્રી વાંચવા-વિચારમાં આવે તો સહજ ઉપસ્થિત થાય એવા આ પ્રશ્નો છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સ્વરૂપની નિષ્ઠા

સુદૃઢ થાય અને શિક્ષાપત્રીનું માહાત્મ્ય સવિશેષ સમજાય એ માટે આશ્રિતમાત્રે આ પ્રશ્નો બુદ્ધિપૂર્વક શાંતિથી વિચારવાની અને એનો શિક્ષાપત્રીમાન્ય, શાસ્ત્રસંમત અને સંપ્રદાયની ધર્મજીવનપ્રણાલિકા સાથે સુસંગત હોય એવો જવાબ શોધવાની જરૂર છે.

૫. એ એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકત છે કે આચાર્ય, ગૃહસ્થો, બ્રહ્મચારીઓ, સધવાવિધવા સ્ત્રીઓ તથા સાધુઓ જેમ આ સંપ્રદાયના આશ્રિતો છે તેમ પાર્ષદત્યાગીઓ પણ આ સંપ્રદાયના આશ્રિતો છે. બીજી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકત એ છે કે માણસ ઘરબાર છોડીને સાધુ થાય એટલે સામાન્ય રીતે એને માટે વર્ણનો ભેદ રહે નહિ; પણ સંપ્રદાયના ત્યાગાશ્રમમાં કેટલીક ક્રાંતિકારી છતાં શાસ્ત્રસંમત પણ નવી મનાય એવી ધર્મજીવનપ્રણાલિકાઓ, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પ્રવર્તિત કરી છે. તેમાં એક છે : મુમુક્ષુ સંપ્રદાયનો ત્યાગી થવા આવે તે જો પૂર્વાશ્રમે જાતિએ બ્રાહ્મણ હોય તો તેને ‘બ્રહ્મચારી’ સંજ્ઞા આપવી; અને એ પૂર્વાશ્રમે જાતિએ બ્રાહ્મણ ન હોય પણ દ્વિજ હોય તેને ‘સાધુ’ સંજ્ઞા આપવી અને આ ઉપરાંત જેમણે બ્રહ્મચારીત્યાગીની કે સાધુની મહાદીક્ષા ન લેવી હોય છતાં સંપ્રદાયમાં ત્યાગી તરીકે રહેવું હોય તો તેને ‘ધોળાં લૂગડાંવાળા પાળા અથવા પાર્ષદ’ સંજ્ઞા આપવી; અને આ ત્રણેની દીક્ષાવિધિમાં થોડો ફેર રાખવો. સંપ્રદાયના ત્યાગાશ્રમની આ અંતર્વ્યવસ્થા આદિકાળથી સંપ્રદાયમાં સ્થાપિત થઈ ચાલતી આવેલી છે. બ્રહ્મચારીત્યાગી અને સાધુત્યાગીની દીક્ષા લેવાની ઈચ્છા હોય પણ જેણે એના નિયમો વગેરેનું પૂર્ણ પાલન ન કર્યું હોય અને તે કારણે જેને એ વર્ગની મહાદીક્ષા ન આપવામાં આવી હોય તેવો આશ્રિત જ્યાં સુધી બ્રહ્મચારીત્યાગીની કે સાધુત્યાગીની મહાદીક્ષા ન મળે ત્યાં સુધી જે તે વર્ગનો પાર્ષદત્યાગી કહેવાય છે. પણ એને ધોળાં લૂગડાંવાળા પાર્ષદત્યાગીની દીક્ષા અપાવેલી હોતી નથી — સર્વસામાન્ય દીક્ષા જ આપેલી હોય છે. સત્સંગિજીવનના ચોથા પ્રકરણના ૪૬થી ૫૩ સુધી આઠ અધ્યાયમાં સંપ્રદાયની દીક્ષાવિધિની વિગતો સમજાવેલી છે; તેમાં ૪૮મા અધ્યાયમાં અનાશ્રમીની દીક્ષાવિધિ દાખવેલી છે. અનાશ્રમી

એટલે જેનો કોઈ આશ્રમ નથી તે. અર્થ જરા વિચિત્ર લાગે એવો છે; પણ હકીકત સાથે એ અર્થ સુસંગત છે. બ્રહ્મચારીત્યાગી અને સાધુત્યાગીની દીક્ષાવિધિ, પહેરવેશ અને નામસંજ્ઞા અનાશ્રમીથી જુદાં છે. બ્રહ્મચારીત્યાગી ધોતિયું શ્વેત પહેરે છે અને માથે લાલ બનાતની ટોપી પહેરીને તે ઉપર ભગવી પાઘ બાંધે છે, શરીરે ઉપવસ્ત્ર ભગવું ધારે છે અને નામની પાછળ ‘નંદ’ સંજ્ઞા રાખે છે. સાધુત્યાગીનો સમગ્ર પહેરવેશ ભગવાં વસ્ત્રોનો હોય છે અને એમના નામની પાછળ ‘દાસ’ સંજ્ઞા હોય છે, જ્યારે અનાશ્રમીનો બધો જ પહેરવેશ શ્વેત હોય છે, એમને પૂર્વાશ્રમનું નામ, બાપના નામ સાથે ચાલુ રાખવાની છૂટ હોય છે. તદુપરાંત ૪૮મા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એમણે જો મંદિરમાં ન રહેવું હોય અને ઘેર રહેવું હોય તો રહેવાની અને શરીરનો નિર્વાહ થાય એટલો ઉદ્યમ કરવાની પણ છૂટ આપેલી છે. આ બન્ને પરંપરાપ્રાપ્ત ધર્મજીવનપ્રણાલિકા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, સંપ્રદાયમાં જેને ધોળાં લૂગડાંવાળા પાળા અથવા પાર્ષદ કહેવામાં આવે છે તે પણ બીજા આશ્રિતો જેમ, સંપ્રદાયના સ્વીકૃત અને અંગભૂત આશ્રિતો જ છે. શિક્ષાપત્રીમાં જે ધર્મદિશો દાખવેલા છે તે સંક્ષેપ છે; એનો વિસ્તાર જાણવો હોય યા એ અંગે કંઈ પ્રશ્ન કે શંકા જાગે અને એનો ખુલાસો મેળવવો હોય તો સંપ્રદાયના ગ્રંથોનો (સાંપ્રદાયિક ગ્રંથેભ્યઃ) આશ્રિતોએ આધાર અને આશ્રય લેવો જોઈએ (શ્લોક ૨૦૩). એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, શ્લોક ૨૦૩માં વપરાયેલા સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો શબ્દમાં, શ્લોક ૮૩, ૮૪ અને ૮૫માં વેદ, વ્યાસસૂત્ર વગેરે જે આઠ સત્શાસ્ત્રોને ઈષ્ટ એટલે પ્રિય શાસ્ત્રો તરીકે સ્વીકારેલાં છે તેનો સમાવેશ થતો નથી; શ્લોક ૨૦૩માં તો શિક્ષાપત્રી પછી લખાયેલાં દેશવિભાગનો લેખ, વયનામૃત, સત્સંગિજીવન, શિક્ષાપત્રીનું ભાષ્ય અને ટીકા, હરિદિગ્વિજય, ભક્તચિંતામણિ વગેરે ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. એટલે એમાં જે મુમુક્ષુનો સંપ્રદાયના આશ્રિત અને આશ્રિત સત્સંગી તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય તેનો શિક્ષાપત્રીના ‘મદાશ્રયા: મદાશ્રિતા: મચ્છિષ્યા:’ શબ્દોમાં દેખીતી રીતે આપોઆપ જ સમાવેશ

થાય છે. જેનું શિક્ષાપત્રીમાં નાગજોગ સંબોધન ન કરવામાં આવ્યું હોય યા બીજાં સંબોધનોમાં સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો હોય અને એના વિશેષધર્મો અલગ ન જણાવ્યા હોય તોપણ એવી વ્યક્તિ આશ્રિત-સંજ્ઞામાં આવે છે; અને તેથી શિક્ષાપત્રીમાં શ્લોક ૧૨૧ સુધી સામાન્ય ધર્મો દાખવેલા છે તેનું પાલન એણે પણ આશ્રિત તરીકે કરવાનું આવશ્યક ઠરે છે. આ હકીકતના કારણે, ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નનો એક ભાગ આપોઆપ જ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જે પ્રશ્ન શેષ રહે છે તે એટલો જ છે કે, સંપ્રદાયના આશ્રિત ગણાયેલા અને ગણાતા ધોળાં લૂગડાંવાળા પાળા અથવા પાર્ષદત્યાગીના નામનો નિર્દેશ સંબોધનમાં કેમ કરવામાં આવ્યો નથી ? અને ત્યાગીઓના વિશેષધર્મો દર્શાવ્યા તેમાં એમના વિશેષધર્મ અલગ કેમ દાખવ્યા નથી ?

દ. ઉપર જે પ્રશ્ન શેષ રહે છે એનો મોટો ભાગ પણ જરા વિચાર કરવામાં આવે તો અદૃશ્ય થઈ જતો જણાશે. બ્રહ્મચારીત્યાગી અથવા સાધુત્યાગીવર્ગમાં જે પાર્ષદ ગણાય છે તેનો સમાવેશ તો બ્રહ્મચારીત્યાગીના અને સાધુત્યાગીના નામસંબોધનમાં થાય છે જ; કારણ કે એ વર્ગમાં પણ પાર્ષદ-સંજ્ઞાવાળા સભ્યો હોય છે. એટલે દેખીતી રીતે જ એ પાર્ષદવર્ગ માટે અલગ નામસંબોધન અને અલગ વિશેષધર્મોનું નિરૂપણ કરવું યોગ્ય ન કહેવાય. અનાશ્રમીની દીક્ષા લીધેલી હોય એવો જે આશ્રિત મંદિરમાં નહિ પણ ઘેર રહેતો હોય તેનો સમાવેશ દેખીતી રીતે ગૃહસ્થમાં થાય છે. એટલે આ બન્ને પ્રકારના પાર્ષદત્યાગી માટે અલગ નામસંબોધન કે વિશેષધર્મોનું અલગ નિરૂપણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી (આ પ્રકારની દીક્ષા લઈને ઘેર રહેવાની છૂટ આપવાનું હવે બંધ થયું છે, જેમ ગૃહસ્થ હરિભક્તને મહાદીક્ષા આપવાની પ્રણાલિકા બંધ થઈ છે તેમ). એટલે પ્રશ્ન અનાશ્રમી દીક્ષા લઈને મંદિરમાં રહેતા ધોળાં લૂગડાંવાળા પાળા અથવા પાર્ષદ પૂરતો મર્યાદિત બને છે. આનો જવાબ શોધવા માટે આપણે ઇતિહાસ અને અનુમાન બન્નેનો આશ્રય લેવો પડે તેમ છે. એ તો ઇતિહાસની જાણીતી વાત છે કે, શ્રીજી મહારાજ, આચાર્યશ્રી અને સંતોના સંરક્ષણ માટે, સંપ્રદાયના હજૂરી

સેવકો અને હજૂરી પાર્ષદોને શસ્ત્ર ધારણ કરવાં પડ્યાં હતાં. શ્રીજી મહારાજની હત્યાના પ્રયાસો પણ અનેક વખત થયા હતા, દરેક વખતે એ પ્રયાસો કડુશ રીતે નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. સંતો ઉપર એ વખતના અસાધુવૃત્તિના સાધુઓએ અમાનુષી અત્યાચારો ગુજારેલા છે. એનો ઈતિહાસ નિષ્કુર હૃદયના માણસની આંખમાં પણ આંસુ લાવે તેવો છે. અશાંતિ અને ઉપદ્રવનો એ કાળ વીતી ગયા પછી જ્યારે રાજકીય રીતે દેશમાં શાંતિ સ્થપાઈ તે પછી પણ હજૂરી અને હજૂરી પાર્ષદોએ શસ્ત્રો ધારણ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું કે કેમ એ પ્રશ્ન જ્યારે ગંભીર રીતે વિચારાઈ રહ્યો હતો તે વખતે શિક્ષાપત્રી લખાયેલી છે. હજૂરી સેવકો અને હજૂરી પાર્ષદોની જીવનસરણિ ત્યાગી જેવી જ હતી છતાં આશ્રમધર્મે એ ગૃહસ્થ ગણાતા. એટલે એમનો સમાવેશ બેમાંથી કયા વર્ગમાં કરવો અથવા એમનો જુદો જ વર્ગ નિયત કરવો એ પ્રશ્નનો નિર્ણય શાસ્ત્રસંમત અને સંપ્રદાયનું રક્ષણ થાય અને ગૌરવ સચવાય તથા વધે એ રીતે કરવાનો હતો. એમ લાગે છે કે આ કારણે શિક્ષાપત્રીમાં નામસંબોધનમાં અને વિશેષધર્મના નિરૂપણ પ્રસંગમાં આ વર્ગનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવો બાકી રાખેલો જણાય છે; અને એ નિર્ણય શિક્ષાપત્રીનો વિચાર જાણવા-સમજવા માટે શ્લોક ૨૦૩માં જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોમાંથી મેળવી લેવાનું સૂચવવામાં આવેલું જણાય છે. આજે પણ સંપ્રદાયમાં પાર્ષદવર્ગના ધર્મો અંગે કેટલીક ગેરસમજો પ્રવર્તે છે : દા.ત., એવું માનવા-મનાવવામાં આવે છે કે, સંપ્રદાયના આ પાર્ષદવર્ગને સ્ત્રીવર્ગ સાથે બોલવાની તેમ જ દ્રવ્ય રાખવાની છૂટ છે, પણ એમની દીક્ષાવિધિમાં જુદી જ વાત કહેવામાં આવેલી છે; તેમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેલું છે, ‘**ब्रह्मचारीव योषाँ च त्यजेत् द्रव्यं तु रक्षयेत् ।** — અનાશ્રમી દીક્ષાવાળા એટલે ધોળાં લૂગડાંવાળા પાળા અથવા પાર્ષદે બ્રહ્મચારીત્યાગીની પેઠે જ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને દ્રવ્યની રક્ષા કરવી જોઈએ.’ (૪, ૪૮, ૪). દ્રવ્યની રક્ષા કરવામાં પ્રસંગ આવ્યે દ્રવ્યને અડકવાની છૂટનો સમાવેશ થાય છે; પણ દ્રવ્ય પોતાના માટે લેવાની, રાખવાની કે સંગ્રહ કરવાની છૂટ દેખીતી રીતે જ આપેલી નથી

એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. આ વિધિમાં જે આદેશ આપેલો છે, દ્રવ્યની જે છૂટ આપેલી છે તે સંપ્રદાયના દ્રવ્યના રક્ષણ માટે આપેલી છે. અનાશ્રમીની દીક્ષાવિધિના અધ્યાયની શરૂઆતમાં જ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે આ ત્યાગીવર્ગ સંપ્રદાયના બીજા ત્યાગીવર્ગ જેટલો જ એકસરખો મહત્વનો ભાગ છે. એટલે સંપ્રદાયના ત્યાગીઓના ધર્મો, આ અધ્યાયમાં જ વિશેષધર્મો દાખવેલા છે તેને આ વર્ગે પણ પાળવા જોઈએ એવો અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે. સંપ્રદાયના આશ્રિતત્યાગી પાર્ષદના નામનો શિક્ષાપત્રીના સંબોધનમાં અને વિશેષધર્મોના નિરૂપણમાં અલગ ઉલ્લેખ અને નિરૂપણ કેમ કરવામાં આવેલો નથી એનો આ એક સંભવિત ખુલાસો છે.

૭. હવે આપણે બીજા પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ. સંપ્રદાયમાં ખાસ કારણોસર ત્યાગાશ્રમમાં બ્રહ્મચારીત્યાગી અને સાધુત્યાગી એવા બે વિભાગો રાખવામાં આવ્યા છે. એ કારણે બન્નેના વિશેષધર્મો અલગ અલગ દાખવવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે; પણ એટલા જ કારણે વિશેષધર્મોના નિરૂપણને જે-તે વિભાગ પૂરતું જ મર્યાદિત બનાવવું એ યોગ્ય અને હિતાવહ ન કહેવાય. ત્યાગાશ્રમના ત્રણે વર્ગ અને ગૃહસ્થ હરિભક્તો તથા સ્ત્રીવર્ગ, તમામ આશ્રિતોની દીક્ષાવિધિની જે વિગતો સત્સંગિજીવન પ્ર. ૪ના ૪૬થી ૫૩ સુધીના આઠ અધ્યાયોમાં સમજાવવામાં આવી છે તેમાં શિક્ષાપત્રીમાં વિશેષધર્મ વિભાગમાં જણાવેલા ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે : દા.ત., ડુંગળી-લસણ ન ખાવાનો આદેશ શિક્ષાપત્રીમાં સંપ્રદાયના આશ્રિતો પૈકી એકમાત્ર બ્રહ્મચારીઓના વિશેષધર્મમાં જ જણાવેલો છે; પણ આશ્રિતોની સામાન્ય દીક્ષાવિધિમાં આ નિષેધનો સમાવેશ કરેલો જ છે; અર્થાત્ ડુંગળી-લસણ જેવી અભક્ષ્ય વસ્તુઓ ન ખાવાનો આદેશ સર્વ આશ્રિતોને એકસરખો લાગુ કરેલો છે. આશ્રિતોની સામાન્ય દીક્ષામાં (સ.જી.પ્ર. ૪, અ. ૪૬, શ્લોક ૫૦થી ૫૩) નીચે પ્રમાણે બાબતો જણાવેલી છે :

‘**मद्यं मांसं पारदार्यं स्तेयं स्वपरहिंसनम् ।**

सर्वथैव त्वया त्याज्यं वर्णसंकरकर्म च ॥૫૦॥

ભંગાંગજાહિફેનાનિ તમાલં માદકં ચ યત્ ।

ભક્ષણીયં ન તત્કાપિ યચ્ચ લોકે વિગર્હિતમ્ ॥૫૧॥

અગાલિતં જલં ક્ષીરં ન પેયં ચ કદાચન ।

અપશબ્દા ન વક્તવ્યાઃ સત્યં ચ સ્વપરાર્તિદમ્ ॥૫૨॥

સ્વાસન્નસંબંધવતીઃ સ્ત્રીર્વિનાઽન્યાસ્તુ યોષિતઃ ।

ન સ્પૃશેર્વિધવાઃ ક્લાપિ બુદ્ધિપૂર્વમનાપદિ ॥૫૩॥

— મદ્યાદિક અપેય પદાર્થનું પાન, માંસાદિક અભક્ષ્ય વસ્તુનું ભક્ષણ, પરસ્ત્રીગમન, ચોરી અને પોતાની કે બીજાની હિંસા કરવી તથા વર્ણસંકર કર્મ એટલે પોતાના વર્ણ, જાતિ અને આશ્રમને અનુરૂપ અને શોભે એવું ન હોય અથવા તેથી વિરુદ્ધ હોય એવું કર્મ કરવું — આ બધાનો સંપ્રદાયના આશ્રિત સત્સંગીમાત્રે ત્યાગ કરવો જોઈએ. અભક્ષ્ય પદાર્થો કે પીણાં ખાવાંપીવાં નહિ, એ આદેશનો વધુ વિસ્તાર સમજાવતાં કહ્યું છે કે, આશ્રિત સત્સંગીમાત્રે ભાંગ, ગાંજો, ચરસ, અફીણ, તમાકુ વગેરે જે જે પદાર્થો એક યા બીજી રીતે અને ઓછાવત્તા અંશે પણ માદકતા ઉત્પન્ન કરે એવાં હોય તે તથા એ સિવાય બીજા જે પદાર્થો લોક, વ્યવહાર અને શાસ્ત્રમાં દૂષિત યા નિંદિત હોવાના કારણે વજર્ય ગણેલા યા ગણાતા હોય તે પદાર્થો કદી ખાવાપીવા જોઈએ નહિ. વળી જળ, દૂધ તથા જે જે પ્રવાહી વસ્તુ ખાવાપીવાના ઉપયોગમાં લેવાતી હોય તે ગાળ્યા વિના કદી ગ્રહણ ન કરવાં જોઈએ.’ ગાળવું શબ્દનો અર્થ સૌ કોઈએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે : શુદ્ધ અને સ્વચ્છ વસ્ત્ર વડે પેય પદાર્થને ગાળવા એ એનો સ્થૂળ અર્થ છે; પણ આ ઉપરાંત, ખાવા યા પીવાના ઉપયોગમાં લેવાતી વસ્તુ ભગવદર્પણ એટલે ભગવાનને નિવેદિત કરવી એ એ શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ છે. એટલે જે ખાદ્ય કે પેય પદાર્થ ભગવદર્પણ કર્યા સિવાય લેવાય તે અગાલિત કહેવાય છે. આ ઉપરાંત એ પદાર્થ દેવ, ગુરુ, માતાપિતા પાસે બેઠેલા બીજા માણસો, અતિથિ, આશ્રિતો, ગાય વગેરેને અર્પણ કર્યા સિવાય ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે પણ અગાલિત કહેવાય છે. આશ્રિત સત્સંગીમાત્રે, અપશબ્દ ન બોલવો જોઈએ તથા પોતાનો તથા પારકાનો દ્રોહ થાય એવું સત્યવચન પણ ન

બોલવું જોઈએ. વળી આશ્રિત સત્સંગીમાત્રે પોતાના સમીપ સંબંધ વિનાની જે સ્ત્રી હોય તથા જે વિધવા હોય તેનો જાણીને અને આપત્કાળ પ્રસંગ સિવાય સ્પર્શ પણ ન કરવો જોઈએ.’ બધા દીક્ષિત આશ્રિતોએ સર્વસામાન્ય રીતે પાળવાના ધર્મોની વિગતો સત્સંગિજીવન : પ્ર. ૪, અ. પરના ૭થી ૨૩ સુધીના શ્લોકોમાં સમજાવેલી છે; તેમાં પણ આશ્રિતોએ સ્વચ્છંદે વર્તવાનો અને અભક્ષ્ય અને અપેય ગણાતી વસ્તુમાત્રનો ત્યાગ કરવાનો આદેશ આપેલો છે. આ શ્લોકો દ્વારા આશ્રિતોએ આહારશુદ્ધિ — સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બન્ને પ્રકારના આહારની શુદ્ધિ જાળવવાનો ખાસ આગ્રહ કરેલો છે.

૮. બીજો દાખલો લઈએ : દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવો-કરાવવો નહિ — એ વિશેષધર્મ સાધુત્યાગીના વિશેષધર્મ તરીકે શિક્ષાપત્રીમાં જણાવેલો છે. પણ સંપ્રદાયના બ્રહ્મચારીત્યાગીને દીક્ષાવિધિ વખતે દીક્ષિતને આદેશ આપવામાં આવે છે, ‘યોષામિવ ધનં ચાપિ ન સ્પૃશેત્કર્હિચિદ્ધવાન્ । જેમ તમારે સ્ત્રીનો સ્પર્શ-સંભાષણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તે જ પ્રમાણે તમારે ધનનો પણ સર્વ રીતે ત્યાગ કરવો જોઈએ’ (સ.જી. ૪, ૫૦, ૧૮). ત્રીજો દાખલો લઈએ : ગાયત્રીજપ કરવાનો આદેશ બ્રહ્મચારીત્યાગીના વિશેષધર્મમાં જણાવેલો છે, પણ સાધુત્યાગીને મહાદીક્ષા આપતી વખતે વિષ્ણુગાયત્રીમંત્રનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે અને એ મંત્રનો નિત્યજપ કરવાનો આદેશ અપાય છે જ (સ.જી. ૪, ૫૧). બ્રહ્મચારીત્યાગી અને સાધુત્યાગીના વિશેષધર્મો અલગ અલગ કહેલા છે છતાં એ ધર્મો સંપ્રદાયના ત્યાગીવર્ગના દરેક સભ્યના સામાન્ય ધર્મો છે અને તેથી ત્યાગી આશ્રિતમાત્રે પાળવાના છે એવી સ્પષ્ટતા શિક્ષાપત્રીના શ્લોક ૧૮૬ની ટીકામાં પણ કરવામાં આવેલી છે. જો આ વિશેષધર્મો સંપ્રદાયના ત્યાગીવર્ગના સામાન્ય ધર્મો છે એવું માનીને સંબંધકર્તા આશ્રિતે વર્તવાનું હોય તો શિક્ષાપત્રીમાં એને અલગ અલગ શા માટે દાખવેલા છે એવો પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. એનું કારણ એક જ જણાય છે. સંપ્રદાયમાં બ્રહ્મચારીત્યાગી અને સાધુત્યાગી એમને કેટલીક જુદી જુદી ફરજો અદા કરવાનું નિયત કરેલું છે; એ ફરજો જે-તે વર્ગના

ત્યાગીસભ્ય બરાબર અદા કરી શકે એટલા માટે અલગ નિરૂપણ કરવામાં આવેલું જણાય છે. પ્રતિષ્ઠિત દેવની પૂજા અને નૈવેદ્ય વગેરે કાર્ય બ્રહ્મચારીત્યાગી કરે એવી પ્રણાલિકા સંપ્રદાયમાં શરૂકાળથી સ્વીકારેલી છે એ હકીકત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. આજે એક યા બીજા કારણે એ સ્થિતિ બદલાયેલી છે - બદલાતી જાય છે.

૮. હવે છેલ્લો પ્રશ્ન લઈએ. એ દેખીતું છે કે આચાર્યશ્રી વતી, એમના માટે યા અદાલતી દરમિયાનગીરીના કારણે સ્વતંત્ર રીતે સંપ્રદાયની ભૌતિક બાબતોનો જે વહીવટ કરતા હોય તેમને ભૌતિક બાબતોના વહીવટ માટે શિક્ષાપત્રીમાં આચાર્યશ્રીને જે આદેશો આપેલા છે તે લાગુ થાય છે : દા. ત., ભગવાનના મંદિરમાં આવેલા હરકોઈ અન્નાર્થી વ્યક્તિની આદરથી અન્નાદિ વડે સંભાવના કરવી. ધર્મનિમિત્તે યા દેવ પ્રસન્નતાર્થે આશ્રિતોએ આપેલું અનાજ વગેરે વેચવું નહિ. શ્રીગણપતિજી, શ્રીહનુમાનજી, શ્રીશિવજી વગેરેના જન્મદિવસે ઉત્સવો કરવા વગેરે આદેશો વહીવટકર્તાવર્ગને પણ એકસરખી રીતે લાગુ થાય છે.

અતિ સંક્ષેપમાં જણાવેલી આ હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે શિક્ષાપત્રીમાં દાખવેલા આદેશોનું પાલન સર્વ આશ્રિતોએ, સત્સંગિજીવન વગેરે શાસ્ત્રોમાં પોતાના જે ધર્મો કહેલા છે તેને અનુસરીને એટલે કે શિક્ષાપત્રીમાં કહેલા આદેશોનો એ વિસ્તાર છે એમ નિશ્ચિત સમજીને કરવાનું છે. એટલે જ શિક્ષાપત્રીમાં કહેલા આદેશો સર્વ આશ્રિતો માટે એકસરખા હિતાવહ છે અને સદા સત્ય છે એવો સ્વીકાર સૌ કોઈએ કરવો જોઈએ.

“... દીનપ્રતિદીન મને એમ લાગે છે કે જેટલા પ્રમાણમાં શ્રીજીની આજ્ઞા પાળવામાં આપણી દૃઢતા, તત્પરતા ને ત્વરા ને ઉમંગ તેટલા પ્રમાણમાં આપણા ધર્મ-અર્થ-કામ અને મોક્ષ આદિ પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ છે. જાણેઅજાણે એ આજ્ઞા પાળવામાં જેટલી શિથિલતા તેટલી આપણને અશાંતિ અને અસુખ આવે છે. ...”

૨૫. ત્રાણ મૂઠી પૌંઆ

જગતમાં સંબંધો જાતજાતના ઘણા પ્રકારના હોય છે : માતાપિતા, પતિપત્ની, ભાઈબહેન, ગુરુશિષ્ય, સ્વામીસેવક. પણ એ સંબંધોમાં મૈત્રીસંબંધ અનોખો હોય છે. બીજા બધા સંબંધોમાં સગાઈ, સ્વાર્થ વગેરે કારણો દાખવી શકાય છે, પણ મૈત્રીસંબંધમાં એવાં કારણો સામાન્યતઃ હોતાં નથી અથવા ઓછાં હોય છે. લોકોક્તિ અને નીતિશાસ્ત્ર કહે છે, ‘સમાન શીલવ્યસનેષુ સરવ્યમ્ । - સ્વભાવ, ગુણ, વ્યસન, ટેવ, જીવનની રહેણીકરણી વગેરે સરખાં હોય ત્યાં જ સખ્ય સંભવી શકે છે.’ જગતમાં વિદ્વાન અને મૂર્ખ, રાજા અને રંક, સબળ અને નિર્બળ, સદાચારી અને દુરાચારી, સજ્જન અને દુર્જન વચ્ચે મૈત્રીસંબંધ સંભવી શકતો નથી, પણ આ માન્યતા કેટલીક વખત ખોટી ઠરે છે. અસમાનો વચ્ચે મૈત્રીસંબંધની જે ગાંઠ બંધાય છે તે સરખેસરખા વચ્ચેના સંબંધની ગાંઠ કરતાં ઘણી વખત વધુ દૃઢ અને મજબૂત હોય છે. એવા સંબંધો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને જીવનના અંત સુધી ટક્યા છે - ટકે છે, એવા દાખલા ઇતિહાસને પાને નોંધાયેલા છે. શ્રીકૃષ્ણ-સુદામાનો અદ્ભુત મૈત્રીસંબંધ, અસમાનો વચ્ચેનો મૈત્રીસંબંધ હતો; એક રાજા ભોજ હતો, બીજો ગાંગો તેલી હતો. સુદામા પોરબંદરના એક ગરીબ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ રાજરાજેશ્વર ક્ષત્રિય રાજકુમાર હતા; સુદામા શરીરે સુકલકડી હતો, એના શરીરનાં હાડકાં પણ નરી આંખે ગણી શકાય એમ હતાં; શ્રીકૃષ્ણ ઘનશ્યામ હતા, પણ એમનું શરીરસૌષ્ઠવ અતિ સુંદર અને ખૂબ મોહક હતું. સુદામા વિદ્યાકુશળ હતો, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ વિદ્યાના

મર્મને જીવનમાં ઉતારીને જીવવામાં ભારે કુશળ હતા. એમની વચ્ચે અતૂટ સંબંધ બંધાયો હતો. કીડી અને કુંજર જેવું એમનું મિલન આકસ્મિક હતું, પણ જગતને બોધ આપે એવું આદર્શ હતું.

૨. ઇતિહાસ કહે છે કે ઉજ્જૈયિની નગરીની ક્ષિપ્રા નદીના તટ ઉપર આવેલા મહર્ષિ સાંદીપનિના આશ્રમમાં બન્ને જણ વિદ્યાભ્યાસ નિમિત્તે ભેગા થઈ ગયા હતા. આશ્રમમાં બીજા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ હતા. એ બન્ને વચ્ચે કોઈ પૂર્વપરિચય ન હતો; એટલું જ નહિ પણ બન્ને વચ્ચે સખ્ય બંધાય એવી સમાનતા પણ ન હતી, પણ અંતરના કોઈ અગમ્ય પ્રેમને વશ વર્તીને બન્ને — એક બ્રાહ્મણ અને બીજો ક્ષત્રિય — આશ્રમમાં ભેગા રહ્યા હતા. ભેગા રમ્યા હતા, ભેગા જમ્યા હતા અને ભેગા ભણ્યા હતા. સુદામા વિદ્યાકુશળ હતો, તો શ્રીકૃષ્ણ કર્મકુશળ હતા. બંને ગુરુ સાંદીપનિના ખાસ કૃપાપાત્ર પ્રિય શિષ્યો હતા. બન્નેને જોઈને ગુરુપત્નીનું હૃદય વાત્સલ્યભાવથી ઊભરાઈ જતું હતું. આશ્રમમાં એવી માન્યતા પ્રવર્તતી હતી કે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ હોય ત્યાં સુદામા હોય અને જ્યાં સુદામા હોય ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ હોય. વર્ણધર્મે બન્ને જુદા હતા, પણ મૈત્રીસંબંધે બન્ને એક હતા. જેમ વિદ્યાભ્યાસમાં બન્ને સાથે રહેતા હતા તેમ આશ્રમનાં નાનાંમોટાં કાર્યોમાં પણ સાથે જ રહેતા હતા.

૩. બન્નેનો સમાવર્તનનો (વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરીને ઘેર જવાનો) સમય નજીક આવતો હતો; એ હકીકતની યાદ આવતાં બન્ને મિત્રો ઘણી વખત ઉદાસ થઈ જતા અને ત્યારે આશ્રમના વિશાળ પટાંગણમાં આવેલાં વૃક્ષોમાં એકબીજાની છાયામાં, એ એકબીજાની આંખમાં આંખ અને હાથમાં હાથ મિલાવીને ઊભા રહેતા અને ધીમા પણ રડવા જેવા સ્વરે એકમેકને પૂછતા, ‘તું મને ભૂલી તો નહિ જાય ને?’ જવાબમાં બન્ને એકબીજાને જોરથી ભેટી પડતા, એમના મુખમાંથી પછી મક્કમ શબ્દો બહાર પડતા, ‘આપણને છૂટા પાડે એવું આ જગતમાં કોઈ જ નથી.’ ગુરુ સાંદીપનિ કેટલીક વખત દૂરથી આ દૃશ્ય જોતા અને ત્યારે બન્નેને પાસે બોલાવતા અને આશીર્વાદ આપીને કહેતા, ‘તમારો મૈત્રીસંબંધ અખંડ રહેશે.’

૪. સમાવર્તનના થોડા દિવસો બાકી હતા ત્યારે એક દિવસ શ્રીકૃષ્ણ, સુદામા અને બળરામ ત્રણે જણ આશ્રમ માટે સમિધો અને લાકડાં લેવા માટે જંગલમાં ગયા. પાછા ફરતાં મોડું થાય અને પતિના પ્રિય શિષ્યો કદાચ ભૂખ્યા થાય તો ભૂખ સંતોષવા માટે ગુરુપત્નીએ ત્રણે જણ માટે એક એક મૂઠી ચણા એક વચ્ચમાં બાંધીને એ પોટલી સુદામાના હાથમાં આપી. ગુરુપત્નીને પોતાની મા લે તેવી રીતની કાળજી લેતાં જોઈને ત્રણેનાં હૃદય આનંદથી નાચી ઊઠ્યાં. ગુરુપત્નીને પગે લાગીને ત્રણે જણ ખભે નાનીસરખી કુહાડી લઈને જંગલમાં ગયા. સમિધ વીણતાં અને સૂકાં લાકડાં શોધીને ભેગાં કરતાં ધારવા કરતાં વધુ સમય ગયો; સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો. ઝટઝટ સમિધ અને લાકડાંની ભારી બાંધીને ત્રણે જણ આશ્રમ તરફ ઉતાવળા પગે પાછા ફર્યા.

૫. પણ ત્રણે જણ ભાગ્યે જ પચીસ-ત્રીસ ડગલાં ચાલ્યા હશે એટલામાં અચાનક મુશળધાર વરસાદ તૂટી પડ્યો. વરસાદથી લાકડાં અને પોતાની જાતને બચાવવા માટે ત્રણે જણ વડના એક વૃક્ષ નીચે ઊભા રહ્યા. પવન જોરથી ફૂંકાતો હતો, આકાશમાં કડાકાધડાકા અને વીજળીના ચમકારા થતા હતા, ચારેકોર અંધારું થઈ ગયું. પવન અને પાણીનું જોર એટલું બધું હતું કે ત્રણે જણ અને સુદામા તો ખાસ ઠંડીથી ધ્રૂજતા હતા. ત્રણે જણ થડની આજુબાજુ એકબીજાની નજીક ઊભા હતા, પણ અંધારાને લીધે એકબીજાનું મુખ જોઈ શકતા ન હતા. દૈવેચ્છાથી એ વખતે સુદામાને સખત ભૂખ લાગી. વરસાદથી પલળી ન જાય એટલા માટે બગલમાં રાખેલી ચણાની પોટલી સુદામાને યાદ આવી. મનોમન એમને વિચાર આવ્યો, ‘મને ભૂખ લાગી છે તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામને પણ ભૂખ લાગી હશે.’ ગુરુપત્નીએ દરેક માટે એક મૂઠી ચણાને ત્રણ મૂઠી ચણા આપ્યા હતા; એ કારણે પણ શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામને એમના ભાગના ચણા એમને આપવા ઘટે. સુદામાએ ચણાના ત્રણ સરખા ભાગ કરવાનું અને એક એક ભાગ શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામને આપવાનું મનોમન નક્કી કરીને ધીમેથી બગલમાંથી પોટલી કાઢી અને છોડી; પણ પછી ભૂખના પ્રબળ વેગના કારણે કે બીજા કોઈ અગમ્ય

કારણે — ગમે તે કારણે હોય પણ ચણાના ત્રણ સરખા ભાગ કરવાને બદલે પોટલીમાંથી થોડા ચણા લઈને સુદામાએ પોતાના મોંમાં મૂકી દીધા. એક કોળિયો ચણા ખાધા એટલે પછી બીજો કોળિયો ચણા પણ એ જ પ્રમાણે સુદામાએ ખાધા ત્યારે પોતાના અંતરમાંથી જાણે કોઈ બોલતું હોય એમ એને અવાજ સંભળાયો, ‘એય સુદામા ! શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામના ભાગના ચણા તેં હજી આપ્યા નથી તે આપી દે.’ અવાજ સાંભળીને સુદામા ચણા ખાતો અટકી ગયો. થોડી ક્ષણો પછી એના મનમાં વિચાર આવ્યો, ‘ચણામાં શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામનો ભાગ છે એ ખરું પણ તું તારા ભાગના પહેલાં ખાઈ લે અને પછી એમના ભાગના એમને આપી દેજે.’ આ વિચાર એને ગમ્યો, એથી એણે થોડી રાહત પણ અનુભવી. એણે તરત જ ધીમે ધીમે ચણા ખાવાનું શરૂ કર્યું. શ્રીકૃષ્ણની શ્રવણશક્તિ અને ગંધશક્તિ બહુ તીવ્ર હતી, એમણે અંધારામાં અને વરસતા વરસાદમાં સુદામા ઊભો હતો એ દિશામાં જોયું અને પૂછ્યું, ‘સુદામા ! કોઈ ખાતું હોય એવો અવાજ આવે છે. તું ખાય છે ? ચણા ખાય છે ?’ સુદામાની મૂંઝવણનો પાર ન રહ્યો. પોતે એકલો ચણા ખાતો હતો એવો સ્વીકાર કરવામાં એને નાનમ લાગી. શો જવાબ આપવો એની મનમાં ગડમથલ ચાલી, પણ બીજી જ ક્ષણે એના મુખમાંથી સહસા શબ્દો સરી પડ્યા, ‘આ વરસાદમાં અને આ અંધારામાં ખાતું હોય તોપણ શી રીતે ખવાય ? મને ઠંડી એટલી સખત લાગી છે કે મારા દાંત અકડાઈ ગયા છે અને એકબીજા સાથે અથડાય છે એનો અવાજ થાય છે.’ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ‘મિત્ર ! વરસાદ બંધ થઈ જાય એટલે આ લાકડામાંથી થોડાં લાકડાં સળગાવીને તારી ઠંડી ઉડાડી દઈશ, તું જરા ધીરજ ધર.’ શ્રીકૃષ્ણનો જવાબ સાંભળીને સુદામાના મનમાં તરત જ વિચાર ઝબક્યો, ‘વરસાદ બંધ થાય તે પહેલાં ઝટપટ ચણા ખાઈ લેવામાં જ સાર છે.’ આ વિચાર કરતાં જ સુદામા ઠંડા પેટે ધીમે ધીમે બધા ચણા ખાઈ ગયા.

૬. થોડી વાર પછી વરસાદ બંધ પડ્યો ત્યારે બળરામે સુદામા સામે જોઈને કહ્યું, ‘સુદામા ! ગુરુપત્નીએ આપેલા ચણા લાવ એટલે થોડી

ભૂખ ભાંગે. પછી આપણે આશ્રમમાં જઈશું.’ શ્રીકૃષ્ણે પણ એ માગણીને ટેકો આપ્યો. સુદામા માટે પોતાના અપરાધની કબૂલાત કરી લેવાની આ બીજી તક હતી. એણે જો કહ્યું હોત કે મને કકડીને ભૂખ લાગી હતી તેથી હું બધા ચણા ખાઈ ગયો છું તો શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ ઉદાર દિલે એ કારણ સ્વીકારી લેત. પણ શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે ચણા ચાવ્યાનો અવાજ સાંભળીને પૂછ્યું હતું ત્યારે પોતે ચણા ખાતો ન હતો, પણ ઠંડીના કારણે એના દાંત એકબીજા સાથે અથડાય છે તેનો અવાજ કોઈ ચાવતું હોય તેવો થાય છે એવું જે કહ્યું હતું તે જૂઠું હતું એમ સાબિત થાય. સુદામાની મૂંઝવણ ઓર વધી પણ બુદ્ધિ એની મદદે દોડી આવી; એણે કહ્યું, ‘ચણાની પોટલી પલળી ગઈ એટલે મેં તે વરસાદના પાણીમાં ફેંકી દીધી. જુઓ વચ્ચનો કકડો પેલો તણાતો જાય.’ સુદામાએ ફેંકી દીધેલો વચ્ચનો ટુકડો તણાતો જતો હતો. શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ એ જોઈને હસ્યા અને બોલ્યા, ‘ચાલો, ગુરુપત્નીએ આપેલા ચણા જળયરો ખાશે. એ પણ ભાગ્યશાળી કહેવાય !’ સુદામાના મનમાં પસ્તાવાનાં પૂર ઊછળતાં હતાં.

૭. અણહક્કના ચણા ખાઈ જવા બદલ સુદામાના મનમાં ભારે વેદના થઈ હતી. સુદામા સત્શાસ્ત્રોમાં ગુરુમુખે ભણ્યો હતો કે માણસ જે કંઈ સ્વપરિશ્રમથી મળે તે ખાતાંપીતાં પહેલાં, એના એણે ત્રણ ભાગ કરવા જોઈએ; એક દેવનો ભાગ, બીજો ગુરુ, માતાપિતા, આશ્રિત અને રોગીનો ભાગ અને ત્રીજો ભાગ પોતાના માટે. પહેલા બે ભાગ જેનેતેને પ્રેમથી અર્પણ કર્યા પછી જ શેષ ભાગ, વિવેકી માણસે ખાવોપીવો જોઈએ. પોતે શાસ્ત્ર અને વ્યવહારની આ સામાન્ય આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ વર્ત્યો હતો એ વાત ધ્રુપાવવા માટે એ બે વખત જૂઠું બોલ્યો હતો; એ કારણે એ વેદના અસહ્ય બનતી જતી હતી. અપરાધની કબૂલાત કરી લેવાનો એણે એક ભારે પ્રયત્ન કર્યો, પણ મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ; એની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એને લાગ્યું કે હવે વધુ વખત આ અપરાધનો ભાર સહન નહિ કરી શકાય; પણ એટલામાં ત્રણે જણની શોધમાં નીકળેલા ગુરુ સાંદીપનિ, હાથમાં દીવો લઈને

બેચાર શિષ્યો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ત્રણે જણને વટવૃક્ષની છાયામાં કુશળ ઊભેલા જોઈને સૌને ખૂબ આનંદ થયો. સુદામાએ ઝટઝટ ધોતિયાના છેડા વડે મોં ઉપરથી આંસુના રેલા લૂછી નાખ્યા. બધા ધીમે ધીમે આશ્રમમાં પાછા આવ્યા. પણ ઉપર્યુક્ત પ્રસંગના સુદામાના જીવન ઉપર ઘેરા પ્રત્યાઘાતો પડ્યા. થોડા દિવસો પછી સમાવર્તનનો વિધિ થયો. દ્વારિકાથી શ્રીકૃષ્ણને લેવા માટે રથ આવ્યો. ગુરુ અને ગુરુપત્નીના આશીર્વાદ લઈને શ્રીકૃષ્ણ, સુદામા અને બળરામ ત્રણે જણ રથમાં બેઠા અને આશ્રમમાંથી વિદાય થયા. પછી આખા રસ્તે સુદામા ઉદાસ બેસી રહ્યો. શ્રીકૃષ્ણ કહે, ‘સુદામા ! તું વિદ્વાન છું, આમ ઉદાસ થવું તારા જેવા વિદ્વાન માટે શોભતું નથી. જેમ આપણે વિદ્યાભ્યાસ નિમિત્તે આશ્રમમાં ભેગા રહ્યા હતા તેમ જીવનમાં બીજા એવા ઘણા પ્રસંગો આવશે જ્યારે આપણે ભેગા રહીશું. જેમ દિવસ પછી રાત આવે છે તેમ માનવજીવનમાં સંયોગ પછી વિયોગ આવે જ છે. શિક્ષિત, સંસ્કારી અને સમજુ માણસે એ બધા પ્રસંગો વિવેકથી સહન કરીને સંભાળી લેવા જોઈએ.’ શ્રીકૃષ્ણના શબ્દો સાંભળીને સુદામાને મનમાં થયું, ‘તારા અપરાધની કબૂલાત કરી લે એટલે મનનો ભાર હળવો થાય, પછી તક નહિ મળે. શ્રીકૃષ્ણને સ્પષ્ટ કહી દે કે ઉદાસીનતાનું ખરું કારણ જીવનમાં વારાફરતી અનુભવાતો સ્નેહીજનોનો સંયોગ અને વિયોગ નથી; પણ તમારા બન્નેના ભાગના યજ્ઞા હું ખાઈ ગયો છું, એટલું જ નહિ પણ એ ચોરી અને વિશ્વાસઘાતનું કૃત્ય છુપાવવા માટે બે વાર જૂઠું બોલ્યો છું તે છે.’ પણ દ્વારિકા અને પોરબંદરના રસ્તા જુદા ફંટાયા ત્યાં સુધી એ કંઈ જ બોલી ન શક્યા. રસ્તો ફંટાતાં બન્ને મિત્રો રડતી આંખે અને ભારે હૈયે છૂટા પડ્યા. એક મિત્ર ગયો પોરબંદર અને બીજા ગયા દ્વારિકા.

૮. પોરબંદર ગયા પછી સુદામા સુશીલા નામની એક અતિ સુશીલ અને સંસ્કારી કન્યાને પરણ્યો. સમાજમાં વિદ્વાન તરીકે એનું માન ઘણું સારું હતું; સૌ કોઈ પોતાની મુશ્કેલીઓનું નિવારણ શોધવા માટે એની પાસે આવતા હતા; યજ્ઞ હોય, વિદ્યાસમારંભ હોય, શાસ્ત્રાર્થ હોય, કથાવાર્તા હોય ત્યાં સુદામાને પહેલું આમંત્રણ મળતું અને પહેલું સ્થાન

મળતું હતું, પણ કોઈ જગ્યાએથી એક પૈસો રોકડો મળતો નહિ; કેટલીક વખત પાકું સીધું મળતું તો કોઈ વખત વસ્રો, ધોતિયું, ખેસ યા સાડી મળતાં. દૈવસંજોગે એને ત્રણ છોકરાં થયાં હતાં; ઘરનાં પાંચ માણસનું પૂરું કરતાં એને નાકે દમ આવી જતો હતો. ઘણી વખત તો પતિપત્નીને ઉપવાસ કરવા પડતા હતા. દારિદ્રે એનો ભારે ભરડો લીધો હતો; એનો વિચાર કરતાં એને સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમ પાસેનું જંગલ અને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ જેવા પરમહિતસ્વી મિત્રની હાજરીમાં, મિત્રને અંધારામાં રાખીને, પોતે પોતાના ભાગના યજ્ઞા ઉપરાંત મિત્રના ભાગના યજ્ઞા ખાઈ ગયો હતો એ ઘટના નજર સામે દેખાતી અને એ અંગે અંગે ધ્રૂજી ઊઠતો હતો. સુશીલા બહુ સમજુ અને વિવેકી સ્ત્રી હતી. એણે એકબે વાર પતિને અંગે અંગે ધ્રૂજતો જોયો હતો એટલે એનું કારણ પૂછ્યું, ‘નાથ ! તમે અંગે અંગે ધ્રૂજો છો એનું સાચું કારણ શું છે તે કહો. દારિદ્રતા એ સાચું કારણ નથી; જગતમાં આપણા કરતાં વધારે દરિદ્ર ઘણા માણસો છે; તમારા હૃદય ઉપર બીજો કંઈ ભાર છે જે તમે સહન કરી શકતા નથી અને તેથી તમે ધ્રૂજો છો. કૃપા કરીને તમારા હૃદયનો એ ભાર હળવો કરો અને મને એમાં ભાગીદાર બનાવો.’ સુશીલાના શબ્દો સાંભળીને સુદામાએ મહામુશ્કેલીથી રોકી રાખેલું રુદન છૂટું થઈ ગયું; ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડતાં રડતાં એણે જંગલની ઘટના સુશીલાને જણાવી. પતિની વાત સાંભળીને સુશીલા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ; એણે પતિને આશ્વાસન આપ્યું અને પતિને શાંત પાડ્યો. પતિએ કરેલા અપરાધનું નિવારણ હવે કેવી રીતે કરવું એના વિચારમાં એ ખોવાઈ ગઈ. બીજે જ દિવસે એને માર્ગ સૂઝ્યો.

૯. એણે તરત જ પતિ સુદામાને પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું, ‘તમે અને શ્રીકૃષ્ણ ગાઢ મિત્રો છો. વિદ્યાભ્યાસ વખતે આશ્રમમાં ભેગા રહ્યા હતા તે પછી કદી મળ્યા નથી. તો બેચાર દિવસ માટે દ્વારિકા જઈને એમને મળો; એમને મળવાથી તમારા અંતરનો ભાર હળવો થઈ જશે.’ સુદામાએ પહેલાં તો દ્વારિકા જવાનો ઈન્કાર કર્યો. પણ પછી મનમાં થયું કે જો તક મળશે તો મારા અપરાધની કબૂલાત કરી લઈશ, એટલે હૃદય

હલકુંફૂલ થશે; એટલે જવું તો ખરું. એ દ્વારિકા જવા સંમત થયા. રસ્તામાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય એ માટે નાસ્તો તૈયાર કરવા જેવી કોઈ સામગ્રી ઘરમાં ન હતી; પછી મિત્ર શ્રીકૃષ્ણને ભેટ ધરવા કંઈ લઈ જવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ? અણીની આ વેળાએ પત્ની સુશીલા એમની મદદે આવી. ઘરમાં ભાંગી ગયેલી એક પેટીમાં પોતાની એક જૂની સાડી પડી હતી. સુશીલાએ પડોશીને ત્યાં ગીરો મૂકીને, એ નવી ડાંગરના ત્રણ મૂઠી પૌંઆ લઈ આવી અને પોતાનાં બાળકો માટે પણ એમાંથી ચપટી પણ ન રાખતાં બધા જ પૌંઆની પોટલી બાંધીને, એ પૌંઆ શ્રીકૃષ્ણને અંતરના પૂર્ણભાવથી સપ્રેમ અર્પણ કરવા વિનંતી કરી. સુદામાનું મન પ્રસન્ન થયું. પૌંઆની પોટલી બગલમાં મારીને એ દ્વારિકા ગયો. એના વિદ્વાન મને એને સમજાવ્યું, ‘તેં શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામના ભાગના બે મૂઠી ચણા એમની જાણ બહાર ખાધા હતા, હવે આ રીતે અંતરનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને, તે પૌંઆના રૂપમાં એ પાછા અર્પણ કરે અને અપરાધના નિવારણ માટે એક મૂઠી પૌંઆ વધારાના આપે તો ઘણું ઉત્તમ કહેવાય.’ આ વિચાર આવતાં સુદામાએ અંતરમાં રાહત અનુભવી અને રસ્તાનો થાક ન લાગ્યો.

૧૦. પ્રિય મિત્ર સુદામાને ઘણાં વર્ષે પોતાના ઘેર આવેલો જોઈને શ્રીકૃષ્ણ એને લેવા અને મળવા માટે પલંગ ઉપરથી ઊઠીને સામે દોડ્યા. બન્ને મિત્રો પ્રેમથી ભેટ્યા; રસ્તાનો થાક ઉતારવા માટે શ્રીકૃષ્ણે જાતે સુદામાને સ્નાન કરાવ્યું, એનાં થીંગડાંવાળાં વસ્ત્રો અને મેલીઘેલી ધોતીને બદલે શ્રીકૃષ્ણે એને નવાં વસ્ત્રો પહેરવા આપ્યાં. વસ્ત્રો પહેરીને સુદામાએ પોતાની ફાટેલીતૂટેલી થેલીમાંથી પૌંઆની પોટલી કાઢી અને શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં એ પોટલી મૂકીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. શ્રીકૃષ્ણે મિત્ર સુદામાને હાથ ઝાલીને ઊભો કર્યો અને કહ્યું, ‘મિત્ર ! ઘણાં વર્ષે તેં મને યાદ કર્યો અને મને મળવા આવ્યો તેથી હું ઘણો ખુશી થયો છું; તેમાં વળી તું આ પોટલીમાં મારે માટે કંઈ ભેટ લાવ્યો છું. હૃદયના ભાવની ભેટ જગતમાં દુર્લભ હોય છે. સુશીલા ભાભીએ મારા માટે કંઈ નવી ખાદ્ય વસ્તુ મોકલી લાગે છે.’ — એમ કહીને અતિ

પ્રેમથી પૌંઆની પોટલી હાથમાં લીધી; ધીમેથી છોડી અને અંદર સુંદર તાજા સુગંધીદાર પૌંઆ જોતાં તરત જ ખાવા માંડ્યા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જેવા થોડા પૌંઆ ખાધા કે તરત જ સુદામાના મન ઉપર રહેલો પહાડ જેવો ભાર અદૃશ્ય થઈ ગયો; એના અંતરમાં શાંતિ રેલાઈ ગઈ. શ્રીકૃષ્ણ પૌંઆ ખાતા જાય અને સુદામાના નિખાલસ પ્રેમ અને સુશીલા ભાભીની સુશીલતાનાં વખાણ કરતા જાય; શ્રીકૃષ્ણે ત્રીજો કોળિયો પૌંઆ ખાધા ત્યારે એમને ભારે તૃપ્તિનો ઓડકાર આવ્યો. બાજુમાં ઊભેલાં રુક્મિણીજીએ તરત જ પોટલી ઉપર હાથ મૂકતાં કહ્યું, ‘મહારાજ ! એ શેષ રહેલા પૌંઆ કૃપા કરીને અમને આપો. તમારા મિત્ર અને મિત્રપત્નીના પ્રેમની એ પ્રસાદી તો ઘણું તપ કરીને તમને પ્રસન્ન કરે તેને જ મળે છે.’ રુક્મિણીજીએ પૌંઆની પોટલી ધીમેથી લઈ લીધી અને પછી પોતે એક કોળિયો ખાધો અને શેષ પૌંઆ બીજી રાણીઓને બોલાવીને આપ્યા.

‘મિત્ર ! રાજકાજની ભારે પ્રવૃત્તિમાં તને તો આશ્રમનું જીવન અને જંગલમાં આપણે સમિધ અને લાકડાં લેવા સાથે જતા એ પ્રસંગો યાદ નહિ આવતા હોય’, સુદામાએ અંતરની વાત કહેવા માટે ભૂમિકા માંડતાં શરૂઆત કરી, ‘પણ મને તો એ નિત્ય યાદ આવે છે અને ત્યારે મનમાં ભારે ગ્લાનિ થાય છે.’

‘જો પાછી ઉદાસીનતા અને ગ્લાનિની વાત કાઢી ! વિદ્યાર્થીઅવસ્થા એ માનવજીવનની સૌથી ઉત્તમ અવસ્થા છે. જોકે વિવેકી માણસે જીવનમાં હમેશાં જ વિદ્યાર્થી રહેવું જોઈએ; પણ એક યા બીજા કારણથી તેમ બનતું નથી. મને પણ આશ્રમનું જીવન યાદ આવે છે ત્યારે વર્તમાન જીવન તરફ અણગમો થઈ આવે છે. પણ ચાલ, આજે તો સમુદ્રસ્નાન કરવા જઈએ’. શ્રીકૃષ્ણે ઊભા થતાં કહ્યું. સુદામા અંતરની વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ન કહી શક્યા. બંને મિત્રો સમુદ્રસ્નાન કરવા ગયા. સ્નાન કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણે વળી સુદામાને કહ્યું, ‘મને આશ્ચર્ય એ થાય છે કે આટલાં બધાં વર્ષો થયા છતાં તેં મને કેમ યાદ ન કર્યો ? મને મળવા તું કેમ ન આવ્યો ? હું તને રોજ યાદ કરતો હતો; પણ તું પાસે આવે તો હું

વાત કરું ને ? આજે તું બધા વિચારો અને પ્રવૃત્તિને અળગી કરીને આવ્યો તેથી મને ઘણો આનંદ થાય છે. એમ થાય છે કે તારા માટે હું શું કરું ?’

૧૧. સ્નાન કરીને બન્ને મિત્રો મહેલમાં પાછા આવ્યા. આનંદ-પ્રમોદમાં બીજા બે દિવસ નીકળી ગયા. ચોથા દિવસે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ‘સુદામા ! તું એમ કર; પોરબંદર જા અને સુશીલા ભાભી અને છોકરાંને તેડીને ફરી પાછો અહીં આવજે. મને એ બધાંને મળવાનું ભારે મન થયું છે.’ વિવેકી સુદામો ઈશારો સમજી ગયો. એ તરત જ ઘેર જવા તૈયાર થયો એટલે સુદામાનાં જે વસ્ત્રો હતાં તે બધાં ‘આનું અહીં કંઈ કામ નથી’ એમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે પાછાં આપ્યાં. જે ફાટલાંતૂટલાં વસ્ત્રો પહેરીને સુદામો દ્વારિકા આવ્યો હતો તે જ વસ્ત્રો પહેરીને એ દ્વારિકા છોડીને પોરબંદરને માર્ગે ચાલવા લાગ્યો. આખા રસ્તે સુદામાના મનમાં શ્રીકૃષ્ણ અને એમની રાણીઓ માટે પરમ અહોભાવ ઊભરાતો રહ્યો. શ્રીકૃષ્ણે પોતાને કંઈ આર્થિક સહાય કરી નથી એવો કોઈ વિચાર એના મનમાં ન આવ્યો. લાંબા ગાળે અંતરના મિત્રને મળ્યાનો આનંદ એના ઉરમાં સમાતો ન હતો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મુખેથી કંઈ કહ્યું ન હતું પણ એક કોળિયા પોંઆમાં એમણે સુદામાને ત્રિલોકનું સુખ અને સંપત્તિ આપી દીધાં હતાં. શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો પોકારીને કહે છે કે, ભક્ત ભગવાનને એક વેંત નમે છે તો ભગવાન તેને એક હાથ નમતા આવે છે; ભક્ત અંતરપટ ખોલીને ક્યારે હાથ લંબાવે છે એની જ ભગવાન રાહ જોતા હોય છે. સુદામા પોરબંદર પહોંચે છે, પોતાના ખખડખજ નિવાસસ્થાને સુંદર મહેલ જેવું મકાન ઊભેલું જોઈને એ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે; પણ એટલામાં તો એની પત્ની સુશીલા મહેલ જેવા એ ઘરમાંથી દોડતી આવે છે — અને પતિના ચરણોમાં માથું નમાવીને વંદન કરે છે, પતિની પૂજા કરી હાર પહેરાવે છે અને કહે છે, ‘નાથ ! આજ સવારે બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં શ્રીકૃષ્ણે મને દર્શન દીધું અને તમે હમણાં પાછા આવો છો એવું કહ્યું. હૃદયના શુદ્ધ ભાવથી તમે ભગવાનને માત્ર ત્રણ જ મૂઠી પોંઆ અર્પણ કર્યા તો એમણે તમને આ ત્રિલોકની સંપત્તિ આપી છે.

ભક્તવત્સલ ભગવાને તમારા અપરાધો માફ કર્યા છે એની આ સાબિતી છે.’ સુદામાએ શેષજીવન પત્ની સાથે ભગવાનની અનન્ય સેવામાં વિતાવ્યું.

૧૨. શ્રીકૃષ્ણ-સુદામાની આ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ઘટના જીવ અને જગદીશ્વરને બરાબર લાગુ થાય છે. એ એકમેકના પરમ હિતેચ્છુ સુહૃદ એટલે મિત્ર છે. મુંડકોપનિષદના ત્રીજા મુંડકના પહેલા ખંડના શ્લોકમાં આ વાત ખૂબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવેલી છે. એ શ્રુતિવચન કહે છે :

‘દ્વા સુપર્ણા સયુજા સઘાયા સમાન વૃક્ષં પરિષ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્યશ્નન્યોઽભિચાકશીતિ ॥’

— પરસ્પર મિત્રભાવ સેવીને, એકમેક સાથે રહેનારાં બે પક્ષીઓ એક વૃક્ષની ડાળ ઉપર બેઠાં છે, એ બેમાંથી એક જે જીવ છે તે પીપળાના વૃક્ષનાં ફળ અતિ સ્વાદથી ખાય છે; જ્યારે બીજું જે પરમેશ્વર છે તે ફળ ખાતું નથી; પણ પહેલું પક્ષી જે ફળ ખાય છે તેને સાક્ષીરૂપે જુએ છે. આ જગત અથવા આ શરીર પીપળાનું એક મહાવૃક્ષ છે, એમાં એકબીજાના મિત્ર એવા જીવ અને જગદીશ્વર એક જ ડાળ ઉપર પાસે પાસે બેઠેલા છે. જીવ અહં, મમત્વ અને આસક્તિથી, સ્વાદ અને રાગથી કર્મ કરે છે અને એનું ફળ સુખદુઃખને ભોગવે છે; જગદીશ્વર, અંતર્નિયામક અને સાક્ષીરૂપે જીવને કર્મ કરતો અને એનાં ફળ ભોગવતો જુએ છે. પણ જીવ અને જગદીશ્વરની મિત્રતામાં મિત્રધર્મ બજાવવાનું પુણ્યકાર્ય મોટા ભાગે જગદીશ્વરના ભાગે જ આવે છે. મિત્રધર્મનો ભંગ કરવો અને તે પણ એકબે વાર નહિ પણ વારંવાર ભંગ કરવો અને છતાં એનો એકરાર ન કરવો અને પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું એ કાર્ય જીવ કરે છે. જીવની અવગચંડાઈનો પાર હોતો નથી; જ્યારે જગદીશ્વરના ઔદાર્યનો પાર હોતો નથી. પોતાની અવગચંડાઈના કારણે જ સુદામાને જેમ દારિદ્રના દુઃખમાં સબડવું પડ્યું તેમ જીવને સંસૃતિના વમળમાં અથડાવું પડે છે. જીવને અણહક્કનું અને બીજાના ભાગનું ખાવાની કુટેવ પડેલી છે; કોઈ સારી વસ્તુ યા પદાર્થ એ જુએ એટલે એને મેળવવાને એ પ્રયત્ન કરે છે : સીધી રીતે એ વસ્તુ ન મળે તો આડીઅવળી ગમે તે રીતે પણ એ વસ્તુ

મેળવીને જ જંપે છે. વસ્તુ યા પદાર્થ મળે એટલે એને વહેંચીને ખાવાની કે ભોગવવાની એની વૃત્તિ જ હોતી નથી — મોટા ભાગે તો એકલા જ ખાવાની ઈચ્છા રહે છે. દેવને અર્પણ કરવાની ભાવના મૂળમાં હોતી નથી; છતાં જ્યારે દેવને અર્પણ કરે ત્યારે પોતે ખાવાની વૃત્તિ તો મનમાં આગળ પડતી જોર કરતી જ હોય છે. એટલે દેવને અર્પણ કરતા પહેલાં માનસિક રીતે તો એ પોતે જ પદાર્થ ખાઈ ચૂક્યો હોય છે. માણસ ભગીરથ પરિશ્રમ કરીને પદાર્થ ભોગવવા માટે મેળવે છે, પણ એ પદાર્થ એક જ શરતે એને પચે છે અને પુષ્ટ કરે છે, જો એ ત્યાગીને ભોગવે તો જ એ પદાર્થ એને પુષ્ટિકર્તા બને છે. લોકવ્યવહારમાં કહેવામાં આવે છે કે, દરેક દાણા ઉપર ખાનારનું નામ લખેલું હોય છે. માણસ એ નામ જોઈ કે વાંચી શકતો નથી; એટલે લોકોત્તર જીવનની સાદી રીત એ હોય છે કે, પદાર્થને ભોગવતા પહેલાં એ પદાર્થને પોતે ભોગવવાની વૃત્તિનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ. એક પદાર્થનો ઉપભોગ કરનાર ઓછામાં ઓછા ત્રણ જણ તો હોય છે જ — સૌથી પ્રથમ જગતકર્તા જગદીશ્વર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ; બીજું પોતાના ગુરુ, માતાપિતા, પોતાના આશ્રિતો અને રોગી, દુર્બળ અને અશક્તજનો; અને છેવટે શેષ તરીકે પોતે. આ રીતે પદાર્થને ભોગવવામાં આવે તો એ નડતું નથી. આ સાથે જ માણસે પદાર્થની સાત્ત્વિકતા અને શુદ્ધિ માટે જેવો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે તેવો બલકે તેથી વધારે આગ્રહ પદાર્થ મેળવવાનાં સાધનોની સાત્ત્વિકતા અને શુદ્ધિ માટે રાખવો જોઈએ. સુદામાની પત્ની સુશીલાએ પોતાની જૂની સાડી ગીરો મૂકીને ત્રણ મૂઠી પોંઆ મેળવ્યા હતા અને એમાંથી ઘરમાં કંઈ ન રાખતાં બધા જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરવા માટે પોટલીમાં બાંધી આપ્યા હતા. હૃદયના શુદ્ધ ભાવ અને પ્રેમથી અર્પણ કરેલા ત્રણ મૂઠી પોંઆના બદલામાં જગદીશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સુદામા અને સુશીલાને વગર માગ્યે ત્રિલોકની સુખસંપત્તિ આપ્યાં હતાં. ત્રણ મૂઠી યણા સુદામાએ એકલપેટા થઈને ખાધા ત્યારે એને અસહ્ય દુઃખ અને ભૂખમરો ભોગવાવે એવું દારિદ્ર મળ્યું. એ જ સુદામાએ, સુશીલા જેવી પત્નીની સલાહ પ્રમાણે ચાલીને ત્રણ મૂઠી પોંઆ ભગવાન

શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કર્યા ત્યારે ત્રિલોકીનાં સુખ અને સંપત્તિ મળ્યાં. ક્રિયામાં જ્યારે અહં અને આસક્તિ ભળે છે અને પ્રાધાન્ય ભોગવતાં થાય છે ત્યારે એ ક્રિયા ગમે તેવી શુભ હોય તોપણ સંસૃતિનું સર્જન કરે છે; પણ એ જ ક્રિયામાં જ્યારે અહં અને આસક્તિને બદલે સ્વના ત્યાગની અને ઈશ્વરાર્પણની ભાવના ભળે છે ત્યારે એ સુખ, શાંતિ અને આત્યંતિક શ્રેય આપનારી બને છે.

“... સાપને દૂધ પાઈએ તોપણ ઝેર થઈ જવાનું જ. ભગવાનના થાળમાં સીંગડીઓ વધનાગ મૂકીએ તોપણ તે પોતાનો ઝેરી સ્વભાવ છોડનાર નહિ. તેમ આસુરી સંપત્તિવાળાને તમો તેના હિતની વાત કહો તોપણ તે માનવાના નહિ. દુર્યોધનની પત્નીએ દુર્યોધનને લોભ અને કામ છોડવાની ઘણી જ સચોટ દલીલોથી વાત કરી તોપણ તે પોતાનો દુષ્ટ સ્વભાવ મૂકી શક્યો નહિ, બલકે, એણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે તું કહે છે તે ખરું છે, મારો અને આખા કુટુંબનો નાશ મારા કૃત્યથી થવાનો છે એ હું સંપૂર્ણ જાણું છું. પરંતુ મારે એ નાશની ક્રિયામાંથી નિવૃત્ત થાવું નથી તેમ જ એવી ક્રિયા હું કરવાનો છું. રાવણે પણ પોતાની પવિત્ર સ્ત્રી મંદોદરીને એવો જ નિર્લજ્જ જવાબ આપેલો. અમૃત પણ ઝેરમાં ભળે તો તે ઝેર થઈ જાય. આ કુદરતી અને અચળ સિદ્ધાંત છે. તેથી આસુરી સંપત્તિવાળા સવળા અર્થ કરે જ નહિ, અવળા અર્થ જ કરે. શિશુપાલને જેમ ભગવાનની દરેક ક્રિયામાં દોષ દેખાયા કરતા હતા તેમ જ આસુરી સંપત્તિવાળાને અમૃત પણ ઝેર લાગે. અમૃત સર્વેને શાંતિ આપે છે પણ આસુરીને ઝેર જ લાગે છે. તેથી જ આસુરી સંપત્તિવાળાથી દૈવી સંપત્તિવાળાએ દૂર રહેવું અને દૈવી સંપત્તિએ આસુરી સંપત્તિથી દૂર રહેવું એવા એક ઉચ્ચાશયથી જ શ્રીજીએ ‘શિક્ષાપત્રી’માં તેમ જ સર્વે સચ્ચાઓમાં આજ્ઞા કરી છે કે આસુરી સંપત્તિવાળાને આ જ્ઞાન કહેવું નહિ, આ પુસ્તક આપવું નહિ એ ‘શિક્ષાપત્રી’ સર્વજીવહિતાવહ છે. છતાં પણ આસુરી સંપત્તિવાળા એનો ઊંધો અર્થ કરી ઘણાનો મોક્ષ અને હિત બગાડે છે. ...”

૨૬. સ્પર્શાસ્પર્શવિવેક

ધર્મ એટલે શું એ જાણવા-સમજવા છતાં જે એનું આચરણ કરતો નથી અને અધર્મ એટલે શું એ જાણવા-સમજવા છતાં જે એનો ત્યાગ કરતો નથી તેનું નામ મહાભારતના ઇતિહાસમાં દુર્યોધન પાડવામાં આવ્યું છે; પણ માનવજીવનનો ઇતિહાસ જોઈએ તો એનું નામ માણસ રાખવું જોઈએ. માણસ ધર્મ એટલે શું ? અને અધર્મ એટલે શું ? એ જાણે-સમજે છે છતાં ધર્મનું આચરણ કરતો નથી અને અધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી. જીવનમાં જે કરવાની જરૂર છે તે ન કરવું અને જે કરવાની જરૂર નથી તે પહેલું કરવું એ જાણે આજે માણસનો સ્વભાવ થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે. જીવનમાં જેનો સ્પર્શ અને સંગ કરવાની જરૂર છે તેનો સ્પર્શ અને સંગ ન કરવો અને જેનો સ્પર્શ અને સંગ કરવાની જરૂર નથી તેનો સ્પર્શ અને સંગ કરવો એમાં આજે માણસને જાણે મજા આવતી હોય એમ જણાય છે. આડાઈ અને અવળચંડાઈ માણસને જાણે આદિકાળથી વરેલાં હોય એમ લાગે છે. માનવજીવન આજે જાતજાતની અનેક વિચિત્રતાઓ અને વિરોધાભાસોથી ઊભરાતું લાગે છે.

૨. જગતમાં ચાર પ્રકારની યોનિઓના દેહો ધરાવતાં જીવપ્રાણીઓમાં માણસ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે; કારણ કે એ જ એક બુદ્ધિયુક્ત છે. બુદ્ધિ એટલે વિવેક. જીવનમાં હિત કરે અને અહિત કરે એ વચ્ચે, ધર્મ અને અધર્મ, અસત્ય અને અસાર હોય તેનો ત્યાગ કરવાની અને જે હિત કરે એવું હોય — ધર્મ, સત્ય અને સાર હોય, તે જ ગ્રહણ કરવાની શક્તિને વિવેક કહેવાય છે. માણસ જીવનની સુખ-

સગવડની સુવિધા જાળવવા માટે કેટલીક વખત વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે; પણ સ્પર્શસ્પર્શની બાબતમાં કોણ જાણે કેમ પણ એ વિવેક વીસરી જાય છે. એક દાખલો લઈએ : દરદીને તપાસ્યા પછી ડોક્ટર તરત જ કાર્બોલિક સાબુથી હાથ ધોઈ નાખે છે; દરદીના રોગના જંતુઓ, સ્પર્શના કારણે પોતાના શરીરમાં દાખલ ન થાય એની તકેદારીરૂપે એ હાથ ધોવાની ક્રિયા કરે છે; એ ક્રિયા યોગ્ય, આવશ્યક, આરોગ્યપ્રદ અને વૈજ્ઞાનિક માનવામાં આવે છે. પણ એક સ્ત્રી યા પુરુષ કોઈ પણ વાજબી કારણ વિના, બીજા પુરુષ યા સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરે તો એ ક્રિયાને અયોગ્ય, અનાવશ્યક, અનારોગ્ય અને અવૈજ્ઞાનિક માનવામાં આવતી નથી. સ્ત્રી યા પુરુષ, બીજા પુરુષ યા સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરે ત્યારે જેનો સ્પર્શ કરવામાં આવે તેનાં શરીર, મન અને સ્વભાવના ગુણદોષના જંતુઓનું, સ્પર્શના કારણે એનામાં સંક્રમણ થાય છે. આપણે કોઈ ઠંડા યા ગરમ પદાર્થનો સ્પર્શ કરીએ છીએ ત્યારે સ્પર્શના કારણે ઠંડી યા ગરમીનો અનુભવ આપણને તરત જ થાય છે; કેટલીક વખત તો એવા પદાર્થને જોવા માત્રથી યા તેની પાસે ઊભા રહેવા માત્રથી પણ આપણે ઠંડી યા ગરમીની અસર અનુભવીએ છીએ. જ્યારે કોઈ સાધુચરિત સત્પુરુષનો આપણે સ્પર્શ કરીએ છીએ ત્યારે અથવા કોઈ આસુરી સંપત્તિવાળા અસાધુ અને વિષયી જનનો સ્પર્શ કરીએ છીએ ત્યારે આપણા શરીર અને મનમાં એકમેકથી વિપરીત અસરો ઊભરાય છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થાય છે કે સ્પર્શ દ્વારા બીજાના ગુણદોષનું સ્પર્શ કરનારમાં સ્પર્શના ભાવ અને વેગના પ્રમાણમાં ઓછાવત્તા અંશે શીઘ્ર વહન થાય છે. જીવનમાં રોજ આ સત્ય અનુભવમાં આવે છે છતાં આજે સ્ત્રી યા પુરુષ સ્પર્શસ્પર્શવિવેકની, એમાં શું ? — એમ કરીને ઘોર અવગણના કરે છે. એનું શું કારણ ?

૩. દરેક વ્યક્તિ જીવનમાં સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે એમાં કંઈ જ ખોટું નથી. મુક્ત વિચાર, મુક્ત વાણી અને મુક્ત વર્તન એ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનાં જીવંત લક્ષણો છે. પણ આ સાથે જ માણસે સમજવું જોઈએ કે સ્વતંત્રતા એ સાપેક્ષ તત્વ છે. મારા સ્વાતંત્ર્યનું હું જે ભાવે રક્ષણ કરું તે જ ભાવથી

મારે બીજાની સ્વતંત્રતાનું પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ. એટલે કે, મારી સ્વતંત્રતા બીજાની સ્વતંત્રતા ઉપર આધારિત છે તેથી મારી સ્વતંત્રતા સાચવવા માટે મારે બીજાની સ્વતંત્રતા પણ સાચવવી જોઈએ. આ સિદ્ધાંત જીવનમાં ન સચવાય તો જીવનમાં સ્વતંત્રતા તો કદી મળતી નથી પણ કલેશ, અજંપો અને સંઘર્ષ જ મળે છે. એટલા માટે સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોએ માનવજીવનમાં આચાર, વિચાર અને વિહારની બાબતમાં કેટલાક વિવેકોનું પાલન કરવાનો આગ્રહ કરેલો છે. ખાણીપીણીની બાબતમાં માણસ જેમ જે કંઈ સૌમ્ય, સાત્ત્વિક અને પૌષ્ટિક હોય તે જ ગ્રહણ કરવાનો વિવેક દાખવે છે; વાણીની બાબતમાં, એ જેમ પ્રિય, સત્ય, રુચિકર અને હિતકર હોય તે જ બોલવાનો વિવેક રાખે છે તેમ એકબીજાનો સ્પર્શ કરવાની બાબતમાં પણ જે યોગ્ય, આવશ્યક, આરોગ્યપ્રદ અને હિતકર હોય તેનો જ સ્પર્શ કરવાનો વિવેક એણે દાખવવો જોઈએ. ઇતિહાસ પોકારીને કહે છે કે, એક માત્ર સ્પર્શના કારણે જ માણસનું જીવન કાં ઉન્નતિના શિખરે પહોંચ્યું છે કાં અવનતિની ઊંડી ગર્તમાં ધકેલાઈ ગયું છે. મંથરાના સ્પર્શમાત્રથી રામભક્ત કેકેયી સંપૂર્ણતઃ રામવિરોધી બની ગઈ હતી અને રામને રાજસિંહાસને બેસવાને બદલે વનમાં જવું પડ્યું હતું; આમ, માત્ર સ્પર્શના પરિણામે જ રામાયણનું સર્જન થયું હતું. રાજકુમારી જયંતીના હાથના સ્પર્શના કારણે જ પરમ એકાંતિક, જ્ઞાની ભક્તો, નારદ અને પર્વતના મનનું પરિવર્તન થયું હતું, બન્નેને જયંતી સાથે લગ્ન કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઈ અને બન્ને એકબીજાના હરીફ બન્યા હતા; વાત એટલેથી જ અટકી નહિ, બન્નેએ સ્વયંવરમાં એકબીજાનું મુખ મર્કટ જેવું થાય એવા વરની ભગવાન પાસે માગણી કરી હતી; ગણિકા રંભાના હાથે મીઠાં ફળ ખાવાના પરિણામે, જેમને આ સ્ત્રી કહેવાય અને આ પુરુષ કહેવાય એવો ભેદ જન્મથી જ વર્તતો ન હતો એવા મહામના શૃંગી ઋષિએ ત્યાગાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો હતો અને લગ્નની બેડી સ્વહસ્તે પહેરી લીધી હતી. મિસરની વિષયલંપટ મહારાણી ક્લિયોપેટ્રાને કેદ પકડી મારી નાખવા માટે લોકોના લશ્કર સાથે રાજમહેલ ઉપર વિજયી

આક્રમણ કરનાર એન્ટની, ક્લિયોપેટ્રાના સ્પર્શમાત્રથી જ એને કેદી બનાવવાને બદલે પોતે જ એનો કેદી બની ગયો હતો. વીજળીનો સ્પર્શ થતાં જ જેમ માણસનાં નાડીપ્રાણ ખેંચાઈ જાય છે તેમ સ્પર્શસ્પર્શના વિવેકની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને જ્યારે સ્ત્રી પુરુષનો અને પુરુષ સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરે છે ત્યારે જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન, ભક્તોની ભક્તિ, યોગીઓનો યોગ, વિરાગીઓનો વૈરાગ્ય, ધર્મનિષ્ઠોનો ધર્મ, બુદ્ધિશાળીઓની બુદ્ધિ, વિદ્વાનોની વિદ્યા, સત્તાધારીઓની સત્તા અને ધનકુબેરોનું ધન હરાઈ જાય છે — હણાઈ જાય છે. સ્પર્શ એ અગ્નિ છે; અગ્નિનો યોગ માણસ જો વિવેકથી કરે છે તો એની ઠંડી અને વ્યાધિ દૂર થઈ જાય છે; પણ વિવેકહીન બનીને એ જો ગમે તેમ યોગ કરે છે તો એ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. એટલે વિવેકી સ્ત્રીપુરુષ, સ્પર્શસ્પર્શવિવેકનું યથાર્થ જ્ઞાન અવશ્ય મેળવે અને એ જ્ઞાન બરાબર પચાવીને જીવનમાં આચરે એ અત્યંત આવશ્યક છે.

૪. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે મુમુક્ષુમાત્રના, સવિશેષ તો પોતાના આશ્રિત ભક્તજનોના હિતાર્થે સ્પર્શસ્પર્શવિવેક શિખવેલો છે; સં. ૧૮૬૩ના કાર્તિક સુદ ૪ના રોજ, ગઢડામાં દાદા ખાચરના દરબારમાં, સંતો અને દેશદેશના હરિભક્તોની મળેલી ધર્મસભામાં એમણે અતિ કૃપા કરીને આ ધર્મવિવેક ઉપદેશેલો છે. સંપ્રદાયના મહાસમર્થ સિદ્ધ પુરુષ શતાનંદ મુનિએ શ્રીહરિએ કહેલા એ ઉપદેશામૃતને ઝીલી લઈને, શ્રીસત્સંગિજીવનમાં ત્રીજા પ્રકરણના પચીસમા અધ્યાયમાં માનવમાત્રના હિત માટે એ ગૂંથી લીધેલો છે. એ ઉપદેશામૃતનો ઉપસંહાર કરતાં મહામુનિ શતાનંદજી કહે છે, ‘**યઃ પુરુષઃ સ્પર્શવિવેકમેતં નારી પઠેદ્વા શ્રૃણુયાત્પ્રભૂક્તમ્ । તાવત્ર કીર્તિ ધનધાન્યઋદ્ધિ સંપ્રાપ્નુતો ધામ હરેસ્તથાન્તે ।** (સ. જી. ૩, ૨૫, ૬૩) — જે પુરુષ યા સ્ત્રી સર્વેશ્વર શ્રીહરિએ ઉપદેશેલા સ્પર્શસ્પર્શવિવેકજ્ઞાનને શ્રદ્ધાપૂર્વક વાંચે છે યા સાંભળે છે અને વાંચી-સાંભળીને જીવનમાં બરાબર આચરે છે તે આ જીવનમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું પદ અને પ્રતિષ્ઠા અને સુખસંપત્તિ, સમૃદ્ધિ તથા શાંતિ નિશ્ચય પામે છે; અને દેહ ત્યાગ કરીને પરમાત્માના દિવ્યધામમાં

નિવાસ કરે છે અને ભગવાનની દિવ્યસેવાનું પરમ સુખ નિશ્ચય ભોગવે છે.’ સ્પર્શસ્પર્શવિવેકનું બરાબર પાલન કરવાથી કેવું ઉત્તમ હિતકારી ફળ મળે છે એની વિવેકી જનોએ હમેશાં નોંધ લેવી ઘટે છે.

૫. કેટલાક કહે છે કે, સ્પર્શસ્પર્શવિવેક એ તો માણસની નિર્બળતાની નિશાની છે, પણ એ માન્યતા બરાબર નથી. સ્પર્શસ્પર્શવિવેક એ તો સબળોનું શસ્ત્ર છે; જે નિર્બળ હોય છે તે આ વિવેકનું પાલન જ કરી શકતો નથી. કેટલાક કહે છે કે, સ્પર્શસ્પર્શવિવેકના પરિણામે, સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે પ્રેમ અને આદરભાવ ઘટે છે અને એકબીજા સાથે સહકારથી જીવવાની અને કામ કરવાની ભાવના ઓછી થાય છે; આ માન્યતા પણ ખોટી છે. સાચી વાત એ છે કે, સ્ત્રી અને પુરુષ એકમેક સાથે જેટલા સંયમથી વર્તતાં હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં એમના અંતરમાં એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમ અને આદરના ભાવો વધે છે. કેટલાક કહે છે કે, સ્પર્શસ્પર્શવિવેકના કારણે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે ઉચ્ચહીનના ભાવો જાગે છે અને કાયમ થાય છે; આ માન્યતા ધરમૂળ ખોટી છે. સ્ત્રી યા પુરુષ જ્યારે પોતાના ધર્મની મર્યાદામાં રહીને વર્તે છે ત્યારે તે એકબીજાને વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે અને તેથી એમની વચ્ચે ઉચ્ચહીનના ભાવો જો કોઈ હોય તો તે તરત નાબૂદ થાય છે. કેટલાક કહે છે કે, સ્પર્શસ્પર્શવિવેક એ માનવજાતનું દૂષણ છે; આ એક વિપરીત માન્યતા છે. સાચી વાત એ છે કે, સ્પર્શસ્પર્શવિવેક એ દૂષણ નથી પણ એનો અતિરેક કરીને એકબીજાને હલકાં અને અદ્ભૂત ગણવાની જે વૃત્તિ જાગે છે, વિસ્તરે છે અને ઘર કરી બેસે છે તે દૂષણરૂપ છે. વિવેકી જનોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, સ્પર્શસ્પર્શવિવેક કોઈને પણ અદ્ભૂત કે હલકા માની-મનાવીને હડધૂત કરવાનું શિખવતો નથી, એ કોઈનીય નિંદા કરવાનું કહેતો નથી, પણ બીજાના દોષોનું પોતાનામાં સંક્રમણ ન થાય એ જ કાળજી રાખવાનું કહે છે. કેટલાક કહે છે કે, સ્પર્શસ્પર્શવિવેક એ ધર્મધેલણ અને વેવલાઈ છે; સાચી વાત એથી તદ્દન જુદી જ છે. પોતાને શિક્ષિત, સુધરેલા અને સંસ્કારી મનાવવાની ધૂનના કારણે સ્ત્રી અને પુરુષ

આજે જે સ્વૈરવિહાર કરે છે તે જ ખરી રીતે તો ઘેલછા અને વેવલાઈ કહેવાય તેમ છે. કેટલાક કહે છે કે, સ્પર્શસ્પર્શવિવેક જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગમાં મોટા અવરોધરૂપ છે; આત્માની અને ભક્તિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કોઈ સ્ત્રી નથી અને કોઈ પુરુષ નથી, પણ આત્મા છે — ભક્ત છે. વિવેકી જનોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, સ્પર્શસ્પર્શવિવેકમાં આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે જ. પણ એનો ઉપયોગ વ્યવહારમાં વિવેકથી કરવા ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાન અને ભક્તિના આ સિદ્ધાંતની ઓથ લઈને જો કોઈ માણસ બીજી સ્ત્રીનો હાથ પકડે યા તેના ગળામાં હાથ નાખે તો એને કાં તો ડંડા ખાવા પડે છે, કાં તો જેલમાં જવું પડે છે. સ્પર્શસ્પર્શવિવેક તો સ્ત્રી હોય યા પુરુષ દરેકને ધર્મની મર્યાદા દાખવે છે; અને એ મર્યાદામાં રહીને જ જીવવાનું કહે છે. સ્પર્શસ્પર્શવિવેક માનવજાતને પોકારીને કહે છે કે, આત્માને અને પરમાત્માને ઓળખવા અને પામવા માટે પુરુષ સ્ત્રી માટે બાધારૂપ કે અવરોધરૂપ નથી. જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિના માર્ગે આગળ વધવામાં જે બાધક અને અવરોધક છે તે સ્ત્રી યા પુરુષ નથી, પણ સ્ત્રીના મનમાં પુરુષ માટે અને પુરુષના મનમાં સ્ત્રી માટે, ‘એ ભોગ્ય છે’ એવી જે વાસના, રાગ અને આસક્તિ રહેલાં છે તે જ છે; એ વાસના, રાગ અને આસક્તિ જડમૂળથી જાય તો પછી કોઈ સ્ત્રી પુરુષ માટે કે કોઈ પુરુષ સ્ત્રી માટે બાધક કે અવરોધક બનતાં નથી. ઈતિહાસના પાને એના અનેકાનેક દાખલાઓ નોંધાયેલા છે : જનક અને અંબરીષ, વસિષ્ઠ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય, દાદા ખાયર અને પર્વતભાઈ — આ બધાનાં જીવન સ્પર્શસ્પર્શવિવેકનાં ઉત્તમ આદર્શ દૃષ્ટાંતો છે. વિવેકી જનોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, આત્મા અને પરમાત્માને ઓળખવા અને પામવા માટે નિષ્કામવ્રતની દૃઢતા એ એક અનિવાર્ય શરત છે; અને નિષ્કામવ્રતની દૃઢતા કેળવવા અને સિદ્ધ કરવા માટે સ્પર્શસ્પર્શવિવેક એ એક અનિવાર્ય શરત છે. જ્ઞાની અને વિજ્ઞાની બન્ને એકમત થઈને કહે છે કે, સ્ત્રીને પુરુષ માટે અને પુરુષને સ્ત્રી માટે સ્વાભાવિક આકર્ષણ હોય છે. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોએ સ્ત્રીને પુરુષ માટે અને પુરુષને સ્ત્રી માટે જે

હેત હોય છે — જેને સ્વાભાવિક લેખવામાં આવે છે, એ હેતને જ માયા તરીકે ઓળખાવેલી છે. જ્ઞાની અને વિજ્ઞાની બન્ને એકમત થઈને કહે છે કે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ અને યોગ ધી અને અગ્નિ જેવો છે; ધી અને અગ્નિનો યોગ થાય છે ત્યારે ભડકો અવશ્ય થાય છે, તેમ સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે સંબંધયોગ થાય છે ત્યારે ભડકો અવશ્ય થાય છે. એ ભડકો ન થાય અને કદાચ થાય તો એમાંથી માણસને બચાવી લેવા માટે સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોએ સ્પર્શસ્પર્શવિવેકની યોજના કરેલી છે. અતિ સંક્ષેપમાં કરેલા આ વિવરણ ઉપરથી પ્રતીતિ થશે કે સ્પર્શસ્પર્શવિવેક એ સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેના ઐહિક અને આત્મિક હિત માટે યોજાયેલું સંરક્ષણ-કવચ છે; એટલે એની અવગણના માણસનું પોતાનું જ અહિત કરે છે.

૬. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે મુમુક્ષુમાત્રના, સવિશેષ તો સંપ્રદાયના આશ્રિત ભક્તજનોના રક્ષણ અને હિત માટે જે જ્ઞાનસિદ્ધાંતો અને ધર્મજીવનની પ્રણાલિકાઓ પ્રવર્તવેલી છે તે, એક રીતે જોઈએ તો નવી નથી, સનાતન છે; પણ ઇતિહાસની આંખે જોઈએ તો તે નવી અને ક્રાંતિકારી છે એવો સ્વીકાર કરવો પડે તેમ છે. એમણે જે સ્પર્શસ્પર્શવિવેકનો આગ્રહ દાખવેલો છે અને ઉપદેશેલો છે તેમાંથી કોઈનેય, ગોપાળાનંદ સ્વામી જેવાને પણ અપવાદ ગણીને એમણે મુક્તિ આપેલી નથી. એકમાત્ર જે નિર્વિકલ્પ સમાધિસ્થ હોય, એટલે કે જેને દેહનું અને દૈહિક ક્રિયા કરવાનું ભાનશાન ન હોય એવાને જ આ વિવેકનું પાલન કરવામાંથી દેખીતી રીતે જ સમજી શકાય એવાં કારણોસર મુક્તિ આપી છે. એમણે મુમુક્ષુઓને અને સંપ્રદાયના આશ્રિતોને ખાસ ચેતવણી આપી છે અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે, ઈન્દ્રિયો અને મનના આહારને અને તેમાં ત્વચા-ઈન્દ્રિયના આહારમાં સ્પર્શસ્પર્શવિવેકનો સમાવેશ થાય છે તે જે શુદ્ધ નહિ રાખે તેને મારું ધામ નહિ મળે પણ ધક્કા મળશે. એમણે જાહેરસભામાં ખુલ્લા શબ્દોમાં આશ્રિત માત્રને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે, ‘અમારો સ્વભાવ તો એક જગ્યાએ ગોઠોહનથી વધુ સમય રહેવું નહિ એવો છે; અમે જ્યારે અમારા દાખડા

સામું જોઈએ છીએ ત્યારે મનમાં એમ થાય છે કે અહીંથી — આ જગતમાંથી તત્કાળ ચાલ્યા જઈએ; પણ અમે અહીં ટક્યા છીએ એનું કારણ અહીંના હરિભક્તોના નિષ્કામવ્રતની દૃઢતા છે.’ પરાત્પર પુરુષોત્તમ નારાયણને અતિ પ્રિય એવા નિષ્કામવ્રતની દૃઢતા માટે સ્પર્શસ્પર્શવિવેક એ પહેલું પણ છેવટ સુધી અતિ આવશ્યક ગણાય એવું સનાતન પગથિયું છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સંપ્રદાયની ધર્મધુરા પ્રત્યક્ષ સંભાળી ત્યારે એમણે પહેલું કાર્ય નિષ્કામવ્રતની દૃઢતા માટે સ્પર્શસ્પર્શવિવેકનો અમલ કરવાનું કરેલું છે. એમણે સ્ત્રી અને પુરુષ આશ્રિતો માટે અલગ ધર્મમંદિરો અને અલગ જ્ઞાનસભાઓનું આયોજન કર્યું, જેમાં પુરુષોનાં મંદિર અને સભામાં પુરુષો જ હોય અને સ્ત્રીઓનાં મંદિર અને સભામાં સ્ત્રીઓ જ હોય.

૭. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પ્રવર્તવેલી આ ધર્મજીવન-પ્રણાલિકાની કેટલાક ટીકા કરે છે. દેવમંદિર અને જ્ઞાનસભાનું સ્ત્રી અને પુરુષ માટે અલગ આયોજન કરવાથી સ્ત્રીવર્ગનું ભારે અહિત થયું છે — થાય છે એવું આ ટીકાકારો માને-મનાવે છે; પણ ખરેખર વ્યવહારમાં તો આ માન્યતાથી તદ્દન જુદી સ્થિતિનો વિવેકી જનોને અનુભવ થાય છે. સંપ્રદાયના સ્ત્રીવર્ગમાં શિક્ષણ, ધર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના સંસ્કારોનું સિંચન કરવા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જે કર્યું છે તેવું એ કાળમાં બીજા કોઈએ પણ કર્યું નથી એમ જો કહીએ તો તેમાં ભાગ્યે જ અતિશયોક્તિ કરી લેખાશે. એ કાળમાં સ્ત્રીશિક્ષણને નામે મોટું મીડું હતું યા સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રસાર નહિવત્ હતો. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કરેલી આ યોજનાના પરિણામે સંપ્રદાયનો સ્ત્રીવર્ગ એકલા અક્ષરજ્ઞાનથી નહિ પણ તત્ત્વજ્ઞાનની ગૂઢ વાતોથી પણ વિભૂષિત થયો હતો. એ કાળમાં સ્ત્રીને કેવળ ભોગ્ય વસ્તુ માનવામાં આવતી હતી; ઘણા સ્ત્રીને ‘તાડનકી અધિકારી’ માનતા હતા; પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કરેલી આ યોજનાના પરિણામે સંપ્રદાયમાં ઘેર ઘેર સ્ત્રી ‘કાર્યેષુમંત્રી’ અને ‘જ્ઞાનેષુ સહધર્મચારિણી’ મનાતી થઈ હતી. એમણે કરેલી આ યોજનાના પરિણામે ગૃહસ્થાશ્રમી આશ્રિતોમાં બે પડાળિયો સત્સંગ,

એટલે જે ઘરમાં ઘણીઘણિયાણી બન્ને સત્સંગના રંગથી રંગાયેલાં હોય એવી જીવનવ્યવસ્થાને ત્યારે પ્રોત્સાહન મળતું હતું. એમણે કરેલી આ યોજનાના પરિણામે સંપ્રદાયમાં ઘણી સ્ત્રીઓ જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી હતી, ઘણી સમાધિનિષ્ઠ બની હતી અને ઘણીને ‘નિરાવરણ દૃષ્ટિ અને શક્તિ’ પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

૮. સ્પર્શસ્પર્શવિવેકની વાત ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ માત્ર ભૌતિક જણાય છે; પણ ખરેખર એ તો માણસની આધ્યાત્મિક વિકાસયાત્રા સાથે સંકળાયેલી છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેથી સ્પર્શસ્પર્શવિવેકના પહેલા પગથિયા તરીકે યોજેલી ધર્મપ્રણાલિકાને આનુષંગિક કહેવાય એવી બીજી કેટલીક ધર્મપ્રણાલિકાનું પણ સાથે સાથે જ આયોજન કરેલું છે : (૧) શિક્ષાપત્રીના શ્લોક ૪૦માં એ પૈકી પહેલી ધર્મપ્રણાલિકાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે : ‘પુરુષોના મંદિરમાં ઉત્સવ-સમૈયા પ્રસંગે યા રોજ દર્શનાર્થે આવતાં સ્ત્રી અને પુરુષે, મંદિરમાં એકબીજાનો સ્પર્શ ન થાય એ રીતે અવશ્ય વર્તવું જોઈએ.’ કેટલાક કહે છે કે, ઈષ્ટ આરાધ્ય દેવદેવેશ્વર સન્મુખ તો ન કોઈ સ્ત્રી છે, ન કોઈ પુરુષ છે; બધા જ ભક્તો અને સેવકો છે; પછી આ પ્રકારની પ્રણાલિકા પ્રવર્તવવાનો શો અર્થ છે ? આ પ્રશ્ન ખોટો અને અપ્રસ્તુત છે : (અ) સૌથી પહેલી વાત તો એ છે કે આશ્રિત ભક્તજને તો ઈષ્ટ આશ્રયદાતા, સર્વેશ્વર શ્રીહરિની આજ્ઞાનું પાલન કોઈ પણ પ્રકારનો તર્ક — પછી એ તર્ક ગમે તેવો સુસંગત, શુદ્ધ યા શાસ્ત્રસંમત જણાતો હોય તોપણ કર્યા સિવાય કરવું જોઈએ. ઈષ્ટદેવની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં કેમ ? શા માટે ? વગેરે પ્રશ્નોને એના જીવનમાં અવકાશ જ ન હોય. એટલે જે સાચો આશ્રિત સત્સંગી છે તે ઉપર્યુક્ત ધર્મદેશના ગુણદોષની ચર્ચાવિચારણામાં ઊતરતો જ નથી. (બ) બીજી વાત એ છે કે, આપણે ઉપર નિશ્ચિત જોયુંજાણ્યું છે કે, સ્પર્શસ્પર્શ દ્વારા બીજાના દોષોનું એકબીજામાં સંક્રમણ થાય છે — પછી એ સ્પર્શનું સ્થળ મંદિર હોય, માર્ગ હોય, ઘર હોય કે જંગલ હોય. એટલે સ્ત્રી યા પુરુષ જો વિવેક ભૂલી જઈને એકબીજાનો સ્પર્શ કરે તો એમાં એમનું પતન થવાની પૂરી શક્યતા રહેલી છે. સ્પર્શસ્પર્શવિવેકને

વિસારે પાડીને ગમે તેમ સ્પર્શ કરવાથી, મોટા જ્ઞાની ભક્ત મહાત્માઓ પણ પોતાની સ્થિતિમાંથી ભ્રષ્ટ થયા છે — થાય છે એવું ઇતિહાસ કહે છે, અને (ક) ત્રીજી વાત, આશ્રિત પોતાના જ ઈષ્ટ, આરાધ્ય પરમેશ્વરની આજ્ઞાનો એમની નજર સામે જ ભંગ કરે છે; એ અપરાધના મૂળમાં નાસ્તિકતા સિવાય બીજું કંઈ જ નથી એવો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરવો પડે તેમ છે. આ ધર્માજ્ઞાનું પાલન કરવા-કરાવવા માટે મંદિરોના સંચાલકો અને વ્યવસ્થાપકો પણ એકસરખા જવાબદાર છે. દર્શનાદિ માટે એમણે એવી વ્યવસ્થા યોજવી જોઈએ કે જેથી સ્ત્રી યા પુરુષ સર્વને દર્શનાદિનું સુખ મળે અને ધર્માજ્ઞાનું સહેજે સહેજે પાલન થાય. આ ધર્માજ્ઞા સંપ્રદાય બહાના ઘણાને સાશ્વર્ય કુતૂહલ પ્રેરે એવી છે; કારણ કે જગતમાં કોઈ સંપ્રદાયમાં કે કોઈ મંદિરમાં આવી ધર્માજ્ઞા અને આવી વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં નથી. કેટલાંક મોટાં મંદિરોમાં આ અનુપમ ધર્માજ્ઞાનું પાલન કરવા તરફ આજે આશ્રિતો તથા પાલન કરાવનારા સંચાલકો ઉપેક્ષા અને શિથિલતા દાખવે છે; એ સ્થિતિ અતિ શોચનીય કહેવાય અને ચલાવી લેવા જેવી ન કહેવાય.

૯. બીજી (૨) આનુષંગિક ધર્માજ્ઞા શિક્ષાપત્રીના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ગૂંથી લેવામાં આવી છે : ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે —

‘જ્ઞાનવાર્તાશ્રુતિર્નાર્યા મુખાત્ કાર્યા ન પૂરુષૈઃ ।

ન વિવાદઃ સ્ત્રિયા કાર્યો ન રાજા ન ચ તજ્જનૈઃ ॥

— સ્ત્રીના મુખેથી પુરુષે જ્ઞાનવાર્તા પણ ન સાંભળવી જોઈએ અને સ્ત્રી સાથે વિવાદ ન કરવો જોઈએ.’ જગતમાં પોતાને શાણા અને સમજુ તરીકે ઓળખાવનારા ઘણા લોકો આ ધર્માજ્ઞા વાંચી-સાંભળીને એની યોગ્યતા અને આવશ્યકતા અંગે ટીકા કરે છે. કેટલાક કહે છે કે, નીતિશાસ્ત્ર તો ઉકરડામાં રત્ન પડ્યું હોય તો તે પણ લેવાની શિખામણ આપે છે; એટલે આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપની જ્ઞાનવાર્તા જ્યાંથી મળતી હોય ત્યાંથી વાંચવા-સાંભળવામાં કોઈ પ્રત્યવાય ન હોવો જોઈએ.

પણ સૌ કોઈએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, ગમે તેના મુખેથી અને ગમે ત્યાંથી જ્ઞાનવાર્તા વાંચવા-સાંભળવાથી લાભ કરતાં હાનિ જ વધારે થાય છે. માણસનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, વક્તાને સાંભળતી વખતે એના રૂપ, ગુણ અને હાવભાવનું પણ એ નિરીક્ષણ કરે છે અને પછી એનું એ ચિંતન કરે છે; એટલે નારી વક્તાના મુખેથી જ્ઞાનવાર્તા સાંભળનાર માણસ એના રૂપ, ગુણ અને હાવભાવનું પણ નિરીક્ષણ અને ચિંતન કરે એ સ્વાભાવિક છે; એ નિરીક્ષણ અને ચિંતન એને ભારે નુકસાન કરે છે. માણસ જ્ઞાનવાર્તા વિકારોના શમન માટે વાંચે છે અને સાંભળે છે; જ્યારે અહીં વિકારો જન્મવાનો સંભવ વધારે હોય છે. કેટલાક કહે છે કે, આ ધર્માજ્ઞાથી સ્ત્રીશક્તિનું અપમાન થાય છે; ખરેખર તો એથી એનું ગૌરવ વધે છે. જ્ઞાનવાર્તા વાંચવા-સાંભળવાનો મુખ્ય હેતુ નિષ્કામવ્રતની દૃઢતા કરવી એ જ છે. જેનું નિષ્કામવ્રત અતિ દૃઢ હોય છે તે જ બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને ઓળખી શકે છે અને પામી શકે છે; જ્યારે નારીમુખેથી જ્ઞાનવાર્તા સાંભળવાના પરિણામે નિષ્કામવ્રતની દૃઢતા થતી નથી, પણ જે કંઈ થોડીઘણી દૃઢતા થઈ હોય છે તેમાં પણ તિરાડ પડવાનો સંભવ રહે છે. બીજી ધર્માજ્ઞા ‘સ્ત્રી સાથે વિવાદ ન કરવો’, એમાં પુરુષના રક્ષણનો હેતુ રહેલો છે. સ્ત્રી સાથે વિવાદ કરવામાં સરવાળે સુખ કે શાંતિ મળતાં નથી, એવું તો વ્યવહારદક્ષ પુરુષો આજે પણ સ્વીકારે છે. આઘ શંકરાચાર્ય જેવા સમર્થ પુરુષે મંડનમિશ્રની સ્ત્રી સાથે વિવાદ કર્યો; પરિણામમાં જોકે એ જીત્યા પણ એમની એ જીત હાર કરતાં પણ વધુ વરવી હતી; વિવાદમાં જીતવા માટે એમને મુદત માગવી પડી હતી અને એ મુદત દરમિયાન એક રાજાના મૃતદેહમાં પ્રવેશ કરી ઉચ્ચકોટિના સંન્યાસી અને જ્ઞાની પુરુષને ન શોભે એ રીતે સંસારની લીલાનો અનુભવ કરવો પડ્યો હતો.

૧૦. ત્રીજી (૩) આનુષંગિક ધર્માજ્ઞા જોકે સંપ્રદાયના ત્યાગીવર્ગને અનુલક્ષીને કરવામાં આવેલી છે; પણ એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ સર્વ સામાન્ય સ્વરૂપની છે એવો સ્વીકાર કરવો પડે તેમ છે. શિક્ષાપત્રીના એકસો અગણ્યાએશીમા શ્લોક દ્વારા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે, ‘ન

કાર્ય સ્ત્રીઃ સમુદ્દિશ્ય ભગવદ્ગુણકીર્તનમ્ । — સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને ભગવત્કથાકીર્તન પણ ન કરવું’, એવી ધર્માજ્ઞા કરેલી છે. જગતના કોઈ સંપ્રદાયમાં કોઈ ધર્મપ્રવર્તકે આ પ્રકારની ધર્માજ્ઞા કરેલી નથી. એવું માનવામાં આવે છે કે અગ્નિ જેમ જ્ઞાની તો સદા પવિત્ર હોય છે અને પોતાનું રક્ષણ પોતે કરી શકે એવી શક્તિ એમનામાં સદા ભરેલી હોય છે; પણ ઈતિહાસ અને અનુભવ આ માન્યતાને ખોટી ઠેરવે છે. પોતાના પવિત્રપણા ઉપર અને પોતાની શક્તિ ઉપર મુસ્તાક રહીને, સ્ત્રીઓની વચ્ચે બેસીને, સ્ત્રીઓને સમુદ્દેશીને જ્ઞાનવાર્તા કરનારા ઘણા પુરુષોના ધોર પતનની કથાઓથી ઈતિહાસનાં પાનાં ખરડાયેલાં છે જે આજે પણ જોવા-વાંચવા મળે છે.

૧૧. સ્પર્શસ્પર્શવિવેકના પ્રોત્સાહન માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્ત્રીપુરુષ માટે અલગ ધર્મમંદિરો અને અલગ જ્ઞાનસભા જેવી જ, ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ એવી એક અનુપમ ધર્મપ્રણાલિકા પ્રવર્તાવેલી છે, તે દીક્ષા અંગે છે. સંપ્રદાય અને એનાં ત્રિવિધ અંગો એટલે આચાર્ય, ત્યાગી અને ગૃહસ્થ — એમના ધર્મની રક્ષાનો વિચાર કરીને તથા દેશવિભાગના ઐતિહાસિક લેખમાં જણાવેલાં ધોરણોને અનુસરીને, એમણે ધર્મદેવના પરિવારના બે ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષોની પરંપરાના ધોરણે સંપ્રદાયના આચાર્યપદે નિયુક્તિ કરેલી છે. આશ્રમધર્મે સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રી આમ ગૃહસ્થ હોવાથી, એ સ્ત્રી શિષ્યાઓનો સ્પર્શ કરે, દીક્ષા આપે યાને ઉપદેશ આપે એમાં કશું અજુગતું યા અશાસ્ત્રીય કહેવાય તેમ નથી; પણ ભાગવદ્ધર્મનું નવસંસ્કરણ, રક્ષણ અને પ્રવર્તન એ જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના જીવનનો પરમ હેતુ હોવાથી એમણે દીક્ષાવિધિ માટે કાંતિકારી કહી શકાય એવી એક નવી રીત અપનાવી છે. શિક્ષાપત્રીમાં શ્લોક ૧૨૩ તથા ૧૨૪ અને ૧૩૩ તથા ૧૩૪માં આચાર્યશ્રી અને આચાર્યપત્નીના વિશેષધર્મ તરીકે એમણે ધર્માજ્ઞા કરી છે, ‘આચાર્યશ્રીએ સંપ્રદાયના પુરુષ શિષ્યોને જ દીક્ષા અને મંત્રોપદેશ આપવો, પણ કોઈ પણ સ્ત્રી શિષ્યોને દીક્ષા અને મંત્રોપદેશ ન આપવો; એમણે સમીપ સંબંધ વિનાની કોઈ

પણ સ્ત્રીનો સ્પર્શ ન કરવો. આચાર્યપત્નીએ સમીપ સંબંધ* વિનાના કોઈ પુરુષનો સ્પર્શ ન કરવો, પોતાનું મુખ જુએ એવી રીતે ન વર્તવું, તેમ જ એમણે પોતાના પતિ આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા અને અનુમતિથી કેવળ સ્ત્રીવર્ગને જ દીક્ષા અને મંત્રોપદેશ આપવો. જગતના ધર્મસંપ્રદાયોમાં આજે જે આચાર્યપદે બિરાજતા હોય છે તે પોતાના સંપ્રદાયની સ્ત્રી શિષ્યાઓનો સ્પર્શ કરે છે અને મંત્રદીક્ષા તથા ઉપદેશ આપે છે. મંત્રદીક્ષા ઘણી વખત એકાંતમાં અપાય છે; એકાંતમાં ન અપાતી હોય તોપણ એ વખતે દીક્ષા આપનાર અને દીક્ષા લેનાર એકબીજાના વધુ નિકટ યોગમાં આવે છે. આવી રીતે નિકટ સંબંધમાં આવવાથી કેટલીક વખત અનિષ્ટ પરિણામો સર્જાયાના ઘણા દાખલા બનેલા છે અને તે ઈતિહાસના પાને નોંધાયેલા છે. નિષ્કામવ્રતની શુદ્ધિ અને દૃઢતા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ઝીણામાં ઝીણી બાબતોનો પણ વિચાર કરેલો છે અને એ માટે યોગ્ય પ્રબંધની યોજના કરેલી છે, એ હકીકત આ પ્રજ્ઞાલિકા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રબંધની યોજના પાછળ આચાર્ય કે સ્ત્રી શિષ્યાના પદ, પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવને સહેજ પણ હીણું દાખવવાનો હેતુ નથી, પણ સંબંધકર્તા સર્વના નિષ્કામવ્રતનું સર્વ રીતે રક્ષણ કરવું એ જ એક હેતુ રહેલો છે.

૧૨. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્પર્શસ્પર્શવિવેકની જાળવણી દરેક આશ્રિત કરે એ માટે આચાર્યશ્રી અને આચાર્યપત્ની ઉપરાંત ગૃહસ્થ હરિભક્તો, સધવાવિધવા સ્ત્રીઓ તથા ત્યાગીઓ માટે પણ કેટલીક મહત્વની ધર્મજ્ઞાઓ કરેલી છે. શિક્ષાપત્રીમાં એ ધર્મજ્ઞાઓ સ્પષ્ટ શબ્દમાં સમજાવેલી છે : ‘ગૃહસ્થાશ્રમી હરિભક્તોએ સમીપ સંબંધ

* નીચે જણાવેલા સંબંધીઓ સમીપ સંબંધવાળા ગણાય છે : (૧) પિતા અને પિતામહ (૨) ભાઈ, ભાઈના પુત્રો અને તેમના પુત્રો (૩) ભાઈની પુત્રીઓના પુત્રો (૪) કાકા, કાકાના પુત્રો અને તેમના પુત્રો (૫) કાકાની પુત્રીઓના પુત્રો (૬) માતામહ (૭) મામા, મામાના પુત્રો અને તેના પુત્રો (૮) મામાની પુત્રીઓના પુત્રો (૯) કુઆ અને તેના પુત્રો (૧૦) માસા અને તેના પુત્રો (૧૧) આચાર્ય, ગુરુ એમના પુત્રો (૧૨) અન્નદાતા અને એના પુત્રો (૧૩) સસરો (૧૪) જેઠ અને દિયેર અને તેમના પુત્રો (૧૫) જમાઈ અને તેમના પુત્રો.

વિનાની વિધવા સ્ત્રીનો સ્પર્શ ન કરવો’, આ ધર્મજ્ઞામાં વપરાયેલા વિધવા શબ્દને વળગી રહીને કેટલાક કહે છે કે, ગૃહસ્થ હરિભક્ત વિધવા સિવાયની બીજી કોઈ સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરી શકે છે; પણ ધર્મજ્ઞાનો આશય તો ગૃહસ્થ હરિભક્ત સમીપ સંબંધ વિનાની સ્ત્રીનો, ખાસ કરીને વિધવાનો સ્પર્શ ન કરે એવું જ કહેવાનો સ્પષ્ટ જણાય છે (શ્લોક ૧૩૫); ‘આપત્કાળ પ્રસંગ વિના, પોતાની મા, બહેન અને દીકરી સાથે પણ એકાંતમાં ન રહેવું.’ (શ્લોક ૧૩૬). વિધવા સ્ત્રી આશ્રિતોએ ‘સમીપ સંબંધ વિનાના કોઈ પુરુષનો સ્પર્શ ક્યારેય ન કરવો’ (શ્લોક ૧૬૪); ‘ગર્ભપાત કરાવનારી સ્ત્રીનો સ્પર્શ ન કરવો.’ (શ્લોક ૧૭૦). ‘સંપ્રદાયના ત્યાગીઓ-બ્રહ્મચારી, સાધુ તથા પાર્ષદે (અમારા ‘શિક્ષાપત્રી - કેટલાક પ્રશ્નો’ એ લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પાર્ષદ એ સંપ્રદાયના ત્યાગીવર્ગનું જ અંગ અને સભ્ય હોવાથી, એમણે પણ સાધુ-બ્રહ્મચારીના ધર્મોનું પાલન કરવાનું છે. માત્ર સંપ્રદાયના કામ પૂરતું દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવાની નહિ, પણ સ્પર્શ કરવાની તેમને છૂટ આપેલી છે; સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવાની કે તેની સાથે બોલવાની છૂટ એમણે કોઈ શાસ્ત્રમાં આપેલી જણાતી નથી, તેથી અહીં પાર્ષદ શબ્દ વાપરેલો છે), સ્ત્રીનો સ્પર્શ ન કરવો (શ્લોક ૧૭૫); દેવતાની મૂર્તિ સિવાય કોઈ સ્ત્રીની પ્રતિકૃતિ ન કરવી કે તેનો સ્પર્શ ન કરવો (શ્લોક ૧૭૭); સ્ત્રીનો વેશ ધારણ કરેલા પુરુષનો સ્પર્શ ન કરવો (શ્લોક ૧૭૮); જ્યાં સ્ત્રી પીરસનારી હોય ત્યાં ભિક્ષા લેવા જવું નહિ.’ (શ્લોક ૧૮૪, ૧૮૪). સંપ્રદાયના ત્યાગીઓને, સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવાની યા તેની સાથે બોલવાની એક જ પ્રસંગે છૂટ આપવામાં આવેલી છે : ‘પોતાનો અથવા સ્ત્રીના પ્રાણનો નાશ થાય એવો પ્રસંગ હોય ત્યારે, સ્ત્રી સાથે બોલીને યા તેનો સ્પર્શ કરીને પણ પોતાના અને તેના પ્રાણની રક્ષા કરવી જોઈએ.’ (શ્લોક ૧૮૨); ‘પોતાની રહેવાની યા ઊતરવાની જગ્યામાં સ્ત્રીનો પ્રવેશ ક્યારેય પણ ન થવા દેવો.’ (શ્લોક ૧૮૦).

૧૩. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્પર્શસ્પર્શવિવેકની વાત અતિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને ખૂબ ભારપૂર્વક જણાવી છે. શ્રીમદ્ભાગવતના તૃતીય

સ્કંધના અધ્યાય ૩૧નો ૩૭મો શ્લોક ટાંકીને, સર્વજ્ઞ અને સર્વેશ્વર એવા શ્રીહરિ કહે છે :

‘તત્સૃષ્ટસૃષ્ટસૃષ્ટેષુ કોઽન્વચ્છિન્દતધીઃ પુમાન્ ।

ઋષિ નારાયણમૃતે યોષિન્મચ્ચેહ માયયા ॥

— સ્ત્રીરૂપી માયાથી જેનું મન ન લોભાય એવો કોઈ પુરુષ આ સૃષ્ટિમાં નથી; એક માત્ર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ જ માયામાં રહેવા છતાં માયાથી આકર્ષાતા નથી.’ વચનામૃતમાં આ વાત સમજાવતાં શ્રીહરિ કહે છે, ‘એવા મોટા છે (મુક્તાનંદ સ્વામી અને ગોપાળાનંદ સ્વામીનો નામનિર્દેશ કરીને શ્રીહરિ કહે છે) તોપણ જો એમને માનનો બહુ યોગ થાય તથા રૂપિયા અને સોનામહોરના ઢગલા આગળ આવીને પડવા લાગે તથા રૂપવાન એવી જે સ્ત્રીઓ તેનો યોગ થાય તો એ ત્યાગી છે તોપણ એણે કરીને એમનું ઠેકાણું રહે નહિ અને... આપણા માર્ગમાં જે અતિ ઊતરતા હશે તે જેવા પણ રહે કે ન રહે એમાં પણ સંશય છે.’ (લોયા, પ્ર. ૧૩, ગ.અં.પ્ર. ૩૩). એટલે સ્પર્શસ્પર્શવિવેકની વાતની વિવેકી આશ્રિતે વિપરીત દેશ, કાળ, ક્રિયા અને સંગના વેગમાં તણાઈ જઈને, એમાં શું ? કરીને ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. પ્રજ્ઞાયક્ષુ, ત્રિકાળજ્ઞ શતાનંદ મુનિ કહે છે, ‘સ્પર્શસ્પર્શવિવેકનું ઉલ્લંઘન કરનાર ગમે તેવો જ્ઞાની ભક્ત-મહાત્મા હોય તોપણ તેને આ જીવનમાં દુઃખ, દારિદ્ર અને અપયશ જ મળે છે; એને ભગવાનનું ધામ મળતું નથી, પણ વારંવાર ગર્ભવાસનું મહાકષ્ટ જ ભોગવવું પડે છે.’ આ શબ્દો સૌ કોઈએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. સુજ્ઞેષુ કિં બહુના ।

“... એક વાત યાદ રાખશો કે પરમાત્માને નિષ્કામવ્રત ઘણું પ્રિય છે. દેહમાં આત્મા હોય તો દેહ સારો લાગે ને તે દેહ કરીને કલ્યાણનાં દરેક કાર્યો થઈ શકે અને સુખ મેળવી શકાય. તેમ આત્મા દેહધારી થઈને દેહથી નિષ્કામવ્રતની દૃઢતા રાખી ભગવદ્વાશ્રયપૂર્વક પુરુષપ્રયત્ન કરે તો જરૂર સફળતા મળે. ....”

૨૭. નારાયણગીતા

ગીતા નામવાળા ગ્રંથો અને શાસ્ત્રો જગતમાં ઘણાં છે : શ્રીમદ્ભાગવતમાં જુદા જુદા આઠ ઉપદેશોને ગીતા નામ આપેલું છે — કપિલગીતા, ગર્ભગીતા, ઉદ્ભવગીતા, હંસગીતા, પરમહંસગીતા, અવધૂતગીતા, ભિક્ષુગીતા અને ઐલગીતા. પણ જે ગીતા ભગવાને પોતે કહેલી હોય અને વર્ષો પછી જે જોવા-સાંભળવાની દિવ્ય દૃષ્ટિ અને શક્તિ પોતાના ઉત્તમ પ્રિય ભક્તજનને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને પોતે આપી હોય; અને તે શક્તિને આધારે એ ભક્તે એ સાંભળીને ભગવાનનાં લીલાચરિત્રોના મહાગ્રંથમાં ગૂંથી લીધી હોય એવી ગીતા તો જગતના સાહિત્યમાં એક જ છે; એનું નામ છે નારાયણગીતા. વિ. સં. ૧૮૫૯ના શ્રાવણ વદ ૯ના દિવસે, અપરાહ્નકાળે, સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠે આવેલા માંગરોળ બંદરના પાદરે એક મોટા વટવૃક્ષ નીચે ભરાયેલી જાહેર સભામાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાના આશ્રિતોને ઉદ્દેશીને એ ગીતા કહેલી છે અને સં. ૧૮૮૫ના ચૈત્ર માસમાં ગઢડામાં દાદા ખાચરના દરબારમાં બેસીને શ્રીહરિએ આપેલી દિવ્ય શક્તિના પ્રભાવથી, સિદ્ધમુક્ત શતાનંદ મુનિએ જાતે સાંભળીને સત્સંગિજીવન નામના ભગવત્લીલાચરિત્રના મહાગ્રંથના બીજા પ્રકરણના સાતમા અધ્યાયમાં એ ગૂંથી લીધી છે.

૨. એ ગીતાકથનની રસપ્રદ વિગતો નીચે પ્રમાણે છે : એકવીસ વર્ષની ભરયુવાન વયે સંપ્રદાયની ધર્મધુરા ફણેણી ગામે રામાનંદ સ્વામી પાસેથી પ્રત્યક્ષ સંભાળી લીધા પછી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ

ફણેણીથી ધોરાજી, ભાડેર, માણાવદર, પીપળાણા, અગત્રાઈ અને કાળવાણી થઈને વિ. સં. ૧૮૫૮ની પોષી પૂર્ણિમાના દિવસે માંગરોળ બીજી વાર પધાર્યા (પહેલી વાર વર્ણવેશે અને નીલકંઠ સરજુદાસ નામે પધાર્યા હતા). એ વખતે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અનેક જીવોના કલ્યાણ માટે જે કૃપા વરસાવી હતી તેથી માંગરોળ નગર સંપ્રદાયના ઈતિહાસમાં સદાસ્મરણીય રહેશે. જળના મહારાશિના પડખે વસેલું હોવા છતાં એ નગરમાં પીવાના મીઠા પાણીની ભારે તંગી પ્રવર્તતી હતી; મીઠા પાણીના ભારે અભાવના કારણે સદા તરસ્યા રહેતા લોકોનું દુઃખ ટાળવા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જ્યાં પોતે મુકામ કર્યો હતો એ વડના ઝાડથી થોડા અંતરે દટાઈપુરાઈ ગયેલી એક મોટી વાવ ખોદાવી, ગળાવી અને એને મીઠા પાણીથી સભર ભરી દીધી. નગરપતિ અને નગરના લોકો રાજીના રેડ થઈ ગયા. આશ્રિતો, સત્શાસ્ત્રોનાં વચનો અને વિધિઓને હમેશાં આદર આપે અને પાળે એવો આગ્રહ ધરાવતા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતે, વાવના નવસંસ્કરણ નિમિત્તે ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મવિધિનો ઉત્સવ આદર્યો; એટલું જ નહિ પણ એ વિધિમાં શ્રીવિષ્ણુનું પૂજન કરવા માટે જાતે પાટલા ઉપર બિરાજમાન થયા. કોટિ વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને શંકર કર જોડીને જેની નિત્ય સ્તુતિ-ઉપાસના કરે છે તે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણને શ્રીવિષ્ણુપૂજન કરવા બેઠેલા જોવા એ પણ જીવનમાં જવલ્લે જ જોવા મળે એવો અનુપમ લહાવો છે. પૂજાસ્થાનની આજુબાજુ ચારેકોર બેસીને આશ્રિતો અને અનાશ્રિતો એ વિધિ જોઈ રહ્યા હતા. પૂજાસ્થાનના મધ્યભાગથી મર્યાદિત અંતરે ગોઠવેલા એક આસન ઉપર બેસીને નગરના નવાબ પણ પોતાના પરિવાર અને ભાયાતો સાથે એકીનજરે પૂજાવિધિ નીરખી રહ્યા હતા ત્યાં અચાનક આશ્ચર્ય થયું : લોકોએ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સ્થાને ચતુર્ભુજ શ્રીવિષ્ણુને બેઠેલા જોયા; અને પૂજ્યના સ્થાને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને દ્વિભુજ સ્વરૂપે બેઠેલા જોયા. લોકોને ભારે આશ્ચર્ય થયું; પણ જ્યારે એ સ્વરૂપોને એમણે સ્થાન બદલતાં જોયાં, એટલે કે ઘડીમાં પૂજા કરનારના સ્થાને ચતુર્ભુજ શ્રીવિષ્ણુને બેઠેલા જુએ તો બીજી

ઘડીએ પૂજ્યના સ્થાને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને બેઠેલા જુએ; આમ, પૂજક અને પૂજ્યનાં સ્થાનો પરસ્પર બદલાતાં જોયાં ત્યારે એમના આશ્ચર્યની અવધિ ન રહી. એ પ્રસંગ પછી ઘણા લોકોએ શ્રીહરિનો સમાશ્રય કર્યો.

૩. માંગરોળ નગરમાં બનેલો બીજો પ્રસંગ જેટલો આકર્ષક હતો તેથી વધારે તો લોકોની આંખ ઉઘાડે એવો વિલક્ષણ હતો. જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠા જીવનમાં સિદ્ધ કરેલી હોય એવો માણસ જ્યારે અભિમાનને વશવર્તીને પોતાની મર્યાદા ભૂલી જાય છે અને પરમેશ્વરના પદ ઉપર પગ મૂકવાની કુચેષ્ટા કરે છે ત્યારે એની કેવી દુર્દશા થાય છે એ હકીકત મેઘજી નામના સમાધિનિષ્ઠ સત્સંગી જૈન વણિકના જીવનપ્રસંગની કથા ઉપરથી ફલિત થાય છે. મેઘજી રામાનંદ સ્વામીનો શિષ્ય હતો અને ગુરુકૃપા અને ઈશ્વરની દયાથી સ્વતંત્ર રીતે સ્વેચ્છા પ્રમાણે સમાધિમાં જાવઆવ કરી શકે એવી અદ્ભુત શક્તિ ધરાવતો હતો. પોતાના જેવા સમર્થ સમાધિનિષ્ઠ શિષ્યને અને મુક્તાનંદ સ્વામી જેવા અનુભવી જ્ઞાની પુરુષને બાજુએ રાખીને, સંપ્રદાયમાં નવાસવા કહેવાય એવા એકવીસ વર્ષની ઉંમરના શ્રીસહજાનંદ સ્વામીને રામાનંદ સ્વામીએ પોતાના અનુગામી તરીકે ગુરુપદે નિયુક્ત કર્યા હતા. ગુરુના એ પગલાથી મેઘજીનું સ્વમાન ઘવાયું હતું; તેમાં જ્યારે એણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે લોકોને ચતુર્ભુજ શ્રીવિષ્ણુરૂપે દર્શન દીધાની વાત સાંભળી ત્યારે એના અંતરમાં ઘુપાઈ રહેલા અભિમાન અને દ્વેષભાવે ઉછાળો માર્યો. એણે, ‘પોતે ચાર દિવસ પછી સ્વેચ્છાએ નાડીપ્રાણ સંકેલીને સમાધિમાં જશે અને દેહત્યાગ કરશે; અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણમાં શક્તિ હોય તો પોતાને તેમ કરતો અટકાવે’ એવું કહીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની સત્તાને જાહેર પડકાર કર્યો. પોતે શરીરત્યાગ કરવાનો હોવાથી પોતાની પાસે જે કંઈ હતું તે બધું મેઘજીએ બ્રાહ્મણોને દાનદક્ષિણા આપવામાં અને સાધુસંતોને જમાડવામાં વાપરી નાખ્યું. આ દાન-ભોજનની ક્રિયામાં પણ એનો દ્વેષભાવ અને અભિમાન છાનાં ન રહ્યાં : જેટલા બ્રાહ્મણો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ

પાસે હતા તેમને એણે દાન-દક્ષિણા ન આપી; જેટલા સાધુસંતો ભગવાનની સાથે હતા તેમને એણે ભોજન માટે આમંત્રણ ન આપ્યું. ચોથા દિવસે સવારે એણે દેહત્યાગ કરવાની શરૂઆત કરી; નાડીપ્રાણ સંકેલી તોડીને એ બ્રહ્મરંધ્રમાં પહોંચ્યો; પણ ત્યાંથી આગળ વધીને દેહની બહાર ન નીકળી શક્યો ત્યારે નીચે પાછો ઊતરવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો પણ મોઢા સુધી આવીને અટકી ગયો. પછી તો એની સ્થિતિ ન ઊંચે જવાય, ન નીચે જવાય એવી ત્રિશંકુ જેવી થઈ ગઈ. એની મૂઝવણ અને દુઃખનો પાર ન રહ્યો. બીજો દિવસ પણ એ જ દુઃખદ સ્થિતિમાં પસાર થયો ત્યારે એના સ્નેહીસંબંધીજનોએ એના ઉપર દયા દાખવવાની શ્રીહરિને વિનંતી કરી; મેઘજીએ પણ હાથની ચેષ્ટા દ્વારા એવી વિનંતી કરી. ત્યારે શ્રીહરિએ કૃપાદષ્ટિ કરી અને મેઘજી પાછો દેહમાં સ્વસ્થ રીતે આવી શક્યો. મેઘજી એ પછી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો અનન્ય આશ્રિત બની ગયો.

૪. એ પછી માંગરોળ નગરમાં બનેલો ત્રીજો પ્રસંગ તો સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં સદા સુવર્ણાક્ષરે લખાશે. માંગરોળમાં રાજા મુસ્લિમ હતો, એટલે ત્યાં મોલવીઓનું જોર હતું; નગરમાં જૈનો હતા, વૈષ્ણવો હતા, શૈવો હતા, શાક્તો હતા તેમ જ સૂર્યના ઉપાસકો અને ગણપતિના ભક્તો પણ હતા. દરેક પોતાના ઇષ્ટઆરાધ્યદેવને પરમેશ્વર માનતા હતા; પણ તે સાથે જ, બીજાના ઇષ્ટઆરાધ્યદેવની પેટ ભરીને નિંદા પણ કરતા હતા. પરિણામે એકેશ્વરવાદના આ ઉપાસકો વચ્ચે હમેશાં વાગ્યુદ્ધ અને વિવાદ ચાલુ જ રહેતા હતા. ઉપર જણાવેલા બે પ્રસંગો પછી એક દિવસે એ બધા જ અનેકેશ્વરવાદીઓ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પાસે આવ્યા અને ‘ખરેખર પરમેશ્વર કોણ છે?’ એનો પ્રતીતિજનક અને નિર્ણયાત્મક ખુલાસો માગ્યો. એમની વાત સાંભળીને, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પ્રથમ તો મંદ મંદ હસ્યા પણ પછી ગંભીર વદને દરેક સામે કૃપાદષ્ટિ કરી. ભગવાનના સર્વોપરીપણાની એ એક પ્રતીતિ છે કે, એ જીવોની કરણી સામે કદી જોતા નથી, પોતે કરુણાસાગર અને કૃપાનિધિ છે એ સત્યની એ જીવોને તરત જ પ્રતીતિ કરાવે છે. આ

મતવાદીઓની દષ્ટિ સાથે જ્યાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની દષ્ટિ મળી ત્યાં ચમત્કાર થયો : દરેકને સમાધિ થઈ ગઈ, દરેકને સમાધિમાં પોતાના ઇષ્ટદેવનું દર્શન થયું. સારી જિંદગી જાતજાતનાં સાધનો અને સાધના કરવા છતાં જેની ઝાંખી સરખીય પણ થઈ ન હતી એ ઇષ્ટદેવનું દર્શન થતાં જ બધા રાજીના રેડ થઈ ગયા. પણ જ્યારે એમણે પોતાના ઇષ્ટદેવના સ્વરૂપને વટવૃક્ષ નીચે પાટ ઉપર બિરાજેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના માનુષી સ્વરૂપમાં લીન થતું જોયું ત્યારે એમના આનંદ અને આશ્ચર્યની અવધિ આવી ગઈ. સમાધિમાંથી જાગ્રત થતાં એ બધા એક પછી એક ‘તમે જ મારા ઇષ્ટઆરાધ્ય પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ છો’, એમ કહીને શ્રીહરિના આશ્રિત થયા. જગતમાં ભગવાન તરીકે જેમની ભક્તિ-ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે ભગવદાવતાર સ્વરૂપો એક જ પરમાત્માનાં લીલાસ્વરૂપો છે યા શક્તિસ્વરૂપો છે; માટે એમનામાં ભેદ ન પરઠવો જોઈએ — એવા સાચા એકેશ્વરવાદનો પાઠ ત્યારે લોકોના સમજવામાં આવ્યો.

૫. અને માંગરોળમાં બનેલો ચોથો મહત્વનો પ્રસંગ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ‘નારાયણગીતાના’ ઉપદેશનો બનેલો છે. સત્સંગિજીવન મહાગ્રંથમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વમુખે સમજાવેલા બે જ્ઞાનોપદેશોને ગીતા નામે ગૂંથી લેવામાં આવેલા છે : પહેલો પ્રસંગ બનેલો છે અયોધ્યાપુરીમાં, તાવથી પથારીવશ થયેલાં માતા પ્રેમવતીદેવીને સાડા દસ વર્ષના કુમાર ધનશ્યામે વિ. સં. ૧૮૪૯ના કાર્તિક સુદ ૯ના દિવસે જે જ્ઞાનોપદેશ આપેલો છે તે ‘હરિગીતા’ નામે શતાનંદ મુનિએ સત્સંગિજીવનના પહેલા પ્રકરણમાં બત્રીસથી છત્રીસ સુધીના પાંચ અધ્યાયોમાં ગૂંથેલો છે. એ પછી બરાબર સાડા દસ વર્ષ બાદ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે માંગરોળમાં આશ્રિતોને ઉદ્દેશીને જે ધર્મોપદેશ આપેલો છે તે ‘નારાયણગીતા’ નામે સંગ્રહાયેલો છે. બન્ને ગીતાનું કથન અને હેતુ જુદાં છે : હરિગીતા, જીવનના આરે આવીને ઊભેલાને આત્યંતિક શ્રેયનો સીધો માર્ગ દાખવવા માટે કહેવામાં આવી છે; જ્યારે નારાયણગીતા, આ જીવનમાં જ આત્યંતિક શ્રેય સાધવાની

ઈચ્છાથી, જીવન જીવવા માગનારાઓ માટે કહેવામાં આવેલી છે; એટલે એમાં જીવનની આંટીઘૂંટી અને વિષમતાઓનો સફળ સામનો આત્મકલ્યાણ થાય એ માટે કેવી રીતે કરવો એ દાખવવામાં આવ્યું છે. કેટલાક કહે છે કે, શ્રીજી મહારાજે વિ. સં. ૧૮૮૨ની વસંતપંચમીએ આશ્રિતોને સ્વસ્વરૂપ તરીકે ઓળખાવીને શિક્ષાપત્રી આપી તે પહેલાં, આશ્રિતોએ જીવન કેવી રીતે જીવવું એના ધર્મો વખતોવખત લખવામાં આવતા - શ્રીજી મહારાજના પ્રસાદીના પત્રો દ્વારા જણાવવામાં આવતા હતા, એ સિવાય બીજી કોઈ વ્યવસ્થા અમલમાં ન હતી; પણ આ માન્યતા બરાબર નથી, એવું નારાયણગીતા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આજે શિક્ષાપત્રીમાં જેમ સર્વ આશ્રિતોના ધર્મો, સાધારણ અને વિશેષ એવા બે વિભાગમાં સમજાવવામાં આવેલા છે તેમ નારાયણગીતામાં પણ એ ધર્મો સાધારણ અને અસાધારણ એવા બે વિભાગમાં દાખવેલા છે. તદુપરાંત, જરા ધ્યાનપૂર્વક જોવા-વિચારવામાં આવે તો શિક્ષાપત્રીમાં અંતર્હિત સૂચવેલી છે એવી કેટલીક બાબતો નારાયણગીતામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. એટલે સંપ્રદાયના આશ્રિતો માટે નારાયણગીતા આજે શિક્ષાપત્રી જેટલી જ ઉપયોગી અને મહત્વની છે. બન્ને વચ્ચે તફાવત એ છે કે શિક્ષાપત્રી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જાતે લખેલી છે જ્યારે નારાયણગીતા એમણે જાતે લખેલી નથી પણ કહેલી છે. પણ એ કારણે, નારાયણગીતાનું મૂલ્ય ઓછું આંકવામાં આશ્રિતને લાભ કંઈ જ નથી પણ હાનિ વધારે છે.

૬. નારાયણગીતાનું માહાત્મ્ય સમજાવતાં શતાનંદ મુનિએ જે શબ્દો કહેલા છે તે આશ્રિતોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે : એ કહે છે :

‘एष्टा महाकल्पलता मनोवांछितपूरणी ।

सर्वेषां प्राणिनां सेव्या सर्वथा स्वहितार्थिनाम् ॥

एषा हि सर्वशास्त्रेभ्यो गीता ज्ञेया गरीयसी ।

यन्निःसृता स्वयं साक्षान्नारायणमुखाम्बुजात् ॥

य आचरन्तीह सनातनं श्रीनारायणेन स्वयमेव गीतम् ।

यथाधिकारं सततं स्वधर्मं प्राप्तं हि तैरेव फलं नृजातेः ॥

— આ નારાયણગીતા કલ્પવૃક્ષોમાં પણ મહાન છે. આત્મશ્રેય અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ વગેરે માણસ જે કંઈ ઇચ્છે તે સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરનારી છે અને સર્વજીવપ્રાણીમાત્રનું ઐહિક અને આત્યંતિક બન્ને પ્રકારનું હિત કરનારી છે. માટે સૌ કોઈએ એનું નિરંતર સેવન કરવું જોઈએ. સર્વ સત્શાસ્ત્રોમાં એ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે એ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણના મુખકમળમાંથી નીકળેલી છે. શ્રીનારાયણે પોતે કહેલી આ ગીતાનાં વચનો સનાતન સત્ય છે; માટે એ ધર્મોનું પાલન સૌ કોઈએ પોતાના અધિકાર અને ધર્મ પ્રમાણે નિરંતર કરવું જોઈએ. જે એમાં કહેલા ધર્મોનું બરાબર પાલન કરે છે તેનો જ મનુષ્યજન્મ સાર્થક થાય છે; પણ જે એનું ઉલ્લંઘન કરે છે એનો મનુષ્યજન્મ એળે જાય છે’ (સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૭, શ્લોક ૧૦૬થી ૧૦૮).

૭. નારાયણગીતામાં કહેલા ધર્મો કોઈ ગૃહ્યસૂત્ર કે સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં કહેલા સામાન્ય ધર્મો નથી, પણ એ ધર્મો ‘શ્રેયઃ પ્રસાધકાન્ । — ઐહિક પ્રેય અને આત્યંતિક શ્રેય બન્ને સિદ્ધ કરનારા છે’, ‘વેદાદીનાં સારભૂતાન્ । — વેદવેદાંગાદિ સત્શાસ્ત્રોના સારભૂત છે,’ ‘સનાતનાન્ । — ત્રિકાળાબાધિત સત્ય છે.’ અને ‘માગવતાન્ । — પરમાત્માએ પોતે કહેલા છે.’ (સ. જી. ૨, ૭, ઉથી ૫). માણસ જ્યારે કોઈ ધર્મ અમુક સ્મૃતિકારે કહેલો છે માટે પોતે તેનું પાલન કરે છે ત્યારે એ ધર્મપાલનનું કૃત્ય એને ભૌતિક સુખસંપત્તિ આપે છે અને પરિણામે બંધનકારક જ નીવડે છે; પણ જ્યારે જે ધર્મ પરમાત્માએ પોતે કહેલો છે એવું નિશ્ચિત સમજીને; કેવળ પરમાત્માની પ્રસન્નતા મેળવવા માટે, પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે, એ ધર્મનું પાલન કરે છે ત્યારે, ધર્મપાલનનું એ કૃત્ય નિર્ગુણ બને છે અને મોક્ષકારક નીવડે છે. ધર્મનું પાલન કરવાની બાબતમાં કેટલીક ગેરસમજો પણ પ્રવર્તે છે : કેટલાક જ્ઞાની મહાત્માઓ માને-મનાવે છે કે, આત્યંતિક શ્રેયની સિદ્ધિ માટે ધર્મપાલન એ તો પ્રાથમિક અને ગૌણ સાધન છે; આના જેવી ગંભીર ભૂલ ભાગ્યે જ બીજી કોઈ હશે. જ્ઞાન, યોગ, વૈરાગ્ય અને ભક્તિરૂપી ઈમારતનો પાયો ધર્મ છે. જે મકાનને પાયો જ ન હોય તો નબળો હોય તે મકાન રહેવા માટે સલામત મનાતું નથી — તે ઘર જ કહેવાતું નથી; તેમ જે

જ્ઞાન, યોગ, વૈરાગ્ય અને ભક્તિના પાયામાં ધર્મ ન હોય તેનો સંઘ કદી કાશીએ પહોંચતો નથી. કેટલાક વળી માને-મનાવે છે કે જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠા સિદ્ધ થયા પછી ધર્મનું પાલન કરવું આવશ્યક નથી; આના જેવી ભયંકર ભૂલ ભાગ્યે જ બીજી કોઈ હશે. નારાયણગીતા કહે છે કે, ધર્મ એ ભક્તિનું મસ્તક છે, જ્ઞાન હૃદય છે અને વૈરાગ્ય પાદ છે. શરીર ઉપર જો મસ્તક ન હોય તો તે જેમ શબ કહેવાય છે તેમ ધર્મ વગરની ભક્તિ નિષ્પ્રાણ કહેવાય છે. આ આશ્રિતોમાં ઉપર જણાવેલા પ્રકારની ખોટી ગેરસમજ ઘર ન કરી બેસે તે માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે નારાયણગીતામાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે :

‘યાવદ્દેહસ્મૃતિર્વઃ સ્યાત્સ્વસ્વધર્મા મયોદિતાઃ ।
તાવન્નૈતે ક્વચિત્યાજ્યા ઇત્યાજ્ઞા મેઽસ્તિ સત્તમાઃ ! ॥

— આશ્રિતે જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાદશા પ્રાપ્ત કરી હોય તોપણ જ્યાં સુધી દેહભાવ હોય અને દૈહિક ક્રિયાઓ સાવધાનીપૂર્વક કરવામાં આવતી હોય ત્યાં સુધી મેં આ નારાયણગીતામાં કહેલા ધર્મોનો કદી ત્યાગ કરવો ન જોઈએ એવી અમારી ખાસ આજ્ઞા છે.’ (સ. જી. ૨, ૭, ૧૦૧).

૮. શિક્ષાપત્રીમાં જેમ આશ્રિતના વર્ગવાર ધર્મો સમજાવેલા છે તેમ નારાયણગીતામાં પણ આશ્રિતોના વર્ગવાર ધર્મો સમજાવેલા છે. દેખીતાં કારણોસર એમાં આચાર્યના ધર્મો અલગ દાખવેલા નથી. બન્નેમાં ઘણા ધર્મો અને એનું નિરૂપણ એકસરખું છે છતાં નારાયણગીતામાં કેટલીક વિશેષતાઓ પણ છે, તે સર્વ આશ્રિતોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. ભારતીય સમાજવ્યવસ્થા વર્ણ, આશ્રમ અને જાતિ ઉપર રચાયેલી છે; ધર્મશાસ્ત્રોમાં તેથી દરેક વર્ણ, આશ્રમ અને જાતિ માટે અવશ્ય પાલન કરવા યોગ્ય ષટ્કર્મ દાખવેલાં છે. નારાયણગીતામાં પણ આશ્રિત ગમે તે વર્ણ, આશ્રમ કે જાતિનો હોય પણ એના માટે પ્રતિદિન અવશ્ય કરવા યોગ્ય ષટ્કર્મ દાખવેલાં છે એની વિગતો નીચે પ્રમાણે છે :

‘સ્નાનં ધ્યાનં હરેઃ પૂજા જપશ્ચ ગુણકીર્તનમ્ ।
સત્સંઙ્ગશ્ચેતિ સર્વેષાં ષટ્કર્માણિ દિનદિને ॥

— આશ્રિતોએ સ્નાન, શ્રીહરિનું ધ્યાન, શ્રીહરિની પૂજા, શ્રીહરિના નામનો જપ, શ્રીહરિના ગુણનું કીર્તન અને સત્સંગ આ છ કર્મો રોજ અવશ્ય કરવાં જોઈએ.’ (સ. જી. ૨, ૭, ૧૦૦) એમ કહીને એમાં આ ષટ્કર્મની વિગતો સંક્ષેપમાં સમજાવેલી છે. સ્નાન, ધ્યાન અને હરિપૂજા કર્યા સિવાય આશ્રિતોએ ભોજન ન કરવાનું એમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ઘર, મંડળ કે આશ્રમમાં જે મુખ્ય હોય એણે ઘર, મંડળ અને આશ્રમના સર્વ આશ્રિતો અને અતિથિઓને જમાડીને પછી જમવું જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ જમવા બેસનારાઓમાં પંક્તિભેદ ન કરવો જોઈએ — એક પંક્તિમાં એકને એક વસ્તુ અને બીજાને બીજી વસ્તુ ન પીરસવી જોઈએ. નારાયણગીતામાં કોઈ પણ પ્રસંગે, કોઈ પણ નિમિત્તે, માંસ ખાવાનો અને મદ્ય પીવાનો તથા ભાંગ, ગાંજો, તમાકુ વગેરે અભક્ષ્ય પદાર્થો ખાવાપીવાનો તો નિષેધ કરેલો છે જ; પણ તે સાથે તેનો સ્પર્શ કરવાનો પણ નિષેધ કરેલો છે. વક્તા, તે ગમે તેવો મોટો જ્ઞાની પંડિત મનાતો-ગણાતો હોય, તોપણ જો એનું ચિત્ત કામાદિક અંતઃશત્રુઓથી દગ્ધ હોય, જો એની રહેણીકરણી ભગવાનની ભક્તિથી રહિત હોય અને જે પરમાત્માના દિવ્ય આકારનું અને સર્વકર્તૃત્વશક્તિનું તથા અવતારોનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરતો હોય તેના મુખથી હરિકથાનું શ્રવણ ન કરવું.

૯. નારાયણગીતાની નીચે જણાવેલી આજ્ઞા તો આશ્રિતોએ ખાસ જાણવા-સમજવા જેવી છે : ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કહે છે :

‘મત્સંપ્રદાયર્લિંગ ચ વિશ્વદ્યો બહિરુત્તમમ્ ।
પ્રચ્છન્ત્રં સ્ત્ર્યાદિસંસક્તઃ પરિત્યાજ્યઃ સ દૂરતઃ ॥

— જે પુરુષ અંદરખાને સ્ત્રી, દ્રવ્ય, રસાસ્વાદ અને માનમાં આસક્ત વર્તતો હોય પણ જાહેરમાં સંપ્રદાયનાં ચિહ્નો — તિલક, કંઠી, સેવાપૂજા, કથાવાર્તા, દર્શન, કીર્તન વગેરે — સારી રીતે ધારણ કરતો જણાતો હોય તો તેનો શરીરમાં ઘુપાયેલા વ્યાધિ જેવો જાણીને આશ્રિતોએ દૂરથી જ ત્યાગ કરવો જોઈએ.’ (સ. જી. ૨, ૭, ૨૮). તે જ પ્રમાણે જે પોતાના આત્માને સાક્ષાત્ દેખતો હોય પણ જે પોતે પરમાત્માનો દાસ છે એવું ન

માનતો હોય અથવા જે પોતાને જ પરમાત્મા માનતો હોય તેમ જ જે ભગવાનનાં અવતારસ્વરૂપોને ન માનતો હોય તો તેનો આરૂઢ પતિત સમજીને આશ્રિતોએ ત્યાગ કરવો જોઈએ (સ. જી. ૨, ૭, ૨૭). આશ્રિતે વૃથાવાદ ન કરવો જોઈએ તેમ ગ્રામકથા પણ ન કરવી જોઈએ. સ્ત્રી ગમે તેવી વિદ્વાન અને બ્રહ્મવાદિની હોય તોપણ તેના મુખેથી હરિકથાકીર્તન પુરુષ આશ્રિતે ન સાંભળવાં જોઈએ. શિક્ષાપત્રીમાં શ્લોક ૧૭૮માં ‘ન કાર્ય સ્ત્રીઃ સમુદ્દિશ્ય ભગવદ્ગુણકીર્તનમ્’ – એવી આજ્ઞા ત્યાગીના વિશેષધર્મોમાં કરેલી છે, પણ નારાયણગીતામાં તો ગૃહસ્થ પુરુષ આશ્રિત માટે પણ,

‘સ્ત્રીસંબંધસ્ય નૈકટ્યે કૃષ્ણસ્ય ગૃહિભિઃ કથા ।
કર્તવ્યા દુરતઃ સ્થિત્વા ન તુ સર્વત્ર સર્વદા ॥

— ગૃહસ્થ પુરુષ આશ્રિતે પણ પોતાની સમીપ સંબંધવાળી સ્ત્રી હોય તેને પણ ભગવત્કથા સંભળાવવાનો પ્રસંગ આવે તો તે ભગવત્કથા નજીકથી નહિ પણ દૂરથી જ સંભળાવવી જોઈએ; પણ જે સ્ત્રી સમીપ સંબંધવાળી ન હોય તેને તો જાહેરમાં કે ખાનગીમાં દૂરથી પણ ભગવત્કથા સંભળાવવી ન જોઈએ.’ (સ. જી. ૨. ૭, ૭૮).

૧૦. નારાયણગીતામાં જે ધર્મો કહેલા છે તેનો ભંગ થાય ત્યારે એનું પ્રાયશ્ચિત્ત અવશ્ય કરવું જોઈએ એમ કહીને પ્રાયશ્ચિત્તની વિધિ પણ સંક્ષેપમાં સમજાવેલી છે. મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા સમજાવવામાં આવી છે; એવા દુર્લભ મનુષ્યદેહને સંસારસાગર તરવા માટે અને આત્યંતિક શ્રેયની સિદ્ધિ માટે નૌકાની ઉપમા આપેલી છે અને કહ્યું છે :

‘ભવાઢ્યૌ પ્લવ એવાસૌ ગુરુર્યસ્યાસ્તિ નાવિકઃ ।
અનુકૂલો મરુત્કૃષ્ણસ્તેનાર્થ કો ન સાધયેત્ ॥

— મનુષ્યદેહરૂપી નૌકા પ્રાપ્ત થઈ હોય, ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષ ગુરુરૂપ નાવિક મળ્યા હોય અને ભગવાનરૂપ અનુકૂળ પવન પ્રાપ્ત થયો હોય — આટલાં સારાં સાધનો પરમાત્માની કૃપાથી મળ્યાં હોય પણી સ્વસ્વરૂપને ઓળખવારૂપી અને સ્વસ્વરૂપને ઓળખીને

એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્માને ઓળખવા અને પામવારૂપી પુરુષાર્થ કયો બુદ્ધિશાળી પુરુષ ન કરે ?’ (સ. જી. ૨, ૭, ૮૩).

‘લઙ્ઘ્વાડપિ તં ચ તદ્ભકૌ નિયમૈર્ધર્મપાલને ।
હેતું વદન્તિ યે કાલં પ્રારબ્ધં વા કૃપાં હરેઃ ॥

— આવાં સુંદર સાધનો મળ્યા છતાં ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં અને ભગવાને કહેલા ધર્મનિયમોનું પાલન કરવામાં કાળ, પ્રારબ્ધ અને ભગવત્કૃપાનું કારણ — ઓહું આગળ કરે છે, એટલે કે કાળ અનુકૂળ આવશે ત્યારે ભક્તિ અને ધર્મનિયમનું આપોઆપ જ પાલન થશે, અથવા ભગવાનની કૃપા જ્યારે થશે ત્યારે આ બધાનું પાલન થશે એવું જે કહે છે તે અપૌરુષ છે અને મૂઢ છે અને જન્મમરણરૂપી સંસૃતિમાં સદાકાળ અથડાતા જ ફરે છે.’ (સ. જી. ૨, ૭, ૮૭-૮૮). નારાયણ મુનિ, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું એ દીક્ષિત નામ છે; એમણે કહેલી ગીતાના શ્લોકની સંખ્યા તો ૧૦૮ જ છે, પણ એમાં મુમુક્ષુનું આ જન્મમાં જ આત્યંતિક કલ્યાણ સાધવાની સંપૂર્ણ ક્ષમતા રહેલી છે.

“... અનંતકોટિ બ્રહ્માંડ જે મહાપ્રભુનાં નાથેલાં છે તે મહાપ્રભુજીથી આપણે સર્વે નથાયેલાં છીએ જેથી આપણી સર્વ ગતિ તેમના નિયંત્રણમાં છે. આપણો સંકલ્પ શ્રીહરિના સંકલ્પ અનુસારે હોય તો સર્વ રીતે આપણને શાંતિ, આનંદ અને સુખ રહે છે. જો આપણે આપણું ધાર્યું જ કરાવવા ઈચ્છા રાખ્યા કરીએ તો આપણી અશાંતિનો પાર નથી. માટે હું, તમે અને આખું જગત એ પરમ મંગળકારી મહાપ્રભુને આધીન હોઈ, એ મહાપ્રભુજી સદૈવ મંગળકારી હોઈ, આપણને જો મહાપ્રભુજી મંગળ અને આનંદમાં રાખી રક્ષણ-પોષણ કર્યા કરે છે. ...”

૧. યુધિષ્ઠિર પણ કુરુવંશના હોવાથી કૌરવ જ કહેવાય; પણ આસુરી સંપત્તિવાળા દુર્યોધનાદિકથી એમને જુદા દાખવવા ખાતર પાંડુના પુત્રો એટલે પાંડવોના નામથી એમને ઈતિહાસમાં ઓળખાવેલા જણાય છે.

ખોસેલા બે મોરપિચ્છનો એણે ધીમેથી સ્પર્શ કર્યો અને પછી ઉમેર્યું, ‘હું જાતે ભીલ છું.’

દુર્યોધન, એકલવ્યની બુદ્ધિ અને અનુપમ શક્તિ જોઈને ડઘાઈ ગયો હતો; પણ એકલવ્ય જાતે ભીલ છે એવું સાંભળતાં જ એનામાં એકદમ હિંમત આવી. તિરસ્કારનો ભાવ વ્યક્ત કરીને એ બોલ્યો, ‘ભીલ એટલે તો શૂદ્ર ને ?’

પોતાને કોઈ ભીલ કહે કે શૂદ્ર કહે એથી એકલવ્યને ખોટું લાગે તેમ ન હતું; પણ પોતાના પ્રતિ કોઈ તિરસ્કારભાવ દાખવે એ સહન કરવા એ તૈયાર ન હતો. એણે દુર્યોધન સામે વેધક નજરે જોયું અને પછી કહ્યું, ‘હું ધારું છું કે તમે રાજકુમાર દુર્યોધન છો ! જો ખરેખર એમ જ હોય તો તમે જે ભાવથી ઉપરના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા તે તમને શોભા આપે એવા નથી. કુમાર ! તમારે જાણવું ઘટે કે કઈ જાતિમાં — બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્રમાં જન્મ લેવો એ માણસના હાથની વાત નથી; પણ સર્વકર્મફળપ્રદાતા સર્વેશ્વર શ્રીહરિના હાથની વાત છે. શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે, માણસમાત્ર જન્મે તો શૂદ્ર જ કહેવાય, પણ ઉચ્ચ પ્રકારના સંસ્કારના સેવનથી એ માનવ બને છે, માનવમાંથી દેવ બને છે અને દેવમાંથી મુક્ત બને છે. જે માણસ ઉચ્ચ જાતિમાં જન્મ પામ્યો હોય છતાં સદ્ધર્મનું પલન કરતો નથી, શુભ સંસ્કારોનું સેવન કરતો નથી અને ઈશ્વરથી વિમુખ વર્તતો હોય છે તે અંતે હીન પદને જ પામે છે. પણ તમારી સાથે આ પ્રકારની નિરર્થક વાતો કરવા માટે હું આવ્યો નથી, હું તો ગુરુદેવના ચરણમાં બેસીને શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા ભણવા માટે આવ્યો છું. મારી યાચનાનો નિર્ણય ગુરુદેવને જ કરવા દો; એમાં માથું મારવાનો તમને કોઈ અધિકાર નથી.’

એકલવ્યના શબ્દો સાંભળીને દુર્યોધન ક્રોધથી રાતોપીળો થઈ ગયો. દ્રોણાચાર્ય વિચારમાં પડ્યા હતા; થોડી વાર સુધી એ કંઈ બોલ્યા નહિ એટલે દુર્યોધનથી રહેવાયું નહિ.

‘ગુરુદેવ ! એકલવ્યની માગણી અંગે ઝાઝો વિચાર કરવા જેવું કંઈ

જ નથી એને શાળામાં દાખલ કરવાથી પિતામહ અને પિતાજી બન્ને ઘણા નારાજ થશે.’ દુર્યોધને કહ્યું.

૪. દુર્યોધનના શબ્દોથી દ્રોણાચાર્યની મૂંઝવણ ઓર વધી ગઈ. એમના અંતરમાંથી એક તરફ અવાજ આવતો હતો, ‘એકલવ્યને શિષ્ય તરીકે અપનાવી લે. અર્જુન અને એકલવ્ય જેવા શિષ્યો જ શાળાનું અને શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાનું ગૌરવ વધારશે અને તારું નામ અમર બનાવશે.’ પણ બીજી પળે વળી બીજો વિચાર આવ્યો; પોતાનો દારિદ્રભર્યો ભૂતકાળ એમને યાદ આવ્યો; ક્રોધે ભરાયેલો દુર્યોધન પિતામહને કહીને પોતાને નોકરીમાંથી છૂટો કરાવી દે તો શું થાય ? પાશેર દૂધ માટે ટળવળતા પુત્ર અશ્વત્થામાને શાંત પાડવા માટે પત્ની કૃપી કેવું આડુંઅવળું સમજાવતી હતી એ દૃશ્ય એમની નજર સામે ખડું થયું. એ એકદમ મૂંઝાઈ ગયા અને ‘ઓહ !’ એવા શબ્દો એમના મુખમાંથી સરી પડ્યા. ચતુર એકલવ્ય દ્રોણાચાર્યની મૂંઝવણ કળી ગયો. ‘ગુરુદેવ ! આપ મૂંઝાશો નહિ. મારે ખાતર આપ કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ વહોરી ન લેશો; આપ જે નિર્ણય કરશો તે મારા હિતમાં જ હશે એમ માની હું એને શિરસાવંધ કરીશ.’

એકલવ્યના શબ્દો સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય કંઈક સ્વસ્થ થયા. એ બોલ્યા, ‘વત્સ ! જન્મે ભીલ હોવા છતાં તું સંસ્કારે ખરેખર ઉચ્ચ છું એ જોઈને મને ઘણો આનંદ થાય છે. તું સમજે છે કે માણસ જીવનમાં અર્થનો અને સંજોગોનો દાસ હોય છે; એણે જીવનમાં ઘણી વખત, કમને પણ એ બન્ને બાબતોને વશ વર્તવું પડે છે. તારા જેવા તેજસ્વી યુવાનને આ શાળામાં શિષ્ય તરીકે દાખલ કરીને શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા ભણાવતાં મને ઘણો આનંદ થાત, પણ અહીંના સંજોગોને કારણે હું તને આ શાળામાં દાખલ કરી શકું તેમ નથી તે માટે દિલગીર છું; પણ હું તને અંતરના આશિષ આપું છું કે જ્યાં રહીને તું આ વિદ્યા શીખીશ ત્યાં હું તારી પડખે જ રહીશ; તું આ વિદ્યા સારી રીતે સંપાદન કરી શકીશ એની મને ખાતરી છે.’ એમ કહીને દ્રોણાચાર્ય આશિષ આપવા બે હાથ લંબાવ્યા.

એકલવ્ય તરત જ એમના ચરણમાં નમી પડ્યો. એકલવ્યના માથા ઉપર ઘણી વાર સુધી દ્રોણાચાર્યે પોતાના હાથ મૂકી રાખ્યા. પછી ધીમેથી તે ઉપાડી લીધા.

‘આપની આજ્ઞા અને આશિષ હું શિરસાવંદ્ય કરું છું. ગુરુદેવ ! મારાથી કંઈ અવિનય થયો હોય તો છોરું કછોરું માનીને ક્ષમા કરજો. રાજકુમાર ! મારાથી કંઈ અઘટિત બોલાઈ ગયું હોય તો ઉદાર દિલે માફ કરજો. ગુરુદેવ ! હું આપને સાથે લઈને જવા માટે આપની રજા માગું છું.’ એકલવ્યે હાથ જોડીને કહ્યું.

‘વત્સ ! શ્રીહરિ તને ઉચ્ચ વિદ્યા અને ઉજ્જવળ યશ આપે.’ દ્રોણાચાર્યે ફરીથી બે હાથ ઊંચા કરીને આશિષ આપ્યા. એકલવ્યે એમને નીચા નમીને પ્રણામ કર્યા અને પાછા ફરવા માટે એક પગ ઉપાડ્યો.

૫. દ્રોણાચાર્યે જે રીતે એકલવ્યને આશિષ આપી તે દુર્યોધનને ખૂબ ખૂંચું હતું. પોતાનો અણગમો શી રીતે વ્યક્ત કરવો એ એને સૂઝતું નહિ; પણ પછી એણે એકદમ કહ્યું, ‘ગુરુદેવ ! એકલવ્યે પૂજા કરેલી આ બધી સામગ્રી અહીં શું કરવી છે ? એ લઈ જવાની એને આજ્ઞા કરો.’

દુર્યોધનના શબ્દો સાંભળીને બારણા તરફ જતો એકલવ્ય ઊભો રહ્યો. ‘રાજકુમાર ! જીવનમાં હમેશાં ધ્યાનમાં રાખજો કે અભિમાનના કારણે માણસ જ્યારે અવિવેકી બને છે ત્યારે પરિણામ કદી સારું આવ્યું નથી અને આવતું નથી. તમે એમ માનતા હો કે આ પૂજાસામગ્રી મારા સ્પર્શના કારણે શૂદ્રત્વ પામી છે અને તેથી તમારે અસ્પર્શ્ય બની છે તો તમારી એ જ માન્યતા પ્રમાણે ગુરુદેવના સ્પર્શના કારણે એ સામગ્રી હવે બ્રહ્મત્વ પામી કહેવાય; અને તેથી તમારા માટે સ્પર્શ્ય લેખાય. બીજી એક વાત પણ તમારે સમજવા જેવી છે કે, મેં એ બધું ગુરુદેવને ચરણે શ્રીકૃષ્ણાર્પણ કરેલું છે. વિવેકી જનો દેવ, ગુરુ, સાધુ, બ્રાહ્મણ અને સતી સાધ્વીને એક વાર અર્પણ કરેલી વસ્તુ કોઈ કાળે પાછી લેતા નથી કે પોતાના માટે કે પોતાના સ્નેહીસંબંધીઓ માટે એના કોઈ અંશનો ઉપયોગ કરતા નથી. આ વસ્તુઓના માલિક ગુરુદેવ છે. તમારે એની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.’ એમ કહીને એકલવ્ય દ્રોણાચાર્ય સામે દષ્ટિ

રાખીને પાછા પગે બારણા સુધી ગયો. બારણા આગળ ઊભા રહીને એણે ફરીથી દ્રોણાચાર્યને વંદન કર્યું અને પછી પાઠશાળાનાં પગથિયાં ઝડપથી ઊતરી ગયો.

૬. હસ્તિનાપુરથી નીકળીને એકલવ્ય પિતાને ઘેર ન ગયો; નજીકના જંગલમાં એ ગયો. વૃક્ષોની સઘન ઘટા અને જળાશયની સગવડ જોઈને એણે એક જગ્યા પસંદ કરી અને ત્યાં એક ઝૂંપડી બાંધી; ઝૂંપડીને અર્ધ ખુલ્લી રાખી અને ઉપર શિખરાકારે આચ્છાદન કર્યું. સરોવરમાંથી માટી લઈ આવ્યો, એને સાફ કરીને સારી પેઠે મસળીગૂંદીને પછી એમાંથી દ્રોણાચાર્યના પૂરા કદની એક મૂર્તિ બનાવી; દૂરથી કોઈ જુએ તો દ્રોણાચાર્ય પોતે ઊભા છે એવું જ માને એવી સુંદર મૂર્તિ બની હતી. ઝૂંપડીની મધ્યમાં એ મૂર્તિની એણે ભક્તિભાવથી સ્થાપના કરી અને શિખરાકાર ઝૂંપડી ઉપર એક શ્વેત ધજા ફરકાવી. મૂર્તિની સામે પણ ઝૂંપડીની બહાર એણે એક યજ્ઞવેદી બનાવી, એમાં સુગંધી લાકડાં નાખીને અખંડ અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો. રોજ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં એ ઊઠતો; શૌચાદિથી પરવારીને, સરોવરમાં જઈને સ્નાન કરતો; પાણી વચ્છગાળ કરીને બે ઘડામાં ભરી લાવતો. પછી ફૂલો અને ફળો વીણી લાવતો; પુષ્પનો હાર બનાવતો અને ફળોને ધોઈને સ્વચ્છ કરતો. એક આઠા સ્વચ્છ વસ્ત્ર વડે મૂર્તિને લૂછી નાખતો; પછી લલાટ, બે ભુજાઓ, વક્ષઃસ્થળ અને બન્ને ચરણો ઉપર ચંદનના ચાંદલા કરતો; ફળોનું નૈવેદ્ય અર્પણ કરતો. એ પછી થોડી વાર ભજન કરતો અને ભજન કરતાં કરતાં ધ્યાનમગ્ન બની જતો. શરૂઆતમાં તો મૂર્તિમાં એને મૃત્તિકાનો ભાવ આવ્યો-ગયો રહેતો, પણ પછી એમાં મનુષ્યભાવ વર્તાતો થયો; મનુષ્યભાવ ટળીને પછી દેવભાવ આવતો થયો અને દેવભાવ ટળીને પછી દિવ્યભાવ વર્તાયો; અને એ ભાવ સ્થિર થતાં મૂર્તિના સ્થાને એને દ્રોણાચાર્યની સાક્ષાત્ અનુભૂતિ થવા લાગી. પછી માટીની એ મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ માણસની માફક એને શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાના પાઠો, મંત્રો અને પ્રયોગો શિખવવા લાગી. વર્ષ પૂરું થતાં થતાંમાં તો એ શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાનો સમર્થ વિશારદ બની ગયો.

૭. યજ્ઞકુંડથી ત્રણ હાથ દૂર એ જમીન ઉપર નિત્ય સૂતો. એનાથી થોડા અંતરે એની અખંડ ચોકી કરતો એનો વફાદાર કૂતરો સૂઈ રહેતો. આજુબાજુનાં ઝાડો ઉપર વીસ-પચીસ વાનરો રહેતા હતા. એકલવ્ય જ્યારે ભજન કરવા બેસતો ત્યારે વાનરો ઝાડ ઉપરથી નીચે ઊતરી આવતા અને એની બાજુમાં બેસીને ભજન કરવા લાગતા; એ ધ્યાનમગ્ન થતો ત્યારે એ પણ આંખો મીંચી દેતા. મૂર્તિને અર્પણ કરેલાં પ્રસાદીનાં ફળોમાંથી એકલવ્ય પહેલાં કૂતરાને, પછી આ વાનરોને બબ્બે હાથે ફળો ભરપટ આપતો અને પછી જે શેષ વધે તે જ પોતે ખાતો હતો. એના વિદ્યાર્થીજીવનનો આ નિત્ય કાર્યક્રમ હતો.

૮. એક દિવસ પાઠશાળાના બધા રાજકુમારોને લઈને કસોટી લેવા માટે દ્રોણાચાર્ય જ્યાં એકલવ્ય ઝૂંપડી બાંધીને રહેતો હતો તે વૃક્ષોની ઘટાની બીજી બાજુએ આવ્યા. એક ઊંચા ઝાડની ડાળીઓ વચ્ચે પાંદડાના રંગ અને આકારનું બે આંખોવાળું એક નિશાન એમણે લટકાવ્યું; અને પછી વિદ્યાર્થીઓને એક પછી એક આગળ આવીને નિશાનની બન્ને આંખો એકસાથે વીંધી નાખવાની એમણે આજ્ઞા કરી. નિશાન વીંધવા માટે આગળ આવેલા વિદ્યાર્થીને દ્રોણાચાર્ય પહેલો પ્રશ્ન પૂછતા, ‘શું દેખાય છે?’ પેલો કહે, ‘ઝાડ, ડાળી, પાંદડાં, નિશાન બધું જ દેખાય છે’; એટલે એને ‘તારાથી નિશાન નહીં વીંધી શકાય, બેસી જા’ કહીને, બીજાને આગળ આવવાનો ઈશારો કરતા. એમ કરતાં કરતાં અર્જુન સિવાય બધા જ રાજકુમારો એમની પરીક્ષામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા. આખરે અર્જુનનો વારો આવ્યો. દ્રોણાચાર્યે અર્જુનને પણ એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. અર્જુને કહ્યું, ‘મને માત્ર નિશાન દેખાય છે.’ દ્રોણાચાર્યે કહ્યું, ‘ફરીથી જો અને કહે શું દેખાય છે?’ બરાબર એ જ વખતે એકલવ્યનો ચોકીદાર કૂતરો જોરથી ભસતો ભસતો દોડી આવ્યો. બન્યું હતું એમ કે, જ્યારે આ બાજુએ વિદ્યાર્થીઓની કસોટી લેવાનું દ્રોણાચાર્યે શરૂ કર્યું એ વખતે એકલવ્ય ધ્યાનમગ્ન બેઠો હતો; એની પાછળ વાનરો અને કૂતરો પણ આંખો મીંચીને બેઠાં હતાં. વૃક્ષોની ઘટાની બીજી બાજુએથી અવાજો આવતા સાંભળીને વાનરો અને કૂતરો બન્ને જાગી ગયાં. વાનરો ટપોટપ

જુદા જુદા ઝાડ ઉપર ચઢી ગયા અને આજુબાજુ જોવા લાગ્યા. કૂતરો ભસતો ભસતો આગળ વધ્યો; કૂતરાને ભસતાં ભસતાં નજીક આવતો જોઈને અર્જુનનું ધ્યાનભંગ થયું. એણે કૂતરાને ભસતો બંધ કરવાની વ્યવસ્થા કરવાની ગુરુને વિનંતી કરી. દ્રોણાચાર્ય હસ્યા. એમણે અર્જુનને કહ્યું, ‘કૂતરાને ઈજા ન થાય એ રીતે એને ભસતો બંધ કર.’ અર્જુન કહે, ‘એ શી રીતે બને ? બાણ મારવાથી એ ભસતો બંધ થાય પણ તે સાથે એને ઈજા તો થાય જ અને કદાચ મૃત્યુ પણ થાય.’ દ્રોણાચાર્ય આ પ્રશ્નનો જવાબ અર્જુનને આપે તે પહેલાં જ અચાનક કૂતરો ભસતો બંધ થઈ ગયો પણ જીવતો ઊભો રહ્યો. બધા આશ્ચર્યથી અવાક થઈ ગયા. બન્યું હતું એમ કે કૂતરાએ અચાનક જોરથી ભસવાનું શરૂ કર્યું એટલે એકલવ્યનું ધ્યાન છૂટી ગયું. એણે બે બાણો લીધાં અને તેને ધનુષ્ય ઉપર અવળાં એટલે ફણાવાળો ભાગ આગળને બદલે પાછળ રાખીને ગોઠવ્યાં અને કૂતરાના ભસવાના અવાજનું અંતર, પાછળ જોયા સિવાય, મનથી માપીને બાણો છોડ્યાં; બન્ને બાણ કૂતરાના મુખમાં પેસી ગયાં એટલે કૂતરો ભસતો બંધ થયો હતો. પોતાના મુખમાં બાણો પેસી જવા છતાં પોતાને કંઈ ઈજા થઈ નથી એ ઉપરથી એ બાણો એકલવ્યનાં જ છે એવું વફાદાર કૂતરો તરત જ સમજી ગયો; એટલે દ્રોણાચાર્ય અને વિદ્યાર્થીઓ તરફ જવાનું છોડીને એણે એકલવ્ય તરફ ચાલવા માંડ્યું. દ્રોણાચાર્ય, અર્જુન વગેરે બધા કૂતરાની પાછળ પાછળ ધીમે ધીમે આવવા લાગ્યા. કૂતરો પાછો આવશે એની એકલવ્યને ખાતરી હતી એટલે એણે ધ્યાનમાં ન બેસતાં પાછળ જોયું તો દયામણું મોં કરીને કૂતરો આવતો હતો. એ તરત જ ઊઠ્યા અને કૂતરાના મુખમાંથી ધીમેથી બાણો કાઢી લીધાં. કૂતરાને એક નાનીસરખી થપાટ વાગવા સિવાય બીજી કંઈ ઈજા થઈ ન હતી. કૂતરાના માથા ઉપર અને શરીર ઉપર એકલવ્યે પ્રેમ અને વાત્સલ્યભાવથી હાથ ફેરવવા માંડ્યો; પણ કૂતરો એના હાથમાંથી એકાએક તરત જ છૂટ્યો અને વળી ભસવા માંડ્યો. એકલવ્યે કૂતરાના ભસવાનું કારણ શોધવા માટે પાછળ જોયું. એણે દ્રોણાચાર્ય અને એમની પાછળ બધા વિદ્યાર્થીઓને આવતા જોયા. એ તરત જ ઊભો થયો અને

દોડ્યો; અને ‘ગુરુદેવ ! આપ ? ગુરુદેવ ! આપ ?’ એમ કહેતો કહેતો દ્રોણાચાર્યના ચરણમાં આળોટી પડ્યો. દ્રોણાચાર્ય એને ઊભો કર્યો અને પ્રેમથી ભેટી પડ્યા.

૯. ‘ગુરુદેવ ! આજે મારા માટે સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો છે, મારી ઝૂંપડી આપના પવિત્ર ચરણથી આજે પાવન થઈ. હું બડભાગી બન્યો છું. પધારો.’ દ્રોણાચાર્યને ઉદ્દેશીને એકલવ્યે કહ્યું. અને પછી બધા વિદ્યાર્થી રાજકુમારોને ઉદ્દેશીને એણે કહ્યું, ‘મારાં મહદ્ભાગ્ય કે ગુરુદેવની સાથે આજે આપ સર્વેનાં મને દર્શન થયાં, મને ઘણો આનંદ થાય છે, પધારો.’ એમ કહીને એકલવ્ય આગળ થયો અને બધાને ઝૂંપડી પાસે લઈ આવ્યો. ત્યાં આવતાં જ બધા આશ્ચર્યથી અવાક થઈ ગયા. ઝૂંપડીમાં દ્રોણાચાર્યની મૂર્તિકાની મૂર્તિ જોઈને બધા બાજુમાં સદેહે ઊભેલા દ્રોણાચાર્ય સામું ટીકીટીકીને વારંવાર જોવા લાગ્યા.

‘એકલવ્ય ! તેં ગુરુદેવની મૂર્તિ હૂબહૂ અને ખૂબ સુંદર બનાવી છે. આ મૂર્તિમાં અને ગુરુદેવમાં તલભાર ફેર જણાતો નથી. આવી કળા સિદ્ધ કરવા માટે હું તને લાખ લાખ અભિનંદન આપું છું : પણ એ શરતે કે તારે એ કળા મને શિખવવી પડશે.’ હર્ષના આવેશમાં આવેલા ભીમથી ન રહેવાયું એટલે એણે એકલવ્ય પાસે જઈને એનો ખભો થાબડીને કહ્યું.

‘મોટાભાઈ ! એ બધો ગુરુદેવની કૃપાનો પ્રતાપ છે, એમાં મારે અભિમાન લેવા જેવું કંઈ જ નથી.’ વિનમ્ર ભાવે એકલવ્યે કહ્યું. એમ કહીને એ ઉતાવળે ઝૂંપડીમાં ગયો અને દર્ભનું એક મોટું આસન લઈ આવ્યો અને યજ્ઞકુંડની બાજુમાં પાથર્યું અને કહ્યું, ‘ગુરુદેવ ! ક્ષમા કરજો. આપને આસન આપવામાં થોડો વિલંબ થયો છે. આ દર્ભાસન મેં ખાસ આપને માટે જ બનાવી રાખ્યું હતું; આપ એક દિવસ સદેહે અત્રે પધારશો એની મને ખાતરી હતી.’ દ્રોણાચાર્ય આસન ઉપર બેઠા એટલે એણે ઘડામાંથી એક પડિયામાં પાણી લીધું અને એમના પગનું પ્રક્ષાલન કર્યું; લલાટે અને પગે ચંદનના ચાંદલા કર્યા અને કંઠમાં ફૂલના હાર પહેરાવ્યા અને પછી હાથ જોડીને કહ્યું, ‘ગુરુદેવ ! આપ અને આ બધા

રાજકુમારો આજે મારું ગરીબનું આતિથ્ય સ્વીકારો એવી મારી નમ્ર વિનંતી છે.’

૧૧. દ્રોણાચાર્યે જવાબમાં સંમતિસૂચક સ્મિત કર્યું. એટલે એકલવ્યે તરત જ એક વિચિત્ર અવાજ કર્યો. આજુબાજુ ઝાડ ઉપર બેસીને આ બધું દશ્ય કુતૂહલથી જોઈ રહેલા વાનરો એ અવાજ સાંભળીને તરત જ ટપોટપ નીચે કૂદીને એકલવ્ય પાસે દોડી આવ્યા. એકલવ્યે એમને કંઈ સંકેત કર્યો એટલે બધા પાછા આજુબાજુ અદશ્ય થઈ ગયા. થોડી વારમાં તો એમણે ઝૂંપડી આગળ સુંદર અને મધુર ફળોનો એક નાનોસરખો ડુંગર ખડો કરી દીધો. એકલવ્યે બધાં ફળો ધોયાં, લૂછ્યાં અને પછી એક પતરાળામાં પ્રથમ મૂર્તિ આગળ થોડાં ફળ અર્પણ કર્યા અને પછી બીજા પતરાળામાં દ્રોણાચાર્ય પાસે થોડાં ફળ મૂક્યાં અને પછી દરેક વિદ્યાર્થી રાજકુમારના હાથમાં ત્રણ ત્રણ ફળ આપ્યાં અને કહ્યું ‘રાજમહેલની સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ તો હું આપને અર્પણ કરી શકતો નથી, પણ આ મીઠાં ફળ અર્પણ કરું છું તે આપ કૃપા કરીને જમો.’ એકલવ્યે એમ કહીને પછી દરેક વાનરને અને કૂતરાને પણ ત્રણ ત્રણ ફળ આપ્યાં.

‘ગુરુદેવ ! આપે આ મૂર્તિરૂપે પ્રત્યક્ષ હાજર રહીને મને સંપૂર્ણ શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા ભણાવી છે એ માટે હું આપનો અત્યંત ઋણી છું. અત્યારે જેમ આપ મારી સાથે વાત કરો છો એવી જ રીતે આપ આ મૂર્તિ દ્વારા મારી સાથે બોલતા, મારી ભૂલો સુધારતા અને વિદ્યા ભણાવતા હતા. એ વિદ્યા...’ એકલવ્ય આગળ કંઈ બોલે તે પહેલાં તો દુર્યોધન ખડખડાટ હસી પડ્યો અને બોલ્યો, ‘તદ્વન ગપાષ્ટક ! માટીની મૂર્તિ વળી માણસ માફક બોલે અને વિદ્યા ભણાવે ? એ તો ઠંડા પહોરની કેવળ કલ્પના જ કહેવાય.’ હું જાણું છું, ‘રાજકુમાર ! જેની આંખે કમળો થયો હોય છે તે બધું જ પીળું દેખે છે. પણ મારે તમારી પાસેથી લાયકાતનું પ્રમાણપત્ર મેળવવું નથી. ગુરુદેવ મારી પરીક્ષા કરશે અને પછી જ હું વિદ્યા બરાબર ભણ્યો છું કે નહિ એનો નિર્ણય કરશે; અને ત્યારે તમને મારી વાતની પ્રતીતિ આપોઆપ જ થશે.’

‘વત્સ ! તારી જીવનરીતિ અને અચળ ભક્તિભાવ જોઈને મને

ખાતરી થાય છે કે, તું શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યામાં વિશારદ બનેલો છે. તારો આ કસાયેલો અંગૂઠો, આંગળીઓ, આંખ અને હથેળી તારી એ સિદ્ધિની સાબિતી આપે છે. પણ જ્યારે આજે મેં આ બધાની પરીક્ષા લીધી છે ત્યારે તારી પણ પરીક્ષા લેવી યોગ્ય ગણાશે. એકલવ્ય ! પેલું દૂર એક વૃક્ષ જણાય છે, તેની પાછળ બીજું વૃક્ષ છે; એ બીજા વૃક્ષની ટોચની ડાળીઓ વચ્ચે લીલા પાંદડાના રંગ અને આકારનું બે આંખોવાળું એક નિશાન લટકાવ્યું છે; એ નિશાનની બન્ને આંખો તું એકસાથે વીંધી નાખ.' દ્રોણાચાર્યે કહ્યું.

નિશાનવાળું વૃક્ષ એકલવ્ય જ્યાં ઊભો હતો ત્યાંથી દેખાતું ન હતું, એની આગળ બીજા વૃક્ષોની ઘટા હતી.

‘ગુરુદેવ ! જેવી આજ્ઞા. અહીંથી નિશાનવાળું ઝાડ કે નિશાન દેખાતું નથી, પણ એથી નિશાન વીંધવામાં કોઈ બાધા નહિ નડે. નિશાનની પાસે નિરીક્ષક બેઠો હશે, એને નિશાનની પાસે જઈને બે વખત તાળી પાડવાની આપ આજ્ઞા કરો.’ એકલવ્યે વિનંતી કરી. એકલવ્યની વાત સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય ખુશ થયા; એમણે અર્જુન તરફ સૂચક દષ્ટિ કરી. એક વિદ્યાર્થીને એ ઝાડ આગળ જઈને નિરીક્ષકને બે તાળી પાડવાનું કહેવા માટે એમણે મોકલ્યો. એકલવ્ય ઝૂંપડીમાં જઈને મૂર્તિ પાસે મૂકેલાં ધનુષ્યબાણ લઈ આવ્યો અને પછી દ્રોણાચાર્યને પગે લાગ્યો. પછી મૂર્તિ સામે યજ્ઞકુંડની બીજી બાજુ ઊભો રહ્યો. નિશાનવાળું ઝાડ એની પાછળ થોડે દૂર હતું. એટલામાં નિરીક્ષકે પાડેલી બે તાળીઓનો અવાજ સંભળાયો. એકાદ ક્ષણ મૂર્તિ સામે અનિમેષ નયને જોઈ રહ્યા અને પછી બે નાનાં બાણ લઈને એણે પાછળ જોયા વિના જ શબ્દવેધી શરસંધાન સાંધ્યું અને બાણ છોડ્યાં. ઝાડ ઉપર બેઠેલા નિરીક્ષકે તરત જ બૂમ પાડીને જણાવ્યું કે, નિશાનની બન્ને આંખો બરાબર મધ્યભાગે એકસાથે વીંધાઈ છે. બધા અવાક થઈ ગયા.

‘અર્જુન તારી પરીક્ષા બાકી રહી છે. હવે તું એ નિશાનની આંખો વીંધી નાખ.’ દ્રોણાચાર્યે અર્જુનને કહ્યું, ઝાડ ઉપર ફરીથી બીજું નિશાન એ જ જગ્યાએ લટકાવવામાં આવ્યું. અર્જુન દ્રોણાચાર્યને પગે લાગ્યો

અને એમની બાજુમાં ઝાડોની ઘટા સામે ઊભો રહ્યો. એ પણ નિશાન જોઈ શક્યો ન હતો; પણ એ નિશાનવાળા ઝાડની વધુ નજીક હતો; વળી સામે ઊભો હતો. એટલામાં નિરીક્ષકે બે તાળીઓ પાડી. અર્જુને શબ્દવેધી બાણો છોડ્યાં, એ પણ નિશાન વીંધવામાં સફળ થયો.

૧૨. ઈષ્યદ્વિષથી ભરેલા લોકોને કોઈ જીતે અને ઉચ્ચપદ પામે તે ગમતું નથી. દુર્યોધનને એકલવ્ય અને અર્જુનની સિદ્ધિ આંખમાં શૂળ જેમ ખૂંચવા લાગી. એણે કહ્યું, ‘ગુરુદેવ ! વિજેતા તો એક જ હોય. આ પરીક્ષામાં તો બે જણે નિશાન વીંધ્યાં છે. એ બેમાંથી વિજેતા કોણ ?’

‘દુર્યોધન ! આવી રીતે વાત કરવી યોગ્ય નથી; બન્ને એકસરખા વિજેતા કહેવાય. છતાં એટલું કહી શકાય કે એકલવ્યે નિશાન પોતાની પીઠ પાછળથી વીંધ્યું છે જ્યારે અર્જુને પોતાની સામેથી એ વીંધ્યું છે.’ દ્રોણાચાર્યે કહ્યું.

‘પણ એવું થવાનું શું કારણ ?’ દુર્યોધને વળી પૂછ્યું.

‘એકલવ્યે મારી માટીની મૂર્તિમાં મારો પ્રત્યક્ષભાવ સિદ્ધ કર્યો છે અને એ રીતે આ અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે; અર્જુને મારામાં પ્રત્યક્ષ ગુરુભાવ આરોપીને એ શક્તિ સિદ્ધ કરી છે. ઈષ્ટદેવ અને ગુરુ સદેહે સામે હાજર હોય ત્યારે અથવા સદેહે સામે હાજર ન હોય પણ મૂર્તિરૂપે હાજર હોય ત્યારે એમનામાં જે સાધક યા પૂજક પ્રત્યક્ષભાવ સિદ્ધ કરે છે તેને જ જીવનમાં વિજય, શ્રી અને શ્રેય સાંપડે છે; તેને જ ઈષ્ટદેવ અને ગુરુના સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિનું સાધર્મ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જે એમનામાં પરોક્ષભાવ પરઠે છે તે જિંદગી સુધી એમની પાસે રહે તો પણ કંઈ જ પામતો નથી.’ દ્રોણાચાર્યે કહ્યું.

૧૩. એકલવ્યની આ ઐતિહાસિક જીવનઘટના આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં બનેલી છે; પણ તે આજે પણ માણસને મહામોંઘો મોક્ષ સિદ્ધ કરે એવા કેટલાક બોધપાઠો દાખવે છે : માણસે પોતાની જાતિ, વર્ણ અને આશ્રમનો સ્વધર્મ અવશ્ય પાળવો જોઈએ; સ્વધર્મના પાલનમાં હમેશાં સુખ અને શ્રેય રહેલાં છે પણ પોતાની ઉચ્ચજાતિ, વર્ણ કે આશ્રમનું

અભિમાન ધરાવવું અને બીજી જાતિ, વર્ણ અને આશ્રમના માણસો તરફ હીનદષ્ટિ, તિરસ્કારભાવ અને અસ્પૃશ્ય વૃત્તિ સેવવી અને દાખવવી એ કોઈ રીતે યોગ્ય અને હિતાવહ નથી; એકલવ્યની જીવનકથાનો આ પહેલો બોધપાઠ છે. માણસ ભલે ઊતરતી જાતિ કે વર્ણમાં જન્મ્યો હોય પણ સદ્ધર્મ, શુભસંસ્કાર, સત્સંગ અને ઈશ્વરનિષ્ઠાના યોગથી આ જીવનમાં જ એ ઉચ્ચપદ અને સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે; એ એકલવ્યની કથાનો બીજો બોધપાઠ છે. વિવેક, સંયમ, શિસ્ત, સદ્વિચાર, સદ્વાણી અને સદ્વર્તન માણસનું ગૌરવ વધારે છે; એટલું જ નહિ પણ એના સર્વ મનોરથો સિદ્ધ કરે છે; એ એકલવ્યના જીવનનો ત્રીજો બોધપાઠ છે. પોતે જે વિદ્યા ભણ્યો હોય તે માણસે બીજા સુપાત્રને અવશ્ય ભણાવવી જોઈએ; જે વિદ્વાન પોતાની વિદ્યા બીજા સુપાત્રને ભણાવતો નથી એની વિદ્યા એને માટે ભારરૂપ અને સમાજ માટે શાપરૂપ બને છે. સુપાત્રને વિદ્યા ભણાવ્યાથી વિદ્યાનું ગૌરવ વધે છે, વ્યક્તિ અને સમાજની સેવા થાય છે અને સત્પુરુષ અને ઈશ્વરની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે; એ એકલવ્યની કથાનો ચોથો બોધપાઠ છે. જીવનમાં નિરાશા અને હતાશાના પ્રસંગો તો ડગલે અને પગલે આવે છે; પણ તેથી નાસીપાસ અને નાહિંમત ન થતાં માણસે સ્વધર્મ, સત્પુરુષ અને ઈશ્વરને આગળ રાખીને પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. પ્રારબ્ધનો દોષ કાઢીને જે માથે હાથ દઈને બેસી રહે છે અને ઈશ્વરની પ્રેરણા જોઈ-વિચારીને પુરુષાર્થ કરતો નથી તેનું જીવન નિરર્થક જાય છે. જીવનમાં સુખ, શાંતિ અને શ્રેયની સિદ્ધિ માટે અને ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ એ જ મોટામાં મોટું અને કદી નિષ્ફળ ન જાય એવું સાધન છે; એ એકલવ્યના જીવનકાર્યનો પાંચમો બોધપાઠ છે. પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધના પરિણામે, ઉદરનિર્વાહ માટે જે કંઈ મળે, સ્વાદિષ્ટ ભોજન, સૂકો રોટલો યા ફળ જે મળે તે, પૂર્ણ સંતોષ અને આનંદથી માણસે ખાવું જોઈએ; પણ એને ખાતા પહેલાં એને બરાબર શુદ્ધ અને પવિત્ર કરવું જોઈએ અને પછી ઈષ્ટઆરાધ્યદેવને અને ગુરુને અર્પણ કરવું જોઈએ. એ પછી એમની એ પ્રસાદીમાંથી સૌ પહેલાં પોતાના આશ્રિતો અને અતિથિને જમાડીને પછી

જે શેષ રહે તે પોતે જમવું જોઈએ. જે માણસ એ પ્રમાણે કરતો નથી તે ખાદ્ય પદાર્થને ખાતો નથી પણ પોતાનાં સુકૃત્યો અને પોતાની જાતને જ ખાય છે અને અંતે શુષ્ક, હીન અને નિષ્પ્રાણ બને છે; એ એકલવ્યની જીવનકથાનો છઠો બોધપાઠ છે.

૧૪. પણ એકલવ્યના જીવનનો જે અતિ મહત્વનો બોધપાઠ છે તે તો વિવેકી જનોએ આત્માની પાટી ઉપર અમૃતાક્ષરે અંકિત કરીને જીવનમાં હમેશાં આચરવા જેવો છે. ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિ આ બધાં સાધનોનું સેવન માણસ આત્યંતિક કલ્યાણ માટે કરે છે; પણ જ્યાં સુધી એ ક્રિયાઓમાં પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ ભળતા નથી એટલે કે જ્યાં સુધી એ સાધનો પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપને અનુલક્ષીને અને સત્પુરુષની પ્રત્યક્ષ દોરવણીને અનુસરીને કરવામાં આવતાં નથી ત્યાં સુધી એનું કાંઈ ફળ મળતું નથી. ઊલટું લાંબા ગાળે એ સાધનો માણસ યંત્રવત્ કરતો થઈ જાય છે. એ સાધનો વડે જે પરમાત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરવાનો હોય છે તેમને એ ભૂલી જાય છે, પરોક્ષ માને છે અને યંત્રવત્ ધર્મક્રિયાઓ કરતો થાય છે. યંત્રવત્ થતી ક્રિયા, પછી તે ધર્મક્રિયા હોય કે વ્યાવહારિક ક્રિયા હોય, પણ તેમાં ધીમે ધીમે દંભ ઘર કરે છે; એટલે એ ક્રિયા પ્રાણ વિનાના પૂતળા જેવી બની જાય છે. જે ધર્મ પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપને આશરીને તેમની પ્રસન્નતા માટે અનુસરાતો હોય તે પ્રગટધર્મ કહેવાય છે; જે જ્ઞાન પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપને જોઈ-સમજીને અનુભવાય છે એ જ પ્રગટજ્ઞાન કહેવાય છે અને જે ભક્તિ પરમાત્માના સ્વરૂપને સદા પ્રત્યક્ષ જાણી-સમજીને કરવામાં આવે છે તે જ પ્રગટભક્તિ કહેવાય છે; અને જે ઉપાસના ઉપાસ્ય ઈષ્ટદેવને પોતાની સામે સદા હાજર સમજીને કરવામાં આવે છે તે પ્રગટઉપાસના કહેવાય છે. પ્રગટધર્મ, પ્રગટજ્ઞાન, પ્રગટભક્તિ અને પ્રગટઉપાસના વિના આ પહેલાં કોઈનોય મોક્ષ થયો નથી, આજે થતો નથી અને ભવિષ્યમાં થાય તેવી કોઈ શક્યતા નથી. પરમાત્મા અને સત્પુરુષ સાથે માણસ ચોવીસ કલાક વાસ કરીને રહેતો હોય પણ જો એના મનમાં એમના માટે મનુષ્યભાવ વર્તતો હોય તો એનું સાથે રહેવું વ્યર્થ છે; જ્યારે એમનામાં

પ્રત્યક્ષ દિવ્યભાવ પરઠાય છે અને અંતરમાં એ ભાવ સ્થિર થઈને અખંડ પ્રવર્તે છે ત્યારે એ દેહ છતાં જ મુક્તિનો અલૌકિક આનંદ અનુભવે છે. જીવનવ્યવહાર જેમ પરોક્ષ પદાર્થથી કદી ચાલતો નથી પણ પ્રત્યક્ષ પદાર્થથી જ ચાલે છે તેમ ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિનો વ્યવહાર અને સિદ્ધિ પરોક્ષ સત્પુરુષ અને પરોક્ષ પરમાત્માથી કદી થતી નથી પણ પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ અને પ્રત્યક્ષ પરમાત્માથી જ થાય છે. જ્યારે માણસના જીવનમાં આવો પ્રત્યક્ષ દિવ્યભાવ વજ્રલેપ સ્થાયી થાય છે ત્યારે મૂર્તિ મૂર્તિ રહેતી નથી, ત્યારે સત્પુરુષ અને પરમાત્મા એની પાસે કાયમ હાજરાહજૂર રહે છે અને એ ભક્ત અને સેવકના મનોરથો પરિપૂર્ણ કરે છે; આ એકલવ્યની જીવનકથાનો સાતમો રહસ્યભર્યો બોધપાઠ છે. વિવેકી માણસે આ બોધપાઠ ક્ષણવાર માટેય વીસરવા ન જોઈએ.

“... મારું એવું માનવું છે અને મારું જીવન એવા અનુભવથી ઘડાયેલું છે કે સર્વત્ર અને સર્વના હિતકર મંગળકારી પરમાત્મા પોતાની સાથે જ કાયમ છે એમ જાણી એ પરમાત્માને અતિ પ્રિય એવું શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને ભગવદ્દાશ્રય જે દૃઢપણે રાખે છે તે જ્યાં જ્યાં જાય, રહે, ત્યાં ત્યાં સુખી થાય છે. ‘શિક્ષાપત્રી’માં પણ એ પરમાત્માએ પોતે ક્યાં રહે છે અને પોતે કેવા છે તે શ્લોક ૧૦૫થી ૧૧૦માં સ્પષ્ટ અને સરળતાથી લખી આપ્યું છે. માટે એ સર્વશક્તિમાન પ્રભુ તમારી પાસે જ છે. માટે તમો એના આશ્રયનું બળ રાખી - આપણે અશક્ત છીએ માટે એ પાસે હોવા છતાં આપણે એમને દેખી શકતા નથી પણ એ પોતે સર્વશક્તિમાન હોઈ આપણને દેખે છે એવી પ્રતીતિ દૃઢ રાખી એમના નિયમ પ્રમાણે વર્તી અભ્યાસ કરવાની આપણી પવિત્ર ફરજ બજાવવી. ...”

૨૯. વર્ષના ઊઘડતા વાસરે - નમ્ર યાચના

કાળ એ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની કોઈથીય પ્રતિકાર ન થઈ શકે એવી અમોઘ શક્તિ છે. જીવો, ઈશ્વરો, પ્રધાન પુરુષો વગેરે સૌ કોઈને હંફાવે અને હરાવે એવી માયા પણ કાળને વશ વર્તે છે; એ કાળનો વેગ અતિ પ્રબળ અપ્રતિહત હોય છે. આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ એટલી વારમાં સંવત્સરનાં બે હજાર અને ચોત્રીસ વર્ષો વહી ગયાં છે. એવા એ કાળને જે માણસ વશ કરીને અને એનાથી નિર્ભય બનીને જીવન જીવે એણે જીવનની પરમસિદ્ધિ મેળવી કહેવાય. પણ બુદ્ધિશાળીઓના જીવનનો મહાપ્રશ્ન એ છે કે, કાળના માથા ઉપર પગ મૂકીને, નિર્ભય બનીને જીવન શી રીતે જીવવું? વર્ષના ઊઘડતા વાસરે અને તે પછી નિત્ય, શાણા અને સમજુ માણસે આ પ્રશ્ન ગંભીરતાથી સમજવો અને વિચારવો ઘટે છે.

૨. જે માણસ કાળથી નિર્ભય બને છે તે કર્મના પાશમાંથી પણ મુક્ત બને છે. પણ એ ત્યારે જ શક્ય બને છે કે જ્યારે માણસ જાણપણાડૂપી દરવાજે અખંડ જાગ્રત ખડો રહે છે; જ્યારે એ પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષોની સીધી દોરવણી પ્રમાણે વર્તીને, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં અનન્ય નિષ્ઠાથી અખંડ જોડાયેલો રહે છે; અને જ્યારે એ પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની આજ્ઞા એ જ સ્વધર્મ છે અને એ જ આત્યંતિક કલ્યાણની સઘ સિદ્ધિનો સરળ માર્ગ છે એમ નિશ્ચિત જાણી-સમજીને એ પ્રમાણે જીવન જીવતો થાય છે.

૩. સંપ્રદાયના નાનામોટા સર્વ આશ્રિતો અને શ્રીસ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવામંડળના સભ્યો સવિશેષ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપના અનન્ય આશ્રિત બને-બનાવે અને એમની આજ્ઞાઓનું શિરસાટે પાલન કરે-કરાવે એવી બુદ્ધિ અને શક્તિ સૌ કોઈને સર્વેશ્વર શ્રીહરિ આપે એવી આ મંગળદિને નમ્ર યાચના છે.

૧-૧૧-'૭૮

૩૦. ડભાણનો મહાવિષ્ણુયાગ

જગતમાં યજ્ઞો તો જાતજાતના અને ઘણા થયા છે, થાય છે અને થશે; પણ વિ. સં. ૧૮૬૬ની પોષીપૂર્ણિમાના દિવસે ડભાણમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જે મહાવિષ્ણુયાગ કર્યો હતો તે સર્વદષ્ટિએ ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ એવો અદ્ભુત અને અજોડ હતો. એ મહાયજ્ઞનો પ્રસંગ માત્ર સંપ્રદાયના જ ઈતિહાસમાં નહિ પણ ભારતના ધર્મઈતિહાસમાં પણ સદા સુવર્ણાક્ષરે લખાશે. એ મહાયજ્ઞના અલૌકિક પ્રસંગોનું સવિસ્તર વર્ણન સંપ્રદાયના મુખ્ય પ્રમાણગ્રંથો શ્રીસત્સંગિજીવન (રચનાકાળ વિ. સં. ૧૮૮૬, પ્ર. ૨, અ. ૪૮-૪૯), ભક્તચિંતામણિ (વિ. સં. ૧૮૮૭, પ્ર. ૫૮-૫૯), શ્રીહરિદિગ્વિજય (વિ. સં. ૧૮૮૬, ઉ. ૩૫), શ્રીહરિલીલામૃત (ક. ૭, વિ. ૧૧)માં કરેલું છે. એ મહાયજ્ઞનો પ્રસંગ આજથી એકસો અને અડસઠ વર્ષ પહેલાં બનેલો છે, પણ તે આજે ભગવદ્માર્ગે ચાલી રહેલા મુમુક્ષુમાત્રે સદા સ્મરણ અને કીર્તન કરવા જેવો પરમ મંગળકારી છે. વાચકના મનમાં સહજ પ્રશ્ન થશે કે, આટલા લાંબા કાળ પછી પણ નિત્ય સ્મરણ અને કીર્તન કરવા જેવું એ મહાયજ્ઞમાં શું છે ? એ સ્વાભાવિક પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો નમ્ર પ્રયાસ આ લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે.

૨. એ યજ્ઞની કથા ભવબ્રહ્માદિક અને જ્ઞાની મહાત્માઓ પણ જેમાં મોહ પામે છે, છતાં જેનું સ્મરણ અને કીર્તન માણસને વાસનાના બંધનમાંથી તત્કાળ છોડાવે છે અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ સુગમ બનાવે છે એવી પરાત્પર પુરુષોત્તમ નારાયણની મનુષ્યલીલાની કથા છે; માણસને

“... આપણે આપણા સિવાય અન્યના નિયંત્રા નથી તેમ જ અન્યને કાંઈ ઉપદેશ આપવાની જરૂર નથી. જે આપણા વિશે સ્નેહમમતા ધરાવતા હોય તેઓને જ તેમના હિતની વાત પ્રિય વાણીમાં કહેવી જોઈએ. તેમ આપણાથી ન થાય તો મૌન રહેવું એ ઉત્તમ છે અને આવશ્યક છે. આપણને યોગ્ય લાગે તે અન્યને કહેવું ક્યારે કે જ્યારે તે આપણી સલાહ કે અભિપ્રાય પૂછતા હોય અગર આપણી સલાહ કે માર્ગદર્શનની તેઓને કિંમત કે જરૂરિયાત હોય. તેમાંનું કાંઈ ન હોય તો આપણા કહેવાની કાંઈ અસર થશે નહિ અને તે માણસો પોતે ધારેલી ક્રિયાઓ કરવાના જ. માટે આપણી શાંતિ અને ભગવત્મજનના ભોગે કોઈને નિષ્ફળ હિતની વાત કહેવી નહિ એ જ સુખ અને શાંતિ સાચવવાનો સરળ રસ્તો છે. ...”

પશુમાંથી માનવ, માનવમાંથી દેવ અને દેવમાંથી મુક્ત બનાવનારી એ કથા છે; માણસ સ્વભાવ, સંગ અને કર્મને વશ વર્તીને કેવો આડો ચાલે છે ત્યારે પ્રેમ, વાત્સલ્ય અને કરુણાની સાક્ષાત્ મૂર્તિસમા પરમકૃપાળુ પરમાત્મા કેવા દયામય વર્તે છે તેની વિગતો સમજાવનારી એ કથા છે. પરમાત્મા જ્યારે સ્વભક્તજનોના લાલનપાલન અને અનેક જીવોના કલ્યાણ અર્થે પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ થાય છે અને મનુષ્ય જેવા મનુષ્ય થઈને વિચરે છે ત્યારે પણ એ પોતાની અનંત વિભૂતિઓ, અલૌકિક ઐશ્વર્યો અને અપરિમિત કલ્યાણકારી ગુણોથી સદા વિભૂષિત જ હોય છે. પણ ત્યારે અલ્પબુદ્ધિ અને અલ્પશક્તિ ધરાવતા માણસોને સમાસ થાય એવા શુભાશયથી એ પોતાનાં ઐશ્વર્યો, શક્તિ અને ગુણોને અંતર્હિત રાખીને વર્તે છે; છતાં કેટલીક વેળા, એ અલૌકિક શક્તિનું સ્વલ્પાંશે લોકોને દર્શન અને અનુભવ થાય છે, એવાં દુર્લભ દર્શન અને અનુભવના પ્રસંગોની એ કથા છે. જીવનભર જેણે લોકોની માલમિલકતની લૂંટફાટ જ કરેલી હતી, અનેક નિર્દોષ માણસોના લોહીથી જેના હાથ ખરડાઈને કાળા થયેલા હતા, જે હૃદયયુક્ત હોવા છતાં હમેશાં હૃદયહીન તરીકે જ જગતમાં જાણીતો થયો હતો અને માનવના રૂપમાં, ગુણ અને કર્મના કારણે જે દાનવ બનેલો હતો એવો એક ભયંકર ખૂની લૂંટારો, પરમાત્માના પ્રેમ અને અમિદષ્ટિના કારણે માનવ બને છે, માનવમાંથી દેવ બને છે અને દેવમાંથી મહામુક્ત બને છે, એની એ કથા છે. આ કથા કોઈ મનોરંજન નથી, કોઈ કાવ્ય નથી પણ પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી સેવન કરનાર સ્ત્રીપુરુષ માટે સંસારની વાસના અને કર્મનો નાશ કરનારું અને મહામોંઘું મોક્ષપદ સુલભ કરનારું પરમ મંગળકારી અમૃત છે.

૩. ભારતમાં ત્યારે યજ્ઞો ઘણા થતા હતા. મોટા વેદવાચસ્પતિ વિદ્વાનો એ યજ્ઞો કરતા હતા અને રાજા-મહારાજાઓ અને મોટા ધનાઢ્ય લોકો એ યજ્ઞો કરાવતા હતા. યજ્ઞો ભારે ધામધૂમથી થતા હતા. યજ્ઞો કરવાનું કારણ મોટા ભાગના યજમાનનો કોઈ ભૌતિક સ્વાર્થ સાધવો એ જ રહેતું. પણ એ યજ્ઞોમાં ત્યારે દેવ, બ્રાહ્મણ, સૂર્ય, અગ્નિ અને

દર્શનાર્થી લોકોની હાજરીમાં જ પશુઓની ધોર હિંસા કરવામાં આવતી હતી. ભારે દુઃખ ઉપજાવે એવી વાત તો એ હતી કે એ હિંસા વેદ, ધર્મ અને ઈશ્વરના નામે અને એમની પ્રસન્નતા મેળવવા માટે કરવામાં આવતી હતી. એટલું જ નહિ પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, યજમાનો અને દર્શનાર્થીઓ બધા જ યજ્ઞકુંડમાં હોમાયેલા પશુનું, યજ્ઞના અગ્નિમાં પકવ થયેલું માંસ અભિમાનથી અને આનંદથી યજ્ઞમંડપમાં બેસીને જ ખાતા હતા. જો કોઈ એ માંસ, જેને યજ્ઞશેષ અને દેવનૈવેદ્યનું રૂપાળું નામ આપવામાં આવતું હતું, તે લેવાની કે ખાવાની આનાકાની કે ઈન્કાર કરે તો તેને તરત જ વેદનિંદક અને નાસ્તિક ઠરાવવામાં આવતો હતો. વધારે મૂંઝવણ પેદા કરે એવી વાત તો ત્યારે એ હતી કે, યજ્ઞમાં સજીવ બલિ હોમવાનું વેદવિધાન અને વેદવિધિ છે એવું શાસ્ત્રોપડિતો અને ધર્માચાર્યો પોતે છડેયોક કહેતા હતા. વધારે ચિંતા ઉપજાવે એવી વાત તો એ હતી કે, ઘણાના મનમાં આ અમાનુષી અને કૂર પ્રણાલિકા માટે ભારે અણગમો અને તિરસ્કાર વર્તતો હતો છતાં કોઈ એ વિરુદ્ધ અવાજ કરવાની હિંમત ત્યારે કરી શકતું ન હતું; અને ત્યારે વળી રમૂજ અને હાસ્ય ઉપજાવે એવી વાત તો એ હતી કે, ‘વેદ ઈશ્વરની વાણી અને સ્વરૂપ છે, એવું શિક્ષિત-અશિક્ષિત, નાનામોટા સૌ કોઈ એકીઅવાજે કહેતા હતા; પણ ‘ઈશ્વરરૂપ વેદ માણસને બીજા જીવની હિંસા કરવાનું શા માટે કહે ?’ એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા કે જવાબ આપવા માટે ત્યારે કોઈ તૈયાર થતું ન હતું. શાક્યમુનિ બુદ્ધે યજ્ઞોમાં થતી જીવહિંસાનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો ત્યારે ધર્માચાર્યો અને પંડિતોએ એમને નાસ્તિક ઠરાવી દીધા અને હિંદુ ધર્મથી વિમુખ કર્યા. એ ખરું છે કે, વૈદિક સાહિત્યના બ્રાહ્મણ અને આરણ્યક વિભાગમાં કોઈક કોઈક ઠેકાણે યજ્ઞમાં સજીવ બલિ આપવાનાં વિધાન આજે જોવા-વાંચવા મળે છે. પણ ત્યારે ‘ઈશ્વરસ્વરૂપ વેદમાં જીવહિંસા કરવાની વાત ક્યાંથી અને શી રીતે આવી ?’ એ પ્રશ્નનો જવાબ કોઈ આપતું ન હતું — આજે પણ આપતું નથી; જે જવાબ અપાય છે તે શુદ્ધ સત્ત્વમય જીવન એ જ જેનો ઉદ્દેશ છે એવા માનવસમાજનું અહિત કરે એવા અનર્થકારી હોય છે.

૪. આવી વિષમ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી ત્યારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ‘યાજ્ઞિકીહિંસા વેદશાસ્ત્રસંમત નથી’, એવી જાહેર ઘોષણા કરી. જાહેરમાં આવી ઘોષણા કરનાર ત્યારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પહેલવહેલા અને એકલા જ હતા. એમણે ઉઠાવેલા આ વિરોધનો પણ વિરોધ કરનારા ત્યારે ઓછા ન હતા : એક વખત ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ભૂજમાં વિચરતા હતા; ભૂજના મહારાવના અમાત્ય ગણાતા જગજીવન મહેતા અને એના બે ભાઈઓ કુબેરજી અને રામચન્દ્રે એક મોટા હિંસક યજ્ઞનું આયોજન કર્યું. આ હિંસક યજ્ઞનું સમર્થન થાય અને ટેકો મળે એવા આશયથી એમણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને આગ્રહ કરીને યજ્ઞમાં બોલાવ્યા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે યજ્ઞમંડપમાં એક બાજુએ વધ્યપશુઓને બાંધેલાં જોયાં ત્યારે એમનો પુણ્યપ્રકોપ એકદમ ઊછળ્યો; એમણે યજ્ઞમાં પશુહિંસા ન કરવાનો આ ત્રણે ભાઈઓને શાસ્ત્રોનાં વચનોનો આધાર દાખવીને આગ્રહપૂર્વક અનુરોધ કર્યો. પણ સત્તાના મદમાં અંધ થયેલા એ ત્રણ જણ વેદવિધાન અને વેદવિધિનું સર્વ રહસ્ય જાણવાનો દાવો કરતા હતા; એમણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની શાસ્ત્રસંમત અને સર્વ જીવોનું હિત કરનારી સલાહ માનવાનો સ્પષ્ટ ઈન્કાર કર્યો. જગજીવન મહેતા ત્યારે સત્તાપદે હતો. સત્તા આગળ શાણપણ દાખવવું, વાદવિવાદ કરવો, વ્યવહારનીતિની દૃષ્ટિએ યોગ્ય ગણાતું નથી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તત્કાળ યજ્ઞમંડપનો ત્યાગ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ બીજા દિવસે સવારે ભૂજ છોડીને એ સૌરાષ્ટ્રમાં પાછા ફર્યા. ઇતિહાસ કહે છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ભૂજ છોડી ગયા તે પછી બીજા જ દિવસે, મહારાવની કોઈ અગમ્ય કારણસર જગજીવન મહેતા ઉપર ખફામરજી થઈ. એમણે સૈનિકો મોકલીને યજ્ઞનો નાશ કર્યો અને મહારાવની સામે લઢવા આવેલા એ ત્રણે ભાઈઓનો શિરચ્છેદ કર્યો. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા પછી દરેક સભામાં ‘યજ્ઞનારાયણ જીવહિંસાથી કદી પ્રસન્ન થતા નથી પણ ભારે નારાજ થાય છે. વેદ હિંસાપ્રધાન શાસ્ત્ર નથી, પણ અહિંસાપ્રધાન શાસ્ત્ર છે;

એમાં જો કોઈ ઠેકાણે યજ્ઞોમાં જીવહિંસા કરવાનું વિધાન વાંચવા મળે તો તે હિંસા કરવા માટે નહિ પણ હિંસાના સંકોચ અર્થે કહેલું છે અથવા કોઈ વિષયલોલુપ વિદ્વાને પાછળથી દાખલ કરેલું ક્ષેપક છે, એમ જ માનવું જોઈએ,’ એવી ઘોષણા કરવાનું શરૂ કર્યું. જાહેરસભાઓમાં માત્ર નિષેધ કરીને જ એ અટક્યા નહિ; એમણે પોતે જ અહિંસક યજ્ઞો કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે અમદાવાદમાં યાજ્ઞિકી હિંસામાં રાયનારા શાક્તપંથી વામાચારીઓનું ભારે જોર હતું. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પહેલો અહિંસક યજ્ઞ કરવા માટે આશ્ચર્યજનક હિંમત દાખવીને અમદાવાદની નજીક આવેલું જેતલપુર ગામ પસંદ કર્યું. જેતલપુરમાં એમણે એકીસાથે બે યજ્ઞો — રુદ્રયાગ અને વિષ્ણુયાગની શરૂઆત કરી. આની ખબર પડતાં જ વામાચારી સાધુબાવાઓ, અમદાવાદમાં તે વખતે રાજસત્તા ધરાવતા પેશ્વાના સૂબા પાસેથી લશ્કરી મદદ મેળવીને જેતલપુર ઉપર ચડી આવ્યા. એ કાળમાં અસાધુ સાધુઓ જાતજાતનાં હથિયારો રાખતા હતા; એવા સશક્ત સાધુઓ હમેશાં જૂથમાં ફરતા અને લોકો પાસેથી શસ્ત્રના જોરે અને શાપની બીક બતાવીને મનમાની વસ્તુઓ મેળવતા હતા. ત્યારે રાજાઓ અને રાજપુરુષો એમની આ નિંદ્રા કાર્યવાહીમાં કદી દરમિયાનગીરી કરતા નહિ; એવા સાધુબાવાઓને પેશ્વાના લશ્કરની મદદ મળી, પછી પૂછવું જ શું ? ‘ચપટી વગાડતામાં જ યજ્ઞમાં ભંગાણ કરવાની અને સ્વામિનારાયણને કેદ પકડવાની’ બડાશો મારતા મારતા વામાચારીઓ જ્યારે જેતલપુર આવ્યા ત્યારે મોડા પડ્યા — ભોંઠા પડ્યા. આગલા દિવસે જ બન્ને યજ્ઞોની પૂર્ણાહુતિ થઈ ગઈ હતી, એટલું જ નહિ પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પણ સવારમાં જ બીજા ગામે ચાલ્યા ગયા હતા. જેતલપુરના તળાવનું પાણી હાથમાં લઈને નાગાબાવાઓએ ‘હવે ફરી સ્વામિનારાયણ યજ્ઞ કરે તો જોઈ લેવાની’ પ્રતિજ્ઞા કરીને તાત્કાલિક સંતોષ માન્યો.

૫. થોડા સમય બાદ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ડભાણમાં મોટા પાયા ઉપર બીજો મહાવિષ્ણુયાગ કરવાનું નક્કી કર્યું. એમણે વામાચારી સાધુબાવાઓના મહંતને પત્ર લખીને યજ્ઞની ખબર આપી એટલું જ નહિ

પણ યજ્ઞમાં આવવાનું આમંત્રણ પણ આપ્યું. ‘આ વખતે તો સ્વામિનારાયણને બરાબર દેખાડી દેવા માટે’ સાધુબાવાઓ અમદાવાદમાં ભેગા થવા લાગ્યા. જેના હાથમાં જીવો અને જગતની દોરી રહેલી છે એવા સર્વાતર્યામી સર્વેશ્વર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સાધુબાવાઓની આ પ્રવૃત્તિથી અજાણ્યા ન હતા. સંકલ્પમાત્રથી જ એ એમની પ્રવૃત્તિ અટકાવી શક્યા હોત; પણ એમની કામ કરવાની રીત જીવો અને જગતની રીતથી હમેશાં ન્યારી જ હોય છે. એમણે મનુષ્યલીલા આદરી. એ નજીકમાં આવેલા હાથરોલી ઘોડાસર ગામોએ ગયા. ત્યાંના ઠાકોરો જાતે ક્ષત્રિય હતા ને ધર્મના શુભ સંસ્કારોથી અને શ્રીહરિના ભક્તિભાવથી રંગાયેલા હતા. એ તરત જ શ્રીહરિના દર્શનાર્થે આવ્યા ને યજ્ઞમાં સેવાની યાચના કરી. શ્રીહરિએ એમને વામાચારી સાધુ-બાવાઓની બદચેષ્ટા અને બદહેતુની વાત કરી; અને યજ્ઞમાં કોઈ પ્રકારનું વિઘ્ન ન થાય એવો બંદોબસ્ત કરવાનું કહ્યું. ઠાકોરોએ હાથ જોડીને કહ્યું, ‘પ્રભુ ! આપ કાળના પણ મહાકાળ છો, આપની ઈચ્છા વિના સૂકું પાંદડું પણ ફરી શકે તેમ નથી, આપ સંકલ્પમાત્રથી જ જે ધારો તે કરી શકો તેમ છો. અમે પણ આપને શરણે જ બેઠેલા છીએ પણ કોઈ કાર્ય કરવા માટે અન્યને નિમિત્ત બનાવવો એ આપની નીતિરીતિ છે. યજ્ઞના રક્ષણ માટે આપ અમને નિમિત્ત બનાવવા ઈચ્છતા હો અને એ માટે આવશ્યક શક્તિ પ્રેરતા હો તો અમે અમારું લશ્કર લઈને ડભાણ આવવા તૈયાર છીએ.’ ઠાકોરોના શબ્દો સાંભળીને શ્રીહરિ પ્રસન્ન થયા; મંદ મંદ હાસ્ય કરીને એમણે કહ્યું, ‘લશ્કરનું આપણે કામ નથી, થોડા નાયકો સાથે તમારે માત્ર ડભાણમાં હાજર રહેવાનું છે; તમારા યુનંદા સશસ્ત્ર નાયકો ડભાણની આજુબાજુ ચોકીમાં ગોઠવી દેવાના છે. યજ્ઞમાં દર્શન કરવા અને ભાગ લેવા માટે ડભાણમાં આવવાની દરેકને છૂટ આપેલી છે; પણ જેની પાસે કંઈ હથિયાર હોય તે લઈ લે અને યજ્ઞમાંથી પાછા ફરે ત્યારે એને હથિયાર પાછું આપી દે, એ સાથે જ તમારા માણસો કોઈને પણ ઈજા ન કરે કે મારે નહિ એવી ખાસ તાકીદ તમારે કરવાની છે; અર્થાત્, તમારે અને તમારા નાયકોએ હાજર રહીને માત્ર

ડારો જ દેખાડવાનો છે.’ શ્રીહરિની ઈચ્છા પ્રમાણે ઠાકોરોએ ડભાણની ચારે તરફ પોતાના સશસ્ત્ર નાયકો દ્વારા ચોકીપહેરાનો પાકો બંદોબસ્ત ગોઠવી દીધો. ભારે કડક બંદોબસ્ત રાખેલો હોવા છતાં લગભગ બસો જેટલા વામાચારી સાધુબાવાઓ, બ્રાહ્મણો અને દર્શનાર્થીઓના વેશમાં હાથમાં માળા અને લાકડી લઈને ડભાણમાં ઘૂસી જવામાં સફળ થયા હતા.

૬. યજ્ઞમંડપમાં મધ્યભાગે પાંચ મોટા કુંડ અને આજુબાજુ એક હજાર નાના કુંડો કરવામાં આવ્યા હતા. મોટા કુંડો પાસે આચાર્ય, બ્રહ્મા, હોતા અને ઉદ્દગાતા પંડિતો અને નાના કુંડો પાસે વરૂણીના બ્રાહ્મણો બેસીને યજ્ઞનારાયણને જવ, તલ અને હવિષ્યાન્નની આહુતિઓ આપતા હતા. દરેક યજ્ઞકુંડમાં ઉપર જણાવેલાં હવિદ્રવ્યો સાથે પરનાળા દ્વારા ઘી હોમાય એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. યજ્ઞોમાં સામાન્ય રીતે તો એક આચમની ઘી હોમાય એવા લાકડાના બનાવેલા લાંબા ચમચાઓ દ્વારા ઘી હોમાતું હોય છે; પણ અહીં પરનાળે ઘી હોમાતું જોઈને દર્શનાર્થીઓના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. સવારે સૂર્યોદય પછી યજ્ઞકાર્ય શરૂ થતું તે સૂર્યાસ્ત સુધી ચાલુ રહેતું. યજ્ઞ અઢાર દિવસો સુધી ચાલ્યો. યજ્ઞનારાયણના નૈવેદ્ય માટે અને બ્રાહ્મણો તથા અન્નાર્થી-દર્શનાર્થીઓના ભોજન માટે ખાસ બનાવેલા મોટા વીસ ઓરડાઓમાં લાડુના પર્વતો ઊભા કરવામાં આવ્યા હતા. દાળ ભરવા માટે જમીનમાં અનેક પાકા કુંડો અને કોઠીઓ બનાવવામાં આવી હતી. ભાત અને શાકના સફેદ અને લીલાપીળા ગંજ ખડકવામાં આવ્યા હતા. ગણી ગણાય નહિ એટલી પંક્તિઓમાં લોકો જમવા બેસતા હતા. યજ્ઞમંડપથી પૂર્વે મધ્યભાગે એક ઊંચા મોટા મંચ ઉપર ગાદીતકિયા નખાવીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ બિરાજતા હતા અને ચારે તરફ પોતાની અમીદષ્ટિ નાખતા હતા. ગામમાં માણસો સમાયા નહિ એટલે આજુબાજુનાં ખેતરોમાં તંબૂઓ અને રાવટીઓ બાંધીને હજારો લોકો રહ્યા હતા. શરૂઆતના દસ દિવસો સુધી તો બધું શાંતિથી ચાલ્યું, પણ પછી જે વામાચારી સાધુબાવાઓ, બ્રાહ્મણો અને દર્શનાર્થીઓના વેશમાં ડભાણમાં અને યજ્ઞમાં ઘૂસી ગયા હતા તેમણે

તોફાન જગાવવાની પેરવી કરવા માંડી. શ્રીહરિએ તરત જ યુક્તિ કરીને રસોઈયા સિવાયના બીજા બધા બ્રાહ્મણોને પાકશાળામાંથી બહાર કાઢ્યા અને પાકશાળાની અંદર અને બહાર નાકે નાકે સશસ્ત્ર કાઢીઓ અને પાર્શ્વદોને ગોઠવી દીધા. બ્રાહ્મણોને પાકશાળા બહાર પંક્તિમાં અને તેથી થોડા અંતરે બ્રાહ્મણેતરોને બીજા અલગ પંક્તિઓમાં બેસાડવામાં આવ્યા. પણ દરેક પંક્તિમાં થોડા થોડા અંતરે, કોઈને અડાય નહિ એ રીતે લાકડી લઈને એક એક કાઢીને ઊભો રાખવામાં આવ્યો; અને જમનારાઓ અને પિરસનારાઓને તાકીદ કરવામાં આવી કે શાંતિથી જમવાને બદલે જો કોઈ તોફાન કરવાની કોશિશ કરશે અથવા પિરસવામાં પોતાનું-પારકું કરશે યા બગાડ કરશે તો તેને ઉપરથી લાકડી પડશે. આ તાકીદની સારી અસર થઈ. થોડીવાર શાંતિ રહી પણ પછી વામાચારી સાધુબ્રાહ્મણો તોફાન જગાવવા માટે આઘાપાછા થવા માંડ્યા; એટલે પાકશાળાના નાકે નાકે ઊભેલા કાઢીઓએ હવામાં બંદૂકોના ધડાકા કરવાનું શરૂ કર્યું; ધડાકાઓ એવા તીવ્ર વેગથી કરવા માંડ્યા કે એથી હવા અને જમીનમાં પેદા થયેલી ધ્રુજારીના કારણે દાળ ભરેલી સોળ કોઢીઓમાં તિરાડ પડી ગઈ; એ જોઈ-સાંભળીને બધા શાંત થઈ ગયા. એ પછી અંત સુધી કોઈ ઉપદ્રવ થયો નહિ. વામાચારી બાવાઓ, પેશ્વાના સૈનિકો સાથે ડભાણની સીમ બહાર જમા થયા હતા; પણ ઠેર ઠેર સશસ્ત્ર નાયકોની અને કાઠીઓની પાકી ચોકીઓ ગોઠવાયેલી જોઈને અને ડભાણ ગામ પેશ્વાની હદ બહાર બીજા રાજની હદમાં આવેલું હોવાથી, પરહદમાં દાખલ થઈને કંઈ કરવાની એ હિંમત દાખવી શક્યા નહિ. અઢારમા દિવસે ભારે ધામધૂમથી છતાં આશ્ચર્યજનક અને અપૂર્વ સાદાઈ અને શાંતિથી મહાયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે દરેક બ્રાહ્મણને ઘણાં વસ્ત્રો અને યથેચ્છ દક્ષિણા આપી, બ્રાહ્મણો ખુશ ખુશ થઈ ગયા; એમણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો જયઘોષ પોકાર્યો. અઢાર અઢાર દિવસો સુધી લોકોએ ખૂબ લાડવા ખાધા હતા, છતાં લાડુ ખૂબ વધ્યા. શ્રીહરિની આજ્ઞાથી ગામમાં ઘેર ઘેર એકેક ટોપલો ભરીને લાડુ આપવામાં આવ્યા; થોડા લાડુ ગામનાં બે મોટાં તળાવોમાં જળજંતુઓ

માટે નાખવામાં આવ્યા છતાં લાડુ વધ્યા ત્યારે શ્રીહરિએ ‘સાજામાંદા સંતને તે ખાવાની છૂટ આપી.’ આ છેલ્લી વાતનો અર્થ સમજવા જેવો છે : ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ઠેર ઠેર ઉત્સવો અને સમૈયા કરતા હતા ત્યારે જાતજાતનાં મિષ્ટાન્ન ભોજનો બનાવવામાં આવતાં હતાં; પણ સંતો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની ખાસ આજ્ઞા સિવાય એ મિષ્ટાન્નો કદી ખાતા નહિ. સંપ્રદાયના સંતોની આ રીત સૌ કોઈએ આજે સમજવા જેવી અને અપનાવવા જેવી છે.

૭. આ યજ્ઞની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે : આ પ્રકારના યજ્ઞો કરીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને કોઈ સ્વાર્થ સાધવો ન હતો કે ધન, કીર્તિ કમાવાં ન હતાં, કે પોતે ધાર્મિક છે એવી છાપ મેળવવી ન હતી; એમનો મંગળકારી હેતુ એક જ હતો અને તે એ કે વેદ, ધર્મ અને ઈશ્વરના નામે શિક્ષિત અને સમાજમાં આગેવાન ગણાતા લોકો યજ્ઞમાં જીવહિંસા કરતા હતા, એ અમાનુષી પ્રજાલિકા બંધ કરાવવી; તે સાથે જ વેદશાસ્ત્ર હિંસાનો નહિ પણ અહિંસાનો જ ઉપદેશ આપે છે એવી સમજ લોકોના મનમાં દૃઢ કરવી; આ હેતુ એ યજ્ઞની પહેલી વિશિષ્ટતા છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ મૂળમાં ન હોય એવી કેટલીક વાતો સ્વાર્થસાધુ શાસ્ત્રીપંડિતો પાછળથી ઘુસાડી દેતા હોય છે; એ વાતો પછી શાસ્ત્રમાન્ય રૂઢિનું સ્વરૂપ પકડે છે અને લોકો પછી એ પ્રમાણે આપોઆપજ ક્રિયાઓ કરતા થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિ અને સમાજને આત્મોન્નતિના ઉચ્ચ માર્ગે દોરી લઈ જવો એ જ હોય છે; એટલે એમાં વ્યક્તિ અને સમાજને કોઈ રીતે હાનિ કરે એવી વાત હોઈ શકે જ નહિ; છતાં, જો એવી વાતો એમાં લખાયેલી જોવા-વાંચવામાં આવે તો વિવેકી જનોએ ધર્મશાસ્ત્રોને શિરસાવંધ કરીને એ વાતોનો અવશ્ય વિરોધ કરવો જોઈએ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એવી કેટલીક વાતોનો પહેલવહેલો જાહેર નિષેધ કરેલો છે : શિક્ષાપત્રીમાં એમણે એ બધી બાબતો સ્પષ્ટ કરેલી છે. આ યજ્ઞનું આયોજન પણ એમાંની જ એક બાબત હતી; એ આ યજ્ઞની બીજી વિશિષ્ટતા છે. શાક્તપંથી અને વામાચારી સાધુબાવાઓએ આ યજ્ઞમાં ભંગાણ પાડવાની અને ભગવાન

શ્રીસ્વામિનારાયણને કેદ પકડવા માટે મરાઠા સત્તાના પ્રતિનિધિની સક્રિય સહાય સાથે ભારે તૈયારીઓ કરી હતી. યજ્ઞમાં લાખો લોકોએ ભાગ લીધો હતો, છતાં નાનુંસરખું તોફાન થઈ શક્યું ન હતું, કોઈને કોઈ પ્રકારની હાનિ થઈ શકી ન હતી અને વામાચારીઓના મનની મેલી મુરાદો મનમાં જ રહી હતી; એ આ યજ્ઞની ત્રીજી વિશિષ્ટતા છે. શ્રીમદ્ભાગવત કહે છે કે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે ગોકુળવાસીઓની રક્ષા માટે ગોવર્ધન પર્વતને પોતાની આંગળી ઉપર અધર રાખ્યો હતો ત્યારે ગોપ-ગોવાળોએ પણ એ પર્વત નીચે પોતાની લાકડીઓ ઊંચી કરીને ટેકો આપ્યો હતો; કંઈક એ પ્રકારની લીલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ યજ્ઞમાં કરી હતી. યજ્ઞમાં બંદોબસ્ત માટે જોકે સશસ્ત્ર કાઠીઓ ને નાયકોનું આયોજન થયું હતું પણ તે અસાધુ સાધુઓને તોફાન કરતા અટકાવવા માટે અને ડારો દેખાડવા માટે જ થયું હતું. આશ્ચર્યજનક સંયમ અને શિસ્ત સાચવીને કાઠીઓ અને નાયકો કોઈ પણ પ્રકારની મુસીબત વિના મનુષ્યલીલા કરી રહેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની અસીમ કૃપાના કારણે સંરક્ષણનું એ મહાકાર્ય ખૂબ સહેલાઈથી અહિંસક રીતે કરી શક્યા; એ આ મહાયજ્ઞની ચોથી વિશિષ્ટતા છે. અઢાર અઢાર દિવસો સુધી રોજ હજારો લોકો જમતા હતા છતાં કોઈ દિવસ — જાણે જેટલું વપરાય તેટલું તરત જ ભરપાઈ થઈ જાય એવા અક્ષયપાત્રની યોજના કરવામાં આવી હોય તેમ, સીધાસામાનમાં ન આવી ખોટ, ન થઈ ચોરી, ન થયો બગાડ, કે ન થઈ કંઈ હાનિ; એ આ મહાયજ્ઞની પાંચમી વિશિષ્ટતા છે. અને સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી અને સૌ કોઈએ ખાસ સમજવા જેવી આ મહાયજ્ઞની વિશિષ્ટતા એ હતી કે એ કરવા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે, પહેલાં કે પછી કોઈ પ્રકારનો ફંડફાળો કર્યો ન હતો. સંપ્રદાયનો ઈતિહાસ કહે છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ્યારે જ્યારે, જ્યાં જ્યાં ઉત્સવ-સમૈયા કરતા ત્યારે એક વિશિષ્ટ પ્રણાલિકાને અનુસરતા — પ્રસંગ માટે કોઈ પાસે હાથ લાંબો ન કરવો કે ફંડફાળો અને લખણી ન કરવી એ એમનો મુદ્રાલેખ હતો. શરૂઆતના ખર્ચ માટે કોઈ ધનાઢ્ય

ગૃહસ્થ આશ્રિત પાસેથી એ થોડી રકમ લેતા અને તેમાંથી જરૂરી ખર્ચ કરવામાં આવતો; પૂર્ણાહુતિના દિવસે એ આશ્રિતોને પોતાની પૂજા કરવાનું કહેતા; આશ્રિતો પૂજા કરીને એમના ચરણમાં યથાશક્તિ થોડી રકમ અર્પણ કરતા; પણ ત્યારે આશ્ચર્ય એ બનતું કે એવી રીતે પૂજા અંતે આવેલી રકમ પેલા ધનાઢ્ય આશ્રિતે શરૂઆતના ખર્ચ માટે આપેલી રકમ જેટલી જ અથવા એકાદ રૂપિયો વધે એટલી જ થતી. એ પછી તરત જ ખર્ચ માટે રકમ શરૂઆતમાં આપી હોય તેને તેની રકમ પાછી આપી દેવામાં આવતી; અને જો એકાદ રૂપિયો વધ્યો હોય તો તે પાસે ઊભેલા બ્રાહ્મણને દક્ષિણા તરીકે આપી દેવામાં આવતો; અને બીજા દિવસે સવારે તો આશ્રિતોને ‘જય શ્રીસ્વામિનારાયણ’ કહીને શ્રીહરિ બીજા ગામે વિદાય થતા. આજે યજ્ઞો, ઉત્સવો, કથાપારાયણો, સંમેલનો વગેરેનું આયોજન કરનાર-કરાવનારાઓ, જો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની આ અતિ સરળ પણ સદા સફળ નીતિરીતિ અપનાવે તો પાછળથી જે આક્ષેપો અને પ્રતિઆક્ષેપોની પરંપરાનું ઘણી વખત સર્જન થાય છે એમાંથી એ જરૂર બચી જાય.

૮. આ મહાયજ્ઞના અનેક આશ્ચર્યજનક પ્રસંગોમાં એક પ્રસંગ ખૂબ રોમાંચક અને અદ્ભુત છે. પરમાત્મા સર્વાતર્યામી અને સર્વનિયામક છે એવી પ્રતીતિ આ પ્રસંગ ઉપરથી થાય છે. એ કાળમાં ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં જે ભયંકર ખૂની લૂંટારાઓ ફરતા હતા તેમાં વડતાલના જોબન પગી અગ્રેસર હતા, એમના ગુપ્તચરોની જાળ ગુજરાત- કાઠિયાવાડના ખૂણે ખૂણે વિસ્તરેલી હતી; પરિણામે ધારેલી લૂંટ પોતે ધારેલી રીતે અને સ્થળે, એ ખૂબ આસાનીથી કરી શકતા હતા. ઘણા રાજા, ઠાકોરો, ધનાઢ્ય પુરુષો અને રાજના ઈજારદારો એમની લૂંટના ત્રાસમાંથી બચવા માટે એમને નિયમિત નજરાણું પણ આપતા હતા. બને ત્યાં સુધી એ કોઈનું લોહી રેડતા ન હતા; છતાં એવું કહેવાય છે કે એમના ઘરમાં એક ધાતુની કોઠી હતી — પોતે જ્યારે કોઈ લૂંટ, ખૂન યા ધાડ પાડીને આવે ત્યારે એ પરાક્રમના સંભારણા તરીકે એક કાંકરો એ કોઠીમાં એ નાખતા હતા. જ્યારે એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પાકા આશ્રિત થયા અને

હાથમાં બંદૂક અને તીરકામઠાને બદલે માળા ફેરવતા થયા ત્યારે એમણે ઢાંકણા સુધી કાંકરાથી ભરેલી એ કોઠી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ચરણ પાસે ઊંધી વાળી હતી અને પોતાનાં પાપોની કબૂલાત કરીને અને શ્રીહરિનો અનન્ય આશ્રય કરીને એણે પોતાનાં બધાં કિલમિષ ધોઈ નાખ્યાં હતાં. વિ. સં. ૧૮૫૬ના ફાગણ સુદ ૧૨ના રોજ સવારે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ્યારે તપસ્વી વેશે અને નીલકંઠ વર્ણી નામે પહેલવહેલા વડતાલ ગામમાં પધાર્યા અને ગામની ભાગોળે આવેલા હનુમાનજીના મંદિરના ઓટલા ઉપર બિરાજ્યા હતા ત્યારે જોબન પગી પોતાના ગુપ્તચરોને સીમમાં મળીને ઘેર પાછા આવતા હતા; મંદિર પાસેના તળાવની પાળ ઉપરથી એમણે મંદિર અને ઓટલાની જગ્યાએ ચારે કોર વિસ્તરેલો એક મોટો તેજરાશિ જોયો, એમની આંખો અંજાઈ ગઈ, બેચાર વખત આંખો ચોળીને એમણે જોયું પણ તેજનો ગોળો વધુ વિસ્તરતો જતો જણાયો. એ મૂંઝાયા, આંખો બંધ કરીને તળાવની પાળ ઉપર બેસી ગયા; થોડી વાર પછી ધીમે રહીને એમણે આંખો ઉઘાડી ત્યારે મંદિરના ઓટલા ઉપર ‘સુકલકડી દેખાતા,’ ઓગણીસ વર્ષની વયના નીલકંઠ વર્ણીને બેઠેલા જોયા. એ તરત જ દોડ્યા અને વર્ણીના પગમાં પડ્યા. આગ્રહભરી આજીજી કરીને એ વર્ણીને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. પછી પોતાના ભાઈને ઘેર બ્રાહ્મણને બોલાવીને રસોઈ કરાવી અને વર્ણીને જમાડ્યા. જમ્યા પછી વર્ણી ફળિયા બહારના એક ખેતરમાં એક બોરડીના ઝાડ નીચે ઘડીવાર વિશ્રાંતિ કરવા બેઠા. થોડી વાર પછી એ ચાલવા તૈયાર થયા ત્યારે જોબન પગીએ રોકાઈ જવા માટે હાથ જોડીને ખૂબ આજીજી કરી. વર્ણીએ ત્યારે હસીને કહ્યું, ‘થોડા સમય પછી અમે અત્રે આવીશું ત્યારે ખૂબ રહીશું.’ જોબન પગી ત્યારે એ વચનોનો મર્મ સમજ્યા ન હતા. એ પછી મુક્તાનંદ સ્વામી વડતાલમાં આવ્યા અને નારણગિર બાવાના મઠમાં ઊતર્યા. નારણગિર બાવો જોબન પગીનો ખજાનચી અને અંગત વિશ્વાસુ મિત્ર હતો એ દાવે જોબન પગી પણ મુક્તાનંદ સ્વામીની કથાવાર્તા સાંભળવા મઠમાં બેસતા હતા. પરિણામે એ સંપ્રદાયના આશ્રિત થયા, પણ સત્સંગી થયા ન હતા. જ્યારે

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ડભાણમાં મહાવિષ્ણુયાગનો આરંભ કર્યો ત્યારે એક દિવસ વસો પરગણાના ઈજારદાર કશિયાભાઈ અમીન સાથે વાતવાતમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું પ્રિય વાહન માણકી ઘોડી અને બીજી બેચાર જાતવાન ઘોડીઓની ચોરી કરવારૂપી દુઃસાહસ કરવાનું એમણે બડાશ મારીને નક્કી કર્યું. એમના ભાઈઓ અને કુટુંબીજનોને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એમને ઘણા વાર્યા; પણ એમના જીવનનું પરિવર્તન એ રીતે કરવાનું શ્રીહરિએ નિર્મિત કરેલું હશે એટલે એ પોતાના નિર્ણયમાં મક્કમ રહ્યા.

૯. પોતાના થોડા યુનંદા સાગરીતોને લઈને જોબન પગી બીજા જ દિવસે ડભાણમાં આવ્યા. યજ્ઞમંડપથી થોડે દૂર સભામંડપમાં બેઠા બેઠા નજર રાખી શકાય એટલા અંતરે ઘોડશાળ ઊભી કરવામાં આવી હતી. દિવસે તો માણસોની ભીડ હૈયેહૈયું ભીડાય એટલી સખત રહેતી એટલે જોબન પગીએ રાત્રે ચોરી કરવાનું નક્કી કર્યું. રાત્રે બારેક વાગ્યા પછી એ દબાતે પગલે ઘોડશાળમાં દાખલ થયા; લાઈનબંધ લગભગ એંશી ઘોડીઓ ખીલે બાંધેલી ઊભી હતી, એમાં વચ્ચે જે ઘોડી ઉપર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ બેસતા હતા તે માણકી ઘોડી હતી. પણ ઘોડશાળમાં દાખલ થયેલા જોબન પગી આશ્ચર્યથી અવાક બની ગયા, એમના પગ એકદમ થંભી ગયા, દરેક ઘોડી આગળ એમણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને ઊભેલા જોયા. કોઈને એ ચંદી ખવડાવતા હતા, કોઈને પાણી પાતા હતા, કોઈને એ ખરેરાથી સાફ કરતા હતા તો કોઈના શરીર ઉપર એ હાથ ફેરવતા હતા. જોબન પગી પાછા ફર્યા. કલાકેક પછી ફરીથી એ ઘોડશાળમાં આવ્યા; ઘોડશાળમાં આવતાં પહેલાં જ્યાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ શયન કરતા હતા ત્યાં જઈને એ પોઢી ગયા છે એની ખાતરી કરી આવ્યા; પણ ઘોડશાળમાં આવતાં એમની આંખો આશ્ચર્યથી પહોળી થઈ ગઈ; પહેલાં જોઈ હતી એ જ સ્થિતિ ત્યારે પણ એમણે જોઈ. એ પાછા ફર્યા અને જ્યાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પોઢી ગયા હતા ત્યાં જઈને ફરીથી જોયું તો ત્યાં

શ્રીહરિને પોઢેલા જોયા; એટલે તરત જ સીધા ઘોડશાળમાં આવ્યા પણ એ દરવાજામાં જ અટકી ગયા. દરેક ઘોડી આગળ મંદ મંદ હાસ્ય કરી રહેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને ઊભેલા જોયા. એ પ્રમાણે ત્રણ રાતના ઉજાગરા થયા; પણ રાતના બારથી સવાર સુધી જ્યારે ઘોડશાળમાં જાય ત્યારે જેટલી ઘોડીઓ હતી તેટલાં સ્વરૂપે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને ઊભેલા જુએ. ચોથા દિવસે સવારે એના અંતરમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ રેલાયો : ‘જેનો તે ભગવાન મનીને આશ્રય કર્યો તેને ત્યાં જ ચોરી કરવાનું તને કેમ સૂઝ્યું ? તારા જેવો દુષ્ટ, દંભી અને મૂર્ખ બીજો કોણ કહેવાય ? જેમના ચરણમાં બેસીને પાપના બંધનમાંથી છૂટવાનું હોય તેના ચરણ આગળ ઊભા રહીને જ તું પાપનાં પોટલાં કેમ બાંધે છે ?’ જોબન પગીનું અંતર પસ્તાવાના પુનિત જળથી નિર્મળ થઈ ગયું. એમણે સ્નાન કર્યું અને પછી સભામાં ગયા. યજ્ઞ ચાલુ હતો તે દરમિયાન પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ રોજ બે વખત સવારે અને સાંજે નિયમિત સભા ભરતા હતા; એમને નિત્ય બેસવાની જગ્યાએ મંચ આગળ જ સભા ભરાતી હતી. પોતાના સાથીદારો સાથે જેવા જોબન પગી સભાસ્થાનમાં દાખલ થયા એટલે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તરત જ ભગુજીને મોકલીને એમને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. જોબન પગી પાસે આવતાં જ શ્રીહરિએ કહ્યું, ‘જોબન પગી ! તમે મને કહ્યું હોત તો જોઈએ તેટલી ઘોડીઓ હું તમને આપત; પણ આમ રાતના ઉજાગરા શા માટે કરો છો ? પણ ભગવાનના દ્વારે આવીને જે ચોરી કરવાના મનસૂબા કરે તેને તો શરીર અને મનને ભારે હાનિ કરે એવા ઉજાગરા જ કરવા પડે ને ?’ શ્રીહરિનાં વચનો સાંભળતાં જ જોબન પગીની આંખોમાંથી આંસુઓની ધારા વહેવા લાગી, એમણે એ આંસુઓથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ચરણારવિંદનું પ્રક્ષાલન કર્યું; અને પછી જ્યાં એમણે ભગવાન સામે જોયું ત્યાં એમની આંખ, અંતર અને આત્મામાં શ્રીહરિની મૂર્તિ સાક્ષાત્ જડાઈ ગઈ; જોબન પગીનો નવો જન્મ થયો — એ લૂંટારા મટીને મુક્તરાજ બન્યા.

૧૦. સંપ્રદાયમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની જીવનલીલાનું

રહસ્ય જાણનારા અને આલેખનારા સિદ્ધમુક્ત શતાનંદ મુનિ, આ યજ્ઞ પ્રસંગે પહેલવહેલા જ સંપ્રદાયમાં આવ્યા હતા. ઉત્તર ભારતમાં આવેલી મિથિલા નગરીના એ વેદવિત્ બ્રાહ્મણ હતા. બાલ્યાવસ્થામાં જ વિદ્વત્તાને વરેલા એ મુનિ, પિતા વિષ્ણુદત્તની સંમતિ મેળવીને પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા અને એમની જીવનલીલા પ્રત્યક્ષ જોઈને આલેખવા માટે બદરિકાશ્રમમાં ગયા. નારાયણે દર્શન દઈને એમને ડભાણ મોકલ્યા. એ આદેશ પ્રમાણે બદરિકાશ્રમથી એ અમદાવાદ થઈને સીધા ડભાણ આવ્યા, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના આશ્રિત થયા; પણ પરમાત્માની જીવનલીલા પ્રત્યક્ષ જોઈને આલેખવાની એમના જીવનની ઈચ્છા તાત્કાલિક સફળ ન થઈ. જેના સ્વરૂપ અને જેની લીલા માટે સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો નેતિ નેતિ શબ્દો પોકારે છે એ ભગવત્સ્વરૂપ અને એમની લીલાનું આલેખન કરવું એ અલ્પશક્તિ અને અલ્પબુદ્ધિ માણસ માટે અશક્ય છે. સિદ્ધપુરુષ શતાનંદ મુનિએ પૂરાં ઓગણીસ વર્ષ સુધી જ્યારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ચરણારવિંદનું અનન્યભાવે સેવન કર્યું ત્યારે પરમકૃપાળુ પરમાત્મા એમની સેવાથી પ્રસન્ન થયા અને પોતાની સમગ્ર જીવનલીલાનું અથેતિ દર્શન કરવાની અને આલેખવાની દિવ્યદૃષ્ટિ, બુદ્ધિ અને શક્તિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અતિ કૃપા કરીને એમને આપી ત્યારે વિ. સં. ૧૮૮૫-૮૬માં એ શ્રીસત્સંગિજીવન મહાગ્રંથ આલેખી શક્યા; એટલું જ નહિ પણ એ મહાગ્રંથ એમણે શ્રીહરિને સાદાંત વાંચી સંભળાવ્યો અને એના ઉપર ભગવત્માન્યતા અને પ્રસન્નતાની અનોખી મહોર મરાવી. જેતલપુરના યજ્ઞપ્રસંગે સંપ્રદાયમાં જેમ મહાસમર્થ યોગેશ્વર ગોપાળાનંદ સ્વામી પહેલવહેલા આવ્યા હતા અને આશ્રિત થયા હતા તેમ, ડભાણના યજ્ઞપ્રસંગે સિદ્ધમુક્ત શતાનંદ મુનિ સંપ્રદાયમાં પહેલવહેલા આવ્યા હતા અને આશ્રિત થયા હતા. ડભાણના મહાયજ્ઞનું એ મહામોંઘું સંભારણું છે. એ શતાનંદ મુનિએ નજરે જોઈઅનુભવીને ગાયું છે :

‘યથા યજ્ઞો મહાનાસીદ્ધર્માવત્યાં હ્રેસ્તથા ।

ન ભૂમૌ ભૂપતેઃ કોઽપિ દૃશ્યતે શ્રૂયતેઽપિ વા ॥

(સ. જી. ૨, ૪૮, ૨૫.)

—શ્રીહરિએ સં. ૧૮૬૬ની પોષીપૂર્ણિમાના દિવસે જેવો મહાવિષ્ણુયાગ કર્યો હતો તેવો યજ્ઞ આ પહેલાં કોઈ રાજાએ, કોઈ શ્રીમંત પુરુષે કે કોઈ ધર્માચાર્યે કર્યો હોય એવું જાણવા, વાંચવા કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી; એવો અભૂતપૂર્વ એ મહાયજ્ઞ હતો, જેમાં પરમાત્માએ અતિ કૃપા કરીને ઉપર જણાવી છે તેવી અનેક અલૌકિક લીલાઓ કરેલી છે.’ એ ડભાણના મહાવિષ્ણુયાગના પ્રસંગને જે કોઈ અંતરના વિશુદ્ધ ભાવથી સ્મરણકીર્તન કરે એનું આત્યંતિક શ્રેય થાય એમાં કોઈ શંકા નથી.

“... આપણા માલિક-નિયામક એ પરમ કૃપાળુ છે. એ પરમ મંગળમય અને શાંતિકર છે અને એમના જ એક અને અનન્ય આશ્રયથી જીવને કેવળ શાંતિ અને આનંદ તેમ જ રક્ષણ મળે છે એ પરમ મંગળ સ્વરૂપનું ધ્યાનભજન અને કીર્તન એ જ આત્માનો ખોરાક છે. એવા ખોરાકથી જ આત્મા પુષ્ટ થાય છે. એવા ખોરાક સિવાયનો બીજો ખોરાક શરીર અને ઇન્દ્રિયોને પુષ્ટ કરે છે પણ આત્માને પુષ્ટ કરતો નથી. ભગવદાશ્રિતે શરીરની પુષ્ટિ ખાતર જે ખોરાક લેવાનો હોય છે તે જ પ્રમાણે પોતાની (આત્માની) પુષ્ટિ ખાતર ભગવત્ભજન, કીર્તન અને ધ્યાન આપણે કરીએ તો જ જગતના પ્રવાહમાં ન તણાઈએ અને જગતને આપણી સાથે નિર્ગુણ કરી શકીએ અને આપણે આપણા કર્તવ્યપથમાં દૃઢપણે વિચરી, કર્તવ્ય કરી, એ પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને પ્રસન્ન કરી શકીએ. ...”

૩૧. જીવનસંગ્રામનું સાત કોઠાનું યુદ્ધ

મહાભારતનું યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ ગણાય છે. એ યુદ્ધ લડવા માટે જે સ્થળ પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું તે કુરુક્ષેત્ર, ધર્મક્ષેત્ર ગણાય છે. આજે પણ કુરુક્ષેત્ર ભારતનું એક તીર્થસ્થાન મનાય છે. એ યુદ્ધ લડવા માટે જે માસ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો તે માગશર માસ, પુરુષોત્તમનો વિભૂતિમાસ ગણાય છે; એ યુદ્ધ શરૂ કરવા માટે જે દિવસ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો તે દિવસ માગશર સુદ ૧૧, આજે પણ વ્રતધર્મનો દિવસ મનાય છે. એ યુદ્ધ લડવા માટે અર્જુન તૈયાર ન હતો. શત્રુસૈન્યની સામે ઊભા રહીને એણે શસ્ત્રો હેઠાં મૂકી દીધાં હતાં ત્યારે ‘યુદ્ધ કરવું એ તારો ધર્મ છે’ એમ કહીને ‘તસ્માત્ યુદ્ધસ્વ—’ માટે તું યુદ્ધ કર, એવી યાજ્ઞા કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ હતા. અર્જુન મહાભારતનું યુદ્ધ લડે એટલા માટે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ આપેલો હતો. પણ કેટલાક વિદ્વાનો એ યુદ્ધને પાંડવો અને કૌરવોનો કૌટુંબિક દાવાનળ (Family conflagration) કહે છે; મહાભારતના યુદ્ધની ભીષણતાના કારણે કદાચ પંડિતો આવું કહેતા હશે. આ સૈકામાં જગતમાં બે વિશ્વયુદ્ધો ખેલાયાં છે; એ વિશ્વયુદ્ધો થોડા દિવસો કે થોડા મહિનાઓ માટે નહિ પણ ચાર ચાર અને પાંચ પાંચ વર્ષો સુધી ચાલ્યાં હતાં પણ મહાભારતનું યુદ્ધ તો મહિનાઓ કે વર્ષો સુધી નહિ પણ માત્ર અઢાર દિવસ જ ખેલાયું છે. વધારે ચોકસાઈથી કહીએ તો એ યુદ્ધ અઢાર દિવસો પણ નહિ પણ એકંદરે એકસો અને એંશી કલાક જ ખેલાયું હતું. યુદ્ધના નિયમ પ્રમાણે સૂર્યોદય પછી એક કલાકે યુદ્ધ શરૂ થતું અને સૂર્યાસ્ત

પહેલાં પૂરું થતું એટલે બંધ થતું; રાત્રે યુદ્ધવિરામ પાળવામાં આવતો હતો. આ હિસાબે રોજ માત્ર દસ કલાક જ યુદ્ધ ચાલતું હતું. પણ અહોરાત્ર એટલે એક દિવસ એ ગણતરી પ્રમાણે અઢાર દિવસો ગણેલા છે. પણ એ અઢાર દિવસોમાં અઢાર અક્ષૌહિણી એટલે ઓગણચાળીસ લાખ અને અગિયાર સો ઉપરાંત જીવપ્રાણીઓનો એમાં સંહાર થયો હતો. જે યુદ્ધમાં આટલા ટૂંકા ગાળામાં આટલા મોટા પ્રમાણમાં માનવસંહાર થાય એને ધર્મયુદ્ધ કહેવાય કે કેમ ? એ પ્રશ્ન ખરેખર વિચારવા જેવો તો કહેવાય. પણ સમગ્ર યુદ્ધ માટે ગમે તે નિર્ણય કરવામાં આવે પણ યુદ્ધના બારમા દિવસે જ્યારે ગુરુ દ્રોણાચાર્ય સેનાપતિપદે હતા ત્યારે એમાં જે રીતે અભિમન્યુની હત્યા કરવામાં આવી હતી તે કારણે મહર્ષિ વ્યાસે તો એ દિવસના યુદ્ધને અધર્મયુદ્ધ તરીકે જ ઓળખાવેલું છે. સેનાપતિ દ્રોણે એ દિવસે કૌરવદળની રચના યુદ્ધવ્યૂહની ભાષામાં જેને સપ્તચક્રવ્યૂહ અથવા સપ્તાવરણવ્યૂહ કહેવામાં આવે છે તે આકારે કરી હતી સાદી ભાષામાં આ વ્યૂહને સાત કોઠાના યુદ્ધનો વ્યૂહ અને લોકભાષામાં અભિમન્યુના ચક્રાવાના યુદ્ધનો વ્યૂહ કહેવાય છે. પણ એકદમ માની ન શકાય એવી પણ આશ્ચર્યજનક રીતે સાચી ઘટના એ છે કે મહાભારતમાં વર્ણવેલું સાત કોઠાનું યુદ્ધ તો આજથી પાંચ હજાર વર્ષો પહેલાં ખેલાયું હતું; પણ આજે માણસ જીવનસંગ્રામમાં રોજ સાત કોઠાનું યુદ્ધ ખેલતો હોય છે. આ બન્ને પ્રકારના યુદ્ધની વિગતો વિવેકી જનોએ અવશ્ય જાણવા-સમજવા જેવી છે. આ લઘુલેખમાં એ વિગતો સમજાવવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. ઇતિહાસ કહે છે કે, મહાભારતના યુદ્ધના દસમા દિવસે સાંજે કૌરવદળના સેનાપતિ પિતામહ ભીષ્મ મરણતોલ ધાયલ થઈને રથમાં ઢળી પડ્યા ત્યારે બીજા દિવસે દ્રોણાચાર્ય સેનાપતિ બન્યા. દ્રોણાચાર્ય શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાના વિશારદ ગુરુ હતા; પાંડવદળના ઘણા મહારથીઓ એમની પાસેથી જ યુદ્ધવિદ્યા શીખ્યા હતા. એટલે એ સેનાપતિ બન્યા ત્યારે કૌરવદળને અને ખાસ કરીને દુર્યોધનને વિજય હાથવેંતમાં લાગ્યો હતો. પણ અગિયારમા દિવસે કંઈ ખાસ બનાવ બન્યો નહિ એટલે સાંજે યુદ્ધ બંધ થયું ત્યારે દુર્યોધન ગુરુ દ્રોણ પાસે ગયો. મર્મમાં હસીને એણે

ધીરેથી પણ ગંભીર ભાવે ફરિયાદ કરી, ‘ગુરુજી ! તમે મન મૂકીને યુદ્ધ લડતા નથી; તમારા અંતરમાં ઊંડે ઊંડે પાંડવો માટે પ્રેમ અને પક્ષપાત રહેલો જણાય છે; તમે મારા રાજ્યની નોકરીમાં છો એટલે લડવા ખાતર લડતા હો એમ લાગે છે.’ દુર્યોધનનો આ ગર્ભિત આક્ષેપ દ્રોણાચાર્ય માટે અસહ્ય હતો. તેમણે કહ્યું, ‘દુર્યોધન ! તું ધારે છે એવું કંઈ જ નથી, હું મારી પૂરી તાકાતથી જ લડું છું; પણ પાંડવોના પક્ષમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઊભા છે એટલે એમનો પરાજય થતો નથી — આ હકીકત તારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. છતાં આવતીકાલે હું એવા અભેદ વ્યૂહની રચના કરીશ કે એમાં જે કોઈ આવશે તે જરૂર મૃત્યુ પામશે.’ દુર્યોધનને આપેલા વચન પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યે બીજા દિવસે સાત ચક્રવ્યૂહની રચના કરી. બન્ને દળમાં આ પ્રકારના વ્યૂહની રચના કરવાનું અને એને ભેદીને વિજયીરૂપે બહાર નીકળવાનું બે જ પુરુષો જાણતા હતા — કૌરવદળમાં દ્રોણાચાર્ય અને પાંડવદળમાં અર્જુન. દુર્યોધનને એમણે જ્યારે સાંજે વચન આપ્યું ત્યારે બીજા દિવસે સવારે પોતે વ્યૂહની રચના કરે તે પહેલાં અર્જુન મુખ્ય મોરચેથી દૂર બીજા મોરચે યુદ્ધમાં રોકાયેલો રહે એવી પાકી વ્યવસ્થા કરવાની એમણે દુર્યોધનને ખાસ સૂચના આપી હતી. બીજા દિવસે સવારે યુદ્ધ શરૂ થાય તે પહેલાં જ દુર્યોધનની આજ્ઞાથી સંશયકોના સૈન્યે પાંડવદળ ઉપર ઓચિંતું આક્રમણ કર્યું. આ આક્રમણ દેખીતી રીતે જ યુદ્ધના સ્વીકૃત નિયમોથી વિરુદ્ધ હતું. એ આક્રમણ એટલું બધું ઉગ્ર હતું કે, તેને પરાસ્ત કરવા માટે અર્જુનને જાતે એ મોરચે જવું પડ્યું. અર્જુન આમ મુખ્ય મોરચા આગળથી દૂર ગયો એટલે દ્રોણાચાર્ય માટે મુખ્ય મોરચે મેદાન મોકળું થઈ ગયું. એમણે સૈન્યને સપ્તચક્રવ્યૂહમાં ગોઠવ્યું. ચક્રવ્યૂહની યોજના જોઈને કૌરવદળ ભારે ગેલમાં આવી ગયું.

૩. સપ્તચક્રવ્યૂહની યોજના કંઈક આ પ્રમાણે કરવામાં આવી હતી : સિત્તેર હજાર સૈનિકો અને બેતાળીસ મહારથી યોદ્ધાઓને બેવડી હરોળના સાત ચક્રોના આકારે ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. દરેક હરોળમાં પાંચ હજાર સૈનિકો અને હરોળના બે છેડે અને મધ્યભાગે એક એક

મહારથી યોદ્ધાને યોજવામાં આવ્યો હતો. એવી બે હરોળનું એક ચક્ર ગણાતું. ચાર ચક્રો પછી દુર્યોધનનો રથ રાખવામાં આવ્યો હતો અને એની બાજુમાં થોડા અંતરે સાત ચક્રો ઉપર દેખરેખ રાખી શકાય અને દોરવણી આપી શકાય એવી રીતે સેનાપતિ દ્રોણનો રથ હતો. દુર્યોધનને તો પોતે જાણે કોઈ અભેદ કિલ્લામાં બેઠો હોય એમ લાગતું હતું; એને મનોમન ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે આજ સાંજ સુધીમાં યુદ્ધનો અંત આવી જશે અને વિજયશ્રી પોતાને વરશે. યુદ્ધનો નિયમ એવો હતો કે ગજસવાર સામે ગજસવાર, રથસવાર સામે રથસવાર, અશ્વસવાર સામે અશ્વસવાર અને પદાતિ સામે પદાતિ જ લડે. વળી, લડનારા સમાન શસ્ત્રોથી એટલે એક પાસે તરવાર હોય તો બીજો તરવારથી, એક પાસે ગદા હોય તો બીજો ગદાથી અને ધનુષ્યબાણ હોય તો બીજો ધનુષ્યબાણથી જ લડે. દ્રોણાચાર્યે યોજેલા ચક્રવ્યૂહને જોઈને પાંડવદળનો સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એના પ્રિતકારરૂપે કેવો વ્યૂહ ગોઠવવો એની ચિંતામાં પડ્યો હતો; ચક્રવ્યૂહનો સફળ પ્રતિકાર કરી શકાય એવા વ્યૂહની રચના કરવાનું એને આવડતું ન હતું; યુધિષ્ઠિર, ભીમ વગેરે પણ સામા પક્ષે રચેલો વ્યૂહ જોઈને વિચારમાં પડ્યા હતા. પાંડવદળની આ મૂંઝવણ અભિમન્યુ કળી ગયો. એ યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યો અને કહ્યું, ‘મોટા કાકા ! અવિનય માફ કરજો; પણ જો તમે આજ્ઞા આપો તો ગુરુ દ્રોણે યોજેલા વ્યૂહને ભેદીને સફળતાથી છિન્નભિન્ન કરી નાખવા હું તૈયાર છું.’ અભિમન્યુના શબ્દો સાંભળીને કટોકટીની એ પળોમાં પણ યુધિષ્ઠિર સહેજ હસ્યા; એમને અભિમન્યુના મુખ ઉપર પ્રસરેલી વીરશ્રી અને મક્કમતા ગમ્યાં, છતાં વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરીને એ બોલ્યા, ‘બેટા ! તું હજી બાળક છું. ચક્રવ્યૂહને ભેદવાની વિદ્યા તને આવડતી નથી.’ અભિમન્યુએ તરત જ જવાબ આપ્યો, ‘મોટા કાકા ! હું બાળક છું એ વાત ખરી; પણ ચક્રવ્યૂહને ભેદવાની વિદ્યા મને આવડતી નથી એવી તમારી માન્યતા બરાબર નથી. હું જ્યારે માતા સુભદ્રાના ઉદરમાં હતો ત્યારે મામા શ્રીકૃષ્ણ પોતાની બહેન સુભદ્રાને જુદા જુદા ચક્રવ્યૂહની વિગતો સમજાવતા હતા તેમાં એમણે આ ચક્રવ્યૂહની વિગતો પણ

સમજાવી હતી. ઉદરમાં રહ્યો રહ્યો હું એ વિગતો ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળતો હતો અને અંતરમાં ઉતારતો હતો. ચક્રવ્યૂહના છઠ્ઠા ચક્રને ભેદીને સાતમા ચક્રને ભેદવાની વિગત કહેવાનું એમણે શરૂ કર્યું તે વખતે માતા સુભદ્રાને ઝોકું આવી ગયું. વાતમાં ખલેલ ન પડે તે ખાતર એ વખતે મેં હુંકારો ભણ્યો. હુંકારાના અવાજમાં થયેલો ફેરફાર* ચતુર માતા તરત જ કળી ગયા. એમણે આજુબાજુ જોયું પણ ત્રીજું કોઈ જ ત્યાં ન હતું. એટલે એમણે કંઈક સખત અવાજે પૂછ્યું, ‘હુંકારો કોણ ભરે છે ?’ મેં કહ્યું, ‘મામા ! એ તો હું તમારો ભાણેજ છું.’ એ શબ્દો સાંભળતાં જ મામા ચૂપ થઈ ગયા. ‘એ પછીની વિગતો બીજી કોઈ વખત કહીશ’, એમ કહીને એ ઊભા થઈ ગયા. મારા જન્મ પછી બાકી રહેલી વિગતો મને સમજાવવા માટે મેં મામાને અનેક વખત વિનંતીઓ કરી; પણ એક યા બીજા બહાને એમણે મારી વાત ટાળી નાખી હતી. એટલે ચક્રવ્યૂહના છ કોઠા હું સહેલાઈથી ભેદી શકીશ એવો મને વિશ્વાસ છે.’ અભિમન્યુની વાત સાંભળીને બધાને આશ્ચર્ય થયું અને તે સાથે આનંદ પણ થયો. બીજો કોઈ વિકલ્પ ન હતો એટલે યુધિષ્ઠિર અને ભીમે સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સંમતિથી અભિમન્યુની વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને દરેક ચક્ર વખતે પોતે બધા પૂરી તાકાતથી એની પડખે મદદમાં રહેશે એની ખાતરી આપી. અભિમન્યુના અંતરમાં આનંદના ઓઘ ઊછળવા લાગ્યા.

૪. વડીલ પાંડવોને પગે લાગીને અભિમન્યુએ પોતાનો રથ આગળ લેવડાવ્યો અને શંખધ્વનિ કર્યો. પાંડવદળમાંથી અભેદ મનાતા ચક્રવ્યૂહનો સામનો કરવા માટે એકલા અભિમન્યુને આગળ આવતો જોઈને દ્રોણાચાર્યને ભારે નવાઈ લાગી. પણ શંખધ્વનિ થઈ ચૂક્યો હતો; એટલે એમણે પણ સામો શંખધ્વનિ કરીને યુદ્ધની શરૂઆત કરવાનો સંકેત આપ્યો. જોતજોતામાં તો અભિમન્યુએ અર્ધચંદ્રાકારે ઉગ્ર બાણવર્ષા કરીને ચક્રવ્યૂહની પહેલી બે હરોળોને ભેદી નાખી, હજારો સૈનિકો મરણ

* પૂર્વાશ્રમમાં અહિલોચન નામનો દાનવ હતો. તેને સુભદ્રાના ઉદરમાં અભિમન્યુ નામે દેહ મળ્યો હતો. દાનવ અહિલોચન જો આ વિદ્યા પૂરેપૂરી જાણે તો પછી જગતમાં એ હાહાકાર વર્તાવી શકે તેમ હતું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એનો અવાજ ઓળખી ગયા; એટલે એમણે આગળ વાત કરવાની બંધ કરી હતી.

શરણ થયા. હરોળમાં ઊભેલા મહારથીઓ પણ ધાયલ થયા અને હરોળ છોડીને જીવ બચાવવા પાછળ જતા રહ્યા. અભિમન્યુનું આ પરાક્રમ જોઈને કૌરવદળ મોંમાં આંગળાં નાખી ગયું. યુધિષ્ઠિર અને ભીમને પણ ભત્રીજાની તાકાત જોઈને ભારે પોરસ ચઢ્યો. મધ્યાહ્ન થયો ત્યારે અભિમન્યુએ ચાર ચક્રોના વ્યૂહને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો. પોતાને સલામત માનીને બેઠેલા દુર્યોધનને અભિમન્યુએ ધાયલ કર્યો, એ મૂર્છિત થઈને રથમાં ઢળી પડ્યો; સારથી એના રથને મોરચાની પાછળ લઈ ગયો. દ્રોણાચાર્યે આ જોયું અને એમને ભારે નિરાશા અને ક્રોધ વ્યાપી ગયાં. દુર્યોધનને પાછો લઈ આવવાના હેતુથી વેગમાં ને વેગમાં એ પણ દુર્યોધનની પાછળ ગયા. કૌરવદળના સેનાપતિ પોતે આમ મોરચેથી દૂર ગયા, એ જોઈને અભિમન્યુને બમણું જોર આવ્યું. એ અંગોઅંગે ધાયલ થયો હતો, પણ એની માનસિક શક્તિ હજુ જેમની તેમ અતૂટ રહી હતી. પાછળ ભીમ વગેરે વડીલ પાંડવ મહારથીઓ આવતા હતા એટલે પાછળથી પોતાના ઉપર આક્રમણ થઈ શકે તેમ નથી એ હકીકતના કારણે અભિમન્યુ નિર્થિત બનીને લડતો હતો. અપરાહ્ન કાળ શરૂ થાય તે પહેલાં તો એણે છ ચક્રોને તોડીફોડીને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યાં. દુર્યોધનને લઈને પાછા ફરતાં દ્રોણે આ જોયું. એમને લાગ્યું કે ભીમ વગેરે પાંડવ મહારથીઓના પીઠબળથી આગળ વધી રહેલો અભિમન્યુ થોડા વખતમાં સાતમા કોઠાને પણ છિન્નભિન્ન કરી નાખશે. એમણે તત્કાળ બે ઉપાયો યોજ્યા : અભિમન્યુની મદદે પાછળ પાછળ આવતા પાંડવદળને રોકવા માટે એમણે એક બેવડી મજબૂત હરોળ ઊભી કરી અને પછી કર્ણ, અશ્વત્થામા, દુઃશાસન, શલ્ય વગેરે છ મહારથીઓને પોતાની પાસે બોલાવીને એકસાથે અભિમન્યુ ઉપર આક્રમણ કરવાની સૂચના કરી. એ છ મહારથીઓ તરત જ અભિમન્યુ ઉપર એકસાથે ધસી ગયા. છ મહારથીઓને એકસાથે પોતાના ઉપર ધસી આવેલા જોઈને અભિમન્યુએ કહ્યું, ‘આ ધર્મયુદ્ધની રીત ન કહેવાય; તમે બધા વારાફરતી મારી સામે આવો.’ સામેથી તરત જ જવાબ મળ્યો, અત્યારે ધર્મયુદ્ધની વાત નકામી છે; અત્યારે તો ગુરુ દ્રોણનો ચક્રવ્યૂહ ભેદી

તોડીને તે નાબૂદ કર્યો છે તેનો બદલો લેવો એ જ એક ધર્મ છે.’ અભિમન્યુ પ્રથમથી જ અર્ધ ચન્દ્રાકારે ત્રણ બાજુએ અગ્નિની જવાળા જેવી ઉગ્ર બાણવર્ષા કરતો હતો; એટલે એની નજીક કોઈ આવી શકતું ન હતું. છએ મહારથીઓ થોડા દૂર રહીને એના ઉપર શસ્ત્રો ફેંકતા હતા; પણ આખરી ઘા તો અચાનક અણધારી રીતે જ થયો. જયદ્રથ, અભિમન્યુની પાછળ હતો, ભીમ વગેરે પાંડવ મહારથીઓ દ્રોણે કરેલી નવી વ્યૂહરચનાના કારણે અભિમન્યુથી થોડે અંતરે દૂર બીજાઓ સાથે યુદ્ધમાં રોકાઈ ગયા હતા; એ તકનો લાભ લઈને જયદ્રથ અભિમન્યુની પાછળ આવી ગયો હતો. એને વરદાન હતું કે, જેના પ્રહારથી એનું માથું કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડે તે તત્કાળ મૃત્યુ પામે. આ વરદાનથી નિર્ભય બનીને જયદ્રથ અભિમન્યુના બાણોની વર્ષાની પરવા કર્યા સિવાય ઓર્થિતો અભિમન્યુની આગળ ધસી આવ્યો; અને અભિમન્યુ સાવધ થઈને પ્રતિકાર કરે તે પહેલાં જ તરવારથી અભિમન્યુનું માથું છેદી નાખ્યું. થોડા અંતરે હતાશ વદને રથમાં બેઠેલા દુર્યોધને આ જોયું; આનંદના અતિરેકમાં આવી જઈને એણે તરત જ શંખનાદ કર્યો. શંખનાદ સાંભળીને ચમકેલા ભીમ વગેરે પાંડવ મહારથીઓએ એ તરફ જોયું. અભિમન્યુના શરીરને માથા વિનાનું જોઈને એમને ભારે આઘાત લાગ્યો. સાતમા કોઠાના યુદ્ધ વખતે અભિમન્યુની પડખે મદદમાં રહેવા માટે આપેલાં વચન પોતે પાળી શક્યા નથી એનો પણ યુધિષ્ઠિર, ભીમ વગેરે પાંડવ મહારથીઓને ભારે વસવસો અને શોક થયો. સૂર્યાસ્ત પહેલાં સંશયકોને પરાસ્ત કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પાંડવદળમાં પાછા ફર્યા ત્યારે એમણે અભિમન્યુના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા. અર્જુનને ભારે વિષાદ થયો. બીજા દિવસે દ્રોણ, કર્ણ વગેરે કૌરવદળના મહારથીઓના લાખ લાખ પ્રયત્નો છતાં અર્જુને જયદ્રથનું માથું બાણથી એવી રીતે ઉડાડ્યું કે સૈન્યની હરોળ બહાર છાવણીમાં બેઠેલા જયદ્રથના પિતાના ખોળામાં પડ્યું. લોહીનીતરતું માથું અચાનક પોતાના ખોળામાં પડેલું જોઈને ચમકેલા એ વૃદ્ધ પિતાએ પોતાના બે હાથે જ ખોળામાંથી માથું ઉપાડીને જમીન ઉપર ફેંકી દીધું. પિતાના

હાથના પ્રહારથી પુત્રનું માથું પૃથ્વી ઉપર પડ્યું એટલે વરદાનના શબ્દો પ્રમાણે જયદ્રથનો પિતા પણ તે જ વખતે મરણ પામ્યો. અધર્મનો આશ્રય કરીને અભિમન્યુની હત્યા કરનાર સેનાપતિ દ્રોણાચાર્યનું માથું બીજા દિવસે સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તરવારથી ઉડાવી દીધું.

૫. ઇતિહાસદૃષ્ટિએ જોઈએ તો અભિમન્યુ એ એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિવિશેષનું નામ છે; એટલે એની વ્યુત્પત્તિ કે વ્યાખ્યા કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. પણ જો અભિમન્યુ એટલે જીવ એવો અર્થ ગ્રહણ કરીએ તો જીવ રોજ સાત કોઠાનું યુદ્ધ લડતો આવ્યો છે અને લડે છે એ હકીકત દીવા જેવી સ્પષ્ટ થાય છે. અભિમન્યુની બુદ્ધિ અને શક્તિ અલ્પ અને મર્યાદિત હતી, એને સાત કોઠાનું યુદ્ધ જીતવાની વિદ્યા આવડતી ન હતી; એ વિદ્યાનો થોડો ભાગ જ એણે સાંભળ્યો હતો અને તે પણ સીધો નહિ, પણ પોતાની માતાના કાન દ્વારા સાંભળ્યો હતો; છતાં પોતે બધું જાણે છે અને બધું કરી શકે તેમ છે એવા મિથ્યાભિમાનને વશ થઈને સાહસ કરીને એ સાત કોઠાના યુદ્ધમાં દાખલ થયો હતો. યુધિષ્ઠિર જેવા વડીલોએ આ પ્રકારના યુદ્ધની નીતિરીતિમાં એ હજી બાળક છે એવી ચેતવણી આપી હતી; પણ એ ચેતવણીની ઉપરવટ જઈને એણે યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું હતું; એટલું જ નહિ પણ મોહ અને અભિમાનને વશ વર્તીને, યુદ્ધનો બધો ભાર પોતાના એકલાને માથે લીધો હતો. તેમ જીવ પણ અલ્પજ્ઞ છે અને અસમર્થ છે છતાં પોતે સર્વ કંઈ જાણે છે, સમજે છે અને કરી શકે છે એવી શેખી મારીને સંસારસાગર એકલા હાથે તરવા માટે ઝંપલાવે છે. પરિણામે અભિમન્યુનું માથું જેમ ધડ ઉપરથી જુદું થઈ ગયું હતું તેમ જીવનું માથું એટલે એની બુદ્ધિની પ્રતિભા, વિવેક ને જ્ઞાનહીન થઈ જાય છે અને પછી જન્મમરણના ચક્રમાં એ અટવાતો ફરે છે. સાત ચક્રવ્યૂહને ભેદવા માટે પિતા અર્જુનની અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રત્યક્ષ હાજરી, દોરવણી અને માર્ગદર્શનની અનિવાર્ય જરૂર હતી છતાં એ પ્રેરક અને રક્ષક બળોને બાજુએ રાખીને અને એના માર્ગદર્શનની ઉપેક્ષા કરીને પોતાની આવડત અને બળ ઉપર મુસ્તાક રહેવાથી જેમ અભિમન્યુને પ્રાણ ખોવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો તેમ જીવ સત્પુરુષ અને પરમાત્માની

પ્રત્યક્ષ હાજરી, દોરવણી અને માર્ગદર્શનને બાજુએ રાખીને કેવળ પોતાના બાહુબળ ઉપર જ જ્યારે નાચેકૂદે છે ત્યારે એનાં શુભ લક્ષણો — રૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિ ઢંકાઈ જઈ લુપ્ત થઈ જાય છે; અને એના સ્થાને જે લક્ષણો એનાં નથી તે એનો કબજો કરી બેસે છે. અભિમન્યુને જેમ કૌરવદળના છ મહારથીઓએ ઘેર્યો હતો અને સાતમા મહારથી જયદ્રથે માર્યો હતો તેમ, જીવને પણ કામાદિક છ મહાશત્રુઓએ ઘેરેલો હોય છે અને વાસનારૂપી સાતમો મહાશત્રુ એનું નિત્યત્વ, અમરત્વ અને ચેતનત્વ હરી લે છે. જેમ અભિમન્યુ સપ્ત-ચક્રવ્યૂહના છ કોઠા — છ ચક્રોને ઓછાવતા અંશે ભેદી શક્યો હતો, પણ સાતમા ચક્રમાં ફસાઈ ગયો હતો અને મરણશરણ થયો હતો તેમ જીવ પણ નેત્ર, કાન, નાક, જીહ્વા અને ત્વચા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન એ રૂપી છ ચક્રો યા કોઠા તપ, ત્યાગ, તીર્થ, જપ, યજ્ઞ, દાન, ધર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરે સાધનો દ્વારા ઓછાવતા પ્રમાણમાં ભેદીને યાને જીતીને પાર કરી શકે છે; પણ વાસનારૂપી સાતમા ચક્રમાં એ કેદ પકડાઈ જાય છે અને સુગંધ અને સુરસ લૂંટવા માટે કમળમાં પેઠેલા ભ્રમર જેમ વાસનામાં જ વસાઈ જઈને જિંદગી સાથે હાથ ધોઈ નાખે છે. આમ, જરા સ્વસ્થ ચિત્તે અને તટસ્થ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે માણસ આજે પણ અભિમન્યુનો પાઠ ખરેખર ભજવતો હોય એમ જ લાગે છે.

૬. સાત ચક્રવ્યૂહમાં આગલા ચક્રને પછીના ચક્રનું પીઠબળ મળતું રહે એવી વ્યવસ્થા હોય છે. જીવ જે સાત કોઠાના વ્યૂહમાં અથડાતો-કૂટાતો ફરતો હોય છે તેમાં પણ એ જ પ્રમાણે વ્યવસ્થા રહેલી હોય છે. શબ્દાદિક પંચવિષયો ગ્રહણ કરવામાં અને એના ઉપભોગ માટે ઉત્તેજન આપીને આગળ વધારવામાં એક જ્ઞાનેન્દ્રિય બીજી જ્ઞાનેન્દ્રિયને હમેશાં પીઠબળ અને ટેકો આપતી હોય છે; અને જ્યારે એમાં મન ભળે છે ત્યારે તો એ બળ અને ટેકો ખૂબ મજબૂત બની જાય છે. દાખલા તરીકે, આંખ રૂપરૂપી વિષયને અહંમત્ત્વ અને આસક્તિપૂર્વક જુએ છે અને ગ્રહણ કરે છે; એ જોવામાં અને ગ્રહણ કરવામાં જ્યારે આંખ સાથે મન પણ ભળે છે ત્યારે કાન, નાક, ત્વચા અને જીહ્વા એ ચારે ઇન્દ્રિયો પણ

આંખ સાથે એક બની જાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં આ છ ઈન્દ્રિયોના જૂથને ‘બળવાન ઈન્દ્રિયગ્રામ’ તરીકે ઓળખાવેલું છે. આ છ ઈન્દ્રિયોને જીતીને વશ કરવા માટે માણસ દેહદમનરૂપી તપ કરે છે અને વિષયોનો સ્થૂળ રીતે ત્યાગ પણ કરે છે ત્યારે લાંબો વખત નિરાહાર રહેલો માણસ જેમ બાહ્યવિષયો અને તેના ઉપભોગથી નિવૃત્તિ પામે છે, એટલે કે એ વિષયો અને એનો ઉપભોગ કરવારૂપી કર્મથી ક્ષણિક વિરામ પામે છે; પણ શબ્દાદિક પંચવિષય અને તેના ઉપભોગ માટે અંતરમાં રસ હોય એટલે કે વાસના અને આસક્તિ હોય ત્યારે બાહ્ય જોરના દબાણથી દબાવી રાખેલો રબરનો દડો જેમ દબાઈ રહે છે પણ બહારનું દબાણ ઓછું થતાં જ બેવડા જોરથી ઊંચો ઊછળે છે તેમ સુંદર પંચવિષયોનો સહજ યોગ થાય છે ત્યારે તપરૂપી દબાણથી શિથિલ થયેલી ઈન્દ્રિયો બમણા જોરથી ખંગ વાળે છે. એટલે જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કહે છે, ‘**विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥** (ગી. ૨, ૫૯). સાતમા કોઠાનું ભીષણ યુદ્ધ જીતવા માટે અને વિજયી બનવા માટે અભિમન્યુને જેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને પિતા અર્જુનની હાજરી અને માર્ગદર્શનની અત્યંત અનિવાર્ય જરૂર હતી તેમ વાસનારૂપી સાતમા કોઠાને ભેદવા અને જીતવા માટે જીવને પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની અનન્ય નિષ્ઠા અને અચળ ભક્તિ-ઉપાસનાની તથા પરમાત્માનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષના પ્રત્યક્ષ સહારાની અનિવાર્ય જરૂર રહે છે.

૭. અભિમન્યુએ માતાના ઉદરમાં રહ્યા રહ્યા પરોક્ષ રીતે ચક્રવ્યૂહ અને એને ભેદવાની વિગતો સાંભળી હતી; પણ એ વિદ્યાનો કેવી રીતે અને કેવા વિનિયોગથી ઉપયોગ કરવો એની ચાવી એ શીખ્યો ન હતો. એ ચાવીનું રહસ્ય જાણ્યા સિવાય પરોક્ષ રીતે સાંભળેલી વિદ્યાનો પોતાના હિત અને રક્ષણાર્થે એ ઉપયોગ કરી શક્યો નહિ; એટલું જ નહિ પણ એ અધૂરું જ્ઞાન એના પોતાના મરણનું નિમિત્ત બન્યું હતું. તેમ જીવ પણ ઈન્દ્રિયો અને મનને જીતવા માટે જે મૂળ પાયાનું સાધન છે તેને બાજુએ રાખીને બીજાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે એટલે કે, ઈન્દ્રિયો અને

મન જીતવા માટે એના દેવતાઓની આરાધના કરે છે અથવા તપ, યજ્ઞ, તીર્થ, જપ, દાન વગેરે કરે છે ત્યારે એના ફળસ્વરૂપે એને કંઈક શક્તિ—**ऐश्वर्य** સાંપડે છે. પણ મૂળ પાયાના સાધનની એણે ઉપેક્ષા કરેલી હોવાથી એ શક્તિ અથવા **ऐश्वर्य**માં જ એ બંધાઈ જાય છે અને પરિણામે એ શક્તિ અથવા **ऐश्वર્ય** જ એના વિનાશનું કારણ બને છે. પુરાણો અને ઇતિહાસો કહે છે કે ઈન્દ્રિયજયમાં દાનવો દેવો કરતાં ખૂબ આગળ વધેલા હતા, એમના જેવું તપ અને તિતિક્ષા બહુ ઓછાથી થઈ શકે; પણ એમણે પરમપુરુષ પરમાત્માની આરાધનારૂપી મૂળ પાયાના સાધનની ઉપેક્ષા કરીને તપને અને તે પણ અમુક શક્તિ અને સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી કેવળ તપને પ્રાધાન્ય આપ્યું; પરિણામે એમને શક્તિ સાંપડી પણ એ શક્તિ એમને જન્મમરણરૂપી સંસૃતિમાંથી ઉગારી શકી નહિ. માણસ પણ જ્યારે કેવળ તપ કરે, કેવળ વ્રત, જપ, યજ્ઞ, જ્ઞાન વગેરે કરે, પણ સર્વકર્તાહર્તા પરમાત્માની ઉપાસના વિના એ સર્વ ક્રિયા કરે છે ત્યારે ઈન્દ્રિયો ઉપર તાત્કાલિક વિજય કદાચ મેળવે છે ખરો પણ એનો એ વિજય એના મોક્ષ એટલે આત્યંતિક હિતની સિદ્ધિ માટે કારણભૂત બનતો નથી. શાસ્ત્રોમાં ઈન્દ્રિયજય અને મનોજય માટે જાતજાતના ઉપાયો દાખવેલા છે પણ સાચા સત્પુરુષો એ સર્વ ઉપાયોમાં પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની નિષ્ઠા, એમની આજ્ઞાનું પાલન અને એમની પ્રસન્નતાર્થે જ જીવન જીવવું એને ખાસ પ્રાધાન્ય આપે છે. એ ઉપાય એકઠાના ઠેકાણે છે, જ્યારે બીજા બધા જ ઉપાયો મીઝના સ્થાને છે. સત્પુરુષો કહે છે કે, ઈન્દ્રિયો ઉપર જય મેળવવો અને મન ઉપર જય મેળવવો એ ઈચ્છવાજોગ સારી સિદ્ધિ છે પણ એથી એ સિદ્ધિની ઈતિ આવતી નથી. ખરી વાત તો એ છે કે એ તો સાચી સિદ્ધિ સંપાદન કરવાની માત્ર શરૂઆત જ છે. ખરી સિદ્ધિ તો જે વાસનાને જીતે એને જ વરે છે; અને વાસના જીતવા માટે પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની અનન્યનિષ્ઠા અને ભક્તિ, ઉપાસના તથા પરમાત્માનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષનો સંગ અને સહારાની અનિવાર્ય જરૂર રહે છે. વાસના એ જીવનસંગ્રામનો સાતમો કોઠો છે. અભિમન્યુ ઈન્દ્રિયો અને મન ઉપર

વિજય મેળવવારૂપી યુદ્ધના છ કોઠા પાર કરી શક્યો પણ સાતમા કોઠામાં મરણશરણ થયો એનું કારણ એક જ હતું — ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને સત્પુરુષ પિતાની ગેરહાજરી અને ઉપેક્ષા. શાસ્ત્રકારો અને સત્પુરુષો તેથી જ કહે છે કે મન જીત્યું તેણે જગત જીત્યું એવું જે કહેવામાં આવે છે એ કથન અને માન્યતા બરાબર નથી અથવા અર્ધસત્ય છે. સાચી વાત એ છે કે, જે વાસનાને જીતે છે તે જ વિશ્વને જીતે છે; જે વિશ્વાધાર પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને જીતે છે — વશ કરે છે, તે આપોઆપ જ વાસનાને જીતે છે. વાસનાની જીતમાં ઈન્દ્રિયો અને મનની જીત સ્વયમેવ સમાઈ જાય છે. પણ ઈન્દ્રિયો અને મનને જીતવામાં આવે એટલે વાસનાને પણ જીતી ગણાય એ માન્યતા ધરમૂળ ખોટી છે અને ખતરનાક છે. જેને પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની સેવાભક્તિ સિવાય બીજી કોઈ વાસના ન હોય એ જ સાચો એકાંતિક જ્ઞાની ભક્ત ગણાય છે. એવા જે એકાંતિક હોય એ જ જીવનસંગ્રામનું સાત કોઠાનું યુદ્ધ જીતી શકે છે.

“... તમો શાંત ચિત્તે અને એકાગ્રતાથી વિચાર કરશો તો તમોને સ્પષ્ટ દેખાશે કે અહીંથી હજારો માઈલ દૂર અજાણ્યા પ્રદેશમાં તમો છો ત્યાં પરમાત્મા સિવાય તમારું કોણ છે ? ત્યાં તમોને કેવળ પરમાત્માનો જ આધાર છે પણ અન્યનો આધાર જ નથી. મારો તો જીવનભરનો જાતઅનુભવ છે કે “મનુષ્ય ઉપર આધાર રાખવામાં નિષ્ફળતા જ છે. જે મનુષ્ય પરમાત્મા ઉપર જ-કે જે આપણી પાસે નિરંતર રહેલ છે તેમના ઉપર જ - પોતાની સર્વ પ્રકારની સુખ-સંપત્તિ ને શાંતિનો અનન્ય આધાર રાખે છે તે જ સાચી અને શાશ્વત સુખ-શાંતિ અને સંપત્તિને સિદ્ધ કરે છે.” તમારામાં-તમો આપો તે દવામાં - તમો ઓપરેશન કરો તે ઓપરેશન પદ્ધતિ ને હથિયારોમાં ને તમારી બુદ્ધિમાં રહી દરદીને આરામ અને તંદુરસ્તી આપનાર એ એક પરમાત્મા જ છે કે જેનાથી જ દરદી તંદુરસ્ત થઈ સંતોષ પામી પોતાના ઘરે જાય છે. માટે તમો એ દયાળુ દેવનો અનન્યપણે આશ્રય રાખશો અને જેમ જેમ તમારી સફળતા જીવનમાં વધતી જાય તેમ તેમ એ પ્રભુના દીન સેવક બનતા રહેશો તેમ તેમ તમારી સર્વ આબાદી તમોને સુખ-શાંતિ આપશે. ...”

૩૨. પ્રબોધિનીનો સમૈયો

સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં આજે જન્માષ્ટમી, રામનવમી, મહાશિવરાત્રી, ગણેશચતુર્થી, નૃસિંહજયંતી, વામનજયંતી, હનુમાનજયંતી, વસંત, ફૂલડોલ વગેરે જાતજાતના ઉત્સવો ઊજવાય છે; પણ એ બધામાં કાર્તિક સુદ ૧૧થી ૧૫ અને ચૈત્ર સુદ ૮થી ૧૫ સુધી ઊજવાતા બે ધર્મમહોત્સવો જેને સંપ્રદાયની પરિભાષામાં સમૈયા કહેવામાં આવે છે તે વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ધરાવતા અને અનોખા મહોત્સવો છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં માગશર માસને વિભૂતિ માસ તરીકે ઓળખાવેલો છે. પણ સંપ્રદાયમાં બે મુખ્ય ધર્મમહોત્સવો માટે માગશર માસની નહિ, પણ કાર્તિક અને ચૈત્ર માસની પસંદગી કરવામાં આવી છે એનાં કારણો સમજવા જેવાં છે. લોકવ્યવહારમાં કાર્તિક, ચૈત્ર અને આષાઢ એ ત્રણ માસ મહત્ત્વના અને શુભ ગણાય છે, કારણ કે જીવનમાં નવું વર્ષ એ ત્રણ પૈકી એક માસના પહેલા દિવસથી શરૂ થાય છે; પણ એ કારણે સંપ્રદાયના મુખ્ય ધર્મમહોત્સવો માટે કાર્તિક અને ચૈત્ર માસની પસંદગી થઈ હોય એમ જણાતું નથી. સંપ્રદાયમાં એ ત્રણ માસ ઉપરાંત બીજા બે માસ — જેઠ અને શ્રાવણ પણ મહત્ત્વના મનાય છે. ઇતિહાસની સાબે, એ માટે નીચે પ્રમાણે કારણો આપી શકાય : ચૈત્ર એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રાગટ્યદિનનો માસ છે. વિ. સં. ૧૮૩૭ના ચૈત્ર સુદ ૮, સોમવારે રાત્રે ૧૦ કલાક ૧૦ મિનિટે, ભારતના ઉત્તર પ્રદેશમાં આવેલા છપૈયા નામે ગામે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો ‘હરિકૃષ્ણ’ નામે પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. આષાઢ એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો મહાભિનિષ્ક્રમણ-

દિનનો માસ છે. વિ. સં. ૧૮૪૮ના આષાઢ સુદ ૧૦ શુક્રવારે, બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સવા અગિયાર વર્ષની સુકુમાર વયે અનેક જીવોનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરવા માટે તથા તપ કરવા અને તીર્થોમાં વિચરણ કરવાના હેતુથી ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. શ્રાવણ એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં આવ્યા અને સ્થિર થયા એનો મહામંગળકારી માસ છે. ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરીને અને તીર્થોમાં સાત વર્ષ સુધી વિચરણ કર્યા બાદ વિ. સં. ૧૮૫૬ના શ્રાવણ વદ ૬ના દિવસે સંગવકાળે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ નીલકંઠ વર્ણના નામે અને તપસ્વી વેશે સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના લોજ ગામે પધાર્યા હતા અને સંપ્રદાયમાં સ્થિર થયા હતા. જેઠ એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની તિરોધાનલીલાનો માસ છે. વિ. સં. ૧૮૫૮ના કાર્તિક સુદ ૧૧ના પવિત્ર દિવસે સંપ્રદાયની ધર્મધુરા સ્વીકાર્યા પછી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ અઠાવીસ વર્ષ સુધી ગુજરાત-કાઠિયાવાડના ગામડે ગામડે અવિરત વિચર્યા છે, અનેક જીવોનું આત્યંતિક કલ્યાણ કર્યું છે અને અનેક જીવો માટે આત્યંતિક કલ્યાણનો દુર્ગમ માર્ગ સુગમ અને સુલભ થાય એવા સંપ્રદાયનું અને એવી જીવનરીતિનું પ્રવર્તન કર્યા પછી વિ. સં. ૧૮૮૬ના જેઠ સુદ ૧૦ ને મંગળવારે મધ્યાહ્નકાળે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ મનુષ્યલીલા સંકેલીને સ્થૂળ દૃષ્ટિએ પરોક્ષ પણ હકીકતમાં સાચા સત્સંગી ભક્તજનો માટે સદા પ્રત્યક્ષ જ વર્તાય એવી સુવિધા યોજીને અંતર્ધાન થયા હતા. પણ કાર્તિક માસ તો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનાં અલૌકિક લીલાચરિત્રોથી સભર ભરેલો પવિત્ર મંગળકારી માસ છે.

૨. ચૈત્રી સમૈયાની યોજના માટે કેટલાક એ માસમાં સુદ ૮ના દિવસે મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીનો જન્મ થયો હતો, એ ઐતિહાસિક પ્રસંગને કારણભૂત માને-મનાવે છે. પણ એ માન્યતા બરાબર નથી. આજે પણ એ દિવસે બપોરે બાર વાગ્યે, સંપ્રદાયનાં મોટાં મંદિરોમાં ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીનો જન્મોત્સવ ઊજવાય છે; પણ એને ચૈત્રી સમૈયાની યોજના સાથે કંઈ સંબંધ હોય એમ એ ઉપરથી નિષ્પન્ન થતું નથી. સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે,

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પહેલાં એકલા કાર્તિકી સમૈયાની જ યોજના પ્રચલિત કરી હતી. પહેલાં, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જુદા જુદા ઉત્સવો જુદાં જુદાં સ્થાને ઊજવતા ત્યારે આશ્રિતોને એ પ્રસંગોએ અને એ સ્થળોએ આવવા માટે કાં આજ્ઞાપત્રો લખતા, કાં સંદેશો મોકલતા હતા. આ હકીકત નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ ભક્તચિંતામણિમાં સ્પષ્ટ નોંધેલી છે : એ લખે છે :

‘હોળી, દિવાળી ને અષ્ટમી,
રામનવમી ને શિવરાતરી;
જ્યા વિજ્યા એકાદશી,
પાપમોચની ને ધાતરી.
એહ દિવસ ઉત્સવ કર્યા,
ત્યાં તેડાવ્યા હરિજન;’

આ પ્રથા બંધ કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ એ પછી કહે છે, ‘હવે વરસોવરસ ઉત્સવ કરશું એક.’ આ પ્રમાણે કહીને એ ઉત્સવની તિથિ અને સ્થળ જાહેર કરે છે. એ કહે છે :

‘કાર્તિક સુદ એકાદશી,
તેહનું પ્રબોધિની નામ:
તે દી સત્સંગી સંત સહુ (અણતેડ્યા),
આવજો વડતાલ ગામ.’

(ભ. ચિં., પ્ર. ૭૮, ૧થી ૪)

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, શ્રીજી મહારાજે પહેલાં એક જ*^૧ સમૈયાની — કાર્તિકીની, યોજના કરી હતી. પ્રશ્ન એ થાય છે કે ચૈત્ર માસ જેમાં શ્રીહરિના પ્રાકટ્યનો મંગળદિન આવે છે તેની યોજના પહેલી ન કરતાં એમણે કાર્તિકી સમૈયાની યોજના પહેલી કેમ કરી હશે ?

૩. સંપ્રદાયના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે, ભગવાન

*૧. હરિલીલામૃતમાં બન્ને સમૈયાની યોજના એકસાથે થયેલી હોવાનું જણાવ્યું છે (ક ૧ વિ. ૧૫/૫)

શ્રીસ્વામિનારાયણે સંપ્રદાયની ધર્મધુરા વિ. સં. ૧૮૫૮ની પ્રબોધિની એકાદશીના દિવસે સ્વીકારેલી હતી; છતાં એ પછી બે વર્ષ સુધી શ્રીહરિજયંતી, એટલે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રાકટ્યદિનનો ઉત્સવ સંપ્રદાયમાં ઊજવાતો ન હતો. વિ. સં. ૧૮૬૦ના ચૈત્ર માસમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ભૂજ પધાર્યા હતા, ત્યાં સુદ નવમીના દિવસે બપોરે ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીનો જન્મોત્સવ પ્રતિ વર્ષ જેમ ઊજવાયો ત્યારે તે દિવસે વાતવાતમાં હરિભક્તોને ખબર પડી કે, એ દિવસ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો પણ પ્રાકટ્યદિન છે. પ્રેમી ભક્તોના અત્યાગ્રહના પરિણામે એ દિવસે રાત્રે પહેલવહેલો શ્રીહરિજન્મમહોત્સવ ઊજવાયો હતો. એ મંગળ પ્રણાલિકા એ પછી આજ સુધી ચાલુ છે. શ્રીહરિજયંતીનો ઉત્સવ ઊજવવાની પ્રણાલિકા ચાલુ થવા છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વડતાલમાં બિરાજીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જ્યારે વર્ષમાં એક જ ઉત્સવ અને તે પણ કાર્તિકી એકાદશીના દિવસે ઊજવવાનું જાહેર કર્યું ત્યારે એ વખતે દેખીતાં કારણોસર એમણે ચૈત્રી સમૈયાના ઉત્સવની જાહેરાત કરી ન હતી. પણ એ તકનો લાભ લઈને હરિભક્તોએ કાર્તિકી ઉત્સવ સાથે ચૈત્રી ઉત્સવ પણ ઊજવવા દેવાની આજ્ઞા કરવા માટે પ્રેમભર્યો અત્યાગ્રહ કર્યો ત્યારે, જોકે શ્રીજી મહારાજે એ માટે સંમતિ દાખવી હતી, પણ ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે ચૈત્રી સમૈયાના ઉત્સવની શરૂઆત તરત જ થઈ ન હતી — જોકે રામનવમી અને શ્રીહરિજયંતીના ઉત્સવો તો થતા જ હતા. ચૈત્રી સમૈયાના ઉત્સવની શરૂઆત ધ.ધુ.પ.પૂ. આચાર્યશ્રી રઘુવીરજી મહારાજ અને ગોપાળાનંદ સ્વામીએ શ્રીજી મહારાજના અંતર્ધાન થયા પછી તરત જ કરેલી જણાય છે. એ તો દેખીતું છે કે, ચૈત્રી સમૈયાના ઉત્સવ માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રાદુર્ભાવનું કારણ દાખવી શકાય તેમ છે તેવું કોઈ કારણ કાર્તિકી સમૈયા માટે આપી શકાય તેમ નથી. છતાં શ્રીજી મહારાજે શરૂઆતમાં કાર્તિકી સમૈયો ઊજવવાનું નક્કી કર્યું તેનાં કારણો આશ્રિતોએ જાણવાની જરૂર છે :

૪. વર્ષના બાર માસમાં કાર્તિક માસ મુમુક્ષુમાત્ર માટે —

સંપ્રદાયના આશ્રિતો માટે તો સવિશેષ પવિત્ર અને મંગળકારી છે; એના ત્રીસેત્રીસ દિવસો શ્રીહરિના સર્વજીવહિતાવહ દિવ્ય લીલાચરિત્રોથી સભર ભરેલા છે : વિ. સં. ૧૭૮૬ના કાર્તિક સુદ ૧૧, બુધવારે, ધર્મમૂર્તિ — ધર્મપિતા-ધર્મદેવનો જન્મ થયો હતો. વિ. સં. ૧૭૮૮ના કાર્તિક સુદ ૧૫ બુધવારે, ભક્તિમૂર્તિ-ભક્તિમાતા-ભક્તિદેવીનો જન્મ થયો હતો. વિ. સં. ૧૮૫૭ના કાર્તિક સુદ ૧૧ના રોજ રામાનંદ સ્વામીએ પીપલાણા ગામે હરિકૃષ્ણ યાને નીલકંઠ વર્ણી(ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ત્યારે એ નામે ઓળખાતા હતા)ને વૈષ્ણવી ભાગવતી મહાદીક્ષા આપી હતી અને ‘સહજાનંદ સ્વામી’ અને ‘નારાયણ મુનિ’ એવાં બે સાર્થક નામો ધારણ કરાવ્યાં હતાં. બીજા વર્ષે એ જ દિવસે, એટલે વિ. સં. ૧૮૫૮ના કાર્તિક સુદ ૧૧ના રોજ રામાનંદ સ્વામીએ જેતપુર ગામે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને સંપ્રદાયની ધર્મધુરા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જીવનમાં તપ, ત્યાગ અને તિતિક્ષાનો આદર્શ આશ્રિતોને શિખવાડેલો છે. પુલ્હાશ્રમમાં સાડા અગિયાર વર્ષની વયે એમણે જે ઉગ્ર તપ કર્યું હતું તેના સાક્ષાત્કારરૂપે એમને સૂર્યનારાયણનું દર્શન, વિ. સં. ૧૮૪૮ના કાર્તિક સુદ ૧૧ના રોજ થયું હતું. કાર્તિક માસનાં બીજાં લીલાચરિત્રોનું વર્ણન શતાનંદ મુનિએ સત્સંગિજીવનમાં કરેલું છે; તેમાંથી માત્ર એક વર્ષના — વિ. સં. ૧૮૭૨ના કાર્તિક માસનાં લીલાચરિત્રોના સારનું સ્મરણ કરતાં પણ પરમાનંદ થાય તેમ છે. એ વર્ષે પહેલા દિવસે એટલે અન્નકૂટના દિવસે જે અદ્ભુત લીલા કરેલી છે એ લીલા ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ એવી અલૌકિક હતી; અન્નકૂટની સામગ્રી તૈયાર કરવાનાં સાધનોરૂપે અને ક્રિયારૂપે — સર્વરૂપે સર્વત્ર શ્રીહરિનો સાક્ષાત્કાર થતો હતો; એ કારણે અન્નકૂટની સામગ્રી તૈયાર થઈ શકે એવી સ્થિતિ ન હતી પણ ત્યારે બન્ને ક્રિયા એકસાથે થાય એવો દિવ્ય ક્રિયાયોગ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પ્રેર્યો હતો. એ સ્થિતિનો અલૌકિક આનંદ તો જેણે એ સ્થિતિ અનુભવી હોય તે જ સમજી શકે અને માણી શકે. આ પ્રકારની લીલા શ્રીમદ્ભાગવતના દસમ સ્કંધમાં રાસપંચાધ્યાયી નામે

વર્ણવેલી છે. છતાં અમે અત્રે વર્ણવેલી લીલાને ‘ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ’ કહેલી છે, એનું કારણ સંક્ષેપમાં જણાવવું યોગ્ય જણાય છે. રાસલીલાનું વર્ણન પાંચ અધ્યાયોમાં કરેલું છે, જ્યારે અન્નકૂટોત્સવનું વર્ણન શતાનંદ મુનિએ સત્સંગિજીવન પ્ર. ૩માં અધ્યાય ૪થી ૨૧ સુધીના અઢાર અધ્યાયોમાં કરેલું છે. રાસલીલા પ્રસંગે ભક્તજનો આત્મભાન ભૂલી જઈને એક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમય થયેલા હતા અને તેથી રાસ રમવાની ક્રિયા કરી શકવાની સ્થિતિમાં ન હતા; જ્યારે અન્નકૂટોત્સવ પ્રસંગે ભક્તજનો આત્મભાન ભૂલી જઈને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણમય વર્તતા હતા; છતાં પરમાત્માની ઈચ્છા અને કૃપાથી અન્નકૂટની સામગ્રી તૈયાર કરવાની ક્રિયાઓ કરવામાં પણ પ્રવૃત્ત વર્તતા હતા. ભગવાનના ધ્યાનમાં અખંડ વર્તનારા ભક્તજનો દેહવ્યવહાર સંબંધી ક્રિયા કરી શકતા નથી, એવી જે માન્યતા પ્રવર્તે છે, તે કેટલી ભૂલભરેલી છે તે અન્નકૂટોત્સવના લીલાપ્રસંગ ઉપરથી સહજ સ્પષ્ટ થશે. આ વિશિષ્ટતાના કારણે અમે એ લીલા પ્રસંગને ‘ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ’ કહેલો છે. એ દિવસે પ્રેમીભક્ત લલિતા(લાડુબા)એ પણ તેમને નિત્યપૂજા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આપેલા લાલજી (ભગવાનનું બાળસ્વરૂપ) સન્મુખ અન્નકૂટ નિવેદિત કર્યો હતો. ભક્તના પ્રેમાગ્રહને વશ થઈને, ત્યારે લાલજી અન્નકૂટની વિવિધ સામગ્રી પ્રત્યક્ષ જમ્યા હતા. એ દૃશ્ય તો વિસાર્યું વિસારી શકાય તેમ નથી. પોતાનું ઈષ્ટઆરાધ્ય ભગવત્સ્વરૂપ એવી રીતે નિત્ય, નિવેદિત કરેલું ભોજન પ્રત્યક્ષ સ્વીકારે એ જોવું-અનુભવવું એ તો આજે પણ ભક્તમાત્રનો આદર્શ લહાવો છે.

૫. અન્નકૂટ પ્રસંગે હજારો હરિભક્તો ભેગા થયા હતા; એ સર્વની પૂજા મધ્યાહ્નકાળ થાય તે પહેલાં જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અલૌકિક રીતે સ્વીકારી અને સર્વને આનંદ આપ્યો હતો; એ દૃશ્ય પણ નો’તું દીઠું નો’તું સાંભળ્યું, એવું અવર્ણનીય અદ્ભુત હતું. એ પછી એ દિવસે મહા સમર્થ યોગેશ્વર સંતોએ શ્રુતિવચનો જેવા શબ્દોમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની સ્તુતિ કરવારૂપી જે પૂજા કરી એ સ્તુતિવચનો

આશ્રિત માત્રે આજે પણ નિત્ય સ્મરણ અને નિત્ય ગાન કરવા જેવાં અપૂર્વ છે. એ દિવસે મધ્યાહ્નકાળ પછી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એકલા સંતોની પંક્તિમાં નહિ પણ હરિભક્ત સેવકોની પંક્તિમાં પણ જાતે પીરસીને જે પરમાનંદ આપ્યો એ દૃશ્ય તો જે ભાગ્યશાળી હોય તેને જ જોવા મળે એવું હતું. એ દિવસે રાત્રે જ્યારે દાદા ખાચરના દરબારમાં વાસુદેવ નારાયણના ઓરડા પાસે સભા ભરાઈ ત્યારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ‘સત્સંગ એટલે શું ?’ અને સત્સંગીઓ એટલે શું ? એની વિગતો આશ્રિતોને સમજાવવા માટે ‘સત્સંગદીપ’ પ્રગટાવ્યો હતો. એટલે કે, એનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. કાર્તિક સુદ ૩ના દિવસે, પંચાળાના ઝીણાભાઈના પ્રશ્નને નિમિત્ત બનાવીને શ્રીજી મહારાજે આશ્રિતોને ‘ધર્મરક્ષા’ના ઉપાયો દાખવેલા છે. કાર્તિક સુદ ૪ના દિવસે શ્રીજી મહારાજે નિષ્કામવ્રતની દૃઢતા માટે આશ્રિતોને ‘સ્ત્રીપુરુષ સ્પર્શવિવેક’ શિખવાડેલો છે. કાર્તિક સુદ ૫ના દિવસે, શ્રીહરિએ આશ્રિતોને ‘સત્ અસત્નો વિવેક તથા ધર્મસિદ્ધિની રીત’ ભણાવેલી છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામીના પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રીહરિએ કાર્તિક સુદ ૬ના દિવસે આજે જેને ‘નિષ્કામ શુદ્ધિ’ કહે છે તેની વિગતો વિસ્તારપૂર્વક સમજાવેલી છે. ગોપાળાનંદ સ્વામીના પ્રશ્નના જવાબમાં કાર્તિક સુદ ૭ના દિવસે શ્રીજી મહારાજે ‘ત્યાગાશ્રમીઓની નિત્યવિધિ’ કહી છે. કાર્તિક સુદ ૮ની સભાની વિગતો તો નાનામોટા સર્વ આશ્રિતોએ આજે પણ કંઠસ્થ કરીને જીવનમાં આચરવા જેવી છે : સત્સંગ સમસ્તવતી મુક્તાનંદ સ્વામી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને ‘સંપ્રદાયના જ્ઞાનમતની વિગતો’ પૂછે છે અને શ્રીજી મહારાજ કૃપા કરીને એ વિગતો સમજાવે છે. એ જ્ઞાનમતને શ્રીહરિએ અને શતાનંદ મુનિએ ‘સ્વરૂપાદ્વૈત’ નામ આપેલું છે. ધીરગંભીર સાદે શ્રીજી મહારાજ કહે છે, ‘અદ્વૈત શબ્દ તો એક માત્ર પરમાત્માને જ લાગુ થાય છે; એ શબ્દ જગત અને જગદીશ્વર તથા જીવ અને જગદીશ્વરના સ્વરૂપ અને સંબંધ દાખવવા અને સમજાવવા માટે વાપરવામાં આવે છે, તે ભારે ગંભીર ભૂલ છે. જીવો અનેક છે, ઈશ્વરો અનેક છે તેમ જગત પણ અનેક છે; એ શબ્દ એટલે ‘અદ્વૈત’ શબ્દ એક

માત્ર પરમાત્માને જ લાગુ થાય છે; કારણ કે એ જ એક એકમેવાદ્વિતીય છે; એમના જેવું જગતમાં બીજું કોઈ જ નથી અને બીજું કોઈ જ થઈ શકે તેમ નથી. જીવો, ઈશ્વરો અને અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષો ચિદચિદ્ સર્વના એ એક જ સ્વામી છે; અક્ષર પર્યંત સૌ કોઈ એમના સેવકો છે. જીવો, ઈશ્વરો અને અક્ષરબ્રહ્મપુરુષો તથા પરમાત્મા વચ્ચે સ્વામીસેવકભાવ યા શરીરશરીરીભાવનું અખંડ સૂક્ષ્મ અસ્તિત્વ, એ સ્વરૂપાદૈત જ્ઞાનમતનું હાર્દ છે. સ્વરૂપાદૈત સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ શતાનંદ મુનિએ સત્સંગિજીવન, પ્રકરણ ૩, અધ્યાય ૨૮માં સવિસ્તર કરેલું છે. કાર્તિક સુદ ૮ના રોજ, ‘ભગવાનના નામનો જપ કેવી રીતે કરવો,’ એની વિગતો શ્રીહરિએ સમજાવી છે; અને કાર્તિક સુદ ૧૦ના રોજ ‘પ્રબોધિનીના સમૈયાનું રહસ્ય’ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સમજાવ્યું છે.

૬. સામાન્ય રીતે એવું માનવા-મનાવવામાં આવે છે કે, વર્ષના બાર માસ અને દરેક માસના બે પક્ષ-એ પક્ષનો અગિયારમો દિવસ એકાદશી કહેવાય. માસ અને પક્ષના કાળની ગણનાની દૃષ્ટિએ કદાચ આ માન્યતા બરાબર હશે; પણ ઇતિહાસ, પુરાણ, શાસ્ત્રો અને શબ્દાર્થની દૃષ્ટિએ એ માન્યતા બરાબર જણાતી નથી. એકાદશી શબ્દમાં એકાદશ શબ્દ પછી દીર્ઘ ઈ આવે છે તે, નિયંત્રણ સૂચવે છે. એકાદશ શબ્દ નેત્રાદિક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને હસ્તાદિક પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા અગિયારમું મન — એને લાગુ પડે છે; એટલે, એ અગિયારને નિયંત્રણમાં લાવવાનો દિવસ એ એકાદશી કહેવાય. એકાદશીના દિવસે વિવેકી મનુષ્યે દસે ઈન્દ્રિયો ખાસ કરીને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનનો આહાર જે બે પ્રકારનો હોય છે — એક સ્થૂળ રીતે અન્નાદિક ભોજનરૂપે લેવાય છે તે અને બીજો સૂક્ષ્મ રીતે શબ્દાદિક પંચવિષયોનો ક્ષણે ક્ષણે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે બન્ને પ્રકારના આહારને શુદ્ધ કરવો જોઈએ અને નિયમનમાં રાખવો જોઈએ; પણ આટલું કરવાથી એકાદશીનો અર્થ સચવાતો નથી. એકાદશીનો એક અર્થ થાય છે ઉપવાસ — ઉપ એટલે પાસે અને વાસ એટલે રહેવું તે. મુમુક્ષુ જીવ પોતાની એકાદશ ઈન્દ્રિયોના આહારનું નિયમન કરીને પરમાત્મા પાસે વિશુદ્ધ ભક્તિભાવે બેસીને ઉપાસના કરે એનું નામ

એકાદશી કહેવાય છે. આ હકીકત એક પુરાણકથા દ્વારા કહેવામાં આવી છે, તેની વિગતો ભક્તજને જાણવા-સમજવા જેવી છે. ગઢડા મધ્ય પ્રકરણના આઠમા વચનામૃતમાં પણ એ કથા કહેલી છે. સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં પ્રથમ સતયુગમાં, જાતજાતનાં તપ કરીને અતિ બલિષ્ઠ થયેલો મૂર નામે એક દાનવ થઈ ગયો. કોઈ દેવથી પોતે હાર ન પામે કે મૃત્યુ ન પામે એવું વરદાન એણે મેળવ્યું હતું. દેવ માનવ અને દાનવથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે એટલે આ વરદાનનો અર્થ, ‘એ કોઈથી મૃત્યુ ન પામે,’ એવો થતો હતો. મલિન હેતુઓથી તપ કરવામાં આવે છે ત્યારે એ તપના પરિણામે માણસને જે શક્તિ અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં જ એના મૃત્યુનો સંકેત પણ સમાયેલો હોય છે : એણે દેવલોક કબજે કર્યો અને ત્યાંથી દેવોને હાંકી કાઢ્યા; દેવો ભગવાનને શરણે ગયા. દેવો તપ કરતા ન હતા પણ ભગવાનના આશ્રિત હતા. ભગવાન આશ્રિતવત્સલ છે, એટલે દેવોનું રક્ષણ કરવા અને હિત કરવા માટે ભગવાન મૂર દાનવ સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા; બન્ને વચ્ચે ઘણાં વર્ષો સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું; આખરે મૂરને મળેલા વરદાનના શબ્દો સાચા ઠરે અને એનું મૃત્યુ થાય એવો માર્ગ વિચારીને ભગવાન એક દિવસ યુદ્ધમાંથી નાઠા, દોડતા દોડતા એક ગુફામાં પેસી ગયા અને પોતાનું રેશમી ઉપવસ્ત્ર ઓઢીને યોગનિદ્રામાં પોઢી ગયા. એમની નિદ્રામાં કોઈ અવરોધ ન કરે તે ખાતર ભગવાનની એકાદશ ઈન્દ્રિયોના તેજમાંથી એક ભારે તેજસ્વી રૂપવતી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ; તે કન્યા હાથમાં તરવાર લઈને ભગવાનની સમીપ સતત ચોકી કરતી બેઠી. મૂર ત્યાં આવ્યો, કન્યાનું રૂપ જોઈને મોહાંધ થયો, એણે કન્યા પાસે લગ્નની માગણી કરી. કન્યાએ હસીને કહ્યું, ‘હું તો વ્રતધારિણી છું, મને યુદ્ધમાં જે જીતે તેને મારે વરવું એવું મારું વ્રત છે.’ મૂર તરત જ એની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ ગયો. કામાતુર અંધ બને છે, એ સારાસાર વિવેકનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે. કામાંધી મૂરને ખ્યાલ ન રહ્યો કે યુદ્ધમાં કન્યા પોતાને મારે કે કન્યાને પોતે મારે પછી કોની સાથે કોને લગ્ન કરવાનું રહે ? યુદ્ધના અંતે તો એક જ પાત્ર જીવંત રહે અને લગ્નમાં તો બે પાત્રો સજીવ જોઈએ. યુદ્ધ શરૂ થતાં જ કન્યાએ

તલવારના એક જ ઝાટકાથી મૂરનું મસ્તક ઉડાવી દીધું. સત્ અને અસત્ તત્ત્વો વચ્ચે આદિકાળથી સંઘર્ષ ચાલતો જ આવે છે; એ સંઘર્ષમાં અંતે તો સત્ તત્ત્વોનો જ વિજય થાય છે. કન્યા પછી જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ ચોકી કરતી બેઠી; ભગવાન જાગ્યા. ભગવાન જે દિવસે યોગનિદ્રામાંથી જાગ્યા એ કાર્તિક સુદ અગિયારશનો દિવસ હતો; એટલે એ દિવસ પ્રબોધિની યાને બોધની અથવા દેવગીરી અગિયારશ નામથી પ્રસિદ્ધ-પ્રચલિત થયો છે. ભગવાન યોગનિદ્રામાં પોઢી ગયા એ દિવસ આષાઢ સુદ ૧૧નો દિવસ હતો; એટલે તેને દેવશયની અથવા શયની કે દેવપોઢી અગિયારશ કહેવાય છે; અને યોગનિદ્રામાં એમણે જે દિવસે પડખું ફેરવ્યું તે દિવસ ભાદરવા સુદ ૧૧નો દિવસ હતો; એ દિવસ પરિવર્તની અથવા વર્તની અગિયારશ કહેવાય છે. યોગનિદ્રામાંથી જાગેલા ભગવાને મૂર દાનવને મૃત્યુ પામેલો જોયો, એ અતિ પ્રસન્ન થયા, બધા દેવો પણ ખૂબ પ્રસન્ન થયા. પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને તે દિવસે તપસ્વિની એકાદશીને વર આપ્યો, ‘તારા વ્રતને દિવસે જે સ્ત્રી-પુરુષ પોતાની એકાદશ ઈન્દ્રિયોના આહારનું નિયંત્રણ કરીને મારા સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિ પરોવીને મારા નામનું સ્મરણ-કીર્તન કરશે તે આ લોકમાં ભુક્તિ અને પરલોકમાં મુક્તિ અવશ્ય પામશે.’ એકાદશીનું વ્રત સર્વ યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ વ્રતોમાં શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ તપોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાને વર આપતાં તે વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી છે. એમણે કહ્યું છે :

‘અશ્વમેધસહસ્રાણિ રાજસૂયશતાનિ ચ ।

एकादश्युपवासस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

— એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞો અને એક સો રાજસૂય યજ્ઞો કરવાથી જે ફળ મળે તે એકાદશીવ્રતનો વિધિવત્ એક જ દિવસ ઉપવાસ કરવાથી જે ફળ મળે તેના સોળમા અંશ જેટલું પણ થતું નથી.’ એમણે જાહેર કર્યું છે :

‘न गंगा न गया वापि न काशी न च पुष्करम् ।

न चापि कौरवं क्षेत्रं न रेवा न च देविका ॥

यमुना चंद्रभागा च तुल्या नैवानया यतः ।

अनायासेन व्रतिभि प्राप्यतेऽस्याः परं पदम् ॥

— ફળની દૃષ્ટિએ ગંગા, ગયા, કાશી, પુષ્કર, કુરુક્ષેત્ર, નર્મદા, દેવિકા, યમુના, ચન્દ્રભાગા વગેરે કોઈ તીર્થ કે ક્ષેત્ર એકાદશી તુલ્ય નથી. એકાદશીનું વ્રત જે વિધિવત્ કરે છે તે અનાયાસે જ પરમપદ એટલે શ્રીહરિના ધામને પામે છે.’ (સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૧, શ્લો. ૨૩ અને ૨૭/૨૮).

૭. નિઃસ્વાર્થભાવે કેવળ ભગવત્પ્રસન્નતાર્થે જે તપ કરવામાં આવે છે તેથી ભગવાન અતિ પ્રસન્ન થાય છે. એવા તપસ્વી ભક્તને તો ન ઈચ્છે અને ન માગે તોપણ ભગવાન પોતે થઈને અપાર શક્તિ અને અનંત ઐશ્વર્યોનું પ્રદાન કરે છે. જે ભક્ત કેવળ ભગવત્પ્રસન્નતાર્થે, શૂરવીર થઈને પોતાનાં ઈન્દ્રિયો અને મન વશ રાખીને સતત જાગ્રત રહે છે તેના ઉપર ભગવાન અઢળક ઢળે છે. એકાદશીનું તપ અસાધારણ અને અપ્રતિમ હતું; ભગવાન યોગનિદ્રામાં પોઢી ગયા ત્યારથી એ સતત જાગતી બેસી રહી હતી અને ચોકી કરતી હતી. મૂર જેવા અસુરનો પોતાના પ્રાણના ભોગે સામનો કર્યો હતો અને એનો વધ કર્યો હતો. આ બધું જ એણે નિરાહાર ઉપવાસ કરીને કર્યું હતું. ભગવાન એના ઉપર એટલા બધા પ્રસન્ન થયા કે, એકાદશીના પોતે સ્વામી થયા; બાર માસમાં ચોવીસ એકાદશી આવે, એટલે ભગવાને પોતે ચોવીસ વ્યૂહસ્વરૂપો ધારણ કર્યા અને સદા એકાદશીની સમીપે જ રહેવાનું વચન આપ્યું. એટલું કરવા છતાં, ભગવાનને સંતોષ ન થયો; એમણે એકાદશીને પોતાના અંગમાં સમાવી અને નેત્રસ્થાનં તુ તે દદે । — પોતાની આંખની કીકી કરીને સ્થાપી (સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૨, શ્લો. ૫૪). જગતમાં જે સૌથી વધારે પ્રિય હોય તેને આંખની કીકી કહેવામાં આવે છે. શ્રીહરિએ કાયમ માટે સર્વ આશ્રિતોને અને એમની મારફતે સર્વ મુમુક્ષુઓને આજ્ઞા કરી, ‘प्रबोध्यन्तुस्त्वो ह्येष प्रतिवर्षं मदाश्रितैः । अवश्यमेव कर्तव्यः सर्वव्रतफलप्रदः ॥ — મારા નાનામોટા સર્વ આશ્રિતોએ દર વર્ષે પ્રબોધિની એકાદશીનું વ્રત અને ઉત્સવ અવશ્ય

કરવો જોઈએ; એ કરવાથી જગતમાં જેટલાં વ્રત માત્ર છે તે બધાનું ફળ એને જરૂર મળે છે.’ (સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૨, શ્લો. ૮૧).

૮. પ્રબોધિની એકાદશીનો દિવસ સંપ્રદાયમાં બીજા પણ કારણે મહામંગળકારી છે. વિક્રમ સંવત ૧૮૮૨ના કાર્તિક સુદ ૧૧ના રોજ અપરાહ્નકાળે વડતાલમાં શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવના મંદિરની પાછળ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આશ્રિતોની સુધર્મા નામે મોટી સભા યોજી હતી; અને તે વખતે આજે જેને સંપ્રદાયનો દેશવિભાગ કહેવામાં આવે છે તે બે દેશની, પૂર્વમાં કલકત્તાથી પશ્ચિમમાં બેટશંખોદ્વાર સુધી, કાશી અને ઉજ્જૈન થઈને પસાર થતી એક સરહદરેખા આંકીને, ઉત્તરદેશ અને દક્ષિણદેશ એ નામે સંપ્રદાયના કેવળ ધર્મઅર્થના સુવહીવટ માટે જ બે વહીવટી વિભાગોની રચના જાહેર કરી હતી અને તે સાથે જ બે વહીવટી વિભાગોના મુખ્ય મથક તરીકે અનુક્રમે અમદાવાદ અને વડતાલ રાખીને, સંપ્રદાયમાં બે જ આચાર્યપદની સ્થાપના કરી હતી; અને પોતે પ્રવર્તવિલા શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય યા એકાંતિક ભાગવત સંપ્રદાયની એ બે ગાદીના આચાર્યપદે ધર્મપિતા-ધર્મદેવના પરિવારના બે ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષોની પરંપરાના ધોરણે સ્વહસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જ્યારે સંપ્રદાયના ધર્મઅર્થના સુવહીવટ માટે બે વહીવટી વિભાગોની યોજના જાહેર કરી તે સાથે જ એક અતિ ક્રાંતિકારી પણ મહામંગળકારી નિર્ણયની પણ જાહેરાત કરી હતી : સંપ્રદાયના બન્ને દેશવિભાગમાં જે કંઈ માલમિલકત હોય યા હવે પછી આવે તેનું સ્વામીત્વ એમણે જે-તે વિભાગના દેવમાં — એટલે શ્રીનરનારાયણદેવ અને શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવમાં ‘વેષ્ટિ’ કર્યું. સંપ્રદાયના આચાર્યપદ અને સંપ્રદાયની મિલકતના સ્વામીત્વની ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કરેલી આ યોજના ભારે ક્રાંતિકારી છે; પણ તે સાથે જ સત્સંગ અને સત્સંગીઓની રક્ષા માટે અનિવાર્ય પણ છે. આશ્રિતોએ આ બન્ને યોજનાનો અભ્યાસ, મનન અને નિદિધ્યયન કરવું જોઈએ. જ્યારે એનું બરાબર નિદિધ્યયન થશે ત્યારે એમાં રહેલી દીર્ઘદષ્ટિનો ખ્યાલ આવશે અને એ યોજના સર્વજનસુખાય અને સર્વજનહિતાય

કરવામાં આવેલી છે એની તરત જ પ્રતીતિ થશે. આશ્રિતોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, સંપ્રદાયનાં જે છ મંદિરોમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વહસ્તે મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરેલી છે તેમાં પોતાની મૂર્તિની શ્રીહરિકૃષ્ણ નામે સૌથી પહેલવહેલી પ્રતિષ્ઠા એમણે સ્વહસ્તે વડતાલમાં કરેલી છે. એ દિવસ વિ. સં. ૧૮૮૧ના કાર્તિક સુદ ૧૨નો દિવસ હતો.

૯. કાર્તિક સુદ ૧૧થી ૧૫ સુધીના પાંચ દિવસોનો ઉત્સવ, શ્રુતિવચનો ઉચ્ચારતા મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિમુનિઓ, જ્ઞાની મહાત્માઓ અને ભક્તજનો આદિકાળથી આજદિન સુધી ઊજવતા આવ્યા છે અને ઊજવે છે. ચોવીસ એકાદશીઓનાં સ્વરૂપો સહ ભગવાનનાં ચોવીસ વ્યૂહસ્વરૂપોનું મહાપૂજન આદિકાળથી ચાલતું આવ્યું છે અને આજે ચાલે છે. સત્સંગિજીવનના ત્રીજા પ્રકરણના ચોવીસમા અને પચીસમા અધ્યાયોમાં આ સ્વરૂપો — ચોવીસ એકાદશી + ચોવીસ ભગવત્સ્વરૂપો + ચોવીસ ભગવત્શક્તિસ્વરૂપો — એમનું વર્ણન સવિસ્તર કરેલું છે. એનો સાર સંક્ષેપમાં પાન નંબર ૩૭૦ ઉપર આપેલો છે : (જુઓ પાના નંબર ૩૭૦)

૧૦. શતાનંદ મુનિએ સત્સંગિજીવનના ત્રીજા પ્રકરણમાં પાંચમા અધ્યાયથી છત્રીસમા અધ્યાય સુધી બત્રીસ અધ્યાયોમાં કાર્તિક માસનાં લીલાચરિત્રોનું સવિસ્તર વર્ણન કરેલું છે. તદુપરાંત ચોથા પ્રકરણના ૩૯ અને ૪૦ અધ્યાયોમાં પણ એ માસનાં લીલાચરિત્રોનું વર્ણન કરેલું છે. એ ઉપરથી ભક્તજનોને કાર્તિક માસના માહાત્મ્યનો સહજ ખ્યાલ આવશે. વળી કાર્તિક વદ ૩થી ૬ સુધી ચાર દિવસોમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ વડોદરા નરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ(બીજા)-ના પ્રેમ અને આગ્રહને વશ થઈને વડોદરા પધાર્યા હતા. ત્યાં મસ્તુબાગમાં બિરાજીને શાસ્ત્રીઓની સભામાં દિગ્વિજય કર્યો હતો અને એ સંકલ્પની પૂર્તિ માટે કાર્તિક વદ ૧૧થી દોઢ માસ સુધી શ્રીહરિકથા — શ્રીમદ્ભાગવતની કથા સાંભળી હતી.

૧૧. પ્રબોધિની એકાદશી એ ભક્તિનું ઉત્કૃષ્ટ પરાકાષ્ઠા સ્વરૂપ છે. ભક્તની નિઃસ્વાર્થ ભાવની સેવાભક્તિથી ભગવાન પ્રસન્ન થઈને એના

३६० निमित्त भात्र - ३

અ.અં.	માસનું નામ	એકાદશીનું નામ	ભગવત્સ્વરૂપનું નામ	ભગવત્શક્તિનું નામ	દિવ્ય આયુધોનો ક્રમ				શેરો
					જમણો કર		ડાબો કર		
					નીચેનો ૬	ઉપરનો ૭	નીચેનો ૮	ઉપરનો ૯	
૧	૨	૩	૪	૫					૧૦
૧	માગશર	૧ મોક્ષદા ૨ સફળા	૧ કેશવ ૨ સંકર્ષણ	૧ શ્રી ૨ સુનંદા	૫૩ ગદા	શંખ શંખ	ચક્ર પદ્મ	ગદા ચક્ર	૧ ત્રીજા કોલમમાં ૧ સુદ અને ૨ વદ સમજવાનું છે.
૨	પોષ	૧ સાનંદા ૨ તિલદા	૧ નારાયણ ૨ વાસુદેવ	૧ પદ્મા ૨ શ્રીપ્રિયા	શંખ ગદા	પદ્મ શંખ	ગદા ચક્ર	ચક્ર પદ્મ	૨ કોલમ ૬માં જે દિવ્ય આયુધ બતાવ્યું છે તે છ વખત જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં એ જ કરમાં બતાવેલું હશે. આયુધોની સંખ્યા ચાર છે અને તેને એક જ કરમાં છ વખત ધારણ કરાય; એટલે ચોવીસ વ્યૂહસ્વરૂપો થાય છે. એ જ પ્રમાણે બીજાં આયુધોનો ધારણક્રમ રહેલો છે.
૩	મહા	૧ જ્યા ૨ વિજયા	૧ માધવ ૨ પ્રદ્યુમ્ન	૧ નિત્યા ૨ ધી	ગદા	ચક્ર	પદ્મ	શંખ	
૪	ફાગણ	૧ ધાત્રી ૨ પાપમોચની	૧ ગોવિંદ ૨ અનિરુદ્ધ	૧ ચંદ્રવતી ૨ સુશીલા	ચક્ર ચક્ર	ગદા ગદા	પદ્મ શંખ	શંખ પદ્મ	
૫	ચૈત્ર	૧ કામદા અથવા વિમલા ૨ વરુચિની	૧ વિષ્ણુ ૨ પુરુષોત્તમ	૧ રમા ૨ નંદા	ગદા ચક્ર	પદ્મ પદ્મ	શંખ શંખ	ચક્ર ગદા	
૬	વૈશાખ	૧ મોહિની ૨ અપરા	૧ મધુસૂદન ૨ અધોક્ષજ	૧ માધવી ૨ ત્રયી	ચક્ર પદ્મ	શંખ ગદા	પદ્મ શંખ	ગદા ચક્ર	

પ્રશ્નોદિનીનો સમૈયો ૩૬૧

અ.અં.	માસનું નામ	એકાદશીનું નામ	ભગવત્સ્વરૂપનું નામ	ભગવત્શક્તિનું નામ	દિવ્ય આયુધોનો ક્રમ				શેરો
					જમણો કર		ડાબો કર		
					નીચેનો ૬	ઉપરનો ૭	નીચેનો ૮	ઉપરનો ૯	
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૭	જેઠ	૧ નિર્જળા ૨ યોગિની	૧ ત્રિવિક્રમ ૨ નૃસિંહ	૧ પદ્માક્ષી ૨ ક્ષેમંકરી	૫૬ ૪૬	ગદા પદ્મ	ચક્ર ગદા	શંખ શંખ	૩ ભગવાનનાં આ સ્વ-રૂપોને વ્યૂહસ્વરૂપો કહેવાનું કારણ એ છે કે, એ એકાદશીનાં સ્વરૂપો સાથે જોડાયેલાં છે. આ સ્વરૂપોથી વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન અને સંકર્ષણ એ ચાર વ્યૂહસ્વરૂપો જુદાં છે; એ સ્વરૂપો સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિના કાર્ય સાથે સંકળાયેલાં છે.
૮	આષાઢ	૧ શયની ૨ કામિકા	૧ વામન ૨ અચ્યુત	૧ કમળા ૨ વિજયા	શંખ ગદા	ચક્ર પદ્મ	ગદા ચક્ર	પદ્મ શંખ	
૯	શ્રાવણ	૧ પુત્રદા ૨ અજા	૧ શ્રીધર ૨ જનાર્દન	૧ કાંતિપતી ૨ સુંદરી	૫૬ ૪૬	ચક્ર ગદા	ગદા શંખ	શંખ શંખ	
૧૦	ભાદરવો	૧ પદ્મા અથવા પરિવર્તની ૨ ઈંદિરા	૧ હૃષીકેશ ૨ ઉપેન્દ્ર	૧ અપરાજિતા ૨ સુભગા	ગદા શંખ	ચક્ર ગદા	પદ્મ ચક્ર	શંખ પદ્મ	
૧૧	આસો	૧ પાશાંકુશા ૨ રમા	૧ પદ્મનાભ ૨ હરિ	૧ પદ્મવતી ૨ હિરણ્યા	શંખ શંખ	પદ્મ ચક્ર	ચક્ર પદ્મ	ગદા ગદા	
૧૨	કાર્તિક	૧ પ્રભોધિની ૨ અભયા	૧ દામોદર ૨ કૃષ્ણ	૧ રાધા ૨ સુલક્ષણા	૫૬ શંખ	શંખ ગદા	ગદા પદ્મ	ચક્ર ચક્ર	

ઉપર કેવી અમીવૃષ્ટિ કરે છે એનું પ્રબોધિની એકાદશીનો ઉત્સવ આદર્શ દૃષ્ટાંત છે. જે ભક્ત જાણપણારૂપી દરવાજે સતત જાગ્રત બેસીને ભગવાનની સેવાયાકરી કરે છે તેને ભગવાન કેવા વશ થઈ જાય છે એનું પ્રબોધિની એકાદશી ઉત્કૃષ્ટ સજીવ દૃષ્ટાંત છે; ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો ભક્ત ભગવાનના અંગમાં સ્થાન પામે છે ત્યારે પણ ભગવાન અને ભક્ત વચ્ચે સ્વામીસેવક ભાવની સૂક્ષ્મરેખા કેવી રીતે પ્રજ્વલિત રહે છે તેનું પ્રબોધિની એકાદશી ચિરંતન અલૌકિક દૃષ્ટાંત છે. શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો જ્ઞાનમત અને એની ઉન્નત ધર્મજીવનપ્રણાલિકા બન્નેનો સુભગ સમન્વય પ્રબોધિની એકાદશીમાં સમાયેલો છે. મુમુક્ષુમાત્રને ખાસ કરીને તો સંપ્રદાયના આશ્રિતોને આ આદર્શ શિખવાડવા માટે અને જીવનમાં ઉતારવા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પ્રબોધિની સમૈયાની યોજના કરેલી છે. જે મુમુક્ષુ પ્રબોધિની એકાદશીએ દાખવેલા માર્ગે ચાલે છે તે દેહ છતાં અને દેહ મૂકીને ભગવાનના સાધર્મ્યનો અલૌકિક આનંદ અનુભવે છે એમાં કોઈ શંકા નથી.

“... જે પ્રભુને આશરે છે તે ગમે તેવો કનિષ્ઠ હોય તોપણ કોઈ તેનું અહિત કરી શકતું જ નથી બલકે સર્વમાં તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. સિંહને શરણે જવાથી બકરી હાથીના મસ્તક ઉપર આરૂઢ થઈ જાય છે એ હકીકત તો સર્વ સુવિદિત છે. અંતઃશત્રુઓ મહા બળવાન છે. ચક્રવર્તીઓને પણ અંતઃશત્રુઓ પામર બનાવી દે છે. તેવા અંતઃશત્રુઓ પણ શ્રીહરિના શરણાગતને લેશ પણ હંફાવી શકતા નથી એમ ઇતિહાસ કહે છે. પ્રભુનો શરણાગત પ્રભુના ગુણને પામે છે.

સંપ હોય તો જંપ (શાંતિ-શ્રી-વિજય) રહે છે. શ્રીહરિ હોય છે ત્યાં જ સંપ હોય છે માટે તમો સર્વે એ શરણાગતવત્સલ-પરમ કૃપાળુ-સર્વશક્તિમાન-પરમાત્મા શ્રીસહજાનંદ સ્વામીના અચળ શરણમાં રહેશો. એ વાત્સલ્યવારિધિ પ્રભુ રક્ષણ - પોષણ કરશે જ. ...”

૩૩. નિત્ય નવીન શિક્ષાપત્રી

દર વર્ષે વસંતપંચમીને દિવસે સંપ્રદાયમાં શિક્ષાપત્રીજયંતી ઊજવાય છે. એ દિવસે મંદિરોમાં અથવા બીજા અનુકૂળ સ્થળે, અનુકૂળ સમયે આશ્રિતો ભેગા થાય છે. ધૂન, ભજન કરીને શિક્ષાપત્રીનું પૂજન અને વાચન કરે છે; ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય અર્પણ કરે છે. પ્રવચનો થાય છે; કેટલીક વખત શોભાયાત્રા પણ કાઢવામાં આવે છે. આ બધી ક્રિયા કેવી રીતે થાય છે એનો વિવેકી આશ્રિતોએ મનોમન વિચાર કરવો ઘટે છે. ખાસ વિચાર કરવા જેવો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, શિક્ષાપત્રી માટે આશ્રિતોની દૃષ્ટિમાં પ્રતિવર્ષ કોઈ આવકારદાયક અને શ્રેયસ્કર સુધારો થયો છે — થાય છે કે ઘટાડો થયો છે — થાય છે ? સંપ્રદાયમાં અને સંપ્રદાય બહાર શિક્ષાપત્રી અને એમાં દાખવેલા ધર્મોનો સાનુકૂળ પ્રચાર થયો છે — થાય છે કે કેમ ? તે વગેરે વિશે વિચાર કરવો જોઈએ.

૨. શિક્ષાપત્રી માટે સંપ્રદાયમાં અને સંપ્રદાય બહાર જુદા જુદા, કેટલીક વખત તો એકબીજાથી વિરુદ્ધ કહેવાય એવા વિચારો પ્રદર્શિત થયા છે — થાય છે. કેટલાક કહે છે કે, શિક્ષાપત્રી સંપ્રદાયની શ્રુતિ છે, તો કેટલાક એને સ્મૃતિ કહે છે. કેટલાક એને આશ્રિતોના Does and Dents — એટલે વિધિનિષેધો દાખવતું ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. કેટલાક કહે છે કે, શિક્ષાપત્રી તત્ત્વજ્ઞાનનું મહાશાસ્ત્ર છે, તો કેટલાક કહે છે કે, શિક્ષાપત્રીમાં તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો શોધનારા ભૂલા પડશે. કેટલાક શિક્ષાપત્રીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું વાણીસ્વરૂપ માને છે અને એને ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, આરતી વગેરે અર્પણ કરે છે. કેટલાક કહે છે કે,

શિક્ષાપત્રીમાં નવું કંઈ જ નથી, થોડું અહીંથી અને થોડું તહીંથી ઉછીનું લઈને એની રચના કરેલી છે. કેટલાક કહે છે કે, શિક્ષાપત્રીમાં કરેલી કેટલીક આજ્ઞાઓ જુનવાણી લાગે તેવી છે; આજના બદલાયેલા સંજોગો અને સુધરેલી રહેણીકરણીની દૃષ્ટિએ એ અનુરૂપ અને અનુકૂળ ગણાય તેમ નથી — તેથી તેમાં થોડો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે; ત્યારે કેટલાક માને છે કે, શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞાઓ ત્રિકાળાબધિત સત્ય છે. કેટલાકને શિક્ષાપત્રી વાંચી-સાંભળીને આશ્ચર્ય થાય છે, કેટલાકને એ આજ્ઞાઓ યુગયુગના અનુભવના નિયોડ જેવી સારસર્વસ્વ લાગે છે; કેટલાક એમ માને છે કે, શિક્ષાપત્રીની કેટલીક આજ્ઞાઓ વ્યવહારું નથી, એનું પાલન કરવું આજે શક્ય નથી. આમ, શિક્ષાપત્રી માટે જાતજાતના અભિપ્રાયો દર્શાવવામાં આવ્યા છે — આવે છે. શિક્ષાપત્રીની જયંતી પ્રસંગે કે તે પછી, આ બધા અભિપ્રાયો અંગે કંઈ વિચારણા થાય છે ખરી ?

૩. ઉપર્યુક્ત બાબત અંગે વિચાર કરીએ તે પહેલાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રી કેવા હેતુથી, કેવી રીતે અને કઈ દૃષ્ટિએ લખેલી છે તેમ જ લખતા પહેલાં એમણે કેવી રીતે પૂર્વતૈયારીઓ કરી હતી એ હકીકતનો વિચાર કરવો યોગ્ય થશે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સંપ્રદાય અને સંપ્રદાયના આશ્રિતોના હિત અને રક્ષણ માટે જે ત્રણ ગૂઢ સંકલ્પો* કર્યાનું સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસમાં નોંધાયેલું છે તેમાં શિક્ષાપત્રી આલેખનનો સમાવેશ કરેલો જણાતો નથી. વિ. સં. ૧૮૮૨ના કાર્તિક સુદ પના રોજ, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ વડોદરાના મહારાજા શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ(બીજા)ના અત્યાગ્રહથી વડોદરા પધારે છે. ત્યાંથી બે દિવસ પછી આઠમના દિવસે વડતાલ પાછા આવે છે ત્યારે એમણે મનુષ્યમાત્રના, ખાસ કરીને તો આશ્રિત સત્સંગીઓના ધર્મોની રક્ષા માટે **ધર્મશિક્ષાર્થ** । એક પત્રિકા લખવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પ માટે એમણે ચાર હેતુઓ સમજાવેલા

* ત્રણ ગૂઢ સંકલ્પો નીચે પ્રમાણે છે : (૧) મંદિરો કરાવીને તેમાં સ્વસ્વરૂપોની સ્વહસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરવી. (૨) સંપ્રદાય અને આશ્રિતોના હિતની રક્ષા માટે ધર્મદેવના પરિવારના ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષોમાં પરંપરાના ધોરણે આચાર્યપદની સ્થાપના કરવી. (૩) ભગવત્લીલાચરિત્રોના એક મહાગ્રંથની રચના કરાવવી.

છે : પહેલો હેતુ છે — ‘**લિખામિ તેન મદ્ધક્તા વર્તિષ્યંતે તથૈવ હિ ।**’ (સ. જ. ૪, ૪૩, શ્લો. ૧૮). જ્ઞાન અને ભક્તિના માર્ગમાં સદાચાર મહત્ત્વનું પ્રધાન અંગ છે. સદાચારરહિત જ્ઞાનીનું જ્ઞાન અને ભક્તની ભક્તિ હમેશાં નિરર્થક ગઈ છે અને જાય છે. એટલે ‘ભક્તજનો પોતાની આજ્ઞાઓ આચારમાં ઉતારીને વર્તે તે સુખી થાય.’ એ હેતુથી શિક્ષાપત્રી લખવાનો સંકલ્પ કરે છે. બીજો હેતુ તો ખૂબ ઉચ્ચ છે. એના શબ્દો સમજવા જેવા છે :

‘મમાશયો યાદૃશોઽસ્તિ તાદૃશં ચાપિ તેઽચિલાઃ ।

તથૈવાવગમિષ્યન્તિ ભવિષ્યન્ત્યસંશયાઃ ॥

(સ. જ. ૪, ૪૩, ૨૦)

— ભગવાનના અંતરનો આશય તો અક્ષરાત્મક પુરુષો પણ જાણી-સમજી શકતા નથી; પણ જેના ઉપર એ અમીદૃષ્ટિ કરે છે તે જ એને અલ્પસ્વલ્પ પ્રમાણમાં જાણી-સમજી શકે છે. ભગવાન કહે છે, ‘મારો જેવો આશય છે તેવો સર્વ આશ્રિતો બરાબર જાણે-સમજે અને તે પ્રમાણે વર્તે એ માટે મારે શિક્ષાપત્રી લખવી જોઈએ.’ ત્રીજો હેતુ તો કૃપાના મહાસાગર જેવો છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બન્ને કહે છે કે, માણસ સંશયોથી ભરેલો હોય છે, એનું જીવન ચિત્રવિચિત્ર તર્કવિતર્કોથી હમેશાં ઊભરાતું હોય છે. ઘડીમાં એ ભગવાનને માને છે, તો બીજી ઘડીએ ઈશ્વરનો ઈન્કાર કરે છે; શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોનાં વચનો ઉપર એ ઘડીમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ વ્યક્ત કરે છે, તો બીજી ઘડીએ એ વિરુદ્ધ માથું ધુણાવે છે. ‘આશ્રિત ભક્તજનો સદા નિઃશંક બને અને પરમાત્માના સ્વરૂપની ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિષ્ઠાવાળા બને એ જ મંગળ હેતુથી શિક્ષાપત્રી લખવામાં આવી છે.’ શિક્ષાપત્રી-લેખનનો ચોથો હેતુ, આશ્રિતોને ભગવાન કેવી રીતે સદા પ્રત્યક્ષ છે, એ દૃષ્ટિ અને ભાવ શીખવે છે. મનુષ્યમૂર્તિ ધારીને ભક્તજનોનું લાલનપાલન કરી રહેલા પરમાત્માનું એ સ્વરૂપ જ્યારે અંતર્ધાન થાય ત્યારે પણ એ સ્વરૂપ માફક પ્રત્યક્ષ મનાય એવું અલૌકિક અવલંબન આપવાના હેતુથી શિક્ષાપત્રી લખવામાં આવી છે; અર્થાત્, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ વિ. સં. ૧૮૮૬ના જેઠ સુદ ૧૦ પછી પણ

પોતે ભક્તજનોની દૃષ્ટિ સન્મુખ પ્રત્યક્ષ હાજર છે એવી પ્રતીતિ અર્થે શિક્ષાપત્રી લખવામાં આવી છે. એટલે કે, શિક્ષાપત્રી એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પોતે જ છે. આ હેતુઓ અતિ ભારે અર્થગંભીર હોવાથી જ એનો એકાગ્ર મને વિચાર કરીને અંતરમાં ધારણ કરવાની શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા કરેલી છે. (શિ. શ્લોક ૭)

૪. શિક્ષાપત્રી લખતા પહેલાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જે પૂર્વતૈયારીઓ કરી હતી તેની વિગતો પણ જાણવા-સમજવા જેવી છે. વડોદરાથી વડતાલ પધાર્યા પછી જ્યારે શિક્ષાપત્રી આલેખવાનો સંકલ્પ કર્યો કે તરત જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે (૧) પહેલું કાર્ય વડોદરાના મહારાજાએ પોતાને જે ભારે કીમતી વસ્ત્રો, અલંકારો તથા દ્રવ્ય આપ્યું હતું તેનો ત્યાગ કરવાનું કર્યું હતું, એ બધું જ વડતાલદેશના આચાર્યપદે નિયુક્ત થયેલા આચાર્ય ધ.ધુ.પ.પૂ. રઘુવીરજી મહારાજને એમણે આપી દીધું. જે મુમુક્ષુને સ્વસ્વરૂપનું ચિંતનસ્મરણ કરવું હોય અને એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે રહેલા પરમાત્માનું સાધર્મ્ય પામવું હોય તેણે માયા (જેની વ્યાખ્યા શિક્ષાપત્રીમાં આપેલી છે) તેનો સમૂળ ત્યાગ કરવો જોઈએ. જ્યાં માયા રહે છે ત્યાં ભગવાન આવતા નથી કે રહેતા નથી એ સત્ય આશ્રિતોને સમજાવવા માટે શિક્ષાપત્રી લખતા પહેલાં ભગવાને આ પગલું ભરેલું જણાય છે. એ પછી, (૨) બીજું કાર્ય ભગવાને સ્વજનો અને સ્વભક્તજનોને ગઢડા મોકલીને વિદાય કરવાનું કર્યું હતું જેને ભગવાનને ઓળખવા અને પામવા હોય તેણે બીજાં સ્નેહીસ્વજનોને મનથી અળગાં કરવાં જોઈએ; અને એકમાત્ર પરમાત્મામય જ બનવું જોઈએ એ સિદ્ધાંત એમના આ પગલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ બે મહત્વનાં કાર્યો, મનની બાહ્ય અને આંતરિક શુદ્ધિ અને શાંતિ માટે મુમુક્ષુએ અવશ્ય પહેલાં કરવાં જોઈએ.

૫. એ પછી, (૩) ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સર્વ ભક્તજનો અને મુમુક્ષુઓની ધર્મશિક્ષાર્થે ભગવત્કથાશ્રવણનો પ્રબંધ યોજે છે. વિ. સં. ૧૮૮૨ના કાર્તિક સુદ ૧૧થી મહા સુદ ૪ સુધી શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધ તથા પંચમ સ્કંધની કથાનું શ્રવણ કરે છે.

કથાશ્રવણ માટે દશમ સ્કંધ અને પંચમ સ્કંધની પસંદગી હેતુપૂર્વક કરેલી જણાય છે. દશમ સ્કંધ ભક્તિશાસ્ત્ર છે, પંચમ સ્કંધ યોગશાસ્ત્ર છે; પહેલામાં ભગવાનનાં લીલાચરિત્રો છે, બીજામાં ભક્તે ભગવાન સાથે કેવી રીતે જોડાઈ જવું એની રીત અને વિગતો દાખવેલી છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો માણસ પણ જો પરમાત્માનાં લીલાચરિત્રોમાં પોતાનું મન પરોવેલું ન રાખે તો એનું મન નિર્વાસનિક થતું નથી; અને જ્યાં સુધી મન નિર્વાસનિક થતું નથી ત્યાં સુધી ભગવાન એમાં વાસ કરતા નથી; માટે એનું નિત્ય અધ્યયન આવશ્યક નહિ પણ અનિવાર્ય છે. એ પછી બીજા દિવસે સવારે (૪) ભગવાન વસંતનો ઉત્વસ ઊજવે છે. ઋતુઓમાં વસંત શ્રેષ્ઠ છે. એને ઋતુરાજ કહેવામાં આવે છે. એકલી ઉદ્ભિજ યોનિના જીવોના દેહ માટે નહિ પણ સર્વના જીવનમાં વસંત આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે. પરમાત્મા જ એકમાત્ર સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, એ એકમાત્ર આનંદઘન અને આનંદમૂર્તિ છે. એમને પામતાં મુમુક્ષુને કેવા અલૌકિક આનંદનો અનુભવ થાય છે એ હકીકત સમજાવવા માટે ભગવાન વસંતોત્સવ ઊજવે છે. જે ભક્તના જીવનમાં પરમાત્માની સ્વરૂપનિષ્ઠારૂપી વસંત પાંગરે છે તે પરમાત્માની પૂજા પરિચર્યાનો અધિકારી બને છે. ભગવાન એ પછી (૫) મહાપૂજા કરે છે. ભગવાનની પૂજા-મહાપૂજા કરતા પહેલાં પૂજકે કેટલી તૈયારી કરવાની જરૂર છે એ ભગવાન આશ્રિતોને આ રીતે શીખવે છે, અને પછી (૬) ભગવાન એક હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડે છે અને એમને યથેચ્છ દક્ષિણાદાન આપીને સંતુષ્ટ કરે છે. શાસ્ત્ર અને સુવ્યવહાર સંસ્કૃતિનો એ એક નિયમ છે કે કોઈ પણ શુભ કાર્ય કરતાં પહેલાં અને કર્યા પછી કાર્ય કરનારે બ્રહ્મચરણના જીવંત પ્રતીકરૂપે બ્રહ્મભોજન કરાવવું જોઈએ; ઈશ્વરપૂજા અને સેવા કરનારનું એ પરમ કર્તવ્ય છે. ભૂતપ્રાણીના પ્રતીકસ્વરૂપ બ્રાહ્મણો, ભોજન-દક્ષિણા મેળવીને સંતુષ્ટ થતાં જે અંતરના આશિષ આપે છે તે કાર્યને સફળ અને નિષ્કામ બનાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. શિક્ષાપત્રી લખતા પહેલાં પૂર્વતૈયારીરૂપે આ છ કાર્યો કર્યા પછી જ ભગવાન શિક્ષાપત્રી લખવાનો

આરંભ કરે છે. શિક્ષાપત્રીનો પાઠ કરતા પહેલાં યા એની જયંતી ઊજવતા પહેલાં આવી કોઈ પૂર્વ તૈયારીઓ આપણે કરીએ છીએ ખરા ?

૬. શિક્ષાપત્રી આલેખન માટે ભગવાન એકાંત સ્થળ એટલે આજે જેને રામપ્રતાપભાઈનો બંગલો કહે છે એ સ્થળ પસંદ કરે છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, આ સ્થળ અને મંદિરવાળો ભાગ એ સમયે ગામની છેવટે આવેલાં હતાં. જગતમાં, ખાસ કરીને ભારતનાં શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં ભગવાનનાં અનેક પ્રકારનાં લીલાચરિત્રોનું વર્ણન કરેલું છે; પણ તેમાં પોતાના પ્રિય સ્વજન જેવા પ્રિયતમ ભક્તો માટે, ધર્મશિક્ષાર્થી પત્રી આલેખતું કોઈ વર્ણન, કોઈ લેખક-કવિએ હજી સુધી કરેલું નથી; એ ચિત્ર, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોના ઇતિહાસમાં પહેલવહેલું વિ. સં. ૧૮૮૫ની ધનતેરસને દિવસે શતાનંદ મુનિએ સત્સંગિજીવનમાં આલેખેલું છે. અતિ રોચક અને ખૂબ સુંદર કહેવાય એવું એ ચિત્ર એમણે નીચે જણાવેલા શબ્દો દ્વારા અંકિત કરેલું છે :

‘उरौ दक्षे पदकं काकुदस्य कृत्वा धृत्वा वामदोष्णा नतास्यः ।

दक्षेपाणौ लेखनीं कुंचिताग्रे विभ्रत् पत्रीं सोऽलिखद्रूपमिपेत्थम् ॥

(સ. જી. ૪, ૪૩, ૧૮થી ૨૪)

— સુખાસને બિરાજેલા ભગવાને ડાબા પગની જાંઘ ઉપર પાટિયું અને તે ઉપર કાગળ મૂકીને, એ બન્નેને ડાબા હાથ વડે પકડીને જમણા હાથની ત્રણ આંગળીઓ (અંગૂઠો અને પહેલી બે આંગળીઓ) વચ્ચે કલમને પકડીને, વસંતપંચમીના દિવસે અપરાહ્નકાળે ધર્મશિક્ષારૂપ શિક્ષાપત્રી, હે રાજન્ ! હવે પછીના અધ્યાયમાં સાદંત જણાવેલી છે તે પ્રમાણે લખી.’ ભક્તજનોએ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, ભગવાને અનેક અવતારસ્વરૂપે અનેક ઉપદેશોરૂપી વચનામૃતો કહેલાં છે; પણ એને ગ્રંથસ્વરૂપે પોતે ગ્રંથિત કરેલાં નથી. ભગવદાવતારોના ઇતિહાસમાં ભગવાને સ્વભક્તોની શિક્ષા અને લાલનપાલનના હેતુથી જો કોઈ ગ્રંથનું આલેખન કર્યું હોય તો તે પહેલવહેલું વિ. સં. ૧૮૮૨ના મહા સુદ પના રોજ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કરેલું છે. ઉપરના ચિત્રનિરૂપણમાં શતાનંદ મુનિએ સમજ-વિચારીને વાપરેલો શબ્દ નતાસ્ય આશ્રિતોએ

ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. ભગવાનનો કોઈ સ્વામી કે ધણી નથી. એ સર્વના સ્વામી અને ધણી છે; એ સ્વતંત્ર છે અને સર્વસમર્થ છે; છતાં એ જ્યારે સર્વ જીવોના હિત માટે શિક્ષાપત્રીનું આલેખન કરવાનો આરંભ કરે ત્યારે નમ્રાતિનમ્ર ભાવ એમના મુખ ઉપર અંકિત થાય છે. જોકે વિદ્યા વિનયથી શોભે છે, વિદ્યા માણસને વિનમ્ર બનાવે છે એવું કહેવામાં આવે છે પણ લેખકો અને તેમાં પણ લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત લેખકો ભાગ્યે જ વિનમ્ર હોય છે. વિદ્યાવાળાઓને વિનમ્રતાનો પાઠ ભગવાન પોતે આચરીને આ રીતે શીખવે છે.

૭. બસોબાર શ્લોકબળ ધરાવતી શિક્ષાપત્રીને કેટલું મહત્ત્વ આપેલું છે અને એનું કેવું મૂલ્યાંકન કરેલું છે એ હકીકત આશ્રિતોએ અંતરની પાટી ઉપર લખી રાખીને એનું અખંડ ગાન કરવા જેવું છે. વિ. સં. ૧૮૮૫ના આષાઢ સુદ ૧ના રોજ ભગવાને પોતાના આશ્રિતોને ઉદ્દેશીને એક પત્ર લખ્યો છે તેમાં એ લખે છે, ‘અમે અમદાવાદ, ભૂજ, ધોલેરા, વડતાલ, જૂનાગઢ અને ગઢડા* એ સ્થળોએ મોટાં મંદિરો કરાવ્યાં છે અને તેમાં ભગવત્સ્વરૂપોની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. હવે મોટાં મંદિરો કરાવવાની અમારી ઇચ્છા નહીં; પણ ભક્તજનોને હવે જો કોઈ સ્થળે મંદિરો કરાવવાની ઇચ્છા થાય તો ત્યાં નાનાં મંદિરો એટલે હરિમંદિરો કરાવવાં અને તેમાં મૂર્તિરૂપે શિક્ષાપત્રીની પ્રતિષ્ઠા કરવી.’ આજે આ પત્રનો સંપ્રદાયમાં અમલ થતો નથી. વચનામૃતમાં ભગવાને શિક્ષાપત્રીનો નિત્યપાઠ કરવાની અને જે દિવસે પાઠ ન થાય તે દિવસે ઉપવાસ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે (વચનામૃત : ગ. અં. પ્ર. ૧). ભગવાને અનેક વખત જાહેર કર્યું છે કે શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે જે વર્તે છે એ જ અમારો આશ્રિત છે; શિક્ષાપત્રીમાં પણ શરૂઆતમાં અને છેવટે ભગવાને એ જ વાત સ્પષ્ટ કરેલી છે. અતિ સંક્ષેપમાં દર્શાવેલી ઉપર્યુક્ત હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, શિક્ષાપત્રીને ભગવાને પોતાનું જ સ્વરૂપ માનેલું છે અને આશ્રિતો એને એ પ્રમાણે જ માને-મનાવે એવા વિશ્વાસથી તેનું આલેખન કરીને આશ્રિતોને એ સ્વરૂપ આપેલું છે.

* પત્ર લખ્યો તે વખતે શ્રીવાસુદેવનારાયણનું મંદિર હતું; પત્ર લખ્યા પછી થોડા મહિના બાદ, આજે છે તે મૂર્તિઓની ગઢડામાં તે મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી.

૮. જ્યંતીઓ ઊજવવાનો હેતુ સૌ કોઈ જાણે છે તેમ જેની જ્યંતી ઊજવવાની હોય તેમના જીવનના ઉચ્ચ આદર્શો, સર્વ મંગલકારી ગુણો અને સર્વજીવહિતાવહ આદેશો જ્યંતી ઊજવનારાઓ એમના જીવનમાં ઉતારે એ જ હોય છે. આપણે મનોમન પૂછવું જોઈએ કે, આપણે એ પ્રમાણે કરીએ છીએ ખરા ? એવું કરીએ છીએ કે કેમ એનો નિર્ણય કરવા માટે કેટલીક કસોટીઓનો આશ્રય લેવો યોગ્ય છે; સૌથી પહેલી કસોટી એ છે કે, જેમની જ્યંતી ઊજવવામાં આવતી હોય તેમની જીવનલીલા અને તેમના આદેશો નિત્ય નવા લાગવા જોઈએ. લોકવ્યવહારનો એક નિયમ છે કે, અતિ પરિચય અવજ્ઞામાં પરિણમે છે; જેનો અતિ યોગ થાય તેનો પછી ભાર રહેતો નથી. આશ્રિતો શિક્ષાપત્રીનો નિત્ય યોગ કરે છે, એટલે કે નિત્યપાઠ કરે છે; પ્રશ્ન એ થાય છે કે, શિક્ષાપત્રીના નિત્યપાઠરૂપી નિત્યયોગના પરિણામે એમાં જણાવેલા આદેશો આપણને રોજિંદા જેવા સામાન્ય (Routine) લાગે છે કે સર્વસુંદર રમણીય વસ્તુ જેમ, નિત્ય નવા અને અસામાન્ય લાગે છે ? કવિ-લેખકોએ રમણીયતાની વ્યાખ્યા કરી છે : ‘**પદેપદે યત્રવતામુપૈતિ તદેવ નામ રમણીયતા ।**’ જગતમાં બે પરિણીત સ્ત્રીપુરુષ હોય, પરણ્યે લાંબો વખત થયો હોય, રોજ ભેગાં રહેવાનું હોય છતાં સ્ત્રીને પુરુષ અને પુરુષને સ્ત્રી નિત્ય નવાં લાગે છે — નિત્ય નવું લાગે છે એટલે બન્નેના જીવનમાં આનંદ અખંડ વર્તતો હોય છે. ભગવાન અને ભક્તને નિત્યયોગ હોય છે, છતાં ભક્તને ભગવાન નિત્ય નવા લાગે છે; અને તેથી એના અંતરમાં નિત્ય અલૌકિક આનંદ ઊભરાતો હોય છે. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ આ સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં ગાયું છે :

‘નિત નિત નીરખું વદનકમળ છબી,

આનંદ ઉર બઢાઉં રે.’

શિક્ષાપત્રી, આશ્રિતોના ઈષ્ટઆરાધ્યા દેવાધિદેવ પરમેશ્વર, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું પરમ સ્વરૂપ છે. એના આદેશો આપણને નિત્ય નવા લાગે છે કે કેમ ? આ પ્રશ્ન આશ્રિતે મનોમન પૂછવો જોઈએ અને એનો સંતોષકારક જવાબ મેળવવો જોઈએ.

૯. જો જરા શાંતચિત્તે વિચાર કરવામાં આવે તો શિક્ષાપત્રી નિત્ય નવી લાગે તેમ છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રી-આલેખન માટે જે હેતુઓ દાખવેલા છે એનું આલેખન કરતા પહેલાં એમણે જે પૂર્વતૈયારીઓ કરી હતી એ હેતુઓ અને પૂર્વતૈયારીઓ જો જીવનમાં ઉતારી હોય તો શિક્ષાપત્રી અને એમાં દર્શાવેલા આદેશો નિત્ય નવીન જ લાગે તેમ છે. શિક્ષાપત્રીની કેટલીક આજ્ઞાઓ વાંચતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિચિત્ર લાગે તેવી છે : દા.ત. ‘સ્ત્રીના મુખે પુરુષે જ્ઞાનવાર્તા અને ભગવત્કથા પણ ન સાંભળવી.’ (શ્લોક ૩૪); ‘પતિ અંધ હોય, રોગી હોય, ... તોપણ તેને ઈશ્વરની પેઠે સેવવો જોઈએ.’ (શ્લોક ૧૫૮); ‘વિધવાએ સ્વતંત્રપણે ન રહેવું જોઈએ.’ (શ્લોક ૧૬૩); ‘ત્યાગીએ દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવો કે કરાવવો નહિ’ (શ્લોક ૧૮૮); ‘ત્યાગીએ સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને ભગવાનની કથા કે ગુણકીર્તન પણ ન કરવાં જોઈએ’ (શ્લોક ૧૭૮). આજનાં શિક્ષણ, સંસ્કાર, રહેણીકરણી અને દેશકાળની દૃષ્ટિએ જોનારને આ આજ્ઞાઓ દેખીતી રીતે જ અરુચિકર અને પ્રતિકૂળ લાગે તેમ છે; પણ જો માણસના જીવનના ધ્યેયનો અને શિક્ષાપત્રી-લેખનના હેતુઓનો વિચાર કરવામાં આવે તો આ આદેશો નિત્ય હિતકર અને નિત્ય નવા લાગે તેમ છે. શ્લોક ૩૪માં કરેલી આજ્ઞા સ્ત્રી યા પુરુષનું અવમૂલ્યન કરતી નથી કે તેમને હીન સ્થિતિએ ઉતારતી નથી; પણ સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને વચ્ચે સ્વાભાવિક અને સ્ફોટક જાતીય આકર્ષણ રહેલું છે તેથી બન્નેનું રક્ષણ કરવા માટે એ આજ્ઞા કરેલી છે. એટલી વાત બરાબર સમજવામાં આવે તો એ આજ્ઞા નિત્ય નવી લાગે તેમ છે. શ્લોક ૧૫૮ અને ૧૬૩માં કરેલી આજ્ઞા, માનવજીવનનું ધ્યેય ભોગ નથી પણ ભોગના રાગનો ત્યાગ કરવો એ છે; એટલું જ નહિ પણ સ્વસ્વરૂપને ઓળખવું અને અનુભવવું તથા એ સાથે પરમાત્માના સ્વરૂપને ઓળખવું અને પામવું એ જ છે. એ હકીકતનો જો બરાબર ખ્યાલ આવે તો એ આજ્ઞા જીનવાણી અને સ્ત્રીજાતિવિરોધી ન લાગે; પણ નિત્ય નવી અને ઉપયોગી લાગે તેમ છે. શ્લોક ૧૮૮માં જણાવેલી આજ્ઞા, જો ત્યાગી એટલો જ વિચાર કરે કે, ત્યાગી થવા માટે જે વસ્તુને દોષરૂપ અને

અસાર સમજીને પોતે ત્યાગ કરેલો છે એ વસ્તુને ફરીથી જીવનમાં સ્થાન આપવું એ હિતાવહ નથી, તો એને એ આજ્ઞા દેશકાળથી વિપરીત ન લાગે; પણ જીવનને ઉન્નત બનાવે અને પરમાત્માને પમાડે એવી લાગે. સંપ્રદાય બહાર ઘણા સાધુસંન્યાસીઓને સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને હરિકથા-કીર્તન કરતા જુએ ત્યારે સંપ્રદાયના આશ્રિતો — ત્યાગી અને ગૃહસ્થોને આ શ્લોક દ્વારા કહેલી આજ્ઞા વધુ પડતી ચોખલિયા લાગે; પણ જો એમને ખ્યાલ આવે કે સ્ત્રીના યોગથી એમને જ્યારે જ્ઞાનોપદેશ કરવામાં આવે ત્યારે શ્રોતા અને વક્તા એકમેકથી દૂર બેઠા હોય તોપણ અંતર-મનથી નજીક આવે છે; અને જ્યારે એ રીતે નજીક આવે છે ત્યારે બન્નેનું પોતાની સ્થિતિમાંથી પતન થવાનો આરંભ થાય છે. આ હકીકત એમના ધ્યાનમાં આવે તો આ આદેશનું મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા તરત જ સમજાય તેમ છે. આ રીતે જ્યારે આશ્રિત, શિક્ષાપત્રી-આલેખન, હેતુઓ અને ભગવાને ભક્તના હિતની રક્ષા માટે કરેલી પૂર્વતૈયારીઓનો વિચાર કરે છે ત્યારે એને શિક્ષાપત્રીનું સ્વરૂપ અસામાન્ય ને દિવ્ય લાગે છે અને જ્યારે એ સ્વરૂપ અસામાન્ય અને અલૌકિક લાગે છે ત્યારે એમના આદેશોના પાલનમાં નિત્ય નવો આનંદ અનુભવાય છે.

૧૦. શિક્ષાપત્રીમાં, અન્ય શાસ્ત્રોમાં કે અન્ય સંપ્રદાયોમાં જોવા-વાંચવા ન મળે એવી કેટલીક ક્રાંતિકારી આજ્ઞાઓ દાખવેલી છે. એ ક્રાંતિકારી છે છતાં સનાતન હોવાની અને સંબંધકર્તા સર્વેનું આત્યંતિક હિત તત્કાળ કરે એવી હોવાની પ્રતીતિ તરત જ થાય તેમ છે : દા. ત., ‘માંસ અને દારૂ યજ્ઞશેષ હોય યા દેવનિવેદિત હોય તોપણ આશ્રિતે કદી ન ખાવુંપીવું જોઈએ’ (શ્લોક ૧૫). કેટલીક આજ્ઞાઓ સંપ્રદાયના એકેશ્વરવાદ અને સર્વધર્મસમન્વય પ્રણાલિકાની અનુભૂતિ કરાવે એવી અપૂર્વ છે : દા. ત., ‘ભગવાન રાધિકાજીએ યુક્ત હોય ત્યારે રાધાકૃષ્ણ નામે, લક્ષ્મીજીએ યુક્ત હોય ત્યારે લક્ષ્મીનારાયણ નામે, નરયુક્ત હોય ત્યારે નરનારાયણ નામે ... જાણવા અને એ સ્વરૂપોમાં ભેદભાવ ન પરઠવો જોઈએ.’ (શ્લોક ૧૦૮થી ૧૧૨). ‘ભગવાન અને ભગવાનના અવતારો સિવાય બીજો ગમે તેવો બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તોપણ તેનું ધ્યાન ન

કરવું જોઈએ.’ (શ્લોક ૧૧૫). ‘માર્ગમાં ચાલતાં શિવાલયાદિક દેવમંદિરો આવે તો ત્યાં જઈને, દેવનું આદરપૂર્વક દર્શન કરવું’ (શ્લોક ૨૩); ‘જન્માષ્ટમી, મહાશિવરાત્રી વગેરે દિવસે વ્રત કરવું અને ઉત્સવ કરવા.’ (શ્લોક ૭૮). તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરવા-સમજવા માટે મોટા ગ્રંથોની જરૂર હોતી નથી; ગ્રંથની મહત્તા એના કદ ઉપરથી નક્કી થતી નથી. એની ગુણવત્તા ઉપરથી જ એ નક્કી કરવું જોઈએ. શિક્ષાપત્રીમાં કદની દૃષ્ટિએ તત્ત્વજ્ઞાનના કહેવાય એવા શ્લોકોની સંખ્યા ઓછી છે એ વાત ખરી; પણ જે શ્લોકો છે તે સર્વાંગે સંપૂર્ણ છે; અને એમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિના અને જીવ, માયા અને જગદીશ્વરના સ્વરૂપની જે વ્યાખ્યા સમજાવી છે તે જો વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવી હોય તો મોટો ગ્રંથ લખાય એમ છે. એ શ્લોકોનું મનન, નિદિધ્યયન કરવામાં આવે તો તત્ત્વજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે તેમ છે. આ બધી હકીકત ધ્યાનપૂર્વક વિચારવામાં આવે તો શિક્ષાપત્રી, જોકે આજથી એકસો ત્રેપન વર્ષ પહેલાં લખાયેલી છે છતાં તે આજે નવી અને માનવજીવનનું અસ્તિત્વ હોય ત્યાં સુધી ભવિષ્યમાં પણ નિત્ય નવી વાતો દાખવતી અને નવો આનંદ આપે એવી નિત્ય નવીન અલૌકિક કૃતિ તરીકે લાગે એ નિઃશંક છે.

“... ‘શિક્ષાપત્રી’માં શ્રીજી મહારાજે જે જે આદેશો આપેલા છે તદનુસાર વર્તવાનો આગ્રહ રાખનારની રક્ષા-પુષ્ટિ અને પ્રગતિ શ્રીજી પોતે કરે છે એવી શ્રીજીની પ્રતિજ્ઞા છે. માટે નોકરી કરતાં કરતાં, ધંધો કરતાં કરતાં, પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં પણ શ્રીજી મહારાજના સ્વરૂપમાં વૃત્તિ રાખવાની ટેવ પાડવી અને તે સારુ જેમ ખાતાના નિયમો ઉપર સતત દૃષ્ટિ રાખી નોકરી કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે તેમ ભગવાનના આદેશો ઉપર સતત દૃષ્ટિ રાખીને નોકરી કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ...”

૩૪. લોભે લક્ષ્યાજ્ઞ જાય

લોભ શબ્દમાં અક્ષરો તો બે જ છે; પણ એમાં આત્મોન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે બેઠેલી વ્યક્તિને પણ અધોગતિની ઊંડી ગર્તામાં ફેંકી દેવાની ન કલ્પી શકાય એવી અજબ તાકાત રહેલી છે. માણસનો બુદ્ધિનાશ શાથી થાય છે એનાં કારણો સમજાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે, માણસ શબ્દાદિક વિષયોનું ધ્યાનસ્મરણ કરે છે; ધ્યાનસ્મરણના કારણે એમાં સંગ એટલે રાગ જાગે છે; રાગમાંથી કામ, કામમાંથી ક્રોધ અને ક્રોધમાંથી સ્મૃતિનો નાશ પેદા થાય છે; સ્મૃતિભ્રંશના પરિણામે બુદ્ધિનો નાશ થાય છે (ગી. અ. ૨, શ્લોક ૬૨-૬૩). પણ સત્સંગિજીવનમાં એ માટે જરા જુદું પણ વધારે વાસ્તવિક કહેવાય એવું કારણ દર્શાવ્યું છે : એમાં કહ્યું છે કે, લોભ એ માણસની બુદ્ધિના નાશનું કારણ છે. લોભના કારણે કામ પ્રવર્તે છે; લોભના કારણે ક્રોધ પ્રવર્તે છે અને લોભના કારણે જ માણસ સંમોહ અને મમતાને વશ થાય છે, પરંત્ર બને છે (સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૬૨, શ્લો. ૧૪). આ વિધાનની વિગતોનો જરા શાંતિથી વિચાર કરવામાં આવે તો એની વાસ્તવિકતાની તરત જ પ્રતીતિ થાય તેમ છે. લોભના કારણે માણસમાં દ્રવ્ય મેળવવાની પ્રબળ કામના જાગે છે; પોતાની પાસે કે બીજા પાસે હોય તે કરતાં વધારે દ્રવ્ય મેળવવાની અદમ્ય ઈચ્છા થાય છે; એટલું જ નહિ પણ જગતની બધી જ ધનસંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ પોતાના એકલાના જ હાથમાં ભેગી કરવાની, કદી ન સંતોષાય એવી વિચિત્ર કામના જાગે છે; તેમ ન બની શકે તો સૌથી વધારે ધનસંપત્તિ ભેગી કરવાની ઈચ્છા તો જાગે જ છે. જ્યારે એની એ

લોભે લક્ષ્યાજ્ઞ જાય

૩૭૫

કામના સંતોષાતી નથી યા અધૂરી રહે છે યા એમાં અંતરાયો ઊભા થાય છે યા વિલંબ થાય છે ત્યારે એને ભારે ક્રોધ થાય છે. દ્રવ્ય ભેગું કરવાની એની કામના અને પ્રવૃત્તિ વિરુદ્ધ જ્યારે કોઈ સલાહ કે ઉપદેશ આપે છે ત્યારે એ એને જરાય રુચતું નથી; એટલું જ નહિ પણ એવી સલાહ કે ઉપદેશ આપનારનું મુખ વહેલી તકે બંધ કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા થાય છે. લોભના કારણે એ મોહાંધ બને છે; અને મોહથી અંધ થવાથી કઈ બાબત યોગ્ય અને હિતકર છે અને કઈ બાબત અયોગ્ય અને અહિતકર છે એનો નિર્ણય કરવાની વિવેકદૃષ્ટિ અને બુદ્ધિ એ ગુમાવી દે છે; સાચા-ખોટાની પરીક્ષા કરીને જે સાચું હોય તે જ ગ્રહણ કરવાની હિંમત અને શક્તિ બન્ને એ ખોઈ બેસે છે. જાતઅનુભવથી એ જાણે છે કે, દરેક માણસ જગતમાં ખાલી હાથે જ આવે છે અને ખાલી હાથે જ પાછો જાય છે. એ સારી રીતે જાણે છે કે, લક્ષ્મી એક નારાયણ સિવાય બીજા કોઈની થઈ નથી, થતી નથી કે થાય તેમ નથી; છતાં લક્ષ્મીને પોતાની કરવા પાછળ એ પાગલની જેમ રાતદિવસ રચ્યોપચ્યો રહે છે. લોભના પરિણામે માણસને દ્રવ્ય માટે ભારે મમતા જાગે છે; એ મમતાના કારણે એ પોતે ખાતો નથી તેમ જ બીજાને પણ ખાવા દેતો નથી. નાગની માફક દ્રવ્ય ઉપર એ ચોકી ફરતો અહોરાત્ર જાગે છે, દ્રવ્ય એ જ એના જીવનનું સર્વસ્વ બને છે. એમાં બીજા કોઈનીય ભાગીદારી એ કલ્પી શકતો નથી કે સહી શકતો નથી. લોભના કારણે પરંત્રતાની બેડી એ હોંશે હોંશે જાતે જ પહેરી લે છે; દ્રવ્યનો અને તે આપનારનો એ જીહજૂરી સેવક અને ગુલામ બની જાય છે. આ બધી હકીકત દાખવતા અનેક દાખલાઓ ઈતિહાસના પાને નોંધાયેલા છે. જીવનના રોજિંદા વ્યવહારમાં પણ સૌ કોઈને આનો નિત્ય અનુભવ થાય છે જ.

૨. લોભના કારણે માણસ નિર્દય, નિષ્ઠુર અને નિર્લજ્જ બને છે. લોભના કારણે એ એવો અંધ બને છે કે જે લક્ષ્મીને એ પોતાની માને છે એ બરેબર તો એનાથી સો ગાઉ દૂર જ રહેતી હોય છે એ એને દેખાતું નથી કે સમજાતું નથી. લોભના કારણે એના ધર્મનો ક્ષય થાય છે, લોભના કારણે એની અપકીર્તિ થાય છે; લોભના કારણે એ દંભી બને

છે, જેનોતેનો દ્રોહ અને નિંદા કરતો ફરે છે. લોભના કારણે એ કોઈનોય વિશ્વાસ કરતો નથી ત્યારે એનો પણ કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી. લોભના કારણે એ કોઈનો મિત્ર બની શકતો નથી ત્યારે એનો મિત્ર થવા માટે પણ કોઈ ખુશી હોતું નથી. પારકું લેવું અને પારકું ખાવું એ એના જીવનની રોજિંદી અને પ્રિય નીતિરીતિ બની જાય છે. લોભના કારણે અજંપો, અશાંતિ અને અનિદ્રા એનાં જીવનસાથી બને છે. લોભના કારણે એ જાતજાતના વેગ-આવેગોનો પણ ભોગ બને છે; દૈન્ય એટલે કૃપણતા અને કાયરતા લોભીના જીવનમાં લહેરથી મહાલતાં હોય છે. લોભીમાં સાહસવેગ પણ પ્રબળ વર્તે છે; દ્રવ્ય મેળવવા માટે એ દેશદેશાવર ખેડે છે અને ગમે તેવાં જોખમો પણ વહોરી લે છે. મૃત્યુ કોઈને ગમતું નથી કે જોઈતું નથી, પણ લોભી દ્રવ્ય મેળવવા ખાતર મૃત્યુને પણ ભેટવા ખુશી હોય છે. લોભના કારણે માણસમાં ઈર્ષ્યા અને મિથ્યાભિમાનનો વેગ અતિ પ્રબળ વહે છે; લોભીને બીજા માણસની નિષ્કારણ ઈર્ષ્યા થાય છે. જ્યારે એને ખાતરી થાય છે કે સામો માણસ પૈસાની દૃષ્ટિએ ગરીબ છે ત્યારે એની ઈર્ષ્યા, અવિશ્વાસ અને તિરસ્કારનું રૂપ ધારણ કરે છે. મિથ્યાભિમાનના કારણે એ હમેશાં અતડો, અટૂલો અને અટંટ રહે છે. કોઈ ખાય કે કોઈ ભોગવે અથવા કંઈ ખર્ચ કરે તો લોભીને તે માથાવાઢ જેવું લાગે છે; એને એ બધી પ્રવૃત્તિ મૂર્ખાઈભરી અને નિરર્થક લાગે છે; એને માટે એ પ્રવૃત્તિ જ અસદ્ય બની જાય છે. લોભને વશ વર્તનારાની આસપાસ અશાંતિ, દુઃખ, કલેશ અને મોતનું ચક્ર હમેશાં ફરતું હોય છે. આ વિધાનની પુષ્ટિ કરતો એક પ્રસંગ બૃહદ્વક્ત્રામંજરીમાં નોંધાયેલો છે :

૩. એક ગામમાં બુદ્ધિસાગર નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એ ભણેલોગણેલો અને શરીરે સશક્ત હતો. બાપદાદાના વખતથી થોડી જમીન હતી તેમાંથી એનો નિર્વાહ ઠીક ઠીક ચાલતો હતો. વધારે ધન મેળવવા માટે એક દિવસ એ ગામ છોડીને બીજા દેશમાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એણે એક કૌતુક જોયું. રસ્તાની એક બાજુએ એક માણસ બન્ને હાથમાં પિત્તળના સિક્કા લઈને ઊભો હતો; એના શરીરની આજુબાજુ

તીક્ષ્ણ ધારવાળું એક ચક્ર અવિરત ફરતું હતું; એ માણસની પાછળ પિત્તળના સિક્કાઓના મોટા પર્વત જેવો એક વિશાળ ગંજ દેખાતો હતો. બુદ્ધિસાગર એની પાસે ગયો. પેલા માણસે એને કહ્યું, ‘હું ધન કમાવા માટે ઘરગામ છોડીને નીકળ્યો હતો. મને એવી પાકી માહિતી મળી કે આ દિશામાં પિત્તળ, તાંબા, ચાંદી અને સોનાના સિક્કાઓના મોટા પર્વતો છે. અહીં આવ્યો ત્યારે મેં પિત્તળના સિક્કાઓનો પાછળ દેખાય છે એ મોટો પર્વત જોયો અને હું ઊભો છું ત્યાં એક માણસને ઊભેલો જોયો. એના હાથમાં અત્યારે મારા હાથમાં છે એ પિત્તળના સિક્કા હતા અને આ ચક્ર એના શરીરની આજુબાજુ અત્યારે ફરે છે તેમ ફરતું હતું. મને એણે કહ્યું, ‘જો તમે મારી જગ્યાએ ઊભા રહેવા ખુશી હો તો મારા હાથમાંના આ પિત્તળના સિક્કાઓ છે તે તથા પાછળ દેખાય છે તે સિક્કાઓનો પર્વત બધું જ તમને સોંપી દેવા હું તૈયાર છું.’ મેં હા પાડી. એણે પિત્તળના સિક્કા એના હાથમાંથી જ્યાં મારા હાથમાં મૂક્યા કે તરત જ ચક્ર એના શરીર ઉપરથી ખસીને મારા શરીર આસપાસ ફરવા લાગ્યું. પેલો માણસ તો ચક્રમાંથી છૂટ્યો કે તરત જ પાછું વળીને જોયા સિવાય મૂઠીઓ વાળીને નાસી ગયો. એ ગયો ત્યારનો હું અહીં આ ચક્ર નીચે ઊભો છું અને તમારા જેવા કોઈ માણસની રાહ જોઈ રહ્યો છું.’ બુદ્ધિસાગરને મનમાં થયું કે આગળ તાંબા, ચાંદી અને સોનાના સિક્કાઓ મળે તેમ છે; પછી આ પિત્તળના સિક્કા માટે અહીં શું કરવા ઊભો રહું ? એવો વિચાર કરીને એ આગળ ચાલ્યો. થોડે દૂર જતાં એણે પહેલાં તાંબાના અને પછી ચાંદીના સિક્કાઓના પર્વતો જોયા. એક માણસને બન્ને હાથમાં સિક્કા લઈને ઊભેલો જોયો. એના શરીર આસપાસ પણ પહેલાં કરતાં જરા મોટું ચક્ર ફરતું હતું. એ માણસે બુદ્ધિસાગરને પોતાની જગ્યા સંભાળી લેવાની વિનંતી કરી; પણ સોનાના સિક્કા મેળવવાની લાલચે એણે એની વિનંતીનો અસ્વીકાર કર્યો. થોડે દૂર ગયા પછી સોનાના સિક્કાનો મોટો પર્વત દેખાયો. ત્યાં બન્ને હાથમાં સોનાના સિક્કાઓ ઝાલીને એક માણસ ઊભો હતો. એના શરીરની આસપાસ પણ એક મોટું ચક્ર ફરતું હતું. ચક્ર એવી રીતે સતત ફરતું હતું

કે માણસથી જરાસરખું પણ આધુંપાધું થઈ શકાતું ન હતું; એ જરા આઘોપાછો થવા જાય કે તરત જ ચક્રની ધારના અણીદાર દાંતા શરીરને ઘસરકો કરતા અને શરીરમાંથી લોહી નીકળતું. પેલા માણસે બુદ્ધિસાગરને પોતાની જગ્યાએ ઊભા રહેવા માટે આજીજી કરી. બુદ્ધિસાગરે હા પાડી. પેલા માણસે એના હાથમાં સોનાના સિક્કા મૂક્યા કે તરત જ એના શરીર ઉપરથી ખસીને ચક્ર બુદ્ધિસાગરના શરીરની આસપાસ ફરવા માંડ્યું. કથા કહે છે કે ચક્ર હજી આજે પણ બુદ્ધિસાગરના શરીરની આસપાસ ફર્યા જ કરે છે; કોઈ લોભીયો આવે અને પોતાને ચક્રના પંજામાંથી છોડાવે એવી બુદ્ધિસાગર રાહ જોયા કરે છે. ત્યાં સુધી રોજ એ હાથમાંના સોનાના સિક્કા ને પાછળ દેખાતા સોનાના સિક્કાઓના પર્વતને જોયા કરે છે. કથાનો સાર સમજાવતાં કથામંજરીના કર્તા કહે છે, ‘અતિલોભાભિભૂતસ્ય ચક્રં ભ્રમતિ મસ્તકે — અતિલોભને વશ વર્તનારાઓના માથે અશાંતિ, દુઃખ, કલેશ અને મોતનું ચક્ર આ રીતે સદા ફરતું જ રહે છે.’

૪. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં લોભને નરકનું દ્વાર ગણાવ્યું છે (ગી. ૧૭/૨૧), એ સાચી વાત છે. લોભ એ જગતમાં જેટલાં પાપો કહ્યાં છે યા માનવામાં આવે છે તેનું અધિષ્ઠાન એટલે મૂળ છે. લોભ એ પાપમાત્રનો પ્રેરક, પ્રવર્તક અને પોષક બાપ છે. યુગયુગના અનુભવ પછી વિવેકી જનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કરે છે કે લોભના યોગથી માણસ પોતાનાં બધાં જ સારાં લક્ષણો ગુમાવી દે છે. લોકવ્યવહારમાં તેથી જ કહેવાય છે, ‘લોભે લક્ષણ જાય છે.’ લોભના યોગથી વિરાગીનો વૈરાગ્ય, ધર્મનિષ્ઠનો ધર્મ, જ્ઞાનીનું જ્ઞાન, યોગીનો યોગ, ભક્તની ભક્તિ, કર્મઠનું કર્મ, તપસ્વીનું તપ, ત્યાગીનો ત્યાગ, સાધુની સાધુતા, વિદ્વાનોની વિદ્વતા, સત્તાધીશની સત્તા, સતીનું સત, સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ, પુરુષનું પુરુષત્વ, માણસની માણસાઈ અને દેવનું દેવત્વ નાશ પામે છે. ક્ષણભંગુર દેહમાં રહેલો જીવાત્મા સ્વરૂપે અને સ્વભાવે અજર, અમર, અવિકારી, નિત્ય, ચેતન અને પ્રકાશમય છે; પણ લોભના યોગથી એનાં આ સ્વાભાવિક લક્ષણો લુપ્તપ્રાય બની જાય છે — એ જાણે વિનાશી,

વિકારી, જડ અને અંધકારમય હોય એવો બની જાય છે અને જન્મ-મરણરૂપી સંસૃતિમાં મહાસાગરના તરંગો વચ્ચે અસહાય લાકડા જેમ અથડાતો ફરે છે.

૫. પ્રથમ દૃષ્ટિએ માની ન શકાય પણ સંપૂર્ણ સાચી વાત એ છે કે, લોભને કદી થોભ હોતો નથી; એને સીમા કે મર્યાદા જેવું કંઈ જ હોતું નથી. માયા અને માયાના સર્ગો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ માત્ર ક્ષણેક્ષણે વિકાર પામે છે અને અંતે નાશ પામે છે. જીવને જન્મમરણના ફેરામાં અથડાતો કરનારા અંતઃશત્રુઓ કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મત્સર વગેરે પણ જેમ જેમ આયુષ્યની મર્યાદા ઓછી થતી જાય છે તેમ તેમ મંદ અને શિથિલ થતા જાય છે; પણ લોભ એક એવો અંતઃશત્રુ છે કે જે સદા તરુણ રહે છે. એમાં મંદી કે ઓટ કદી આવતાં નથી; ઊલટું, જેમ જેમ વખત જાય છે તેમ તેમ નિત નવી અને નવી જ ભરતી આવે છે. લોભને નારીજાતિમાં તૃષ્ણા કહેવામાં આવે છે. અનુભવી નીતિશાસ્ત્રકારો કહે છે :

‘जीर्यते जीर्यतः केशाः दंताः जीर्यते जीर्यतः ।

चक्षुः श्रोत्रे च जीर्यते तृष्णौका तारुण्यते ॥

— માણસના કેશ, દાંત, આંખ, કાન વગેરે બધાં જ અંગો તથા શરીર ગમે તેટલી સારવાર અને કાળજી લેવામાં આવે તોપણ ઉંમર વધતાં સમયના પ્રવાહમાં જીર્ણશીર્ણ બની શિથિલ અને ક્ષીણ થાય છે; પણ એની તૃષ્ણા કદી જીર્ણશીર્ણ થતી નથી; શરીરમાં એ એકલી જ સદા તરુણ રહે છે.’ સત્પુરુષો અને શાસ્ત્રકારો તેથી જ કહે છે કે લોભ દુઃખ માત્રનું અને સંતોષ સુખ માત્રનું કારણ છે. પણ જેમ જ્યાં અગ્નિ હોય છે ત્યાં ઠંડી કદી હોતી નથી તેમ લોભ હોય છે ત્યાં સંતોષ કદી રહેતો નથી.

૬. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે, ‘परधर्मो भयावहः । (ગી. ૩-૩૫). શિક્ષાપત્રીમાં પણ કહ્યું છે, ‘परधर्मो न चाचर्यो ।’ (શિ. શ્લોક ૨૪). માણસે સુખ, શાંતિ અને શ્રેયની સિદ્ધિ માટે હમેશાં પરધર્મનો

ત્યાગ કરવો જોઈએ અને સ્વધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. લોભના યોગથી માણસ સ્વધર્મ ભૂલી જાય છે અને પરધર્મનું આચરણ કરતો થાય છે; એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે પાખંડધર્મનું પણ આચરણ કરતો થાય છે. લોભ બુદ્ધિશાળી માણસને બુદ્ધિહીન પશુ બનાવે છે; પશુથી પણ અધમ કક્ષાએ એને ઉતારી દે છે. માણસ સર્વ સદ્ગુણસંપન્ન હોય પણ લોભ એના ગુણભંડારનો, રૂના ઢગલામાં પડેલા અગ્નિના નાના સરખા તણખા જેમ આખા ઢગલાને પળવારમાં ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે તેમ જોતજોતામાં નાશ કરે છે. માણસ ગમે તેવો જ્ઞાની, યોગી, તપસ્વી, ત્યાગી કે ભક્ત હોય તોપણ લોભ એને નિમિષમાત્રમાં નિર્માલ્ય, નિર્વીર્ય અને નાદાર બનાવે છે. અનુભવી પુરુષો તેથી જ કહે છે, ‘તૃણીકરોતિ તૃષ્ણા નિમીષેણ નરોત્તમમ્ । — શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ માણસને પણ તૃષ્ણા એટલે લોભ નિમિષમાત્રમાં તણખલાની તોલે નિર્માલ્ય બનાવી દે છે.’ વસિષ્ઠ મુનિ, મર્યાદાપુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના પુરોહિત હતા, બ્રહ્મર્ષિ હતા અને યોગવાસિષ્ઠ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનના મહાગ્રંથના ઉપદેશક હતા; પણ ધનલોભના કારણે એમને વેશ્યા ઉર્વશીને પેટે જન્મ લેવો પડ્યો હતો અને બ્રહ્મપુત્રને બદલે વેશ્યાસુત તરીકે લોકમાં ઓળખાવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. મહારાજા અર્જુન અજોડ પ્રતાપી હતા, એ ભગવાન દત્તાત્રેયના પરમ શિષ્ય હતા; યુદ્ધ સમયે એને બે હાથને બદલે વરદાનના કારણે એક હજાર હાથ પ્રાપ્ત થતા હતા; એટલે એ સહસ્રાર્જુન કહેવાતા હતા. એમની પાસે અપાર ધનસંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ હતી પણ જમદગ્નિ ઋષિની એક ગાય લેવાના લોભના કારણે સો પુત્રોના વિશાળ પરિવાર સાથે એનો નાશ થયો હતો. બીજા અનર્થોમાં તો એકાદ-બે અનિષ્ટ તત્ત્વો હોય છે પણ લોભરૂપી અનર્થમાં તો અનિષ્ટોનો મહાસાગર ભરેલો હોય છે.

સં. ૧૮૬૧ના શ્રાવણ વદ ૮ના રોજ, પરમાત્મા સર્વેશ્વર સર્વજ્ઞ શ્રીસ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુએ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ સરધારપુરમાં જન્માષ્ટમીનો મોટો ઉત્સવ કરેલો તે સમયે ભરાયેલી મોટી સભામાં સર્વ સભાજનોની અનુમતિ લઈ સરધારના રાજકુંવર તુંગાજીભાએ

મુમુક્ષુવૃત્તિથી સવિનય પ્રશ્ન પૂછ્યો, ‘સર્વદેવ, મનુષ્ય, પશુપંખી આદિ દેહધારીઓના સાધારણપણે કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ નિત્ય વૈરીઓ છે જ; પણ એ ત્રણમાં સબળ વૈરી કયો છે, કે જેનાથી મુમુક્ષુએ અતિ સાવધાન રહેવું પડે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પરમાત્મા જણાવે છે, ‘આ ત્રણ પ્રબળ શત્રુઓ છે, તે દેહધારીઓને પાપમાં પ્રવર્તાવીને નીચી નીચી યોનિઓમાં લઈ જાય છે; એ ત્રણ શત્રુઓમાં પણ લોભ તો વિશેષ પ્રબળ છે. તે પાપસ્વરૂપ લોભ ત્યાગી, ગૃહસ્થ, મુમુક્ષુઓએ વિશેષપણે જીતવા યોગ્ય છે. અત્યંત લોભી અલ્પકાળમાં વિવેકભ્રષ્ટ થઈને નાશ પામી જાય છે. લોભ પાપનું મુખ્ય સ્થાન ને મૂળ છે; લોભ થકી કામ વિશેષપણે ઉદ્ભવે છે; લોભને લીધે ન મળે એવી વસ્તુઓ મેળવવાની કામના જાગે છે, તે ન મળે એટલે ક્રોધ થાય છે, ક્રોધથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. લોભથી બીજાની સમૃદ્ધિમાં ઈર્ષા થાય છે, મત્સર આવે છે ને અંતે દુર્ગતિને પમાય છે; કૌરવ આદિ ઘણા લોભથી નાશ પામ્યા છે. ધન સર્વ પદાર્થોમાં અધિક દોષને આશ્રય આપનાર છે; એક પણ અર્થ અનર્થ વિનાનો નથી — અર્થને અર્થે ચોરી, અર્થને માટે હિંસા, અર્થને માટે અસત્ય ભાષણ, અર્થ માટે દંભ, અર્થને માટે કામ, અર્થને અર્થે ક્રોધ, અર્થે કરીને ગર્વ તથા મદ, અર્થને માટે ભેદ, અર્થને માટે વેર, અર્થને માટે અવિશ્વાસ, અર્થને માટે સ્પર્ધા, અર્થે કરીને સ્ત્રી, ઘૂત ને મદ્ય આદિ અનેક અનર્થો આવે છે. માટે મને અનુસરનારાઓએ ક્યારે પણ કશામાં લોભ કરવો નહિ. લોભમાં આટલા જ અનર્થો રહ્યા છે એમ નહિ, બીજા પણ બહુ અનર્થો લોભમાં રહ્યા છે. માટે મારા આશ્રિતો લોભરૂપ આસક્તિને ન જ કરે.’ (સ.જી.પ્ર.ર., અ. ૨૧).

૭. ઉપર્યુક્ત વિવેચન વાંચતાં-વિચારતાં નિષ્પન્ન થાય છે કે લોભમાં ચેતન અને શક્તિશાળી જીવને પણ જડ અને નિર્બળ બનાવી દેવાની શક્તિ રહેલી છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ લોભ શું છે ? એનો અર્થ શું થાય છે ? એને જીતવાનો — એના ડંખમાંથી ઝેર કાઢી નાખવાનો અને તેને નિર્વિષ કરવાનો — વશ કરવાનો કંઈ ઉપાય છે કે નહિ ? આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોના સહારાથી વહેલી

તકે શોધી કાઢીને સ્વરક્ષણ માટે એ ઉકેલ જીવન સંરક્ષક કવચ જેમ ધારણ કરવાની જરૂર છે. એમ જણાય છે કે માણસને પોતાના અને પોતાના આશ્રયે રહેલા સ્વજનોના શરીરના નિર્વાહ અને રક્ષણ માટે અન્ન, વસ્ત્ર અને રહેઠાણની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય છે; એ આવશ્યકતા પૂરી કરવા માટે એણે યોગ્ય ઉદ્યમ કરીને યોગ્ય રીતે, યોગ્ય અને આવશ્યક પ્રમાણમાં દ્રવ્ય મેળવવાની જરૂર રહે છે. એ સ્પષ્ટ છે કે, જ્યાં સુધી માણસ પોતાના અને પોતાના આશ્રિત જનોના શરીરના નિર્વાહ અને રક્ષણ માટે યોગ્ય ઉદ્યમ યોગ્ય રીતે કરે અને યોગ્ય અને આવશ્યક પ્રમાણમાં દ્રવ્ય મેળવે ત્યાં સુધી એના ઉપર કોઈ દોષાપત્તિ આવતી નથી. દ્રવ્ય મેળવવાની ઈચ્છા કરવી એ દૂષણ નથી પણ જ્યારે એની એ ઈચ્છા, કામના અને પ્રવૃત્તિ અયોગ્ય ઉદ્યમ કરવા તરફ વળે, અયોગ્ય રીતો અને સાધનો અપનાવે અને અયોગ્ય અને અનાવશ્યક પ્રમાણમાં દ્રવ્ય મેળવે અને ભેગું કરે ત્યારે એ લોભ અને અતિ લોભનું રૂપ ધારણ કરે છે. શાસ્ત્રો, કાયદો અને વ્યવહાર માણસને સ્વપરનિર્વાહ અને રક્ષણ માટે સ્વધર્માનુસાર યોગ્ય ઉદ્યમ કરવાની છૂટ આપે છે; પણ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને અને પરધર્મ અપનાવીને અયોગ્ય ઉદ્યમ કરવાની છૂટ આપતો નથી. સ્વપરનિર્વાહ માટે સ્વધર્મ અને નીતિન્યાયની મર્યાદા સચવાય એવી રીતે યોગ્ય ઉપાયો અને સાધનોનો આશ્રય કરવાની છૂટ આપે છે; પણ એ માટે ધર્મ, નીતિ અને ન્યાયને નેવે મૂકીને ગમે તેવા ઉપાયો અને સાધનોનો આશ્રય કરવાની છૂટ આપતો નથી. સ્વપરનિર્વાહ માટે ધર્મ, નીતિ અને ન્યાયનાં ધોરણોને અનુસરીને યોગ્ય અને આવશ્યક પ્રમાણમાં દ્રવ્ય મેળવવાની એને છૂટ આપે છે; પણ ધર્મ, નીતિ અને ન્યાયને અળગાં રાખીને ગમે તે પ્રમાણમાં, ગમે તે રીતે દ્રવ્ય મેળવવાની અને ભેગું કરવાની છૂટ આપતો નથી. પહેલી વાત ફરજ છે, બીજી વાત લોભ છે. ફરજ પવિત્ર છે, લોભ અપવિત્ર છે; ફરજનું માણસમાત્રે પાલન કરવું જોઈએ, લોભનો માણસમાત્રે ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૮. શબ્દાદિક પંચવિષયોનો ઉપભોગ કરવાની જીવપ્રાણીમાત્રમાં

સહજ ઈચ્છા રહે છે. સાચી વાત એ છે કે, માણસ જેમ કર્મ કર્યા સિવાય ક્ષણવાર પણ રહી શકતો નથી તેમ પંચવિષયોનો ઉપભોગ કર્યા સિવાય પણ એ ક્ષણવાર માટે પણ રહી શકતો નથી. કર્મ અને વિષયોનો ઉપભોગ એ માણસ માટે જન્મમરણરૂપી સંસૃતિનું સીધું અને મુખ્ય કારણ છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે, માણસ કર્મ અને વિષયોનો ઉપભોગ કર્યા કરે અને પરિણામે જન્મમરણના ચક્રમાં અટવાતો ફરે. એ વિષયક સદા ચાલતું જ રહે; આ ચક્ર ચાલતું રહે એટલે માણસના મોક્ષ માટે પછી કોઈ આશા કે અવકાશ રહે નહિ. પણ શાસ્ત્રકારોએ અને સત્પુરુષોએ આ વિષયકમાંથી ઉગરવાનો, કદી નિષ્ફળ ન જાય એવો એક અમોઘ ઉપાય દાખવેલો છે; એ ઉપાય દેખાય છે સહેલો પણ અતિ અટપટો અને મુશ્કેલ છે. લોભની ચુંગાલમાંથી છૂટવા માટે માણસ તપ કરે, આકર્ષક પ્રવચનો અને કથા કરે, મંદિરોમાં રહે કે સત્પુરુષોના ચરણમાં બેસે તોપણ એ બંધન છૂટતું નથી. એ સમય પૂરતા એ દોષો કદાચ દબાઈ જાય ખરા પણ તક મળતાં એ બમણા વેગથી પ્રહાર કરે છે. શાસ્ત્રકારોએ અને સત્પુરુષોએ કર્મ કરવા છતાં અને વિષયોનો ઉપભોગ કરવા છતાં એનો દોષ અને ડંખ ન લાગે એ માટે એક જ ઉપાય દાખવેલો છે : કર્મ અને વિષયોના ઉપભોગના સ્વરૂપનું અને હેતુનું રૂપાંતર કરવું એ જ એક ઉપાય છે. માણસ કર્મ કરે છે અને વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે, સ્વપરહિત અને સ્વાર્થ માટે એ કર્મ કરે છે અને વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે અહંમત્વ અને આસક્તિના વેગથી. એ રીત અને હેતુનું એણે રૂપાંતર કરવું જોઈએ : એ રૂપ જુએ તે પરમાત્માનું અને સત્પુરુષનું જ જુએ, એ શબ્દ સાંભળે તે પરમાત્માનો અને સત્પુરુષનો જ સાંભળે, એ ગંધ લે તે પરમાત્માની ને સત્પુરુષની જ ગ્રહણ કરે, એ સ્પર્શ કરે તે પરમાત્માનો અને સત્પુરુષનો જ કરે, એ રસનો આસ્વાદ લે તે પણ પરમાત્માની અને સત્પુરુષની પ્રસાદીનો જ કરે; એ કર્મ કરે તે પરમાત્માની અને સત્પુરુષની પ્રસન્નતાર્થે અને આજ્ઞા પ્રમાણે જ કરે, એ કર્મનું ફળ ભોગવે તે પરમાત્માને અને સત્પુરુષને સમર્પણ કરે અને એ આપે તે જ અને તેટલું જ ફળ ભોગવે. આ પ્રમાણે

કરવામાં આવે તો જે કર્મ અને વિષયનો ઉપભોગ એને માટે સામાન્ય પ્રસંગમાં સંસૃતિજનક બને છે, તે જ કર્મ અને તે જ વિષયોનો ઉપભોગ જો પરમાત્માને અને સત્પુરુષને અર્પણ કરીને એમની આજ્ઞા અને એમની પ્રસન્નતાર્થે જ કરે તો મોક્ષદાયક બને છે. મહર્ષિ વ્યાસજી આ સિદ્ધાંત શ્રીમદ્ભાગવતમાં સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે :

‘एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।

त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥

(૨-૫-૩૪)

— માણસની વ્રત, યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે ક્રિયામાત્ર સંસૃતિજનક છે; પણ જો એની એ ક્રિયા પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે અને પરમાત્માની પ્રસન્નતાર્થે ભક્તિરૂપે કરવામાં આવે તો તે નિશ્ચિત મોક્ષકારક બને છે.’ મહાભારતનું યુદ્ધ યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન બન્ને લડ્યા હતા અને વિજેતા બન્યા હતા; પણ યુધિષ્ઠિર વિજય મેળવવાના લોભથી યુદ્ધ લડ્યા હતા. પરિણામે યુદ્ધને અંતે એમને ભારે દુઃખ, શોક અને અશાંતિનો અનુભવ થયો હતો જ્યારે અર્જુન વિજય મેળવવાના લોભના કારણે નહિ પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાના કારણે અને એમની પ્રસન્નતા મેળવવા માટે યુદ્ધ લડ્યો હતો; પરિણામે એને યુદ્ધને અંતે સુખ અને શાંતિનો અનુભવ થયો હતો. ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલી આ વાત વિવેકી જનોએ માર્ગદર્શક તરીકે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે.

૯. લોભને જીતવા અને વશ કરવા માટે કેટલાક કહે છે કે, માણસે જેના કારણે એ લોભને વશ વર્તે છે તે દેહ અને દ્રવ્યનો તત્ત્વતઃ વિચાર કરવો જોઈએ. દેહ અને દ્રવ્ય આવે ત્યારે, ભેગું થાય ત્યારે અને જાય ત્યારે અર્થાત્ સંપાદન, સંગ્રહ અને સંહાર — ત્રણે અવસ્થામાં દુઃખકર હોય છે; એ ક્ષણભંગુર અને વિકારી હોય છે. એનું અવલંબન માણસ જ્યારે કેવળ ભોગ અને સંગ્રહ માટે જ કરે છે ત્યારે એના ઉપર ચારે તરફથી આપત્તિનાં વાદળ વરસે છે; પણ જો એનું અવલંબન અને ઉપયોગ એ કેવળ નિર્વાહ પૂરતું જ કરે તો એને સુખ અને શાંતિ મળે છે. માણસ જો જરા શાંતચિત્તે વિચાર કરે તો એનો ખાતરી થશે કે

સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણની દૃષ્ટિએ દેહ અને દ્રવ્યથી એનું પોતાનું સ્વરૂપ સર્વથા વિલક્ષણ અને ભિન્ન છે. દેહ અને દ્રવ્યની કિંમત એમાં એ પોતે જોડાય છે ત્યારે જ અને તેથી જ, અંકાય છે; એની પોતાની કિંમત દેહ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપ-સ્વભાવ આધારે કદી અંકાતી નથી. માણસે પોતે નિશ્ચિત ગાંઠ વાળવી ઘટે છે કે એ પોતે અનાદિ અને સત્ છે જ્યારે, દેહ અને દ્રવ્ય નિશ્ચિત અંતવાળા અને અસત્ય છે; પોતે સદા ચેતન છે. જ્યારે દેહ અને દ્રવ્ય સદા જડ છે; એ પોતે અવિકારી અને અવિનાશી છે, જ્યારે દેહ અને દ્રવ્ય વિકારી અને વિનાશી છે; એ પોતે પ્રકાશમય અને આનંદમય છે, જ્યારે દેહ અને દ્રવ્ય અંધકારમય અને દુઃખરૂપ છે; એ પોતે પરાત્પર પુરુષોત્તમ નારાયણનો દાસભક્ત છે, જ્યારે દેહ અને દ્રવ્ય માયાનાં દાસ છે. આ પ્રકારે તત્ત્વવિચાર કરવામાં આવે તો લોભના પંજામાંથી માણસ છૂટે છે. લોભને જીતવાનો અને વશ કરવાનો આ ઉપાય સારો છે પણ એ અમોઘ નથી; કેવળ એ ઉપાયને આશરીને રહેલા કેટલાક પુરુષોનો લોભે કોળિયો કર્યાના દાખલાઓ ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલા છે. એટલે પહેલો જે ઉપાય — કર્મ અને વિષયોના ઉપભોગનું પરમાત્માની ભક્તિમાં રૂપાંતર કરવું એ દાખવ્યો છે, એ સિવાય લોભજયનો બીજો કોઈ કદી નિષ્ફળ ન જાય તેવો ઉપાય નથી. પણ આ ઉપાય તો માણસ જ્યારે પોતાનું જીવન અને રહેણીકરણી સાદાંત, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણપરાયણ બનાવે છે ત્યારે જ શક્ય બને છે અને સફળ થાય છે.

“... શ્રીહરિજીની ઈચ્છા પ્રમાણે જ અનુકૂળતા મળતી રહે છે ને રહેશે. ધાર્યું એમનું જ થાય છે જેથી આપણે એમના આશ્રિત હોઈ, એમની ઈચ્છા એ જ આપણી ધારણા અને એમની ઈચ્છામાં રહેવાય તે જ આપણું સુખ એવી દૃઢતા અને વૃત્તિ રાખવાં. શ્રીહરિજીના આપણે છીએ અને શ્રીહરિજી આપણને પોતાના કહીને પાળે છે, પોષે છે, રક્ષે છે માટે નિશ્ચિત રહી આનંદથી એમનું ભજન-સ્મરણ-ચિંતન કરતા થકા વ્યવહાર કર્યા કરશો. ...”

કેળવવાનાં અને સિદ્ધ કરવાનાં અને સિદ્ધ કર્યા પછી ચાલુ રાખવાનાં અમોઘ સાધનો છે. નાનામોટા સર્વજનો આ દૃષ્ટિ અને ભાવ કેળવે અને સિદ્ધ કરે એવી કૃપાદૃષ્ટિ કરવા પરાત્પર પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને દાસાનુદાસભાવે બેસતાવર્ષના મંગળદિને નમ્ર પ્રાર્થના છે.

सर्वेजनाः भद्राणि पश्यन्तु ॥

सर्वेजनाः सुखिनः सन्तु ॥

૩૫. નવા વર્ષના મંગળ પ્રભાતે પ્રાર્થના

દિવાળી અને બેસતાવર્ષના દિવસો માનવજીવનમાં પ્રકાશ, ઉત્સાહ, આશા અને આનંદ પ્રેરનારા મંગળ દિવસો છે. વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશમાં પરસ્પર પ્રેમ, બ્રાતૃભાવ, સંપ, સહકાર અને એકબીજાને ઓળખવાના અને ઓળખીને એકમેક સાથે ઓતપ્રોત થવાના એ દિવસો છે. પણ દિવાળી અને બેસતાવર્ષનો આનંદ માણવાની રીત અને અનુભવ, વ્યક્તિ અને સમાજદીઠ જુદા જુદા હોય છે.

માનવસમાજનું મંગળ પરમાત્મદષ્ટિ અને આત્મીયભાવ જ કરે છે; પણ જ્યારે દેહદષ્ટિ અને દેહભાવ વર્તે છે — વધે છે ત્યારે મંગળને બદલે અમંગળ થાય છે. માનવજીવનનું ધ્યેય સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખવું અને અનુભવવું તથા ઓળખી-અનુભવીને, એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામી શક્તિથી સદા બિરાજી રહેલા પરમાત્માને ઓળખવા અને એમનું સાધર્મ્ય પામવું એ જ છે. આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે આત્મદષ્ટિ અને આત્મભાવની અનિવાર્ય જરૂર છે. જેના જીવનમાં પરમાત્મદષ્ટિ અને આત્મભાવ વિકાસ પામીને નિરંતર વર્તતાં હોય છે તેના દિવાળી અને બેસતાવર્ષના દિવસો એના પોતાના માટે અને એની સાથે સંકળાયેલા સર્વજનો માટે સદા મંગળકારી પ્રવર્તે છે.

પરમાત્માના દિવ્યાતિદિવ્ય સ્વરૂપનો ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય, પરમાત્માએ આંકેલી ધર્મમર્યાદાના નિયમોનું પાલન અને પરમાત્માને ઓળખવા અને પામવા માટે અનન્ય ભક્તિભાવથી પરિશ્રમ કરી રહેલા સર્વ સત્સંગીજનોનો સંગ અને પક્ષ — એ પરમાત્મદૃષ્ટિ અને આત્મભાવ

“... ઘણાં વર્ષોથી મારો તો એવો જાતઅનુભવ છે અને પરમાત્માના અનન્ય આશ્રિતોનો ભૂતકાળમાં અને વર્તમાનકાળમાં એવો અવિરત અનુભવ થતો આવે છે કે પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખનારને કદાપિ નિરાશ થવું પડતું નથી. એ દયાળુ, સર્વશક્તિમાન પ્રભુમાં સતત અને સુદૃઢ વિશ્વાસ હોવો જ જોઈએ. પરમાત્મા કેવળ મંગળમય અને સર્વમંગળકારી જ છે. એ કોઈનું અમંગળ કરતા જ નથી તેમ જ કોઈનું અમંગળ કરવાનો એમનામાં ગુણ જ નથી. છતાં પરમાત્મા પાસે આપણું ધાર્યું કરાવવા જ આગ્રહ આપણે રાખીએ છીએ તેથી જ આપણે દુઃખી થઈએ છીએ. ...”

૨. જ્ઞાનયજ્ઞ એટલે શું ? અને જપયજ્ઞ એટલે શું ? એ આપણે પહેલાં સમજી લેવું ઘટે છે. જ્ઞાન એટલે જાણવું તે. જીવ, જગત અને જગદીશ્વર આ ત્રણનું સ્વરૂપ અને એકમેક સાથેનો સંબંધ યથાર્થ જાણવો અને જીવનમાં અનુભવવો એનું નામ જ્ઞાન કહેવાય છે : જ્ઞાનં ચ જીવમાયેશરૂપાણાં સુષ્ટ્વ વેદનમ્ । (શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૧૦૪). માત્ર જાણવું એ જ્ઞાન ન કહેવાય, એ તો પોથી પંડિતાઈ કહેવાય. જેના પરિણામે જીવન ઉન્નત ન બને અને આત્મશ્રેય ન સધાય તે વિદ્યા કહેવાતી નથી; જેની પ્રાપ્તિના પરિણામે માણસ આત્યંતિક મુક્તિનો પરમાનંદ અખંડિત અનુભવે એ જ સાચી વિદ્યા કહેવાય છે : સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે । — જેના પરિણામે જીવ પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખે અને પામે, એ સ્વરૂપમાં સદા સ્થિત રહીને, એમાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે સદા બિરાજી રહેલા પરમાત્માને ઓળખે અને પામે, એટલે કે એમનું સાધર્મ્ય પામી એમની સેવાનો અધિકારી બને તે જ સાચું જ્ઞાન કહેવાય છે. પરમાત્માનું સ્વરૂપ નિત્ય નવું એટલે નિત્ય નવો નવો આનંદ આપનારું હોય છે; તેથી એક વાર એ સ્વરૂપનું દર્શનશ્રવણ કરવાથી જ્ઞાની ભક્તને સંતોષ કે તૃપ્તિ થતી નથી. એ અલૌકિક દિવ્ય સ્વરૂપનું અવલોકન અને અધ્યયન-ચિંતન એ નિત્ય અખંડિત આનંદથી કરતો રહે છે. એની એ પ્રવૃત્તિને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જ્ઞાનયજ્ઞ કહેલો છે. બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈને પરબ્રહ્મ સાથે સ્વામીસેવકભાવે સાયુજ્ય પામેલો જ્ઞાની ભક્ત તેથી ભગવત્સ્વરૂપની ભક્તિ અને જ્ઞાનગોષ્ઠિ વિના એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ગાળતો નથી : વ્યર્થઃ કાલો ન નેતવ્યો ભક્તિં ભગવતો વિના । (શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૧૯૩). સાદી ભાષામાં એની આ પ્રવૃત્તિને

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કહ્યું છે કે, માણસે જીવનમાં હમેશાં યજ્ઞ કરવો જોઈએ; જે યજ્ઞ કરતો નથી તેનું કલ્યાણ કદી થતું નથી. પણ યજ્ઞો તો અનેક પ્રકારના હોય છે : ભૂતયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, બ્રહ્મયજ્ઞ — આ પાંચ પ્રકારના યજ્ઞો ગૃહસ્થાશ્રમી દ્વિજે હમેશાં કરવાના હોય છે. શિક્ષકો પગાર લઈને વિદ્યાર્થીઓને ભણાવે છે, તે કાર્યને એ જ્ઞાનયજ્ઞ કહે છે; સ્ત્રી અને પુરુષ સંસાર માંડે છે ત્યારે એને જીવનયજ્ઞ કહેવામાં આવે છે; કેટલાક વળી જગતમાં પ્રવર્તતી અશાંતિ દૂર કરવાનું નિમિત્ત બતાવીને યજ્ઞ કરતા હોય છે તેને શાંતિયજ્ઞ કહેવામાં આવે છે; ધનસંપત્તિવાળા ધન આપે છે ત્યારે એ કાર્યને દાનયજ્ઞ કહે છે; એક યા બીજા કારણે માણસ યાત્રા કરવા જાય છે ત્યારે એને તીર્થયજ્ઞ કહે છે; ધંધાદારીઓ પરમાર્થના નામે સ્વાર્થ સાધવા માટે જે કાર્યો કરે છે તેને પણ યજ્ઞ તરીકે ઓળખાવે છે : જેમ કે નેત્રયજ્ઞ, દંતયજ્ઞ, ચિકિત્સાયજ્ઞ વગેરે. થોડા વખત ઉપર એક શસ્ત્રક્રિયા શિબિર (Surgery Camp) યોજવામાં આવ્યો હતો ત્યારે એને શસ્ત્રક્રિયાયજ્ઞ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો હતો. લોકો જ્યારે સાર્વજનિક ઉપયોગનું કામ જાતમહેનતથી કરે છે ત્યારે તેને શ્રમયજ્ઞ કહીને ગૌરવ અનુભવે છે. સમાજસુધારકો અને રાજકીય નેતાઓ પોતાના કાર્યને, પછી તે કાર્યથી સમાજ અને દેશનું હિત થયું હોય કે ન થયું હોય, પણ તેને સેવાયજ્ઞ તરીકે જ ઓળખાવે છે; ભૂખ્યાને અન્ન અને વસ્ત્ર આપવામાં આવે છે ત્યારે તેને દરિદ્રનારાયણયજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. માણસ શરીરના

‘કથાકીર્તન’ કહેવામાં આવે છે. માણસ માટે જીવવા સારુ જેમ અન્ન, પાણી અને હવા એ જીવનાધાર તત્ત્વો હોય છે તેમ ભગવાનના માર્ગે આગળ વધેલા તેમ જ એ માર્ગે આગળ વધવા ઈચ્છતા મુમુક્ષુઓને માટે ભગવાનના સ્વરૂપનાં લીલાચરિત્રોનું ગાન કરવું અને કથાકીર્તન કરવું તથા ભગવાનના નામમંત્રનો શ્રદ્ધા અને વિધિપૂર્વક જપ કરવો, એ યજ્ઞો જીવનપ્રાણ તત્ત્વો છે. અન્ન, પાણી અને શુદ્ધ હવા વિના જેમ માણસ નિર્બળ બની આખરે મૃત્યુશરણ થાય છે તેમ કથાકીર્તન અને નામમંત્રજપ વિના જ્ઞાની અને ભક્ત પણ નિર્બળ થાય છે અને અજ્ઞાની અને અભક્ત બને છે. સાચા જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરતાં શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો તેથી કહે છે કે પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જે એમ માને કે હવે પોતાને કંઈ જાણવાનું બાકી રહ્યું નથી તે જ્ઞાનના માર્ગમાંથી વહેલોમોડો પણ ચોક્કસ પાછો પડે છે. વેદવેદાંગો અને જ્ઞાની-મહાત્માઓ જે સ્વરૂપને નેતિ નેતિ કરીને વર્ણવે છે તેને સંપૂર્ણ જાણી લીધું છે એમ જે માને તે, સાચું કહીએ તો જ્ઞાની જ ન કહેવાય. પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જેને નિત્ય નવું અને નવું જોવાનું અને અનુભવવાનું મળે એ જ સાચો જ્ઞાની કહેવાય છે. પરમાત્માના સ્વરૂપમાં નિત્ય નવું નવું જાણવા અનુભવવાનું મળે તે ખાતર જ કથાકીર્તનના નિત્ય યોગને આવશ્યક માનેલો છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેથી આશ્રિતોએ એ પ્રકારનો જ્ઞાનયજ્ઞ નિત્ય અને અખંડિત કરવાનો આગ્રહ કર્યો છે. તે સાથે જ એમણે ભગવાનના નામમંત્રનો જપ, શ્રદ્ધા અને વિધિપૂર્વક કરવાનો પણ આગ્રહ કર્યો છે. કેટલાક એમ માને-મનાવે છે કે ભગવાનના નામમંત્રનો જપ ગમે તે રીતે, ગમે ત્યારે અને ગમે તેમ કરવામાં આવે તોપણ એ મુક્તિરૂપી ફળ આપનારો જ બને છે. પોતાની આ માન્યતાના સમર્થનમાં એ અજામિલનો દાખલો ટાંકે છે, પણ આ માન્યતા બરાબર નથી. શ્રીમદ્ભાગવત કહે છે કે પોતાના પુત્રના નામ નિમિત્તે પણ નારાયણ નામનો પોકાર કરવાથી અજામિલ જેવા પાપીનો ઉદ્ધાર થયો હતો; એટલે મોક્ષમાર્ગે આગળ વધી શકાય એવો એને ફરી જન્મ મળ્યો હતો. ભગવાનના નામમંત્રનો જપ અને ભગવાનના નામનું

સ્મરણ એ બે જુદી બાબતો છે. જરી શાંતિથી વિચાર કરવામાં આવે તો તરત જ ખ્યાલ આવશે કે ભગવાનના નામનું સ્મરણ એમને એમ સિદ્ધ થતું નથી; જેણે નામમંત્રજપની સિદ્ધિ મેળવી હોય છે તે જ ભગવાનના નામનું સ્મરણ અખંડ કરી શકે છે. નામમંત્રનાજપની સિદ્ધિ મેળવી ન હોય તેનાથી ભગવાનના નામનું સ્મરણ અખંડિત થતું જ નથી; એવી વ્યક્તિને ભગવાનના નામ સાથે બીજી ઘણી ઘણી વાતોનું સ્મરણ થાય છે — થઈ જાય છે, અથવા જેનાથી ભગવાનના નામનું અખંડ સ્મરણ થતું નથી, તેનાથી અખંડ નામમંત્રજપ થતો જ નથી. બન્ને બાબતો આમ જુદી હોવા છતાં એકમેકની પૂરક અને પોષક છે. એટલે જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આશ્રિતોને ભગવાનના નામમંત્રનો જપ કર્યા સિવાય રોજ કોઈ પણ વ્યાવહારિક કામ ન કરવાનો આદેશ આપેલો છે. આ લઘુ લેખમાં ભગવાનના નામમંત્રનો જપ, શ્રદ્ધા અને વિધિપૂર્વક કેવી રીતે કરવો જોઈએ એની વિગતોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૩. કાનામાત્ર વગરના જપ શબ્દમાં અક્ષર તો બે જ છે, પણ એમાં અર્થનો મહાસાગર ભરેલો છે. એ શબ્દનો પહેલો અક્ષર ‘જ’ ચક્રાદિ વર્ણોમાં ત્રીજા ક્રમે આવેલો છે; જ્યારે બીજો અક્ષર ‘પ’ પક્રાદિ વર્ણમાં પહેલા ક્રમે આવેલો છે. માનવશરીરમાં નાભિ, ઉદર, કરોડરજી, હૃદય, કંઠ, જીહ્વા (રસના), ઓઠ, નાસિકા, કાન, નેત્ર, બ્રૂકુટિ, તાળુ અને બ્રહ્મરંધ્ર — તેર અંગો પ્રાણતત્ત્વો ગણાય છે. વાણીનો જન્મ નાભિમાંથી થાય છે; ત્યાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વાણી ઉદર, કરોડરજી, હૃદય, કંઠ, જીહ્વા અને ઓઠ મારફત જ્યારે બહાર નીકળી જાય છે ત્યારે તે નિર્બીજ અને નિષ્ફળ બને છે; પણ જો એ ઓઠમાંથી બહાર ન નીકળતાં પાછી ફરીને નાસિકા, કાન, નેત્ર, બ્રૂકુટિ અને તાળુ મારફતે આગળ વધીને બ્રહ્મરંધ્રમાં પહોંચે છે ત્યારે એ સફળા અને સબીજ બને છે. પછી એ પ્રણવનું રૂપ ધારણ કરે છે. ભગવાનનો જે નામમંત્ર નાભિ, હૃદય, કંઠ, જીહ્વા, ઓઠ સુધી પહોંચી જીહ્વા અને ઓઠ બંધ હોવાના કારણે પાછો ફરે છે અને નેત્ર, બ્રૂકુટિ અને તાળુમાં થઈને બ્રહ્મરંધ્રમાં પહોંચે છે ત્યારે એ નામમંત્ર અતિ પ્રબળ અને અલૌકિક

સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. નાભિ અને બ્રહ્મરંધ્ર એ બેની વચ્ચે રમી રહેલા ભગવાનના નામમંત્રમાં પ્રતિકાર ન થઈ શકે એવું અમોઘ બળ આવે છે. એ રીતે કરાયેલા નામમંત્રજપના પરિણામે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર અવશ્ય થાય છે. જપ શબ્દના પહેલા અક્ષર ‘જ’નો અર્થ જન્મમરણરૂપી સંસૃતિ થાય છે; બીજા અક્ષર ‘પ’નો અર્થ રક્ષણ કરવું એવો થાય છે; ભગવાનના નામમંત્રનો જપ, જાપકને જન્મમરણરૂપી સંસૃતિના બંધનમાંથી રક્ષણ આપી મુક્ત કરે છે. ‘જ’ એ ભગવાનનો નામવાચક શબ્દ છે; ‘પ’ એટલે પામવું — પમાડવું; જપ દ્વારા જાપક ભગવાનને ઓળખે છે અને પામે છે. ‘જ’ એટલે ઝેર અને ‘પ’ એટલે રક્ષણ કરવું; દેહ અને દેહના સંબંધો, જગત અને જગતના વિષયો મુમુક્ષુ માટે ઝેર જેવા પ્રાણહારક છે; ભગવાનના નામમંત્રનો જપ એને એ ઝેરમાંથી મુક્ત કરીને અમૃત બનાવે છે. ‘જ’ એ ઐશ્વર્યવાચક શબ્દ છે, ‘પ’ એટલે પામવું; ભગવાનના નામમંત્રનો જપ, જાપકને અનેક ઐશ્વર્યનો અધિકારી બનાવે છે. ‘જ’ એટલે વિજેતા અને ‘પ’ એટલે પામવું; ભગવાનના નામમંત્રના જપના પરિણામે જાપક જગતના વિવિધ તાપ અને ઉપાધિઓ તથા કામક્રોધાદિ અંતઃશત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવે છે. ‘જ’ એટલે અસત્ તત્ત્વો — અધર્મ વગેરે અને ‘પ’ એટલે રક્ષણ કરવું; ભગવાનના નામમંત્રનો જપ જાપકનું આસુરી સંપત્તિના સર્ગો સામે રક્ષણ કરે છે. ‘જ’ એ જીવકોટિ વાચક શબ્દ છે, ‘પ’ એ પરમાત્મા વાચક શબ્દ છે; ભગવાનના નામમંત્રના જપના પરિણામે જાપક જીવ પરમાત્મા સાથે જોડાય છે અને એમનું સાધર્મ્ય પામે છે. ‘જ’ એટલે પાપ અને ‘પ’ એટલે રક્ષણ કરવું; ભગવાનના નામમંત્રનો જપ જાપકનું પાપકર્મથી રક્ષણ કરે છે. શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે તપ, ત્યાગ, તીર્થ, વ્રત, દાન, યજ્ઞ અને શાસ્ત્રાધ્યયનથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિરૂપી જે ફળ મળતું નથી અથવા અનેક જન્મોના અંતે મળે છે તે ફળ ભગવાનના નામમંત્રનો જપ શ્રદ્ધા અને વિધિપૂર્વક કરવાથી તત્કાળ મળે છે. એટલે જ ભક્તિમાર્ગના આદિ આચાર્ય નારદજીએ કહ્યું છે કે, **જપાત્સદ્ધિર્ભવતિ શાશ્વતી ।** — બીજાં સાધનો વડે જે સિદ્ધિઓ મળે છે તે આવેજાય એવી

અલ્પજીવી હોય છે પણ ભગવાનના નામમંત્રના જપના પરિણામે જે સિદ્ધિ — પરમાત્માના સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિ અખંડ જોડાયેલી રહેવા રૂપી સિદ્ધિ મળે છે તે શાશ્વતી એટલે પરમ પ્રેમરૂપા, અમૃતા અને ચિરંજીવ હોય છે.

૪. ભગવાનના નામસ્મરણ માટે કોઈ વિધિનિષેધનું પાલન કરવાનું હોતું નથી. માણસ જેમ ખાતાંપીતાં, હરતાંફરતાં, સૂતાંબેઠાં શરીરની ગમે તે અવસ્થામાં પણ વિષયનું સ્મરણ કરતો હોય છે તેમ વિષયના બદલે પરમાત્માના નામનું સ્મરણ કરી શકે છે. એટલે જ કહ્યું છે :

‘ગચ્છન્ સિષ્ટન્ સ્વપન્ વાપિ પિબત્ ભુંજન્ રસસ્તયા ।

નારાયણોતિ સંકીર્ત્ય મુચ્યતે પાપ કચુકાત્ ॥

— પણ નામમંત્રનો જપ કરવા માટે કેટલીક શરતોનું પાલન અનિવાર્ય માનેલું છે : (૧) સૌથી પહેલી શરત એ છે કે નામમંત્રનો જપ સાર્થ હોવો જોઈએ. જાપક જે નામમંત્રનો જપ કરે તે નામનો અર્થ એણે બરાબર જાણવો-સમજવો જોઈએ. અર્થ સમજ્યા વિના કરવામાં આવેલો નામમંત્રજપ અંધારામાં કરાયેલા ગોળીબાર જેવો નીવડે છે. શબ્દમાં અર્થ અને અર્થમાં શબ્દ ઓતપ્રોત જોડાયેલા છે, તેથી બન્નેના જ્ઞાનથી જે જપ કરવામાં આવે છે તે પરમાનંદનું કારણ બને છે. ભગવાનની ભક્તિ માહાત્મ્યજ્ઞાનયુક્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે જ સંપૂર્ણ શ્રેષ્ઠ બને છે. (૨) બીજી શરત એ છે કે ભગવાનના નામમંત્રનો જપ હમેશાં સખીજ હોવો જોઈએ. જમીનમાં બીજ વેરાયેલાં પડ્યાં ન હોય તો વરસાદ ગમે તેટલો પડે તોપણ પાણી નિરર્થક વહી જાય છે તેમ ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિને ચોક્કસ સ્થિત કર્યા સિવાય કરવામાં આવેલો મંત્રજપ નિરર્થક જાય છે. (૩) ત્રીજી શરત એ છે કે એ મંત્રજપ સર્વાંગે શુદ્ધ હોવો જોઈએ. ભગવાનનું નામસ્મરણ, ‘પવિત્રંવા અપવિત્રંવા’ થઈ શકે છે. ‘રામ’ને બદલે ‘મરા’ બોલી જવાય તોપણ હરકત જેવું બનતું નથી; પણ નામમંત્રનો ઉચ્ચાર તો સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ હોવો જોઈએ. (૪) ચોથી શરત એ છે કે મન એકાગ્રચિત્ત અને સ્વસ્થ હોવું જોઈએ, અને (૫)

પાંચમી શરત એ છે કે મન આરાધ્ય ઈષ્ટદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ સર્વકર્તાહર્તા છે એવી અનન્ય નિષ્ઠાયુક્ત હોવું જોઈએ. જેમ યોગનાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અંગ ગણાય છે તેમ નામમંત્રજપમાં પણ હેતુ, આસન, માળા, વિધિ, જાપક, મંત્ર, દેવ અને ફળ એ આઠ અંગ હોય છે. જેમ સાંગ શુદ્ધ યોગ જ સિદ્ધિદાયક બને છે તેમ સાંગ શુદ્ધ નામમંત્રજપ જ સિદ્ધિદાયક થાય છે.

૫. અત્રે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે એ કે ઘરના કે મઠ-મંદિરના ખૂણામાં કે કોઈ વૃક્ષ નીચે એકાંતમાં પલાંઠી વાળીને બેઠેલો જાપક ભગવાનના નામનો મંત્રજપ કરે તો તે મનવાણીને અગોચર એવા પરાત્પર પરમાત્માને શી રીતે પહોંચે છે ? ભગવાન તો માયાતીત, ગુણાતીત અને પરાત્પર છે, એમને માયિક ઈન્દ્રિયો અને મન વડે કરવામાં આવેલો મંત્રજાપ શી રીતે પહોંચે છે ? પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. શાસ્ત્રો કહે છે કે માનવલોકથી ઉપર દેવલોક છે, તેથી પર બ્રહ્મલોક છે, તેથી પર વિરાટલોક છે, તેથી પર મહતત્ત્વનો લોક છે, તેથી પર પ્રધાન પુરુષનો, તેથી પર પ્રકૃતિ પુરુષનો અને તેથી પર માયાનું અંધકારમય સામ્રાજ્ય વિસ્તરેલું છે; તેથી પણ પર બ્રહ્મધામ — જેને અક્ષરધામ કહેવામાં આવે છે તે આવેલું છે. તેમાં પરાત્પર પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ દ્વિભુજ, દિવ્ય, સદાસાકાર, અનંતકોટિ મુક્તોનાં મંડળોથી ચારેકોર વીંટળાયેલા બિરાજે છે. શાસ્ત્રો કહે છે કે ચોવીસ તત્ત્વોના બનેલા આ દેહમાં સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિની દૃષ્ટિએ તદ્દન વિલક્ષણ એવો જીવ રહેલો છે; અને એ જીવરૂપી શરીરમાં પરમાત્મા અંતર્યામીશક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા છે. એ જીવ જ્યારે સત્સંગના યોગથી સદ્ગુરુના માર્ગદર્શન પ્રમાણે પરમાત્માના સ્વરૂપના માહાત્મ્યજ્ઞાનયુક્ત ભક્તિ-ઉપાસના કરે છે ત્યારે એની ઈન્દ્રિયો, મન વગેરે બધું નારાયણમય બની માયાતીત અને ગુણાતીત થઈ જાય છે. પછી જેમ હીરા વડે હીરો વીંધાય છે તેમ અમાયિક અને નિર્ગુણ બનેલાં ઈન્દ્રિયો અને મન વડે જે નામમંત્રનો જપ કરવામાં આવે છે તે

ભગવાનને પહોંચે છે. દૃશ્ય દેહ જડ, વિકારી અને નાશવંત છે પણ એમાં રહેલો જીવ નિત્યેતન, અવિકારી અને અવિનાશી હોય છે. જ્યારે જીવ દેહભાવ, દેહદૃષ્ટિ અને દેહબુદ્ધિ ગાળી નાખીને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપે વર્તતો થાય છે ત્યારે આત્મારૂપે રહીને કરવામાં આવેલો નામમંત્રજપ પરમાત્માને પહોંચે છે.

૬. ભગવાનના નામમંત્રનો જપ કેવી રીતે કરવામાં આવે તો ફળદાયક થાય છે ? એવા વાસુદેવ વર્ણના પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જપવિધિની વિગતો સવિસ્તર સમજાવેલી છે તે સર્વજનોના હિતાર્થે સ. જ. પ્ર. ૩, અ. ૩૦માં શતાનંદ મુનિએ ગૂંથી લીધેલી છે. જપયજ્ઞમાં પહેલી મહત્ત્વની બાબત જાપકની શુદ્ધિની જોઈએ; શ્રદ્ધા, પ્રેમ, આદર અને વિશ્વાસ એનામાં સભર ભરેલાં હોવાં જોઈએ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે, ‘શ્રદ્ધામયંડ્યં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ । — માણસમાં જેવી શ્રદ્ધાની ઉચ્ચતા અને સાત્વિકતા હોય છે તે પ્રમાણે જ માણસને પ્રાપ્તિ થાય છે; ‘જેવી શ્રદ્ધા તેવી સિદ્ધિ’ (ગીતા અ. ૧૭, શ્લો. ૩). શ્રદ્ધાહીન પુરુષ સારી જિંદગી નામમંત્રનો જપ કર્યા કરે તોપણ તેને કંઈ જ ફળ મળતું નથી. જાપક વિવેકી એટલે આ ધર્મ અને આ અધર્મ, આ કરવા યોગ્ય છે અને આ કરવા યોગ્ય નથી એ પ્રકારના વિવેકજ્ઞાનયુક્ત હોવો જોઈએ. જાપક સત્સંગ, સત્સંગી અને સત્પુરુષનો ગુણગ્રાહક હોવો જોઈએ; એટલે કે, એમનો ગુણ ગ્રહણ કરવાની અને પોતાનો અવગુણ ત્યાગ કરવાની વૃત્તિવાળો હોવો જોઈએ. જાપક ધર્મનિષ્ઠ અને પરમાત્માએ આંકેલી ધર્મમર્યાદામાં વર્તનારો હોવો જોઈએ, પણ સૌથી વધારે મહત્ત્વની અને અનિવાર્ય કહેવાય એવી આવશ્યક બાબત તો એ છે કે એનામાં પોતાના ઈષ્ટ ઉપાસ્યદેવ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનો ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય હોવો જોઈએ. જો આ પ્રકારની નિષ્ઠા ન હોય અથવા નિષ્ઠામાં કચાશ હોય તો નામમંત્રજપમાં સફળતા મળવામાં કાચપ રહે છે.

૭. નામમંત્રજપમાં બીજી મહત્ત્વની વાત જપના હેતુની છે.

જગતમાં આજે જાતજાતનાં કારણોસર નામમંત્રનો જપ કરવામાં આવે છે : કોઈને સંતતિ જોઈએ છે, કોઈને સંપત્તિ જોઈએ છે, કોઈને સત્તા જોઈએ છે, કોઈને સ્વર્ગ જોઈએ છે, કોઈને સામ્રાજ્ય જોઈએ છે, કોઈને બીજા પોતાની સેવા કરે એ જોઈએ છે, કોઈને માન-મોટપ જોઈએ છે તેથી નામમંત્રના જપ કરે છે. કોઈને કંઈ ભય દૂર કરવો છે, કોઈને કંઈ ઉપાધિઓ વળગેલી છે તે દૂર કરવી છે, કોઈને કંઈ રોગ થયો છે તે દૂર કરવો છે, કોઈને વશીકરણવિદ્યા મેળવવી છે, કોઈને વેર વાળવું છે, કોઈને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી છે, કોઈને નેતા થવું છે, તો કોઈને બીજાનું અહિત કરવું છે — તેથી નામમંત્રનો જપ કરે છે. આ પ્રકારના હેતુવાળાઓ કદાચ શરૂઆતમાં સફળ થતા જણાય છે, પણ અંતે તો તે ધોર નિરાશામાં જ સપડાય છે; જે બીજાનું અહિત કરવા માટે મંત્રજપ કરતો હોય છે તે ખરેખર તો પોતાનું જ અહિત કરે છે. નામમંત્રનો જપ કરવા પાછળ એક જ હેતુ હોવો જોઈએ અને તે પરમાત્માની પ્રસન્નતા મેળવવી એ જ એક હેતુ હોવો જોઈએ. પરમાત્મા જ્યારે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે સુખ, સંપત્તિ, શાંતિ, ઐશ્વર્ય અને આનંદ બધું જ આપોઆપ આવી મળે છે; પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે એટલે માણસનું પોતાનું હિત થાય છે તે સાથે જ બીજાનું હિત કરવાની બુદ્ધિ અને શક્તિ એને મળે છે. આ હેતુ પ્રધાનપદે રાખીને જે મંત્રજપ કરે છે તે નિષ્કામ મંત્રજપ કહેવાય છે; અને તે સર્વોત્તમ સિદ્ધિદાયક બને છે. સકામ મંત્રજપ કરવામાં લાભ કરતાં હાનિ થવાનો વધારે સંભવ છે; એવા મંત્રજપથી જે લાભ થાય છે તે ક્ષણિક અને નજીવો હોય છે. એટલે પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે નામમંત્રજપ કરવો એ જ જપ સાચું સુખ અને સાચી શાંતિ આપનારો શ્રેયસ્કર હોય છે.

૮. નામમંત્રજપમાં ત્રીજી મહત્ત્વની બાબત છે — આસનશુદ્ધિ. શિક્ષાપત્રીમાં એટલે જ આજ્ઞા કરી છે કે પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પાથરેલું હોય અને બીજા કોઈ પદાર્થને અડચું ન હોય એવા શુદ્ધ આસન ઉપર બેસીને નામમંત્રનો જપ કરવો જોઈએ (શિ. શ્લોક ૫૧). કથા સાંભળવા બેઠેલો યા નામમંત્રનો જપ કરવા બેઠેલો માણસ વારંવાર પગ ઊંચાનીચા અને

લાંબા કરે ત્યારે એના મનની ચંચળતા અને અસ્થિરતા છતી થાય છે. માણસનું આસન એની બેસવાની રીત અને જે ભૂમિ ઉપર એ આસન મૂક્યું હોય તે ભૂમિ માણસના મન ઉપર ઘેરી અસર કરે છે; એટલું જ નહિ પણ જપની શુદ્ધતા અને સ્વસ્થતા ઉપર પણ એની સારી-નરસી અસર થાય છે. ‘જેવું આસન તેવું મન’ અથવા ‘ખુરશીના ભાવ ખુરશી ભજવે છે જ’ આ કહેવતો વ્યવહારમાં અનુભવ આધારે પ્રચલિત થયેલી છે. યોગશાસ્ત્રમાં તેથી જ શરૂઆતમાં આસન સિદ્ધ કરવાનું કહેલું છે. આસનની અસ્થિરતા એ મનની અસ્થિરતાનું ઘોતક લક્ષણ ગણાય છે. નામમંત્રજપ કરવા માટે કેટલાંક સ્થાન અયોગ્ય અને હાનિકારક ગણેલાં છે : બજાર, સ્મશાન, મળમૂત્રત્યાગ કરવાની જગ્યા, ઉકરડો, અંધકાર અને દુર્ગંધવાળી જગ્યા, સંગીત અને નૃત્ય જ્યાં થઈ રહ્યું હોય એવું સ્થાન, સ્ત્રીઓનો સહવાસ હોય એવું સ્થાન, પાપી, અધર્મી અને નાસ્તિકનું સાન્નિધ્ય, મનને કલેશ કરાવે એવું સ્થાન વગેરે સ્થાનો મંત્રજપ માટે અયોગ્ય અને વર્જ્ય ગણેલાં છે. જે આસન છાણથી લીપેલું હોય, ઈંટ-મૃત્તિકાવાળું હોય, ખાખરા કે પીપળાના લાકડાનું બનાવેલું હોય, પથ્થર, લોખંડ, ખીલા કે પાટી જડેલું, ભાંગી ગયેલું, ઘડ્યા વિનાનો લાકડાનો ટુકડો વગેરે પ્રકારનાં આસનો વર્જ્ય ગણેલાં છે. દર્ભ, ઊન, રેશમ, સૂતર કે નેતરનું બનાવેલું હોય તે યા યોગ્ય રીતે પરિપક્વ કરેલ મૃગચર્મ કે વ્યાઘ્રચર્મ હોય, ચાર પાયાવાળું હોય તે આસન યોગ્ય ગણાય છે. ઘર, ઉદ્યાન, વન, પર્વત, નદીકિનારો, દેવાલય, દેવમૂર્તિ-સાન્નિધ્ય વગેરે સ્થળો મંત્રજપ માટે ઉત્તરોત્તર સારાં ગણેલાં છે.

૯. મંત્રજપમાં ચોથું મહત્ત્વનું સાધન માળા છે. માળા વડે કરવામાં આવતા મંત્રજપથી મનના ચાળા નાબૂદ થાય છે. માળા આમ દેખાય છે સાદી પણ એ દ્વારા શાસ્ત્રકારો અને સત્પુરુષોએ જાપકને કેટલીક અતિ મહત્ત્વની વાતો દાખવેલી છે : માળાની યોજના દ્વારા માનવશરીરની રચના, કાળચક્રની યોજના, માનવજીવનનો હેતુ અને ‘પિંડે તુ બ્રહ્માંડે’ એટલે માનવશરીરમાં અને બ્રહ્માંડની યોજનામાં રહેલું સામ્ય માળાના મણકા ૧૦૮ કેમ જોઈએ તે બધું સ્પષ્ટતાથી હવે પછી વિચારીશું. જીવે

જગદીશ્વર સાથે જોડાઈ જવાનું છે, એ સૂચનસંકેત માળા દ્વારા કરવામાં આવેલો છે. કાળ માણસની ચોટલી પકડીને બેઠો છે એવું જ્યારે માણસને નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય છે ત્યારે એ તરત જ એના પંજામાંથી મુક્ત થવા માટે ઈશ્વરાભિમુખ બને છે.

૧૦. મંત્રજપમાં જેમ આસન ગમે તેનું ચાલતું નથી તેમ માળા પણ ગમે તેવી ચાલતી નથી. માળા કમળ, આંબલી, ચંદન, તુળસી કાષ્ઠમાંથી બનાવેલી હોય તે ઉત્તરોત્તર કાર્યસાધક અને સારી ગણાય છે. માળા ઉપર જણાવેલા કાષ્ઠમાંથી બનાવેલી હોય પણ તે જો મંત્રદીક્ષા આપનાર ગુરુ એટલે આચાર્યે આપેલી ન હોય અને ભગવાનના સંસ્પર્શથી પ્રસાદીભૂત થયેલી ન હોય તો તે ગુણકારક બનતી નથી. ઉપર જણાવેલા કાષ્ઠ ઉપરાંત માળા દર્ભ, રુદ્રાક્ષ, સ્ફટિક, મોતી, માણેક, પ્રવાળ યા હાથીદાંતમાંથી પણ બનાવવામાં આવે છે. મલિન દેવદેવીના ઉપાસકો હાડકામાંથી બનાવેલી માળા વાપરે છે. માળા ઉપરથી કેટલીક વખત માણસ કયા સંપ્રદાયનો છે એ ઓળખી શકાય છે : જે વૈષ્ણવ હોય તે તુળસી યા ચંદનની જ માળા વાપરે છે. શૈવ સનાતની કે વેદિક કર્મકાંડી હોય તે રુદ્રાક્ષની માળા, ગણપતિ-ઉપાસકો હાથીદાંતની, સૂર્યોપાસકો માણેકની, ચંદ્રપૂજકો મોતીની, શાક્તો, તાંત્રિકો અને માંત્રિકો પ્રવાળ, શંખ યા સ્ફટિકની માળા સામાન્યતઃ વાપરે છે.

૧૧. મંત્રજપની માળા ગમે તેમ ફેરવવી યોગ્ય નથી. જમણા હાથની મોટી એટલે વચલી આંગળીના મધ્યપર્વમાં માળા રાખવી જોઈએ; મોટી આંગળી પછીની એટલે બીજી અને ત્રીજી આંગળીઓ મોટી આંગળી નીચે દબાવેલી રહે અને મણકાને અડે નહિ એવી રીતે રાખવી જોઈએ. પહેલી આંગળી સીધી રાખવી જોઈએ; પછી જમણા અંગૂઠાના અગ્રભાગથી મણકાનું આહરણ કરવું જોઈએ. એક મંત્રજપ સંપૂર્ણ થાય એટલે એક મણકો ફેરવાય એ પ્રમાણે માળા ફેરવવી જોઈએ. માળાને વચ્ચેથી ઢાંકવી જોઈએ યા ગૌમુખીમાં રાખવી જોઈએ. માળાના મણકા ઉતાવળે લહરકે તેમ જ કટકટ અવાજ થાય એવી રીતે તેમ જ મંત્રજપનો ઉચ્ચાર અશુદ્ધ, અસ્પષ્ટ અને અપૂર્ણ રહે એ રીતે કદી

ન ફેરવવી જોઈએ. માનવશરીરમાં અને બ્રહ્માંડમાં જેમ સુમેરુ પર્વત રહેલો છે તેમ માળામાં પણ મેરુ એટલે જેને મેરુનો મણકો કહેવામાં આવે છે તે રહેલો હોય છે. તેનો ત્યાગ કરીને એટલે ગણતરીમાં લીધા સિવાય માળા ફેરવવી જોઈએ. માળા ફેરવતી વખતે માથે ટોપી, ફેંટો, પાઘડી વગેરે પહેરેલું ન હોવું જોઈએ પણ ઉપવસ્ત્ર વડે માથું ઢાંકી શકાય. માળા જો હાથમાંથી પડી જાય યા માળા ફેરવતી વખતે ઊંઘનું ઝોકું આવે યા અધોવાયુ પ્રસારિત થાય યા બીજી વાત થઈ જાય તો ઊઠીને હાથપગ ધોઈને, શરીરે માર્જન કરીને, આચમન-પ્રાણાયામ કરીને ફરીથી નવેસર માળા ફેરવવી જોઈએ. નિયત મંત્રજપની માળા પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પવિત્ર આસન પાથર્યા સિવાય, સૂતાં સૂતાં, ચાલતાં ચાલતાં, પગરખાં પહેરીને, વાહન યા પથારીમાં બેસીને કે બીજી કોઈ ક્રિયા કરતાં કરતાં ન કરવી જોઈએ; તેમ જ પ્રૌઢપાદ એટલે પગ ઉપર પગ ચઢાવીને યા માળાવાળો હાથ જાંઘ, ઢીંચણ કે સાથળ ઉપર રાખીને યા પગ લાંબા કરીને યા નેત્ર કે હાથનો ઈશારો કે સંજ્ઞા કરતાં કરતાં કદી ન કરવી જોઈએ; પણ માળાવાળો હાથ (ગૌમુખીમાં યા વચ્ચે ઢાંકીને) હૃદય સરસો રાખીને ભગવાનની મૂર્તિ સામે નાસાગ્રદષ્ટિ રાખીને એકાગ્રચિત્તે કરવી જોઈએ.

૧૨. ભગવાનના નામમંત્રજપમાં ઉપર્યુક્ત ચારેય બાબતો શુદ્ધ અને સારી હોય પણ મંત્ર જો ગુરુપરંપરાપ્રાપ્ત અને શાસ્ત્રસંમત વિશુદ્ધ ન હોય તો કોઈ સિદ્ધિ સાંપડતી નથી. આજે જાતજાતના મંત્રો પ્રચલિત થયા છે : કેટલાકમાં શબ્દલાલિત્ય છે, કેટલાક કર્ણપ્રિય છે, કેટલાક પદ્યમાં હોય છે, કેટલાક ગદ્યમાં હોય છે, કેટલાક મધુર અને ગાઈ શકાય એવા હોય છે, કેટલાક સરળ હોય છે, કેટલાક કિલ્લે હોય છે; કેટલાક ઉચ્ચારવામાં સહેલા હોય છે તો કેટલાક અતિ કઠણ હોય છે. કેટલાક મંત્રોમાં એક જ અક્ષર હોય છે, કેટલાકમાં એકથી વધુ હોય છે. અસત્પુરુષ, કુપાત્ર પુરુષ અને જેને મંત્ર આપવાનો અધિકાર ન હોય એવા પુરુષ પાસેથી મેળવેલો મંત્ર, કપટ યા ભેદયુક્તિથી મેળવેલો મંત્ર, કસ્થળે યા કવખતે મેળવેલો મંત્ર, રજોગુણ યા તમોગુણ વર્તતો

હોય તે વખતે આપેલો યા લીધેલો મંત્ર, અહંમત્વ, માન, ઈર્ષા, અદેખાઈથી આપેલો યા લીધેલો મંત્ર કદી સુખકર અને શાંતિપ્રદ થતો નથી. સંપ્રદાયના આશ્રિતે મંત્રજપ માટે મંત્ર મેળવતી વખતે નીચે જણાવેલી બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે : મંત્ર સરળ, ગુરુપરંપરાપ્રાપ્ત અને શાસ્ત્રસંમત હોવો જોઈએ; મંત્ર નિષ્કામ ભાવે, નિષ્કપટ બનીને સુમુહૂર્તમાં અને શુભસ્થળે લેવો જોઈએ; મંત્ર સંપ્રદાયના ધ. ધુ. આચાર્યશ્રી મહારાજ પાસેથી જ વિધિવત્ મેળવેલો હોવો જોઈએ. મંત્ર લેતી વખતે મંત્રનો હેતુ, અર્થ, વિધિ, નિયમ અને ફળની વિગતો બરાબર સમજી લીધેલી હોવી જોઈએ અને મંત્ર લેવાનો હેતુ આત્મશ્રેય સિવાય બીજો કંઈ જ ન હોવો જોઈએ. મંત્રજપ નિર્બીજ કદી ન હોવો જોઈએ, એ હમેશાં સબીજ હોવો જોઈએ. જે મંત્ર પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપને અનુલક્ષીને આપ્યો — લીધો હોય; અને જેનો જપ એ સ્વરૂપને સદા પ્રત્યક્ષ રાખી-સમજીને જ કરવામાં આવતો હોય તે સબીજ કહેવાય છે. આકાશમાં સફેદ વાદળાં ઘણાં રૂપાળાં અને વિવિધ આકાર દાખવતાં વિહરતાં હોય છે પણ એ બધાં શોભાનાં, પોલાં અને ભારરૂપ હોય છે. કાળાં વાદળાં એક યા બે જ હોય છે, એનો રંગ કાળો હોય છે, એનો દેખાવ યા આકાર પણ આકર્ષક હોતો નથી, પણ એ જ જગતનું પોષણ કરે છે; કારણ કે પાણીથી એ સભર ભરેલાં હોય છે. તેમ નિર્બીજ મંત્ર ગમે તેવો સુંદર હોય પણ તે શોભાનો, પોલો અને ભારરૂપ હોય છે — મોટા ભાગે તો શૂન્યમાં ભેળવનારો હોય છે; જ્યારે સબીજ મંત્ર નાનો હોય પણ મુક્તિદાતા નીવડે છે. ગમે તેવી ઉપાધિ આવી હોય યા આવે તોપણ આશ્રિતે બીજા કોઈ દેવદેવીના યા શૂદ્ર દેવદેવીના મંત્રનો જપ કદી ન કરવો જોઈએ; એમ કરવાથી આશ્રિત આશ્રયભ્રષ્ટ થાય છે અને તેમ થતાં પરિણામે એને ભારે નુકસાન થાય છે.

૧૩. મંત્રજપ કેવી રીતે કરવો જોઈએ એની વિધિ, જાપકે સમજી લેવી જોઈએ. ઉચ્ચાર ત્રણ પ્રકારના હોય છે : (૧) ઉદાત્ત (ઉચ્ચ સ્વરે) (૨) અનુદાત્ત (મંદ સ્વરે) અને (૩) સ્વરિત (મધ્યસ્વરે). સંગીતશાસ્ત્રમાં

સ્વરરચના આ ત્રણ ઉચ્ચારો, જેને સંગીતની ભાષામાં કોમળ, મંદ અને તીવ્ર કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે થાય છે. જે મંત્રજપ ઉદાત્ત સ્વરે એટલે ઊંચા સ્વરે, પોતાના ઉપરાંત બીજા માણસો પણ સાંભળે એવી રીતે, જીભ હલાવીને અને હોઠ ખુલ્લા રાખીને કરવામાં આવે છે તે વાચિક મંત્રજપ કહેવામાં આવે છે; આ કનિષ્ઠ પ્રકારનો મંત્રજપ ગણાય છે. જે મંત્રજપ પોતે એકલો જ સાંભળી શકે એટલે મંદસ્વરે કરાયેલો હોય તે ઉપાંશુ જપ કહેવાય છે; જેમાં હોઠ અને જીભ કિંચિત્ હાલે ન હાલે એવું વર્તે તેને પણ ઉપાંશુ જપ કહેવાય છે; આ પ્રકારનો મંત્રજપ મધ્યમ કહેવાય છે. અને એમાં હોઠ અને જીભ હાલે નહિ એટલે કે બન્ને બંધ અને સ્થિર હોય અને જેમાં ઉચ્ચાર નાભિ, હૃદય, કંઠ, જીભ, હોઠ, બ્રૂકૂટિ, તાળુ અને બ્રહ્મરંધ્ર વચ્ચે રમતો રહે એ માનસમંત્રજપ કહેવાય છે; એને અજપાજપ પણ કહેવામાં આવે છે; આ મંત્રજપ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

૧૪. નામમંત્રજપમાં મંત્રદેવતાનું સ્થાન હમેશાં અગ્રપદે હોય છે; એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, જેવા દેવ તેવો મંત્ર હોય છે અને તેવો મંત્રજપ હોય છે. જો જાપકને મંત્રદેવતા માટે સર્વોપરી ભાવના ન હોય યા એમાં જરા પણ ખામી હોય તો એને ફળસિદ્ધિમાં એટલી ખામી રહે છે. જાપકના મનમાં પોતાના ઈષ્ટ ઉપાસ્યદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જડ્યેતન, આત્મા અને અક્ષર સર્વમાં વ્યાપક છે અને અક્ષરબ્રહ્મપર્યંત બીજું સર્વ કંઈ એમનું વ્યાપક છે; પોતાના ઈષ્ટ આરાધ્યદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ આત્મા અને અક્ષર સર્વથી સ્વતંત્ર અને સમર્થ છે અને એ બધા જ એમને આધીન છે અને એમની આગળ અસમર્થ છે; જગતમાં જે કંઈ થયું છે, થાય છે અને થશે એના કર્તા, હર્તા અને ભર્તા પોતાના ઈષ્ટ ઉપાસ્યદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સિવાય બીજું કોઈ જ નથી. જીવ જેવું કર્મ કરે છે તેવું ફળ પામે છે, એવો ન્યાય ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પ્રવર્તવેલો છે; એટલે, સર્વકર્મફળપ્રદાતા એમના સિવાય બીજું કોઈ જ નથી. એક એમનામાં જ કર્તુમ્, અકર્તુમ્ અને અન્યથા કર્તુમ્ શક્તિ રહેલી છે, એમના સિવાય બીજા કોઈમાં એ શક્તિ રહેલી નથી; જગતમાં

ઈચ્છાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિના પ્રેરક અને દાતા પોતાના ઈષ્ટ આરાધ્યદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સિવાય બીજું કોઈ જ નથી; એ સદા દ્વિભુજ, દિવ્ય, સદાસાકાર છે અને એ જ ભક્તના લાલનપાલન માટે ભક્ત સન્મુખ, ભક્ત જ્યારે પ્રાર્થે ત્યારે, સદા પ્રત્યક્ષ વર્તે છે — એવી ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિષ્ઠા નામમંત્રના જાપકમાં નિરંતર વર્તવી જોઈએ. જાપકને આ પ્રમાણે સર્વોપરી પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે છતાં એ નમ્રાતિનમ્ર અને દાસાનુદાસ થઈને જીવનમાં વર્તતો હોય છે.

૧૫. ઉપર જે રીત કહી છે તે પ્રમાણે મંત્રજપ કરવામાં આવે છે ત્યારે એનું જે ફળ મળે છે તેનું શબ્દોમાં વર્ણન કરવું શક્ય નથી. શાસ્ત્રકારો અને સત્પુરુષો સ્પષ્ટ કહે છે કે જ્યારે ઉપર જણાવેલી રીતે નામમંત્રજપ કરનારને જે સિદ્ધિ મળે છે તે હીરા જેવી હોય છે. નિર્બીજ યોગની સાધના કરનારાને પણ અષ્ટસિદ્ધિ મળી શકે છે; પણ એ સિદ્ધિઓના કારણે એ પોતાની સ્થિતિમાંથી પાછો પડે છે અથવા સિદ્ધિઓના અસહ્ય ભાર સાથે શૂન્યાવકાશ જેવી બ્રહ્મસુષુપ્તિમાં લીન થાય છે. એનું જીવન નખશિખ શુષ્ક જ રહે છે; સચ્ચિદાનંદનો સ્વલ્પાંશ પણ એ અનુભવી શકતો નથી; એણે મેળવેલી સિદ્ધિઓ રસહીન હોય છે. પણ ઉપર જણાવેલી રીતે જે ભગવાનના નામમંત્રનો જપ કરે છે તેને સિદ્ધિ સ્વરૂપે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પોતે મળે છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા દિવ્યમૂર્તિ છે, રસમૂર્તિ છે, આનંદમૂર્તિ છે એટલે એમના નામમંત્રજપના યોગના કારણે, ફળસ્વરૂપે એ પણ દિવ્યમૂર્તિ, રસમૂર્તિ અને આનંદમૂર્તિ બને છે. ભક્તિશાસ્ત્રના આદિ આચાર્ય નારદ મુનિ કહે છે કે એ સિદ્ધિ જ શાશ્વતી છે.

૩૭. જનશિક્ષા

અઠ્ઠાવીસ વર્ષની સત્સંગ વિચરણલીલા દરમિયાન ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જુદાં જુદાં અનેક સ્થળોએ પુષ્પદોલોત્સવો ઊજવેલા છે; પણ એ બધા ઉત્સવોમાં એમણે વિ. સં. ૧૮૭૨ના ફાગણ માસમાં વડતાલમાં જે પુષ્પદોલોત્સવ ઊજવ્યો હતો તે ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ એવો અદ્ભુત હતો. શતાનંદ મુનિએ સત્સંગિજીવનના ત્રીજા પ્રકરણના ૪૬થી ૬૪ સુધીના ઓગણીસ અધ્યાયોમાં આ અલૌકિક ઉત્સવનું સુંદર સુરેખ વર્ણન કરેલું છે. એ ઉત્સવના બીજા દિવસે પૂર્ણાહુતિરૂપ જે મોટી ધર્મસભા ભરાઈ હતી તેમાં સ્વભક્તોના રક્ષણ અને આત્યંતિક હિત માટે એમણે અતિ કૃપા કરીને ‘જનશિક્ષા’નો અમૂલ્ય ઉપદેશ આપ્યો હતો. અમૃત સમ આ ઉપદેશની વિગતો એ જ પ્રકરણના ૫૯થી ૬૨ સુધીના ચાર અધ્યાયોમાં શતાનંદ મુનિએ ગૂંથેલી છે. આ લઘુ લેખમાં એ મહામોંઘા ઉપદેશની વિગતો સંક્ષેપમાં દર્શાવવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. જનશિક્ષા એટલે શું ? જન શબ્દનો સામાન્ય અર્થ લોકસમૂહ થાય છે; અત્રે એ શબ્દ આશ્રિતોના સમૂહના અર્થમાં વપરાયેલો છે; એનો બીજો અર્થ મુમુક્ષુઓનો સમૂહ પણ થાય છે; એ શબ્દનો ત્રીજો અર્થ પોતાના ‘ભક્તજનોનો સમૂહ’ પણ થાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ ત્રીજા અર્થમાં એ શબ્દ વાપરેલો છે. શિક્ષા એટલે મુમુક્ષુઓનું ઐહિક અને આત્યંતિક બન્ને પ્રકારનું હિત થાય એવો ઉપદેશ — આદેશ. ફૂલદોલનો ઉત્સવ એ રંગકીડા કહેવાય છે, એ

ભાગવતી શૃંગારલીલા છે; એ લીલા કરી રહ્યા પછી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ‘જનશિક્ષા’નો ઉપદેશ ખાસ સભા ભરીને આપે છે એ ખૂબ સૂચક છે. આ ઉપદેશમાં અન્યત્ર વાંચવા-સાંભળવા ન મળે એવી કેટલીક વાતો પણ કહેલી છે. જગતના સંપ્રદાયોના ઇતિહાસમાં આ પ્રકારની વાર્તા પહેલી જ વાર કહેવામાં આવી છે, એમ જો કહીએ તો તેમાં ભાગ્યે જ અતિશયોક્તિ કરી લેખાશે. એ દૃષ્ટિએ આ ઉપદેશ ક્રાંતિકારી કહેવાય. છતાં એ સનાતન છે અને સર્વશાસ્ત્રસંમત છે; મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ એ ઉપદેશ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે, એટલે એ સર્વજીવહિતાવહ છે. આથી આ ઉપદેશનું લોકકલ્યાણની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્ત્વ છે. આ જીવનમાં જ આત્યંતિક શ્રેય સાધવા ઈચ્છતા વિવેકી મુમુક્ષુએ એની વિગતો અવશ્ય શ્રવણ, પઠન અને મનન કરવા જેવી તથા જીવનમાં કાળજીથી આચરવા જેવી છે.

૩. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જનશિક્ષાનો આરંભ હેતુપૂર્વક બે અતિ મહત્ત્વની બાબતોથી કરેલો છે. એ બે બાબતો નીચે પ્રમાણે છે :

‘પુંભિઃ સ્ત્રીભિસ્ત્યાગિભિશ્ચ સર્વૈરેવ મદાશ્રિતૈઃ ।

સ્વસ્વધર્મસ્થિતૈર્નિત્યં સંગઃ કાર્યઃ સતાં સતામ્ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૫૯, શ્લોક ૨)

— ત્યાગી, ગૃહસ્થ, સધવા-વિધવા સ્ત્રીઓ એ સર્વ મારા આશ્રિતોએ (૧) પોતપોતાના ધર્મનું સદા સમજણપૂર્વક અને દૃઢતાથી પાલન કરવું જોઈએ. શ્લોકમાં સતાં શબ્દ બે વખત વપરાયો છે — પહેલી વખત વપરાયેલા શબ્દનો અર્થ ‘સાચા’ થાય છે અને બીજી વખત વપરાયેલા શબ્દનો અર્થ ‘સત્પુરુષ’ થાય છે. જગતમાં ધર્મ અને અધર્મ તથા સત્ અને અસત્ જેમ સાથે સાથે ચાલતા હોય છે તેમ સાધુ અને અસાધુ, સંત અને અસંત તથા સત્પુરુષ અને અસત્પુરુષ પણ સાથે સાથે હરતાફરતા હોય છે; પણ જેમ ધર્મ કરતાં અધર્મમાં તથા સત્ કરતાં અસત્માં બનાવટ અને ચળકાટ વધારે દેખાતાં હોય છે તેમ સાધુ કરતાં અસાધુમાં અને સત્પુરુષ કરતાં અસત્પુરુષમાં ‘દગાબાજ દોઢા નમે’ એ લોકોક્તિમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સાધુતાની બનાવટ અને ચળકાટ વધારે હોય છે. દંભ

અને દેખાવના કારણે અધર્મ, અસત્, અસાધુ અને અસત્પુરુષ જે આત્માસ ઉત્પન્ન કરે છે અને દાખવે છે તેથી ઓછી સમજ અને ઓછી વિવેકબુદ્ધિવાળા માણસો અંજાઈ જાય છે અને અધર્મને જ ધર્મ, પરધર્મને જ સ્વધર્મ, અસત્ને જ સત્, અસાધુને જ સાધુ અને અસત્પુરુષને જ સત્પુરુષ માને-મનાવે છે. અજ્ઞાન અને અવિવેકના કારણે જે માણસ એક વાર અધર્મ, અસત્ અને અસાધુના વિષયકમાં સપડાય છે તેને પછી એ સિવાય બીજું બધું જ નકામું અને ખોટું લાગતું હોય છે. એવું કંઈ જીવનમાં ન બને તે ખાતર ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં સાચા સંતને — સત્પુરુષને ઓળખીને પછી જ એમનો સંગ કરવાનો આદેશ આપેલો છે.’

૪. સ્વધર્મ એટલે પોતાનો વર્ણ એટલે બ્રાહ્મણાદિક ચાર વર્ણ, આશ્રમ એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ (જેમાં સંન્યસ્તાશ્રમનો સમાવેશ થાય છે) અને પોતાની જાતિ એટલે સ્ત્રી યા પુરુષને શુદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ બનાવે એવો ધર્મ. થોડા આગળ વધીને કહીએ તો ધર્મ એટલે દેહમાં સદા રહેલો હોવા છતાં અને દેહરૂપી સાધન દ્વારા બધાં કર્મો કરતો હોવા છતાં સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિએ દેહથી જે જુદો અને વિલક્ષણ છે એવા જીવાત્માનો ધર્મ; સ્વધર્મ અને પરધર્મ, સ્વધર્મ અને પાખંડધર્મ, સ્વધર્મ અને કલ્પિતધર્મ વચ્ચે જે ભેદરેખા છે તે બહુ પાતળી હોય છે, છતાં પોતાનું હિત ઈચ્છતા સમજુ માણસે એ ભેદરેખા બરાબર સમજી લેવી જ જોઈએ. કારણ કે જ્યાં સુધી એ ભેદરેખાનું બરાબર જ્ઞાન એને હોતું નથી ત્યાં સુધી એના જીવનમાં અસ્થિરતા, અશાંતિ અને અસુખ જ પ્રવર્તે છે. સ્વધર્મના પાલનમાં બીજી કેટલીક બાબતો જેવી કે દેશ, કાળ, વય, વૃત્તિ, ગુણ, શક્તિ વગેરેનો પણ વિવેકવિચાર અવશ્ય કરવાનો હોય છે; પણ જ્યારે સ્વધર્મ એટલે આત્માનો ધર્મ એવો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે એ વિચારને પ્રાધાન્ય આપવાનું હોતું નથી; છતાં પ્રાધાન્ય અપાય છે ત્યારે પરિણામ ભારે અહિત કરનારું આવે છે. જીવનમાં કેટલીક ક્ષણો એવી આવે છે અને એ ક્યારે આવે છે એ નક્કી હોતું નથી કે જ્યારે માણસ સ્વધર્મ કોને કહેવો ? એની ભારે દ્વિધા અને મૂંઝવણ અનુભવે છે. અર્જુન બુદ્ધિશાળી, મહાવિદ્વાન મહારથી હતો,

પણ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં એ સંશય અને વ્યામોહના કારણે આવી મૂંઝવણમાં સપડાઈ ગયો હતો; અને જે પરધર્મ હતો એને જ સ્વધર્મ માનીને વર્તવા તૈયાર થયો હતો. પણ એના સદ્ભાગ્યે એનું રક્ષણ કરવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એની પડખે ઊભા હતા. એટલે સૂર્યપ્રકાશને અવરોધતાં કાળાં વાદળો ઘડીવાર સૂર્યપ્રકાશને આવરે છે પણ આખરે વિખરાઈ જાય છે તેમ એનો સંશય અને મોહ બન્ને કૃપાનિધિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી અને ઉપદેશથી નાશ પામ્યા. આ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકતનો અર્થ એ થાય છે કે, જીવનનો વાંકોચૂકો પણ લપસણો માર્ગ સહીસલામત પાર કરવા માટે માણસને ભગવાનના કે ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષના સહારાની આવશ્યકતા રહે છે જ. એટલા માટે જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સાચા સત્પુરુષનો સદા સંગ કરવાના આદેશને પહેલી બાબત - સ્વધર્મનું દૃઢ પાલન કરવું એ સાથે સાંકળી લીધેલો છે.

૫. સત્પુરુષ અને અસત્પુરુષ, સંત અને અસંત અને સાધુ અને અસાધુની પરીક્ષા એમના બાહ્ય વેશ અને વાણી ઉપરથી ન કરવી જોઈએ. એ ખાસ ધ્યાન રાખવું ઘટે છે કે, સાધુનો વેશ અને વાણી એ સાધુતાનું પ્રતીક કે લક્ષણ નથી; પણ શાસ્ત્રસંમત શુદ્ધ સદાચારી જીવન અને પરમેશ્વરપરાયણ પરોપકારપૂર્ણ રહેણીકરણી એ જ સાધુતાનું સાચું લક્ષણ છે. અસત્પુરુષો સ્ત્રી, દ્રવ્ય, રસાસ્વાદ અને માન - એમાં એક યા બીજી રીતે સદા આસક્ત વર્તતા હોય છે, જ્યારે સત્પુરુષોનું જીવન એથી હમેશાં અનાસક્ત હોય છે. સત્પુરુષો ઘણી જ ચીવટથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતા હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષો વિવિધ પ્રકારે અને રીતે એનો ભંગ કરતા હોય છે. સત્પુરુષો હમેશાં નિષ્કામી, નિર્લોભી, નિઃસ્વાદી, નિઃસ્પૃહી, નિર્માની અને નિર્વ્યસની હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષો જાહેરમાં નહિ તો છૂપી રીતે પણ કામી, લોભી, સ્વાદી યા વિષયાસક્ત, માની અને વ્યસનમાં ડૂબેલા હોય છે. સત્પુરુષો સ્ત્રીવર્ગથી હમેશાં દૂર-સુદૂર જ રહેતા હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષો એક યા બીજા બહાને સ્ત્રીઓની સમીપમાં રાચનારા હોય છે. સત્પુરુષો દ્રવ્યનો સ્પર્શ કે સંગ્રહ

પોતે કદી કરતા નથી કે કરાવતા નથી, જ્યારે અસત્પુરુષો એક યા બીજા નામે અને રીતે દ્રવ્ય લેનારા અને સંઘરનારા હોય છે. સત્પુરુષો હમેશાં ક્ષમા, દયા, શાંતિ, સત્ય, શૌચ, અહિંસા વગેરે કલ્યાણકારી ગુણોથી વિભૂષિત હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષો અસત્ય, અશૌચ, હિંસા, ક્રોધ વગેરે દુર્ગુણોથી સદા સભર ભરેલા હોય છે. સત્પુરુષોનો આહાર - સ્થૂળ રીતે ગ્રહણ કરાતો અન્નાદિકનો આહાર તેમ જ સૂક્ષ્મ રીતે ગ્રહણ કરાતો શબ્દાદિક પંચવિષયનો આહાર એ બન્ને પ્રકારનો આહાર, સદાસર્વદા સર્વથા સત્ત્વ શુદ્ધ જ હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષોનો આહાર હમેશાં અશુદ્ધ અને મલિન જ હોય છે. સત્પુરુષોના વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં હમેશાં એકવાક્યતા અને એકરૂપતા જ વર્તતી હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષો વિચારે છે એક, બોલે છે બીજું અને કરે છે ત્રીજું. સત્પુરુષોના જીવનમાં શિસ્ત, નિયમ, સંયમ, સંવેદનશીલતા અને બીજાના દુઃખે દુઃખી થવાની વૃત્તિ અને ભાવના સદા રમતી હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષોના જીવનમાં અશિસ્ત, સ્વૈરવિહાર, સ્વચ્છંદતા અને બીજાના દુઃખે દુઃખી નહિ પણ સુખી થવાની વૃત્તિ અને ભાવના પ્રબળ વર્તતી હોય છે. સત્પુરુષોના જીવનમાં વિચાર, વાણી અને વર્તન નિઃસ્વાર્થ અને પરોપકારવૃત્તિથી ભારોભાર ભરેલાં હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષોના જીવનમાં સ્વાર્થ અને ઉપકાર ઉપર પણ અપકાર કરવાની વૃત્તિ જ પ્રધાન વર્તતી હોય છે. જે સત્પુરુષો છે તે હમેશાં પોતાનો અવગુણ અને બીજાનો ગુણ ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે જે અસત્પુરુષો છે તે હમેશાં પોતાનો ગુણ અને બીજાનો અવગુણ ગ્રહણ કરતા હોય છે. સત્પુરુષોના જીવનમાં અહં અને મમત્વનો અભાવ હોય છે, એ પરમાત્માને જ સર્વકર્તાહર્તા માને છે અને તેથી હમેશાં નમ્રપણે વર્તતા હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષો નમ્રશિખ અહં અને મમતાથી ભરેલા હોય છે, એ પરમાત્માને સર્વકર્તાહર્તા માનતા નથી, પણ પોતાને જ સર્વકર્તાહર્તા માને છે. સત્પુરુષો બીજાને દેહદષ્ટિથી અને દેહબુદ્ધિથી કદી જોતા નથી પણ આત્મદષ્ટિ અને આત્મબુદ્ધિથી જ જોતા હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષોની આંખ અને મન હમેશાં પોતાના અને સામાના દેહ ઉપર

જ લાગેલાં હોય છે. સત્પુરુષો જીવનની અડધીની અડધી ક્ષણ પણ સત્સંગ, હરિનામસંકીર્તન અને ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની અનન્ય ભક્તિ વિના કદી ગાળતા નથી, જ્યારે અસત્પુરુષો જીવનની હરેક પળ પંચવિષયોની પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગ કરવામાં અને જેમાં હરિનામ ન હોય એવી ગ્રામ્ય વાતો કરવામાં જ વ્યતીત કરતા હોય છે. સત્પુરુષોની વાણી અને રહેણીકરણી બીજાની ઉપાધિ અને પીડા હરનારી હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષોનું જીવન અને કર્મ બીજાની ઉપાધિ અને પીડા વધારનારાં હોય છે. સત્પુરુષોનું જીવનધ્યેય જેમ અતિ શુદ્ધ હોય છે તેમ જ એ ધ્યેય સિદ્ધ કરવાનાં સાધનો પણ અતિ શુદ્ધ હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષોના જીવનમાં સાધ્ય અને સાધન બન્ને અતિ અશુદ્ધ હોય છે. સત્પુરુષો પરમાત્માની અનન્ય ભક્તિ અને ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયના કારણે અતિ સમર્થ હોય છે, છતાં ક્ષમા, દયા અને કરુણાર્દ્ર હૃદયવાળા હોય છે અને સદા પરમાત્માના સેવક ભાવે જ વર્તતા હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષો વૈરવૃત્તિવાળા અને નિર્દય હોય છે અને પોતે જ ભગવાન થઈને ફરતા હોય છે. સત્પુરુષો ઈન્દ્રિયો અને મનને પોતાને વશ વર્તાવીને જીવતા હોય છે, જ્યારે અસત્પુરુષો ઈન્દ્રિયો અને મનના ગુલામ થઈને જીવતા હોય છે. સત્પુરુષો જગત અને જીવનને જીતીને જીવે છે અને પોતે તરે છે તે સાથે જ પોતાના યોગમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક નિષ્કામભાવે જે આવ્યા હોય તે સર્વને પણ સંસૃતિમાંથી તારે છે, જ્યારે અસત્પુરુષો વિષયોના વહેણમાં તણાઈને સંસારસાગરમાં પોતે ડૂબે છે અને પોતાના યોગમાં જે આવ્યા હોય તે સર્વને પણ ડુબાડે છે. સત્પુરુષો પોતાના યોગમાં જે આવે છે તેના જીવનમાંથી વિષયોની વાસના, કર્મમાં આસક્તિ, મારુ-તારું અને કર્તૃત્વનું અભિમાન ટાળે છે, જ્યારે અસત્પુરુષો પોતાના યોગમાં જે આવે છે તેનાં વાસના, કર્મ, અહંમત્વ અને આસક્તિનાં બંધનો ઊલટાં વધારે મજબૂત બનાવે છે. સોનું અને પિત્તળ રૂપે, રંગે તો એક સરખાં જ પીળાં હોય છે, પણ જ્યારે બન્નેને કસોટી ઉપર ચઢાવવામાં આવે છે ત્યારે ક્યું સાચું સોનું છે એની પ્રતીતિ તરત જ થાય છે તેમ મુમુક્ષુએ વિવેક, જ્ઞાન અને સદાચારરૂપી કસોટી દ્વારા સાધુ અને અસાધુ, સંત

અને અસંત તથા સત્પુરુષ અને અસત્પુરુષની પ્રથમ પરીક્ષા કરીને પછી જે સાચા સંત-સત્પુરુષ હોય તેમનો આત્મશ્રેયાર્થે સંગસમાગમ કરવો જોઈએ.

૬. કેટલાક એમ માને-મનાવે છે અને પોતાની એ માન્યતાના આધારરૂપે શાસ્ત્રવચનો ટાંકે છે, ‘પ્રદીપ્તવહ્નિતુલ્યા હિ બ્રહ્મનિષ્ઠાઃ । — બ્રહ્મનિષ્ઠ સત્પુરુષો તો પ્રજ્વલિત અગ્નિ જેવા પ્રખર તેજસ્વી છે.’ એટલે જેમ અગ્નિને ગમે તેવી વસ્તુનો યોગ થાય તોપણ તેના સંગનો રંગ એમને લાગતો નથી; ઊલટું એ વસ્તુ પોતે બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે તેમ જે બ્રહ્મનિષ્ઠ છે તેના યોગમાં જે કોઈ આવે તે પવિત્ર થઈ જાય છે. કેટલાક કહે છે, ‘મુક્તપ્રસંગ નારીણાં મુક્તિहेतुः । — મુક્તપુરુષોનો પ્રસંગ-યોગ તો સ્ત્રીઓ માટે મુક્તિ આપનારો છે.’ કેટલાક વળી કહે છે : ‘यथेष्टाचरणं ये तु न दोषाय सतामिति । — સત્પુરુષો માટે સ્વેચ્છાચરણ દોષરૂપ કે બાધારૂપ થતું નથી.’ આ પ્રકારનાં વચનોનો આધાર દાખવીને કહેવામાં આવે છે કે બ્રહ્મનિષ્ઠ અને મુક્તપુરુષો સ્ત્રી, દ્રવ્ય, રસાસ્વાદ, માન વગેરેનો યોગ કરે અને ધર્મ-સદાચારના પાલનમાં શિથિલ વર્તે તો પણ એમને કોઈ દોષાપત્તિ લાગતી નથી. પણ સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કર્યું છે કે, આ માન્યતા ભારે ગંભીર ભૂલભરેલી છે. મુક્તપુરુષનો પ્રસંગ સ્ત્રીઓ માટે મુક્તિદાતા છે એવું જે કહ્યું છે તે કેવળ ભૂલભરેલું છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કરે છે, ‘મન હોય ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા’ એ વાત ખોટી છે. એ તો ગમે તેવો સમાધિનિષ્ઠ હોય અથવા વિચારવાન હોય ને તે પણ જો સ્ત્રીઓના પ્રસંગમાં રહેવા માંડે તો એનો ધર્મ કોઈ રીતે રહે જ નહિ અને ગમે તેવી ધર્મવાળી સ્ત્રી હોય ને તેને જો પુરુષનો સહવાસ થાય તો એનો ધર્મ રહે જ નહિ. એવી રીતે સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પર સહવાસ થાય ને એનો ધર્મ રહે એવી તો આશા રાખવી નહિ (વચનામૃત : ગ. મ. શ. ૩૫). જગતમાં સર્વ પુરુષોમાં એકમાત્ર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનારાયણ જ મુક્ત યા નિત્યમુક્ત યા અનાદિમુક્ત યા જીવનમુક્ત છે; બીજા જે કોઈ મુક્ત થયા છે અને થાય

છે તે એમને ભજી ભજીને જ થયા છે અને થાય છે. તેથી ઈતિહાસ, પુરાણ અને શાસ્ત્ર બધાં જ એકીઅવાજે પોકારીને જાહેર કરે છે કે અક્ષરબ્રહ્મકોટિનો મુક્ત પુરુષ હોય તોપણ જો તે પરમાત્માએ આંકેલી ધર્મની-સદાચારની મર્યાદાની અવગણના યા ઉલ્લંઘન કરે અને સ્વેચ્છાચરણ, સ્વચ્છંદાચાર યા યથેષ્ટાચરણ કરે તો એ પોતાની સ્થિતિમાંથી જરૂર ભ્રષ્ટ થાય છે — એવો ભ્રષ્ટ થાય છે કે પછી એનું કોઈ ઠામઠેકાણું જ રહેતું નથી. ઈતિહાસ અને પુરાણોના પાને એના અનેક દાખલાઓ નોંધાયેલા છે, જે આજે સૌ કોઈને ચેતવણી આપી રહ્યા છે.

૭. વિભાંડક મુનિના પુત્ર શૃંગી જે એકલશૃંગીના મહાનામથી ઓળખાતા હતા, જે આ સ્ત્રી અને આ પુરુષ એવો કોઈ ભેદ જાણતા ન હતા અને જેમનાં પગલાં જ્યાં પડે ત્યાં સુખ-સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિની છોળો ઊડતી હતી એવા એ ઋષિએ એક દિવસ પ્રમાદવશ વર્તીને શૂદ્ર સ્ત્રીનો એને પોતાના જેવા ઋષિ માનીને સ્પર્શ કર્યો અને એના હાથનાં મેવામીઠાઈ અને સ્વાદિષ્ટ ફળો ખાધાં. આ પ્રમાદનું પરિણામ એ આવ્યું કે, એમને પ્રભુતામાં પગલાં માંડીને સંસાર શરૂ કરવો પડ્યો. નારદ મુનિ અને પર્વત મુનિ બન્ને પરમભાગવત સંત હતા; અખંડ પરમાત્માનાં લીલાચરિત્રોનું સંકીર્તન કરવું એ જ એમનું જીવન હતું. નારદ મુનિ તો બ્રહ્માજીના માનસપુત્ર ગણાતા હતા, એ ભક્તિમાર્ગના આદ્ય આચાર્ય ગણાતા હતા; પણ એક દિવસ રાજા અંબરીષની લગ્નવયે પહોંચેલી પુત્રી જયંતીને બન્ને જણે જરા ધ્યાનપૂર્વક નિહાળી. આ નિહાળવાનું પરિણામ ભારે ખતરનાક આવ્યું. બન્ને બાળબ્રહ્મચારી અને મુક્ત હતા, પણ બન્નેને એ છોકરીને પરણવાનું મન થયું. કન્યા એક અને મુરતિયા બે, એટલે સ્વયંવર કરવાનું નક્કી થયું. બન્ને પરમાત્માના ભક્ત હતા, છતાં એકબીજાનું મુખ સ્વયંવર વખતે માંકડાનું થાય એવી ભગવાન પાસે યાચના કરી. ભક્તોની આ અવળચંડાઈ ઉપર ભગવાન હસ્યા. બન્નેને બરાબર પાઠ ભણાવવાનું નક્કી કરીને ભગવાને એમની યાચના માટે તથાસ્તુ કહ્યું. હજારો માણસની મેદની વચ્ચે અને એક કુમારિકા જેને બન્ને જણ પરણવા માગતા હતા તેની હાજરીમાં બન્નેની

સ્થિતિ ભારે હાસ્યાસ્પદ અને અતિ દયાજનક બની ગઈ. કામનો ભંગ થવાથી ક્રોધ જાગે છે. બન્ને જણાએ પહેલે જ એક બીજાનાં મુખ માંકડાનું થવાનું માગ્યું હતું એ વાત એ ભૂલી ગયા અને પોતાની કફોડી સ્થિતિ માટે રાજાને ખોટી રીતે દોષિત ગણીને શાપ આપ્યો. નિર્દોષને આપેલો શાપ બુમરેંગની માફક તે આપનાર ઉપર જ પાછો ફરે છે અને એના ભૂંડા હાલ કરે છે.

અંબરીષ રાજા ઉત્તમ આત્મનિવેદી ભક્ત હતા. એમના રક્ષણ માટે ભગવાને સુદર્શનચક્ર એમની આજુબાજુ સદા ફરતું રાખેલું હતું. મુનિએ આપેલો શાપ આથી પાછો ફર્યો. પાછા ફરેલા શાપના અને સુદર્શનચક્રના ભયથી બન્ને ત્રિભુવનમાં રખડ્યા અને આખરે ભગવાનને શરણે ગયા. ભગવાન બન્નેની ભયાતુર દશા જોઈને પહેલાં તો હસ્યા. ભગવાને પોતાની પાસેના કૌસ્તુભમણિ વડે તે બન્ને મુનિઓને તેમનાં મુખ દેખાડ્યાં. પોતાનાં મર્કટ મુખ દેખી બન્ને ઋષિઓએ ઘણો જ પસ્તાવો કરી પ્રભુની માફી માગી જેથી અતિ દયાળુ પ્રભુએ તે ઋષિઓને અતિ ઉદાર દિલથી ક્ષમા આપી તે શાપ પોતે ગ્રહણ કર્યો.

૮. દાનવોના ગુરુ શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાની મહાજ્ઞાની હતી. એ લગ્નવયની થઈ એટલે પિતાએ એની ઈચ્છા જાણવા પૂછ્યું; ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો, ‘પિતાજી, હું બ્રહ્મવાદિની છું, હું તો યાવજજીવન બ્રહ્મચારિણી રહીશ અને નારીજગતને બ્રહ્મચારિણી જીવનનો આદર્શ દાખવીશ.’ પુત્રીના આ શબ્દો સાંભળીને પિતા તો રાજીના રેડ થઈ ગયા. થોડા વખત પછી દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિનો સુંદર પુત્ર કય, એમની પાસે સંજીવની વિદ્યા ભણવા માટે શિષ્યભાવે આવ્યો. દેવો અને દાનવો વચ્ચે આદિકાળથી સતત વેર અને સંઘર્ષો ચાલતા હતા. એમાં જો દેવપક્ષનો કોઈ માણસ, સંજીવની વિદ્યા જાણે તો યુદ્ધમાં એ પક્ષના જેટલા પુરુષો મરણ પામે તેને તરત જ વિદ્યાના બળે સંજીવન કરે; અને એમ થાય તો પછી દાનવોનો વિજય થવાનો કદી સંભવ જ ન રહે. હકીકત આ પ્રમાણે હોવા છતાં કય શિષ્યભાવે વિદ્યા શીખવા આવ્યો હતો; એટલે ઉદાર મનના શુક્રાચાર્યે એને સહર્ષ શિષ્ય તરીકે આવકાર્યો.

ક્યનું સુંદર શરીરસૌષ્ઠ્ય જોઈને દેવયાની મોહિત થઈ ગઈ. પોતાની પ્રતિજ્ઞા અને જીવનવ્રત એ ભૂલી ગઈ. એણે પોતાને પત્ની તરીકે સ્વીકારવા માટે ક્યને અતિ પ્રેમભરી આજીજી કરી. ક્યે કહ્યું, ‘તું મારા ગુરુની પુત્રી છું, એટલે તું મારી બહેન કહેવાય. ધર્મ, ન્યાય અને નીતિ અનુસાર ભાઈબહેનનાં પરસ્પર લગ્ન ન થઈ શકે; એટલે હું તારો પત્ની તરીકે સ્વીકાર કરી શકું તેમ નથી. તું મારી બહેન છું અને બહેન જ રહીશ.’ ભગ્નહૃદયા દેવયાની ક્રોધે ભરાઈ અને ક્યને શાપ આપ્યો, ‘તેં અત્રે મેળવેલી વિદ્યા નિષ્ફળ બનો.’ વિના વાંકે પોતાને શાપ મળેલો જોઈને ક્યે સામો શાપ આપ્યો, ‘તને બ્રાહ્મણજાતિનો પતિ ન મળો.’ દેવયાનીએ પછી બ્રાહ્મણજાતિનો પતિ મેળવવા માટે એક હજાર વર્ષ સુધી ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, પણ કાંઈ જ વળ્યું નહિ. આખરે કામથી વિહ્વળ થયેલી શુકાચાર્યની એ પુત્રી દેવયાનીએ પોતાની વય કરતાં વૃદ્ધ કહેવાય એવા ક્ષત્રિય રાજા યયાતી સાથે લગ્ન કર્યું. આ બધા દાખલાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્ત્રી યા પુરુષ, વિદ્વાન, બ્રહ્મનિષ્ઠ અને મુક્ત હોય તોપણ જો એ ધર્મની મર્યાદા ઉલ્લંઘીને યથેષ્ટાચરણ કરે છે તો તેનું પતન અવશ્ય થાય છે.

૯. ઇતિહાસ ને શાસ્ત્રો કહે છે કે સ્ત્રી અને પુરુષનો સહયોગ ભગવદ્કથા-કીર્તન નિમિત્તે પણ યોગ્ય અને હિતાવહ નથી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેથી બીજી ક્રાંતિકારી આજ્ઞા કરી કે, પુરુષના મુખથી સ્ત્રીએ અને સ્ત્રીના મુખથી પુરુષે ભગવદ્કથા-કીર્તન પણ ન સાંભળવાં જોઈએ. પુરુષ આશ્રિતોને એમણે એક વધુ આદેશ આપ્યો કે જે સાધુ, સંત યા સત્પુરુષ, એક યા બીજી રીતે સ્ત્રી અને દ્રવ્યમાં આસક્ત વર્તતા હોય તેમનો સંગ ન કરવો જોઈએ અને તેમના મુખથી ભગવદ્કથા-કીર્તન પણ કદી ન સાંભળવાં જોઈએ; અને જો કદાચ તેમ થઈ જાય તો એ મહાપાપનું યથાવિધિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. સ્ત્રીઆશ્રિતોએ સ્ત્રીના મુખથી જ ભગવદ્કથા-કીર્તન સાંભળવાં જોઈએ યા જે પુરુષ પોતાના સમીપ સંબંધવાળો હોય તેના મુખથી પણ એકાંતમાં નહિ પણ જાહેરમાં કથાકીર્તન સાંભળવાં જોઈએ. આ આદેશને આનુષંગિક કહેવાય એવો

બીજો ક્રાંતિકારી આદેશ આપ્યો છે કે સ્ત્રી યા પુરુષ ભગવાનના મંદિરમાં દર્શન કરવા જાય ત્યારે ત્યાં પણ સ્ત્રીએ પુરુષનો અને પુરુષે સ્ત્રીનો સ્પર્શ ન થાય એવી રીતે દર્શન કરવાં જોઈએ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્ત્રીવર્ગને રાત્રે મંદિરમાં દર્શન કરવા જવાનો પણ નિષેધ કરેલો છે. રાત્રે મંદિરમાં દર્શન કરવા જવાની પણ વર્ષમાં માત્ર જન્માષ્ટમી અને શ્રીહરિજયંતી એ બે દિવસો પૂરતી અને તે પણ સમીપ સંબંધવાળા પુરુષો સાથે હોય તો જ છૂટ આપેલી છે. (સ. જી. ૩-૬૨-૫૨-૫૩). કેટલાંક મંદિરોમાં ભગવાનની આ આજ્ઞાનું એક યા બીજા બહાને પાલન થતું નથી એ ખેદજનક કહેવાય. એનું પરિણામ સંપ્રદાયની અને એ મંદિરની શોભા અને ગૌરવ વધારવામાં આ પહેલાં આવ્યું નથી અને આજે પણ આવે તેમ નથી.

આ આદેશો પાછળ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના મનમાં સ્ત્રીવર્ગ માટે સૂગ હતી યા હીનભાવ હતો એવું કારણ જો કોઈ કહે યા માને-મનાવે તો તે એક ગંભીર ભૂલ છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બન્ને એકમત થઈને કહે છે કે સ્ત્રીને પુરુષ માટે અને પુરુષને સ્ત્રી માટે સ્વાભાવિક જાતીય આકર્ષણ હોય છે; એટલે તો પુરુષને પુરુષમાં અને સ્ત્રીને સ્ત્રીમાં સહેજે હેત થતું નથી, પણ પુરુષને સ્ત્રીમાં અને સ્ત્રીને પુરુષમાં સહેજે સહેજે હેત થાય છે. આ આકર્ષણનો ભોગ મોટા જ્ઞાની મહાત્માઓ પણ જો જાગ્રત ન રહે તો બને છે અને એમની ઉચ્ચ સ્થિતિમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ભગવદ્માર્ગે ચાલી રહેલાઓના જીવનમાં આવું કાંઈ ન બને તે ખાતર આશ્રિત સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેના રક્ષણ માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ ક્રાંતિકારી આદેશો આપેલા છે.

૧૦. જનશિક્ષામાં એ પછી બીજો ક્રાંતિકારી ઉપદેશ આહારશુદ્ધિ માટે આપવામાં આવેલો છે. એવું માનવા-મનાવવામાં આવે છે કે જે જ્ઞાની છે, બ્રહ્મનિષ્ઠ છે, યોગી છે, મુક્ત છે તેણે આહારશુદ્ધિના નિયમોનું પાલન કરવાની જરૂર નથી. આ માન્યતા જેવી ખતરનાક બીજી કોઈ જ માન્યતા નથી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બન્ને રીતે ગ્રહણ કરાતા આહારની શુદ્ધિ ન

જળવાય તો ગમે તેવા બ્રહ્મનિષ્ઠ અને યોગી પુરુષનું પણ ઠેકાણું રહેતું નથી, એની દુર્દશા જ થાય છે. એમણે આગ્રહપૂર્વક કહ્યું છે કે પાણી, દૂધ, ઘી, તેલ વગેરે પદાર્થો હમેશાં વસ્ત્રગાળ કર્યા પછી જ ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ; વસ્ત્રગાળ કર્યા વિના જો એમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઘણા દોષો એકસાથે બને છે — પહેલો દોષ અશુદ્ધ આહારભક્ષણનો બને છે. બીજો એ પદાર્થોમાં જે જંતુઓ હોય તેની હત્યા કરવાનો બને છે; અને ત્રીજો એ જંતુઓનું માંસ ખાવાનો બને છે. સુરાપાન અને માંસભક્ષણ તો દેવપ્રસાદ યા યજ્ઞશેષ હોય તોપણ કદી ન કરવું જોઈએ. ભાંગ, ગાંજો, અફીણ, તમાકુ વગેરે માદક પદાર્થો કોઈ બહાને પણ કદી ન ખાવાંપીવાં જોઈએ. વર્ષા અને જાતિએ મધ્યમ યા તેથી ઉતરતો હોય તોપણ કોઈ આશ્રિતે અભક્ષ્ય અને તામસ પદાર્થો જેવા કે ડુંગળી, લસણ આદિ ન ખાવાં કે ન ખવડાવવાં જોઈએ (સ. જી. ૩-૬૨-૩/૪). શિક્ષાપત્રીમાં ડુંગળી, લસણ ન ખાવાની આજ્ઞાનો બ્રહ્મચારીના વિશષધર્મમાં સમાવેશ કરેલો છે, એ ઉપરથી કેટલાક આશ્રિતો અને અનાશ્રિતો માને-મનાવે છે કે સંપ્રદાયમાં બ્રહ્મચારી સિવાયના બીજા આશ્રિતોને આ પદાર્થો ખાવા-ખવડાવવાની છૂટ આપેલી છે; પણ જનશિક્ષાના આ આદેશથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એ આદેશ વર્ષા કે જાતિના અને આર્થિક સ્થિતિના કોઈ ભેદ વિના બધા જ વર્ષા અને જાતિના આશ્રિતોને એકસરખો લાગુ થાય છે. સંપ્રદાયના આશ્રિતોએ અવશ્ય ધારણ કરવા યોગ્ય પંચવ્રતમાનમાં વટલવું નહિ અને વટલાવવું નહિ એવું વ્રતમાન છે. કમનસીબે આજે એક યા બીજા બહાને આ વ્રતમાનનું બરાબર પાલન થતું નથી. પણ જનશિક્ષાના આદેશોમાં તો સજાતીયનું એટલે એક જ વર્ણવાળાનું પણ ઉચ્છિષ્ટ એટલે જમતાં બાકી વધેલું અન્ન ખાવા-ખવડાવવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે. બીજા વર્ણની વ્યક્તિએ તૈયાર કરેલું અન્નાદિ ભોજન ગ્રહણ કરવાની છૂટ જો તે ‘ઘૃતપક્વં પયઃ-પક્કં પક્કં કેવલવહ્નિના’ એટલે જલાદિના સંબંધ વિના કેવળ અગ્નિમાં રાંધેલું હોય, ઘીમાં રાંધેલું હોય યા દૂધમાં રાંધેલું હોય તો, ‘તદન્નં ફલવત્ ગ્રાહ્યમ્ ।’ તેને ફલવત્ સમજીને ગ્રહણ કરવાની છૂટ આપેલી છે. ધર્મ,

દેવ, યજ્ઞ અને શાસ્ત્ર કોઈ નિમિત્તે પણ કોઈ જીવની કદી હિંસા ન કરવી જોઈએ; તીર્થોમાં યા દેવદેવી સન્મુખ યા બીજી કોઈ રીતે સ્વર્ગપ્રાપ્તિના લોભથી પણ માણસે આત્મઘાત તો કદી ન કરવો જોઈએ. રોજ દિવસમાં એક વખત સાયંકાળે આશ્રિતોએ મંદિર હોય તો ત્યાં અને ન હોય તો બીજા કોઈ અનુકૂળ સ્થળે ભેગા થઈને ભગવાનની કથાવાર્તા અને નામસંકીર્તન કરવું જોઈએ; ભગવાનના નામનો નિત્ય જપ કરવો જોઈએ. આશ્રિતોએ સ્વધર્મ પ્રમાણે સંધ્યાવંદનાદિ ષટ્કર્મો નિત્ય કરવાં જોઈએ, ભગવાનની માનસીપૂજા નિત્ય કરવી જોઈએ. આશ્રિતે સ્વધર્મનું પાલન હમેશાં ભગવાનની ભક્તિયુક્ત જ કરવું જોઈએ. ધર્મહીન ભક્તિ કે ભક્તિહીન ધર્મ કદી શોભતાં નથી કે કદી ફળતાં નથી તેથી ધર્મ અને ભક્તિરહિત હોય એવું કોઈ કર્મ આશ્રિતે કદી ન કરવું જોઈએ. જીવનનાં નાનાંમોટાં સર્વ કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરીને ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે અને કેવળ ભગવાનની પ્રસન્નતાર્થે જ કરવાં જોઈએ.

૧૧. જનશિક્ષામાં આશ્રિતે શું કરવું જોઈએ એ કહીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પછી શાસ્ત્ર અને ધર્મની મર્યાદા વિરુદ્ધ કોઈ અયોગ્ય કર્મ જાણ્યે-અજાણ્યે થઈ જાય તો તેનું તરત જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો આદેશ આપેલો છે. ભૂલ કરવી એ મનુષ્યસ્વભાવ ગણાય છે; પણ ભૂલ છુપાવવી અને એ છુપાવવા માટે બીજી ભૂલો કરવી એ માણસનો સ્વભાવ નથી, ધર્મ પણ નથી. અયોગ્ય આચરણના પરિણામે લાગેલો દોષ અને ડાઘ શાસ્ત્રરીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી દૂર થાય છે. જેનાથી કોઈ અયોગ્ય આચરણ થઈ ગયું હોય તેણે ગુરુ કે સત્પુરુષ કહે તેની રાહ જોયા સિવાય પોતે જ નિષ્કપટ બનીને પોતાના દોષનો એકરાર કરવો જોઈએ અને પ્રાયશ્ચિત્ત સામે ચાલીને માગી લેવું જોઈએ. ભગવાન કે ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા ગુરુ અને સત્પુરુષ પાસે જઈને પોતાના પાપનો એકરાર કરનાર અને એ દાખવે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર પાપથી મુક્ત થાય છે. જગતમાં અક્ષરબ્રહ્મપર્યંત એકમાત્ર પરમાત્મા જ એવા પુરુષ છે કે જે પોતાના ભક્તોનાં પાપ ખાય છે એટલે નાશ કરે છે.

પરમાત્માનો વર્ણ મેઘશ્યામ છે એવું બધાં જ શાસ્ત્રો કહે છે. મેઘનો અર્થ સામાન્ય રીતે ‘વરસાદ ભરેલાં કાળાં વાદળાં’ એવો કરવામાં આવે છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં કાળાં વાદળ અને શ્વેત વાદળની એક સુંદર કથા કહેલી છે : કાળું વાદળ અને શ્વેત વાદળ એક વખત આકાશમાં ભેગાં થઈ ગયાં. શ્વેત વાદળ આકાશમાં ઊંચે જતું હતું, કાળું વાદળ પૃથ્વી તરફ નીચે જતું હતું. કાળા વાદળનો શ્યામ વર્ણ જોઈને અને એને પૃથ્વી તરફ નીચે જતું જોઈને શ્વેત વાદળ હસવા લાગ્યું; એટલે કાળા વાદળને મજાકમાં ધીમેથી પૂછ્યું, ‘તારો વર્ણ શ્યામ કેમ થઈ ગયો ? મને લાગે છે કે તે કંઈ એવું કર્મ કર્યું હશે કે જેથી તારો વર્ણ શ્યામ થઈ ગયો છે અને તારે નીચે પૃથ્વી તરફ જવું પડે છે. જો મારો વર્ણ કેવો સુંદર શ્વેત છે ! હું તો ઊંચે — છેક ઊંચે સ્વર્ગમાં જાઉં છું.’ જવાબમાં કાળા વાદળે માત્ર સ્મિત જ કર્યું અને પછી કહ્યું, ‘હમણાં મારે જરા ઉતાવળ છે એટલે મારો વર્ણ શ્યામ કેમ છે અને હું શા કારણથી પૃથ્વી તરફ નીચે જાઉં છું એનું કારણ તને પછી કહીશ.’ એમ કહીને એ શક્ય તેટલી ત્વરિત ગતિથી પૃથ્વી તરફ ચાલી ગયું; અને ત્યાં વરસાદરૂપે વરસ્યું. એ કાર્ય કર્યું ત્યારે એના અંતરમાં હર્ષની હેલી ચઢી અને પછી અંતરીક્ષમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું. કાળા વાદળે જાતે અતિ કષ્ટ વેઠીને વરાળ અને ખારાશ સંગ્રહી અને એનું મીઠું જળ બનાવીને પોતે એનો ભાર વહન કરીને ધરતી ઉપર મીઠા જળરૂપે એ વરસ્યું. ધરતી એથી અતિ તૃપ્ત થઈ, ધરતી તૃપ્ત થતાં સુંદર અનાજ થયું, સુંદર અને સારું અનાજ થતાં એ ખાઈને લોકો સુખી અને સમૃદ્ધ થયા, એનું સર્વ શ્રેય તથા સર્વ યશ એ કાળા વાદળને ઘટે છે. પેલું શ્વેત વાદળ શક્તિ હતી તેટલી ઉતાવળ કરીને સ્વર્ગમાં પહોંચ્યું, પણ ત્યારે સ્વર્ગના દરવાજા બંધ થઈ ગયા હતા. એણે બારણાં ખખડાવ્યાં ત્યારે ચોકીદારે ડોકાબારી ઉઘાડીને પૂછ્યું, ‘કોણ છે ?’ તરત જ જવાબ મળ્યો, ‘એ તો હું શ્વેત વાદળ. મારે સ્વર્ગમાં દાખલ થવું છે.’ ચોકીદારે કહ્યું, ‘દિલગીર છું. સ્વર્ગમાં એક જગ્યા ખાલી હતી તે તમારી આગળ આગળ હમણાં જ પુરાઈ ગઈ. હવે જગ્યા ખાલી નથી.’ શ્વેત વાદળ

આ સાંભળીને ધૂંઆપૂંઆ થઈ ગયું. ‘મારો હક્ક ડુબાવીને મારી આગળ આગળ સ્વર્ગમાં દાખલ થઈને જગ્યા મેળવનાર કોણ છે વળી ?’ ચોકીદારે કહ્યું, ‘એમનું નામ કાળું વાદળ છે.’ શ્વેત વાદળ કહે, ‘અરે એ તો હજી પૃથ્વી ઉપર રખડતું હશે. એ શી રીતે મારી આગળ અહીં આવે ?’ ચોકીદાર કહે : ‘તમે શ્વેત છો પણ તમારી શ્વેતતા બગલા જેવી છે. બગલો શ્વેત છે પણ એના અંતરમાં કાળાશ ભરેલી હોય છે. જેને તમારી આગળ સ્વર્ગમાં જગ્યા મળી તે રંગે શ્યામ છે પણ એનો શ્યામ રંગ તો જગતની ખારાશ એણે ગ્રહણ કરી છે તેથી છે. પણ જુઓ તો ખરા; જગતની ખારાશ એણે ગ્રહણ કરી એટલે એનો રંગ શ્યામ થયો; છતાં એણે તો જગતને અમૃત જેવું મીઠું જળ જ આપ્યું છે; એટલે એણે જગતને જીવન, પ્રકાશ અને ઉજળાશ આપી છે. જરા કહેશો કે, તમારા બેમાં ખરેખર શ્વેત કોણ ? તમે કે એ ?’ એમ કહીને ચોકીદારે ડોકાબારી બંધ કરી દીધી. શ્વેત વાદળ સ્વર્ગના દ્વાર સાથે અથડાઈને ભારે હતાશ-નિરાશ થઈને પાછું ફર્યું. કથાનો સાર એ છે કે **મેઘ** એટલે મે = મારા અને **અઘઃ** = પાપ. ભગવાન પોતાના પ્રિય ભક્તજનોનાં પાપ ખાય છે, અર્થાત્ નાશ કરે છે; એટલે એ શ્યામ બનેલા છે અને તેથી એ મેઘશ્યામ કહેવાય છે. પાપનો એકરાર કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારનું પાપ ખવાઈ જાય છે, એટલે એ નિષ્પાપ બને છે; અર્થાત્ એની કાળાશ-ખારાશ નાશ પામીને એ શ્વેત-ઊજળો બને છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેથી નાનાંમોટાં સર્વ પાપકર્મોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની જનશિક્ષામાં આજ્ઞા કરેલી છે.

૧૨. જનશિક્ષાના ઉપદેશના અંતમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ભગવાનમાં પરમ પ્રેમરૂપા રતિ-ભક્તિ થવાનાં સોળ સાધનો કહ્યાં છે. જે આશ્રિતે જીવનમાં સેવામુક્તિ સિદ્ધ કરવી હોય તેણે આ સોળ સાધનો પ્રથમ સિદ્ધ કરવાં જોઈએ. વચનામૃતમાં પણ ભગવાને એ સોળ સાધનો સમજાવેલાં છે (વચનામૃત : ગ. અં. પ્ર. ૨૪). જનશિક્ષાના ઉપદેશમાં અને વચનામૃતમાં એમણે કહ્યું છે કે, (૧) શ્રદ્ધા, (૨) જિજ્ઞાસા, (૩) સ્વધર્મ, (૪) ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, (૫) અહિંસા, (૬) બ્રહ્મચર્ય, (૭) વૈરાગ્ય

અને તપ, (૮) સંતોષ, (૯) નિર્દભપણું, (૧૦) અનિદા, (૧૧) આત્મનિષ્ઠા, (૧૨) ભગવાનની કથા-કીર્તન અને નામસ્મરણ, (૧૩) અસંતના સંગનો ત્યાગ અને સંતનો સમાગમ, (૧૪) સત્સંગમાં ગુણ કરીને જે મોટા હોય તેમના માટે ગુરુભાવ અને આદર, (૧૫) જે સરખા હોય તેમના માટે મિત્રભાવ અને (૧૬) જે ઊતરતા હોય તેમના માટે શિષ્યભાવ — આ સોળ સાધનો — ગુણો જે જીવનમાં કેળવે છે તેને પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં પરાપ્રીતિ થાય છે અને એ પુરુષ દેહ છતાં અને દેહ મૂકીને પરમાત્માની સેવા કરવારૂપી મુક્તિનો સાચો અધિકારી બને છે.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અતિ કૃપા કરીને આપેલો આ જનશિક્ષાનો ઉપદેશ એકલા સંપ્રદાયના આશ્રિતોને જ ઉપયોગી છે એમ નથી; એ સર્વ જીવો માટે એકસરખો ઉપયોગી છે. એ ઉપદેશ જે કાળે અપાયો એ કાળ માટે ઉપયોગી હતો એમ નથી, પણ સર્વ કાળ માટે સર્વદા ઉપયોગી છે. જેણે જેણે એ ઉપદેશ જીવનમાં ઉતારીને વર્તન કર્યું છે તે જીવનમાં સાચું સુખ, સાચી શાંતિ અને અંતે આત્યંતિક શ્રેય પામ્યા છે — આજે પણ એ જ રીતે જે જીવન જીવે છે તેમને પણ સાચું સુખ, શાંતિ અને શ્રેય નિઃસંશય મળે છે. તેથી એમ નિઃસંદેહ કહી શકાય કે જીવનમાં પ્રેય અને શ્રેય બન્ને એકસાથે સિદ્ધ કરવા માટે એ સિવાય બીજો કોઈ જ ઉપાય નથી.

“... મહાભારતના યુદ્ધમાં અનન્યાશ્રયી પાંડવોનું એ દયાળુ પ્રભુએ મહાબળથી રક્ષણ કર્યું છે તેનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીએ તો પરમાત્માના શરણાગત વત્સલપણાની આપણને પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ અને અનુભવ થાય છે. ...”

૩૮. શિક્ષાપત્રી અને નારાયણગીતા

વિ. સં. ૧૮૮૨ની વસંતપંચમીના નવજીવન મંગળદિને વડતાલમાં નારાયણમહેલ નામના પવિત્ર સ્થળે બિરાજીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ભગવતી શિક્ષાપત્રીની રચના કરેલી છે. પણ આપણે જો એમ કહીએ કે એ પહેલાં લગભગ સાડી તેવીસ વર્ષ અગાઉ સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠે આવેલા માંગરોળ નગરની બહાર એક વિશાળ વટવૃક્ષની છાયામાં ભરાયેલી જાહેરસભામાં બિરાજીને એમણે શિક્ષાપત્રીમાં ધર્મજ્ઞાનના જે આદેશો આપેલા છે તે જ પ્રકારના જ્ઞાનાદેશો મુમુક્ષુઓને, સવિશેષ તો આશ્રિતોને સમજાવેલા છે, તો એમાં ભાગ્યે જ અત્યુક્તિ કરી લેખાશે. વિ. સં. ૧૮૫૮ના માગશર સુદ ૧૩ના પુણ્ય પવિત્ર દિને, સંપ્રદાયની ધર્મધુરા ફણેણી ગામે પ્રત્યક્ષ સંભાળી લીધા પછી બીજા મહિને પોષીપૂર્ણિમાના દિવસે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ માંગરોળ પધારે છે. પોષ માસ પછી એ ત્યાંથી પીપલાણા વગેરે સ્થળે જાય છે; અને રામનવમી પહેલાં પાછા માંગરોળ પધારે છે અને ત્યાં પછી છ માસ જેટલા લાંબા સમય સુધી રોકાય છે. આ છ માસની એમની લીલા નિત્ય ગાન કરવા જેવી અલૌકિક છે.

૨. માંગરોળમાં ત્યારે રામાનંદ સ્વામીના ઘણા પીઠ શિષ્યો હતા; તેમાં ઘણા મહાજ્ઞાની, ધ્યાની, યોગી અને સમાધિનિષ્ઠ હતા, તેમાં કેટલાકને પોતાની સિદ્ધિનો ભારે ગર્વ પણ હતો. માંગરોળમાં ત્યારે રાજા મુસ્લિમ હતો; નગરમાં ઘણા શાક્તો, શૈવો, વૈષ્ણવો, રામાનુજીઓ, વામમાર્ગીઓ, વેદાંતીઓ, સનાતનીઓ, જૈનો અને મુસ્લિમો પણ હતા;

લોકોને પોતાને ગમે તે ધર્મ પાળવાની છૂટ હતી; તે સાથે જ ધર્મશાસ્ત્રોની ચર્ચાવિચારણા અને વાદવિવાદો કરવાની પણ છૂટ હતી. આ કહેવાતા ધર્મસ્વાતંત્ર્યના કારણે નગરમાં વિતંડાવાદ જેવાં નિરર્થક શાસ્ત્રાર્થો ‘મારો ધર્મ અને મારા ઇષ્ટદેવ શ્રેષ્ઠ અને તારો ધર્મ અને તારા ઇષ્ટદેવ હીન’ — એ પ્રકારના વિતંડાવાદો ને શાસ્ત્રાર્થો ચોરે અને ચોંટે ઠેર ઠેર ચાલતા સંભળાતા હતા. એ બધા ‘ઈશ્વર એક જ છે’ એવું ભારપૂર્વક કહેતા હતા; ‘પણ એ ઈશ્વર એટલે હું જેને ભજું છું તે જ.’ આ પ્રકારના એકેશ્વરવાદના પ્રચારના નામે ત્યારે એકેશ્વરવાદ ખૂબ ફૂલીફાલી રહ્યો હતો. નગર સાગરકાંઠે આવેલું હોવા છતાં ત્યાં પીવાના મીઠા પાણીની ભારે તંગી પ્રવર્તતી હતી. નગરના શાસ્ત્રીપંડિતો પાણીની તંગીની ફરિયાદો રોજ ઉચ્ચ સ્વરે કરતા હતા; પણ એ નિવારવા માટે સક્રિય પગલાં કોઈ લેતું ન હતું.

૩. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે માંગરોળમાં પધારીને સૌથી પહેલું કામ પીવાના મીઠા પાણીની અછત દૂર કરવાનું કર્યું. પોતાના ઉતારાની પાસે જ એમણે પુરાઈ-દટાઈ ગયેલી એક મોટી વાવ શોધી કાઢી, એ વાવને ખોદાવી અને ગળાવી; અને એક દિવસે, ખોદેલી ભૂમિને એમના દિવ્ય હસ્તનો સ્પર્શ થતાં જ ભૂગર્ભમાંથી મીઠા પાણીનાં ઝરણાં બહાર આવ્યાં અને જોતજોતામાં વાવને નિર્મળ મીઠા પાણીથી ભરી દીધી. નગરના નવાબ અને લોકો રાજીના રેડ થઈ ગયા. વાવતળાવ ખોદાવવા ગળાવવારૂપી ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મ નિમિત્તે એમણે વિષ્ણુપૂજનનું ધર્મકાર્ય જાતે કર્યું; અને નગરના તથા આજુબાજુના બ્રાહ્મણો, ગરીબો અને સાધુસંતોને દિવસો સુધી જમાડ્યા. તરસ્યા માટે પાણી અને ભૂખ્યા માટે અન્નની સગવડ કરવારૂપી આ મહા પુણ્યકાર્ય કર્યા પછી બીજું કાર્ય એમણે રામાનંદ સ્વામીના જે જ્ઞાની શિષ્યો, ધ્યાનયોગની પોતાની સિદ્ધિના કારણે ઉન્મત્ત અને અવિવેકી બન્યા હતા તેમાંના એક અગ્રેસર મેઘજિત નામે શિષ્યના ગર્વનું ગંજન કરવાનું કર્યું. પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની નિષ્ઠા અને આનંદ આગળ કેવળજ્ઞાન અને યોગની સાધનાના પરિણામે મેળવેલી સિદ્ધિ તણખલા જેવી નિરર્થક હોય છે એવું ભાન ત્યારે એ પ્રસંગ પછી સર્વ મુમુક્ષુને થયું.

૪. અને પછી જે ત્રીજું કાર્ય એમણે કર્યું તે સંપ્રદાયમાં સમાધિ પ્રકરણ નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. આ કાર્યના પરિણામે વિવેકી જનોને એકેશ્વરવાદનું સાચું સ્વરૂપ સ્વાનુભવથી સમજાયું. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પાસે નગરમાંથી જુદા જુદા સંપ્રદાયોના જાતજાતના લોકો આવતા હતા; તેમાં જે શ્રદ્ધાપૂર્વક એમની સામે જોતા તેને તરત જ સમાધિ થતી — પાત્ર-કુપાત્ર ગમે તેને થતી. આ સમાધિઅવસ્થા સાચી છે એની ખાતરી લોકો વિવિધ રીતે કરતા હતા. જેને સમાધિ થતી તે સમાધિમાં પોતાના ઇષ્ટદેવનું દર્શન કરતો; અને પછી ઇષ્ટદેવના એ સ્વરૂપને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં લીન થતું જોતો; આ દૃશ્ય જોઈ-અનુભવીને એના અંતરમાં આનંદના ઓધ ઊછળતા. સમાધિમાંથી બહાર આવીને અતિ પ્રસન્ન વદને અને દાસત્વ ભાવે એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો આશ્રિત થતો હતો. એને અનુભવથી પ્રતીતિ થતી કે ઈશ્વર એક જ છે અને જુદા જુદા લોકો એને જે નામે અને સ્વરૂપે પૂજે-ઉપાસે છે તે નામો અને સ્વરૂપો એ એક જ ઈશ્વર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનાં છે. આ રીતે સાચા એકેશ્વરવાદનું એને જ્ઞાન થતું. જે નાસ્તિક હતા અને ધર્મ અને ઈશ્વરમાં માનતા ન હતા તે પણ જો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સામે અહોભાવથી જોતા તો તેને પણ સમાધિ થઈ જતી; સમાધિમાં એમને યમદૂતો દેખાતા, યમદૂતોના હાથનો એ માર ખાતા, મારથી બચવા માટે એ જ્યારે ભક્તિભાવથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું નામ બોલતા ત્યારે યમદૂતો અદૃશ્ય થઈ જતા; એ પણ સમાધિમાંથી બહાર આવીને ભગવાનના આશ્રિત થતા. જ્ઞાનની લાંબી લાંબી વાતોથી જે એકેશ્વરવાદ સિદ્ધ થઈ શકતો ન હતો તે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સમાધિ પ્રકરણ દ્વારા આ રીતે લોકોને સમજાવ્યો.

૫. અને પછી એક દિવસે, વધુ ચોકસાઈથી કહીએ તો વિ. સં. ૧૮૫૯ના શ્રાવણ વદ ૯ એટલે જન્માષ્ટમીના પારણાના મહા આનંદપર્વના દિને, વટવૃક્ષની છાયામાં ભરાયેલી સભામાં — જેમાં આશ્રિતો ઉપરાંત ઘણા અનાશ્રિતો હાજર હતા, એ સભાને ઉદ્દેશીને

સવિશેષ તો આશ્રિતોને ઉદ્દેશીને એમણે જે ધર્મદિશો આપ્યા તે અધમોને ઉદ્ધારે અને પતિતોને પાવન કરે એવું એમનું મહામંગળ યોથું મહાકાર્ય હતું. શતાનંદ મુનિએ એ ધર્મદિશોને સત્સંગિજીવનમાં ‘નારાયણગીતા’ એવું સાર્થક નામ આપેલું છે. જો એમણે એ નામ આપ્યું ન હોત અને આજે જો કોઈ પણ આશ્રિત એ આદેશોનું વાચન યા શ્રવણ કરે તો પોતે શિક્ષાપત્રીનું જ વાચન-શ્રવણ કરી રહ્યો છે એમ જ માને-મનાવે એમાં કોઈ શંકા નથી.

૬. શરૂઆતમાં જ અમારે સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે શિક્ષાપત્રી અને નારાયણગીતા વચ્ચે આશ્ચર્યજનક અદ્ભુત સામ્ય છે; છતાં શિક્ષાપત્રી એ શિક્ષાપત્રી છે અને નારાયણગીતા એ નારાયણગીતા છે; એ હકીકત વિવેકી જનોએ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. શિક્ષાપત્રી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની વાણીસ્વરૂપા શબ્દમૂર્તિ છે (શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૨૦૯). ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાની નવ - વધારે ચોકસાઈથી કહીએ તો દસ મૂર્તિઓ, પોતાના પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શન નીચે નારણજીભાઈ પાસે બનાવડાવેલી છે; તેમાં આઠમી મૂર્તિ શિક્ષાપત્રીની બનાવેલી છે (હ. લી. ૮, ૩૬, ૧૧). નારાયણગીતા એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સ્વમુખની વાણી છે, છતાં એને ભગવાનની શબ્દમૂર્તિ માનવા-મનાવવામાં આવી નથી. શિક્ષિત-અશિક્ષિત, નાનામોટા સર્વ આશ્રિતોને શિક્ષાપત્રીનો નિત્યપાઠ કરવાનું ફરજિયાત છે; જે દિવસે એનું વાચન યા શ્રવણ ન થાય તે દિવસે ઉપવાસ કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવેલી છે (વચનામૃત : ગ. અં. પ્ર. ૧); નારાયણગીતા માટે એવી કોઈ આજ્ઞા કરવામાં આવેલી નથી. નાનાં એટલે હરિમંદિરોમાં ભગવાનની ચિત્રાર્યા તરીકે શિક્ષાપત્રીને પ્રતિષ્ઠિત કરી શકાય છે અને જળપાન, નૈવેદ્ય, પૂજન, આરતી વગેરે શિક્ષાપત્રીને પણ અર્પણ કરી શકાય છે (સં. ૧૮૮૫ના બીજા આષાઢ સુદ પનો પત્ર); નારાયણગીતા માટે એવું કોઈ વિધાન કરવામાં આવેલું નથી. પણ બન્ને વચ્ચે જે અદ્ભુત સામ્ય છે તે ઉપરથી એક વાત નિઃશંક સ્પષ્ટ થાય છે અને તે એ કે શિક્ષાપત્રી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જાતે સંસ્કૃત ભાષામાં અને અનુષ્ટુભ છંદમાં

રચેલી છે; એનો પહેલો પ્રત્યક્ષ પુરાવો નારાયણગીતા છે. શિક્ષાપત્રીની રચના કરવામાં આવી તે પહેલાં તેવીસ વર્ષ, પાંચ માસ ને અગિયાર દિવસો અગાઉ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેની પ્રાથમિક આવૃત્તિ તરીકે જાહેરસભામાં ‘નારાયણગીતા’ રૂપે કહેલી હતી.

૭. શિક્ષાપત્રીના પ્રાદુર્ભાવનો સમય અપરાહ્નકાળ છે; નારાયણગીતાનો ઉપદેશ પણ ભગવાને એ જ સમયે આપેલો છે. શિક્ષાપત્રીની રચના ભગવાને સ્વહસ્તે કરેલી છે; નારાયણગીતા ભગવાને સ્વમુખે કહેલી છે. શિક્ષાપત્રી આશ્રિતોને — આચાર્ય, ત્યાગીઓ અને ગૃહસ્થ આશ્રિતોને નામજોગ સંબોધન કરીને લખેલી છે; નારાયણગીતામાં એવું નામજોગ સંબોધન કરેલું નથી, પણ આશ્રિતો માટે શિક્ષાપત્રીમાં જેમ ‘મામકાઃ મદાશ્રિતાઃ મચ્છિષ્યાઃ’ એવાં આત્મીય સંબોધનવાચક વચનો વાપરવામાં આવ્યાં છે; તે જ પ્રમાણે નારાયણગીતામાં પણ બધા જ વર્ગના આશ્રિતો માટે ‘શ્રૃણવન્તુ મામકાઃ સર્વે પુરુષા યોષિતસ્તથા ।’ એવાં આત્મીય વચનો વાપરેલાં છે (સ. જ. ૨, ૭, ૫). સર્વ સત્શાસ્ત્રોનો સાર પોતાની બુદ્ધિથી જાતે ઉધ્યત કરીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રી લખેલી છે (શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૨૦૨); નારાયણગીતા પણ ભગવાને ‘સર્વ સત્શાસ્ત્રોનો સાર’ કહેલો છે (સ. જ. ૨, ૭, ૪). શિક્ષાપત્રી ‘સર્વજીવહિતાવહ’ છે (શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૭); નારાયણગીતા પણ ‘સર્વજનહિતાવહ’ છે (સ. જ. ૨, ૭, ૧૦૫). શિક્ષાપત્રીને ‘મહાસુખ આપનારી અને જીવનના સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરનારી’ ગણાવેલી છે (શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૮ અને ૨૦૬); નારાયણગીતાને પણ આશ્રિતો માટે ‘મહાકલ્પલતા અને મનોવાંછિત સર્વ મનોરથો સિદ્ધ કરનારી’ કહેલી છે (સ. જ. ૨, ૭, ૧૦૬). શિક્ષાપત્રી ‘સર્વ શાસ્ત્રોમાં શિરોમણિ અને શ્રેષ્ઠ’ ગણાય છે; નારાયણગીતા પણ સર્વ શાસ્ત્રમાં ‘વરીયસી’ મનાય છે (સ. જ. ૨, ૭, ૧૦૭). શિક્ષાપત્રીમાં કહેલા ધર્મદિશો ‘ભગવદ્ધર્મો’ મનાય છે; નારાયણગીતામાં કહેલા ધર્મોને પણ ભાગવદ્ધર્મો કહેવામાં આવ્યા છે (સ. જ. ૨, ૭, ૫). શિક્ષાપત્રીમાં આચાર્ય, ત્યાગી, ગૃહસ્થ, સધવા-

વિધવા સ્ત્રીઓ અને રાજાઓ — સર્વ આશ્રિતોના ધર્મો, સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે વિભાગમાં સમજાવેલા છે; નારાયણગીતામાં પણ આચાર્ય સિવાય બાકીના બધા જ વર્ગના આશ્રિતોના ધર્મો, સાધારણ અને વિશેષ એવા બે વિભાગોમાં સમજાવેલા છે. શિક્ષાપત્રીમાં શ્લોક ૧૧થી ૧૨૧ સુધી, સર્વના સામાન્ય ધર્મો અને શ્લોક ૧૨૩થી ૨૦૨ સુધી વિશેષધર્મો સમજાવેલા છે; તે જ પ્રમાણે નારાયણગીતામાં પણ શ્લોક ૫થી ૫૫ સુધી સામાન્ય ધર્મો અને શ્લોક ૫૬થી ૧૦૫ સુધી વિશેષધર્મો સમજાવ્યા છે. બન્નેના શ્લોકબળ ઉપરથી સહજ સમજી શકાય તેમ છે કે શિક્ષાપત્રી એ નારાયણગીતાની વિસ્તૃત આવૃત્તિ છે; છતાં તે સાથે જ બન્ને પોતાની આગવી વિશિષ્ટતાઓ ધરાવે છે, એવો સ્વીકાર કરવો પડે તેમ છે. કેટલાક ધર્મદેશો શિક્ષાપત્રીમાં કહેલા છે, પણ નારાયણગીતામાં તે કહેલા નથી, એ હકીકતનો પણ સ્વીકાર કરવો પડે તેમ છે. શિક્ષાપત્રીમાં કહેલા ધર્મોની અવગણના કરીને મનસ્વી રીતે વર્તનારા કુબુદ્ધિવાળા કહેલા છે અને તે સંપ્રદાયથી બહાર છે એવું અન્ય આશ્રિતોએ સમજવાનું કહેલું છે (શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૮ અને ૨૦૭); નારાયણગીતામાં કહેલા ધર્મદેશોની ઉપેક્ષા કરીને સ્વચ્છંદે વર્તનારાઓને ‘અવિવેકી’ કહેલા છે અને ‘એમનો જન્મ એળે ગયો છે,’ એવું સમજવાનું કહેલું છે. શતાનંદ મુનિએ શિક્ષાપત્રી જેવી છે તેવી ઈદમ્ સત્સંગિજીવનના ચોથા પ્રકરણના ચુમ્માળીસમા અધ્યાયરૂપે ભગવાનની આજ્ઞા અને સંમતિથી ગૂંથી લીધી છે; નારાયણગીતાને એમણે સત્સંગિજીવનના બીજા પ્રકરણના સાતમા અધ્યાયમાં, જીવનલીલાના એક અલૌકિક ભાગ તરીકે ગૂંથી લીધી છે. શિક્ષાપત્રીની રચના ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કોઈના પ્રશ્નના જવાબરૂપે કરેલી નથી, પણ આશ્રિતોને સદ્ધર્મ અને ભાગવદ્ધર્મનું યથાર્થ રૂપ સમજાય અને દરેકને જીવનમાં એક અલૌકિક અવલંબન સાંપડે એવા હેતુથી સ્વેચ્છાથી કરેલી છે; જ્યારે નારાયણગીતાનો ઉપદેશ એમણે મુકુંદાનંદ વર્ણીના ‘પ્રભો ! બ્રૂહિ ધર્માચ્છેયઃપ્રસાધકાન્ । — હે પ્રભુ ! જે ધર્મોનું પાલન કરવાથી જીવપ્રાણીમાત્રનું આત્યંતિક શ્રેય થાય એ ધર્મોની વિગતો કૃપા કરીને

અમને સમજાવો,’ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં કહેવામાં આવેલો છે. શિક્ષાપત્રી નામનો અર્થ શિક્ષાર્થ પત્રી અથવા શિક્ષાયાપત્રી એવો થાય છે. શિક્ષા એટલે હિતતમ ઉપદેશ, જે ઉપદેશથી જીવપ્રાણીમાત્રનું આત્યંતિક હિત થાય એને શિક્ષા કહેવામાં આવે છે. એટલે મુમુક્ષુમાત્રનું આત્યંતિક કલ્યાણ જેથી સિદ્ધ થાય એવો ઉપદેશ જેમાં સમાયેલો હોય તેને શિક્ષાપત્રી કહે છે — કહેવામાં આવે છે. ગીતા શબ્દ આજે જુદા જુદા અનેક વિષયોનું નિરૂપણ કરતા ગ્રંથોને લગાડવામાં આવે છે; પણ એ શબ્દ મૂળ તો ભગવાને પોતે જે ઉપદેશ જીવપ્રાણીમાત્રના આત્યંતિક શ્રેય માટે આપ્યો હોય તેને જ લાગુ પડે છે. તેથી નારાયણગીતા નારાયણ મુનિ, જે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું દીક્ષાંત નામ છે એમણે સ્વમુખે અનેક જીવોના આત્યંતિક કલ્યાણ સાધવાના હેતુથી કહેલી છે; એટલે એનું નામ નારાયણગીતા પડેલું છે. આમ, શિક્ષાપત્રીની રચના અને નારાયણગીતાનો ઉપદેશ, બન્નેના હેતુઓ, અર્થો વિષયવિચારણા અને નિરૂપણશૈલી વચ્ચે આશ્ચર્ય સાથે આનંદ ઉપજાવે એવું સામ્ય પ્રવર્તે છે.

૮. શિક્ષાપત્રી અને નારાયણગીતાનું ઉપલક્ષ વાચન-શ્રવણ કરનારને એ ધર્મસૂત્રો અને સ્મૃતિઓમાં કહેલા ધર્મોનું જ નિરૂપણ કરે છે એવું લાગે એ સંભવિત છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ તો શિક્ષાપત્રીને સહજાનંદીય સ્મૃતિ તરીકે ઓળખાવેલી છે; કેટલાક વળી કહે છે કે એમાં આશ્રિતે શું કરવું જોઈએ અને શું ન કરવું જોઈએ એ વિધિ-નિષેધો સિવાય બીજું કંઈ જ કહેલું નથી. પ્રથમદર્શનીય આ પ્રમાણે જણાતું હોવા છતાં અમારે ભારપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે એ માન્યતા અધૂરી છે અને કંઈક અવળી પણ છે. અમારા આ વિધાનની યોગ્યતા-અયોગ્યતાનો વિચાર કરવા માટે ભગવદ્ગીતાનો દાખલો લેવો યોગ્ય થશે. ગીતાનું ઉપલક્ષ વાચન-શ્રવણ કરનાર એને તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ માને એ સ્વાભાવિક છે : કોઈ કહે છે કે એ કર્મયોગ શીખવે છે, કોઈ કહે છે જ્ઞાનયોગ, કોઈ કહે છે અનાસક્તિયોગ, કોઈ કહે છે ભક્તિયોગ, તો કોઈ વળી કહે છે કે એ સાંખ્યયોગ શીખવે છે. પણ જો આપણે પૂછીએ કે, અર્જુનને યુદ્ધભૂમિ ઉપર ગીતાનું જ્ઞાન આપવામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો હેતુ શો હતો ? શું

એ એને આત્મા-અનાત્માની વાર્તા શીખવવા માગતા હતા ? એમનો એ હેતુ ન હતો; એમનો હેતુ તો એક જ હતો; અર્જુનને યુદ્ધમાં જોડવો એ જ એક એમનો હેતુ હતો. એટલે તો ગીતામાં **યુદ્ધસ્વ** । શબ્દો આદેશરૂપે વારંવાર ઉચ્ચારવામાં આવેલા છે. અદ્વાર અધ્યાય અને સાતસો શ્લોકની ગીતા સાંભળ્યા પછી અર્જુને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને શું કહ્યું હતું એ હકીકત સૌ કોઈએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. ‘આત્મા અજર અને અમર છે; તેથી દેહ હણાયા છતાં એ હણાતો નથી’ એવું આત્મજ્ઞાન મને સાંપડ્યું છે, એવું અર્જુને કહ્યું નથી; ‘ભગવાન જ સર્વકર્તાહર્તા છે, એમનું જ ધાર્યું થાય છે, માણસ તો નિમિત્ત માત્ર છે,’ એવું જ્ઞાન મને થયું છે એવું પણ અર્જુને કહ્યું નથી. અર્જુન જેવો મહાવીર હતો તેવો મહાજ્ઞાની પણ હતો; એના જીવનના ઘણા પ્રસંગો ઉપરથી આ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે. એક પ્રસંગ લઈએ. યુદ્ધ શરૂ કરતા પહેલાં, એ લશ્કરી સહાય મેળવવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાસે જાય છે; એ જ ઉદ્દેશથી દુર્યોધન પણ ત્યાં આવેલો હોય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પસંદગી માટે બન્ને પાસે વિચિત્ર વિકલ્પ રજૂ કરે છે — એ કહે છે કે એક તરફ મારી અજેય મનાતી નારાયણી સેના રહેશે અને બીજી તરફ યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ધારણ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞાવાળો હું એકલો રહીશ; આ બે વિકલ્પોમાંથી જે તમને યોગ્ય લાગે તે પસંદ કરો. અર્જુન વચે નાનો હોવાથી અને મારી દૃષ્ટિ એના ઉપર પહેલી પડેલી છે તેથી પસંદગી કરવાનો પહેલો અધિકાર એનો રહેશે.’ વિચાર કરવા માટે પણ રોકાયા વિના અર્જુને તરત જ નિઃશસ્ત્ર એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પોતાના પક્ષે પસંદગી કરીને નમ્રભાવે યાચના કરી. દુર્યોધન નારાયણી સેના પોતાના પક્ષે મળવાથી ખૂબ ખુશ થઈ ગયો. એના ગયા પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પૂછે છે, ‘અજેય ગણાતી નારાયણી સેનાની પસંદગી કરવાને બદલે નિઃશસ્ત્ર એવા મારી પસંદગી કેમ કરી ?’ પસંદગીનું કારણ પૂછે છે ત્યારે અર્જુન જે જવાબ નિઃસંકોચ મને આપે છે તે એની પરિપક્વ જ્ઞાનદશાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. એ કહે છે, ‘જે પક્ષમાં પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ નારાયણ હોય છે ત્યાં જ શ્રી, વિજય, ધૃતિ, કીર્તિ, સુખ, શાંતિ અને શ્રેય કાયમ રહેલાં

છે.’ એવા જ્ઞાની અર્જુને ગીતાના સમગ્ર શ્રવણ પછી ગીતાનો સાર સમજાવે એવા માત્ર ત્રણ જ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે — ‘**કરિષ્યે વચનં તવ ।**’ ભગવાન પ્રત્યક્ષ મળ્યા પછી ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ અને તપતીર્થની પળોજણમાં ઊતરવું વ્યર્થ છે. ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કેવળ એમની પ્રસન્નતાર્થે જ કરવું એ જ પરમધર્મ અને એ જ પરમજ્ઞાન છે. જ્ઞાની અર્જુને એ અતિ સહેલો લાગતો પણ વ્યવહારમાં અતિ કઠણ કહેવાય એવો માર્ગ અપનાવ્યો. હેઠાં મૂકેલાં હથિયારો એ ફરીથી હાથમાં લે છે, યુદ્ધ કરે છે અને વિજેતા બને છે; એટલું જ નહિ પણ દેહ મૂક્યા પછી સર્વેશ્વર નારાયણની બાજુમાં ચિરસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. અર્જુન ભારપૂર્વક કહે છે કે આત્મા-અનાત્માના તત્ત્વજ્ઞાનથી કર્મ કરવાથી, કર્મ અને વાસનાનું બંધન છૂટતું નથી; પણ જો એ કર્મ, ભગવાનની આજ્ઞા સમજીને ભગવાનની પ્રસન્નતાર્થે કરવામાં આવે તો જ કદી ન છૂટે એવું બંધન છૂટી જાય છે અને કર્મ કરનાર પરમપદ પામે છે. ગીતાનો આ જ આદેશ છે, આ જ સાર છે. શિક્ષાપત્રી અને નારાયણગીતા પણ કહે છે કે અમુક કર્મધર્મ ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે એવી સમજણથી કરવાથી એનું બંધનકારકપણું નષ્ટ થતું નથી; પણ એ પ્રગટ ભગવાનની આજ્ઞા છે અને એક એમની જ પ્રસન્નતાર્થે કરવાનું છે એવી નિર્વિકલ્પ બુદ્ધિથી કરવામાં આવે તો એ કર્મ નિર્ગુણ બને છે. દા. ત., સૂર્યોદય પેહલાં ઊઠવું, આ આદેશ સ્મૃતિગ્રંથોમાં કે આરોગ્યશાસ્ત્રોમાં કહેલો છે તેથી યા એનું પાલન કરવાથી શરીરસ્વાસ્થ્ય જળવાય છે અને બીજાં કામો કરવાની સુવિધા સચવાય છે એવી સમજણથી સૂર્યોદય પેહલાં ઊઠવાથી કોઈનોય દી વળ્યો નથી કે વળતો નથી; પણ જો એ એમ નિશ્ચિત માને કે એ ક્રિયા કરવાની ભગવાનની આજ્ઞા છે અને એ ક્રિયા કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થશે તો એ ક્રિયા ભાગવદ્ધર્મ બને છે; અને એનું કલ્યાણ કરે છે. આશ્રિત, આ ગ્રંથોમાં કહેલા આદેશો પ્રગટ ભગવાનની આજ્ઞા છે એવું સમજીને અહં, મમત્વ અને આસક્તિના ભાવોરહિત બનીને એકમાત્ર પ્રગટ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે જ કરતો હોય છે. શિક્ષાપત્રી અને નારાયણગીતાના ધર્મદેશોને ભાગવદ્ધર્મો શા માટે કહેવામાં આવે છે તેનાં કારણો આ ઉપરથી વિવેકી વાચક સ્પષ્ટ સમજી શકશે.

૯. આટલી પૂર્વભૂમિકા કર્યા પછી હવે આપણે શિક્ષાપત્રી અને નારાયણગીતામાં જે ધર્મદેશો આપેલા છે તેનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ :

શિક્ષાપત્રીમાં માણસને પશુમાંથી માણસ બનાવે એવા ધર્મો પ્રથમ કહેવામાં આવેલા છે : કોઈ પણ જીવપ્રાણીની હિંસા કરવી, પછી તે દેવ, ધર્મ, શાસ્ત્ર કે બીજા કોઈ પણ નિમિત્તે હોય તોપણ હિંસા કરવી એ પશુનો ધર્મ છે. જેમ બીજાની હિંસા કરવી એ પશુનો ધર્મ છે તેમ પોતાની હિંસા કરવી એ પણ પશુનો ધર્મ છે. ચોરી કરવી, વ્યભિચાર કરવો, અભક્ષ્ય પદાર્થ ખાવો અને અશુદ્ધ જળનું પાન કરવું એ પશુનો ધર્મ છે; દેવ, સદ્ધર્મ, સત્શાસ્ત્ર, સાધુ, બ્રાહ્મણ, સતી વગેરેની નિંદા કરવી યા સાંભળવી એ પશુનું કાર્ય છે. માણસ પોતાને પશુથી શ્રેષ્ઠ માને છે પણ જીવનવ્યવહારની હકીકતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ પશુથી ઊતરતો હોય, એવી રીતે જ જીવનમાં વર્તતો જણાય છે. એટલે શિક્ષાપત્રીમાં પ્રથમ માણસને પશુ મટીને માનવ બનવાનું સમજાવવામાં આવ્યું છે, નારાયણગીતામાં એ વાત પછી કહેલી છે; પણ માણસે પોતાની દિનચર્યાની શરૂઆત કેવી રીતે કરવી એ વાત પ્રથમ કહેલી છે. માણસે સૂર્યોદય પહેલાં બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠવું જોઈએ અને વિધિવત્ ભગવાનનું નામસ્મરણ કરવું જોઈએ; એ પછી જ દૈહિક ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ. શિક્ષાપત્રીમાં પણ આ પ્રકારની આજ્ઞા કરેલી છે (શિ. શ્લોક ૪૮). માણસ પોતાની દિનચર્યાની ક્રિયાઓ જ્યારે અહં, મમત્વ અને આસક્તિના ભાવોયુક્ત બનીને કરે છે ત્યારે એ ક્રિયા ગમે તેવી શુભ હોય, શુભ હેતુવાળી હોય તોપણ સંસૃતિજનક જ બને છે; પણ જીવનનું નાનુંમોટું દરેક પગલું જો એ ભગવાનની ઈચ્છા અને આજ્ઞા સમજીને કેવળ એમની પ્રસન્નતા માટે એમની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કરે તો એ પગલું એનું પ્રેય અને શ્રેય બન્ને આ જીવનમાં જ સિદ્ધ કરે છે.

૧૦. વેદાદિક સત્શાસ્ત્રોએ દ્વિજમાત્ર માટે રોજ છ પ્રકારનાં કર્મો કરવાનું આવશ્યક લેખ્યું છે — સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ અથવા તર્પણ, સ્વાધ્યાય અને દેવપૂજા. આ છ પ્રકારનાં કર્મો કર્યા સિવાય એણે ભોજન ન લેવું જોઈએ. શિક્ષાપત્રી અને નારાયણગીતામાં એકલા દ્વિજ

આશ્રિતોએ નહિ, પણ આશ્રિત સત્સંગીમાત્રે (જેમાં સ્ત્રી અને શૂદ્રનો પણ સમાવેશ થાય છે) નીચે જણાવેલાં છ પ્રકારનાં કર્મો, ભગવદાજ્ઞા સમજીને નિત્ય અવશ્ય કરવાનો આદેશ આપેલો છે : સ્નાન, ભગવાનનું ધ્યાન, પૂજા, જપ, ગુણકીર્તન અને સત્સંગ — એ સંપ્રદાયના આશ્રિત માત્રે કરવાનાં છે. **સર્વેષાં ષટ્કર્માણિ દિનેદિન ।** (સ. જી. ૨, ૭, ૧૦૦). શિક્ષાપત્રીમાં દેવનૈવેદ્ય યા યજ્ઞશેષ તરીકે પણ માંસભક્ષણ અને સુરાપાન કરવાનો સંપૂર્ણ નિષેધ કર્યો છે; નારાયણગીતામાં એનો તથા ભાંગ, ગાંજો, તમાકુ વગેરે અભક્ષ્ય પદાર્થોનો સ્પર્શ કરવાનો પણ નિષેધ કરેલો છે (સ. જી. ૨, ૭, ૧૫). શિક્ષાપત્રીમાં ‘સ્ત્રીના મુખેથી પુરુષે જ્ઞાનવાર્તા ન સાંભળવી (શિ. શ્લોક ૩૪), એવી સર્વસામાન્ય આજ્ઞા કરીને, ‘સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને ભગવાનની કથા-કીર્તન પણ ન કરવું’ એવી આજ્ઞા ત્યાગીઓના વિશેષધર્મ તરીકે કરેલી છે (શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૧૭૯); નારાયણગીતામાં એ ઉપરાંત ગૃહસ્થ આશ્રિતો માટે ‘સમીપ સંબંધવાળી ન હોય એવી સ્ત્રીને જાહેરમાં યા ખાનગીમાં પણ ભગવદ્વક્ત્રવાર્તા ન સંભળાવવાનો આદેશ આપેલો છે — સમીપ સંબંધવાળી સ્ત્રીને પણ ભગવત્કથાવાર્તા કહેવાનો પ્રસંગ આવે તો તે નજીકથી નહિ પણ યોગ્ય અંતર રાખીને કહેવાની છૂટી આપી છે (સ. જી. ૨, ૭, ૭૯). શિક્ષાપત્રીમાં ભગવાન અને ભગવાનના અવતાર સ્વરૂપોનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કર્યું હોય એવાં શાસ્ત્રો વાંચવા કે સાંભળવાનો નિષેધ કરેલો છે (શિ. શ્લોક ૨૯); નારાયણગીતામાં પણ એવાં નરનારી, પછી તે સંપ્રદાયનાં આશ્રિતો હોય તોપણ તેમનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે (સ. જી. ૨, ૭, ૨૭). શિક્ષાપત્રીમાં સ્ત્રી, દ્રવ્ય અને રસાસ્વાદમાં, ધર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની ઓથ લઈને આસક્ત વર્તતા હોય એવાનો સંગ કદી ન કરવાની આજ્ઞા સામાન્યધર્મમાં કહેલી છે (શિ. શ્લોક ૨૮); નારાયણગીતામાં એવાં નર અને નારી **મત્સપ્રદાયર્લિંગં ચ વિભ્રદ્યો બહિરુત્તમમ્ ।** સંપ્રદાયનાં આશ્રિત હોય અને બહારથી ઉત્તમ જણાતાં હોય તોપણ તે આરૂઢ પતિત છે એમ માનીને તેનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવાનું કહેલું છે (સ. જી. ૨, ૭, ૨૮).

શિક્ષાપત્રીમાં સ્વપરદ્રોહજનનં સત્ય ભાષ્યં ન કર્હિચિત્ । એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરેલી છે (શિ. શ્લોક ૨૬); નારાયણગીતામાં હિતાવહં પરેષાં ચ કર્તવ્યં સત્યભાષણમ્ । - બીજાઓનું હિત થાય એવું સત્યવચન બોલવું (સ. જી. ૨, ૭, ૪૮) કહેલું છે. શિક્ષાપત્રીમાં ધર્મર્થે પણ ચોરી કદી ન કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે (શિ. શ્લોક ૧૭); નારાયણગીતામાં સ્તેયં વર્જ્યં ચ સર્વથા (સ. જી. ૨, ૭, ૪૮) - આપત્કાળમાં પણ ચોરી કરવી નહિ એટલું જ કહેલું છે.

૧૧. નારાયણગીતામાં બે આદેશો ખૂબ ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યા છે : (૧) જે પ્રાસન્નહ્રાત્મવિજ્ઞાન હોય એટલે પોતાનો આત્મા બ્રહ્મ છે એવી નિષ્ઠા જેની પરિપક્વ થયેલી હોય તેવો હોય; પણ જો એ પોતાને જે બ્રહ્મ એટલે પરબ્રહ્મ માનતો હોય અને પોતે પરમાત્માનો દાસ છે એવું ન માનતો હોય તેનો આરૂઢ પતિત તરીકે દૂરથી જ ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને (૨) બૃહસ્પતિને પણ ઝાંખા પાડે એવો વિદ્યાવાચસ્પતિ હોય, પણ જો તે એક યા બીજી રીતે યુક્તિપ્રયુક્તિથી ભગવાનના દિવ્ય આકારનું ખંડન કરતો હોય તો તેનો પણ ઊલટી થયેલા અન્નની માફક દૂરથી જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ બે પ્રકારના પુરુષોનો સંગ કરવાના પરિણામે માણસના આત્માનો દ્વાસ-સંપૂર્ણ દ્વાસ થાય છે. નારાયણગીતામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ધર્મ એ ભક્તિનું ઉત્તમાંગ એટલે મસ્તક છે, જ્ઞાન એ હૃદય છે અને વૈરાગ્ય એ પગ છે. શરીર ઉપરથી માથું દૂર કરવામાં આવે ત્યારે શરીરને શબ કહેવામાં આવે છે અને પછી તેને બાળી યા દાટી દેવું પડે છે. શિક્ષાપત્રીમાં આવી કોઈ ઉપમાનો આધાર લીધેલો નથી; પણ ભારપૂર્વક કહેલું છે, સર્વ સત્શાસ્ત્રોનો સાર 'ધર્મેણ સહિતા કૃષ્ણભક્તિ કાર્યેતિ તદ્રહઃ । - ધર્મયુક્ત જ ભગવાનની ભક્તિ નિરંતર કરવી એ જ છે. તેથી વિવેકી આશ્રિતોએ જીવનમાં ધર્મનો ત્યાગ કદી ન કરવો જોઈએ. જગતમાં શાસ્ત્રો અને સત્શાસ્ત્રો જાતજાતનાં ઘણાં છે; એમાંથી શિક્ષાપત્રીએ વેદ, વ્યાસસૂત્ર, શ્રીમદ્ભાગવત, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, વિદુરનીતિ, વિષ્ણુસહસ્રનામ, સ્કંધપુરાણના વિષ્ણુખંડમાં કહેલું વાસુદેવમાહાત્મ્ય અને મિતાક્ષરા-

ટીકાયુક્ત યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ - એટલાં પોતાનાં પ્રિય શાસ્ત્રો તરીકે સ્વીકારેલાં છે; નારાયણગીતામાં બીજાં શાસ્ત્રો અંગે આ પ્રકારની સ્પષ્ટતા કરેલી નથી. તે જ પ્રમાણે ધર્મ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને ભક્તિનો અત્યુત્કર્ષ કહેતાં હોય એવાં વચનોનો સમન્વય કરેલા સમૂહને ભાગવદ્ધર્મ તરીકે સ્વીકારીને તેનું પાલન કરવું જોઈએ એવી સ્પષ્ટતા પણ નારાયણગીતામાં કરેલી નથી. જીવનમાં અર્થપ્રાપ્તિ અને અર્થવ્યવહાર એ પણ ચાર પુરુષાર્થોમાંનો એક પુરુષાર્થ છે; શિક્ષાપત્રીમાં એ અંગે જેવા સ્પષ્ટ આદેશો આપેલા છે તેવા નારાયણગીતામાં આપેલા નથી, પણ એમાં ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે, 'શુકદેવની માફક નૈર્ગુણ્યાવસ્થાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો હોય એવા 'બ્રહ્મભૂત' પુરુષે પણ શુકદેવજીની જેમ ભગવાનનાં લીલાચરિત્રોની કથા અને ગુણાનુવાદનું કીર્તન નિરંતર કરવું જોઈએ' (સ. જી. ૨, ૭, ૪૧). બીજી જે મહત્ત્વની વાત નારાયણગીતા કહે છે તે એ છે, 'રંકા અપિ હરેભક્તા નાવમાન્યા હિ કર્હિચિત્ । - ભગવાનના ભક્તો જગતની દૃષ્ટિએ રંક-ગરીબ હોય, દુર્બળ હોય તોપણ તેમની અવગણના કદી ન કરવી જોઈએ (સ. જી. ૨, ૭, ૪૪). જાણતાં યા અજાણતાં નાનુંમોટું અપકૃત્ય થઈ જાય તો તેનું તત્કાળ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા કરેલી છે (શિ. શ્લોક ૮૨); પણ નારાયણગીતામાં જુદા જુદા પ્રકારનાં અપકૃત્યો બદલ જુદા જુદા પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તોની થોડી વિધિઓ કહેલી છે. પોતાના આચાર્યને પોતાને ગામે આવતા સાંભળીને આશ્રિતોએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ એ અંગે શિક્ષાપત્રીમાં જે પ્રકારની આજ્ઞાઓ કરેલી છે (શિ. શ્લોક ૭૨); તે જ પ્રમાણે નારાયણગીતામાં પણ આચાર્ય શબ્દ વાપરીને આજ્ઞાઓ કરવામાં આવી છે (સ. જી. ૨, ૭, ૫૧). શિવાલયાદિક દેવમંદિર માર્ગમાં આવે તો તે મંદિરમાં જઈને આદરથી એ દેવનું દર્શન કરવાની આજ્ઞા શિક્ષાપત્રીમાં કરેલી છે (શિ. શ્લોક ૨૩); નારાયણગીતામાં દેવાલય દૂરથી દેખાય એટલે દૂર રહ્યા રહ્યા પણ નમસ્કાર કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે (સ. જી. ૨, ૭, ૫૪).

૧૩. શિક્ષાપત્રી અને નારાયણગીતામાં આપેલા ધર્મદિશોની વિગતો

અમે અત્રે બન્ને વચ્ચે તુલના કરવાના હેતુથી દર્શાવેલી નથી પણ શિક્ષાપત્રી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જાતે લખેલી છે એ હકીકત દાખવવાના એકમાત્ર હેતુથી દર્શાવેલી છે. વિવેકી વાચક આ હેતુ બરાબર સમજશે એવી આશા છે.

૩૯. તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।

“... મારું એવું દૃઢપણે માનવું છે કે પરમાત્મા દરેકની સાથે પોતાની અંતર્યામી શક્તિએ કરીને છે જેથી જે મનુષ્ય, એ પરમાત્મા પોતાની પાસે સદા છે જ એમ માનીને કે જાણીને સદાચાર પાળે છે તે હમેશાં સુરક્ષિત, સબળ અને સુખી રહે છે. તેટલા સારુ ‘શિક્ષાપત્રી’ શ્લોક ૧૦૭માં પરમાત્માએ પોતે ક્યાં રહે છે તે હકીકત સ્પષ્ટ અને સરળ શબ્દોમાં જણાવી છે. પણ તે ઉપર ધ્યાન રહેતું નથી તેથી નિર્બળ રહેવાય છે ને લાલચને વશ થઈ સદાચારનું ઉલ્લંઘન થાય છે. ‘સદાચાર’ શબ્દનો સ્પષ્ટ અર્થ સારું વર્તન એવો થાય છે. અને એ સારું વર્તન એ જ ધર્મ કહ્યો છે. કયું વર્તન સારું કહેવાય એમાં મતભેદ છે. પણ એક વાત નિશ્ચિત છે કે પરમાત્મા કહે તે પ્રમાણે વર્તન કરવું તે સારું વર્તન કહેવાય. ‘શિક્ષાપત્રી’ પરમાત્માએ સર્વ જીવનું હિત કરવા લખી છે, જેથી તે પ્રમાણે વર્તન કરવું તે જ ધર્મ, તે જ ભક્તિ કહેવાય અને જ્યાં ધર્મ-ભક્તિનું એકીકરણ થાય ત્યાં જ પરમાત્માનું પ્રાગટ્ય થાય છે ને સુખી થવાય છે. ...”

જીવનમાં સૌ કોઈને સુખ જોઈએ છે; શાંતિ, આનંદ અને પ્રકાશ જોઈએ છે; દુઃખ, અશાંતિ, કલેશ, શોક અને અંધકાર કોઈનેય જોઈતાં નથી. હજારો વર્ષો પહેલાં વૈદિક મંત્રોના દ્રષ્ટા, પરમ ભાગવત ઋષિમુનિઓએ તેથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરીને માગ્યું છે, ‘તમસો મા જ્યોતિર્ગમય । પાંચ દસકા પહેલાં ગુજરાતના મહાકવિ ન્હાનાલાલે ઋષિમુનિઓની આ પ્રાર્થનાનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરીને વિનમ્ર ભાવે ભગવાન પાસે યાચના કરી છે, ‘ઊંડા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લઈ જા.’ એ પછી નરસિંહરાવ જેવા કવિએ પણ હાથ જોડીને ભગવાન પાસે એ જ માગણી કરી છે, ‘પ્રેમળ જ્યોતિ તારો દાખવી, મુજ જીવનપંથ ઉજાળ.’ પણ વિજ્ઞાનના સહારે જીવનમાં આશ્ચર્યજનક સિદ્ધિઓ મેળવી રહેલો માનવી આજે સહજ પ્રશ્ન કરે, ‘હવે માનવજીવનમાં અંધારું રહ્યું નથી, આંખો આંજી દે એવો ઝળહળતો પ્રકાશ સર્વત્ર રેલાઈ રહેલો છે ત્યારે હવે આ પ્રકારની પ્રાર્થના અને યાચના કરવાની શી જરૂર છે?’ એ ખરું છે કે માણસ આજે વગર પાંખે આકાશમાં અધ્ધર ઊડી શકે છે; ઘરના એક ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં દૂરદર્શન અને દૂરશ્રવણ કરી શકે છે; આકાશમાં ચંદ્રલોકની સફર કરી શકે છે; જ્યાં જીવન કે પ્રકાશ નથી એવું માનવામાં આવતું હતું એવા સમુદ્રના તળિયે આરામથી દિવસો સુધી વિચરી શકે છે; કાજળ જેવી કાળી રાતને પણ ઝળહળતા પ્રકાશવાળા દિવસ જેવી બનાવી શકે છે. માણસની પ્રત્યક્ષ હાજરી વિના માર્ગ ઉપર માણસોની અને વાહનોની અવરજવરનું નિયમન કરી શકે છે; શરીરનું

કોઈ અંગ ભાંગ્યુંતૂટ્યું યા સડીબગડી ગયું હોય તો તેના બદલે નવું અંગ બેસાડી શકે છે; વિજ્ઞાન અને યંત્રોના સહારે પહેલાં ન જોઈ-સાંભળી હોય યા ન કલ્પી હોય એવી સુવિધાઓ અને સગવડો એણે જીવનમાં આજે મેળવી છે — હજી મેળવતો જાય છે. એણે જીવનમાં અદ્ભુત કહેવાય એવી ભૌતિક પ્રગતિ સાધી છે અને વધારે મોટા પ્રમાણમાં બીજી સિદ્ધિઓ મેળવવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે, એ હકીકતનો ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. પણ જો એમ પૂછવામાં આવે કે એ પ્રગતિના પરિણામે એના જીવનમાં સાચું સુખ, સાચી શાંતિ, સાચો પ્રકાશ અને આત્યંતિક શ્રેય સાંપડ્યાં છે કે કેમ ? અથવા સાંપડે એવી સ્થિતિ સર્જાઈ છે કે કેમ ? તો એનો જવાબ નકારમાં આપવો પડે તેમ છે. માણસ આખી જિંદગી દળે છતાં કુલડીમાં સમાય એટલો પણ લોટ ન મેળવે એના જેવી ભારે દુઃખ ઉપજાવે એવી પરિસ્થિતિ આજે પેદા થઈ છે અથવા પેદા થઈ રહેલી છે. એટલે જ વિવેકી સજ્જનો ‘ઊંડા અંધારેથી પરમ તેજે’ લઈ જવાની યાચના કરે છે. આ નાનકડા લેખમાં એ યાચના કરવાનાં કારણોની વિગતોનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૨. કારણોની વિગતોમાં ઊતરીએ તે પહેલાં પ્રાર્થનામાં વપરાતા ‘તમસ્’ શબ્દના અર્થનો થોડો વિચાર કરવો યોગ્ય છે. ‘તમસ્’ એટલે અંધારું, આ સામાન્ય અર્થ ઉપરાંત બીજા પણ અર્થો થાય છે. ‘તમસ્’ એટલે અજ્ઞાન, અવિદ્યા, મોહ, ઉદ્વેગ, શોક, ભ્રમ, ભૂલ, પાપ, રાહુ વગેરે. જે માયા જીવપ્રાણીમાત્ર માટે સંસૃતિનું કારણ જણાય છે એ સ્વરૂપે જડચિદાત્મક છે અને સ્વભાવે ત્રિગુણાત્મક છે; સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો માયાના સર્ગો ગણાય છે. જે દેહનું અવલંબન કરીને જીવપ્રાણીમાત્ર કર્મો કરે છે અને શબ્દાદિક પંચવિષયોનો ઉપભોગ કરે છે એ દેહ પણ ત્રિગુણાત્મક છે, એટલે સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણાત્મક છે. ‘સત્ત્વગુણ’ સ્વરૂપે અને સ્વભાવે શ્વેત, શુદ્ધ અને શાંત છે, ‘રજોગુણ’ સ્વરૂપે અને સ્વભાવે રાતોપીળો, અસ્થિર અને અશાંત છે; જ્યારે ‘તમોગુણ’ સ્વરૂપે કાળો અને કુરૂપ છે તથા સ્વભાવે કૂર, ઉગ્ર અને અંધકારમય છે. ‘તમસ્’ તમોગુણનું બીજું નામ છે. માણસ જે દેહના

લાલનપાલન માટે આડુંઅવળું અને ઊંધુંચતું કર્યા કરે છે તે દેહના બંધારણમાં પણ તમસ્ — તમોગુણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. જગતમાં સંપત્તિ બે પ્રકારની ગણાય છે : દૈવી અને આસુરી. દૈવી સંપત્તિ શુભ, સુખકર, શાંતિપ્રદ અને મોક્ષોપકારક મનાય છે; જ્યારે આસુરી સંપત્તિ અશુભ, દુઃખકર, અશાંતિપ્રદ અને સંસૃતિજનક ગણાય છે. તમસ્ એ આસુરી સંપત્તિનું સ્વરૂપ છે. સમજુ અને શાણા ગણાતા માણસમાં પણ જ્યારે તમસ્ વ્યાપે છે ત્યારે પ્રથમ એ અપ્રકાશ - અંધકારનો ભોગ બને છે; જીવનમાં જ્યારે અંધકાર વ્યાપે છે ત્યારે માણસ અપ્રવૃત્તિમય બને છે. પ્રયોજન વિના જેમાં લાભ કંઈ ન હોય, પણ હાનિનો પાર ન હોય એવી વ્યર્થ ચેષ્ટાઓ કરે છે. માણસમાં જ્યારે તમસ્ વ્યાપે છે ત્યારે એ પ્રમાદી બને છે. એટલે આળસુ અને દીર્ઘસૂત્રી બનીને નિષ્ક્રિય બને છે; માણસમાં જ્યારે તમસ્ વ્યાપે છે ત્યારે એ મોહવશ બને છે અને અસત્યને સત્ય, અધર્મને ધર્મ, પરધર્મને સ્વધર્મ, અનીતિને નીતિ, અનાચારને સદાચાર, અન્યાયને ન્યાય, અજ્ઞાનને જ્ઞાન અને દેહબુદ્ધિવાળા પ્રેમને ભક્તિ માને-મનાવે છે; કરવા યોગ્ય કર્મો કરતો નથી પણ ન કરવા યોગ્ય કર્મો જ કરે છે. માણસમાં જ્યારે તમસ્ વ્યાપે છે ત્યારે એ વિચારે છે તેથી વિરુદ્ધ બોલે છે અને બોલે છે તેથી વિરુદ્ધ ચાલે છે. માણસમાં જ્યારે તમસ્ વ્યાપે છે ત્યારે એનામાં તમસ્નાં સંતાનો — પાખંડ, ધમંડ, અભિમાન, ક્રોધ, કૂર અને કઠોર વાણી, નિર્લજ્જ વર્તન, નાસ્તિકતા, અવળચંડાઈ અને અજ્ઞાન ઘર કરીને રહે છે. ‘તમસ્’ એટલે બુદ્ધિક્ષય. બુદ્ધિભ્રમના પરિણામે બુદ્ધિનો દ્વાસ થાય છે અને બુદ્ધિનો દ્વાસ થતાં વિનાશ થાય છે. જ્યોતિષ અને ખગોળવિદ્યાના વિશારદો કહે છે કે કાળનું પરિમાણ યુગ કહેવાય છે; એવા યુગ ચાર છે — સત્યયુગ, ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગ. સત્યયુગ સત્ત્વગુણનો યુગ ગણાય છે; ત્રેતાયુગ સત્ત્વ અને રજોગુણનો મિશ્રયુગ ગણાય છે; દ્વાપર રજોગુણનો યુગ કહેવાય છે, અને કળિયુગ તમોગુણનો યુગ ગણાય છે. તમસ્ એ કળિયુગનું એટલે અંધકારયુગનું બીજું નામ છે. માણસે આજે સાધેલી કે સાધવાની પ્રગતિનો વિચાર કરતી વખતે તમસ્ શબ્દના આ અર્થો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

૩. આ સાથે જ વિવેકી માણસે બીજી એક વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. જીવપ્રાણીમાત્રને ભગવાને આંખ, કાન, નાક, ત્વચા અને રસના એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; હાથ, પગ, પાચુ, ઉપસ્થ અને જીભ (વાક) એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચાર અંતઃકરણો અને પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન એ પાંચ પ્રાણોયુક્ત પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચભૂતનો બનેલો દેહ આપેલો છે તે **માત્રાર્થ ચ ભવાર્થ ચ હ્યાત્મનેઽકલ્પનાય ચ** । આપેલો છે.

(૧) **માત્રાર્થ** એટલે શબ્દાદિક પંચવિષયોનો ઉપભોગ કરવારૂપી કર્મ કરવું તે, (૨) **ભવાર્થ** એટલે આ જન્મમાં કરવાનાં બાકી રહેલાં કર્મો કરવા માટે તેમ જ આ જન્મમાં જે કર્મોનું ફળ ભોગવવાનું બાકી યા અધૂરું રહ્યું હોય તે પૂરું કરવા સારુ; તથા સંચિત કર્મના મહાપુંજમાંથી જે કર્મો ફળ ભોગવવા માટે પરિપક્વ થયાં હોય તે કર્મોનું ફળ ભોગવવા સારુ જન્મજન્માંતરમાં જવું તે; અને (૩) **હ્યાત્મનેઽકલ્પનાય ચ** । એટલે પોતાના આત્માનું શ્રેય સાધવું તે. જોકે મનુષ્યદેહના વિનિયોગ માટે ઉપર્યુક્ત ત્રણ કારણો જણાવેલાં છે, પણ ખરું કારણ તો એક જ છે **હ્યાત્મનેઽકલ્પનાય** । આત્મશ્રેય સિદ્ધ કરવું એ જ સાચું કારણ છે. સર્વકારણના કારણ, સર્વકર્તા શ્રીહરિએ કર્મના ન્યાયના જે સિદ્ધાંતો જગતમાં પ્રવર્તવેલા છે તેનાં મુખ્ય પાંચ લક્ષણો છે : (૧) માણસ જ્ઞાની, ભક્ત કે યોગી હોય, અથવા અજ્ઞાની, અભક્ત અને ભોગી હોય પણ એ ક્ષણવાર પણ કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી; શબ્દાદિક પંચવિષયોનો ઉપભોગ કર્યા સિવાય એ ક્ષણવાર પણ રહી શકતો નથી. (૨) કર્મનું ફળ કર્મ કરનારે અવશ્યમેવ ભોગવવું પડે છે. (૩) ‘જેવું કરો તેવું પામો’ એવો ન્યાય વ્યાપક હોવા છતાં એ ન્યાયના પ્રવર્તક પરમાત્મા સર્વકર્મફળપ્રદાતા છે; કારણ એ એકલા જ કર્તુમ્, અકર્તુમ્ અને અન્યથાકર્તુમ્ શક્તિ ધરાવે છે. (૪) કર્મ, પછી તે શુભ હોય કે અશુભ, પણ પરિણામે **પુનરપિજનનં પુનરપિમરણં** એટલે સંસૃતિનું કારણ બને છે, અને (૫) ઉપર જણાવેલ ચાર લક્ષણોનો વિચાર કરીને માણસે એવી રીતે કર્મ કરવાં જોઈએ કે જેના પરિણામે કર્મ એને માટે બંધનનું

નહિ પણ મોક્ષનું કારણ બને. કર્મના આ સનાતન સિદ્ધાંતોનો અર્થ એ થાય છે કે દેવોને પણ દુર્લભ ગણાતો મનુષ્યદેહ જ્યારે જીવને મળે છે ત્યારે એણે એનો ઉપયોગ પોતાને બંધન ન થાય અથવા પોતાને જે બંધન થયેલું છે તેમાં વધારો ન થાય પણ નાબૂદ થાય અને પોતાનું આત્યંતિક કલ્યાણ સિદ્ધ થાય એવી રીતે જ કરવો જોઈએ. શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો તેથી જ કહે છે કે, મનુષ્યદેહનો વિનિયોગ માણસે **વિષયતો વિરતિશ્ચ હરૌ રતિઃ** । શબ્દાદિક માયિક પંચવિષયો અને કર્મમાંથી વિરતિ એટલે પાછા હઠવું તે અને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં રતિ એટલે અલૌકિક અને આત્મીય પ્રેમથી જોડાઈ જવું તે — આ બે કામ માટે જ કરવો જોઈએ; જ્યારે માણસ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા અણમોલ અવસરનો ઉપયોગ એ રીતે કરતો નથી પણ કેવળ **માત્રાર્થ** એટલે વિષયભોગ ભોગવવા કરે છે ત્યારે પરિણામે એ ભવોભવ ભવાટવીમાં ભટકતો ફરે છે. જગતના કોઈ પણ ધર્મનો, ધર્મશાસ્ત્રનો કે સત્પુરુષનો સંગસમાગમ કરીએ તોપણ એ બધાએ એક જ વાત કહી છે અને આજે પણ કહે છે કે ‘કર્મ કરવાનો અને શબ્દાદિક વિષયોનો ઉપભોગ કરવામાં કોઈ નિષેધ કરતું નથી; પણ એ કર્મ અને ઉપભોગ એવી રીતે કરવો જોઈએ કે જેથી આત્મશ્રેય સાધવામાં સફળતા મળે.’ ધર્મશાસ્ત્રો અને સર્વ સત્પુરુષોએ કહેલી આ સિદ્ધાંતવાત જ્યારે માણસે સાધેલી પ્રગતિનો આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

૪. રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો દુનિયાને — વ્યક્તિને, સમાજને અને દેશને વિકસિત, અર્ધવિકસિત, અલ્પવિકસિત અને અવિકસિત એવા ચાર વિભાગોમાં વહેંચીને વર્ણવે છે; પણ એ બધા એક બાબતમાં એકમત છે કે, વ્યક્તિને વિચાર, વાણી અને વર્તનની સ્વતંત્રતા હમેશાં હોવી જોઈએ. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, માનવજીવનના ધ્યેય તરીકે સર્વથા આવકાર્ય, આદરણીય અને સર્વશ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે. સ્વતંત્રતા, માણસને એકલાને નહિ, પશુપંખીને પણ અતિ પ્રિય હોય છે; નાનીમોટી દરેક વ્યક્તિ તેથી સ્વતંત્રતા ભોગવે એ સ્થિતિ હમેશાં ઇચ્છવાજોગ છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે આજે વ્યક્તિ સાચા અર્થમાં સ્વતંત્ર છે ખરી ? આનો

જવાબ જો તટસ્થ દૃષ્ટિએ આપવાનો હોય તો સ્પષ્ટ નકારમાં જ આપવો પડે તેમ છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની મોટી વાતો કરનારા મુદ્દાની એક વાત હમેશાં વીસરી જાય છે કે સ્વતંત્રતા એ સાપેક્ષ તત્ત્વ અને સ્થિતિ છે — એ મુદ્દાની વાત આજે મોટે ભાગે ભૂલી જવામાં આવે છે. એક વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા, બીજી વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા ઉપર અવલંબિત છે; એક વ્યક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં અને જે રીતે બીજી વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા સહી શકે અને સન્માની શકે છે તેટલા પ્રમાણમાં અને તે રીતે એની સ્વતંત્રતાનું સત્ત્વ સચવાય છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને શોભે છે. પણ આજે તો વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશ પોતાની સ્વતંત્રતા બીજાની સ્વતંત્રતાના ભોગે જ મેળવે છે, પોષે છે અને દૃઢ કરે છે; એ હકીકત કડવી અને અણગમતી છે છતાં એનો સ્વીકાર કર્યો જ છૂટકો છે. પિતાપુત્ર, પતિપત્ની, ભાઈભાઈ, મિત્રમિત્ર, ગુરુશિષ્ય, સ્વામીસેવક, શેઠનોકર, રાજાપ્રજા, સમાજસમાજ અને દેશદેશ મોટા ભાગે સ્વતંત્રતાના નામે આજે સ્વાર્થને પોષતા હોય તેમ જણાય છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નામે માણસ, સમાજ અને દેશ આજે પશુને પણ સારો કહેવડાવે એવો સ્વચ્છંદાચાર ઘણી વખત આચરી રહેલા જણાય છે. આજે શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ અને સુધારકપણાના નામે મુક્ત આચારવિચાર અને વિહાર વ્યાપક પ્રમાણમાં થઈ રહેલો જણાય છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નામે આજે ભારતનો નાગરિક વિચાર, વાણી, વેશભૂષા, રીતરિવાજ અને રહેણીકરણીમાં અભારતીય અથવા વિલાયતી બન્યો છે — બનતો જાય છે; વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નામે આજે એક પરણિત સ્ત્રી યા પુરુષ બીજા પરણિત યા અપરણિત પુરુષ યા સ્ત્રી સાથે પતિપત્ની જેવો સંબંધ અને વ્યવહાર રાખતા થયા છે. લોકવ્યવહારમાં એને આડો વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે; પણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના હિમાયતીઓ એને પ્રેમનું રૂપાળું નામ આપે છે. સ્ત્રી અને પુરુષના જીવનમાં સમાજમાં લગ્નપ્રસંગ એક પવિત્ર સંસ્કાર યા સન્માનનીય કરાર છે, એ દૃષ્ટિ અને વૃત્તિ આજે વિસરાતી જતી જણાય છે; અને એ મહામૂલો પ્રસંગ સ્વેચ્છા પ્રમાણે ગમે ત્યારે બદલી શકાય એવી જીવનવ્યવસ્થાનું રૂપ ધારણ કરતો જાય છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નામે જીવનની એ વિકૃતિને કાયદાની મહોર

મારવાનો બુદ્ધિશાળી પુરુષો આજે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નામે લગ્નવિચ્છેદ યાને છૂટાછેડાના પ્રસંગો પશુઓમાં મનાય છે તેમ જીવનની એક સ્વાભાવિક અને સામાન્ય ઘટના મનાવા લાગી છે. આજે જગતમાં કુંવારી માતાઓનું પ્રમાણ ભયજનક રીતે વધી રહ્યું છે. સત્તાવાર અંદાજ પ્રમાણે ઈ.સ. ૧૯૭૭-૭૮માં એક કરોડ અને સિત્તેર લાખ કુંવારી માતાઓ જગતમાં વિચરે છે. ખૂબ શિક્ષિત, સંસ્કારી, વિકસિત અને સમૃદ્ધ ગણાતા અમેરિકામાં તો એક મોજણી પ્રમાણે દર પાંચ પ્રસૂતા નારીમાં એક કુંવારી કિશોરી હોય છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નામે આજે શિક્ષિત અને સંસ્કારી તરીકે પોતાને ઓળખાવતા વર્ગમાં કેફી યાને માદક પીણાંનું વ્યસન ચિંતાજનક પ્રમાણમાં વધી રહ્યું છે. અફીણ, ચરસ, ગાંજો, કોકેન, મોરફિયા, એલ.એસ.જી., પેથેડીન વગેરે કેફી પીણાંના વ્યસની બન્યા હોય એવા માણસો ભારતની સિત્તેર કરોડની વસ્તીમાં સિત્તેર લાખ કરતાં વધારે હોવાનો અંદાજ મુકાય છે. એમાં યુવાનોની સંખ્યા સવિશેષ છે. દાણચોરીથી ભારતમાં આવતા અને અહીંથી બહાર જતા કેફી પદાર્થોની કિંમત લાખો અને કરોડો રૂપિયામાં મુકાય છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નામે સંયુક્ત કુટુંબની ભાવના આજે ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસ રીતે લુપ્ત થતી જાય છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય સદા સેવનીય સર્વોત્તમ સિદ્ધિ છે; પણ એને સ્વધર્મ, સંયમ અને વિવેકની લગામ અવશ્ય હોવી જોઈએ; એ અંકુશ ન હોય તો સ્વતંત્રતાનો અતિરેક થાય છે અને એ અતિરેકના પરિણામે જીવનમાં, સમાજમાં અને દેશમાં અંધાધૂંધી જ ફેલાય છે. આજે જ્યારે એવી અંધાધૂંધીના ઓળા સર્વત્ર ઊતરતા જણાય છે ત્યારે શાણા અને સમજુ સજજનો ભગવાન પાસે હાથ જોડીને માગે કે, **તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।** તો એ યાચના ખરેખર સમયસરની આવશ્યક જ લેખાય ને ?

૫. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની વાતો કરનારાઓ બીજી અતિ મહત્ત્વની પણ ખાસ મુદ્દાની વાત વીસરી ગયા છે — વીસરી જાય છે. વ્યક્તિ દૈહિક સ્વતંત્રતા મેળવે, ઉપરાંત પારમાર્થિક સ્વતંત્રતા, આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા પણ મેળવે. તે જ સાચું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય છે. માણસે હમેશાં ધ્યાનમાં

રાખવું ઘટે છે કે વ્યક્તિની ભૌતિક સ્વતંત્રતાનો આધાર એની પારમાર્થિક યાને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા જ છે. શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને પુરાણો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે મનુષ્યદેહ એ નવ દ્વારવાળું એક નગર છે; જીવ એ કાયાનગરનો રાજા છે; ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે અંતઃકરણો રાજા-જીવના સેવકો અને પ્રજાજનો છે. સામાન્ય રીતે તો સેવકો અને પ્રજાજનોએ રાજાના આદેશ પ્રમાણે જ વર્તવાનું હોય છે — પણ કાયાનગરમાં આજે અવળી ગંગા વહે છે; રાજા-જીવ જાણે નિર્બળ, નિઃસહાય અને નાદાર બન્યો હોય તેમ ઇન્દ્રિયો અને મન વગેરે સેવકો એને જેમ દોરે છે અને નચાવે છે તેમ એ દોરવાય છે અને નાચે છે. રાજા-જીવની આ પરાધીનતાએ જ એને લાકડાના નિર્જીવ કકડા માફક સંસૃતિસાગરમાં આમથી તેમ અથડાતો-ફૂટાતો કરી મૂક્યો છે. ઇતિહાસ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોકારીને કહે છે કે વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશ જ્યારે ઇન્દ્રિયલોલુપ અને વિષયાસક્ત બને છે ત્યારે એ અવનતિની ઊંડી ગર્તમાં ફેંકાઈ જાય છે. માણસે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે ભૌતિક યાને સ્થૂળ પરાધીનતા તો માણસને ક્ષણવાર માટે પરાધીનતાના પાશમાં બાંધે છે; પણ આધ્યાત્મિક પરાધીનતા તો તેને જન્મોજન્મ માટે બદ્ધ બનાવે છે અને દુઃખ કરે છે. માણસે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે જેણે જીવનમાં આધ્યાત્મિક રીતે સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરી છે તેને દુનિયાની કોઈ સત્તા પરાધીન બનાવી શકતી નથી. એટલે શાણા અને સમજુ માણસે તો જીવનમાં આત્મસ્વાતંત્ર્ય યાને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિ પહેલી કરવી જોઈએ. જે માણસ પોતાની બેસવાની ડાળ જ કાપવાની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે એને જગત મૂર્ખશિરોમણિ કહે છે. આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા એટલે સ્વસ્વરૂપને ઓળખવું અને પામવું અને જીવાત્મામાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્માને ઓળખવા અને પામવા તે. એ સ્વતંત્રતાને પાયામાં રાખીને ભૌતિક સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિ હમેશાં ઈષ્ટ અને આવકાર્ય છે. પણ આજે તો માણસે બેઠાની ડાળ કાપવા જેવી વાત દૃશ્યદેહથી સ્વરૂપે અને સ્વભાવે ભિન્ન અને વિલક્ષણ એવો આત્મા હું નથી પણ દેહ મારું સ્વરૂપ

છે — અર્થાત્ આત્માના અસ્તિત્વનો જ ઇન્કાર કરવા જેવી વાત શિક્ષિતજન કરી રહ્યો છે. સૌ કોઈએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દેહદૃષ્ટિ, દેહબુદ્ધિ અને દેહભાવના પરિણામે માણસને વિકાર અને વિનાશ સિવાય બીજું કંઈ જ મળતું નથી; દેહબુદ્ધિ, દેહદૃષ્ટિ અને દેહભાવ એ અંધકારના વાહકો છે. આમ, જ્યારે અંધકારનું સામ્રાજ્ય જીવનમાં વિસ્તરતું જતું જણાય ત્યારે શાણા અને સમજુ માણસોએ ભગવાન પાસે ઊંડા અંધારેથી પરમ તેજે લઈ જવાની યાચના અવશ્ય કરવી જોઈએ.

૬. સામાજિક ક્ષેત્રે વૈદિક કાળથી ચાલી આવતી ચાર વર્ણ, વર્ગ અને આશ્રમની જીવનવ્યવસ્થામાં અસત્પુરુષોનો યોગ અને વિપરીત દેશ અને કાળનું પ્રાબલ્ય એ કારણે અનેક દોષો દાખલ થયેલા છે; એ દોષો વહેલી તકે દૂર કરવાની જરૂર છે એ હકીકતનો ઇન્કાર કરી શકાય તેમ નથી. પણ આજે સામાજિક ક્રાંતિના નામે મૂળ જીવનવ્યવસ્થાને સમૂળ નાબૂદ કરીને વર્ણ, વર્ગ અને આશ્રમવિહીન સમાજવ્યવસ્થાની રચના કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. માનવજીવનમાં ઊંચનીચ અને શ્રીમંત-ગરીબ એ ભેદ જન્મ અને કર્મના કારણે પ્રવર્તે છે, પણ આજે કાયદાના જોરે યા કાંડાના જોરે, કોઈ જાતના ભેદ વિના સમાજમાં સર્વ સરખા કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે — એક વ્યક્તિ પાસે વધારે ધનસંપત્તિ — મિલકત હોય તો તે તેની પાસેથી ફરજિયાત લઈને જેની પાસે ધનસંપત્તિ — મિલકત ન હોય યા ઓછી હોય તેને આપવાની પ્રવૃત્તિ પણ જોર પકડતી જાય છે. ધર્મ, તીર્થ, દેવમંદિર વગેરેને નવી જીવનવ્યવસ્થામાં સ્થાન નથી અપાતું, પણ તેના બદલે સિનેમાઓ, નાટ્યગૃહો, ક્લબો, હોટેલો વગેરેને સ્થાન અપાય છે. ચાક ઉપર માટીનો પિંડો ગોઠવીને ચાકને લાકડીના છેડા વડે ઘુમાવી રહેલા કુંભારને તો માટીના પિંડામાંથી કઈ વસ્તુ, કેટલા પ્રમાણની અને કેવી આકૃતિની બનાવવી છે તેનો સ્પષ્ટ પૂર્ણ ખ્યાલ હોય છે; એટલે તે એ પ્રમાણે ઘાટ ઘડે છે અને ઉતારે છે, પણ આજે સામાજિક ક્ષેત્રમાં અનેક સુધારકો હાથમાં લાકડી લઈને ઘૂમી રહ્યા છે. કોઈને શિક્ષિત અને સંસ્કૃત સમાજ જોઈએ છે; કોઈને નિરંકુશ સમાજ જોઈએ છે, કોઈને સમાજવાદી સમાજ જોઈએ છે; કોઈને

સામ્યવાદી સમાજ જોઈએ છે, કોઈને આપખુદ સમાજ જોઈએ છે; તો કોઈને લોકશાહી સમાજ જોઈએ છે; કેટલાક એવા પણ છે જેમને સમાજવ્યવસ્થા જેવી કોઈ વસ્તુ કે સંસ્થા જ જોઈતી નથી. બાર પુરબિયા અને તેર ચોકા જેવા આ બધાના સમાજનું કલેવર ખરેખર કેવું હશે એની કલ્પના એમને પોતાને બરાબર હોય એમ જણાતું નથી; પણ એ બધા એક વાતમાં એકમત છે — ‘જૂનું એટલું નઠારું, એને તોડીને ફેંકી દેવું જોઈએ’; પણ નવાના સ્વરૂપ બાબતમાં એ અંધારામાં અટવાતા ફરે છે. જ્યાં આવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે વિવેકી જનો ભગવાનની પાસે માર્ગદર્શન માટે હાથ જોડીને યાચના કરે, ‘પ્રભો ! મારો જીવનપંથ ઉજાળ’ તો એ સ્વાભાવિક જ કહેવાય ને ?

૭. શિક્ષણક્ષેત્રે દેશ સ્વતંત્ર થયે આજે બત્રીસ વર્ષ થયાં છતાં વિદ્યા અને વિદ્યાર્થીઓના ભોગે હજી અખતરા જ ચાલે છે. ભારતની શિક્ષણવ્યવસ્થાનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો રસપ્રદ છે. સત્તાવનના વિપ્લવ પહેલાં ભારતમાં જે-તે પ્રદેશની ભાષામાં સંસ્કૃત ભાષાને પ્રાધાન્ય મળે એ રીતે શિક્ષણ અપાતું હતું. ઈ.સ. ૧૮૩૫માં ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલના લોમેમ્બર અને જાણીતા કેળવણીકાર મેકોલેએ ભારતમાં અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ દાખલ કરવાનું નક્કી કર્યું. એ પ્રસ્તાવની નોંધમાં એમણે આગાહી કરી હતી કે, અંગ્રેજી શિક્ષણના પરિણામે ભારતનો નવજુવાન પોતાના દેશના ધર્મ, દેવ, તીર્થ, સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને સમાજવ્યવસ્થા સર્વને શંકાની નજરે જોતો થશે; એના જીવનની સમગ્ર દૃષ્ટિ પલટાઈ જશે; એ વિચાર, વાણી, વેશ, રહેણીકરણી, રીતરિવાજ બધી દૃષ્ટિએ વિલાયતી થઈ જશે. મેકોલેની આ આગાહી આજે અક્ષરશઃ સાચી પડી છે — સાચી પડતી જણાય છે. ભારતમાં ઈ.સ. ૧૮૫૭માં મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં એ ત્રણે સ્થળે યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ. ૧૦૫ વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૯૬૧-૬૨માં યુનિવર્સિટીઓની સંખ્યા ૪૪ થઈ ત્યારે ૧૭૮૩ કોલેજો હતી અને તેમાં ૬,૬૩૬૬૧ વિદ્યાર્થીઓ હતા. ઈ. સ. ૧૯૭૭-૭૮માં એમાં વધારો થઈને યુનિવર્સિટીઓ ૧૦૫ થઈ (આ ઉપરાંત — યુનિવર્સિટી સમકક્ષ

ગણાતી બીજી દસ સંસ્થાઓ થઈ), કોલેજો ૪૬૧૦ થઈ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૫,૬૪,૪૧૨ થઈ. માધ્યમિક અને પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા આ ઉપરાંત વધારાની સમજવાની છે. આંકડાની દૃષ્ટિએ તો શિક્ષણક્ષેત્રની આ પ્રગતિ ઘણી સારી કહેવાય. ઈ. સ. ૧૯૭૭-૭૮માં સરકારે યુનિવર્સિટીઓને રૂ. ૩૪.૧૬ લાખ અને કોલેજોને ૧૦.૧૩ લાખ મળી રૂ. ૪૪.૨૯ લાખ જેટલી ગ્રાન્ટ આપી છે; એ સિવાય બીજી આવક જુદી. ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે આટલી વિશાળ સંખ્યા હોવા છતાં અને આટલી મોટી રકમ ખર્ચ માટે મળ્યા છતાં, પરિણામ ભારે નિરાશાજનક રહ્યું છે. શિક્ષણપ્રસાર વધ્યો છે પણ નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઘટ્યું નથી પણ ઊલટું કેટલાક પ્રદેશોમાં વધ્યું છે; અને જે વિદ્યાર્થીઓને આ સંસ્થાઓએ જ્ઞાનપ્રકાશ આપ્યો છે તે જ્ઞાનની ગુણવત્તા અંગે તો એમને નોકરીધંધે રાખવા માટે મૌખિક પરીક્ષા લેનાર વિશારદોએ ભારે દુઃખ અને આશ્ચર્ય સાથે ભારે બળાપો વ્યક્ત કર્યો છે — આજે કરે છે. એનો વિચાર કરીએ ત્યારે એમ જ લાગે કે, બધો પરિશ્રમ, બધો ખર્ચ વ્યર્થ ગયો છે — વ્યર્થ જઈ રહ્યો છે. શિક્ષણક્ષેત્ર, જે પ્રજાનું ઘડતર કરનારું ક્ષેત્ર છે તેણે પોતાના કાર્યવિસ્તારમાંથી ધર્મ અને ઈશ્વરને દેશવટો આપેલો છે; શિષ્ટ માનવસમાજનું નિર્માણ કરવામાં આજે ધર્મ અને ઈશ્વરને અવરોધરૂપ લેખવામાં આવ્યા છે અને આવે છે. ધર્મ અને ઈશ્વરમાં સાચી નિષ્ઠા જ જીવનમાં પ્રાણ અને પ્રકાશ આપે છે. જ્યાં ધર્મ ન હોય, જ્યાં ઈશ્વર ન હોય ત્યાં અધર્મ અને અંધકાર જ વ્યાપે છે. અંધકારનું સામ્રાજ્ય આ પ્રમાણે વિસ્તરતું જતું હોય ત્યારે વિવેકી સજ્જનો ભગવાન પાસે વિનમ્ર ભાવે માગે કે, તમસો મા જ્યોતિર્ગમય । — એ ઈચ્છવા જોગ અને અતિ આવશ્યક જ લેખાય ને ?

૮. અને રાજકીય ક્ષેત્ર જે વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશનું ઘડતર કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સત્તા અને પૈસો એ બે સિવાય આજના રાજકારણમાં બીજા કશાને જરાય સ્થાન નથી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. સેવાને બદલે સ્વાર્થ, સેવાના નામે

સત્તા અને સેવાના નામે પૈસો, એક યા બીજી રીતે હાથ કરવા એવું જો માણસ શીખ્યો હોય — શીખતો હોય તો તે માટે આજના રાજકારણનો જ આભાર માનવો જોઈએ. આજે દેશ સ્વતંત્ર થયે બત્રીસ વર્ષ થયાં છતાં જીવનજરૂરિયાતની કોઈ વસ્તુ ભેળસેળ વિનાની ચોખ્ખી મળતી નથી; વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશના જીવનમાં આજે ભેળસેળ માયાની માફક સર્વવ્યાપક થયેલી જણાય છે; ધીમાં પણ પ્રાણહારક ઝેરી દ્રવ્યો ભેળવેલી, ખાણીપીણીની વસ્તુઓ સુંદર રૂપ અને રંગમાં આજે જ્યાં જોઈએ ત્યાં શુદ્ધ પૌષ્ટિક તરીકે વેચાય છે. મીઠાઈઓ, બિસ્કિટો, ચોકલેટો, આઈસક્રીમ વગેરેમાં વિવિધ રાસાયણિક રંગો જે ઝેરી હોય છે તે વપરાય છે; કેટલાકમાં તો જિલેટીન (પ્રાણીઓનાં હાડકાંમાંથી બનાવવામાં આવે છે) અને ટેલો (ગાય જેવાં પ્રાણીઓની ચરબી) વપરાય છે. આને આજનાં શિક્ષિત સ્ત્રી-પુરુષો હોંશે હોંશે ખાય છે. સ્ત્રીઓ જે લિપસ્ટિક વાપરે છે, સૌંદર્ય પ્રસાધનોનાં બીજાં સાધનો વાપરે છે તેમાં ઝેરી રાસાયણિક રંગો અને દ્રવ્યો વપરાય છે; વ્યક્તિ અને સમાજના આરોગ્યનું ધીમું પણ પ્રાણહારક નુકસાન કરે એવાં દ્રવ્યો શિક્ષિત કહેવાતા લોકો વાપરે છે. જ્યાંથી માણસ જીવન અને પ્રકાશ મેળવવાની આશા રાખતો હોય ત્યાંથી જ જો એને ઝેર અને અંધકાર મળતો હોય તો સજ્જનો ભગવાન પાસે હાથ જોડીને માગે કે, **તમસો મા જ્યોતિર્ગમય** । તો એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ જ નથી.

૯. અને વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ આપી સદાચારના સન્માર્ગે દોરી લઈ જનારા ધર્મક્ષેત્રની આજની વાત તો ન્યારી જ છે. આજે જગતમાં સંપ્રદાયો ઘણા છે — એ સંખ્યામાં રોજ ઉમેરો થતો જાય છે; ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના જ્ઞાનમતો પણ ઘણા છે; મંદિરો ઘણાં છે અને તેમાં રોજ નવાં ઉમેરાતાં જાય છે. એમાં દર્શનાર્થીઓની રોજ ભારે ભીડ હોય છે. કથા, પારાયણો અને ભજન-કીર્તનો ગામે ગામે અને પોળે પોળે રોજ થતાં જોવા-સાંભળવા મળે છે. મંદિરો, મઠો અને આશ્રમોની આવક પણ વધતી જાય છે. આ બધા ઉપરથી પ્રથમદર્શનીય એમ લાગે કે, માણસ પહેલાં કરતાં વધારે

ધર્મપરાયણ અને ઈશ્વરનિષ્ઠ બન્યો છે — બનતો જાય છે. ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે, ‘**ધર્માત્ અર્થઃ । ધર્માત્ કામઃ** — ધર્મથી જ અર્થ — દ્રવ્ય મેળવવું જોઈએ અને ધર્માર્થ, ધર્મ પ્રમાણે તે વાપરવું જોઈએ.’ આજે ધર્મક્ષેત્રે અવળી ગંગા વહેતી જણાય છે. આજે ધર્મથી અને ધર્મ માટે અર્થ એ સૂત્ર બદલાઈ ગયું છે; એના બદલે અર્થથી ધર્મ અને અર્થ માટે ધર્મ એવું સૂત્ર વધારે લોકપ્રિય બનતું જતું હોય એમ જણાય છે; સંપ્રદાયો, ધર્મપ્રધાનને બદલે અર્થપ્રધાન અને વ્યવહારપ્રધાન બનતા જતા હોય એમ જણાય છે. કેટલાંક મંદિરો અને મઠોમાં જ્ઞાનવાર્તા ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં થતી જણાય છે; જ્યારે કેટલાકમાં વાર્તા તો થતી હોય છે પણ તેમાં ધર્મ અને જ્ઞાનનો સંબંધ ઓછો હોય છે. ધર્મ એ ભાવપ્રધાન ક્ષેત્ર છે, એમાં આડંબર અને દેખાવ ન હોય; ધર્મ એ પ્રેમ અને બ્રાતૃભાવનું ક્ષેત્ર છે, એમાં ઈર્ષા અને સ્પર્ધા ન હોય; ધર્મ એ સદાચારનું ક્ષેત્ર છે, એમાં સ્વચ્છંદાચાર અને શુષ્કતા ન હોય. ધર્મમાં ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિ અને સર્વધર્મસમન્વયભાવ હોય, એમાં સંકુચિતતા, નિંદા અને બીજા ધર્મો — સંપ્રદાયો માટે હીન દૃષ્ટિ ન હોય; ધર્મમાં પોતાને પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનો આશ્રય મળ્યાનું બળ અને પૂર્ણકામપણું હોય, પણ એમાં અવિવેક, અકડાઈ અને અહં ન હોય; ધર્મમાં ભગવાનના ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયની દૃઢતા હોય, પણ એમાં બીજા અવતારો, દેવો, સંતો, શાસ્ત્રો, તીર્થો અને ધર્મોની અવગણના અને અનાદર ન હોય; ધર્મમાં સદ્જ્ઞાનની સાચી સમજ અને સદાચારની સાચી રહેણીકરણી હોય, એમાં શાસ્ત્રોના શબ્દોના અનર્થ કરવાની અવળચંડાઈ તથા વિશુદ્ધ ધર્મજીવન-પ્રણાલિકાના પાલનમાં શિથિલતા ન હોય; ધર્મમાં સેવા, નિષ્કામભાવ અને નિઃસ્વાર્થ દૃષ્ટિની સેવા જ હોય, એમાં સ્વાર્થ ન હોય. દ્રવ્યસંગ્રહ કરવો એ ધર્મનું લક્ષણ નથી; જનતાજનાર્દન અર્થે દ્રવ્ય વાપરવું એ ધર્મનું લક્ષણ છે. ધર્મનું મૂલ્યાંકન આશ્રિતોની સંખ્યા અને સંપત્તિની વિપુલતાના આધારે કદી ન કરવું જોઈએ, પણ આશ્રિતોમાં સદાચાર, કર્તવ્યનિષ્ઠા, સાચું જ્ઞાન મેળવવાની જિજ્ઞાસા; સત્સંગ માટે મમતા અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સદા પ્રત્યક્ષ છે એવી ઉત્કટ

નિષ્ઠા એ આધારે જ કરવું જોઈએ. ધર્મમાં સત્તાને સ્થાન કદી હોતું નથી; નિષ્કારણ સ્નેહ - પ્રેમ અને વિનમ્રતા એ જ એનું ભૂષણ હોય છે. આજે આવું ધર્મક્ષેત્ર દીવો લઈને શોધવું પડે તેમ છે. એટલે જ અમે નમ્રાતિનમ્ર બનીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પાસે યાચના કરીએ છીએ, 'તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।'

૪૦. અસારાત્સારમુદ્ધરેત્ ।

“... સર્વ મંગળકારી અને સર્વ અમંગળ દૂર કરનાર પરમ કૃપાળુ શ્રીહરિજી છે. સૂર્ય ઉદય થાય એટલે અંધારું આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે તેમ જ્યાં જ્યાં પરમાત્માનું યજન-ચિંતવન-સ્મરણ અને ભજન હોય તો ત્યાં સર્વ પ્રકારે મંગળ થાય છે અને સર્વ અમંગળ આપોઆપ દૂર થાય છે. ઇતિહાસ પણ એ જ કહે છે. અંતઃકરણથી, તનમનથી આર્તપણે ભગવાનનું યજન ન હોય ત્યારે પરમાત્મા દૂરસુદૂર લાગે છે. અંતઃકરણ- પૂર્વકના ભજન-ચિંતનથી પરમ કૃપાળુ સર્વવ્યાપક પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ જ છે એમ આપણને અનુભવાય છે. દ્રવ્યના અર્થે, વ્યવહારના અર્થે, લૌકિક સુખભોગને અર્થે, પરમાત્માને પરોક્ષ માની યજન કરીએ તેનો અર્થ એટલો જ કે પરમાત્મા આપણી પાસે નથી - પરમાત્મા આપણા વિચારો - આપણી ક્રિયાઓ - આપણાં વર્તન જાણતા નથી, જોઈ શકતા નથી. એવું નાસ્તિકપણું આપણામાં હોય તેથી પરમાત્માનો આનંદ-પરમાત્માની શાંતિ - પરમાત્માનું સુખ આપણે ભોગવી શકતા નથી. માટે પરમ કૃપાળુ, સર્વદા સત્ય, સર્વદા પાસે રહેતા પરમાત્માને જાણીને-જોઈને આપણે જે ક્રિયા તેમના વચન અનુસાર કરીએ તેથી આપણું હિત જ થાય છે. ...”

માનવજીવન જાતજાતના અનેક વિરોધાભાસો, વિષમતાઓ અને વિચિત્રતાઓથી ભરેલું છે. જીવનમાં ડગલે અને પગલે એવા પ્રસંગો આવે છે કે જ્યારે બેમાંથી કયો માર્ગ અપનાવવાથી સાચું સુખ મળશે અને સાચું હિત થશે એનો નિર્ણય કરવાનું માણસ માટે ભારે મૂંઝવણભર્યો અને મુશ્કેલ પ્રશ્ન બને છે. સત્શાસ્ત્રોમાં એ વાંચે છે અને સત્પુરુષોના મુખેથી સાંભળે છે કે મનુષ્યદેહ જડ, વિકારી, ક્ષણભંગુર, નાશવંત તથા ઉદ્વેગ અને દુઃખોથી ભરેલો છે; એ સાથે જ એ વાંચે-સાંભળે છે કે અનેક જન્મોનાં સુકૃત્યો ભેગાં થાય છે ત્યારે જ એના ફળસ્વરૂપે જીવને મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થાય છે; મનુષ્યદેહ એટલો મોંઘો છે કે એની પ્રાપ્તિ દેવોને પણ દુર્લભ ગણાય છે. વળી એ વાંચે-સાંભળે છે કે શરીરમાદ્યં **ખલુ ધર્મસાધનમ્** । ધર્મનું પાલન કરવા માટે શરીર એ આદ્ય નહિ પણ અનિવાર્ય મુખ્ય સાધન છે; માણસ પોતાનું આત્યંતિક શ્રેય શરીર દ્વારા જ સાધી શકે છે. પણ એ જ્યારે વાંચે-સાંભળે છે કે જેવું કારખાનું બ્રહ્માંડમાં હોય છે તેવું જ માનવશરીરમાં પણ હોય છે; ફેર એટલો જ કે માનવશરીરમાં એનું સ્વરૂપ અને પ્રમાણ અલ્પ હોય છે જ્યારે બ્રહ્માંડમાં એ બૃહત્ હોય છે ત્યારે એ આશ્ચર્યથી અવાક થઈ જાય છે. વળી એના કાને શબ્દો સંભળાય છે કે ખાવું, પીવું અને લહેર કરવી એટલે કે વિષયોનો સ્વચ્છંદી ઉપભોગ કરવો, એ જ શરીરનું કર્તવ્ય છે; એ સાથે જ એ સાંભળે છે કે વિષયોના ઉપભોગથી વિષયોની તૃપ્તિ કદી થતી નથી, પણ વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી જ એની તૃપ્તિ થાય છે. આમ, પરસ્પર

વિરોધી કહેવાય એવી આ વાતો વાંચી-સાંભળીને એના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે જે મનુષ્યદેહ ક્ષણભંગુર, નાશવંત, જડ, વિકારી, ઉદ્વેગ અને દુઃખોથી ભરેલો હોય તેને દુર્લભ શી રીતે કહેવાય ? તેને ધર્મનું અને આત્યંતિક શ્રેયનું સાધન શી રીતે મનાય ? વિષયોના ઉપયોગથી જો શાંતિ-તૃપ્તિ થતી ન હોય તો માણસ વિષયોનો ઉપભોગ શા માટે કરે છે ? એકમેક વિરોધી આ વિધાનોમાંથી માણસે કયું વિધાન સત્ય અને હિતાવહ તરીકે ગ્રહણ કરવું જોઈએ અને જીવનમાં અનુસરવું જોઈએ ?

૨. માણસ અનુભવે છે, સત્શાસ્ત્રોમાં વાંચે છે અને સત્પુરુષોના મુખેથી સાંભળે છે કે જગત મિથ્યા છે, સંસાર અસાર અને ઝાંઝવાના જળ જેવો આભાસરૂપ છે, જગતનો માર્ગ તો જન્મમરણનો માર્ગ છે; આ સાથે જ એ વાંચે-સાંભળે છે કે જગત તો જગદીશ્વર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું અનેક આશ્ચર્યોથી ઊભરાતું, ન કળાય અને ન સમજાય એવું અદ્ભુત સર્જન છે. વળી એને કહેવામાં આવે છે કે શબ્દાદિક પંચવિષયોનો ઉપભોગ કરવા અને કર્મ કરવા માટે એણે જગતમાં રહેવું જ પડે તેમ છે; પણ એ સાથે જ એને કહેવામાં આવે છે કે, જગતમાં રહીને એણે જગતથી અલગ અને પર થવાનું છે અને જગતને જીતીને આત્મશ્રેય સાધવાનું છે. આમ, એકમેક વિરોધી આ વાતો સાંભળીને એના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે જે પદાર્થ મિથ્યા, અસાર અને આભાસરૂપ હોય છે અને જેના માર્ગે ચાલવાથી જન્મમરણનું વિષયક ટળતું ન હોય તેને સર્વને સુખ, શાંતિ અને શ્રેય આપનારા સર્વેશ્વર શ્રીહરિનું સર્જન અને તે પણ અદ્ભુત સર્જન શી રીતે કહેવાય ? જગતમાં રહેવું અને જગતને જીતીને જગતથી પર થવું, એ તો હસવું અને સાથે સાથે લોટ ફાકવો એના જેવી અશક્ય વાત લાગે છે ! જગતમાં રહેવા છતાં માણસે જગતનો માર્ગ અપનાવવાનો ન હોય તો પછી એણે બીજો કયો માર્ગ અપનાવવો જોઈએ ?

૩. વળી એ વાંચે-સાંભળે છે કે અર્થ એ ત્યાગાશ્રમ બહારના માણસમાત્રે જીવનમાં અવશ્ય સંપાદન કરવા યોગ્ય ચાર પુરુષાર્થો(ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ)માંનો બીજા નંબરનો એક પુરુષાર્થ છે; એ વાંચે-

સાંભળે છે અને જાતે પણ અનુભવે છે કે, **સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાશ્રયંતે ।** — જગતમાં જેટલા ગુણો ગણાય છે તે બધા અર્થના આશ્રયે જ રહેલા છે. આ સાથે જ એ વાંચે-સાંભળે છે કે અર્થ સર્વ પ્રકારના અનર્થોનું મૂળ છે; દ્રવ્ય સર્વ દુઃખ અને કલેશનું કારણ છે; લોભ પાપનો બાપ છે; દ્રવ્ય જ્ઞાનીનું જ્ઞાન, ભક્તની ભક્તિ, ધર્મનિષ્ઠનો ધર્મ અને ત્યાગીનો વૈરાગ્ય હરી લે છે. આ વિધાનો સાંભળીને એના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે જે પદાર્થ સર્વ અનર્થોનું મૂળ અને કારણ હોય એવા પદાર્થને માણસે અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પુરુષાર્થ શા માટે ગણવામાં આવે છે ? જગતમાં દ્રવ્ય, જીવનનિર્વાહનું મુખ્ય સાધન ગણાય છે. દ્રવ્ય મેળવવા માટે પુરુષાર્થ ન કરવામાં આવે તો જીવનનિર્વાહ શી રીતે ચાલે ?

૪. વળી એ વાંચે-સાંભળે છે કે કર્મમાત્ર પછી તે શુભ હોય યા અશુભ પણ સર્વ કર્મો, સંસૃતિજનક છે; આ સાથે જ એ જાતે અનુભવે છે કે કર્મ કર્યા સિવાય ક્ષણવાર પણ રહી શકાતું નથી. એને કહેવામાં આવે છે કે, કર્મના બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવવી એ માનવજીવનનું પરમ ધ્યેય છે. એકમેક વિરોધી આ વિધાનો વાંચી-સાંભળીને એને મનમાં પ્રશ્ન થાય કે કર્મ કર્યા સિવાય જો માણસ ક્ષણવાર પણ રહી શકતો ન હોય તો પછી એણે કર્મમાંથી મુક્તિ શી રીતે મેળવવી ? જો કર્મથી સંસૃતિ જ મળતી હોય તો પછી કર્મ કરવાનો અર્થ શું ? કર્મથી તો કર્મ વધે છે; કર્મથી તો કર્મનો ક્ષય શી રીતે થાય ?

૫. વળી એ વાંચે-સાંભળે છે કે માનવદેહ અને જગત, સત્ત્વાદિક ત્રણ માયિક ગુણોનું — માયાનું સર્જન છે; આ માયિક ગુણો દુઃખ, કલેશ અને બંધનનું કારણ છે. આ સાથે જ એને કહેવામાં આવે છે કે સત્ત્વશુદ્ધિથી બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મની ધ્રુવ અનુસ્મૃતિ થાય છે; એ સાથે જ કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં સુધી માણસ નિર્ગુણ બનતો નથી ત્યાં સુધી એ નિર્ગુણ એટલે માયિક ગુણોથી રહિત પણ કલ્યાણકારી અનેક ગુણોથી વિભૂષિત એવા પરમાત્માનું સાધર્મ્ય પામી શકતો નથી. આથી માણસના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે ત્રિગુણાત્મક દેહ અને ત્રિગુણાત્મક જગતમાં વસીને નિર્ગુણ બનવાનું તો કાજળની કોટડીમાં રહેવા છતાં પણ કાળો

ડાઘ ન પડે એવું કરવા જેવી અશક્તિ વાત કહેવાય; એ શી રીતે બને ? વળી એ વાંચે-સાંભળે છે કે જ્ઞાન સંપાદન કર્યા વિના મુક્તિ મળતી નથી — ઋતે જ્ઞાનાત્ર મુક્તિઃ । જે સંપાદન કરવાથી મુક્તિ મળે એનું નામ જ વિદ્યા — સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે । પણ એ સાથે જ એ વાંચે-સાંભળે છે, ‘ત્રૈગુણ્ય વિષયા વેદઃ’ — ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ ચાર વેદો; શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, જ્યોતિષ અને નિરુક્ત એ છ વેદાંગો અને પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર — એ શાસ્ત્રો મળી ચૌદ પ્રકારની વિદ્યા, ત્રિગુણાત્મક વિષયોનું જ જ્ઞાન આપે છે. આનો અર્થ એ થયો કે, આ વિદ્યા જાણીને માણસ પારંગત થાય તોપણ એનો મોક્ષ થતો નથી. તેથી વિદ્યાના નામે ઓળખાતી આવી વિદ્યા, ખરેખર અવિદ્યા ન કહેવાય ? આ વિદ્યાનો વાંચી-સાંભળીને એના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે જેને જગત વિદ્યાના મોટા નામથી ઓળખે-ઓળખાવે છે તે જો સાચી વિદ્યા ન હોય તો બીજી સાચી વિદ્યા કોને કહેવાય ?

૬. વળી એ વાંચે-સાંભળે છે કે દેહના સંબંધો અને સંબંધીઓ જૂઠા અને નિરુપયોગી છે. એ જીવના સાચા સંબંધો અને સંબંધીઓ નથી. અત્યાર સુધી જીવે જેટલા જન્મો ધારણ કરેલા છે એ દરેક જન્મમાં એને આ પ્રકારના સંબંધો અને સંબંધીઓ મળેલા છે અને હવે પછી જેટલા જન્મો એને ધારણ કરવા પડશે એ દરેકમાં પણ એને એ પ્રકારના સંબંધો અને સંબંધીઓ મળવાના જ છે. પૂર્વજન્મના એ સંબંધો અને સંબંધીઓએ, એને અંતરિયાળ છોડી દીધેલો છે, એણે પણ એ સંબંધો અને સંબંધીઓને ફરજિયાત છોડેલા છે. એ સંબંધો અને સંબંધીઓને માણસે પૂર્વજન્મની વિસ્મૃતિને વશ વર્તીને છોડેલા છે; તો આ જન્મના સંબંધો અને સંબંધીઓને એણે જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને છોડવા જોઈએ. પણ આ સાથે જ એ વાંચે-સાંભળે છે કે માણસે યાવજજીવન મા-બાપની સેવાશુશ્રૂષા કરવી જોઈએ અને સ્ત્રીપુત્રાદિકનું સંપોષણ અને સંરક્ષણ કરવું જોઈએ એ માણસનો પરમધર્મ છે; જે આ ધર્મનું પાલન કરતો નથી તેને જીવનમાં સુખ, શાંતિ અને શ્રેય કદી મળતાં નથી. આ વાતો સાંભળીને એના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે જે સંબંધો અને સંબંધીઓ જૂઠા

અને નિરુપયોગી હોય તેને સાચવવા, સંભાળવા અને તેની સેવાશુશ્રૂષા કરવાનો શું અર્થ છે ?

૭. જે સત્શાસ્ત્રો વાંચીને અને જે સત્પુરુષોના મુખની વાણી સાંભળીને માણસના મનમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રશ્નો જાગે છે એ જ સત્શાસ્ત્રો અને એ જ સત્પુરુષોએ પ્રશ્નોના જવાબો પણ સંતોષ થાય એ રીતે આપેલા છે. એમણે કહ્યું છે કે, માનવદેહ દેવોને પણ દુર્લભ એવો મોંઘો છે અને એ ધર્મપાલન અને મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાધન છે એ વાત સંપૂર્ણ સાચી છે. એ સાથે જ એ જડ, વિકારી, ક્ષણભંગુર, નાશવંત અને દુઃખથી ભરેલો છે એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે. જગત મિથ્યા છે એ વાત સાચી છે; એ સાથે જ એનું સર્જન, સર્વ જીવોના હિતાર્થે પરમેશ્વરે અક્ષરબ્રહ્મ અને માયાને પ્રેરીને કરેલું છે, એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે. જીવોએ કર્મ કરવા માટે જગતમાં રહેવાનું છે એ વાત સાચી છે; એ સાથે જ એણે જગતને જીતીને જગતથી પર થવાનું છે અને આત્મશ્રેય સાધવાનું છે, એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે. માણસે જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ચાર પુરુષાર્થોમાં અર્થ પણ એક મહત્ત્વનો પુરુષાર્થ છે એ વાત સાચી છે; એ સાથે જ અર્થ એ સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે. કર્મમાત્ર, સંસૃતિકારક છે એ વાત સાચી છે; એ સાથે જ કર્મ કરવાથી જ કર્મમાંથી માણસને મુક્તિ મળે છે અને મોક્ષ મળે છે એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે. માનવદેહ અને જગત સત્ત્વાદિક ત્રણ માયિક ગુણો યુક્ત છે એ વાત સાચી છે; એ સાથે જ માણસે ત્રણ માયિક ગુણોથી પર ગુણાતીત અને નિર્ગુણ થવાનું છે એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે. દેહના સંબંધો અને સંબંધીઓ જૂઠા અને નિરુપયોગી છે એ વાત સાચી છે; એ સાથે જ એ સંબંધો જાળવવા અને એ સંબંધીઓની યથાયોગ્ય સેવાશુશ્રૂષા કરવી એ માણસનો પરમધર્મ છે, એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે. જ્ઞાન વિના — વિદ્યા વિના મુક્તિ મળતી નથી એ વાત સાચી છે; એ સાથે જ પોથી પંડિતાઈથી માણસ પોતાનું આત્મંતિક કલ્યાણ સાધી શકતો નથી અને વેદવેદાંગાદિ શાસ્ત્રોનું કેવળ પઠન એ અવિદ્યા છે એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે.

૮. પણ સત્શાસ્ત્રો તથા સત્પુરુષોએ કહેલી ઉપર્યુક્ત વાતો માણસ અવળી સમજે છે. શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો જેને અસત્ય, અનિત્ય, અસાર અને દુઃખરૂપ કહે છે તેને એ સત્ય, નિત્ય, સારરૂપ અને સુખરૂપ માને છે. એટલેથી એ અટકતો નથી, પણ સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો જેને સત્ય, નિત્ય, સારરૂપ અને સુખપ્રદ કહે છે, તેના અસ્તિત્વનો જ એ કાં તો ઈન્કાર કરે છે, કાં તેને અસત્ય, અનિત્ય અને અસાર માને-મનાવે છે; વિપરીત સંગ, ક્રિયા અને બુદ્ધિનું એ પરિણામ છે. ઉદ્ભિજ, અંડજ, સ્વેદજ અને જરાયુજ એ ચાર યોનિના દેહોમાં મનુષ્યદેહ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, એનું કારણ એક જ છે — બીજી બધી યોનિઓના દેહો કરતાં મનુષ્યદેહ રૂપ, રંગ, કદ અને સામર્થ્યમાં ચઢિયાતો નથી, એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મનુષ્યદેહ બીજી યોનિના દેહો કરતાં ઊતરતો ગણાય તેમ છે; આહાર, ભય અને વિષયભોગ એ બધી યોનિઓના દેહોમાં એકસરખી રીતે પ્રવર્તતા હોય છે પણ મનુષ્યદેહ બુદ્ધિયુક્ત છે એ કારણે એ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જગતમાં બીજાં બધાં બળો કરતાં બુદ્ધિનું બળ ચઢિયાતું ગણાય છે; બુદ્ધિનો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો માણસ જીવનમાં ધારે તે કરી શકે તેમ છે. શુભ યા અશુભ, કોઈ પણ ક્રિયા કરતા પહેલાં એ ક્રિયા માટે માણસના મનમાં સંકલ્પ જાગે છે; એ સંકલ્પની યોગ્યતા-અયોગ્યતા, ગુણ-અવગુણ અને લાભાલાભનો નિર્ણય બુદ્ધિ કરે છે. બુદ્ધિને જો એ સંકલ્પ, યોગ્ય, ગુણકારક અને લાભપ્રદ લાગે ત્યારે એ ક્રિયા કરવાનો નિર્ણય કરે છે; અને એ નિશ્ચય થયા પછી જ એટલે કે બુદ્ધિની બહાલી મળ્યા પછી જ ક્રિયા થાય છે. બુદ્ધિનું બીજું નામ વિવેકજ્ઞાન છે. વિવેકજ્ઞાનથી જ માણસ ધર્મ-અધર્મ, સત્ય-અસત્ય, નિત્ય-અનિત્ય, સાર-અસાર, જડ-ચેતન, દુઃખકર-સુખકર એનો નિર્ણય અને નિશ્ચય કરે છે. નીતિશાસ્ત્રકારો અને અનુભવી વ્યવહારદક્ષ સજ્જનો તેથી વિવેક વિનાના માણસને શિંગડા અને પૂંછડા વગરના પશુ જેવો કહે છે. દ્રવ્યના નવનિધિ ગણાય છે, પણ એ જેમ ખર્ચાય છે તેમ ખૂટે છે અને એને ચોર લૂંટી પણ શકે છે; જ્યારે વિવેકરૂપી દસમો નિધિ તો જેમ વપરાય છે તેમ વધતો હોય છે અને એને ચોર લૂંટી શકતો નથી.

૯. માણસ જીવનમાં યથેચ્છ ને સ્વચ્છંદીપણે વિષયોપભોગ ભોગવી શકે એટલા માટે ભગવાને એને બુદ્ધિ આપેલી નથી; માણસ ગમે તેમ, ગમે તેવી રીતે કર્મ કરી શકે એટલા માટે ભગવાને એને બુદ્ધિ આપેલી નથી. જીવ પોતાના કર્માનુસાર, સર્વકર્મફળપ્રદાતા પરમેશ્વરની ઈચ્છા અને ન્યાય પ્રમાણે બીજી જે યોનિઓના દેહોને પામે છે તે બધામાં એને વિષયોનો ઉપભોગ કરવાની ભરપૂર સગવડ મળે છે; વિષયોનો ઉપભોગ કરવાનું એને માટે શક્ય બને એ માટે એને વ્રત, તપ, તીર્થ કે દાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી; દરેક યોનિના પ્રમાણમાં અને એના કર્માનુસાર વિષયોનો ઉપભોગ કરવાનું તો એને મળે છે જ; પણ વિષયમાત્ર વિષથી ભરેલા હોય છે, કર્મમાત્ર સંસૃતિજનક હોય છે; માણસ વિષયોના વિષમાંથી અને કર્મની સંસૃતિજનક ગતિમાંથી મુક્તિ મેળવી શકે એટલા માટે ભગવાને એને બુદ્ધિ આપેલી છે. માણસના હાથમાં તરવાર આવી હોય, તેનો ઉપયોગ જ્યારે એ પોતાના અને બીજાના પ્રાણના રક્ષણ માટે કરે છે ત્યારે એણે તરવારનો સદુપયોગ કર્યો કહેવાય છે; પણ એનો જો પોતાની અને બીજાની હત્યા કરવામાં ઉપયોગ એ કરે છે તો એનો એણે દુરુપયોગ કર્યો કહેવાય છે. તેમ, માણસ જ્યારે વિષયોનું વિષ ન વ્યાપે અને કર્મ સંસૃતિજનક ન બને એવી રીતે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે એણે બુદ્ધિનો સદુપયોગ કર્યો કહેવાય છે; પણ જો એ અહં, મમત્વ અને આસક્તિયુક્ત બનીને વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે એટલે કે વિષયથી વિષ વધે એ રીતે ઉપભોગ કરે છે અને કર્મનો ક્ષય કરવાને બદલે કર્મ વૃદ્ધિ પામે અને વળગે એ રીતે કર્મ કરે છે ત્યારે એણે બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કર્યો કહેવાય છે. જે માણસ જીવનમાં બુદ્ધિનો સદુપયોગ કરે છે તે અભણ હોય તોપણ કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે; અને જે દુરુપયોગ કરે છે તે ભારે વિદ્વાન હોય તોપણ મુશળાગ્રબુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. મનુષ્યદેહ પૃથ્વી જળાદિક પાંચ તત્ત્વો અને રક્ત માંસાદિક સાત ધાતુઓનું નિર્જીવ પૂતળું છે; એમાં એકેય વસ્તુ એવી નથી કે જેને સાર માની કે મનાવી શકાય; પણ જે કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળો હોય છે તે એ જડ, મિથ્યા, અસાર અને નાશવંત દેહનો ઉપયોગ સ્વસ્વરૂપને ઓળખવામાં અને સ્વસ્વરૂપમાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે સદા બિરાજી રહેલા પરમાત્માને ઓળખવા અને

પામવા માટે કરે છે ત્યારે મુશળાગ્રબુદ્ધિવાળો એનો ઉપયોગ સ્વસ્વરૂપને ભૂલી જઈને જન્મમરણરૂપી ભવસાગરમાં ડૂબકાં ખાવામાં કરે છે.

૧૦. દેહના પોષણ માટે આવશ્યક ગણાતું દ્રવ્ય સર્વ પ્રકારના અનર્થોનું મૂળ હોય છે; દેહના લાલનપાલન અને શોભાગૌરવ માટે આવશ્યક ગણાતી વિદ્યા, અવિદ્યાની માફક અસુખ ઉપજાવનારી હોય છે; પણ વિવેકી માણસ, બુદ્ધિનો વિવેકજ્ઞાનનો સદુપયોગ કરીને જીવે છે અને આ બધી અસાર વસ્તુઓમાંથી સારસર્વસ્વ એવું સ્વસ્વરૂપ અને એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપને ઓળખવાનું છે અને પામવાનું છે એવું નિશ્ચિત સમજે છે. શુકદેવ — જનકના તેમ જ ઉત્તમ રાજા, સુરા ખાયર, સોમલા ખાયર, જોબન પગી વગેરેના જીવનની કથા આ સંદર્ભમાં માણસે હમેશાં જીવનમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. પરમહંસ માત્રના ગુરુ ગણાતા શુકદેવજી ગર્ભયોગેશ્વર હતા છતાં વિવેકી પિતા વ્યાસજીએ ખૂબ વિચાર કરીને જ્ઞાની પુત્રને જ્ઞાનનો અનુભવ કરાવવા માટે રાજા જનક પાસે જવાની આજ્ઞા કરી. શુકદેવજી જનક પાસે આવે છે, જનકની રાજલક્ષ્મી અને સાજસત્તા જોઈને શુકદેવજી સાશ્વર્ય વિચારમાં પડે છે, પિતાની આજ્ઞાની યોગ્યતા માટે એમના મનમાં શંકા જાગે છે. એ રાજા જનકને પૂછે છે, ‘રાજલક્ષ્મી અને રાજસત્તામાં ગળાડૂબ રહેવા છતાં તમે વિદેહ દશામાં શી રીતે રહી શકો છો?’ જનકે કહ્યું, ‘ઋષિવર્ય ! આપના પ્રશ્નના જવાબનો આપણે પછી વિચાર કરીશું; આપ પ્રથમ ભોજન કરી લો.’ શુકદેવજી જમવા બેસે છે. મોટી થાળીમાં જાત જાતની સુગંધીદાર સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ પીરસેલી છે; મંદ મંદ શીતળ પવન સાથે કર્ણપ્રિય સંગીતના મધુર સ્વરો હવામાં રેલાઈ રહ્યા છે. શુકજી જેવો મોંમાં કોળિયો મૂકવા જાય છે ત્યાં ઊંચી નજર જાય છે, માથા ઉપર બે ખુલ્લી તરવારો લટકતી જોવામાં આવે છે; તરવારોને કોઈ અદૃશ્ય તારથી બાંધેલી હશે, પણ તાર દેખાતો નથી; તરવારો ક્યારે માથા ઉપર તૂટી પડે અને માથું કાપી નાખે એ કહેવાય એવું ન હતું. શુકદેવજીને ભોજનમાંથી રસ ઊડી ગયો. પીરસનારાઓ ઘણા આદર અને પ્રેમથી આગ્રહ કરતા હતા પણ જેમતેમ જમીને એ જલદીથી ઊભા થઈ ગયા. હાથ ધોઈને એ જનક

પાસે આવ્યા; અને પોતાનો પ્રશ્ન ફરીથી પૂછ્યો. રાજા જનકે એમને સામો પ્રશ્ન કર્યો કે આપના પ્રશ્નનો હું જવાબ આપું તે પહેલાં એ તો કહો કે, આપને રસોઈ કેવી લાગી ? રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળતાં જ શુકદેવજીની આંખ સામે ફરીથી તરવારો દેખાવા લાગી. એમણે કંઈક રોષ અને કંઈક ખેદભર્યા સ્વરે રાજાને કહ્યું, ‘રાજન્ !’ આંગણે આવેલા અતિથિને તેના માથા ઉપર બે તરવારો લટકતી રાખીને જમાડવાની તમારી રીત ભારે વિચિત્ર છે. માથા ઉપર લટકતી તરવારો જોઈને મને ભોજનમાં કોઈ રસ રહ્યો ન હતો; હું જમ્યો તો ખરો પણ કોઈ પણ વાનગીના સ્વાદનો મને જરા પણ ખ્યાલ નથી; ક્યારે ભોજનથાળ ઉપરથી ઊભો થઈને દૂર જાઉં એમાં જ મારું બધું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું હતું.’ શુકદેવજીના શબ્દો સાંભળીને રાજા હસ્યા અને પછી હાથ જોડીને કહ્યું, ‘દેવ ! આપનો આ જવાબ મારી જીવનરીતિ દાખવે છે; હું રાજ કરું છું પણ ભગવાનના હાથમાં નિમિત્ત બનીને હું કર્મ કરું છું, પણ અહંમત્વ અને આસક્તિ વિના કેવળ સ્વધર્મ સમજીને પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે કરું છું. હું ભોજન કરું છું પણ રસરાગ વિના કરું છું; મારું પોતાનું સ્વરૂપ અને એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્મા એ જ મારો રસ અને રાગ છે. આ બધી અસાર વસ્તુઓમાં મારે માટે એ જ સાર છે.’ ઈતિહાસ કહે છે કે જ્ઞાનીઓના જ્ઞાની શુકદેવજીએ તે દિવસે રાજા જનક વિદેહીનો ગુરુ તરીકે સ્વીકાર કર્યો.

૧૧. દાદા ખાયરના જીવનની રીત જનક વિદેહી કરતાં કંઈક જુદી અને વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી : એ રાજના ઘણી હતા, બુદ્ધિશાળી હતા, એ નિશ્ચિત સમજતા હતા કે જેને જગત સુખની સામગ્રી માને-મનાવે છે એ બધું જ માણસની આંખ મીંચાતાં નાશ પામે છે; આંખ ખુલ્લી હોય છે ત્યારે એ સુખનો આભાસ કરાવીને દુઃખમાં જ પરિણમે એવું અસાર છે. તેથી એમણે રાજ અને ઘર, વ્યવહાર અને વૈભવ બધું સર્વસ્વ પરમાત્માને અર્પણ કરી દીધું. પોતાના નિર્વાહનો પ્રશ્ન પણ એમણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના હાથમાં સોંપી દીધો. પરિણામ ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ એવું અદ્ભુત આવ્યું; એમનું ઘર ભગવાને પોતાનું માન્યું, એમનું કુટુંબ ભગવાને પોતાનું માન્યું, એમને અને એમની બધી વસ્તુઓને ભગવાને

પોતાની માની. અસાર, અસત્ય, અનિત્ય અને દુઃખરૂપ પદાર્થોને સાર, સત્ય, નિત્ય અને સુખકર બનાવવાની આ રીત નાનામોટા સૌ કોઈએ સમજવા જેવી છે અને જીવનમાં આચરવા જેવી છે.

૧૨. એક વાર ભયંકર ખૂની લૂંટારા તરીકે જે ગુજરાતમાં મશહૂર હતા એ જોબન પગીના જીવનનું પરિવર્તન જ્યારે એમણે નિશ્ચિત માન્યું કે, એક પરમાત્મા સિવાય બીજી બધી વસ્તુ અસાર છે ત્યારે પોતાનો રત્ના ભીલ (વાલ્મીકિનું પૂર્વાશ્રમનું નામ), જેવો વ્યવસાય, સાપ કાંચળી ઉતારે તેમ તત્કાળ છોડી દીધો અને સારમાં સાર તત્ત્વ પરમાત્માનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો. ધૂળ અસારમાં અસાર ગણાય છે પણ મુક્તરાજ જોબન પગી પોતાની થાળીમાં ધૂળની ચપટી ભભરાવીને પછી જ ભોજન લેતા હતા. જે ધૂળ ઉપર પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ તથા અનેક સમર્થ સંતો તથા ગૃહસ્થ હરિભક્તોનાં ચરણ પડ્યાં હોય તેના જેવી સારવસ્તુ જગતમાં બીજી કોઈ જ નથી, એવી દૃઢ માન્યતાના પરિણામે એ પહેલાં ધૂળની ચપટી ભોજનમાં ભભરાવતા હતા. સાર સમજવાની અને ગ્રહણ કરવાની આ પ્રકારની દૃષ્ટિ સર્વેએ કેળવવી ઘટે છે.

૧૩. માણસ પાસે અઢળક પૈસો હોય અને બૃહસ્પતિને શરમાવે એવી વિદ્યા હોય તોપણ એ બન્ને એને સુખ, શાંતિ અને શ્રેય આપી શકતાં નથી; કારણ કે, બન્ને અસાર વસ્તુઓ છે. પણ એ દ્રવ્યને જો એ પોતાના માટે નહિ પણ પરાર્થે વાપરે, દ્રવ્ય પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરના ભક્તોની સેવા માટે વાપરે તો અસાર દ્રવ્યને એણે સારદ્રવ્ય બનાવ્યું કહેવાય; જો પોતાની વિદ્યાનો ઉપયોગ એ પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનાં ગાન, કીર્તન અને નિરૂપણમાં કરે તો એ વિદ્યા એને માટે મુક્તિદાતા બને છે. માણસના મનને શાસ્ત્રકારો અને સત્પુરુષોએ માંકડાની ઉપમા આપેલી છે, એનો કદી વિશ્વાસ ન કરવાની તાકીદ પણ કરેલી છે. મન એ માણસના બંધનનું કારણ છે. દુશ્મનની ગરજ સારતા એ મનને માણસ જો ભગવાનના માર્ગે વાળે અને એને ભગવાનના દ્વિભુજ, દ્વિવ્ય, સદા સાકાર સ્વરૂપમાં જોડાયેલું રાખે તો એ જ મન મોક્ષનું કારણ બને છે. માણસ જે પૃથ્વી ઉપર ચાલે છે તે ખાડાટેકરા, કાંટાકાંકરા અને ધૂળકાદવથી ભરેલી છે અને માણસના પગને ખરાબ કરીને ભાંગી નાખે

એવી હોય છે; પણ જો માણસ બુદ્ધિનો સદુપયોગ કરીને પગરખાં પહેરી લે તો એ જ પૃથ્વી એને ચાલવામાં, ઊભા રહેવામાં અને વસવામાં યોગ્ય થાય છે. કર્મ અને સંજોગોવશાત્ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી અસાર, અસત્ય, અનિત્ય અને દુઃખ ઉપજાવે એવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ માણસ સદ્બુદ્ધિથી પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે પરમેશ્વરની આજ્ઞાનુસાર કરે છે તો એ જ વસ્તુ એને માટે સત્ય, નિત્ય અને સારતત્ત્વ જેવી બની જાય છે.

૧૪. કાદવમાં કમળ હોય છે, માણસ કાદવને છોડી દઈને એક માત્ર કમળને ગ્રહણ કરે છે; ધૂળમાં રત્ન છુપાયેલું હોય છે ત્યારે માણસ ધૂળ ખસેડીને — ખંખેરીને એકમાત્ર રત્ન જ લઈ લે છે. તેમ જીવનમાં અસાર, અસત્ય, અનિત્ય અને દુઃખકર પદાર્થ છોડી દઈને બુદ્ધિશાળી માણસ જે માત્ર સાર, સત્ય, નિત્ય અને સુખકર તત્ત્વ હોય તેને જ ગ્રહણ કરે છે. અનુભવી સજ્જનોએ તેથી કહ્યું છે :

‘દાનં વિત્તાદતં વાચઃ કીર્તિ ધર્મો તથાયુષઃ ।
પરોપકારણં કાયાદસારાત્સાર મુદ્ધરેત્ ॥

— દ્રવ્યમાં સારમાં સાર વસ્તુ એનું બીજાને દાન કરવું, એનો ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તોની સેવામાં ઉપયોગ કરવો એ છે; વાણીમાં સારમાં સાર વસ્તુ સત્ય વચન બોલવું અને ભગવાનનું નામ સ્મરણ અને ગુણકીર્તન કરવું એ છે; કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા મેળવવામાં સારમાં સાર વસ્તુ એ ધર્મથી મેળવવી એ છે; આયુષ્યમાં સારમાં સાર વસ્તુ સ્વધર્મ — સદાચાર સંપાદન કરવો એ છે; અને મનુષ્યદેહમાં સારમાં સાર વસ્તુ એનો પરાર્થે અને ભગવાનના ભક્તના અર્થે ઉપયોગ કરવો એ છે. અસાર પદાર્થોમાં સારમાં સાર વસ્તુ એ છે કે એનો ઉપયોગ સાર, સત્ય, નિત્ય અને સુખરૂપ વસ્તુ મેળવવામાં કરવો એ છે. માણસને જીવનમાં અસાર, અસત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ તો મળેલી જ છે; પણ એમાંથી એ જો સાર, સત્ય અને નિત્ય તત્ત્વને શોધીને મેળવી શકે તો જ એનું જીવન ધન્ય થયું કહેવાય.

પ્રકાશકનું નિવેદન

પરબ્રહ્મનિષ્ઠ અ.નિ. શ્રી નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ શુક્લ — જેઓ તેમના શિષ્યમંડળમાં ‘દયાળુશ્રી’ના સાર્થક નામે ઓળખાય છે — એવા ‘આદર્શ ગુરુ’ના ‘આદર્શ શિષ્ય’ એટલે પ.પૂ.અ.નિ. શ્રી ઈશ્વરલાલ લાભશંકર પંડ્યા. પ.પૂ. ઈશ્વરભાઈમાં આદર્શ ગુરુભક્તિના પ્રતાપે શ્રીહરિ અને ગુરુકૃપાથી ‘દયાળુશ્રી’ના મંગળકારી ગુણો ઊતરી આવ્યા અને તેઓ માત્ર નાથજીભાઈના શિષ્યમંડળમાં જ નહિ પણ સમગ્ર સંપ્રદાય અને સામાન્ય સમાજમાં પણ ‘મોટાભાઈ’ના પરમ આદરણીય અને વહાલસોયા સાર્થક નામે ઓળખાયા અને તેમણે અનેક મુમુક્ષુઓનાં જીવનપરિવર્તન કરી તેમને ભગવત્પ્રસન્નતાપૂર્વકના સદાચારમય જીવન તરફ વાળ્યા.

પ.પૂ. મોટાભાઈમાં આદર્શ ગુરુભક્તિના બળે ગુરુકૃપાથી શ્રીસ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુજીના સાધર્મ્યને પરિણામે સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ઊંડું અને સહજ હતું. વળી ગુરુકૃપાથી તેમનું સંપ્રદાયેતર શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પણ ઉત્તમ કોટિનું હતું.

પ.પૂ. મોટાભાઈ સમગ્ર સત્સંગ સેવાના ઉદ્દેશથી સ્થપાયેલ ‘શ્રીસ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવા મંડળ’ના આઘ પ્રમુખ હતા. જીવનપર્યંત તેમણે તેનું સુકાન સંભાળેલું. આ મંડળ દ્વારા સત્સંગ સાહિત્ય પ્રચારસેવાથી બહુજનસમાજમાં જીવનમાર્ગદર્શક સંસ્કારસિંચનના ઉદ્દેશથી ‘સત્સંગ પત્રિકા’ નામક મુખપત્રનું પ્રકાશન શરૂ કરવામાં આવેલું જેનું નામ પાછળથી ‘સત્સંગ-પ્રદીપ’ રાખવામાં આવેલું જેનું પ્રકાશન અઘાપિ પર્યંત ચાલુ છે. ‘સત્સંગપત્રિકા’ અને ‘સત્સંગ-પ્રદીપ’માં પ.પૂ. મોટાભાઈના સંસ્કારપ્રેરક, અભ્યાસપૂર્ણ, ચિંતનીય અને મનનીય અનેકવિધ લેખો છપાયેલા.

પ.પૂ. મોટાભાઈએ ‘દયાળુશ્રી’ ગુરુજી શ્રીનાથજીભાઈ ઈચ્છારામ શુક્લની પુણ્યસ્મૃતિમાં ગુરુજીને પ્રિય એવાં માનવસેવાનાં કાર્યો જેવાં કે કેળવણી પ્રસાર, વૈદકીય સહાય, ગરીબ મદદ વ.ને સતત ચાલુ રાખવાના ઉદ્દેશથી ગુરુભાઈઓના સાથસહકારથી ‘અ.નિ. શુક્લ નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ સાર્વજનિક ટ્રસ્ટ’ની સ્થાપના કરેલી — જેના દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર માનવસેવાની પરબ અવિરતપણે અત્યારે પણ

ચાલુ છે. આ ટ્રસ્ટે સાર્વજનિક સાહિત્ય કેળવણી સેવાના ઉદ્દેશથી ‘સત્સંગ-પત્રિકા’ અને ‘સત્સંગ-પ્રદીપ’માં છપાયેલ પૂ. મોટાભાઈના લેખો પૈકી કેટલાક લેખો ‘નિમિત્ત માત્ર’ નામથી પુસ્તકરૂપે ૧૯૮૦માં પ્રગટ કર્યા. ‘નિમિત્ત માત્ર’ ખૂબ જ લોકભોગ્ય અને લોકપ્રિય ગ્રંથ બન્યો.

‘નિમિત્ત માત્ર’ના આમુખમાં ગુજરાત હાઈકોર્ટના તે વખતના ન્યાયમૂર્તિ શ્રી નારાયણભાઈ હિ. ભટ્ટે લખ્યું છે :
‘આ ગ્રંથ એક મહાન ‘સર્વતઃ સપ્લુતોદ્રકઃ’ – મહાસાગર છે. આ ગ્રંથ વાંચતાં-વિચારતાં મહામાન્ય સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના ‘Indian Philosophy’ના ગ્રંથો સહેજે યાદ આવે તેવો આ મહાન ગ્રંથ છે. તેનું એક એક પ્રકરણ, એક

એક મહાવાક્ય અભ્યાસીને મહિનાના મહિના સુધી ચાલે તેવો અભ્યાસસંભાર પૂરો પાડી શકે તેમ છે. હું નમ્રતાપૂર્વક કહી શકું કે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે M.A. કક્ષાએ ભણાવી શકાય તેવો આ વિરલ ગ્રંથ છે. તેનું પઠન, પાઠન, ચિંતન અને મનન આપણાં જીવનને ઉજાળે તે જ અભ્યર્થના.’

‘નિમિત્ત માત્ર’ ગ્રંથના પ્રકાશન વખતે પ્રકાશક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીમંડળે પ.પૂ. મોટાભાઈના મોટી સંખ્યામાં બાકી રહેલા પ્રગટ-અપ્રગટ લેખોને ભવિષ્યમાં અનુકૂળતાએ ગ્રંથસ્થ કરવાનો સંકલ્પ કરેલો. આ સંકલ્પ સિદ્ધિની દિશામાં આગળ વધી, પ.પૂ. મોટાભાઈના અક્ષરનિવાસ બાદ ૧૯૮૪માં ‘નિમિત્ત માત્ર ભાગ - ૨’ છપાવી કેટલાક વધુ લેખો ગ્રંથસ્થ કર્યા. આમ છતાં આશરે ૮૦ જેટલા બહુમૂલ્ય પ્રગટ-અપ્રગટ લેખો ગ્રંથસ્થ થઈ શક્યા નહોતા. તે પૈકી આશરે ૪૦ જેટલા લેખો આ પુસ્તક એટલે કે ‘નિમિત્ત માત્ર ભાગ - ૩’ દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરતાં સમગ્ર ટ્રસ્ટીમંડળ હર્ષ અને ગૌરવ અનુભવે છે અને હવે પછી બાકી રહેલા થોડાક લેખો પણ નજીકના ભવિષ્યમાં ‘નિમિત્ત માત્ર ભાગ - ૪’ રૂપે પ્રગટ કરી પૂ. મોટાભાઈના તમામ લેખો ગ્રંથસ્થ કરવાનું સ્વપ્ન સાકાર કરવાની હાર્દિક ઈચ્છા રાખે છે.

પ. પૂ. મોટાભાઈના લેખો શબ્દમાધુર્ય, અર્થગાંભીર્ય, મૌલિકતા અને સરળતાથી ભરપૂર છે. તેમની લેખનશૈલી સાદી પરંતુ પ્રવાહી, દૃષ્ટિબિંદુ વિશાળ, અભિગમ સમન્વયકારી અને રજૂઆત પ્રામાણિક છે. આત્માના ઊંડાણમાંથી લખાયેલ તેમના લેખો મર્મસ્પર્શી અને સચોટ હોઈ વાચકોનાં હૃદય પર ઊંડી અસર કરે છે. લેખક પ. પૂ. મોટાભાઈ શ્રી ઈશ્વરલાલ લાભશંકર પંડ્યા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના અનન્ય આશ્રિત અને અગ્રગણ્ય સત્સંગી હોવા છતાં તેમનાં દૃષ્ટિબિંદુ અને લેખનહેતુ ફક્ત સાંપ્રદાયિક ન હતાં. તટસ્થ દૃષ્ટિએ શાંત ચિત્તે ગ્રંથ વાંચનારને આ ગ્રંથ આશ્રિત-અનાશ્રિત સૌ કોઈને ઉપયોગી એટલે કે સર્વજીવહિતાવહ લાગશે.

મુ. ન્યાયમૂર્તિ શ્રી નારાયણભાઈ ભટ્ટ સાહેબે ‘નિમિત્ત માત્ર’ના

આમુખમાં આપેલો અભિપ્રાય ‘નિમિત્ત માત્ર ભાગ-૨’ અને ૩ માટે પણ એટલો જ યથાર્થ છે. આદર્શ માનવજીવનના માર્ગે પ્રગતિ કરવામાં ‘નિમિત્ત માત્ર’ ગ્રંથમાળા અખંડ પથપ્રદર્શક નીવડશે એવી અમારી શ્રદ્ધા છે.

ઊંચી જાતના કાગળ, સારા ટાઈપ, સુઘડ છપાઈ, પાકું પૂઠું, પ્લાસ્ટિકનું સંરક્ષક કવર, છપામણી, બાંધણીના ભાવો, પ્રતિદિન વધતી મોંઘવારીના કારણે ખર્ચનું વધતું જતું પ્રમાણ — એ બધું હોવા છતાં નફો મેળવવાની દૃષ્ટિ રાખી નથી. ગ્રંથકિંમત પડતર રાખી છે. ગ્રંથ વેચાણની આવક ટ્રસ્ટના એક હેતુ — સાહિત્ય પ્રકાશન, મદદ અને પ્રસાર માટે જ વાપરવામાં આવશે.

આ ગ્રંથ પ્રકાશનનાં તમામ પાસાંઓની પ્રેમભરી માવજત પ.પૂ. કાનજી ભગત તથા પૂ. લાલજી ભગત(વડતાલ)એ કરી છે. અમો એ બંનેનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

સમયસર અને સારું પ્રકાશન થાય તે સારું અમદાવાદના શ્રી જગદીશભાઈ ત્રિવેદીએ પ્રેમસભર જહેમત ઉઠાવી પ્રૂફવાયન સહિત નાનીમોટી સંભાળ રાખી છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. અમો તેમનો આભાર માની શ્રીહરિ તેમની ઉપર પ્રસન્ન રહે એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

આ પુસ્તકમાં પ.પૂ. મોટાભાઈના લેખોનું સંકલન ભાઈશ્રી ભાલચંદ્ર કેશવલાલ શાહે કર્યું છે. ભાઈશ્રી ભાલચંદ્ર અમો ગુરુભાઈઓ પૈકીના જ એક હોઈ એમનો આભાર માનવાનો હોય જ નહિ. પરંતુ શ્રીહરિ, દયાળુશ્રી ગુરુજી, પૂ. મોટાભાઈ, સૌ ગુરુભાઈઓ તથા આ પુસ્તક વાંચનાર સૌ કોઈ તેમના ઉપર સદા પ્રસન્ન રહે એવી અમારી શ્રીહરિના ચરણકમળમાં અંતરની પ્રાર્થના છે.

ખૂબ કાળજી રાખવા છતાં પણ આ ગ્રંથ પ્રકાશમાં રહી ગયેલી ક્ષતિઓને ઉદાર દૃષ્ટિ અને ક્ષીરનીરવિવેકથી ક્ષમ્ય ગણી સુધારીને ગ્રહણ કરવા નમ્ર વિનંતી છે.

‘ગુરુકૃપા’
નાગરવાડા
નડિયાદ
આસો વદ - ૨ સં. ૨૦૫૬
૧૫-૧૦-૨૦૦૦

અ.નિ. શુક્લ નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ સાર્વજનિક
ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી લક્ષ્મીપ્રસાદ ઈશ્વરલાલ
પંડ્યા અને અન્ય ટ્રસ્ટીઓ

૧. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની પ્રાણાલિકા	૧
૨. સંપ્રદાયની પહેલી ધર્મસભા.....	૨૩
૩. સર્વ અવતારના અવતારી	૩૪
૪. શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાનું રહસ્ય	૪૬
૫. આરતીનાં દર્શન	૬૯
૬. શ્રીનરનારાયણદેવની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાનું રહસ્ય	૮૩
૭. ઘડપણમાં ગોવિંદ ગુણ ગાણું !	૯૯
૮. વામન-ધર્મ	૧૦૭
૯. દત્તાત્રેય	૧૨૧
૧૦. નવા વર્ષ	૧૩૪
૧૧. મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાનાં પ્રવચનો	૧૩૯
૧૨. આયા રે ! રામ.....	૧૫૩
૧૩. ગજેન્દ્રમોક્ષ	૧૬૬
૧૪. નવા વર્ષના મંગળપ્રભાતે	૧૭૬
લાભસ્તેષાં, જયસ્તેષાં, સુખસ્તેષાં શ્રેયસ્તેષામ્ ।	
૧૫. મંગળ પ્રાર્થના	૧૮૦
૧૬. રોજ વિચાર કરવા જેવા છ પ્રશ્નો	૧૮૨
૧૭. તીર્થયાત્રાની સાર્થકતા	૧૯૧
૧૮. ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા	૨૦૪
૧૯. કાર્ય ન સહસાં કિંચિત્ ।	૨૧૦
૨૦. ૧૯૬૫મી જન્મજયંતી-દિને	૨૧૯
૨૧. અલૌકિક અન્નકૂટોત્સવ	૨૨૨

૨૨. નૂતન વર્ષના પ્રથમ દિને	૨૩૭
૨૩. દિવાળીનો ઉત્સવ	૨૩૯
૨૪. શિક્ષાપત્રી – કેટલાક પ્રશ્નો	૨૫૧
૨૫. ત્રણ મૂઠી પૌંચા	૨૬૩
૨૬. સ્પર્શસ્પર્શવિવેક	૨૭૬
૨૭. નારાયણગીતા	૨૯૧
૨૮. ભીલકુમાર એકલવ્ય	૩૦૨
૨૯. વર્ષના ઊઘડતા વાસરે – નમ્ર યાચના	૩૧૭
૩૦. ડભાણનો મહાવિષ્ણુયાગ	૩૧૯
૩૧. જીવનસંગ્રામનું સાત કોઠાનું યુદ્ધ	૩૩૫
૩૨. પ્રબોધિનીનો સમૈયો	૩૪૭
૩૩. નિત્ય નવીન શિક્ષાપત્રી	૩૬૩
૩૪. લોભે લક્ષણ જાય	૩૭૪
૩૫. નવા વર્ષના મંગળ પ્રભાતે પ્રાર્થના	૩૮૬
૩૬. જપાત્સિદ્ધિર્ભવતિ શાશ્વતી ।	૩૮૮
૩૭. જનશિક્ષા	૪૦૩
૩૮. શિક્ષાપત્રી અને નારાયણગીતા	૪૧૯
૩૯. તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।	૪૩૩
૪૦. અસારાત્સારમુદ્ધરેત્ ।	૪૪૭

[illegible]

અ.અં.	માસનું નામ	એકાદશીનું નામ	ભગવત્સ્વરૂપનું નામ	ભગવત્શક્તિનું નામ	દિવ્ય આયુધોનો ક્રમ				શેરો
					જમણો કર		ડાબો કર		
					નીચેનો ૬	ઉપરનો ૭	નીચેનો ૮	ઉપરનો ૯	
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૧	માગશર	૧ મોક્ષદા ૨ સફળા	૧ કેશવ ૨ સંકર્ષણ	૧ શ્રી ૨ સુનંદા	પદ્મ ગદા	શંખ શંખ	ચક્ર પદ્મ	ગદા ચક્ર	૧ ત્રીજા કોલમમાં ૧ સુદ અને ૨ વદ સમજવાનું છે.
૨	પોષ	૧ સાનંદા ૨ તિલદા	૧ નારાયણ ૨ વાસુદેવ	૧ પદ્મા ૨ શ્રીપ્રિયા	શંખ ગદા	પદ્મ શંખ	ગદા ચક્ર	ચક્ર પદ્મ	૨ કોલમ ૬માં જે દિવ્ય આયુધ બતાવ્યું છે તે છ વખત જુદા જુદા સ્વરૂપોમાં એ જ કરમાં બતાવેલું હશે
૩	મહા	૧ જયા ૨ વિજયા	૧ માધવ ૨ પ્રદ્યુમ્ન	૧ નિત્યા ૨ ધી	ગદા	ચક્ર	પદ્મ	શંખ	આયુધોની સંખ્યા ચાર છે અને તેને એક જ કરમાં છ વખત ધારણ કરાય; એટલે ચોવીસ વ્યૂહસ્વરૂપો થાય છે. એ જ પ્રમાણે બીજાં આયુધોનો ધારણક્રમ રહેલો છે.
૪	ફાગણ	૧ ધાત્રી ૨ પાપમોચની	૧ ગોવિંદ ૨ અનિરુદ્ધ	૧ ચંદ્રવતી ૨ સુશીલા	ચક્ર ચક્ર	ગદા ગદા	પદ્મ શંખ	શંખ પદ્મ	
૫	ચૈત્ર	૧ કામદા અથવા વિમલા ૨ વરુથિની	૧ વિષ્ણુ ૨ પુરુષોત્તમ	૧ રમા ૨ નંદા	ગદા ચક્ર	પદ્મ પદ્મ	શંખ શંખ	ચક્ર ગદા	
૬	વૈશાખ	૧ મોહિની ૨ અપરા	૧ મધુસૂદન ૨ અધોક્ષજ	૧ માધવી ૨ ત્રયી	ચક્ર પદ્મ	શંખ ગદા	પદ્મ શંખ	ગદા ચક્ર	

[illegible]

અ.અં.	માસનું નામ	એકાદશીનું નામ	ભગવત્સ્વરૂપનું નામ	ભગવત્શક્તિનું નામ	દિવ્ય આયુધોનો ક્રમ				શેરો
					જમણો કર		ડાબો કર		
					નીચેનો ૬	ઉપરનો ૭	નીચેનો ૮	ઉપરનો ૯	
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૭	જેઠ	૧ નિર્જલા ૨ યોગિની	૧ ત્રિવિક્રમ ૨ નૃસિંહ	૧ પદ્માક્ષી ૨ ક્ષેમંકરી	પદ્મ ચક્ર	ગદા પદ્મ	ચક્ર ગદા	શંખ શંખ	૩ ભગવાનનાં આ સ્વ-રૂપોને વ્યૂહ સ્વરૂપો કહેવાનું કારણ એ છે કે, એ એકાદશીનાં સ્વરૂપો સાથે જોડાયેલાં છે. આ સ્વરૂપોથી વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન અને સંકર્ષણ એ ચાર વ્યૂહ સ્વરૂપો જુદાં છે; એ સ્વરૂપો સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિના કાર્ય સાથે સંકળાયેલાં છે.
૮	અષાઢ	૧ શયની ૨ કામિકા	૧ વામન ૨ અચ્યુત	૧ કમળા ૨ વિજયા	શંખ ગદા	ચક્ર પદ્મ	ગદા ચક્ર	પદ્મ શંખ	
૯	શ્રાવણ	૧ પુત્રદા ૨ અજા	૧ શ્રીધર ૨ જનાર્દન	૧ કાંતિપતી ૨ સુંદરી	પદ્મ ચક્ર	ચક્ર ગદા	ગદા શંખ	શંખ શંખ	
૧૦	ભાદરવો	૧ પદ્મા અથવા પરિવર્તની ૨ ઈંદિરા	૧ હૃષીકેશ ૨ ઉપેન્દ્ર	૧ અપરાજિતા ૨ સુભગા	ગદા શંખ	ચક્ર ગદા	પદ્મ ચક્ર	શંખ પદ્મ	
૧૧	આસો	૧ પાશાંકુશા ૨ રમા	૧ પદ્મનાભ ૨ હરિ	૧ પદ્મવતી ૨ હિરણ્યા	શંખ શંખ	પદ્મ ચક્ર	ચક્ર પદ્મ	ગદા ગદા	
૧૨	કાર્તિક	૧ પ્રભોધિની ૧ અભયા	૧ દામોદર ૨ કૃષ્ણ	૧ રાધા ૨ સુલક્ષણા	પદ્મ શંખ	શંખ ગદા	ગદા પદ્મ	ચક્ર ચક્ર	

[illegible][illegible]

શ્રીહરિ પ્રાગટ્યનો દ્વિશતાબ્દી મહોત્સવ શા માટે ?